

Class No. 891.231

Book No. Y148. V. 1.

Accession No 5240

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थाविः।

यन्थाङ्कः ४६

अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता

याज्ञवल्क्यरमृतिः।

तत्र मथमाचाराध्यायह्रपः मथमो भागः (१)।

एतरप्रस्तकम्

ञानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच

हरि नारायण आंपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रियत्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाइनशकाब्दाः १८२५

खिलाब्दाः १९०३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) मूल्यं रूपकपदकम् (रू० ६)।

आदर्शपुस्तको छेखपत्रिका।

अथास्या अपराक्षिपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेतयाज्ञवल्यस्मृतेः पुस्तकानि यैः परिहतैकपरतया संस्करणार्थं मदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्त-कानां संज्ञाश्र कृतज्ञतया मकाश्यन्ते—

क. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्शितविद्याल-

यग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्ं, आचाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं जयपुरिनवासिनां वे० शा० रा० रा० "भट्टनारायण" इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचारव्यवहाराध्यायद्वयपरिमि-तम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयप्रन्थसंग्रहाल-यस्थम्।

घ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायः, शुटितव्यवहारा-ध्यायश्च, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्र॰ हालयस्थम्।

ङ. इति संज्ञितम्—केवलं मूलं पूर्णम्, एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थः संग्रहालयस्थम्।

च. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायस्थश्राद्धपकरणमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

छ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालय-ग्रन्थसंग्रहालयस्थम्।

ज. इति संज्ञितम्— मूलं सटीकमपूर्ण व्यवहाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम्।

झ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्ण व्यवहाराध्यायस्थदायविभागपकरण-मात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयप्रन्थसंग्रहा-लयस्थम्।

ञ. इति संज्ञितम्—मूळं सटीकमपूर्णमाचाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षि-णापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

** * एतद्भन्थस्थविषयानुक्रमण्या अन्तिमभागेन सह मुद्रणं भवेदिति सा तत एव द्रष्ट्रच्येत्याकळनीयं सुधीभिः।

ॐ तत्सद्वह्मणे नमः।

अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः प्रथमः।

तत्र ब्रह्मचारिपकरणम्।(१)

(अब शिकारम्भः ।)

संसिद्ध्यर्थिनलत्सुरासुरनमन्मौलिस्थितप्रोल्लसत्सद्रत्नप्रभवप्रकृष्टिविधपेङ्खन्मयुखोज्जवलम् ।
श्रेयोविद्ममहाभयप्रश्नमने दिव्यं यदेकौषधं
भूयोत्रो द्विरदाननाङ्घिकमलद्वंदं तदिष्ठाप्तये ॥ १ ॥
विश्वानुभूतिसंभूतिस्थितिसंहृतिमृक्तयः ।
प्रभवन्ति यतस्तस्मै परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥
यो विश्वसर्गपरिपालनसंहृतीहो
ब्रह्मा हरिस्तिनयनश्च भवत्यमयः ।
तं शुद्धवोधमभयं सुखसत्स्वभावमात्मानमद्वयमनन्तमुपास्महेऽलम् ॥ ३ ॥

विश्वात्मनः शुक्तयज्ञंषि भानोरवाष्य यो योगिगणायवर्षः ।
तं याञ्चवल्वयं पुनिवृन्दवन्द्यं नमामि तत्कीर्तितधमेवुद्ध्ये ॥ ४ ॥
भक्तचा यस्य सविस्मयः स्मरिर्पुर्वुद्ध्या च वाचस्पतिविक्रान्त्या द्विषतां गणः शुचितया भास्त्रान्क्षमित्वेन भूः ।
जीमूतान्वयभूषणं स विपुलां योगी विरेणोदिते
शास्त्रे वाक्यनयानुगां वितनुते व्याख्यां सतां संमताम् ॥ ५ ॥

१ स. ग. घ. "याद्वो द्वि"। २ स. यो योगगणात्रगण्यः । तं । ३ क. ग. घ. "यः पुर"। ४ स. "पुर्मत्या च । ५ क. "णं स्वविषु छे यो"। स. ग. "णं च स्मृतिविद्योगी"। ६ स. "श्वरोदीं । रिते। ७ स. "क्यपदानुगां विचिनु"। ८ क. ग. घ. वाचं।

2

धर्मसंहितामारभमाणस्तस्याः पौर्रषेयत्वसामान्याज्ञायमानामप्रामाण्यश्च-ङ्कां महाजनस्य तदध्ययनधारणादिविषये परिपन्थिनीमपनेतुमाह— (अय मूलारम्भः।)

ॐयोगिश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन्॥ वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रुहि धर्मानशेषतः॥ १॥

योगी संयमवान् । तत्रापि चेश्वरोऽणिमादिगुणशाली । एषां च गुणानामी-श्वरशब्दमद्यत्तिनिमित्तस्वं गम्यते मार्कण्डेयपुराणे—

"अणिमौ लिघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तथा परम् ॥
यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथैश्वरान् ।
प्राप्तोत्वष्टी नरव्याघ परिनर्वाणमूचकान् ॥
सूक्ष्मात्मूक्ष्मतरोऽणीयाञ्ज्ञीघत्वाल्लाविमा गुणः ।
महिमाऽशेषपूज्यत्वात्प्राप्तिनीप्राप्यमस्य यत् ॥
प्राकाम्यमस्य व्याप्यत्वादीशित्वं चेश्वरो यतः ।
वशित्वाद्वशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः ॥
यत्रेच्लास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।
ऐश्वर्यं कारणेरिभर्योगिनः प्रोक्तमष्ट्या ॥
अमुक्तितसंसूचकं रूपं परिनर्वाणचेतसः " इति ॥

एवं चाणिपादिगुणपर एवायमीश्वरशब्दः। ततश्च योगी चासावीश्वरश्च योगीश्वर इति मुख्यार्थोभयेशब्दः कर्मधारयः। न तुं योगिनामीश्वर इति षष्ठीतत्पुरुषः।
पष्ठगर्थलक्षणामसङ्गात्। योगीश्वर्रशब्दमयोगवैयध्यमसङ्गाच। न हि तदा योगिनामणिमादिलक्षणमैश्वर्य याज्ञवल्क्यस्योकतं भवति। किं तु योगिनः सनकादीनमति स्वामित्वम्। तच्च प्रकृतानुपयोगि । कर्मधारयपक्षे तु योगिनिमित्तमणिमाद्येश्वर्य ग्रन्थकारस्य गम्यते। ततश्च योगिवरोधिनोऽज्ञानरागद्वेषा योगिपदेनार्थाक्षरस्ताः। उक्तं च योगस्य तिक्षरासकत्वं पुराणे—

^{*} इदमर्थ न विद्यते क. घ. पुस्तकयोः । इदं चाधिकमिति भाति ।

१ क. घ. 'रुपत्वे सा'। ग. 'रुपत्व'। २ ख. 'ये प्रशृत्तिपारे'। ३ क. ग. घ. 'मा मिहिमा चैव रुघिमा प्रा'। ४ घ. ततः । ५ ख. 'यपदः क'। ६ क. 'रप्र'। ७ ख. योगजन्यम'। ८ ग. 'गिजन्यम'। ९ क. 'मित्वे त'। १० क. योगिनि'। ११ क. योगिवि'।

आचाराध्यायः]

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

" प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् '' इति ॥

ईश्वरपदेन च यथावस्थितवेदवेदान्तवे छुत्वं परमकारुणिकत्वं च मृच्यतः इति तत्प्रणीतग्रन्थस्य प्रामाण्ये निश्चिते कथमप्रामाण्यशङ्कोदियात् । यश्च- वल्कस्यापत्यं याश्चवल्वयः । संपूज्य संमान्य । मुनयो महर्षयो वर्णादिधर्मान्वोषतो निरवशेषतो नोऽस्मान्वृहि वोधयेत्यश्चरन् । वर्णा ब्राह्मणाद्यः । आश्रमशब्दो यद्यपि ब्रह्मचारिष्टहेस्थादिकमसु वर्तते तथाऽपि तत्संबन्धिनां धर्माणामभावादाश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो लक्ष्यन्ते ।

अत एवाऽऽह वसिष्ठः-

" चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः " इति ।

केवलाद्वर्णत्वात्केवलाचाऽऽश्रमित्वौद्यतिरिक्तानि विशेषक्याणि तद्विशे पस्था ये वक्ष्यमाणधर्माधिकारिणस्त इहेतरे। तानि चे विशेषा(षरूपा)णि— यथा तावज्रवत्पूर्वभिक्षाचर्याविधौ ब्राह्मणत्वसहितं ब्रह्मचर्यम्, एवं भव-न्मध्यादितो भैक्षचर्याविधौ तदेव क्षत्रियाद्यपेक्षं, विषाद्द्रविधौ वनितारागः स्नातकत्वं च, जायोपगमनविधाष्टतुमदारत्वं संभोर्गदारत्वं वाँ, स्रीधर्मेषु स्तीत्वं कचिज्ञायात्वं कचित्रोाषितभर्तृकात्वं कचिद्धिषवात्वम्, द्रव्यशुद्धि-विधी शोध्यद्रव्यवस्त्रम्, प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यक्रियाप्रवर्तकपौष्कर्यंकि-यावस्वम् , श्राद्धविथौ श्राद्धकालाविष्ठकोजीवनवतः ममीतिपितृकत्वं, विनायकस्मपनविधौ विनायकोपसृष्टत्वं , ग्रहयज्ञविधौ श्रिया-(अया) दिकामित्वं, राजधर्मविधौ क्षत्रियस्याभिषिकतत्वं, निर्हरणादि-विधी मृतंसिषण्डत्वम्, आपद्धर्मिविधी दुर्गतस्वं, वनस्थंविधी वलीपलि-तत्वं जातपौत्रत्वं, परित्राजकविधौ वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयागानुष्ठानवतः संसारवैराग्यवस्वं, प्रायश्चित्तविधौ पापवस्विमत्यादीनि । एतदिशिष्टा ये त इतरे। वर्णाश्चाऽऽश्रमाश्चेतरे च ते वर्णाश्रमेतराः । तेषां वर्णाश्रमेतराणाम् । अत्रेतरशब्दस्य "द्वन्द्वे च" इति सर्वनामसंज्ञापतिषेधः। शास्त्रपमेयो निःश्रेयस-करो धर्मः । क्रत्वक्रमतिवेधनमधर्मः । वक्ष्यमाणशास्त्रार्थनिरवद्यनिरवशेषोदी-रणिक्रयां प्रति अशेषत इति धर्मसामान्याभिषीं यसाकल्यवचनम् । निरवशे-

१ क. "बोध्यत्वं। २ ख. "हस्थवानप्रस्थपरिवाजककर्मसु प्रवः। ३ ख. 'त्वादति'। ४ क. "द्विषयस्था। ५ ख. "शेषणानि येषां ता"। ६ ख. 'गकामदारवत्त्वं। ७ क. वा। रतिधः। ८ ख. 'त्न्यव'। ५ क. ग. घ. छ. म. 'त्रत्वम्, जीवत्पितृकत्वं, प्रमी'। १० क. ग. घ. तिथे। ११ ख. 'स्थत्ववि'। १२ ख, 'त्रत्वं च। प'। १३ ख, 'प्रायं वचनम्। विशे'।

पाभित्राये हास्मित्रुपनयनादौ गृह्योक्तहोमादि न काँ में स्यात् । वर्णाश्रमेतरसं-वन्धोपाधिकानि जीणि धर्मसामान्यानि। धर्मान्वृहीति प्राधितस्य च धर्मसंहिताः करणे तन्मध्येऽध्येत्तसम्बायिधर्मज्ञानमेव प्रायेण प्रयोजकम् । ततश्राध्येतृणामध्य-यनप्रयोजेकं तदेव । न हि तेषाप्रयोजकमध्ययनं भित्तुमहिति । तस्माद्धमित्राः-स्नाध्ययैनं धर्मशास्त्रत्वज्ञानमयुक्तमेव । याज्ञवल्क्यप्रणीतेऽप्यत्र श्लोके '' याज्ञ-वल्क्यं संपूज्य '' इति वचनं, तथोत्तरश्लोके— '' योगीन्द्रोऽव्रवीत् " इति + प्रयमपुक्षप्रयोगश्च नायुक्तः । दृश्यते हि मानवे ग्रन्थे '' मनुरव्रवीत् " इति प्रयोगः, बौधायने च '' सह स्माऽऽह बौधायनः " इति । न च " मनुर-व्रवीत् " इति भृगोर्वचनित्रदं न मनोरिति वाच्यम् । यत एतदुत्तरकाल्येव मनुराह—

" एतद्वीऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावियव्यत्यशेषतः । एतद्वि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः " इति ॥

अधिजगेऽधीतवान् । अस्याश्च संहिताया याज्ञवह्वयः प्रणेतेति व्याख्यातूणां स्मृतिरेव प्रमाणम् । न चार्थमेव याज्ञवह्कीयतया ते स्मर्न्तीति वाच्यम् । प्रन्थे हि प्रणेतृतया तस्यासाधारण्यं संभवति न चार्थे द्रष्टृतया, मुन्यन्तरैरिष तस्य दृष्ट्तवात् । असाधारण्येन च व्यपदेशो न साधारण्ये घटते । असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति ॥ १ ॥

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ॥

स मुनिर्धर्माग्रह्माति प्राधितो मिथिलास्थरवेन विशेषतः प्रशान्तः क्षणमात्रं वस्यमाणं शास्त्रार्थं मुनीनां तच्छ्रवणयोग्यतां [च] ध्यात्वा चिन्तयित्वा वस्यमाग्णान्धर्मानव्रवीत् । याज्ञवल्क्यप्रणीततां शास्त्रे वक्तुं स इत्युक्तम् । ने पुनरह्मिति । न पुनरहंशव्दाद्याज्ञवल्क्यसंग्रत्ययः । स इति शब्दांतु प्रकृतवाचिनो याज्ञवल्क्य एव प्रकृते बुद्धिरुपतिति तमेव प्रयुक्तवान् । तत्सामानाधिकरण्यान् चाव्रवीदिति प्रथमपुरुष एव युज्यते । न पुनरव्रविमत्युक्तमः ॥

तत्र धर्मानुष्ठानस्य देशपरिग्रहपूर्वकत्वाद्धर्मकथनात्मागेव देशमाइ—

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मात्रिबोधत ॥ २ ॥

⁺ एतदादिमनुरव्रवीदिखन्तप्रन्थे बहुपु पुस्तकेषु व्यत्यासो विद्यते ।

१ ख. बार्य। २ ख. "जकमिप त"। ३ ग. घ. "यने घ"। ४ ख. "दं म"। ५ क. तस्यां साधारण्यां छ"। ६ क. "रण्यं घटेषु सा"। ७ क. ग. घ. छ. ल. "योग्यानां ध्या"। ८ स्त. भास्त्रस्य। ९ क. स । १० क. ग. घ. "ब्दान्तप्र"। ११ क. ख. 'कृतिवा'।

۹

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कुष्णशब्दो हरिणवचनः । कृष्णाजिनं कृष्णविषाणो यावत्कृष्णमृगो विचरतीति प्रयोगदर्शनात् । स यस्मिन्देशे स्वभावाद्विचरेत् । तत्र धर्माञ्श्री-तस्मातीननुष्ठियतया हे मुनयो निवोधत निवुध्यध्वम् । कृष्णशब्दादर्थान्तराववेषो मा भूदित्युक्तं मृग इति । कृष्णमृगोपलक्षितश्च देशो ब्रह्मावर्तादिदेशासंभवे धर्मानुष्ठानाङ्गिति मन्तव्यम् ।

तदाह मनु:-" सरस्वतीहषद्वत्ये। व्योगनद्योग्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनजाः ।
एष ब्रह्माष्ट्रदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥
हिमवद्विन्ध्ययोगिध्यं यत्प्राग्विनशनादि ।
प्रत्योव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
आ समुद्रातु वै पूर्वादा समुद्रातु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरायीर्वर्तः प्रकीर्तितः ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स देशो यक्षियो श्चेयो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः " ॥

अत्र च पूर्वः पूर्व उत्तरत उत्तरतः श्रेष्ठः । यदाइ पुराणम् —

" ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।

मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः " ॥
विष्णुश्च—"चातुर्वर्णव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।

तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तमतः परम् "

इत्यायीवर्तस्य लक्षणान्तरमाइ।

ततश्च यत्र चातुर्वर्णव्यवस्था कृष्णमृगश्च नास्ति स म्लेच्छदेशः । तदम्यो धर्मदेशः । ततश्च ब्रह्मावर्तादिदेशचतुष्ट्यालाभे यत्र चातुर्वर्णं व्यवतिष्ठते कृष्ण- मृगश्च विचरति तत्र धर्मेच्छुभिः स्थातव्यम् । तदसंभवे चातुर्वर्णव्यवस्थावति कृष्णमृगयुक्तं वा देशे । धर्माश्चियोधतेति धर्मग्रहणादधर्मपरिहारे देशे विशेष- नियमो नास्तीति मन्तव्यम् ।

१ क. "चरते त'। २ क. "नुष्टानत'। ३ ख. "न्तरं मा भूदिति मत्योक्तं। ४ क. "नागतिमे"। ५ ख. "त्योदेंवन"। ६ ख. "वर्त प्रकीर्तितम्। छो। ७ क. ग. घ. छ. घ. 'व्यारो'। ८ क. "कीन वा। ९ ग. घ. देशिवः"।

शूद्रस्य वैत्तावनुग्रहमाह मनुः--

" एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः । शृद्रस्तु यस्मिस्तस्मिन्दा निवसेद्वृत्तिकशितः " इति ॥ २ ॥

श्रानपूर्वमनुष्ठानं धर्मस्येति धर्मज्ञानोपायांस्तावदाइ-

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३॥

पुराणं अ(त्रा)ह्मादि । त्यायः सतर्कः । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्म-शास्त्रं मन्वादिस्मृतिः । अङ्गेः षड्भिव्याकरणादिभिः सहिताश्रत्वारो वेदा ऋग्वेदादयः । एतानि चतुर्दशे ज्ञानानां निमित्तानि, धर्मस्य च ज्ञानद्वा-रेण । एतवुत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य धर्महेतुत्वात् । ततश्च प्रयोगपद्धत्यादिसमुत्थितं ज्ञानं न धर्महेतुरिति सिद्धम् ।

> " एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि सन्त्यथ । वेदान्तः पञ्चदशकं विद्या षोडशिका भवेत् "

इति ब्रह्मपुराणे यद्देदान्तिवद्ययोग्रहणं तन्मोक्षसाधनविद्यास्थानाभिमाय-मितीहानुपयोगित्वात्रोक्तम् । वेदान्तः शारीरकम् । विद्या बृहदारण्यका-दिरहस्यम् ।

यत्तु विष्णुपुराणम् —

" अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या अष्टादशैव ताः "

तत्केवलं विद्यास्थानत्वाभिषायं, न धर्मस्थानत्वाभिषायम् । आयु-र्वेदादीनां च धर्मस्थानत्वाभावात् । चतुर्दशग्रहणादतेऽथर्ववेदसंग्रहो न स्यात् ॥ ३ ॥

इदानीं धर्मशास्त्राणां तदाभासेभ्यो विवेकाय तत्रणेतृनाह—

१ ग. 'वृत्त्याऽनु"। २ क. ग. घ. छ. ञ. "श धर्मज्ञा"। ३ क. ग. घ. छ. ञ. "मस्य च हा"। ४ क. ग. घ रीरिक । ५ क. ग. घ. छ. ञ. "स्थानाभि"।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

*मन्वित्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्कयोशनोक्तिरः ॥ यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥ पराशरव्यासशङ्खिखिता दक्षगीतमी ॥ शातातपो वसिष्ठश्र धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

भयोजकाः प्रणेतारः । अतिरोहितमन्यत् ।

अत्र गौतमः —

" स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि, तेषां प्रणेतारः—मनुविष्णुदक्षाङ्किरोत्रिबृहस्पृत्युशनआपस्तम्बगीतमसंवर्तात्रेयकात्यायनशङ्खिलितपराशरव्यासशातातपप्रचेतोयाज्ञवल्क्यादयः "

इत्यादिशब्दं मयुक्तवान् । वेदमूलग्रन्थप्रणेतार आदिशब्देनात्र प्रयुद्धन्ते । तथा च मनुः—" वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् " इति ।

अत एवाविशिष्टः श्रीतो वाक्यैकेशेषः । अङ्गिरःशब्दपर्यन्तः समाहारद्वन्द्वो नपुंसकलिङ्ग एकंवचनीन्तः । अत एव भविष्यत्पुराणे गुह्नेश्वरवाँक्ये स्मृतयः पद्त्रिशदेवाभिहिताः—

" मन्यादिस्मृतयो यास्तु पट्त्रिंशस्परिकीर्तिताः । तोसां वाक्यानि कमशः समासेन व्रवीमि ते " ॥

ताश्च मनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोत्रिबृहस्पत्युशनापस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराश-रष्यासशङ्कालिकासंवर्तगौतपशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यमचेतोबुधदेवलसोमजम-दिन्निविश्वामित्रमजापतिनारदपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजावालिच्यव-नपरीचिकश्यपा इति षद्त्रिशदेव स्मृत्यन्तरे पठिताः। एवं द्रद्धमन्वादयश्च

एतस्मारपूर्वम् —" वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुविष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।
 विसष्टदक्षंसर्वतशातातपपराशराः ॥
 आपस्तम्बान्निहारीताः कात्यायनबृहस्पती ।
 गीतमः शङ्गलिखितौ ब्यासोऽहमुशनास्तथा " ॥

इति प्रन्थः सः पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेष्यधिको विद्यते । स चाथुक्तः, तदङ्गीकारे पैनिरुक्तयाः पर्तरिप्रमेण । + मिताक्षरायामुत्रानः शब्दान्तं द्वंदं स्वीकृत्याङ्गिरा इति पाठो गृहीतः ।

१ ग. प्रवर्तकाः । २ क. ग. घ. कदेशः । अ । ३ ख. नान्त एव च भ । ४ ख. वादे स्यु । ५ क. तेपां । ६ क. ग. घ. 'ध्युद'।

वयोवस्थादिभेदेन मन्वादिमणेतार एव द्रष्टव्याः । अविरोधित्वाच्छ्रितिस्पृत्यु-पर्वृहकत्वाच्छिष्टपरिग्रहीतत्वादाप्तोक्तत्वाच । चतुर्विश्वतिमतपरिशिष्टाद्योऽपि

धर्मशास्त्रत्वेनैव द्वेयाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

संप्रति यच्छास्रं शास्त्रान्तरनिरपेक्षं समग्रमर्थं न शक्रोत्यवगमयितुं तच्छा-स्नान्तरसापेक्षमेव धर्मे प्रमाणिमति दानमुदाहत्याऽऽह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ॥ पात्रे प्रदीयते यत्तरसकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशे कुरुक्षेत्रादी, काल उपरागादी, उपायेनेतिकर्तव्यतया, द्रव्यं गवादि, श्रद्धया तथेति प्रत्ययेन समन्वितं, पात्रे वक्ष्यमाणलक्षणे, प्रदीयते ख्यात्याद्यनपेक्षित्वरूपेण प्रकर्षेण पात्रस्त्रीकारपर्यन्ततया त्यज्यत इत्येतत्प्र-तिपादकं वाक्यं सकलं सर्वस्थिनोपेतस्येदंपर्यन्तिवशेषवतो धर्मस्य वोधकं सर्व धर्मलक्षणं धर्मे प्रमाणं वेदितव्यम्। न पुनः सर्वप्रकारयुक्तस्य धर्मस्य वोधकं धर्मलक्षणम् ।

तथा च शङ्गः---

" देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं त्याग इति समस्तेषु धर्मोदयः साधारणो न्याय्योऽन्यथा विपरीतः " इति ।

साधारणो दानेन समार्नः। न्याय्योऽन्येषां यागादिधर्माणाम्। अन्यथा सोमस्त्याभावे। विषरीतो धर्मस्यानुद्य इत्यर्थः। सित सामध्ये सर्वाङ्गानु-ष्टानम्। असित तु काम्यं देयम्। आवश्यकं तु यथाशक्ति कार्यम्। पत्तु कात्यायनवाक्यम्—

> " बहुरुषं वा खगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावित शैक्षिथिं कृते सर्वः कृतो भवेत् " ॥

इति, तिभरपेक्षार्थाभिधायकस्वशास्त्रविषयम् । सापेक्षे तु स्वशास्त्रे शास्त्रा-न्तरोक्तं प्राद्यमिति स एवाऽऽह—

> " यन्नाऽऽम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमञ्जिहोत्रादिकर्मवत् '' इति ॥ ६ ॥

१ घ. 'त्वात्प्रजापितस्मृ'। २ ख 'स्मृत्यथाँप'। ३ क. ग घ. 'यो घ'। ४ क. ग. घ. 'त्वेन हो'। ५ क. ग. घ. छ. ल. 'क्षितस्वरू'। ६ क. 'साधारणोपे'। ७ क. 'मेंण प्र'। ८ ख. 'नः। अन्येषां यागादिकर्मणां न्याय्यः। अन्ये। ६ क. ग. घ. छ. ल. सामस्त्येऽसर्वा'। १० ख. 'के ये'। १३ क. ग. घ. छ. ल. सामस्त्येऽसर्वा'। १० ख. 'के ये'। १३ क. ग. घ. छ. ल. शास्त्रेऽथें।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

संप्रति धर्मप्रपाणान्याह-

श्रुतिस्मृतिसदाचाराः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूल्मिदं स्मृतम् ॥ ७॥

श्रुत्यादिकं मत्येकं धर्ममूलं धर्मनिश्चयस्य कारणम् । पुराणन्यायेत्यत्र श्रुतिस्मृत्योः सामान्यतो धर्ममूलत्वमुक्तम् । अत्र तु निवार्य तन्मूलत्वमुक्यते । अर्थादन्येषां विद्यास्थानानां विद्यानुरोहकत्वम् । स्मृतेन व्याकरणादिवद्देदा-नुरोहकत्वं, किं तु तदनुपापकत्वापिति पृथगुक्तिः । आचारादेः पुनरत्रैव धर्म-मूलत्वोक्तिरिति न पुनरुक्तता । श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मतो वेदमूलं शास्त्रं, सदा-चारः शिष्टाचारः । स्वस्य स्वकीयस्याऽऽत्यनो मनसः प्रियं तुष्टिकरम् । आत्मश्चदेनात्र मनो लक्ष्यते । प्रियशब्देन तुष्टिः । तेन मनस्तुष्टिरत्र चिक्तीपोपरमो निद्दिश्यते । समीचीनः शास्त्रार्थविषयोऽनेनदं साधयामिति मनःकर्म संकल्पः । तज्ञः कामो धर्मचिक्तीषो । एतत्सर्वे धर्मनिश्चये मूलं, कारणिमत्यर्थः । धर्मेण तन्निश्चयो लक्ष्यते । तत्राश्चिहोत्रादेनिश्चयमूलं श्रुतिः, वर्णाश्रमधर्मादेः स्मृतिः, होलाकादेः सदाचारः, यत्कर्म मनसस्तुष्टिपरिच्छिन्वत्या विधीयते तस्य मनस्तुष्टिः । यथा—

" यास्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् । तस्मिस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भनेत् " इति ॥

कालिविशेषे संकल्पजः कामः, यथा— " यदैवैनं श्रद्धयोपनर्यंत्तदैवाऽऽदधीत " इति । अथवा " श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव " इति ।

च्यासः—" धर्मशुद्धिमभीष्तिद्धिने वेदादम्यदिष्यते । धर्मस्य कारणं शुद्धं मिश्रमन्यत्प्रकीर्तितम् " ॥

शुद्धिरसंकीर्णता । धर्मस्य धर्मनिश्चयस्येत्यर्थः । शुद्धमनुष्टम् । मिश्रं संभा-

" अतः स परमा धर्मा या वैदादिधगम्यते । अवरः स तु विज्ञेया यः पुराणादिषु स्मृतः ॥ वेदार्थवित्तमैः कर्म यत्स्मृतं मुनिभिः पुरा । तद्यत्नेन समातिष्ठेत्तित्रिषिद्धं तु वर्नयेत् ॥ ते हि वेदार्थतस्वज्ञा छोकानां ।हितकाम्यया । प्रदिष्टर्वन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचारयेत् ॥

१ क. अन्यत्र निर्धार्य । २ ख. 'नां वेदानु' । ३ ख. 'नुगमक' । ४ क.ग.छ त्र. 'रादेर्धर्म' । ५ म. 'तिईलौका' । ६ ख. 'येदथाऽऽधी' । ७ ख. ग. 'ति । यथा वा । ८ क. 'वन्तं यं ।

१० अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता—[१ प्रथमः— (ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदि । ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्थान्मनीषिणाम् ॥ एतेम्योऽपि यदन्यत्स्यात्किचिद्धमाभिधायकम् । तदूरतरतो विद्धि मोहस्तस्याऽऽश्रयो मतः "॥

न विचारयेत् , नाममाणतया शङ्कत । एतेभ्यो धर्मशास्त्रादिभ्यो यदन्यत्पौरुषेयं तद्धेयम् । ननु च शैवपाशुपतिपाश्चरात्रशास्त्राद्यपौरुषेयमेव, ततश्च तर्देनुष्ठानाचरणेऽभ्युदय एव न दोषः कश्चित् , तस्य निःश्रेयसेहेतुत्वात् ।
मैवम्—

" आचम्य च पुरा ब्राह्मीं मजेत्संध्यां द्विराश्रमी । इतरस्तु विरक्तात्मा छोकिकाधेपराङ्मुखः ॥ ब्राह्मीं कुर्यात्र वा कुर्याच्छेवीमेव नियोगतः । अन्तः शैवं बहिः कौछं छोकाचारे तु वैदिकम् ॥ सारमादाय तिष्ठेत्तु नारिकेछफछं यथा "

इति स्वायंभुवादिवचनेनानवक्रुप्तछोकानुरञ्जनापादकत्वेन प्रतिपादितवैदिन् कर्कमवैफल्यदोपत्वात्सर्वात्मना श्रुतिस्मृतिविद्दितधर्मानुष्ठानैकपरमार्थास्त्रवि-द्यद्यदान्प्रति शैवाद्यास्त्रायस्यानुष्ठाने निःश्रेयसानिमित्तत्वासिद्धेः । नापि तेषां शैवादिशास्त्राननुष्ठाने काचित्स्रतिः । " यावज्जीवमश्लिहोत्रं जुहुयात् " "अश्लिहोत्रं च जुद्दृयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा "

इति श्रुतिसमृत्युक्ताई तेपामाश्रमकर्मभिः पयोजनं नान्यैः । श्रुतिसमृत्यर्थाति-क्रमे प्रत्यवायापत्तेः । तथा च श्रुतिः—"वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते "।

स्मृतिरिप -- " अग्निहो ज्यपि च्याग्नी न्त्राह्मणः काँ मकारतः । चान्द्रायणं चरेनमासं वीरहत्यासमं हि तत् " इति ॥

न चाननुष्ठानमात्रेणैवार्थासिद्धं दूपणमिति वाच्यम्।

" द्वतेन त्रपृणा पूर्णवक्त्रास्तिष्ठन्ति दुःखिताः । द्वेष्टारंः शिवशास्त्राणां ये च वेदावद्यकाः ॥

१ क. श्रिमो में । २ क. ध. "तपयो । ३ क. ग. घ. "स्रादि यो" । ४ ख. "दर्थानु" । ५ ख. "सनिभित्तत्वा" । ६ ख. "न्तः कीलं विहः श्वं लो । ७ क. कारकामतः । ८ घ. "सिद्धिद्" । ९ ख. पूर्णा व" । १० घ. 'रः सर्वशा' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

सांख्यं योगः पाश्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिनं विचारयेत् "

इति अंदूष्यत्वेन हैत्विचारणीयत्वेन च देवीपुराणयोगयाइवल्कययोर-अवष्यत्वेन तस्य स्मरणात् । न चैतावता तदनुष्ठाने न दोषः कश्चिदि।ति चौच्यम्। "यावद्वचनं वाचिनिकम् " इति न्यायेन न्यूनस्याधिकस्य वा परिग्रहस्य स्वोत्मेक्षामात्रेण कर्तुमनईत्वात्। सकलादूष्यागमानुष्ठानस्य च कर्तुमशक्यत्वात्।

> " दीक्षितस्य च वेदोक्तं श्राद्धकर्मातिगर्हितम् । इत्येवं वैदिकश्राद्धाकिया नादीक्षितैरिष ॥ दीक्षितान्प्रति कर्तव्या द्वयोनिरयदायिनी "

इत्यादिना बैवशास्त्रपतिपत्रस्य वैदिककर्षकरणेन नरकदानादिदोषप्राप्तेः । "श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मोत्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादिष "

इत्यादिना भारतादौ विकलस्यापि स्वानुष्ठानस्योत्कर्षदर्शने सत्यपि सक्षं लावूष्यागमानुष्ठानस्य च परस्परविषद्धार्थत्वे ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यभावाच । तथा च शैवाः—प्रधानपुरुषयोरिषष्ठाता केवेलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतः रिवलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति भेदेश्वरवादिनः । सांख्याः—निरीश्वरवादिनः। वांगाः पातञ्जलास्तु—जगतामकर्ता क्षेत्रकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः सर्वशास्तः वेत्तृत्वात्सर्वज्ञः पुरुषविशेष ईश्वर इति सेश्वरीः। पश्चरात्राः पुनः—शान्तोः दित्तविष्टैत्ताव्यपदेश्वपित्रत्वा चातुरात्म्येनावस्थितः परमा प्रकृतिभेगवान्त्रासुद्धेव इत्यद्धेतभावेनेश्वरं पन्यन्ते। पाशुपताः पुनः—कार्यकारणयोगविधिदुः वांन्ताः पश्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविभाचनार्थमुदिष्टा इति भेदेश्वरवादमेवाङ्गी कुर्वन्ति। तदेवमनवस्थितत्वात्सर्वागमज्ञानस्य सर्वस्वीकारे संशयानिष्टत्तेर्ज्ञानलाभो दुर्घट एव । वैकाल्पिकाङ्गीकारे चोन्मत्त्तुल्यता प्रसङ्येत। ननु यथा शैवाद्याद्वार्थस्वाद्वपत्वमात्रेण प्रामाण्यम्, तथैवाद्वपत्वस्मरणाः

× अदृष्यत्वेनेत्येकवारमाधिकामिति भाति ।

१ क' ग. गः पद्ये । २ ग. घ. अदुष्टत्वे । ३ घ. हेतुवालिवि । ४ ख. णया । ५ ग वाच्यः । ६ क. निकं चेति । ७ घ. मीदि गे । ८ ख. णे नरे । ९ ग. मी भयावद इं । १० ग. घ. करट्रे । ११ ख. भावधा । ते । १२ क. ग. घ. छ. अ. वलिनिमित्तमात्रमी । १३ ख. भाराः । यो । १४ क. ख. ग. थोगास्तु । १५ क. ख. राः । पद्ये । १६ क. ग. धृत्याव्ये । १७ ख. ग. खातीः पे । १८ ख. मोक्षायोपिद्षा । १९ क. घ. यस्याद्यत्वे ।

विशेषाद्वेदस्यापीति । सत्यं, " द्वृतेन त्रपुणा " इत्यादिना वेदस्य शैवाद्यागम-सद्यमेवादुष्यत्वमात्रेण मामाण्यम् ।

> " पितृदेवमनुष्याणां वेदश्वक्षः सनातनम् । अतवर्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः "

इत्यादिना मन्वादिभिरैहिकार्मुत्रिकार्थपकृष्टसाधकत्वं तु वेदस्योक्तं, न शैवादिशास्त्रस्य । मत्युत—

"ये वेदैमांगीनर्मुक्तास्तेषां मोहार्थमेव च ।
सिर्द्धान्तसंज्ञकं पूर्वं मया शास्त्रं प्रदर्शितम् ॥
पशुर्योऽपशुभावस्थः स यदा पतितो मवेत् ।
तदा पाशुपतं शास्त्रं ज्ञायते विश्वमोहकम् ॥
मयेव मोहितास्ते हि भविष्यन्तो जना द्विज ।
छोल्यार्थनस्तु शास्त्राणि करिष्यन्ति कछो नराः ॥
निःश्वाससंहिता या हि छक्षमात्रं प्रमाणतः ।
सेव पाशुपतो योगो भेदाः पाशुपतास्ततः ॥
एतया वेदमार्गदिर्यदन्यदिह जायते ।
तत्क्षुद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम् "

इत्यादिनाऽगस्त्यं प्रति रुद्रवचनेन वराहपुराणे तस्य विमोइकत्वेन विपलः म्भकत्वेष प्रतिपादितम् । सर्वजनविमोइकत्वाद्विपलम्भकमेव शैवादिति । भूयश्च तत्रैव श्रीरुद्रं प्रति जनार्दनवाक्यम्—

" एष मोहं सजाम्याजा यो जनं मोहियण्यति । त्वं च रुद्र महात्राहो मोहशास्त्राणि कार्य ॥ अल्पायासं दर्शियत्वा फलं दीर्घ प्रदर्शय । कुहकाश्चेन्द्रजालानि विरुद्धाचरणानि च ॥ दर्शियत्वा जनं सर्व मोहयाऽऽशु महेश्वर " इति ॥

अत एव च मनुः—

" उत्पद्यन्ते व्यथन्ते च यान्यते यानि कानिचित्। तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च " इति ॥

अत एव च शैवादिशास्त्रोक्तस्यामाण्यमाचारस्याऽऽहाऽऽपस्तम्बः---

१ क. मुष्मिका । २ क. "स्योक्ते । न । ३ क. ग. घ. "दशास्त्रनि । ४ क. "द्वार्थसं । ५ ख. "गादि यद"। ६ ख. य । स्वल्पायासान्दर्श । ७ क. वियन्ते । ख. व्यथन्ते । ८ घ. 'तो ऽन्यानि का । ।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

'वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा। तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियवैपश्चाज्यपयःकपालपात्री-संबन्धान्युचैनींचैः कार्याणीति । तैविरुद्ध आचौरोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते " इति ।

ननु च—" अलामे वेदमन्त्राणैं। पश्चरात्रोदितेन हि । आचारेण प्रवर्तन्ते ते मां प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥ ब्राह्मणक्षित्रयविद्यां पश्चरात्रं विधीयते । ज्ञाद्वादीनां न तच्ल्रोत्रपदवीमुपयास्यति "

इत्यादिना वराहपुराणे भगवद्वाक्येन पश्चिरात्रस्य वेदमतिनिधित्वेन स्मर-णाद्वेदेनाविशेषः पाश्चरात्रस्य। सत्यमविशेषः। किं तु विषयविशेषाद्विशेषः। तथा हि—अस्य वाक्यस्य कुतिश्चिद्देवयोगादकृतमायश्चित्तत्रात्यविषयत्वाद विश्ववाद्यात्वात्यात्वम्, एवं हि सत्यत्रात्यात्रप्रपत्तिमत्स्यात्। तादशानां व्रत्यानां वेद्परिमाप्तेरभावात्। तथा च मानवम्—

" नैतेरपूरैविधिवदापद्यापि हि कार्हिचित् । ब्राह्मान्यीनांश्च संबन्धानाचरेद्वाह्मणः सह " इति ॥

एवं च पाश्चरात्रे द्विजात्यधिकारोऽिष विचालित एव स्यात् । तस्पाद्विधि-वशादकृतप्रायश्चित्तवात्यविषयत्वादस्य वाक्यस्यास्ति विशेषो वेदपञ्चरात्रयोः । अत एव च योगयाञ्चवल्कये पञ्चरात्रस्य पाशुपतादिसमानं सिद्धान्तत्वेना-भिधानं वेदवाह्यत्वप्रतीतिकृदेव—

" एकमेव तु विज्ञेयं प्रेणवं योगसाधनम् । गृहीतसप्तिद्धान्तैरन्यैर्बहाविदैस्तथा ॥ हैरण्यगर्भेः किष्ठैरपान्तरतमस्तथी । सानत्कुमोरेबिह्यिष्ठस्तया पाशुपतरापे ॥ पाञ्चरात्रैरपीत्येतैः सिद्धान्तेश्चेव सप्तभिः " इति ॥

एवं हि पश्चरात्रस्यां कूष्वत्वेनैव प्रापाण्यं नानुष्ठेयत्वेनेति । ननु च यथैव नियतान्कां श्रिद्धिकृत्य वेदादिशास्त्रं प्रष्टत्तं, तथैव जातिपतः श्रवादीन्यति शैवादिशास्त्रमस्तु । न ।

१ क. ग. घ. "वसध्वाज्य"। २ ख. "वारः प्र"। ३ ख. "गां पाख"। ४ क. ग. घ. प्रप-रस्यन्ते । ५ क. ग. "श्रयात् । एवं । ६ क. ग. घ. "त्यला"। ७ क. ग. घ. "इप्रा"। ८ ख. "रोऽप्यविचलि"। ९ ग. प्रमाणं। १० क. ग. घ. छ. "भैं: कापिलकेर"। ११ ग. था। सन । १२ ख. ग. घ. १ क्रीकि"। १३ क. घ. "दूपत्वे"।

" निषेकादिः इमशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् "

इत्यादिना मन्वादिभिः स्वशास्त्रेष्विभिकारस्य द्विजानामेव प्रदिश्वतत्वाक्षे श्वादिशास्त्रे श्वेनब्राह्मणादीनाम् । अस्तु तर्हि श्वादिशास्त्रे श्वदोऽधिकृतः । न । स्मृत्यादिशास्त्रेषु तथाऽनभ्युपगमात् । अपि च श्वाने नाम जात्या न किश्वद्प्यस्ति यं प्रति श्वादिशास्त्रं स्यात् । अपि तु " तेन प्रोक्तम् " [पा० सू० ४-२-१०१] इत्याणि कृते शिवेन प्रोक्तं शास्त्रं श्वम् । पुनश्च श्वेनशब्दात् "तद्धीते तद्वेद " [पा० सू० ४-२-१९] इत्युत्पन्नस्याणः "प्रोक्ताछुक् " [पा० सू० ४-२-१४] इति लुकि कृते श्वेनं वेन्यधीते वा श्वेनः । एनं पाशुपितादिः । यस्पादेवं स्वभावतो नियतान्कांश्विदनाश्रित्येव श्वादिशास्त्रं पद्यं तस्मात्तदाकाशिवत्रिमत्र प्राप्तम् । तथा च सत्यनुष्ठाने तद्वेयमेव । न हाद्ष्यान् गमप्रसिद्धेरेवाऽऽश्रैमिणां तदनुष्ठानं स्यादिति वाष्ट्यम् । न हाद्ष्यत्वमात्रेण सेपां श्वतिवत्स्वार्यानुष्ठापकत्वसामर्थम् ।

" या वेदवाह्याः श्रुतयो याश्र काश्चित्कुदृष्टयः । सर्वीस्ता निष्फर्लाः प्रोक्तास्तमोभृता हि ताः स्मृताः "

इत्यादिना मन्वादिभिस्तदनुष्ठानस्यामुत्र वैफल्यापादकत्वादिना निषिद्ध-त्वात् । ततश्च देवपूजादौ नर्रासहपुराणादिप्रसिद्धैवेतिकर्तव्यता प्राह्मा नान्या। एवं दीक्षायापप्यवगन्तव्यम् । न हि पुराणप्रसिद्धायां दीक्षायां जातिकोधन-मस्ति । शैवाद्यागपेषु तु—

" प्रथमं स्थावरा जातिस्ततः सारीसपी मता । पक्षिजातिस्तृतीया तु चतुर्थी मृगजातिका ॥ पञ्चमी पशुजातिस्तु पष्ठी चैवान्त्यजा स्मृता । सप्तमी शृद्धजातिस्तु वैश्यजातिस्तथाऽष्टमी ॥ नवमी क्षत्रजातिस्तु दशमी विप्रसंज्ञिता । एतास्तु जातयः शोध्या जातीशेन शिवेन वा "

इत्यादिना तच्छोधनदर्शनाच्छ्रौतकर्मानधिकाँरित्वप्रसक्तिः । "ब्राह्मणोऽग्नी-नादधीत " " राजा राजसूयेन यजेत " " वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत " इत्या-दिना जातिमन्तमेव प्रकृत्य वैदिकं कर्म प्रदत्तम् । तत्कथं जातिनिष्टत्तौ स्यात् ।

१ क. ग. घ. 'दिभिर्मन्वा"। २ क. ग. घ. 'त्वात्। अ"। ३ ख. 'श्रमवतां त"। ४ क. ग. घ. 'ला: प्रेल्युतमो'। ५ क. घ. 'व्यतां था'। ६ क. ग. घ. 'वरी जा"। ७ ख. 'कारप्रे।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

एवं प्रतिष्ठायामपि पुराणाद्यक्तैवेतिकर्त्वयता प्राह्या नान्या । तेषामेव व्यामिश्रधर्मप्रमाणत्वेन भविष्यत्पुराणे परिज्ञातत्वात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणम् —

" अष्टादश पुराणानि रामस्य चारेतं तथा । विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ कार्णिश्च पञ्चमा वेदो यन्महामारतं स्मृतम् । सौराश्च धर्मराजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥ जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः " इति ॥

तंत्रापि "मद्यवर्ज मुँहाँ मूप निनयेत् " इत्यादि स्मृतं कलियुगादन्यत्र

मन्तव्यम् ,

" दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं घारणं च कमण्डलोः । सगोत्राद्वा सपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥ नराश्वमेधो मद्यं च कलौ वज्यी द्विजातिभिः "

इत्यादिना पद्यादेर्बहापुराणादौ सामान्यतो वर्ज्यत्वेनाभिहितत्वात्। एतेन चण्डिकाचुपहारा व्याख्याताः।

यदप्यञ्जनविधौ कालिकापुराणे—

" कपालसंपुटे कृत्वा महातेलघृते तथा । चन्द्रस्योपरागे च कज्जलं *गृह्य बुद्धिमान् ॥ अञ्जयेदक्षिणी तेन वशी कुर्यात्पुरन्दरम् "

इत्यादि तेत्,

" अथ शैं जुं मारियतुकामः रमशानकाष्ट्रेराझें प्रज्वारय विपरुधिरिमश्रमाहुति । सहस्रं जुहुयात्सद्यः शैं जुं मारयति "

इतिवत् " श्येनेनाभिचरन्यजेत" इतिवद्वाऽधर्म एव । हिंसादिवद्दशिकरणादे -रिष तत्र तत्र निधिद्धत्वात् ।

तथा च-- "हिंसौपधीनां ख्याजीवोऽभिचारो मूलकर्भ च " इति मनुना वशीकरणमुपपातकमध्ये परिगणितम्।

ल्यवार्थः ।

१ क. ग. घ. "राणोक्ती" १ २ क. "णेऽपि संख्यात्वात् । ३ ग. घ. 'रिसंख्यत्वा" । ४ क. तथाऽपि । ग. घ. तथा म १ १ घ. सुरारूपं नि । ६ क. "रा रूप । ७ क. हारो व्याख्यातः । य । ८ ग. तेन वा । च । ९ क. तथा च । श । १० ख. शकं । १० ख. शकं ।

यदिप देवीपुराणे—

" वामदक्षिणवेत्ता यो मातृवेदार्थपारगः । स भवेत्स्थापकः श्रेष्ठो देवीनां मातरा(तृका)मु च ॥ पाञ्चरात्रार्थकुरालो मातृतन्त्रविशारदः । विष्णोर्गृही सदा शस्तो ब्रह्मचारी च शान्तिदः ॥ शिवशासनवेत्ता यो ग्रहमातृगणार्थवित् । गृहस्थो ब्रह्मचारी वा स्थापकः कीर्तितः शिवे ॥ सौरार्थवेदकः सूर्ये स्थापकः पूजकः शुमः "

इति, एतदि न बाह्यागमानुष्ठानिक्षिम्। तदनुष्ठानस्य च मत्स्यपुराणे निषि-दत्वात् । तथा च मत्स्यपुराणम्—

"स्थापकस्य समासेन छक्षणं शृणुत द्विनाः।
सर्वावयवसंपन्नो वेदमन्त्रविशारदः॥
पुराणवेत्ता धर्मज्ञो दम्भलोमविवर्जितः।
कृष्णसारचरे देशे य उत्पन्नः शुभाकृतिः॥
शौचाचारपरो नित्यं पाषा(प)ण्डकुलनिःस्पृहः।
समः शत्रौ च मित्रे च ब्रह्मोपेन्द्रहरित्रयः॥
उहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः।
आचार्यस्तु मवेन्नित्यं सर्वदोषविवर्जितः॥
मूर्तिपास्तद्विधाश्रैव कुलीना ऋजवस्तथा " इति ॥

यथा र्च पाञ्चरात्रसंहितायाम् —

" चतुर्दश विद्यास्थानानि वेदितव्यानि भवन्ति, तद्यथा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा शिक्षा कह्यो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतियामयनं छन्दोविचितिरित्यत्राप्यनिषकारः किं तु मवत्येवाधिकारः " इति त्रय्यादिज्ञानमेवोपादेयं, तथाऽत्रापि वामदक्षिणोम्नायादिज्ञानमात्र-मेवोपादेयम् । तथा च योगयाज्ञवल्कयः—

" आत्मज्ञाननिमित्तं हि सिद्धान्तानि * विचिन्तयेत् । केवलानि× यदाऽधीते वेदवाह्यो भवेद्विनः "॥

^{* &}quot; न्तान्हि " इति युक्तं भाति । + " ठान्हि " इति युक्तं भाति ।

१ क. विष्णुगृही। २ क. ग. 'हनम्। त'। ३ ग. 'राणे। स्था'। ४ क. ग. घ. 'ष्णशार'। ५ ग. 'द्विदेशे'। ६ क. ग. च पत्र'। ७ क. ग. घ. 'नि त'। ८ क. ग. घ. 'विधिमिरि'। ९ ख. 'णादि'।

(बहाचारिप्रकरणम् १)

केवलाध्ययनं स्वधर्मपरित्यागेन परधंर्मसेवनम् । तादृशस्यानुष्ठानस्य

" स्वधम यः समुत्सुज्य परधर्मरुचिभवेत् । चकोरनयने चौरः स जूदश्चन्द्रसंनिभे "

इत्यादिना स्कन्दपुराणादौ निन्दितत्वात् । वामदक्षिणादिज्ञानं च स्वशा-स्नापेक्षितस्य तच्छास्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्य कस्यचितस्यीकौरार्थे,

🚊 तचाऽऽइ मनुः---

" सापेक्षत्वेऽप्यपेक्षेव मानं यावदपेसते । तावदेवान्यतः कार्यमन्यन्नैवानवस्थितेः "॥

विरुद्धस्य तु त्याग एवेति। अत एव च धर्मसंकरपरिहाराभित्रायेण राज-धर्मेषु महाभारतम्—

> " चातुर्वर्ण्यस्य धर्मश्च रक्षितव्या महीक्षिता। धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः " इति ॥

नै च वाच्यम् — र्खंधर्ममितिष्ठादितच्चोपस्कारकर्तुः स्थापकादेर्वामदिक्षणी-झायद्वानं तर्वुक्तदीक्षाग्रहणपूर्वकमेव । समृत्यादिशास्त्रे तथाऽनक्षीकारात् । [* वामदिक्षणादिशास्त्रं (स्नस्य) च यथोक्तं स्थापकत्वादिमितिनियामकत्वा-सिद्धेः] वामदिक्षणादिशास्त्रस्य तिद्वरणदर्शनादिपूर्वे स्थात्मना निरीक्षणे-नानेकविद्यास्थानोपैस्कारोपस्कृतमितित्वादस्य निःशेपाववोधन हेलामात्रेण स्वमितिष्ठातस्त्राचुंपैस्कारमात्रनिर्वहणाच ।

यदि भारतादौ दक्षं प्रतीश्वरवाक्यम् —

" भूयश्च ते वरं दिख्य ख्यातं गृह्णीष्व सुत्रत । प्रसन्नवदनो भूत्वा ति हैकमनाः शृणु ॥ वेदात्पडङ्गादुद्भृत्य सांख्याच्यागांचे शिक्ततः । तपः सुतप्तं विपृष्ठं दुश्चरं देवदानवैः ॥ अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमृखमन्ययम् । अर्थेईशार्थेः संयुक्तं गृहमप्राज्ञानि।न्दतम् ॥

* धनुश्चिद्वान्तर्गतमन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

१ क. ग. घ धर्मासे । २ क ग. घ. निर्मित । ३ ख. कारश्राऽऽहुः। सा । ४ ख. 'पेश्यते। ५ ख. 'रिइरणाभि । ६ ग. घ. ति च न वा । ७ क. नवा। ८ ख. स्वप्र । ९ क. मः घः णाद्याम्ना १० ग. 'दुक्तं। नदी ११ ख. विद्योपस्थानोपस्कारमा । १२ क. 'पस्करो १३ ग. 'नोभने हे । १४ क. ग. पस्कर । १५ ख. 'च युक्ति । १६ ख. विमलं। १७ ग. 'निर्मित ।

वर्णाश्रमकृतैर्धमैविंपरीतं क्वित्समम् । शतान्तैरध्यवसितमन्याश्रममिदं स्मृतम् ॥ मया पाशुपतं पूर्वं योगमृत्पादितं पुरा । अस्य चीर्णस्य सम्यग्यत्फलं भवति पुष्कलम् ॥ तच्चास्तु ते महामाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः "

इति, तन्नाऽऽश्रिमणां पाशुपतशास्त्रानुष्ठापकत्वे लिङ्गं तत्फर्लसाम्यमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । सन्ति हि पाशुपताद्यागमेषु " अग्निष्टोमफलं लमेत् " इत्येवमा-दीनि वाक्यानि । न चैतावता तेषां तद्धिकारः सिध्यति । नापि—

" तदेतद्वतं भस्मनाऽङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्वतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमो-क्षणाय "

इति अथर्वेशिरजपनिषत्पाशुपतशास्तार्थानुष्ठापकत्वे लिक्नं, भस्मनाऽक्रसंस्पर्श-मात्रस्य नियमस्यात्र अवणात्। न च स्मृतौ पाशुपतादिस्पर्शे सचैलस्नानअवणाः चच्छास्रस्य दूष्यत्वमाश्रीमणामभिनेतीमत्याशङ्कनीयम्। कृते सो मयागादावनेकः मञ्चसंस्कृतेष्टकाचित्यसंस्पर्शनेऽपि स्नानदर्शनात्। न च चित्यस्य कि दुष्टत्वादुत सद्रनिर्मालयवर्दभ्यदितत्वादस्पृश्यत्विमत्येतावतीं विचारपदवीमवगाहितुं शास्तेः कगोचरेऽथेंऽस्मादृशां मितः क्रमत इति केचित्। वस्तुतस्तु यथो—

> " चातुर्वेदोऽपि यो विघ्रो दीक्षितो न शिवाध्वरे । स तु शुद्रः प्रमन्तव्यो न देयं तस्य शासनम् "

इत्यादिना शैवादयो दीक्षाविद्यीनानां त्रैविद्यद्वद्धानामवैरवर्णविद्विजुगु-प्सां कुर्वन्ति, तथा—

" कापाछिकाः पाशुपताः शैवाश्र सह कारुकैः। दृष्टाश्रेद्रविमीक्षेत र्रेष्टुष्टाश्रेत्स्नानमाचरत्"

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादन्त्यावसायिवदर्शनस्पर्शनयोर्दुष्टाः शैवादिशास्त्रम-तिपन्नाः शैवादियस्त्रीविद्यद्वर्द्धर्मन्यन्ते । एतदेवोपपन्नम् । शास्त्रं हि तथा।तसात्पुराणादियुक्तिपर्यालोचनेनैवानुष्ठानमादर्शन्यम्। ने चक्रचित्कचि-

१ क. ग. "म्। गता"। घ. "म्। गतान्तरैर्विवसितमद्याथ"। २ ग. "सितं, सत्याथ"। ३ फ. मत्याथ"। ४ क. ग. घ. लमां। ५ ख. 'वंशर'। ६ घ. दृषत्व"। ७ क. 'प्रेत्यमि' ८ क. 'दलिं। ग. 'दन्यचित"। घ. 'दत्यहेत"। ९ ख. "था चतु"। १० क. 'वर्णवर्णव"। ११ स. स्पृष्टथे"। १२ क. ग. घ. न तु क्राचित्कचिद्वाद्याग-मानुष्ठानये।

आचाराध्यायः]

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १) द्वाह्मागमानुष्ठेयसामान्येन बाह्मागभैरेकार्थत्वमाशङ्कनीयम् । यत्रापि बाह्मागमान् नुष्ठेयसादृश्यमिव—

" अरूपामनुरूपां वा सुभगां दुर्भगां तथा । सतीं वा असतीं वाऽपि अङ्गनां न नुगुप्सयेत् "

इत्यादि, तत्रापि देवीपुराणाद्यक्तह्या दीक्षितस्यैवैते नियमा इत्यनुसंधेयम् । तस्माददूष्यत्वेनैव शैवादि ममाणमनुष्ठेयत्वे त्वक्षत्वेन केन्चित्कचिदंशेनाऽऽ-देयं साकल्येन नानुष्ठेयमिति स्थितम् । तत्रापि यत्पौरुषेयं न केवलमननुष्ठेयं तद्यावदममाणमपीति हेवैमपीति सिद्धम् ॥

अत प्वाऽऽहुराचार्याः—

" अनुष्ठेयं न मवति यच्छास्त्रं पुरुषैः कृतम् । तदप्रमाणं विज्ञेयं पुंजुद्धिप्रभवं हि तत् " ॥

अलपतिमसङ्गेन ।

सदाचारः शिष्टाचार इत्युक्तम् । तत्र हि शिष्टस्वरूपमाह बौधायनः— "शिष्टाः खलु विगर्तेमत्सरा निरहंकाराः कुम्भीधान्याः ।

> अलोलुपा दम्भेलोभमोहकोपविवर्जिताः । धर्भणाधिगतो यैश्च वेदः सपरिवृंहणः ॥ शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः " इति ॥

कुम्भीधान्या इति वृत्तिसंकोचोपलक्षणपरम् । " इतिहासपुराणाम्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ "

इति मनुवचनादितिहासपुराणादि वेदस्य परिबृंहणानि, अविनाभावाच व्याकरणादीनि । तदनुपानद्गाः स्मृतिद्गाः । स्मृतिर्दि तस्य वेदस्यानुपानं लिक्कम् । श्रुतिमत्यक्षहेतवः श्रुतिः मत्यक्षहेतुर्येषां संमतस्ते तथोक्ताः । स्मृति-वचनपाचारश्च मत्यक्षगापित्वात्मत्यक्षम् । ब्रह्मावर्तादिषु वाहुल्येन वेदमूळ आचार इति मत्वा मनुराह—

" यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यात्समागतः । वर्णानां सान्तराष्ठानां स सदाचार उच्यते "

इति, न तु ब्रह्मावर्त एव सदाचार इति मर्त्वा। तथा सति छोभादिषू-

१ क. ग. घ. यथा। २ क. ग. घ. 'यं केवलमनुष्ठेयैतं । ३ क. ग. घ. 'यमेवेति। ४ क. घ. 'तमात्मना नि'। ५ ख. 'म्भदर्पलो । ६ ग. 'णानि वे'। ७ ख. ग. 'क्षगम्यत्वा'। ८ क. ग. घ. 'त्या। यस्मिस्तथा। ९ ग. 'था समिद्द लो । १० क. 'दिपु मू । ११ ख. मूलेऽपि।

छोऽपि ब्रह्मावर्ताचारो धर्मे प्रमाणं स्यात् । वेदमूलकोऽपि च देशान्तरवर्ती न स्यात् । वासिष्ठोऽपि—

" आर्यावर्ते प्रागादशित्पर्वतात्प्रत्यकालकाद्वनादुदक्पारियात्राद्दिशेणन हिम-वन्तमुत्तरेण विन्धैयं ये धर्मा य आचारास्ते सर्वे प्रत्येतव्याः । न त्वन्ये प्रतिलोभेधमीणः " इत्याह ।

अत्रापि सर्वशब्दो वाहुल्याभिमायेण । न त्वन्ये मितलोमेति, अत्रापि देशान्तरीयाः सर्वे धर्मा आचाराश्च न मत्येतव्याः । यतस्तेषु वाहुल्येन लोभादिपूर्वका आचाराः, केचिदेव श्रुतिपूर्वका इति तस्यार्थेऽनुसंधेयाः । अन्यथा देशान्तरावर्त्यसंभवाल्लोभादिपूल आचारो निर्मूलः स्यात् ।

मनुः-- अविस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविराधं तु कर्तव्यं स्मार्त वैदिकवत्सदा "॥

वसिष्ठः — " श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तद्वामे शिष्टाचारः प्रमाणम् " इति ॥७॥

ननु यदि श्रुतिसमृत्योर्धर्म एव प्रामाण्यं कथं तर्ह्यात्मज्ञानप्रधानयोः श्रुति-समृत्योर्धर्मप्रामाण्यनिर्वाह इति । न ह्यात्मज्ञानं धर्मः । अननुष्ठेयत्वात् । तत्त्व-मसीत्यादिवाक्यार्थावधारणतस्तज्ज्ञायते, न तु वाक्यार्थमवधार्य यागादिवद-नुष्ठीयत इत्याशङ्कचाऽऽह—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायँकर्मणाम् ॥ अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदुर्शनम् ॥ ८॥

इज्यादिधर्माणामितिकर्तव्यतात्मनां संवन्धी परमः प्रधानभूतोऽयं धर्मों यद्योगेन समाधिनाऽऽत्मदर्शनं नाम । आत्मशब्दोऽयं परमात्माने वर्तते न जीवात्मिन, तस्येज्यादिकमन्तरेण समाधि विनेव च प्राप्तत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " इति तत्रोत्पत्तिविधः । " ब्रह्मविद्यामोति परम् " इत्यधिकार् विधिः । अत्र हि परशब्देन परमात्माऽभिधीयते । तदाप्तिश्व तदात्मनैव क्षेत्र- इस्यावस्थानम् । तत्र ब्रह्मविद्वितिपदोपात्ता ब्रह्मविद्या करणं " विविदिष्यित यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने " इत्यत्र यज्ञेनत्यादिश्वतिः सकलनित्यनैमित्तिक- वर्णाश्रमधर्मोपलक्षणार्थम् । अत एव विष्णुपुराणम्—

९ क. °म्ध्यं यावद्धमांस्त आचारस्ते । ग. घ. °म्ध्यं यावद्धमां आचारस्ते २ । ख. °मक्षध । ग. 'मजध । ३ क. ग. घ. 'सियः स' । ४ स. 'संदेयाः । ५ ग. 'न्तरवर्त्य । घ. 'न्तरवृत्त्यसं । ६ क. ग. घ 'रोधे तु । ७ घ. 'यथर्भ' । ८ ग. घ. अध्वरे । ९ स. 'न '' इत्यादि 'तत्र ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

" आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा । तस्मात्तत्प्राप्तये यैतनः कर्तव्यः पण्डितेनरैः ॥ तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने " ।

तथा च वसिष्ठः—

" यथाऽत्रं मधुसपृक्तं मधु चौष्यत्रसंयुतम् । एवं तपश्च विद्याँ च संयुक्तं भेषनं हि तत् "

इति, एवपादि मत्वोक्तवान्-'इज्याचारदमाहिसा' इति। रागमाप्तं कर्पाऽऽशित्य शास्त्रेण पुरुषाभ्युदयाय विधीयमानोऽर्थ आचारः। यथा "प्राब्धुलोऽन्नानि
भुक्षीत तूष्णीम् " इत्यादि। मनसो दमनं दमः । रागमाप्तिहिसानिष्टत्तिराहिसा।
रवस्वच्वनिष्टत्तिः परस्वत्वापत्तिदीनम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । कर्मशब्दः
काम्यव्यतिरिक्तानामन्येषामपि चोदितकर्मणां परिग्रहार्थः ॥ ८ ॥

यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनं, न च तद्वाक्यार्थावधारणादेव सिध्यति । किं तु अवणमनननिदिध्यासनेभ्य इति कर्माधिकारिणो विदुषोऽपि कुतश्चित्कारणा- दर्मसंशये पर्षदधीनो निर्णय इति तां ताबदाइ—

चरवारो वेद्धर्मज्ञाः पर्षत्रैविद्यमेव वा ॥
सा ब्रुते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः॥ ९॥

(इत्युपोद्घातः ।)

वेदः प्रसिद्धः । धर्मो धर्मशास्त्रम् । तदर्थज्ञाश्चत्वारो धर्मनिर्णयद्भपका-र्यकराः पर्षदित्युच्यते । ऋग्यजुःसामवेदास्त्रविद्यम् । तेन चात्र तदध्येतार-स्त्रयो ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते । सेषा त्र्यवरा पर्षदित्याह मनुः—

" ऋग्वेदविद्यजुर्विच सामवेदविदेव च । अवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये " ॥

अथ वाऽध्यात्मविदां श्रेष्ठ एकोऽपि यमर्थ धर्मतया त्र्ते स एव धर्मः। आत्पानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मम् । बहुनां तद्विदां मध्ये सातिशयः भानोऽध्यात्मवित्तमः । परिषक्तं ब्राह्मणानामवे प्राथमकत्पिकम् ।

यदाह मनु:- " अनाम्नातेषु घर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।

१ क. यत्नाः कर्तव्याः प'। २ ग. 'तैर्वरैः। ३ क. चानेन सं'। ग. चानेन सं'। ग क. विश्वासं । ५ क. ग. भातिहिं। ६ क. ग. घ. 'र्यकाराः। ७ क. ग. घ. 'रमकम्। ८ ख. 'तिरे-कता'। ९ क. व प्रथे।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्र्युः स धर्मः स्यादेशङ्कितः " इति ।

अनाम्नातेषु वाक्यपाठादेवानिणीयमानेष्वित्यर्थः।

आहेराः — " चातुर्विद्यो वितर्को च अङ्गविद्धर्मपाठकः । जयश्राऽऽश्रमिणो वृद्धाः पर्वदेषा दशावरा ॥ चतुर्णामि वर्णानां पारणा ये द्विजोत्तमाः । यथाक्रमं विनोपाङ्गेश्वातुर्विद्यमिति स्मृतम् ॥ धर्मस्य पर्वदश्चेव प्रायश्चित्तक्रमस्य च । जयाणां यः प्रमाणज्ञः स वितर्को भवेद्विज्ञः ॥ शब्दे छन्दासि करुपे च शिक्षायां च सुनिष्ठितः । जयोतिःशास्त्रे च कुश्चाः स विरुक्तेऽङ्गविद्धवेत् ॥ वेदविद्यात्रतस्रातः सत्यसंधो जितेन्द्रियः । अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥ बह्मचर्याश्रमाद्ध्यं वृद्धा आश्रमिणस्रयः । वदेयुस्तस्य ते धर्मं ते मया परिकीर्तिताः " ॥

मनुस्तु—" त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्राऽऽश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा " इत्याह ॥

हेतुकोऽनुमानइः । तर्कोऽस्यास्तीति तर्की । संशयकोटौ प्रामाणिकत्वारोपे कृते वाधकदर्शनाद्भवितव्यमत्र प्रमाणेनेति प्रत्ययस्तर्कः । स च वेदावि-रोधी प्राह्म इत्युक्तं तेनैव—

" आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविशोधना । यस्तर्केणानुसंघत्ते स धर्म वेद नेतरः " इति ॥

आर्षे समृतिपुराणादि । उपदेशो वेदः। +तदाविरोधिना वेदादि(वि)वर्जितेन तर्नेण पूर्वोक्तस्वरूपेण। अनुसंधानमुपपादना । पूर्वे गृहस्थादयः। हृद्धा वृद्धत्वो-पेता हि, दशावरेति, दशभ्यो न न्यूना।

अद्भिराः—" चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः । बाह्मणाः समवायस्थाः पर्यदित्यभित्रीयते ॥

⁺ तद्विरोधिनेत्यारभ्य पूर्वोक्तस्वरूपेणेत्यन्तप्रन्थः ख. ग. पुस्तकर्योर्न विद्यते ।

१ स. 'दतकित'। २ स. "णीतेष्ति"। ३ स स्मृति'। ४ क. ग. घ. 'निश्चित'। ५ स. 'किऽर्थवि'। ६ स. ग. वृद्धत्वाद्वृद्धोपे'।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

अनाहितासयो ये च केवलं वेदपारगाः ।
पश्चेते वेदशास्त्रज्ञाः पर्षत्संज्ञा सुदाहृताः ॥
ये तु धर्मावदो विप्राः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्तेते परिकीतिताः ॥
एकविंशतिसंख्याकैः श्वृतिसच्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलेश्चेव पर्यत्वं तु प्रकल्पयेत् ॥
यतीनां सत्यतपसां ज्ञानविज्ञानेचेतसाम् ।
शिरोत्रतेन स्नातानामकोऽपि परिषद्भवेत् ॥
ये तु पूर्व मया प्रोक्ताः स्थिता यायावरे पि ।
प्रयोऽपि परिषज्ज्ञेयाः सर्वपापापहारकाः ॥
एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातिकशोध्येषु शतशो मूय एव च " इति ॥

यतिशास्त्रप्तिदं शिरोवतम् । एकोऽपि परिषत्कार्यकर इत्यर्थः । यापावरो
गृहस्यविशेषः । महापातिकनश्च ते शोध्याश्च महापातिकशोध्याः ॥ ९ ॥
धर्मान्वकुं तद्धिकारिणो वर्णान्द्रिजांश्चाऽऽह—

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशृद्धाः मत्येकं वर्णसंज्ञा भवन्ति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तु । अत्येकं द्विजसंज्ञा श्रेयाः ॥

निषेकाचाः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥१०॥

तेषां द्विजानां गर्भाधानाद्याः त्रेतकर्मपर्यन्ताः क्रिया मन्त्रैः कार्याः । शूद्रस्य तु यावदुक्तभुपनयनान्तसंस्कारानुष्ट्यौ यमः—

" शुद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केन चित्सममृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः "॥

सृष्ट्वाऽनुपनीतवान् । अतो नोपनेय इत्यर्थः । यच्छुतिः—" गायव्या ब्राह्मण-ममृजत । त्रिष्टुमा राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । न केनचिच्छन्दमा शूद्रम् । असं-स्कार्यो विज्ञायते । " असंस्कार्योऽनुपनेयः ।

वसपुराणम्—" विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि छपतां सद्।" ।

अस. 'धेंदंतु। २ क. "नवादिनाम्। ३ ग. घ. "त्। यसे पू"। ४ ग. घ. "र्थकार । ५ इ. "कादिश्म"। ६ ख. "तोऽनुप"। ७ ग. "संस्कृतो वि"।

मात्रशब्दान्मन्त्राणां व्याष्ट्रितः पूर्वसंस्काराणां वा। अतदा च विकल्पः। विहितत्वादपि तेषाम्।

जातूकण्यः — "इष्टापूर्तें द्विजातीनां धर्मे सामासिको मते। । अधिकारी मवेच्छूद्रः पूर्वधर्मेण वैदिके " ॥

महाभारतम्-"एकाशिकं में हवनं त्रेतायां येश्व ह्यते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानिष्टिमित्यभिषीयते ॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमाराँमः पूर्तिमित्यभिषीयते " ॥

अन्नदानग्रहणमयज्ञांङ्गोपलक्षणम् । तथा च जातूकण्पः-" ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ च यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते "।। १० ॥

गर्भाधानादिन्संस्कारान्युद्याविहितस्वरूपानापि कालविशेषसंविधितया सार्ध-श्लोकद्वयेनाधुना विधत्ते—

गर्भाधानमृतौ पंसः सवनं स्पन्दनारप्रा ॥ विष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥ अइन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥ विष्ठेऽन्नप्राज्ञनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥ एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्रवम् ॥

गर्भ आधीयतेऽनेन कर्मणोति गर्भाधानम्, तहतौ कार्यमित्यन्यतः सिद्धम् । एवं प्राग्मभेचलनारपुंसः सवनं पुंसवनारूयं कर्म । षष्ठेऽष्ठमे वा गर्भमासे सीमन्तः सीमन्तोन्नयनम् । एत आगते जातकर्म । अहन्येकादशे नाम धेयामिति शेपः । एकादशादिसंरूपा जन्मनः । तस्य प्रकृतत्वात् । चतुर्थे मासि विष्क्रमणम् , सूर्योचन्द्रमसौ द्रष्टुं विहः प्रसरणम् । पष्ठे पास्यन्नप्राशनम् । चूडा शिखा सा येपां कुळे यस्मिन्वर्षे तथा यत्संरूपा कार्यतया स्मर्यते तदः नातिक्रमेण कर्तव्या, यथाकुळधर्म केशवेशान्कारयेदिति गृह्यमितद्धा । एवं

^{*} तथा च विकल्पः, विहितत्वादितरेपामिति पाठो युक्त इति भाति । निष्कम इति पाठो भाति युक्तः ।

१ के. 'र्मवहनं। २ ग. घ. यश्च हूं। ३ के. 'रामाः पूं। ४ खे. पूर्त मर्त्याः प्रचक्षते। ५ के. घ. रिपुनः। पं। ६ के. ग. 'ख्या जनात्मनः। ७ के. ग. घ. सूर्यचे ।

कृतेषु संस्कारेषु एनः पापं वीजगर्भोत्यं शाम्यति । बीजं शुक्रशोणितम् । गर्भो जठरान्तरस्थितो देहः । तेन जठरवासो छक्ष्यते । एनोऽत्रापायत्यं, पातुः पीताश्चादेरुत्पन्निमित्यर्थः । एतच चातुर्वण्याभिषायं, न द्विजातिमात्रः विषयम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्थात् ।

देवलः—" चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गेरुन्भीरुयते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः " ॥

अत एव मनुद्विजात्याभिप्रायेणोपनयनं विधायाऽऽहै— "गार्भेहींमैर्जातकर्भचौडमौद्धीनिवन्धनैः। वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते"॥

एवमेन:शान्त्या प्रयुज्यमाना एते संस्काराः पुंसवनात्परे पित्रभावे पितृ-स्थानीयेन पितृव्यादिना कार्या इति सिद्धम् । अत्र गर्भाधानादिवदृत्वादयः कालविशेषा अप्यनूचन्त इति शास्त्रविद्वितानां कालान्तराणां न निवर्तकाः किं तु तदुपलक्षकाः । तत्र शास्त्रान्तराणि विशेषाभिधायकानि लक्ष्यन्ते ।

सत्र हारीतः—" सक्तत्तंस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजिल्लयः । यं यं गर्भ प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् "॥

सीमन्तोन्यने वैजवापयृह्यम्—

" आपूर्यमाणपक्षे यदाँ पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्"। देवलः—" सकृच संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता "।

अत एव पारस्करः—" अथ पुंसवनवत्तीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे " इति । सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भेऽभिधत्ते । पुंसवनं तु प्रतिगर्भमार्वर्तेत । अथ पुंसवनान-बलोभनं, तत्राऽऽखलायनगृह्यम्—

" उपनिषदि गर्भछर्भने पुंसवनमनवछोमनं च । यदि नोंऽऽधीयात्तृतीय गर्भ मासे तिच्येणोपेषितायाः स्वरूपवत्साया गोर्दधिन द्वौ द्वौ मापौ यवं च दिधिप्रमृतेन प्राशंयत् । किं पिवसि किं पिवसीति एष्ट्रा पुंसवनिमिति त्रिः प्रतिजानीयात्। एवं त्रीन्प्रमृतान् । अधीस्य मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामिजता-

३ क. घ. "भोंक्तं शा"। २ क. ग. घ. "इ-गोंनें। ३ क. "चौडीमी । ४ ख. "दा चन्द्र"। ५ ख. प्रथमग । ६ घ. वर्तते। भे। ७ क. ख. ग. "नाव। ८ क. ग. घ. "म्भनमनवलोभनं पुंसवनं च। ९ क. ग. घ. "नादीया'। १० ख. "ये गर्भमासि ति"। ११ क. ग. घ. "नि द्वी मा"। १२ क. "थाऽऽस्ये म"। ग. घ. "थास्ये म'।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

मोषिं नस्तः करोति । प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां वै हेतुकप्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा रहदयदेशमस्या आङ्भेत। यत्ते सुसीमे रहदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहमन्तर्विद्वांसमाह पौत्रमघं नियाम् " इति । " अपर्यं त्वा मनसा दीध्यानः " इत्यादि प्रजावान्मन्नः । " अग्निरेतु प्रथमः " इत्यादि जीवपुत्रा मन्नाः। " ततीये मासि सीमन्तं तिष्ये वा श्रवणेन " इति सांख्यायनम् ।

जातकर्मणि ब्रह्मपुराणोक्तो विशेषः—

" देवाश्च पितरश्चेव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयान्ति यस्मात्तदहः पूज्यं पुण्यं च सर्वदा ॥ तत्र दद्यात्सुवर्णं च मूर्मि गां तुरगं रथम्। छत्रं छागं च मारूयं च तिछान्वेश्म धंनं बहु ॥ जातश्राद्धे प्रदद्याच पकानं ब्राह्मणेष्वापे " इति ।

एतच नाभिच्छेदात्माक्, नोध्रम्। तथा च हारीतः—

''जाते कुमारे वितृणामामोदात्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाह्य वितृभ्यः स्वधां कुर्यात् । प्रजापतये च प्राङ्नाभिच्छेदात्संस्कार-पुण्यायीन्कुर्विन्ति । छिन्नायामशौचम् " इति ।

ज्योतिः शास्त्रात्—" मृदुधुवचराक्षिप्रभेषु वारत्रये शुभे। गुरी शुक्रेऽथ वा केन्द्रे जातं कर्भ च नाम च '' ॥

भानि नक्षत्राणि।

भविष्यत्पुराणम्-"नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव। द्वादश्यामपरे राज्यां मासे पूर्णे तथा परे ॥ अष्टादशेऽहिन तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः । पुण्ये तिथी मुहूर्ते च नक्षत्रे च गुणान्विते " इति ॥

यृह्यपरिशिष्टम् —

" जननाइशरात्रे ब्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणम्, अशौचे तु व्यतिकान्ते नामकर्म विधीयते "। नायं नियमः । "नामधेयं दशम्याम्" इत्यादिवचनविरोधात् । अतो विकल्प

९ ख. भि पूर्वान । २ घ. थे हते। ३ ग. हिमम । ४ क. ग. घ. 'ति संख्या" । ५ क. ख. देन द°। ६ क. "न्ति। भिन्ना"।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

एवं। स्वगृत्वापेक्षयां चैतद्यवस्था। एवं च " अहन्येकादशे द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्" इत्यादि विवक्षितार्थमेव । नाशौचान्तोपलक्षणार्थम् । तेनाशौ-चेऽपि तत्कार्यम्।

श्वहिखितौ-

"दशस्यामुत्याच्य पिण्डवर्धनं पितृणां तत्र सांनिध्यमिति श्रुतेर्बाह्मणोऽप्रावा-हुतिं दत्त्वा पितृननुमान्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा तदेहरेव नामकरणं कुर्यात् । अन्यो वा कुलवृद्धश्रतुरक्षरं द्यक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्यं पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति "।

स्तिकां पूर्व शर्यात उत्याप्य दशम्यां तिथौ दशमेऽहनीत्यर्थः। पिण्डवर्धनं पूजा, तत्स्वरूपं च—ब्राह्मणः पूर्वमाहुति हुत्वा पितृननुमान्याभ्युदयश्रादेन पूजियत्वा, कवर्गादीनां वृतीयादयो वर्णा यरलवहाश्च घोषवन्तः । तेषां मध्ये यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्थाः। ते नाम्नोऽन्तर्मध्ये कार्याः। शेषास्तु घोष-वन्तो नामादौ।

वैजवापः-

" पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा कृतं कुर्यात्र तद्धितम् । ईकारान्तं स्त्रिये " ।

यमः—" शर्मी देवश्र विप्रस्य वर्मा त्राता च भूमुनः ।
मृतिर्दत्तश्र वैश्यस्य दासः शृदस्य कारयेत् " ॥

एतान्युत्तरपदानि समासरूपस्य नाँद्राः कार्याणि। पूर्वपदिनयमगाह मनुः-

" मिङ्गरूयं बाह्यणस्य स्यात्क्षित्रयस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्तितम् ॥

तथा—" स्त्रीणां मुखोद्यमं ऋरं विस्पष्टार्थं मनेहरम् । माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादामिधानवत् " ॥

निष्क्रपणे यमोक्तो विशेषः—

" ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् " । अःवृद्धशातातपः—" प्राक्च्डाकरणाद्वानः प्रागनप्रशानाच्छिशः ।

^{*} इत आरभ्य दन्तकेशनसानि चेत्यन्तं प्रन्थव्यत्यासः स. पुस्तके।

१ ख. "या चत" । २ क. ग. "नुमन्य । ३ ख. "दहेनैव । ४ क. घ. "य्या उत्या" । ५ क. ग. घ. "म्रोऽन्ते मध्ये । ६ क. ग. घ. "रंच" । ७ ख. "नान्तः का" । ८ क. ख. ध. मञ्चल्यं । ५ क. घ. "णां मुखो" । ३० क. "नोरमम् । मा" । ११ क. ख. घ. "म् । मङ्ग" ।

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मीञ्जीनिवन्धनम् ॥ शिशोरम्युक्षणं प्रोक्तं वाळस्याऽऽचमनं स्मृतम् । रजस्वळादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः "॥

ब्रह्मपुराणे " मातापित्रोरथो।च्छिष्टं वालो मुञ्जन्भवेत्सुखी " इति ।

दक्ष:—" जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदृष्टौ समी गतः ।

स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तितमात्रप्रकाशितः ॥

मक्ष्यामक्ष्ये तथाऽवेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।

अस्मिन्काले न दोषः स्यात्स यावन्नोपनीयते " ॥

एतदभक्ष्यभक्षणापेयपानानुमननं मातापित्रोरुच्छिष्टमात्रविषयं न तु जातिभ्रं-शकराद्यभक्ष्यापेयात्रपानविषयम् । संस्काराद्यनईत्वमसङ्गात् । दृश्यते हिः स्मृतिषु प्राचुर्येण "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत प्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्" इत्यादिनाऽनुपहतजात्याद्याश्रयणेनैवोपनयनादीति ।

पुराणम्—" चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् । द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्यं तथाऽन्येषां मतं विभो "।

अन्नमाशने विशेषमाह यमः—

36

" ततोऽन्नप्राज्ञानं पछे मासि कार्य यथाविधि । अष्टमे वाऽपि कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले " ॥

श्राङ्खः—"संवत्सरेऽन्नप्राश्चनमर्थसंवत्सर इत्येके"।
छौगासिः—" षष्ठ मास्यन्नप्राश्चनं दन्तेषु जातेषु "॥
मार्कण्डेयः—" देवतापुरॅतस्तस्य धान्युत्सङ्गगतस्य च।
अलंकृतस्य दातन्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने॥
मध्वाज्यकनकोपेतं प्राङ्मुखं प्राश्चयेच्छिशुम्।
कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्धात्री बालं समृत्मृजेत्॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम्॥
प्रथमं यत्स्पृशेद्वालस्ततो भाण्डं स्वयं तैदा।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति॥

१ क. भासतः। २ क. ग. घ. व्यक्तमा । ३ क. ग. घ. नियेतः। ४ क. रतः स्याप्यं भा । ग. रतः स्थाप्य भा । ५ ख. प्राशयेतप्रथमं तुतम्। ६ क. ततः।

याञ्जवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

सर्वेः स्वजन्मदिवेसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाशिविष्ठाश्च पूजनीया विशेषतः ॥ स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं यैत्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥ "

पितृपुजा आदम्।

विष्णुधर्मोत्तरे—" जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरः हैनातेन यत्नतः ।

पूजा सोमस्य कर्तव्या नक्षत्रस्य तथाऽऽत्मनः ॥

श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन विद्वाद्यर्णेतर्पणम् ॥

सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः ।

सेर्वह्वालंकृतस्तिष्ठद्धौतवासाश्च मानवः ।

निभेलानि च धार्याणि दन्तकेशनखानि च "॥

चौछे यमो विशेषमाह—

" तथा संवत्सरे पूर्णे चुडाकर्म विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचीदनात् " ॥

शङ्खिखिती-" तृतीये वर्षे चूडाकर्म पश्चमे वा "।

रुगाक्षः—

" तृतीयस्य वर्षस्य भूषिष्ठ गते चृडाः कारयते । दक्षिणतः केपूजा विसिष्ठाना-मुमयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पश्चचृडा अङ्गिरसो वाजिमेकमङ्गलार्थम् । शिक्षिनोऽन्ये यथाकुल्धमं वा । शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा " । किपूजा चृडा । वाजिः केशपङ्कितः ।

हिंदा प्राप्तः -- " नक्षत्रेऽपि न कर्तव्यं यस्मिञ्जातो भवेत्ररः । न भद्रपदयोः कार्यं नैवाऽऽग्नेयेषु मारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टतीरां तु वर्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि कारयेत् ॥ वारं शनैश्वरादित्यभौमानां रात्रिमेव च । तिथि प्रतिषदं ।रक्तां विधि चैव विवर्जयेत् ॥

१ क. ग. घ. 'वसै: स्ना'। २ स्त. यत्नः कर्त'। ३ क. ग. घ. 'स्नानेन। ४ स. 'णपूजनम्। ५ घ. सर्वास्वल्ठे'। ६ क. ग. 'वस्वलं'। ७ क. ग. 'यिष्ठग'। ८ स. कारयेत। ९ स्त. कंपुटाव'। १० क. 'मेको म'। ग. घ. 'मेको म.। ११ स. कपुटा चू'। १२ क. ग. घ. 'त्रेण तु क'। १३ क. घ. 'तारं तु।

अश्विनीश्रवणस्वातिचित्रातिष्याः पुनर्वसुः ।
धनिष्ठारेवतीष्येष्ठा मृगहस्तेषु कारयेत् ॥
धोनष्ठारेवतीष्येष्ठा मृगहस्तेषु कारयेत् ॥
धोनष्वंशककेन्द्रेषु शुमेषु करणेषु च ।
क्षोरं प्रातः प्रकुर्वात आयुर्वछिववर्धनम् ॥
हस्तात्रयं मृगशिरः श्रवणात्रयं च
पृषाश्चिशकगुरुमानि पुनर्वसू च ।
क्षोरे तु कर्मणि हितान्युद्दयेक्षणे वा
युक्तानि चोडुपतिना यदि शस्ततारा ॥ ११ ॥ १२ ॥

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः॥१३॥

एता हि जातकर्पाचाः क्रियाः स्त्रीणाममञ्जकाः । विवाहः पुनः समञ्जकः । गृह्यविहितानां संस्काराणामिह परामर्शात्तत्र च तदङ्गानामप्युपदेशात्साङ्गानां तूर्णाभावो वेदितव्यः ।

अत एव मनु:-''अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकाछं यथाकमम्॥

आहत् किया । अशेषतः साङ्गा । यथाक्रममिति वचनात्संस्कारेषु क्रमान-तिक्रमो विधेय इति दर्शयति । तदतिक्रमे सर्वमायश्चित्तं कारयेत् ।

काळातिक्रमे कात्यायन आइ—

" देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं मवेत्। सर्वे प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमशो जुहुयात्पुनः ॥ संस्कौराश्च वियुज्येरन्खकालश्च कथं चन। हुत्वा तदेव कर्तव्यं तुरूप पातयेदघः॥

सर्वमायश्चित्तं लौगाक्षिराह—" सर्वाणि प्रायश्चित्तानि मनोज्योतिरिति सप्तिमः ।" गोवि(भि) छश्चौलाधिकारे—" एतथवाऽऽवृता स्त्रियास्तृष्णीं मन्त्रेण तु होमः"।

पार्कण्डेयः—" प्राप्तेऽथ पश्चमे वर्षे अप्रमुप्ते जनाईने ।
पष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जियत्वा तथाऽष्टमीम् ॥
रिक्तां पश्चदर्शी चैव सौरभौमदिनं तथा।
एवं सुनिश्चिते काँछे विद्यारम्मं तु कारयेत्॥

१ स. "त्। स्थानेष्यं'। २ क. "श्विशुक्र"। ३ त. "स्कारांश्व वियुज्येरन्स्वकालाचेत्क्रयं। ४ स. तत्तूपपतयेदतः। स"। ५ क. "वृतिन्न"। ६ क. ग. कार्थे।

(ब्रह्मचारिशकरणम् १)

पूजियत्वा हिरं छक्ष्मी देवी चैव सरस्वतीम् ।
स्विव्यासूत्रकारांश्व स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयादघृतम् ।
दक्षिणाभिद्विजेन्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
प्राङ्मुखा गुरुरासीनो वारुणाशामुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत प्रथमं द्विजाशीभिः सुपूजितम् ॥
ततः प्रभृत्यनध्यायान्वजेनीयान्विवर्जयेत् ।
अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनद्वयम् ॥
अशीच इन्द्रयात्रायां मूकम्पे राहुदर्शने ।
व्यतीपाते चौहोरात्रमुलकापाते तथैव च ॥

स्मृत्यन्तरम् —" मातृकान्यासं गणितं च कुमारं शिक्षापयेत्" ॥ १३॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ *राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुळ्म् ॥ १४ ॥

उपनेतारं त्रत्युपॅनेयस्य प्रयोजकव्यापार्+ उपँनायनम् । तच्चोपनयना दन्यन् देव । अत एवाऽऽह बुधः—

" गभीष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत् " इति ।

इममेव च विधिमाशित्य शौनको मम्नं विधत्ते—" जाँर्वन्वाच्योपसंग्रह्माधीहि भोः सावित्रीं मो अनुत्रहि " इति । गर्भाद्रष्टमो गर्भाष्ट्रमः , गर्भसङ्चरितोऽब्दो गर्भस्तद(म)पेक्ष्याष्ट्रम इति स्यब्स्टोपे पश्चमी । उपनयनस्याप्ययमेव कालः शौन-केनोक्तः—

" अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गमिष्टमे चैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम्'' इति । अथ काम्या उपनयनकालाः—

तत्र मनुः—" ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो नलाधिनः पष्ठे वैश्यस्येहाधिनोऽष्टमे "॥

ईहा चेष्टा।

^{*} इत आरभ्य बुध इत्यन्तं प्रन्थव्यत्यासः क. पुस्तके । +मिताक्षरायां तूपनयनमेवापनायंनं स्वाधेंऽण् , बत्तानुसारात् । आर्थे वा दीर्घत्वभिति व्याख्या वर्तते ।

१ स्त. ग. घ. "भिः स्वपू" । २ क. ग. घ. चापि होत्र" । ३ क. ख. "तृक्रन्या" । ४ क. "पनयने । ५ क. "पारतयोप" । ६ घ. "पनये । ७ क. जानुनान्यो । ७ ग. घ. "न्वनान्योप" । ५ स. "रितेऽच्दे गर्भस्तदपेक्ष्याष्टम इ" ।

गौतमः--

" उपनयनमष्टमे पञ्चमे नवमे वा । काम्यं गभीदिसंख्यावर्षाणामुपनयनस्याष्टमं वर्षे नित्यः कालो नवमं पञ्चमं च काम्यः " ।

आपस्तम्बः—

" सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममप्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽल्लादिकाम-मेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम् । " अत्रोपनयीतेत्यनुषेङ्गः ।

पुराणात्—" नष्टे चन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव मास्करे । कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे "॥

राशेः प्रथमभागस्थितसूर्यो निरंशः । चतुर्थां सप्तमी नवमी त्रयोदशी गळप्रहः।

> " हस्तात्रये पुष्यघनिष्ठयोश्च पौष्णाश्चित्तीम्यादितिविष्णुभेषु । शस्ते तिथौ चन्द्रबङोपयुक्ते कार्यो द्विजानामुपनायनो विधिः "॥

गोवि(भि)लः—

" यदहरुपोष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदहेन्भोजयन्ति । कुशली कारयन्ति । आहावयन्त्यलं कुर्वन्ति । अहतेन वाससाऽऽच्लादयन्ति " । प्रगे पार्तिरित्यर्थः ।

হান্ত্ৰ:----

" पयोयवाग्वामिक्षाहारः क्रमशस्त्रयाणामुपनयनाह्नि गर्भाधानादिपु संस्कारेषु दश दश विप्रा भोज्याः " ।

यदाइ कात्यायनः—

" गर्माधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश " ॥ १८ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याद्वितपूर्वकम् ॥ वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेव ॥ १५॥

यथाविध्युपनयनकर्मणा शिष्यमनुशासनीयं प्रत्यासत्रं कृत्वा गुरुराचार्यो च्याहातिपूर्वकं वेदमध्यापयेच्छोचाचारांश्र ग्राहयेत् । गुरुग्रहणात्पितवोपनय-

१ क. घ. भीदिः सं । २ क. ग. घ. वहकामः । पु । ३ ग. घ. शी चतुर्दशी ग । ४ स. भे च शे । ५ ग. घ. इमींज । ६ स. तरेवेल । ७ क. ग. घ. प्राह्येत् । ४ क. स. घ. सनं कृ । ५ क. ग. घ. विको वे ।

(अहा वारिप्रकरणम् १)

नादि कुर्यादिति गमयति। तस्य योग्यताविरहे चान्य आचार्यः स्यात्। उपनयनेन च शिष्यस्याऽऽचार्ये प्रति संबन्धविशेषात्मिका प्रत्यासिक्तः कियते । न तु देशसंनिकषीत्मिकेव। उपनेतृगुणानाहाऽऽपस्तम्बः —

" तमसो वा एष तमः प्रविश्वाति यदविद्वानुपनयते यैचाविद्वानिति ब्राह्म-णानाम् । तस्मादिभजनविद्यासमुपेतं समाहितं संस्कर्तारमिप्सेत "

येश्वाविद्वानुपनयते सोऽपि तमः प्रविश्वतीत्यर्थः । गायत्र्यादिमधानं चोप-नयनम् । यदाह कात्यायनः—

"गायत्रया बाह्मणमुपनैयीत त्रिष्टुमा राजन्यम् । जगत्या वैश्यं सर्वेषां वा गायत्रीम्" अनुब्र्यादिति शेषः ।

लौगाक्षिः—

" तत्सवितुर्वरेण्यामिति ब्राह्मणस्य । तां सवितुरिति राजन्यस्य । विश्वा रूपाणीति वैश्यस्य । ॐ मूर्भुवः स्वारित्युक्त्वा तत्सवितुर्वरेण्यामिति सावित्रीं त्रिराह पच्छोऽर्धचेशः सर्वामन्ततः * "

महाच्याहृतिसंख्यामाह मनुः---

" ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुलम् " ॥

मुखपारम्भः । ततश्च नै महाज्याहृतय एवाध्यापनारम्भे प्रयोक्तज्याः । किं तु प्रणवो गायत्री च । एतच प्रथमाध्यापनमारम्भे न त्वहरहः । मुख-मिति ज्यपदेशात् ।

प्रणवमद्दाव्याद्दतित्रिकं च स्वरूपतो मनुराह-

" अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयात्रिरेवेहद्भीवः स्वरितीति च " ॥

गायत्रीमपि विशेषत आह—

* एतदनन्तरं ख. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु अतिरिक्तोऽयं प्रन्थः—ॐ तां सिवतुर्वरेण्यस्य विद्यामाऽहं वृणे सुमिति विश्वजन्याम् । वामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम् । ॐ विश्वा रूपाणि प्रति मुखते कविः प्रासावीद्धद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमक्षत्सविता वरे-ण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि राजति "इति ।

१ क. ेम्यः—उपयामो वा । ग. घ. ेम्यः । उपवासो । २ क. ेते । यथाविद्वानु । ३ ग. यथा विद्वानिति ब्राह्मणम् । त । घ. यश्च विद्वानिति ब्राह्मणम् । त । घ. यश्च विद्वानिति ब्राह्मणम् । त । घ. रमभी प्से । ५ ख. यश्चावि ।६ क. ग. घ. ेपे चेतसः प्र । ७ क. ग. घ. नयेत । ८ क. ग. घ. त्रिरन्वाह । ९ ख. ग. घ. थे ब्राह्म । १० क. न व्या ११ । क. ग. घ. 'पने त्व । १२ ख. 'रष्ह' ।

" त्रिम्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदृदुहर्ते । तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः " ॥

तथा—" अध्येष्यमाणं तु गुरुनित्यकालमतिद्रतः । अधीष्त्र मोरिति वृयाद्विरामोऽस्त्वित चाऽऽरमेत् ॥ अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमतिद्रतः । व्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः " ॥

ब्रह्माञ्जलि स एवाऽऽह—

" संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जालेः स्मृतः " ॥ १५ ॥

शौर्चोत्प्राचीनमाचारं तावदाह—

दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ॥ कुर्यान्यूत्रपुरीषे तु रात्री चेहक्षिणामुखः॥ १६॥

अहिन संध्ययोश्रोदक्कुखो रात्रौ दक्षिणामुखो नाम(दक्षिण)कर्णारोपितय-क्रोपनीतो मूत्रपुरीषानुतस्रजेत् ।

मनुः—" तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि वा । नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः "॥

काष्टादिभिर्भूमिमन्तर्धाय मलपुत्सजेदित्यर्थः । संवीताङ्गः पाद्यताङ्गः । अवगुण्ठितः पाद्यतिशाः।

यमः—"शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकुनम्त्रविसर्जनम् । अयिक्षियरगर्देश्च तृणैराच्छ।द्य मेदिनीम् ॥ प्रत्यब्युत्वस्तु पूर्वीक्षेऽपराक्षे प्राब्युत्वस्तथा । उदब्युत्वस्तु मध्याद्वे निशायां दक्षिणामुत्वः "॥

मनुः—" छायायामन्धकारे वा रात्रावहिन वा द्विजः । यथामुखमुखः कुर्यात्प्रीणबाधभयेषु च "॥

अङ्गिराः—" उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥ वाचं नियम्य यत्नेन छीवनोच्छ्वासवर्जितः । कुर्यानमूत्रपुरीषे च शुचौ देशे समाहितः " ॥ १६ ॥

१ क. ५ेवेभ्यः । घ. विप्रेभ्यः । २ क. घ. °त् । उदित्यृ ँ । ३ क. घ. परं चेष्टे प्र ँ । ४ क. ग. घ. °चादिप्राचीनाचा ँ । ५ क. घ. °त्प्राणावाधाभ ँ । ६ ख. °न निष्ठीवोच्छ्वा ँ ।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १) शौचमाह—

गृहीतशिश्रश्वीत्थाय मृद्धिरम्युव्हतैर्ज्छैः॥ गन्धलेपक्षयकरं शोचं कुर्यादतन्द्रितः॥ १७॥

यथा मलसंसर्गों न भवति तथा वामहस्तेन शिश्रं गृहीत्वोत्थाय देशान्तर उपविश्य कमण्डल्बादिनोखृतजलैमृद्धिश्रं गन्धलेपक्षयकरं मलगन्धहरं शौचम-नर्जंसः कुर्यात्।

भारद्वाजः — "अथापकृष्य विष्मूत्रं काष्ठलोष्टतृणादिना । शौचं यथार्थवत्कुयोद्दृढं विधृतमेहनः" ॥

मेहनं छिङ्गम् । पुराणात्—" मार्जनं वामहस्तेन वीरणाचैरयज्ञियैः ''।

देवलः—" आ शीचान्नोत्मृत्रोच्छक्षं प्रसावीचारयोः स्वयम्"।

विवस्वान्—" रित्नमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छीचमनुद्धृते । पश्चात्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिभवेत् " ॥

यमः—" नाऽऽहरेन्मृत्तिकां विप्रः क्छात्सिसकतात्तर्था । तथा वापीतडागेषु नाऽऽहरेद्वाह्यतो मृदम् ॥ आहरेज्जलमध्यातु परता मणिवन्धनात् " ।

पुराणार्त्—" वस्मीकान्मेषिकोत्त्वातान्मृदमन्तर्जछात्तथा । दौ।चावशिष्टां गेहाच नाऽऽदद्याछिपसंमवाम् ॥

[÷अन्तः प्राण्यवपनां च हलोत्लातां न कईमात् " ॥

वापीक्पादिच्यातिरिक्तविषयोऽन्तर्जलमृत्तिकामतिषेधः]।

भारद्वाजः—" नोषरात्र रमशानाच न मृदं मूषकस्थलात् । न मागीन जलाजातु नाऽऽदचात्कुड्यतः कचित् " ॥

देवलः—" धर्मविद्दक्षिणं हस्तं नाधःशीचे नियोजयेत । तथैव वामहस्तेन नाभेरूध्वं न शोधयेत्"॥

शातातपः—" आर्द्रामछकमात्रास्तु प्राप्ता इन्दुक्षये स्मृताः । तथैवाऽऽहुतयः सर्वाः शौचार्थे चैव मृत्तिकाः ॥

+ एतचिहान्तर्गतप्रन्यः कुच्यतः कचिदित्यनन्तरं वर्तते क. पुस्तके ।

१ ख. था मूत्रसंसको न। २ क. ग. घ. था मलगन्धलेपक्षयकरं शी । ३ क. घ. कसं कु । ४ ग. द्वृतै: । प । ५ क. कां वप्रात्कृलार्त्र सि । ६ क. ग. घ. धा। वापीक्पत । ७ क. पितो । ख. परे तां म । ८ क. स. ग. न्। वाल्मी । ५ ख. न्मूषको । १० ख. लोत्पातां । ११ क. ग. घ. चेन यो । १२ ख. धनम् । शा ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

एका छिङ्को करे सब्ये तिस्रो द्वे हस्तयोद्वयोः। मूत्रशाचि समाख्यातं शुक्ते तु द्विगुणं भवेत्"॥

मनुः—" एका छिङ्को गुदै तिस्त्रस्तथा वामकरे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीष्मता ॥ एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् "॥

द्शः—'' अर्धप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता "॥

एवमपि गन्धलेपक्षयो यदि न भवेत्तदा मृदोऽधिका ग्राह्याः परिमाणतः संख्यातो वा,

तत्राङ्गिराः—" प्रथमा प्रमृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदार्घेका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिमागकरपूरणी " ॥

वसिष्ठः-" पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुमयोः सप्त मृत्तिकाः।

शङ्खः—" महने मृत्तिकाः सप्त छिङ्को द्वे पारेकीर्तिते । एकस्मिन्विंशतिहस्ते द्वयोईतयाश्चतुर्दश " ॥

मेहनः(नं) पायुः । ब्रह्मचारिविषयमेतत् ।

हारीतः—" दश सब्ये षट् पृष्ठे सप्तोभाम्यां तिस्रभिः पादौ प्रक्षाल्येत् "।

वृद्धपाराशरः—" उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुं यस्तन्न विन्दति । स कुर्यादर्घशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा " ॥

[* गन्धलेपक्षये सत्यप्यर्थमिता संख्या पूरणीया।] यदाइ दक्षः---

" न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते " ॥

यथाविधिकृते शोचे गन्धश्रेत्रापगच्छति । तत्राऽऽह मनुः —
" यावैत्रापैत्यमेध्याक्तो गन्धो छेपश्च तत्कृतः ।

तावनमृद्वारि चाऽऽदेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ''॥

मनसस्तुष्यभावे तु देवल आइ— " यावत्र शुद्धि मन्येत तावच्छौचं विधीयते " ।

* एताचिहान्तर्गतप्रनथः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

९ क. घ. 'णीम् । व° । २ क. ग. °वन्नापैत्यमेध्योत्धाद्गन्थले° । घ. °वन्नोपेत्यमध्योकताद्गन्थले-पाच त° ।

आचाराध्यायः]

(ब्रहाचारिप्रकरणम् १)

ब्रह्मपुराणात्—" आद्यन्तयोस्तु शौचानामिद्धः प्रक्षालनं स्मृतम् । अशेषलेपनाशाय मावशुद्धय एव च " ॥

आदिपुराणात्—" स्त्रीशृद्धयोरर्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीविभिः । दिवाशौचस्य निश्यर्षं पिय पादो विधीयते ॥ आर्तः कुर्याद्ययाशिकत शक्तः कुर्याद्ययोदितम् "॥ १७॥

, अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदस्मुखः ॥ प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन दिजो नित्यमुपस्प्रशेव ॥ १८॥ अनुपहते देशे मुङ्गुल उदङ्गुलो बोपविश्यान्तर्जानु पाणिना ब्राह्मण

त्तीर्थेन द्विजन्मा सर्वदाऽऽचामेत्।

गौतमः—

" शुनौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या मणिबन्ध-नात्पाणी प्रक्षाच्य वाग्यतो हृदये स्पृशंक्तिचतुँथी अप आचामत् । पादौ चाम्युक्षेत् । खानि चोपस्पृशेत् । शीर्षण्यानि मूर्धिन च दद्यात्" । आच(चा)मेदित्यनुदृत्तौ स्मृत्यन्तरम्—

" कूर्परान्तः करौ कृत्वा प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः । पाष्णी चासंस्प्रशन्निः प्रकृतिस्थाभिरेव चँ " ॥

कूर्परे जानुनी।

वृद्धपराशरः - "कृत्वाऽथ शीचं प्रसाख्य पादी हस्ती च मृज्जिः ।

निबद्धशिख आसीनी द्विज आचाममाचेरेत् ॥

कृत्वोपवीतं सञ्येऽसे वाङ्मनःकायसंयतः '' ॥
देवलः — " प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादी प्रसालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वैं। देवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥
शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे ।

तूर्णीं मूत्वा समीधाय न कृष्यक विलोकयन् ॥

न गच्छन शयानश्च न हुलन परामृशन् ।

न हसन्नेव जहपंश्च नाऽऽत्मानं चैव वीक्षयन् ॥

१ स. ब्रह्माण्डपु । २ स. ग. शुद्धाय । ३ क. ग. विमाचरेत् । गी । घ. विमाचामे । ४ ग. तुर्धा स्व । ५ क. ग. घ. शीर्याण्यानि च मूर्धनि द । ६ स. राक्तः क । ७ स. सः । ८ स. परी जा । ९ स. ग. चमेत् । क । १० क. ग. घ. वा देवेम्यः पै । १९ क. ग. घ. व्यों फूत्वा । १२ क. स. भादाय ।

के शान्नीवीमधःकायमस्पृशन्धरणीमिष । यदि स्पृशति वैतानि मूयः प्रक्षाल्येत्करम् ॥ इत्येवमिद्धराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तावा मणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥ अथाम्बु प्रथमात्तीर्थोहक्षिणात्रिः पिबेत्समम् । अशान्दमनवस्नावमबहिजान्वबुद्धदम् "॥

न इलन चलन्। मणिवन्धैः, ब्रह्मतीर्थमूलम्। प्रथमं तीर्थं ब्राह्मतीर्थं, दक्षि-णाइक्षिणात्करादित्यर्थः।

भारद्वाजः—" संहताङ्कालिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः।
मुक्ताङ्काष्ट्रकानिष्ठे तु शेषेणाऽऽचमनं चरेत्।।
माषमज्जनमाँत्रास्तु संगृह्य त्रिः पिनेदपः।
आयतं पूर्वतः कृत्वा गोकणीकृतिवत्करम्॥ "

हारीतः—" आर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु यद्योचामेत्रराष्ट्रमः ।

वस्त्रिक्षोतनं तस्य देहात्प्रेताः । पित्रन्ति हि ॥

कुर्यादाचमनं नित्यं प्राब्तुलो वाऽप्युदङ्मुलः ।

जलस्यो वा स्थलस्यो वा द्वयोवी समवास्थितः ॥

जलस्यो जलकार्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तूभयस्थस्तु कर्मस्विधिकृतो भवेत् " ॥

गोवि(भि)लः — " जानुम्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठत्र दुष्यति । ताम्यामधस्तथा तिष्ठन्नाच(घा)मेन्न विचक्षणः " ॥

छिखितः—

" उद्भत्य परीक्षितां भिरक्षाराभिरंशृताभिरबुद्धदाभिरशृद्धार्शुं द्धोकपाण्यावर्जिता-भिराच(चा)भेत् "।

अद्भिरिति शेषः।

आपस्तम्वः--

" मूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भैवति । यं वा पूयते शुचाऽऽचमयेत् । न वर्षधारास्वाच(चा)मेत् । न प्रदरोदके " ।

क संयुतः । २ ख. "न्धः, ब्राह्मः । ३ क. "र्थ वा ब्रह्मः । ४ क. ग. घं. मात्रस्तु । ५ क. ग. घ. "द्याचमे" । ६ ग. "ति नाभ्या" । ७ क. "रसृता" । ८ ख. "द्याच्येक" । ५ ग. घ. भवेदिति यं वा प्रयता आचमेत् । न व"।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

अप आच(चा)मेदित्यनुद्वती विसिष्ठः—
" प्रदरादि या गोस्तर्पणसमर्थाः ।
न गन्धरसदुष्टामिर्याश्च स्युरशुमागमाः " ॥

मदरो गर्तः।

भचेताः—" अनुष्णेहीनशीताभिः पृताभिवेख्नचतुषा । स्दूरमाभिरफेनाभिक्षिश्चतुर्वोऽद्भिराचमेत्" ॥ १८॥

ब्रह्मतीर्थस्य लक्षणमाइ पसङ्गाचीर्थान्तराणां च--

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूळान्ययं करस्य च ॥ प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमाव् ॥ १९ ॥

किष्ठापूलं मजापिततीर्थम् । मदेशिनीपूलं पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठपूलं ब्रह्मती-र्थम् । इस्तामं देवतीर्थे च जानीयात् । किनष्ठा इस्वाऽङ्गुलिः । देशिनी तर्जनी । अङ्गुष्ठः मसिद्धः ।

हारीतः--

" ब्राह्मेण तीर्थेन चाऽऽच(चा)मेत् । आवपनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् । मिन्नेनाचमनबिकर्मभोजनानि दैवेन । पित्रभीनि पित्र्येण । प्रतिप्रहमाग्नेयेन '' आग्नेयं पाणिमध्ये ॥ आवपनं निर्वापः । केशानां मार्जनं, न प्रोक्षणम् । मार्कण्डेयपुराणात्—'' नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकिष्याम् । प्राजापत्येन तीर्थेन यच किंचित्प्रजापतेः '' ॥

भविष्यपुराणे—" कमण्डलूपस्पर्शनं दिधिप्राश्चनमेव च । सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः ॥ लानहोमं तथा दोहं प्राजापत्येन कारयेत् "।

योगयाञ्चवल्कयः—" अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं स्याद्देवं त्वङ्गुलिमूर्घनि । प्राजापत्यं तु मूले स्यान्मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् "॥

मध्ये तलमध्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मुज्य खान्यद्भिः समुपरपृशेव ॥ त्रीन्वारानपः पीत्वा वारद्वयं मुखं संमृज्य च्छिद्राण्यद्भिः संस्पृशेत् ।

पाणिमध्यामिति युक्तः पाठः ।

देवलः—" द्विस्तथाऽङ्ग्रष्ठमूछेन परिमृज्यात्ततो मुखम् । नाम्राङ्गल्या न पृष्ठैवी परिमृज्यात्कयंचन " ॥

अद्भिरत प्रकृतिस्थाभिहींनाभिः फेनबुद्धदैः ॥ २०॥ हत्कण्ठतालुगाभिरत यथासंख्यं दिजातयः ॥ शुध्यरन्स्री च शूद्रश्च सक्रंत्स्प्रष्टाभिरन्ततः ॥ २१॥

अद्भिरिवकृताभिः फेनवुद्धदरिताभिर्हृदयकण्ठतालुगौिमनीभिर्ययासंख्यं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः शुध्यन्ति । स्त्रीशूद्रौ तु मुखस्यान्तेनौष्ठद्वयेनैकवारं स्पृष्टा-भिः । +तथा चाऽऽचमनीयं यथा हृदयंगमा भवन्ति ।

दक्षः—" प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् । संवृत्याङ्गष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् " ॥

अलोमकौ चौष्ठौ संदृत्येत्यर्थः।

यमः—" रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणार्मे । उदकेनाऽऽतुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् " ॥

उष्णपायिनो दीक्षिताः।

पुराणम्—" दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकणीकृतिवत्पुनः । त्रिः पिवेदीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्नयेत् ॥ आदौ शिरस्तथाऽभ्युक्ष्य तिसृभिर्मुखमालभेत् । यथोक्तविधिना खानि ततः स्टप्टा तु शुध्यति " ॥

तिस्रभिरङ्गुलिभिरित्यर्थः ।

मनुः—" त्रिराच(चा)मेदपः पूर्व द्विः प्रमृज्यात्ततो मृखम् । खानि चोपस्पृशेदाद्भिरात्मानं शिर एव च " ॥

दक्षः—" मध्यमामिर्मुलं पूर्वं तिसृभिः समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठदेशिनीभ्यां च नासिके तदनन्तरम् ॥ अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुपी समुपस्पृशेत् ।

+ तयाऽऽचमनीयं यथेति पाठो युक्त इति भाति ।

१ क. 'क़र्दृष्ट्या'। घ. 'कुन्मृष्टा"। २ ख. 'गाभियं'। ३ क. ग. 'नैव करं। ४ क. ' 'म्। तदेकेनान्तरा'। ग. घ. 'म्। तदेकेनाऽऽतुराणां च तथोष्णं नो"।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

किन हा अधि । अभिन हा स्वाभिः शिर एव तु । विह चात्रेण संस्पृत्रय ततः शुद्धो भवेत्ररः "॥

अजुष्टीनन्तरा देशिनी । अनापिका, उपकंतिष्ठिका । तलं पाणिमध्यम् । वैयाघ्रपद्यः—" स्रोतःस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा विशुध्यति ।

आच(चा)मन्त्राह्मणो नित्यमित्याह मगवान्धगुः ॥ अङ्गुष्ठेन स्पृशेन्नाभि संयुक्तेन कनिष्ठया । उर्रस्तलेनाङ्गुलिभिः शिरः पश्चात्तु पञ्चभिः ॥ अंती स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः । संस्मृत्य पद्मनामं च विप्रः सम्यग्विशुध्यति " ॥

भिवष्यत्पुराणे " अङ्गुष्ठोऽग्निमहाबाहो प्रोक्तो वायुः प्रदेशिनी । अनामिका तथा सूर्यः कनिष्ठा चन्द्रमाः स्पृतः ॥ प्रजापतिर्मध्यमा तु ज्ञेया भरतसत्तम "।

यप:-- "तावन्नोपस्यशेद्विद्वान्यावद्वामेन संस्यशेत् "॥

जलमिति सेषः ।

" वामे हि द्वादशाऽऽदित्या वरुणिखदशेश्वरः " । ह्यासः—" अनुध्दृतामिराचामेत्कामं तिष्ठत्रपि द्विजः ।

अँतुरश्चेच्छयानोऽपि पश्यन्मीतो दिशस्तथा "॥
स्मृत्यन्तरम्—" ताम्राश्मर्नारिकेछा ब्नवेणुका छा बुचर्मभिः।

स्वहस्तेनापि चाऽऽचामेत्सर्वदा गुचिरेव सः "॥

न केवलमनिन्दितहस्तेनेत्यापशब्दार्थः।

बौधायनः--

"पादप्रक्षालनाच्छेषेण ने चाऽऽचामेद्यद्याचामेद्भौ स्नावित्वाऽऽचामेत् । न सबुद्धुदाभिने सफेनाभिनेष्णाभिने क्षाराभिने विवणीभिने कलुषाभिः । न हसन्न नर्षिनं तिष्ठन विलोकयन्न प्रह्यो न प्रणतो न मुक्तशिखो नाबद्धकच्छो

अत्र तृतीयार्थे पष्टी बोद्धव्या ।

१ ग. च। भूतलं हृदये स्मृत्वा ततः । २ क. ग. घ. 'छा प्रदे । ३ क. ग. घ. 'निष्ठा पा । भ ख. ग. 'रस्थले । ५ ग. स्मृता । ६ क. घ. त्रेयो भ । ७ क. आतर । ख. आतर । ८ क. ग. घ. प. जालिकेनाव्ज । ९ क. ग घ. न चाऽऽचमेद्र्मी प्जियत्वाऽऽचमे । ख. मसाऽऽ- चामेव । १० क ग. घ. 'श वि ।

न बहिर्जानुर्ने वेष्टितशिरा न बद्धकक्षो न त्वरमाणो नायशोपवीतो न प्रसा• रितपादः शब्दमकुर्वस्त्रिरपो हृदयंगमाः पिबेत् " ॥

देवलः—" सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा द्विजः । उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेद्वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य वा शिरः " ॥

आपस्तम्बः-" न वर्षधाराखाचामेत् "।

यम:—" अपः करनखस्पृष्टा य आच(चा)मित वै द्विनः। सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा "॥

तथा च ब्रह्माण्डपुराणात्—

" कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् " ॥

मरीचि:—" न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्ध एव मवेत्तु सः ॥ भुक्त्वाऽऽसनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाळे कदाचन "।

प्रचेता:--" नौनतर्वासा न निर्वासा नाश्च कुर्वन्नौचामेत् "।

आपस्तम्बः—" नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीत । आच(चा)मेद्वा भूमौ स्नावियत्वा वाऽऽच(चा)मेत् " ।

विष्णुः—" न स्पृशन हसञ्जल्पन्न श्वचाण्डालदर्शने । नापवित्रकरः कश्चिद्धाह्मणोऽप उपस्पृशेत् ॥ अपृतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमेने तथा " ।

यमः—" वामहस्तस्थितं दर्भे दक्षिणेनाऽऽचमेद्यदि । रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् " ॥ २० ॥ २१ ॥

जपनीतस्य क्रमप्राप्तां मध्यंदिनसंध्यां स्त्रानादिसहितामाइ—

स्नानमब्दैवतेर्मन्त्रमार्जनं प्राणसंयमः॥ सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्रयाः प्रत्यहं जपः॥२२॥

स्नानमाष्ट्रावनम् , अब्दैवतैः, आपो हि ष्ठेत्येवमादिभिर्मन्नैः । मार्जनं स्व-शिरःपोक्षणं, प्राणायामः, सूर्योपस्थानं गायत्रीजपश्चेति प्रत्यहं मध्यंदिने

१ क. ग. घ. °गोऽयहोपवितिन प्र°। २ क. घ. नानन्तै। ३ क. ग. घ. 'त्रावमेै। ४ क. ग. घ. 'मी श्रावे। ५ क. ग. घ "मनंते।

आचाराध्यायः]

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कार्यम् । ब्रह्मचारिषकरणे विष्णुः—" अप्तु दण्डवन्मज्ञनम् "।

कात्यायनः—" रक्षार्थं वारिणाऽऽत्मानं परिक्षिप्य समन्ततः । शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकविन्दुभिः " ॥

तत्राऽऽपोहिष्ठीयानामाषीदिकपाइ योगयाञ्चवस्यः--

" सिन्धुद्वीपो भवेदार्षं गायत्रं छन्द एव च । आपश्च दैवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने " ॥

च्यासः—" विश्वषोऽष्टौ क्षिवेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय जित् "।

आपो हि ष्ठेति त्(ज्यृ)चेन प्रतिपाँदं मार्जनं कार्यम् । तत्र यस्य क्षयाय जिन्वथेत्यधो भुवि क्षिपेत् ।

तथा-" मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायौमो यतस्ततः " ॥

जले वा स्थले वेत्यर्थः। अथ पवित्रकरणम्, तत्र कात्यायनः--

" अनर्नेर्गिर्भणं साम्रं कैशि द्विद्वरुमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ एतदेव कपिञ्जल्या रुक्षणं समुदास्तम् । आज्यस्योत्पवनार्थे यत्तद्येतावदेव तु ॥ एतत्प्रमाणामेवैके कैशिभेवाँऽऽद्वेमञ्जरीम् । शुष्कां वा शीर्णकुमुमां विज्ञर्छा पारेचक्षते " ॥

मार्कण्डेयः—" चतुर्भिर्दभिषिञ्जूलैर्जाह्मणस्य पावित्रकम् । एकैकन्यूनमृद्धिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् "॥ त्रिभिर्दभैः शान्तिकर्म पञ्चीभः पौष्टिकं तथा। पिञ्जलैः सप्तभिः तैवै दैवं पित्र्यं विधीयते ॥ नीवीमध्ये तु ये दभी ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः। पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा केर्यस्तथा कृशः॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णर्जतैः कुशैः॥

१ क. ग. घ. विन्मार्जन । २ ख. पादितं मा । ३ क घ. पामं य । ४ ख. ग. न्तग-भि । ५ क. ग. घ. स्योत्पाव । ६ क. घ. माणमे । ७ ख. वान्द्रम । ८ ग. एकेन न्यू । ९ ख. केके न्यू । १० क. घ. धिके त । ११ ग. पिकूठी: । १२ ख. भि: पूर्व दैवपि । १३ क. सर्वदैवपित्र्ये वि । घ. सर्वदैवपि । १४ क. काशस्त ।

जिप होने तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्माणे।
सन्यापसन्यो कुर्वीत सपिवत्रौ करी बुधः ॥
ग्रन्थियस्य पवित्रस्य न तेनाऽऽचमनं चरेत्।
आर्ष छन्दो दैवतं च विनियोगविधिं स्मरेत्॥
समृत्वोंकारं च गायश्री निबन्नीयाच्छितां ततः।
पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कन्धो च संस्पृशेत् "॥

तथा—" प्रणवाद्या व्याहृतीश्च सावित्रीं च जवेत्ततः । तैयाऽभिमन्व्य सिछ्छं संध्योपासनमाचरेत् " ॥ २२ ॥

प्राणायामस्वरूपमाइ---

गायत्रीं शिरसा सार्धे जपेद्याहृतिपूर्विकाम् ॥ प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

तत्सिवितुरिति गायत्री । अस्या एव तैत्तिरीयकारण्यके प्राणायामपद्मत्वेन् नाऽऽम्नानात् । ॐ आपो ज्योतिरित्यादिकेन शिरसा सार्ध ज्याहृतिपूर्विकां प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिर्जपेत् । एष प्राणसंयमः प्राणायाम इत्यर्थः । भूराद्या ज्याहृतयः सप्त सत्यान्ताः पूर्वी यस्याः सा तत्पूर्विका । प्रतिमद्मं प्रणवः प्रतिप्रणवः । पद्माश्र ज्याहृतयः सावित्री शिरश्च । शिरसीऽन्तो यः प्रणवः स शिरोन्तर्मद्मान्तर्गत एव ।

संवर्तः—" प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः । सावित्रीं शिरसा सार्थं मनसा त्रिः पठे।द्विनः " ॥

मनुः—" सन्वाहार्ते सप्रणवां गायत्रीं ।शिरसा सह । त्रिः पठेदायैतप्राणः प्राणायामः स उच्यते " ॥

बुहस्पतिः—" बद्ध्वाऽऽसनं निर्धम्य स्वं स्मृत्वा चाऽऽषीदिकं तथा । संनिमीछितदृङ्गीनी प्राणायामं समम्बसेत् " ॥

योगयाज्ञवल्वयः—" ॐकौरः परमं ब्रह्म सर्ववन्त्रेषु नायकः । प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपःसिद्धस्य वै पुरा ॥

⁹ क. वित्रक । २ स. नं स्मृतम् । आ । ३ क. भिं संधी । ४ क. ग. घ. तथाऽभि । ५ क. स. घ. त्। आ । ६ ग. घ. से।ऽन्ते यः । ७ स्त, वस्प्रा । ८ ग. वम्यासुं स्मृ । ५ क. घ. कारं प ।

आचाराध्यायः]

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

तेनोपासमतस्तस्य ब्रह्माऽऽषं च स्वयंभुवः ।
गायत्री च भवेच्छन्दश्राभिर्देवतमुच्यते ॥
आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वेककर्ममु ।
विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतवर्ण उदाहृतः ॥
व्याहृतीनां च सर्वासामृषित्रसा प्रकीतितः ।
तत्रछन्दांसि यान्यासां तानि सम्यक्प्रदर्शयेत् ॥
गायच्युष्णगनुष्टुप्च बृहती पङ्कितरेव च ।
इन्द्रश्च विश्वे देवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥
प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः " ।

तथा—" सिवता देवता यस्या मुखमिझिखिपीत्तथा । विश्वामित्र ऋषिरछन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥ विनियोग उपनये प्राणायामे तथैव च । गायत्री वा इदं सर्व बाह्मणं बाह्मणानि तु ॥ वेदेष्वन्यान्यनेकानि गायञ्याः कीर्तितानि तु । ओमापो ज्योतिरित्येष मध्त्रो यस्तु प्रकीत्यते ॥ तस्य प्रजापतेराष् यजुरछन्दोविवर्जितम् । ब्रह्माऽझिर्वायुः सूर्यश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्याऽऽयमने चैव विनियोग उदाहृतः "॥

पुरककुम्भकरेचकैः माणायामसिलक्षणो हेयः।

यथा—" नासिकाकृष्ट उच्छाँसो हान्तः पूरक उच्यते ॥
कुम्मको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ।
नीलोत्पल्टस्यामनिमं नामिदेशे प्रतिष्ठितम् ॥
चतुर्भुजं महौत्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।
कुम्मकेन हृदि स्थाने ध्यायेच कमलासनम् ॥
बह्माणं गौरसर्वाक्तं चतुर्वक्तं पितामहम् ॥
रेचकेनश्वरं विद्याल्ललाटस्यं महेश्वरम् ।
गुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् " ॥

१ इत. ग. 'ब्वेब क' । २ क. घ. 'सि न्यासानि ता' । ३ क. घ. इन्द्राध्य विश्वदे" । ४ क. थं. 'ता: । त' । ५ ख. ग. 'पाच या । वि. । ६ ख. घ. 'सो हत: पू'। ७ ग. हाकार्य पू'।

तथा—" प्राणायामत्रयं कार्य संध्याख्य तिस्रष्वि । प्राणस्याऽऽयमनं कृत्वा आच(चा)मेत्प्रयतोऽपि सर्न् ॥ आन्तरं स्वि(वि)द्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् । सायमशिक्ष मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्च मा पिनेत् ॥ आपः पुनन्तु मध्याद्वे ततश्चाऽऽचमनं चरेत् " ॥

आपः पुनिन्त्विति सिन्धुद्वीप ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । अनुषुण्छन्दः । सूर्यश्च मेति अग्निर्ऋषिः । सूर्य[पन्यु]पन्युपतयो देवताः । अग्निश्च मेति विष्णु- र्ऋषिः ।आग्निर्देवता ।

" स्पृष्ट्वा चाभिष्टुतं तोयं मूर्धि ब्रह्ममुखेन तु । आपो हि छेति मुक्तेन दर्भेर्मार्जनमाचरेत् " ॥

प्रणवो च्याहाँतिः सावित्रीति ब्रह्ममुखम् । तेन तोयं स्पृष्टा तेन तोयेन
मूर्ति दर्भेर्मार्जनं चाऽऽपो हि ष्ठेति मूक्तेन कुर्यादित्यर्थः । आपो हि ष्ठेत्यस्य
सूक्तस्याऽऽम्बरीषः सिम्धुदीप ऋषिः । आपो देवता । नवम्या उत्तराव(र्ध)चिस्याग्निः । आद्यानां सप्तानां गायत्रीछन्दः, उत्तरयोरनुष्टुप् । मार्जने
विनियोगः ।

कात्यायनः—" उत्थायाकं प्रति क्षिपेत्रिकेणाञ्जालिमम्मसः "।

प्रणवो व्याहृतयः सावित्रीति त्रिकम् । अथ स्वशाखाधीतैः सूर्यदेवत्यै-र्मञ्जरादित्यमुपतिष्ठेत । ततः सावित्रीं जपेत् ।

तत्र व्यासः—" आवाहयेतु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् । आगच्छ वरदे देवि र्कंप्ये मे संनिधौ भव ॥ गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता " ॥

योगयाञ्चवत्वयः—"श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा।
श्वेतैविछेपनैः पुष्पेरछंकारैश्च मृषिता ॥
आदित्यमण्डछान्तःस्या ब्रह्मछोकनिवासिनी।
अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनँगता शुमा।
आवाह्य यजमानो हि ओजोऽसीति विधानतः।
आवाह्य पुजायित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत्॥

९ क. ेन्। सा । घ. ेन्। अन्त । २ क. ग. घ. ेषिः। ब्राह्म । ३ क. घ. सूर्यो मन्यंप । ४ ख. ग. ेबता । अ । ५ क. घ. ेहितत्रयं सावित्रीं चेति। ६ ग. जपे। ७ ख. 'नसमागता। आ ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अँकारं पूर्वमुखार्य भूर्मुवः खस्तथैव च । गायत्री प्रणवश्चान्ते जयो ह्येवमुदाहतः "॥

यपः—" सहस्रपरमां देवी शतमध्यां दशावराम् । गायत्री तु जपेजित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् "॥

कुर्यादित्यनुष्टचौ योगयाञ्चवल्कयः-

"गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् । गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ॥ सिद्धक्षेत्रेषु सर्वेषु देवतायाश्च संनिधौ । सहस्रशतकोटीनामनन्तं शिवसंनिधौ "॥

तथा—" तिष्ठं श्रेद्वीक्ष्य(क्ष)माणोऽक जपं कुर्यात्ममाहितः । अन्यथा प्राङ्मुलं कुर्योद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ प्राक्कुलेषु कुरोष्वेवमासीनश्चाऽऽसने शुभे । नात्युच्छिते नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतेः ॥ क्षाटकेन्द्राक्षरुद्वाक्षपुत्रजीवसमुद्धवैः । अक्षमाला हि कर्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ॥ कोट्याऽधिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला विशेषतः । जपस्य कियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठा परा परा ॥ अभावे त्वक्षमालायाः कुरात्रन्थ्याऽथ पाणिना । जप एव हि कर्तव्य एकार्त्रमनसा सदा "॥

बाङ्खः—

" कुशबृस्यां समासीनः कुशोत्तरायां वाँ हस्तोपयामैवी कुशपवित्रपाणिरुद-ङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाऽक्षमाछामादाय देवतां ध्यायञ्जपं कुर्यात् " ।

सृसी, आसनम् । कुशोत्तरा कुशच्छन्ना । सुवर्णमणिपुक्ताफलस्फटिक-पद्माक्षेन्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतपामक्षमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वा इस्तोपयामैर्वा ।

> " न तथाऽन्येन जप्येन पापं निर्देहति द्विजः । यथा सावित्रीजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते " ।

९ स्त्र, ग. °कारः पूर्व। २ स्त्र ग. भगन्यागा । ३ स्त्र, ग. घ. °न्तं विष्णुसं । ४ क. घ. विस्तुसं । ४ क. घ. विस्तुसं । ४ क. घ. विस्तुसं । १ क. घ. विस्तुसं । १ क. घ. विस्तुसं । १ विस्तुसं । विस्तुसं । विस्तुसं । विस्तुसं । विस्

योगयाज्ञवल्कयः—" ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्नोन्छो न च चाल्येत् । न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तानेव प्रकाश्चयेत् ॥ न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तानेव प्रकाश्चयेत् । न चल्कमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् । न पार्शितो न जल्पंश्च न प्रान्नतिशरास्तथा ॥ न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथाऽऽसनम् । न चासमाहितमना न च संश्रावयञ्जपेत् ॥ न क्षिनवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः । न त्राणेन न नीलेन परिक्षिष्टेन वा जपेत् । यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥ हरन्ते प्रसमं यस्मात्तस्मादुसं तु कारयेत् । जपकाले न मापेत नतहोमादिके तथा ॥ एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्लेद्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् " ॥

अवसक्तोऽवहितः।

" तूष्णीमासीत च जपंश्रण्डालपतितादिकान् । हष्ट्वा तान्वार्युपस्यृहयाऽऽमाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् "॥

उपस्पृत्रयाऽऽचम्य । आभाष्य संभाष्येत्यर्थः ।

" आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सीरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥
उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणो मवेत् ।
साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्धानसमो हि सः "॥

शंस्य उच्चेर्जपः।

" ओष्ठस्पन्दनमात्रं तु यत्रोपांशु तथाऽधैनि । कृत्वा निह्नां निर्विकरूपां चिन्तयेत्तद्धि मानसम् ॥ नोचैर्नपं बुधः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः " इति ॥ २३ ॥

सायंसंध्योपास्तिमाइ—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ॥ जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकोदयाद ॥ २४ ॥

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

यथाविधि प्राणानायम्य विधिवदापो हि छेति च्युचेनाऽऽत्मानं संप्रोक्ष्य मत्यन्तुतः सावित्रीं पूर्ववज्ञपंस्तारकोदयं यावत्रद्यादावासीत । उदयो दर्श-नयोग्यता, उपासीतेत्यनुद्वतौ शौनकः—" अर्धास्तिमते मण्डल आ नक्षत्रदर्श-नात्" इति । अत्राप्तिश्च मा मन्युश्चेत्यस्य, अग्निर्ऋषिः । अग्नियन्युपन्युपतयो देवेताः । प्रकृतिदछन्दः । अपामूर्ध्वविक्षेपे विशेषो व्यासोक्तः—

" कराम्यां तोयमादाय गायत्रया चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठेत्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् " ॥

मध्यंदिनसंध्यायाः समानमन्यत् । सायंसंध्याजपानते राज्युपस्थानम् ।

बौधायन आह—

"इमं म इति वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठते" इति । "इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय। त्वामवस्युराचके। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द्रमानस्तदाशास्ते यजमानो हिविभिः। अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोपीः" इति ॥ श्रुनःशेष ऋषिः। रात्रिर्देवता। पूर्वा गायत्री, उत्तरा त्रिष्टुप् ॥ २४॥ मातःसंध्योपास्तिविधिमाह—

संध्यां प्राक्पातरवं हि तिष्ठेदा सूर्यदर्शनाव ॥

प्राणायामप्रोक्षणगायत्रीजपा एवंशब्देन गृहीताः । प्राङ्मुखः सावित्रीं जपन्नातःसंध्यां सूर्यदर्शनकालं यावात्तिष्ठेत् । संध्यामिति "कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे " [पा० सू० २-३-५] इति द्वितीया । तेन सकलसंध्याकालो जपेन व्यपनेयः । अत्र च "ॐपूर्वां गायत्रीं जपेत् " इतिश्रुतिविरोधपरिहारीर्थं जप एव प्राधान्येन विधेयः । स्थानासने तु तदङ्गतया । तेन जपन्नासीतेत्या-सीनो जपेदित्यर्थः ॥

संवर्तः—" प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविथि ।

सादित्यां पश्चिमां संध्यामधीस्तिमतमास्करात् " ॥

योगयाञ्चवल्कयः—" हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

संध्या मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धी तु सा स्मृता ॥

र्षूवी संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेतपश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

*रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

^{*} इत भारभ्य द्विजेनाऽऽत्मविदा सदेखन्तप्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते ।

१ ग. °दयाद्याव"। २ घ. "वता। प्र"। ३ क. घ. °ति। शु"। ४ ग. °शेफ ऋ"। ५ क. घ. "वीर्धा गा"। ६ ग. "रार्थे ज"। ७ क. ग. विधिः। सा"। ८ क. घ. पूर्वसं"।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया संध्यात्रयमुदाहृतम् ॥ संधी संध्यामुपासीत नास्तंगे नीद्गते रवी । संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनाऽऽत्मविदा सदा ॥ उमे संध्ये च कर्तव्यं व्राह्मणैश्च गृहेष्वापे "।

अतश्र वाक्यान्मध्याह्नसंध्या गृहे न कार्येति गम्यते ।
विसिष्ठः—" गृहे त्वेकगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
श्वतसाहिस्तका नद्यामनेन्तं विष्णुसंनिधौ " ॥
श्वातातपः—" अनृतं मद्यगम्धं च दिवामैथुनमेव च ।
पुनाति वृपलस्यात्रं बहिः संध्या ह्यपासिता ॥
बहिः संध्या दशगुणा गर्तप्रस्रवणादिषु ।
स्याततीर्थे शतगुणा साहँस्रा जाह्ववाजले " ॥

मनुः—" एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहितिपूर्वकम् । संध्ययोरुभयोविंत्रो वेदपुर्वेन युज्यते " ॥

एतदक्षरं प्रणवः।

यमः — " यदहा कियते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामेश्च हित तत् ॥ यद्वाच्या कियते पापं कर्मणा मनसा गिरा । पूर्वा संध्यामुपासीनः प्राणायामैध्येपोहति ॥ संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विध्तपापास्ते यान्ति ब्रह्मछोकं सनातनम् ॥ ऋषयो दीर्वर्षध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुवन् । पूजां यशश्च कीर्ति च ब्रह्मवर्चसमेव च " ॥ विष्णुपुराणात्—" सर्वकाछमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचिविश्रमातुरभीतितः " ॥
पुल्लश्त्यः—" संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
सूतके मृतके चैत्र संध्याकर्म न संत्यजेत् ॥
मनसोचारयेनमन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः " ।

१ के. घ. नोद्धृते । २ ख. ^०नन्ता शिवसं° । ३ ग. °श्रं सायं सं° । ४ ग. °षु खात° । ५ घ. ख्याता ती° । ६ क. °हस्रं जा° । ७ ग. °मेनां च । ८ क. °संध्यात्वा° । ५ घ. °न् । प्रजामायुक्ष । १० ग. °चसंभ्र° । ११ ख. संध्योपास्ति न ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

यमः—" अनागतां तु ये पूर्वीमतीतां ये च पश्चिमाम् । विप्राः संध्यां न तिष्ठन्ति वृष्ठास्त उदाहृताः " ॥

द्शः — " उपासते न यः संध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः । स जीवन्नेव शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥ संध्याहीनोऽशुचिनित्यमनर्हः सर्वकर्ममु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फल्रभाग्मवेत् " ॥

अग्निकार्ये ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरापि ॥ २५ ॥

तारकोदयात्सूर्यदर्शनाचोध्वं संध्याकां वे पत्यासत्र एव काले स्वगृह्योकत-विधिना समिद्धोमं कुर्यात्।

भविष्यत्पुराणात्—" दूरादाद्धत्य समिधः संनिदध्याङ्गहोपारे । सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिराग्निमतान्द्रतः "॥

वूरादित्यपरिगृहीतदेशोपलक्षेणार्थम् । माश्रवणिकी चात्र देवता । जुहुया-दिति वचनादिशकार्ये होमौदिकं प्रतीयते । सार्यपातश्रवन्यां राज्य-हनी उपलक्ष्येते ।

वैजवापः-

" पुराऽस्तमयात्प्रागुदीचीं दिशं गत्वाऽहिंसन्नरण्यात्समिष आहरेत् । शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः " ।

कात्यायनः—" नाङ्गुष्ठादिषका कार्या सिमित्स्थ्लतया कि चित्। न विथुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ प्रादेशास्त्राधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका। न सपणी न निर्वीर्या होमेषु च विजानता॥ विशीर्णा विदला हस्या वर्त्ताः समुशि(षि)रास्तथा। न प्राह्याश्च गुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः "॥

वायुपुराणात्—" पालाइयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः । शमीरे।हितकाश्वत्थास्तदलामेऽकेवेतसाः "॥

१ क. घ. 'कालप्र'। २ ख. ग. 'क्षणम्। मा'। ३ क. 'मारमके प्र'। ४ क. घ. 'ते बीज'। ५ ग. 'कामा आद्री अन्नाद्यकामा उमे उभयकामा:। कारया'। ६ क. घ. 'कामतोभयी उभय'। ७ क. 'युक्तत्व'। ८ ग. 'णी द्विद'। ९ ख. 'नाः सुसुशि'। १० क. ग. घ. 'जुंष्टा कर्मसि-दिविनाशिका। वा'।

कात्यायनः—" यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न चीच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्ममु । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥ अासीन उर्ध्वः प्रह्लो वा नियमो यत्र नेदशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्लेण न तिष्ठता " ॥

शातातपः—" नाभिनौद्यास्तु निष्रेण क्षत्रियाँद्याः कथंचन । ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥ ब्राह्मणः सर्ववणीनां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः । सवर्णेस्तु सवणीनां कार्यमेवाभिवादनम् " ॥

अङ्गिराः—" अप्रणामं गते शृद्धे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । शृद्धोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् " ॥

यम—" यत्मुलं त्रिषु छोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् । यस्मिन्सर्वे स्थिताः कामोः सा स्वस्तीत्यभिसंज्ञिता "॥

सथा—" क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् । हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् "॥

भविष्यत्पुराणात्—" अभीति गदितो विष्णुर्वादयामीति शंकरः।
द्वावेव पूजितौ तेन यः करोत्यमिवादनम् ॥
सन्यापसन्यादिविधियत्र नो विद्यते क्वचित् ।
यज्ञोपवीतिना तत्र मान्यं सर्वेषु कर्मसु " ॥ २५ ॥

अभिवादनविधिमाइ--

ततोऽभिवादयेदृष्टद्धानसावहमिति बुवन् ॥

श्रीकार्यं कृत्वाऽसावहमिति ब्रुवञ्ज्यायसोऽभिवादयेत् । असावित्यस्य स्थाने प्रथमान्तं नाम किर्तयेत् । तथाऽभिवादय इत्युक्तवा वा ।

मनुः--" अभिवादात्परं वित्रो ज्यायांसमभिवार्द्धयन् । असौ नामाऽहमस्मीति स्वनाम पारेकीर्तयेत् ॥ भोःशर्व्दं कारयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

१ ख. ग. शोच्यते । २ क. घ. साम्यप । ३ घ. वाद्यस्तु। ४ क घ. थाद्यः क । ५ क. घ. घ. धाः सरव ६ क. घ. भव्यं। ७ ख. न्। ज्या । ८ क. घ. देयेत्। अ । ९ ख. घ. किर्द् कीर्तये ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अतश्रेवं प्रयोगो भवति—अभिवादये चैत्रनामाऽहमस्मि भो इति । अभि-वादितेन च प्रत्यभिवादनं यथा कार्य तथाऽऽह स एव—

> " आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विद्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्तर्वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतः " ॥

अत्र चाभिवादकनामसंनिविष्टान्तिमस्वरोपलक्षणार्थमकारग्रहणम् । तत्रश्र य एवास्ति स्वरोऽन्त्यः स ष्रुतः कार्यः पूर्वाक्षर इति वचनात् । पूर्वमक्षरं यस्य स पूर्वाक्षरः, पूर्वमभिवादकनामान्तर्वितनः । तच्च सामध्यिद्यञ्चनं, स्वरस्य हि व्यञ्जनेंमेव पूर्वम् । अतश्र पूर्वाक्षर इति विशेषणोपादानाद्यञ्जनस-हित एवं स्वरः ष्ठावनीयः । न पुनरपूर्वोऽकारो नामान्ते विधीयत इति निश्चीयते ।

तथा च वसिष्ठः—

" आमन्त्रिते खरोऽन्त्यस्य हत्रते संध्यक्षरमप्रगृह्यमायात(उ)भावं च " इति।

आमित्रतिभक्त्यन्तस्य नाम्नोऽन्ते यः स्वरः स प्रवते त्रिमृत्रो भवति।
तथा प्रमृत्तासंज्ञाविर्जितं यत्संध्यक्षरमेकारैकाररूपमाँ इभावस्तस्य कार्यः। ओकारौकाररूपं चेत्तदा तस्याऽऽउभावः कार्यः। अत्रोदाहरणानि — आयुष्मान्भवं
सौम्य यज्ञदत्तरे भद्रशर्मा २ [न] यज्ञभूता ३ इ चित्रगा ३ उ। "ज्यायां समिनवादयन्"
इत्युक्तम्। तत्र कियता कालेन ज्यायान्भवतीत्यपेक्षिते मनुराह —

" दशाब्दारूवं पौरसरूवं पञ्चाब्दारूवं कलाभृताम् । इयब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामरूपेनापि खयोनिषु " ॥

पुरवासिनो दशभिवंषैः 'पूर्वः सखैव भवति , ततोऽधिकवर्षस्तु ज्यायान् । कलाभृतां शिल्पिनां गायनादीनां पश्चाब्दपूर्वः सखा, ततोऽधिको ज्यायान् । ज्यब्दापेक्षमल्पत्वम् । श्रोत्रियाणां ज्यब्दपूर्वः सखा, ततोऽधिको ज्यायान् । तस्य च तारतम्यं गुणतारतम्यापेक्षम् । अपिशब्द एवकारार्थः ।

स्त्रियः कर्तव्यप्रत्यभिवादनानभिज्ञांश्र पुरुषान्यति तथाऽऽह मनुः—

१ क. घ. एवाऽऽह—आं। २ ख. ग 'म्रोऽन्ते वाच्यः। ३ क. क्षरः प्रुत इं। ४ ग. नमव्यव-हितपू । ५ क. घ. व सुरः। ६ क. घ. पूर्वकां। ७ ग. नमयूमां। ८ क. घ. थेः। अत्रोक्ते। ९ ख. चेदात्तस्यामीवः। १० क घ. व सोम यं। ख. व सोम्य। ११ क. घ. भी क्ष्रणा ३ ज्यां। १२ क. घ. पूर्वेः। १३ क. धिकैवंपेंस्तु।

" नामधेयस्य ये केचिद्रभिवादं न जानते । तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रुयात्स्त्रियः सर्वास्त्रथैव च " ॥

आपस्तम्ब-

" त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहिति । ज्ञायमीने च वा योनिविशेषे वृद्धत-रायाभिवाद्यम् "।

तथा---

" समानग्रामे च वसतामन्येषामि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशादिमिवादयीत स्वर्गमायुश्चेप्सन् । दक्षिणं वाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीते । उरःसमं राजन्यः । मध्यसमं वैदयः । नीचैः शुद्धः प्राङ्मिलस्तथा । विषम-गताय गुरवे नामिवाद्यमन्वारुह्याभिवादयीत । सर्वत्र तु प्रत्युत्यायाभिवाद-नम् । अप्रयतेन नाभिवाद्यम् " ।

तथा--

" अप्रयंतश्च प्रयतार्यं न प्रत्यभिवादयेत् । पतिवयसः क्षियोऽवाहितशिरा अवहितपाणिवीऽभिवादयेति । सर्वी नाम्ना क्षियो राजन्यवैदयो च न नाम्ना मात रमार्यदारांश्चेत्येके " ।

सांख्यायनः---

" +अहरहराचार्यायाभिवादयेत् । गुरुम्यश्च समेत्य श्रोत्रियंस्य " ।

मनु:--" छौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।

आदेदीत यता ज्ञानं तं पूर्वमाभिवादयेत् ॥

गुरोर्गुरी संनिहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिमृष्टो गुरुणा खान्गुरूनभिवादयेत् " ॥

अनिसृष्टोऽननुद्रापितः । स्वान्मातुलादीन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थ समाहितः ॥ २६॥

गुरुं चैवाभिवादयेत् । दृद्धत्वादेव गुरोरभिवादने सिद्धे पृथम्बचनं शास्त्रा-न्तरोक्तेनोपसंग्रहणेन विकल्पार्थम् । उपसंग्रहणमाह मनुः—-

+ इत आरभ्य तथाऽध्यात्मिकमेव वेत्यन्तप्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके ।

१ क. ग. सर्वोस्ते । २ क. घ. भानं च । ३ ग. थेंच्छन्। दे । ४ क. घ. ति । सर्वे । ५ क. वा च अपृतयतध न प्रे । ६ ग. य नाभि । ७ क. त् । प्रति । ८ ग. स्त्रिया अव । ९ क. जिनाऽभिवादयेत् । से । ११ क. वियति । से । ११ क. घ. वियति । से । ११ क. घ. वियति । से । ११ क. घ. वियति । १२ क. घ. वियति । १२ से विवति । व

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

" व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः । सब्येन सब्यः स्प्रष्टब्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ''॥

सव्यदक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां सव्यदक्षिणौ पादौ गुरोः स्पृशेदित्यर्थः। श्रोत्रे संस्पृत्रये मनःसमाधानार्थमधस्तज्जान्वोरा पद्माम् ।

गौतमः—" गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातर्बद्धानुवचने चाऽऽद्यन्तयोः " ॥ ब्रह्म वेदः । अनुवचनमध्यापनम् । आद्यन्तयोरुपक्रमावसानयोः । आपस्तम्बः—

" उदिते त्वादित्य आचार्येण समत्ये।पसंग्रहणं सदैवाभिवादनमुपसंग्राह्याऽऽचार्य इत्येके"।

गुरुरत्राऽऽचार्यः पिता वा ।

अत्रि:—" दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् । श्रोत्रिये त्वञ्जालिः कार्यो गुरोः पादोपसंग्रहम् "॥

अथ प्रकृतमुच्यते — अप्युपासीत स्वाध्यायपाप्त्यर्थे परिचरेत् । गुरुमित्य-चुर्वतेते । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २६ ॥

आहूतश्वाप्यधीयीत लर्डंधं चारमे निवेद्येव ॥

गुरुणाऽऽहूतः पठेत्। लब्धं च गुरवे निवेदयेत्। उपसंग्रहणानन्तरं गौतमः —
"अनुज्ञात उपविशेत्प्राब्युलो दक्षिणतः शिष्य उदब्युलो वा। एतत्प्रत्यहमध्ययनारम्भे कार्यम्। प्रथमाध्ययने तु पाणिना सर्व्यमुपसंगृह्यानङ्गुष्ठमधीहि
भो इति व्रुयात्। तत्र चक्षुर्मनःप्राणोपस्पर्शनं दभैः प्राणायामास्रयः पश्चदश
मात्राः प्राक्त्रिष्वासनं च, ॐ पूर्वा व्याहृतयः सप्त सत्यान्ताः "॥
प्राणाः शीर्षण्यानि खानि। हस्वमक्षरं मात्रा,तया कालो लक्ष्यते। क्लम्प्रम्॥

हितं चास्याऽऽचरेन्नित्यं मनोवचनकर्मिः॥ २७॥

हितमायतावनुकूलमस्य गुरोराचरेत् । सर्वदा मानसवाचिककायिकच्या-परिरितिहितकारी गुरोरमितलोमयन्वाचेति । चकारः शास्त्रान्तरोक्तंवचनस-मुचयार्थः।

तत्र मनुः—" शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च । नियम्य प्राष्ट्रावस्तिष्ठेद्वीक्षमाणी गुरोर्मुखम् ॥

१ क. ग. घ. दियमानी मश्रीपदेशशिष्यसमाधानार्थमधस्ताजा । २ स. ग. विंगोपसंप्र । २ ग. संगृह्माऽऽ । ४ इ. विधं तस्म । ५ स. ग. म:-आज्ञा । ६ ग. वियमङ्गुष्ठमुपसंगृह्माधी । ७ घ. ब्वाचमनं । ८ इ. तं तस्याऽऽ । ९ इ. नोवाक्कायक । १० इ.स.घ. कस । ११ इ.ग. द्वीक्यमा ।

नित्यमृद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः । आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीतामिमुलं गुरोः । हीनांन्नवस्त्रवेदाः(षः) स्यात्सर्वदा गुरुसंनिधी ॥ उत्तिष्ठेतप्रथेमं चास्य चरमं चैव संविदेतत् । प्रतिश्रवणसंभाषे द्यायानो न समाचरेत् " ॥

मतिश्रवणमङ्गीकारः।

"नाऽऽसीनो न च भुज्ञानो न तिष्ठत्र पराब्युलः । आसीनस्य स्थितः कुर्यादमिगँच्छेच गच्छतः ॥ प्रत्युद्गस्य त्वात्रनतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः । पराङ्गुष्वस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ॥ प्रणम्य तु श्यानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः । भीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥ गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो मवेत् । नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमि केवलम् ॥ न चैवास्यानुकुर्वात गतिमापितचेष्टितम् । गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवतिते ॥ कणो तैत्र पिधातन्यौ गन्तन्यं वा ततोऽन्यतः । दूरस्थो नार्चयदेनं न कुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ॥ यानासनस्यश्चवैनमवरुद्धाभिवादयेत् ''॥ २७॥ यानासनस्यश्चवैनमवरुद्धाभिवादयेत् ''॥ २७॥

प्रसङ्गाद्धरं प्रत्यध्याप्यानाह—

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकँल्याणसूचकाः ॥ अध्याप्याः साधुशक्ताप्तस्वार्थदा धर्मतस्तिमे॥ २८॥

कृतज्ञ उपकर्तुः स्पर्ता । अद्रोह्यनपराधी । मेधावी धारणावान् । शुचिः प्रयतः । कल्याणस्चकः शुभलक्षणः । कल्यानस्यका इति तु पाठे कल्यो नीरोगः । अनस्यकोऽस्यारहितः । गुणेषु दोषाविष्करणमस्र्या । साधुधी- फिकः । शक्तो ग्रहणादिसमर्थः । आप्तोऽप्रतारकः । स्वो ज्ञातिः । अर्थदो गुर्वर्थ- प्रदाता । ज्ञानविक्तदा इति तु पाठे ज्ञानदो ज्ञानहेतुग्रन्थप्रदः । एते धर्मतो

१ क. घ. "नानुव'। २ क. घ. "६मे चा'। ३ ख. "गच्छंथ ग°। ४ क. घ. "स्य विदे"। ५ ग. निर्देशे। ६ घ. तत्रापि । ७ ङ. 'ल्यानस्यकाः। ८ ङ. 'ध्याप्या धर्मतः साधुशकाः सञ्चानिवत्तदाः॥२८॥ ६ ख. ग. घ. "त्तद इ"।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

धर्मानितक्रमेण गुरोरध्याप्या भवन्ति । अर्थप्रदं प्रत्यंनेनाध्यापनं नाधर्मः । तस्य द्वतित्वेन विद्वितत्वात् । भृतिसंप्रतिपत्तिपृर्वकपध्यापनं प्रतिषिद्धम् । मनु- स्त्वाचार्यपुत्रमप्याद् —

" आचार्यपुत्रः त्राश्चषद्यानिदो धार्मिकः शुचिः । शक्तार्थदाप्ताः स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः " इति ॥

यतु तेनैवोक्तम्—" धर्मार्थी यत्र न स्यातां शुश्रूषा नाषि तद्विषा । तत्र विद्या न दातव्या गृप्तं वीजिमवेषरे "

इति, तद्धर्मानुष्ठानार्थदानशुर्श्रेषणानि सति सामध्ये यो न करोत्यध्या-प्यगुणान्तरविरहे तद्विषयम् ॥ २८ ॥

उपनीतं प्रत्याह--

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेव ॥

दण्डादीनि स्वकार्यधारणीयानि । तत्र दण्डस्य कार्यमवलम्बनं गनादिनि-चारणं तमोवगाइनमप्सु प्रवेशनमित्यादि । अजिनोपवीतमेखलानामदृष्टम् । अतस्तानि नित्यं धार्याणि । उपवीतं ब्रह्मसूत्रम् ।

मनुः—" ब्राह्मणो बैल्बपालाशो क्षत्रियो बटलादिरो । पैप्पलौदुम्बरो बैश्यो दण्डानर्हति धर्मतेः " ॥

यमः—" एतेपामप्यलाभे तु सर्वेषां सर्वेयिज्ञयाः "।

मनुः—" श्रजनस्ते तु सर्वे स्युरश्रणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्वेगकरा नॄणां सत्वचे।ऽनिश्चदूषिताः ॥ केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । छष्ठाटसंभितो राज्ञः स्यात्तु नामान्तिको विशः " ॥

तथा—" कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वंसीरत्रानुपूर्वेण शाणक्षीमाविकानि च ''॥

कृष्णमृगरुरुखानामजिनानि ब्राह्मणादयो यथाक्रमं वसीरत्नाच्छादये । युरुत्तरीयाणि कुर्युरित्यर्थः।

तथा च पारस्कर:--

१ क. घ. "त्यध्या" । २ ख. ग. "नं निषि" । ३ क. ग. घ. "व्या शुनं यी' । ४ गः "धृपादीनि । ५ ख. ग. "तः । एं। ६ क. ग. घ. "र्वयाक्षि ।

" ऐणेर्यमिजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्याऽऽजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम् । "

यमः—" सर्वेषां रीरवशाणिक्षीमाविकानि सामध्यीदघोवस्त्राणीतराणि न " । गौतमस्तु सर्वेषां ब्रह्मचारिणां शाणादिभिर्विकल्पितं शुक्रकापीसं वस्त्रपाद्द— " सर्वेषां कार्पेसं वासोऽविकृतम् " इति । अविकृतं शुक्रम् ।

विसिष्ठः— " शुक्तमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षीमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैश्यस्य सर्वेषां वा तान्तवमरक्तम् । शुक्तं कार्पासमेवाहतं क्षीमाद्यापे " ।

मनुः—" कार्पासमुपवीतं स्याद्वित्रस्योध्र्ववृतं त्रिवृत् । शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याऽऽविकसूत्रिकम् " ॥

भृगुः—" ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधावृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको मन्धिरिष्यते " ॥

त्रिष्टतं नवसूत्रमित्यर्थः।

" पृष्ठदेशे च नाम्यां च यँद्वृतं विन्दते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छितम् ॥ सदोपवीतिना मान्यं सदा बद्धाशिखेन च । विशिखो न्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते " ।

बौधायनः—" कौरां सोत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतम् "।

मनुः—" मौझी त्रिवृत्समा श्रक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला।

क्षत्रियस्य तु मौवीं ज्या वैश्यस्य शाणतान्तवी॥

मुझालाभे तु कर्तव्या कुशोश्मन्तकंवल्व नैः।

त्रिवृता प्रनिथनैकेन त्रिभिः पश्चभिरेव वा ''॥

यथार्षेयं ग्रन्थयः कार्या इत्यभिष्रायः ।
पैठीनासिः—"मौझी मेललीऽऽइमन्तकी ब्राह्मणस्य " ।
बौधायनः—" अथैनं मौझी मेललां त्रिवृतं त्रिः प्रदक्षिणं पारेव्ययति " ।
मनुः—" यद्यस्य विहितं चर्म यत्मृत्रं या च मेलला ।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्विष " ॥

१ स्त. ग. "यमु" । २ स्त. 'क्षीकिमावि' । ३ क. ग. घ. 'णि गी' । ४ स्त. 'पीसो वा" । ५ क 'त्। शाण । घ. 'त्। याण । ६ ग. 'धोमुखम् । त्रि । ७ ग. यद्धृतं। ८ स्त. "स्य पण । ५ स्त. 'शाश्मातक । १० क. ग. घ. "कबिल्व" । ११ स्त. 'लाऽश्मातको। घ. लाऽश्वास्ता । १२ क. ग. 'वृत' त्रिः । १३ स्त. ग. 'क्षिणां प"।

(बहाचारित्रकरणम् ९)

व्रतानि साविज्यादीनि ।

" मेखलामिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्राप्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रतः " इति ॥

ब्राह्मणेषु चरेद्रैक्षमनिन्देष्वात्मवृत्तये ॥ २९॥

ब्राह्मणेष्वनिन्द्येष्वनभिशस्तादिषु भैक्षं प्राप्तं चरेत् । भिक्षितमत्रं भिक्षा, तासां समूहो भैक्षम् । आत्मद्वत्तय आत्मन एव दृत्यर्थे न परस्य गुरुव्यति-रिक्तस्य । गुरुस्तु शिष्यनिवेदितं भैक्षं समक्षीयादेव । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

" मैक्षं हिवषा संस्तृतम् । तत्राऽऽचार्यो देवतार्थ आहवनीयार्थे च तं मोज-

यित्वा यदुच्छिष्टं प्राक्षाति हविरुच्छिष्टमेव तत् " इति ।

मनुः—" उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत्मृत्तिकां कुशान् । आहरेद्यावदर्थाने भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु । ब्रह्मचार्याहरेद्धैक्षं गृहेम्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ गुरोः कुळे न भिक्षेत न ज्ञातिकुळवन्धुपु " ।

यतु—" मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वी भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् " ॥

इति, तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयमिति गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यनेनाविरुद्धम् । नित्यभिक्षाविषयत्वादस्य ।

" अलाभे स्वन्यगेहानां पूर्वे पूर्वे विवर्जयेत् । सर्वे बाडापे चरेद्ग्रामं पूर्वेक्तानामसंभवे ॥ अन्त्यवर्जं महाबाहो इत्याह भगवान्विभुः "।

अन्त्यः गूद्रः ।

" वाचं नियम्य प्रयत आमिषं चापि वर्नयेत्। चातुर्वण्यं चरेद्धिक्षमलाभे कुरुनन्दन " ॥

अलाभे त्रैवर्णिकानामिति शेषः ॥ २९ ॥

बादिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिताः॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम्॥ ३०॥

१ क. घ. 'ऋवित्। इ'। २ ड. 'द्रैक्यम'। ३ क. घ. 'स्य तु गु । ४ ग. संप्रुत'। ५ क. घ. 'तार्थमाहवनीयार्थ च। ६ ग. प्रथमां। ७ ग. 'नं नावमा'। ८ क. घ. 'म्। भविष्यतपुराणम्। वि'। ५ क. घ. 'वे। नियम्य प्रयतावाचमभिशस्तं विवर्जयेत्। भ । १० ग. 'वान्भृगुः। भ । १९ क. वेण्यें चरेद्रिक्षाम'। ५२ ग. 'द्रेक्यम'। १३ ग. ड. 'क्षिता। मा"।

भैक्षपानतनवानयं भैक्षचर्याशब्देन लक्ष्यते । तदादौ मध्येऽवसाने च स्नीलिङ्गसंबुद्ध्यन्तं(न्त)भवच्छेब्दयुक्तं ब्राह्मणस्य क्षञ्जियस्य वैश्यस्य यथाऋषं प्रयोक्तव्यं भवति । भवति भिक्षा देहीति ब्राह्मणस्य, भिक्षां भवति देहीति क्षञ्जियस्य, भिक्षां देहि भवतीति वैश्यस्येति सिद्धम् ।

प्रथमिश्वामधिकत्य भविष्यत्पुराणम्—

" मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वी भगिनीं निजाम् । मिक्षेत प्रथमं भिक्षां या चैनं न विमानयेत् ॥ सुवर्ण रजतं रतनं सा पात्र ऽस्य विनिक्षिपेत् " ।

स्मृत्यन्तरं च—" भिक्षार्थं काञ्चनं वाऽपि पात्रं सब्येन राजतम् । पित्रा कृतोपैनीतेज्यो मधुपर्ककरस्तेतः "॥

यमः-- " हस्तदत्ता तु या भिक्षा छवणं व्यञ्जनानि च । मोक्ता त्वशाचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति " ॥

मनुः—" परिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याप्ति चरेद्भैकं यथाविधि " ॥ ३० ॥

कृताग्रिकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञयाँ॥ आपोशा(श)निकियापूर्व संस्कृत्यात्रमकुरसयन् ॥ ३१॥

कृतमित्रकार्य येन स कृतािश्वकार्यः । नाग्यतो मौर्ना । आपोशा(श)निक्रयां कृत्वा सरकृत्य पूजयन्नन्नमकुत्सयन्निन्दयन्गुर्वनुश्चयां भुङ्कत्वे(क्ष्वे)ित गुर्वन् नुमत्या भुङ्जीत । उपनर्यनकाल आपोशा(श)नभैपोक्ता क्रियाऽऽपोशा(श)न-क्रिया। भैक्षादेकदेशहोमोऽत्राशिकार्थम् । तदाह पैठीनिसिः—

" हिविपो हुत्वा संतप्योशिं सिमिधं दत्त्वाऽत्रं यदत्त्रमैदायमृतेन देवा यदत्त्रमिधि बहुधा विरूपिति चोक्त्वाऽनुमन्त्रयेत्रिः । स्विष्टकृतमिश्रकार्थं कृत्वाऽनुज्ञातो भुज्ञीत वाग्यतः "।

तथा चाऽऽपस्तम्वः—" प्रोक्षिताद्भैक्षादश्रौ हत्वा भुझीत ''। अतश्राऽऽचा-

१ क. भैक्षं प्रार्थनावा । घ. भैक्षे प्रार्थनावा । २ क. घ. च्छच्दार्थयु । ३ इ. तं वाड-पि सा पात्रे तस्य निक्षि । घ. तं ताम्रं सा । ४ क. "पवीतेन मं । घ. पवीतेन्यो । ५ क. घ. स्त्रया। य । ६ ग. देक्ष्यं य । ७ क. घ. इ. या। अपो । ८ क. घ. नी। अपो । ९ ग. चि उनुमत्वेति गुर्वनुमत्वाभु । १० क. घ. यनापोद्याप्ते । ११ क. घ. मद्यीत्युक्त्या मन्त्रये ।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

र्थ(र्या)संनिधावेतदग्रिकार्य संनिहिते त्वाचार्येऽग्रिकार्यस्थाने भैक्षमाचार्या भोज-यितव्य इति तेनैवोक्तं इविषा संस्तुतिमत्यादिना ।

अत्र मनुः—" समाहत्य तु तद्भैशं यावदर्थममायया । निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुन्धिः ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो मुङ्कते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्के ऋतं भुङ्क उदङ्मुखः ''॥

अस्यार्थः — यत्माङ्मुखो भुङ्क्ते तदायुष्यम् । आयुषे हितम् । एवं यशस्यम् । यः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते स श्रियं प्रामोति । यस्तूदङ्मुखः स ऋतं सत्यं यशं वाऽऽमोति । एवं भोकुः प्राङ्मुखता नित्या काम्या च ।

> " नोच्छिष्टं कस्यिचिद्यानाद्यादेनमथान्तरा । न चैवात्यरानं कुर्यात्र चोच्छिष्टः कचिद्रनेत् " ॥

संवतः--" सायं प्रातर्भनुष्याणामशनं दैतचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादशिहोत्रसमो विधिः" ॥

विसप्तः " अष्टे। प्राप्ता मुनेर्भक्षयं षोडशारण्यवासिनः। द्वाँविशैतिर्गृहस्थस्य अभितं ब्रह्मचारिणः " ॥

आपस्तम्य:- ' भुक्तवा स्वयममत्रं प्रक्षार्रुयेत्र चोच्छिष्टं कुर्यादशको मृमौ निखने-दप्तु वा प्रावेशयेदायीय वा पर्यवर्दध्यादन्तिधि(हिं)तेन वा शुद्राय'।। ३१।।

ब्रह्मचर्यं स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ॥

ब्रह्मचार्यनापयेकस्यात्रं नाश्रीयात् ॥

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥ व्रह्मचारी ब्राह्मणश्रेत्तदाऽभ्यार्थतः सन्नेकान्नमनापद्यपि भुङ्गीत । स चेच्छ्रांद्धे भुङ्गीत तदा व्रतपीडाकरं मधुमांसादि वर्जियत्वाऽश्रीयात् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मचारिनियमानाइ—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टं शुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ॥
भारकराळोकनाश्चीळपरिवादांश्च वर्जयेव् ॥ ३३ ॥
ब्रह्मचारी मध्वादिकं वर्जयेव् । मधु मांसं शिष्टभोजनीयमपि । अञ्जनं
कज्जलम् । जच्छिष्टं स्वस्य परस्य च गुरुव्यतिरिक्तस्य । तथा च वसिष्ठः—

१ गा. "वेव त'। २ ख. देनं तथाऽ"। ३ क. घ. "नं चैव। ४ गा. द्वात्रिंशतु गृह"। ५ क. ख. "शतं गृह"। ६ क. घ. टियात न चो"। ७ क. घ. वा प्रवेशयदाचार्या। ८ क. गा. दवादो। ९ क. घ. च. वितरिते"। १० क. घ. च्छाद्वं भु"। ११ ह. वादादि व"।

" उच्छिष्टमगुरोरमोर्न्यं खमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च " इति । शुक्तं परुषं वचीऽभं वा यत्काछवशादम्छं भवति । स्रीशब्देन स्त्रीविषये मेसणाछम्वने छक्ष्येते । तदाह गौतमः—" स्त्रीवेसणाछम्वने मेथुनशङ्कायाम् " इति । प्राणिहिंसनं प्राणिवधः । भार्स्कराछोकनं प्रसिद्धम् । अश्लीछं सभानई वचः । परिवादः परिनिन्दावर्जनेनात्र वर्जनविषयः । संकल्पो त्रतनियमादिशंब्दवौच्यो छक्ष्यते । अत प्वाऽऽह—" श्राद्धे त्रतमपीडयन् " इति ।

मनुस्तु—" सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरी वसन् । ः संनियम्यीन्द्रयमामं तपोवृद्धवर्थमात्मनः " ॥

चकारः स्मृत्यन्तरोपात्तानामन्येषां ब्रह्मचारिधर्माणामुपसंप्रहार्यः।

तत्र मनुः—" नित्यं स्नार्त्वा शुनिः कुर्याद्देविषिपितृतर्पणम् । देवताम्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च । वर्जयन्मधुमांसानि गन्धमास्यरसान्स्रियः । अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥ कामं क्रोधं च लोमं च नतेनं गीतवादितम् । स्तृतं च जनवादं च पारेवादं तथाऽनृतम् ॥ स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्बमुप्धातं परस्य च । एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेरकचित् ॥ कामाद्धि स्कन्दैयन्त्रेतो हिनस्ति व्रतमेव तु " ।

व्रतं व्रह्मचर्यम् ।

यमः-- " जितनिद्रो जितालस्यो जितकोधो जितात्मवान् । " तथा-- " खट्वासनं च शयनं वर्जयेह्नतधावनम् ।

स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्कचित् "॥

गौतमः—

" वर्जयेन्मधुमांसं गन्धमाल्यं दिवास्वप्राञ्जनाम्यञ्जनोपानच्छत्रकामकोध-

* अत्र मिवाक्षरायां भारकरस्योदयामस्तमयावछोकनमिति वर्तते ।

१ क. ° ज्यं स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टो । २ क. घ. "भं यावत्का । ३ क. घ. परिनि । ४ क. घ. शब्दं वा । ५ स. वाच्यं ठ । ६ क. घ. एव श्रा । ७ स. सातः । ८ क. ग. 'दिनम्। यू । ९ क. घ. थे. से. १ १० क. न्दयेदेतो ।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

छोभमोहबौद्यवादनस्नानदन्तभावनहर्षनृत्तगीतपरिवादभयानि । गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतावसिक्तकापादप्रसारणानि । निष्ठचूतहसितिविजृग्भितावस्कोट- नानि च । स्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायां चूतहीनसेवामदैत्तादानं हिंसामा- चार्यतत्पुत्रैर्तदीक्षितानि च । शुक्ता वाचो मद्यं नित्यं ब्राह्मणः " इति ।

अत्रे स्नानं भोगार्थम् । भयं परं प्रति । कण्डपाद्यतं कण्डपावरंणानि । अव-सिक्तका जानुनोरुपरि करवन्यः । अवस्फोटनमङ्गुल्याद्यक्रस्फोटनम् । हीन-सेवा मूत्रपुरीषावमार्जनादिका । तां गुरोरपि वर्जयत् । "अङ्गानि प्रक्षालयी-ताशुचिलिप्तानि गुरोरपि" इति दर्शनात् । शुक्ता वाचः परोद्देगकराणि वाक्यानि । मद्यं प्रसिद्धम् । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयदिति संबन्धः । मद्यं नित्यं ब्राह्मणः । नित्यपिति वचनान्पद्यं कृतयुगादाविष ब्राह्मणेन वर्ष्यम् । क्षत्रियवैद्याभ्यां तु कलावेव । यद्रह्मपुराणम्—

"दीर्घकाछं ब्रह्मचर्य धारणं च कमण्डलोः ।
सगोत्राद्वा सिपण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्चमेघो मद्यं च कलो वर्ज्यं द्विजातिभिः " इति ॥
नित्यं सर्वकालम् । अब्रह्मचार्यपि ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेदित्यर्थः ।
तथा—" अधःशय्यासनी पूर्वोत्यायी जघन्यसंवेशी
सर्वत्राप्रतिहतवाक्योऽन्यत्र पातकात् "॥

अधःशय्यादि गुर्वपेसया । आपस्तम्बः—" औत्मप्रशंसां परगहीं च वर्जवेत् " इति । तथा—" उत्सन्नश्राघोऽङ्गानि प्रक्षालयीताश्चिलिसानि । गुरोरंसंदर्शने " । उत्सम्भक्षाघ उत्सन्नशोभो भवेदिति शेषः । यथा गुरुने पश्यति तथा महालयीतेत्यर्थः ।

आपस्तम्बः---

"न प्रेक्षेत नयां स्त्रियम् । ओषधिवनस्पतीनीमाचिछद्यं नो निर्धत् । न स्मैयेत यदि स्मयेतापिगृह्य स्मैयेत, इति ब्राह्मणम् " । अपिगृह्य पुरेवं पिधाय सायेतित ब्राह्मणम् ।

१ सं. वादवा । २ सं. नम्नानह । ३ क. ग. निष्ठ्त । ४ क. घ. तज ५ । क. घ. यूतं हिनसेवाप्रद । ६ ग. दत्तदा । ७ क. घ. प्रश्लीदेशिक्षतनामानि शु । ८ ग. तर्शिक्ष । ९ सं. प्रश्लादेशिक्षतनामानि शु । ८ ग. तर्शिक्ष । ९ सं. प्रश्लादंशिक्षतनामानि शु । ८ ग. तर्शिक्ष । ९ सं. प्रश्लामार्जना । १० क. घ. रिणम् । अ । ११ क. ग. घ. रि परिक । १२ क. घ. रियोपमार्जना । दिकार्य गु । १३ क. घ. यं ब्रह्मचरिणो नित्यं सर्व । १४ ग. आत्मोत्सन्नप्रशंसे च प । १५ क. व्याचिक्य नोपित । १६ ग. व्रजेत् । १० ख. स्मयीत यि समयीता । १८ ख. समयीति । १० क. घ. मुखमिप्रायेति । २० स. समयीते ।

हारीतः—" हयगजरथचैत्यवृक्षविशेषक्षमारोहणफलचयनसंधितर्णकृषा-वरोहणमहानदौर्णवप्रतरणमहासाहैसानि वर्जयेत् ''।

मनुः—" मुण्डो वा जिटलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः । नैनं प्रामेऽभिनिम्नोचेत्सूर्यो नाम्युदियात्कचित् ॥ चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च " इति ॥ ३३ ॥ मान्यमाननं ब्रह्मचारिधर्मे वकुं मान्यानां लक्षणानि ताबदाह—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ॥

गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः कियाः संस्कारिका यो यस्य करोति स तस्य गुरुः । एतावदेव गुरुलक्षणम् । तत्प्रसङ्गाद्वाहाणं प्रति वेदमस्पै प्रयच्छतीति विध्यन्तरम् । निषेकादिकियानुष्ठानस्य वेददा-नस्य चार्थशाप्तपौर्वापर्यानुवादकः कत्वापत्ययः । परमार्थतस्तु द्वे एवते वाक्ये । अन्यथा क्षत्रियादेः स्वसुतं प्रति गुरुत्वं न स्यात् । वेददातृत्वाभा-वात् । इष्यते च क्षत्रियादेरिप स्वसुतं प्रति गुरुत्वम् । अन्यथा क्षत्रियादिसुत्व-स्य पितृभार्या गच्छतो गुरुत्वपगत्वं न स्यात् । + अत एव मनुर्गभिधाना-दिक्रियाकर्तृत्वं वेददाननिर्पक्षं गुरुलक्षणमाद्द

" निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संमावयति चालेन स विप्रो गुरुरुच्यते " ॥

अत्राचित्रसंभावनमौचित्यमाप्तमन् यते न गुरुलक्षणतया विधीयते । विमय-हणं च मदर्शनार्थं न नियमार्थम् । तथा सित क्षित्रयादिने हि गुरुः स्यात् । यथाविधिग्रहणेन च शूद्रादेनिषेकमात्रकारिणोऽपि गुरुत्वं दर्शयति । तस्य ताव-न्मात्रविधानात् । एवं क्षित्रयवैद्ययोरिप । पुंसवनादिपु कर्मसु कृतेपु प्रयच्छ-तीति वचनाद्वाह्मणः पितैव संभवे सत्याचार्यो भवेदिति गम्यते ।

अत एव बृहस्पतिः — " एवं दण्डादिभिर्युक्तं संस्कृत्य विधिवत्पिता । वेदमध्यापयेद्यत्नाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा " ॥

इति पितुरेवाधिकारमाह । पितृच्यतिरिक्तानां गुरुत्वं त्वौपचारिकमिति दर्शियतुं लक्षणाभिधानम् ।

^{*} पसमोति पाठो युक्तः । + इत आरभ्य वेददानिरपेक्षमित्यन्तप्रन्थो न विद्यते क. घ. पुस्तकथोः ।

१ क. घ. विवतरणप्रे । २ क. घ. हसाविरुद्धानि । ३ क. घ. 'चे सूर्यो नाभ्युदयां । ४ ग. भ्युदये के । ५ क. घ. चार्थायाप्तेः पं । ६ क. घ. भास्यात्रे ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

देवलः -- " उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो आता वैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्राता मातामहितामहै। ॥ वर्णज्येष्ठः पितृब्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः । माता मातामही गुर्वी पितुमीतुश्च सोदरा ॥ श्वश्चः पितामही ज्येष्ठा घात्री च गुरवः स्त्रियः । इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विषा "

इति, तदुपचार इति मन्तन्यम्। अत्र च गुरुवत्तेषु वर्तितन्यभिति फलम्।

अत एवानुवर्तनमाइ—

" अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः " इति ।

गुरोभीयां गुर्वी । मातृतः पितृत इति बाहुल्याभिभायम् । महीपतिप्रभृ-

" अरुपं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्याच्छुतोपकियया तया " ॥

उपनीय द्दहेद्माचार्यः स उदाहृतः॥ ३४ ॥

यस्तु शिष्यमुपनीय वेदमध्यापयति स आचार्य उक्तः । वेदशब्दैनात्र

तथा च मनुः—" उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेहिनः। सकरुपं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते "॥

ं करपशब्देनेह व्याकरणादीन्यङ्गानि मीमांसान्यायविस्तराश्च शतिपाद्यन्ते । करपो वेदार्थे करपयति ।

तथा च व्यासः—" न वेदपाठमात्रेण संतोष कारयेद्विनः । पाठमात्रावसानस्तु पक्के गौरिव सीदति " ॥

पाठपात्रावसानोऽर्धानभित्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एकदेशमुपाध्यायः ।

यस्तु वेदार्थेकदेशमध्यापयति स तस्योपाध्यायः । मनुः—" एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते "॥

ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ॥

46

यो यज्ञाधिकारिणा स्वयज्ञसिद्ध्यर्थ परिक्रीतः सन्यज्ञकुद्धवति स तस्य ऋत्विगित्युच्यते ।

मनुः—" अग्न्याधेयं पाकयज्ञानशिष्टोमादिकान्मखान् । यः करोति वृतो यस्य स तस्यित्विगिहोच्यते " ॥

स च त्रिविधः। यथाऽऽइ हारीतः-''क्षीरहोतौऽऽहार्यवृतो विशेषवृतः " इति। लक्षणान्याह—" यो यस्यामीनौदत्ते स तस्य क्षीरहोता "।

अस्यार्थः — अग्न्याधेयसंबन्धिनामृत्विजां मध्ये यः कश्चिदिमहोत्र अइत्वि-ग्भवित स क्षीरहोतेति ।

तदाहाऽऽश्वलायनः—" खयं पर्वणि जुहुयादृत्विजामेक इतेरं कालम् " इति । " तस्यालाभे यमन्यं नित्यार्थं वृणीते स आहार्यवृतः । अथ यमन्यमुत्तरो-त्तरेषु ऋतुषु वृणीते स विशेषवृतः " ।

ऋत्विग्लक्षणिह प्राप्तक्षिकम् । ब्रह्मचारिणं प्रति तस्यानुपयोगात् ॥

एते मान्या यथापूर्वम् ।

एते गुर्वादयो मान्याः पूज्याः, यथापूर्व पूर्वमनतिक्रम्य, उत्तरोत्तरेऽभिवा-दनोपसंग्रहणादिभिर्मान्या इत्यर्थः ॥

एभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५॥

एभ्यो गुर्नादिभ्योऽत्यर्थ गौरवं मातैवाईतीत्यर्थः। गौतमस्तु मातुराचार्यस्य गौर्वमाइ——" आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां मातेत्येके "। अत्र च गुरुनाब्द औपचा- रिकः।

पुराणात्—" द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः।
तयोरिप पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात्॥
अभाव एतयोः श्रेयान्गुरुः सम्यग्विचक्षणः।
स्वतम्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा॥
अनुशिष्टौ विसर्गे वा विक्रये चेश्वरा मताः "

एवं च सति पितुर्मातुराचार्यस्य च विश्वतिषिद्धार्थविषयायामाज्ञायां पितु-राज्ञा गरीयसी । तद्भावे मातुस्तदभाव आचार्यस्य ।

३ क. ख. तांऽऽर्थ°। २ क. घ. °नाथते । ३ क. घ. °ग्न्यादेय°। ४ क. घ. °तरकालमित∙ रस्य ला°। ५ क. प्वप्वमनतिकम्य यथापूर्वमृत्तरोत्तराभि°। ६ क. घ. °रवे विकल्पमा°। ७ ग. विश्रये। ८ क. ग. घ. 'स्य प्र°।

आचाराध्यायः]

(अहाचारिप्रकरणम् १)

आचार्यस्य पुनराज्ञा पित्राज्ञातोऽपि गरीयसीत्याइ पनुः—

" उत्पादकब्रह्मदात्रोगेरीयान्ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् " ॥

ब्रह्मद आचार्यः ॥ ३५ ॥ --ब्रह्मचर्यकालस्य परिमाणमाइ—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्थ द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥ प्रहणान्तिकमियेके ।

उक्तं ब्रह्मचर्य तत्मितिवेदं मितशाखं द्वादश वर्षाणि पश्च वा वर्षाणि वेद-स्वीकारान्तं वा कर्तव्यम् ।

मनुः—" षट्त्रिशदाविदकं वर्षे गुरी त्रेविद्यकं वतम् । तद्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा '।

आधिकपक्षे चहुर्वाणि, पादिकपक्षे त्रीणि वर्षाणि, एकवेदब्रह्मचर्यम् ।

ययः—" गुरोरप्यवश्चित्तस्य कार्याकार्यमञानतेः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते " ॥

केशान्तश्चेव षोडशे ॥ ३६ ॥

षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य केशान्तो नाम संस्कारः कर्तव्यः । क्षत्रियवैश्य-षोस्तु मन्कः—

" केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोद्वीविशे वैश्यस्य द्यधिके ततः " इति ॥

जन्मादिरेषा वर्षसंख्या, गर्भादिश्रेद्विवक्षिता स्याद्वर्भषोडवा इत्यवस्यत्, यथा गर्भाष्टम इति । केवलसंख्योपादाने तु जन्मैवावधिः, यथाऽष्टमे चाब्द इति ॥ ३६ ॥

आ षोडशाचाऽऽ हार्विशाचतुर्विशाच वत्सरात् ॥ ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

जम्मत आ वोडशाद्वर्षाद्वाष्ट्राष्ट्रणस्योपनयनकालः, अत ऊर्ध्व तत्कालो नास्ती-स्वर्थः । एवमा द्वाविशाद्वर्षात्क्षत्रियस्याऽऽ चतुर्विशाद्वैश्यस्य । अभिविधौ चाय-माकारः । यत आह व्यासः—

१ ग. 'स्वीकरणान्तं । २ स. त्रैवेदिकं । ३ क. घ. पाक्षिकं। ४ क. घ. या । पाक्षिकपक्षे त्री'। ५ स. 'तः । तत्प' ।

" औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः । द्वार्विशतिः परोऽन्यस्य स्याचतुर्विशतिः परः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां कालश्चेदत्यगादयम् । सावित्रीपतिता ब्रात्या भवन्त्यार्थविगर्हिताः " ॥ ३७॥

अतिक्रान्तोपनयनकालानां यद्भवति तदाइ—

अत ऊर्ध्व त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥ सावित्रीपतिता त्रात्या त्रात्यस्तोमादृते कृतोः॥३८॥

दिजातयोऽनुपनीता यथासंख्यं षोडशदाविशतिचतुर्विशतिवर्षेभ्य ऊर्ध्वे ब्रात्यस्तोमाख्यं केतुं विहाय सर्वधर्मानिधकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिता, ब्रात्या इति तेषां संज्ञा । ब्रात्यस्तोमो नाम ब्रात्यानां प्रायश्चित्तकतुः । तेन चोदाळकव्रतादिना कृतपायश्चित्ता उपनीता धर्माधिकारिणो भवन्ति, संव्यवद्याश्चान्येषाम् । यदाह मनुः—

" नैतरपूरौविधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् । ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धानाचरद्वाह्मणः सह " ॥

अपूरैरिति वचनात्कृतप्रायश्चित्तैः सह संव्यवहारो न दोषायेति गम्यते । अत्र " सर्वधर्मबहिष्कृताः " इति तु पाठे धर्मशब्दो द्विजातिधर्माभिप्रायः, न वर्णधर्मविषयः । त्रात्यानां वर्णत्वानपायात् ॥ ३८॥

अत्र द्विजातिधर्मबहिष्कृतत्वे हेतुमाह-

मातुर्यदेशे जायन्ते दितीयं मौञ्जिबन्धनाव् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते दिजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातृतो ब्राह्मणादयः पथमं जायन्ते । दितीयं मौज्ञिवन्धनाँत् । तस्मान् द्विजा एते पन्वादिभिः स्मृताः । अत्र द्वितीयिमिति क्रियाविशेषणम् । अतोऽन् नुपनीतत्वाद्वात्या न दिजाः । तस्माद्विजातिधर्मानधिकारस्तेषामुक्तः ॥ ३९ ॥

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ॥ वेद एव दिजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां पञ्चयर्जादीनां तपसां कुच्छ्चान्द्रायणादीनामन्येषापपि शुभफ-लानां कर्मणां मध्ये वेद एव पर उत्कृष्टो निःश्रेयसकरः। यज्ञादिभ्यः कर्मभ्योः

९ इ. "धर्वे पतन्त्येते सर्वक(ध)र्मबहिष्कृताः । २ ग. व्रतं । ३ क. ध "दिप्रायश्चित्तान्तर-मत्युपटक्ष्यते । ततश्च कृ । ४ क. घ. "नाद्यस्मात्तस्मा" । ५ क. घ. "तिकर्मा" । ६ ग. "ज्ञानां ।

(ब्रह्मचारित्रकरणम् १)

वेदस्य निर्धारणमनुपपन्नामिति वेदशब्देन वेदाध्ययनं लक्ष्यते । तस्य च युक्तं यश्चादीनां मध्ये परत्वं निःश्रेयसकरत्वान्तिःश्रेयसकरवोधकत्वाच ।

तथा च मनुः—

" आ ह वै स नलाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः । यः स्राव्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् "॥

आ नलाग्रेभ्यः परमं तपस्तप्येते हेत्यन्वयः । तथा—" वेदमेव अपेज्ञित्यं यथाकालमतन्द्रितैः ।

तं ह्यस्याऽऽहुः परं धर्ममुपंधमेऽन्य उच्यते "॥ ४०॥

अँत्र हेतुपोह—

मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्दिजः ॥
वितन्मधुव्यताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम्॥४१॥

यो द्विजः मत्यहमृचोऽधीते स मधुपयोभ्यां देवान्मधुष्टताभ्यां च पितृं.

स्तर्पयाति ॥ ४१ ॥

यज्ञंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः॥ प्रीणाति देवानाज्येनं पितृंश्च मधुना द्विजः॥ ४२॥ यो यज्ञंषि यथाशक्त्यधीते स घृतामृतैर्दवानाज्यमधुभ्यां च पितृन्त्री-णाति॥ ४२॥

स तु सोमघतैदेवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ॥ सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥ योऽन्वहं सामानि पठेत्स सोमघतैदेवान्मधुसर्पिभ्यां च पितृंस्तर्पयेत्॥४३॥

मेद्सा तर्पयेद्दर्वान्पितंश्च मधुसर्पिषा॥ संतर्पयेद्यथाशक्ति योऽथर्वाङ्गिरसीः पठेत्॥ ४४॥

यो यथाशक्त्यथर्वाङ्गिरसीः पठेत्स मेदसा पश्वादिशरीरधातुविशेषेण देवान्मधुसर्पिभ्यां च पितृंस्तर्पयति ॥ ४४ ॥

९ क निरावर । घ. निवार । २ क. ग. घ. "प्यत इत्य । ३ क. घ. "तः । ते हा । ४ ग. सत्र । ५ क. भाहुः । म । ६ क. ग. पेयेदिति । य । ७ ह. न मधुना च पितृंस्तथा । यो । ६ क. व. पितृंस्तथा । यो । ६ क. वानथवीत्रिरसः पटन् । पितृंश्व मधुसपिभ्योमन्वहं शक्तितो । द्वितः । यो ।

वैकि विक्यं प्राणं च नाराशंसीश्र गाथिकाः ॥ इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते शक्तितोऽन्वहम्॥४५॥ मांसक्षीरोदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ॥ करोति वृप्तिं च तथा पितृणां मधुसपिषा ॥ ४६॥

वौकोवावयं प्रश्नमित्रमुख्यो वेदभागः । पुराणं प्रसिद्धम् । नाराशंस्य अर्गेवेदिखलग्रन्थाधीताः " इदं जनाँ उपश्रुत " इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । गाथिका इन्द्रगाथाद्याः । इतिहासा भारताद्याः । विद्या मधुविद्याद्याः । एतद्यः प्रत्यहं यथाश्चनत्यधीते स मांसक्षीरौदनमधुभिदेवतर्पणं मधुसर्पिषा च पितृतृप्तिं करोति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वैः कामफ्छैः शुभैः ॥
ते देवाद्या उक्तेन मकारेण तृप्तास्तर्पयतारं सर्वैः काम्यमानैः फलैस्तर्पयनित।।
यं यं कृतुमधीयीत तस्य तस्याऽऽप्रयारफ्लम् ॥ ४७॥
ऋतुमित्रपादको वेदभागः कृतुस्तं योऽधीते स तस्य ऋतोः फलं मामोति॥४७॥
त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फल्लमश्रुते ॥
तपसश्च परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान्द्रिजः॥ ४८॥

धनपूर्णस्य सकलभूमिदानस्य त्रिरभ्यस्तस्य परस्य तपसः फलं तदनवरत-स्वाध्यायवान्द्रिजो लभते । मधुना पयसेत्यादीनां प्रत्यसैव श्रुतिर्मूलम् । सा च ब्रह्मयज्ञाध्ययनविध्यर्थवादभ्तेति ब्रह्मयज्ञविधिरत्र कल्प्यः । तेन विनाऽर्थवा-दानर्थवयात् । स च ब्रह्मचारिणोऽपीति तत्प्रकरणे वाक्यारम्भः ।

" अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमीश्रितः । सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरैण्ये समाहितः " ॥

इति । ततश्रासमर्थः सावित्र्या ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् । समैर्थ ऋगादिभिः ॥४८॥ दिविधः खलु ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणस्य धर्मा उक्ताः। नैष्ठिकस्येदानीमाह—

१ क. ग. घ. वाक्योवा । २ इ. विद्याः शक्त्याऽधीते तु योऽन्व । ३ क. ग. घ. वाक्यो वा । ४ क. म. घ. पवेदालि । ५ स. धीतेः । इ । ६ स. नातप । ७ क. घ. उपाश्च । ८ क. त्रिभ्यस्तप । घ. त्रिभ्यस्तस्य त । ९ क. ग. घ. मास्थितः । १० ग. रण्यं स । १९ क. मर्थमृगा । ग. मस्त ऋ । घ. मर्थाङ्गादि ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसदाचार्यसंनिधी ॥ तदभावेऽस्य तनये परन्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

चपकुर्वाणकब्रह्मचार्याभमं यमिच्छेत्तमावसेत् । तत्र यदि ब्रह्मचर्याभमिच्छेत्तदा नैष्ठिकब्रह्मचारी भवेत् । निष्ठा शरीरपातः , तदवधिके ब्रह्मचर्ये
संकल्पः कृतो येन स नैष्ठिकब्रह्मचारी । स पुनराचार्यस्य संनिधी वसेश्र समावर्तेत । आचार्याभावे तत्पुत्रस्य तदभाव आचार्यपत्न्यास्तदभावेऽग्रेः॥४९॥

तत्र बसतो यत्फलं तदाह— अनेन विधिना देहं साध्यन्विजितेन्द्रियः ॥ ब्रह्मलोकमवाप्रोति न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारित्रकरणम् ।

अनेन पूर्वोक्तेन ब्रह्मचर्यचरणेन देहं देहवन्तमात्मानं साधयन्ब्रह्ममाप्ति-योग्यं कुर्वन्विजितेन्द्रियो वशी चतुर्मुखलोकमवामोति नेह संसारे पुनराजायते । अपुनराष्ट्रचिलक्षणं फलं ब्रह्मोपासकस्य सतो भवति न केवलकर्षणः । तदु-क्तमाश्रमान्यकृत्य च्छान्दोग्ये—

" सर्व एते पुण्यछोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति " इति ।

अस्यार्थः—सर्व एते ब्रह्मस्कैन्धाश्रत्वारोऽप्याश्रमिणः पुण्यलोका भवन्ति । एषां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मनिष्ठः सोऽमृतत्वमपुनराद्यत्तिलक्षणमेतीति ।

हारीतः—

" द्विविधो ब्रह्मचारी, उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तयोरुपकुर्वाणको व्याख्यातः । निष्ठां चेद्रच्छेदा शरीरनिपाताद्वरावासीत तदमावे गुरुपत्न्यां तदमावे गुरु- पुत्रं(त्रे) गुरुपुत्रामावेऽशिमेवोपचरेत् । यश्चियाः सिमध आह्य संमार्जनोपछे- पनोद्वोधनसम्हनसिन्धनपर्यशिकरणपरिक्रमोपस्थानहोमस्तोत्रनमस्कारादि- मिरशिं परिचरेत्राशिमाधितिष्ठेत्र पच्चां कर्पत्र मुखेनोपधमेत्रापश्चाशिं च युग- पद्धारयेन्नाजीर्णमृक्त उच्छिष्टो वाऽ अस्यादयीन्नो(न्ना)म्यादधेद्वाऽतिकामेन्न

^{*} अभ्यादवात्स्वी कुर्यात् । अभ्याद्धेत्परितोऽभ्याधानं कुर्यात् । अभ्याधानं सुक्तुवयोः संस्का-रविशेषः । अतिकामेत् , उल्लब्धयेत् । निष्ठीवेत् , मुखत उच्छिष्टकफादि निःसारयेत् । आगिमिति सर्वत्र संबध्यते ।

१ क. 'द्राचयो'। २ ग. 'धियत्वा जि"। ३ क. ग. घ. चेह जा"। ४ ग. 'द्रालोकप्रा"। ५ क. च. 'ते। न पु"। ६ क. घ. 'किमिणः। ७ क. ख. ग. 'कृत्या छान्दो"। ८.क. ख. ग. 'लोके भ"। ९ क. घ. 'ते धर्मस्कन्दाथ"। १० ग. 'स्कन्दाथ"। ११ ख. ग. होमास्तत्र। १२ क. घ. 'वानेधानोभ्याद्धद्वा"।

निष्ठीवेत् । विविधचरुई(ह)विदीनविशेषैराग्नेयैराग्नमहरहरिन्धेताऽऽमन्त्र्यं गच्छेदोहृत्य निवेदयेत्तन्मेनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति "।

विसिष्ठः—
" ब्रह्मैचार्याश्रमं पारेचरेदा दारीरिवमोक्षणात् । आचार्ये च प्रेतेऽिक्षं परिचरेत्संयतवाक्चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्षे गुर्वधीनो जिटलः शिखाजटो वा
तथा त्रिरह्मोऽभ्युवेयादपः " ।

देवलः--

"सकुद्धाननं सकुद्दस्ववगाहनमुभयकालमित्रहोत्रं संध्योपासनमलुसँचमैकेशन-स्वत्वगन्धमाल्यस्नेहाम्यञ्जनाञ्जनवेषालंकारच्छन्नोपार्नद्वाहनलक्ष्वनप्रवन्धाव-नैचिकित्साल्योतिर्पलक्षणवास्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्मगान्धर्वसङ्गसमय-बन्धनशिल्पलेल्यलेखनकारुकर्मवेश्मक्षेत्रेद्रव्यधनधान्यपरिच्छदशस्त्रद्यव-हाराज्ञींभावलीलापरिहासप्रणयकुहकविस्मापनविडम्बनविवादोरसेकपरिवेदन-रोदनविस्तनस्यपादोद्धर्तनवर्जम् । गुरोः पूर्वोत्थानं जधन्यसंवेशनं प्रणामसं-दिष्टकरणिष्टशुश्रूषा नित्योपासनमपचितिस्तद्यभावे तत्पुत्रे दारेषु वा तद्वु-क्तिरा मरणात् "।

यद्यापदि क्षत्रियादिर्गुरुभवति तदा तत्र नाऽऽत्यन्तिकवासः । तथा त्राह्म-जेऽप्यध्यापनमकुर्वाणे । यदाइ मनुः —

" नाबाह्यणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् । ब्राह्मणे चानेनूचाने काङ्सन्गतिमनुत्तमाम् "॥

न ब्रह्मचर्यस्मृतेरियहोत्रादिगृहस्थधमितिधायकश्चातितिरोधो वाच्यः । भिन्नः विषयत्वात् । यो हि स्त्रीरागवज्ञातकृतिववाहस्तिद्विषयाऽग्निहोत्रादिश्चतिः । ब्रह्मचर्यस्मृतिस्तु वैराग्यादैन्धत्वादिदोषाद्वा विवाहानिधकृतपुरुषविषया । अत एव पाक्षिकत्वेन नैष्ठिकत्वपाह मनुः—

" यदि त्वात्यन्तिकं वासो रोचयेत गुरोः कुछे । युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् " इति ॥

तथा च विष्णुः—" कुठनवामनजात्यन्धक्रीवपङ्ग्वैर्तिरागिणाम् । व्यवचर्या भवेत्तेषां यावजीवमनंशतः " इति ॥

१ क. घ. दावृत्य । २ ग. घ. व्मनः शं । ३ क. ग. घ. दावर्या । ४ क. घ. ध्योप-स्थान । ५ क. घ. प्रिके । ६ क. वहोद्वर्तनल । ७ ग. नाविचि । ८ ग. विविद्याल । ९ क. घ. विधे । १० क. घ. शाताव । ११ ग. था ब्रह्मपुराणेऽपि । अध्यापनमकुर्वाणो ये । १२ क. घ. निधीयाने । १३ क. दनुबन्ध । १४ ख. इंग्वान्तरो ।

आचाराध्यायः]

(विवाहप्रकरणम् २)

न च विवाहादिकारिणामनाश्रमिणामेव जपतपःपरायणानामप्यवस्थानपु-चित्रमित्याह दक्षः—

> " अनाश्रमी नैव तिष्ठेदब्दमेकमापे द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन्त्रायश्रितीयते हि सः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतः सदा । नासी फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः ''॥

आश्रमादाश्रमान्तराामनेनोत्तरं परिष्ट्य पूर्वे न परिष्ट्वियादिति स एवाऽऽह्—

" त्रयाणामानुष्ठोग्धं स्यातप्रातिलोग्धं न विद्यते । प्रातिलोग्धेन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः '' इति ॥ ५० ॥ इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीम्तवाहनान्वयप्रस्तश्रीमद्परादि- खदेवविरिवते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रिनैवन्धे व्रह्मचारि- काण्डं (प्रकरणं) समाप्तम् ॥ १॥

अय सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

विवाहप्रकरणम्।(२)

सर्वसाधारणत्वेन ब्रह्मचारिमकरणपुक्तम् । अधुनाऽवसरमाप्ता गृहस्थधर्मा प्रच्येनते । ते च—

" अपत्नीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते । बाह्मणः क्षत्रियो वाडापे वैदयः शूद्रोडापे वा नृप ॥ पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरं नृणाम् "

एतद्मे स. पुस्तके —

" भारी कर्मकथाद्भितं प्रकरणं यहस्रावारिवत-प्रोद्यसम्यमद्धिवाक्यमद्धितं प्रन्थेऽपराक्तीमधे । तद्धमीधिगमार्थमद्य लिखितं श्रीशंकरेण स्वयं दृष्ट्वैतत्सदसरप्रमाफलावीध प्रज्ञाविवेकोदयात् "॥

इलिधिको प्रन्यः।

१ क. ग. ध. "श्रमे नै"। २ क. ग. ध. विपा। ३ स. वन्धने व्राथस. ग. "न्ते। सथा। अ"।

इत्यादिदर्शनाद्धार्यया विना न भवन्ति । सा च स्नानोत्तरकालभाविन नीत्याद्द-

> गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायांद्वा तदनुज्ञया॥ वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥५१॥

पूर्वोक्तेन न्यायेन वेदं व्रतान्युभयं वा पारं नीत्वा समाप्य स्नायात् । एते-षां चे पक्षाणां शक्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था । यदि भिक्षाटनाद्यशक्तो व्या-धिततया राजदैविकाद्यभिभवासमर्थः, तदा वेदं केवलं व्रतान्येव वा केवलानि समाप्य स्नायात् । अत एव विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति वैविध्यं स्मर्थते । अतस्तस्य स्नानपरिणयनोत्तरकालमध्ययनसमापनं तदर्थशानं वा । अत एव वक्ष्यति—

" कर्म स्मात विवाह। मौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही "।

इति प्रक्रम्य-

" वेदार्थानाधगच्छेतु शास्त्राणि विविधानि च " इति ।

वेदार्थज्ञानं चावश्यं कार्यम्।

तथा च व्यासः—" न वेदपाठमात्रेण संतोषं कारयेद्विजः।

पाठमात्रावसानो हि पक्के गौरिव सीदित ॥
यथा पशुर्भारवाही न तस्यै छभते फछम् ।
द्विजस्तथाऽथीनभिज्ञो न वेदफछमक्षते ।
वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ॥
अजानतोऽथं तत्सर्वं तुषाणां ख(क)ण्डनं यथा ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ॥
स सान्वयः शृद्धसमः पात्रतां न प्रपद्यते ।
अधीत्य यर्तिकचिद्रपि वेदार्थाधिगमे रतः ॥
स्वर्गछोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्धि सः ।
श्रुतहीनमधौते यज्ञेह नामुत्र तद्भवेत् ॥
श्रुतं तु केवछमपि समुद्धाराय कल्पते ।
समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ॥
त्रयाणामपि वर्णानां केवछाध्ययनाद्विज्ञात् ।
ज्ञानं कमे च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं यथा ॥

१ स्व. च कालाना शै। २ क. घ. 'जदेवि'। ३ क. घ. 'स्य भजते। ४ ग. 'धीतं ये। ५ ग. 'तं केवलम'। ६ क. घ. ज्ञानकर्मशमं यु'।

अधीतश्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् । पाठमात्रीर्दितानित्यं द्विजातीश्रार्थवर्गितान् ॥ पश्चित्व च तान्प्राज्ञो वाक्यात्रणापि नोर्चयेत् । ऋक्पादमप्यधीत्याऽऽदौ न्यायतस्तु तद्यवित् ॥ विशिष्यते श्रुतं यस्माद्वरीयो धर्मसाधनम् "।

श्रुतिश्र—" स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्भम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्चते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा "॥

शुष्क वृक्षं स्थाणुमाहुः । स यथाऽऽरोपित तृणादिभाराकान्तो भवति, न च भरभृति भारभोगं वा चेतयमानो लभते, केवलं भाराधारभावाज्ञन्तुरेव भारभाग्भवति, तथाऽयं भवति—यो वेदाध्ययनेन धारणावसानेन कद्धि-तात्माऽपि तद्भिधेयं कमीववोधादि प्रधानंप्रयोजनानुरे ज्ञितविद्ध्यर्थवादमञ्च-नामधेयादिविभागेन न जानाति तज्ञानेऽऽधैचाष्ययतमानः। य इदानी निष्पनार्थाववोधः सोऽधिकृतत्वात्क भेपारिपूण्यीत्प्रमादेषु प्रायिश्वत्तागरणाच स्वकर्षने पुण्योज्ञ साकल्येन पुण्यफलं कुशलं दृष्टमश्चते। नाकं च सत्यलोकान्त-पद्यपुष्ट्या प्रामोत्यर्थञ्जानजनितानुपिक्षकधर्माशेन सपितदृष्ट्यादृष्ट्यातपरिपं नियन्नाभाविद्येषद्वपक्रोपात्तदुरित इति।

तथौ—

" उत त्वः परयन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृष्वन्न शृणे।त्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्ने जायेव पत्य उशती सुवासाः " ॥

अस्पार्थः-अपि खल्वेकः पश्यत्रपि न पश्यति, अपि खल्वेकः शृण्वत्रपि न शृणोति, एनामविद्वान्वाचं महार्थाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्ने तनुं विद्वणुते जायेव पत्य खश्चती सुवासाः। तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विद्वणुते, एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विद्वणुते।

मनुश्र—" यदधीतमिवज्ञातं निगदेनैव शब्यते । अनुप्राविव शुद्किषो न तज्जवलि किहिचित् " इत्यादि ॥

अपिच स्मार्तस्य गृह्यादिपरिज्ञानमात्रापेक्षित्वात्रच तत्परिज्ञानमन्यशास्त्रश्र-

१ क. ेत्रापिता । २ ग. नार्थये । ३ ग. च भारमे । ४ क. घ. ेनप्रायो । ५ ग. ेरखनिवे । ६ क. ेट्यध्याट्य । ७ क. घ. ेश्वित्तिजा । ८ ग. स्वधर्म । ९ क. घ. ेण्यात । द्वित् । १० स. "पन्थनना । घ. 'पन्थना । ११ ग. दिद् । १२ ग. था था था च अतिरन्या च " उ । १३ ग. घ. ेश्वितत्वा ।

वणादिनां न भवति । तस्य कर्मक्रमाद्यवबोधमात्रापेक्षित्वात् । यदि शास्तानतरअवणादिना सर्वत्र नाधिक्रियते, तदाऽग्रिकार्यादावण्यनधिकारो असचारिणः स्यात् । तेन यद्यत्करोति तत्तज्ञात्वा न युगपज्ज्ञात्वेति । तस्माज्ञात्वा चानुष्ठानिमत्ययमि विधिः परिगृहीतो भवति । कथं स्नायादित्याहगुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलिषतं कात्यायनाद्यकं—

" गौबार्द्धाणस्य वरो प्रामी राजन्यस्याश्वी वैश्यस्य "

इत्यादि गुर्वधिहरणशक्तादिविषयं, तर्देन्यादिविषयं— " धान्यं वासांसि शाकं च गुरवे प्रीतिमाहरेत् "

इत्यादि मन्वादिलक्षितं वा दत्त्वा, तदनुष्ठया वाऽदत्तवरोऽपि । अत एव गौतमः—"विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्रयः कृतानुज्ञात(न)स्य वा स्नानम्" इति । वेद-पारनयनं समुच्चय एव वेदाध्ययनस्य तदर्थष्ठानेन सह । अत एव " वेदमधीत्य च्छन्दोविषयानर्थान्बुद्ध्वा स्नायात् " इति स्मर्थते ।

मनुर्ि - " तपोविशेपैर्विषेत्रत्थ विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना " इति ॥

अधिगन्तव्यो प्रन्थतोऽर्थतश्चेति दर्शयति । व्रतैश्च पूर्वोक्तैर्वर्जयन्मधुमांस- • गन्धमाल्यानी(सानी)त्यादिमतिपादितैः । तत्रश्च यदुक्तं भट्टेन—

" तस्माहुरुकुछे तिष्ठन्मधुमांसादि वर्जयन् । जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते "

इति, तदनेन विरुध्यते । तेषां समावर्तनाधिकत्वात् । अत एव-

" अम्रीन्धनं भैक्षचेर्यमधःश्रय्यां गुरोहितम् ।

आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विनः " इति नियम्यते ।

नच-" गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते "

इति स्नाने समावतनभ्रान्तिः कार्या।

" गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्या सवर्णां उक्षणान्विताम् "

इति भेदस्परणात् । स्नातकथ मन्वादिभिः प्रदर्शितः-

" तं प्रतीतं स्वधर्भण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्विगं तल्प आसीनमहियेत्प्रथमं गवा " इति ॥

१ क. घ. भा से। ग. भा भा । २ ग. क्षितत्वा । ३ क. घ. थं घा। ४ स्त. दिशादि । ५ स. कृत्वानु । ६ ग. क्तेस्त्यजेनम । स्त. क्तेयेनम । ए क. स. सायव । ८ ग. कंयेत्। जि । ९ ग. वर्षाम ।

तं स्नातकं दारसंग्रहाभिमुखतया मतीतं पितुर्वह्मदायहरं, ब्रह्म वेदः । अनेन तस्याध्ययनयोगः ख्याप्यते । दायो रिक्थम् । अनेन तस्य योग्यत्वमुच्यते । अन्यथा सर्वणीपुत्रोऽप्यन्यायहचो न लभते केषामिति तदभावः ।
पितुर्द्वन्याभावे मित्रव्रहादिनाँऽप्यवाप्य पाणिग्रहणं कर्तन्यं पाणिग्रहणादि गृष्धं
परिचरेत् ।अन्यथा पाकयद्वादेरसिद्धिः । तस्य द्रन्यमूलत्वात् । अत एव गौतमः—
" द्रन्यदानं विवाहसिद्ध्यभ्म् " इति । स्रिव्यव्रहणं विभूषणमाप्त्यर्थम् । तल्पं श्वयनम् । तत्रस्थमहयेत्यूज्येत्मथमं गवा । गोश्चन्देन मधुपर्के लक्षयति । " ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्ल्यातकायोपस्थिताय राज्ञे च " इति स्मरणात् ।

स च गां वेद्यते कुरुतेति कार्यिष्यश्चतस्य जतेत्युर्वेभिक्षिति दिधा

भवति ।

स्नातकश्च नवधा भिद्यते । संकल्पभेदात् । यथाऽऽह मनुः--

" सांतानिकं यहपमाणमध्वगं सिववेदसम् । गुर्वधिपितृमात्रथिस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ नवैतान्स्रातकान्विद्याद्वाह्मणान्धर्मभैक्षुकान् " ॥ ५१ ॥

ततः किमित्याइ—

अविश्वतब्रह्मचर्यो छक्षण्यां स्त्रियमुद्दहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥५२॥

नैव विष्ठुतं ब्रह्मचर्यं यस्य । विष्ठुतिः स्वलनम् । तत्संभवे तु प्रायश्चित्ती नै त्वविवाह्यः कि त्वयं विशेषः। यदि स्नानादधो विष्ठुतस्तदाऽवकीणिपायश्चित्तम् ।

" अवकीणीं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् "।

इति स्मरणात् । स्नानादृध्र्वे यदि पुनस्तदा सामान्यम् । " मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकृत्रा च या भवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तव्या " ॥

तथा—" भार्यायै पूर्वभारिण्ये दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्माणे । पुनदीरिकयां कुर्यात् " ॥

इत्यादिस्मरणदर्शनौत्माप्तस्य पुनिवाहस्य विद्युतब्रह्मर्थंयत्वापत्तेरमाप्तिर्पा

९ क. ग. 'वर्णपु'। २ ख. लभेत कैपा"। ३ क. 'नाऽपि वाऽस्य पाणिप्रहण। ४ क. ख. घ. 'रंप्रेक्षिमि"। ५ क. ग. 'भेक्षका"। ६ क. घ. न तु वि"। ७ क. घ. 'लाश्या। ८ क. 'मारण्ये। ९ ग. 'नात्। अप्राप्त"। १० ग. 'चर्याप"। ११ ग. 'भी कार्ड्सी"।

प्रसाङ्क्षीदित्यत्राविष्ठुतब्रह्मचैर्य इति पदं पूर्वत्र स्नानकर्तुर्विशेषणीयम् । स्वर्क्षः णैर्युक्ताम् । लक्षणानि वाह्याभ्यन्तराणि । वाह्यानि कायस्वरादिगतानि । यथाऽऽह मनुः—" अव्यङ्गाङ्की सौम्यनाङ्गी हंसवारणगानिनीम् । तनुलोमकेशदेशां मृद्धङ्गी चारुभाषिणीम् " इति ॥

दशां दशनामित्यर्थ इति । लक्षण्यामित्येतस्मादेव विपरीतां गु त्याज्या, यथा—

> " नोद्वहेस्किपिछां कन्यां नाधिकाङ्कीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोक्कीं न वाचाटां न पिङ्कलाम् " इति ॥

त्तथा नामतोऽपि वज्यां, यथा वा--

" देवनाझीं नदीनाझीं दैशलगन्धर्वनामिकाम् । ऋक्षवृक्षनदीनाझीं दारार्थे परिवर्भयेत् " इति ॥

यथा--" नर्शवृक्षनदीनार्झी नान्त्यपर्वतनामिकाम्। न पक्ष्याहिपुष्यनास्त्री न विभीषणनामिकाम् "॥

यदा पुनरभ्यन्तराणि सूक्ष्माणि भवन्ति तदाऽऽश्वलायनोक्ता परीक्षा कार्या, तत्र "बुद्धिरूपलक्षणसंयुक्ताम्" इत्युक्त्वा स्वयमेव चोद्यं कुतं " लक्षणानि वुर्ज्ञानानि " इति, तस्योत्तरम्—

"अष्टो विण्डान्कृत्वा, ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदि च कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तदृष्ट्यतामिति विण्डान-भिमन्त्र्य कुमारीं ब्र्यादेपामेकं गृहाणेति । क्षेत्रींचेदुमयतः सस्याद्रुह्णीयाद-ज्ञवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती । वेदिपृरीषाद्रद्ध-वचीस्विनी । अविनाशिनो हदात्सर्वसंपन्ना । देवनात्कितवी । चतुष्पथाद्धि-प्रवाजिनी । इरिणाद्धन्या । इपशानात्पतिन्नी '' इति ।

अनन्यपूर्विकां नैवान्यसमै या पूर्व दत्ता । एतच्च वाग्दत्ताविषयं वेदितव्यं न संस्कृताविषयम् । तस्याः पुनर्भूत्वात् । यथाऽऽइ मनुः—
" यस्या भ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

१ क. घ. वर्था ६ । २ क. घ. पूर्व स्ना । ३ ग. आ नाधिकाई। न रोगिणीम् । त । ४ क. घ. दशनां मृ । ५ क. ग. घ. ता वर्षा। य । ६ क. घ. संपन्नामुपयच्छेतेत्युक्तवा । ७ क. घ. परयता। ८ क. ख. त्राक्षेद् । ९ क. घ. भ्तत्वा । १० ग. न द्विजो ।

न च तत्र दानं निष्टत्तियाशङ्गनीयम्।

अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताऽऽदौ वरो यदि ॥ न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा "

इति वसिष्ठस्मरणात्। एवं बलादपह्तायामपि वेदितव्यं,

" बलादपहता कन्या मन्त्रेरिय न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्या यथा कन्या तथैव सा "

इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच प्रायिक्षक्तोत्तरकालं वेदितव्यम् । कान्तां स्नात-कस्य कमनीयत्वान्मनोनयनानन्ददायिनीम् । एतच मङ्गलादिनिराकरणेन विधीयते । "यत्र मनः सक्तिस्तामुद्वहेत् " इति विधानात् । असपिण्डानां सापिण्ड्यं वक्ष्यति । यवीयसीं जन्मतः प्रमाणतोऽपीत्येके ।

विसिष्ठः—" गृहस्थो विनीतकोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानैर्षि-यीमस्पृष्टमैथुनामवरवयसं सद्दर्शी भार्यो विन्देत " ॥

गृहस्थ इति भाविनि भूतवदुपचारस्तैद्धर्मभाष्त्यर्थः । तेनाकृतदारोऽपि गार्हस्थ्यसंकल्पवानाश्रमान्तराज्ञिष्टत्तो गृहस्यधर्मेष्विधिक्रयते । न च—

" ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्गनी भूत्वा प्रवनेत् "

इति नियम्यैते । अनियमेनाऽऽश्रमान्तरस्वीकारदर्शनात् । तथा च नृत्तिः हपुराणम्—

" गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सा(स) यमिच्छेत्तमावसेत्। विरक्तः प्रवजेद्विद्वान् " इति ॥

विष्णुपुराणं च—" गृहीतविद्यो गुरेव दत्त्वाऽथ गुरुदक्षिणाम् ।
गाईस्थ्यिमिच्छन्भूपाल कुर्योद्दारपरिम्रहम् ॥
ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्योत्संकरपपूर्वकम् ।
गुरोः शुश्रृषणं कुर्योत्तत्पुत्रादेरथापि वा ॥
विखानसो वाऽपि भवेत्परित्राडथ वेच्छया " इति ॥५२॥

विशेषान्तराण्याह —

अरोगिणीं आतृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ पञ्चमारसप्तमादृध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

अरोगिणीमदीर्घरोगोपसृष्टाम् । भ्रातुपतीं पुत्रिकात्वभयात् । यथाऽऽह

मनुः—

60

" यस्यास्तु न भवेद्श्राता न विज्ञायेत वा पिता। नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्काया "॥

इत्यनेन गुप्ताऽपि पुत्रिका भवति । न केवेलं या परिभाष्य दीयते— "अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो मविष्यति "

इति रितपुत्रफला भार्या यदि पुत्रोऽन्यस्य भवति तदैकाङ्गवैकल्यम् । पुत्रिकां वक्ष्यति । असमानार्षगोत्रजामित्य[समानार्पजाम(?)]समानगोत्रजामिति [च(?)]वेदितव्यम् । ततश्च सगोत्रायाः सगोत्रत्वेनैव निषेधो न समीनार्पाप्ति । एवं समानार्पाप्ति स(न) गोत्रमपेक्षते । अत एवं गौतमः—" असमानप्रवेशविताहः " इति । समानता च नामतः संख्यातश्च समुचयेन भवति न तद्वैषेम्ये । यत्रापि संख्यासाम्य एकस्य द्वयोवीऽन्यत्वं तत्राप्यसमानतेव । यत्र पुनराङ्गिरसाम्वरीषयोवनाश्वेति मान्धाताम्वरीषयोवनाश्वेति विकल्पेन ऋपयो भवन्ति तत्रापि वेष्यो । समत्वस्य पाक्षिकत्वात् । नं चासमानार्षग्रहणं गोत्रविशेषणम् । " असमानप्रवर्शविताहः " इति भेदस्मरणात् ।

" परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् "

इति पृथकप्रायाश्चित्ताच । त्यागश्चोपभोगस्य न तु तस्याः । यथाऽऽह सुमन्तुः च " मातुल्लमुतां पैतृष्वसेयीं समानार्षगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत् । पारे-त्यज्यैनां विभृयात् " इति, एतच्चामतिपूर्व(र्वे) वेदित्तव्यम् ।

"सगोत्रां चेदंनंत्योपयच्छेद्धातृवदेनां विभृयात्प्रजाता चेत्के च्छूाब्दपादं चरेत् " इति वौधायनः । मतिपूर्वे गुरुतरम् । यथाऽऽह गौतमः—" मातृपितृयोनिसंबद्धा- गस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माम्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः " इति ।

मनुरिय-" ज्ञातित्वेनीनेपास्ताः पतिति सुपयन्नधः " इति । तत्तश्च पतितोत्पन्नः पतितो भवतीति लभ्यत एव । ननु सगोत्रनिराकरं-णैनेव सिपण्डिनिषेध प्राप्ते किमिति भेदेनाधस्तने श्लोके " असिपण्डां यवीय-

सीम् " इत्युक्तम् । न । एतत्तरसंतिजाया निराकरणार्थम् । इतरयाऽसमा-नार्षगोत्रेजा तत्स्त्रीसंतिजा परिणेया भवेत् । एषा चासपिण्डतौ मातृप-क्षेऽपि वेदितच्या । यथाऽऽइ मनुः—

> " असिपण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने " ॥

नैव सिपण्डा मातुर्या । चकारात्पितुश्च । "असगोत्रा च या" इत्येतावत्युच्य-माने यत्पितुर्प्रदर्णं करोति तत्क्षेत्रिकार्युत्राभिमायेण । अन्यथा—

" यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु "

'इति तत्सगोत्राया विवाह्यत्वं स्यात् । सा मशस्ता, क, दार्क-भीण, यदारैविना न भवति । तच वचनादेव मा भूदित्याद्द—मैथुने, मिथुननिर्वर्ते यदेकैकस्य निर्वर्त्य न भवति पाकयद्वादिकम् । अत एवाऽऽ-पस्तम्वः—" पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्ममु " इति । सहग्रहणं चलीवर्दवत्समाः नाधिकार इति दर्शनार्थम् । ततश्च भन्नोऽसौ भर्तव्याऽहं दानादिकं निर्वर्तः यामि त्वमिष संकल्पं कुर्विति, तयाऽषि तथैव कार्यमन्यथा दोष इति सदाधि-कारः । अत्रश्चेकफलभोक्तृत्वं फलान्तरोद्भृतिवाधश्च । "असाषिण्डा च या मातुः" इति मानुलादिसुतापरिणयनिषेधः । मानुः सिषण्डत्वात् ।

पञ्चपात्सप्तमानुधर्वे मानृतः पितृतस्तथा,

इति मातृकुलान्मातामहमभृतीन्पश्च पुरुषानत्तीत्योद्वाहः अकार्यः कर्तव्य इत्यर्थः। एवं सप्त पितृकुलात्। अत्र 'न भार्यं विन्देत ' इत्यधिकारे विष्णुः— " मातृतस्त्वा पश्चमात्पुरुषात्पितृतश्चाऽऽ सप्तमात् " इति । ननु " असिपण्डाम् " इत्युक्तमेव किपर्थ पुनरुच्यते " सप्तमात्पितृतः " इति । सत्यम् । किंतुं वैजिनोऽ-पि सप्तमादिति नियमार्थम्। यथाऽऽइ गौतमः—" ऊर्ध्वं तु सप्तमात्पितृवन्धुम्यो वैजिनश्च मातृवन्धुम्यः पश्चमात् " इति ।

नारदोऽपि—"सप्तमात्पञ्चमादविग्वन्धुम्यः पितृगातृतः। अविवाद्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा "।

कार्थ इत्यधिकम् ।

१ स. ग. "त्रजां त"। २ क. घ. "तिप"। ३ क. "ता सामान्यप"। ४ क. घ. "पुत्रिकाप्रा"। ५ क. घ. जातस्त"। ६ ग. "नेऽपि मि"। ७ ग. "णं न व"। ८ स. ग. भर्ताऽसी। ५ क. घ. "वं मातृपि"। १० घ. "तु भीजि"। ११ क. घ. "स्यो यीजि"। १२ग. "पि पद्यमारससमादर्वा- ग्वन्धुस्यो मातृपितृतः। १३ घ. "तृजः। अ"।

पैठीनसिश्च " असमानेषिंधै। कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत् । सप्त वितृतः । त्रीन्मातृतः पञ्च वितृतो वा " इति ।

अत्र च समानजातीये पश्च । असमानजातीये त्रीनिति व्यवस्थितो विकंत्पः । न च सप्तमे पश्चमे वा भवति विवाद्या । यथा—

" सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकी किया । ये च संतानजास्तेऽपि पतिताः शूद्रतां गताः " इति विष्णुः॥

किं च यद्यसमानगोत्रत्वान्मातुलसुतापरिणयनं तदा मातृष्वसा-(स्)दुहितुरपि स्यात् । समानन्यायात् । एतद्यदि स्मृतीनामेव केवलानां प्रामाण्यम् । यावता शिष्टस्यापि प्रामाण्यम् । यथाऽऽइ मनुः—

" वेदोऽखिले। धर्ममूलं स्मृतिशिले च तद्विदाम् । आचारश्चेव साधूनां वेदवित्स्मृतिशीलेता " ।

॰ व्यतिरेकेण साधूनामाचारं दर्शयति येन तस्य शास्त्रविरोधेऽपि प्राप्ताण्यं स्यात् । इतरया शीलं चेष्टितमाचारश्रेव साधूनामिति भेदेन ग्रहणं न स्यात् । साधवश्र दर्शिताः—" न्यायनाधिगतो यस्तु वेदः सपरिश्रंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः " इति ॥

न च तत्र वेदिवदो न सन्ति न च तैरेतन्न चरितम्। यथा च

" पञ्चिविधा विप्रतिपात्तिः । दक्षिणतोऽनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनमृच्छिष्टभोजनं पितृष्यसा(स्र)मातुलदुहितृपरिणयनिति। तथोत्तरतः
पञ्च । ऊर्णाविक्रयः शीधपानमुभयतोदिद्धिव्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमिति । इतर इतरिमन्कुर्वन्दुष्यतीतर इतरिमन्देशे प्रामाण्यादित्याचारवलेनैव प्रामाण्यमुक्तं स्यात् । एतद्यद्यनन्तरं न व्यान्मिध्यैतदिति गौतमः ।
उभयं त्वेतन्नाऽऽद्वियेत । शिष्टस्मृतिविरोधात् " इति ।

स्मृतिविरोधश्र दार्शतः—"ऊर्ध्व मातृबन्धुम्यः पञ्चमात्" इति। शिष्टविरोधश्रा-विगमात्। यत्पुनरुक्तं "न तत्र शिष्टा न सन्ति" इति, तदसंबद्धम्। "शिष्टः पुन-रकामात्मा " इति वसिष्ठस्मरणात्। न शिष्टाः काभकारेण शास्त्रविरोधे प्रव-

[े] ख. ग. 'नापीयां के । २ ख. ग. 'लब्य' : ३ ख. ग. 'धूनां दे । ४ घ. 'यन्ति च । ये । ५ ख. 'रोधाश्चा । ६ क. घ. 'धश्च विज्ञानात् । ये । ७ ग. 'मचारे ।

र्तन्ते । गौतमप्रहणमेकवाक्यमतिपादनार्थम् । अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः -- "देशकुलाचारा आम्नायाविरुद्धाः प्रमाणम् " इति । आम्नायो वेदः । तद्विरोधोऽस्तीति चेत्, नैतत् । भगिन्यादिगमनेऽपि तद्विरोधदर्शना-द्विमसक्तेः । तस्मामान्धपरम्परया न्यायागतस्य व्यवहारस्य भामाण्यम् ।

यदि — " आयाहीन्द्र पाति भिरी किते भिर्यक्ष मिनं नो वाजसातौ जुपस्व । कृतां जहुर्मातुलस्येव ते तव भागः पैतृष्वसेयीमपामिवौद्यः" ॥

इति, तन्मचाणापविधायकत्वे सत्यपि परिणयनिराकरणं चोत्यते । क्यम् । कियत्यार्थयते । आयाद्दीन्द्रास्पदीयं यज्ञमन्यरपि सोमपितिभरीळित्तेभिः स्तोत्राहेंः सह । आगत्य च वाजसातौ सोमरूपात्रभोजनप्रस्तावे जुपस्य । सोमपिति संबध्यते । एवं प्राध्येन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपानुवादं करोति—ये ते सोपप्तयो भवता सहाऽऽयातास्ते सक्तत्सोमपानेन हप्ताः सन्तः सोमं जहुरस्यक्तवन्तः। किमिव, यथा पैनृष्वसेयीं भगिनीं भार्यात्वेनात्यन्तानिभैळषणीयां स्यजन्ति स्वकीयपानुलस्य संबन्धायोग्यतया, तेद्वज्ञवदुदेशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षतया । तव पुनर्यं सोपभागोऽपामिनीधः सातत्येनाऽऽ कर्मसमानिरिति । तत्थानेन प्रतिषेधो दर्शितः । यदि श्रुतौ " तृतीयं पुरुषं गच्छान् महे" इति । तदिप खुग्च्यूहनपरत्वेनान्यार्थत्वा(व)त् । अपि च "प्रजापितः सां दृहितरमिध्यायत तस्यां रेतोऽवाकिरत् " इत्यादिश्रवणादितमसिक्तं करोति । प्रायिचदर्शनाच्य

" वैतृष्वसेयीं भगिनीं खक्षीयां मातुरेव च । मातुश्र भ्रातुरीसां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

भगिनीग्रहणं संदेहिनरासार्थम् । न चापरिणीताविषयत्वपाशङ्गीयम्।
येनानन्तरं वक्ति—

" एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थं नोषयच्छेत बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुषेयास्ताः पतित ह्युपयत्रधः " इति ॥

तथा कन्यादातुरापि नियमोऽस्ति । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—
"सगोत्रेम्यो दुहितरं न प्रयच्छेन्मातुश्च योनिसंबन्धेम्यः पितुश्च सप्तमात्" इति ।
प्रायश्चित्तरमरणाच-

" मातुलस्य मुतामूद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विमश्चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

१ क. घ. "भिलाव" । २ ख. तदुद्र' । ३ क. घ. "खेन क" । ४ क. घ. "कि प्राप्नोति । ५ क. घ. "राप्तस्य ग" ।

मात्रगोत्रग्रहणं पितृसगोत्रवित्रराकरणार्थम् । जन्यजनकसंबन्धस्योभयस्योनः भयत्राविशिष्टत्वात् ।

भातातपोऽपि—" एकगोत्रां विवाह्यैव समानप्रवरां तथा । मातुङस्य सुतां चैव भुक्तवा चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

यदा चेत्थं तदा न कुतश्चिद्धीन्तिवुद्धिच्यीख्यानात्तत्रष्टत्तेवी संदेशः कार्यः शास्त्रस्य विविक्तत्वात् ॥ ५३ ॥

दशपूरुषिवस्याताच्छ्रीत्रियाणां महाकुलावं ॥ रफितादापि न संचारिरोगदोषसमन्विताव ॥ ५४ ॥

दश पूरुषा मातृतः पञ्च पितृतथ ख्याता यस्पिन्कुले तस्पात्कन्या ग्राह्मेति नियम्यते ।

यथाऽऽखलायनः—" कुलमंत्रे परीक्षेत मातृतः पितृतश्र " इति ।

इदमपरं विशेषणं ओत्रियाणां महाकुछात् । "ओत्रियंच्छन्दोऽघीते [पा॰ स्॰ ५-२-८४]" इत्यध्ययंनश्चतेन ओत्रियो भवतीति श्चतं छक्षयति । महाकुछात्पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामोदिसमृद्धादिति । एवं सर्वप्राप्तौ सत्यामपवाद-माइ-स्फीतादिप न ग्राह्या संचारिरोगान्वितात् । संचारिणः शुक्रशोणितानुयाता रोगाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः[तैः], दोषेश्च निष्पुरुषत्वादिभिरन्वितात् । अत एव मनुः—

" महान्त्यापे समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसंबन्धे दशमानि कुलानि परिवर्जयेत् " इति ।।

" हीनिकयं निष्पुरुषं निरुष्टम्दोलोमशार्शसम् । क्षरयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च " इति ॥

शीनिक्रयं यथाविहितगर्भाधानादिकियारहितम् । निष्पुरुषं कन्याजन्मादि-बहुळम् । निष्ठक्दो वेदाध्ययनरहितम् । लोमशमत्युल्बणलोमयुक्तम् । अर्श-समशोंव्याधियुक्तम् ।

हारीतोऽपि-

" श्वित्रिकुष्ठश्रुद्दियक्ष्मामयाव्यरुपायुरभौर्रा(रर्रा)स(सा) [नार्षेया]ब्रह्मसर्मानार्षेयं चेत्येतान्यपतितान्यपि कुछानि वर्जनीयानि भवन्ति।कुछानुरूपाः प्रजाः संमवन्ती-स्यादितः पट्। अयज्ञियत्वादनार्षेयम्। अदैवत्वादब्रह्म। एककुछत्वात्समानार्षेय-

१ क. ग. घ. वत्रा । २ क. घ. द्श्रान्तषु । ३ क. ख. त् । हीनाद । ४ क. ख. "यनं श्रु"। ५ ग. "माभिस"। ६ ख. घ. "न्दोरोम"। ७ ख. "नार्यसः । ब्र"। ८ क. घ. "नार्शसब्रहासमानार्षे ।

भिति । तस्मात्सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो निमकां श्रेष्ठां आतृमतीं मार्यो विन्देत । तस्मात्कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् " ।

आपयावि अत्रोक्तेतरसंचारिरोगवत्। अत्र च श्वित्यादीनि षद्वर्जनीयानि । अत्र हेतुः — कुलानुक्षाः प्रजा भवन्तीति । अनार्षेयमस्पर्यमाणगोत्रप्रवरम् । तस्य च वर्ज्यत्वमयित्रयत्वात् । अयित्रयत्वं च यद्रेष्वस्पर्यमाणगोत्रप्रवरस्याः निधकौरात् । अब्रह्माविद्यपानवेदाध्ययनम् । तद्वर्ज्यत्वे हेतुः — अदैवत्वादिति, देवकर्पम्नन्यत्वात् । " निश्चकां दशवर्षा " इति भविष्यत्पुराणम् ।

यग्थ-" चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् ।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विनां च विवर्नयेत् ॥
अत्युच्चमितिहर्तं च अतिवर्णं च वर्नयेत् ।
हीनाङ्गमितिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।
सदा कामकुलं वर्ज्यं लोमशानां च यत्कुलम् ॥
अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डु कुलं भवेत् " ।

ऋत्विजोऽत्र निन्द्यपाजकाः। कामकुलं काममधानकुलम्। अतिवर्णमति-कृष्णमतिगौरं वा ॥ ५४॥

किंच-

एतेरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥ यरनारपरीक्षितः पुरुखे युवा थीमाञ्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव गुणैः पूर्वोक्तेर्युक्तो दोषेश्र वर्जितो बरो भवति । सवर्ण उत्कृष्टो वा यदि अोत्रियो भवति । यत्नात्परीक्षितः पुरुषे पुरुषार्थस्य तन्मूलत्वात् । परीक्षा च नारदोक्ता—

" परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजेरेवाङ्गेलक्ष्योः । पुमाश्चरविकल्पेन स कन्यां छञ्चुमहिति ॥ सुबद्धजञ्जुजान्वस्थिमुबद्धांसशिरोरुहः । स्यूलघाटस्तर्न् जत्वगविल्यगतिस्वरः ॥ रेतोऽस्य झवते वाऽप्मु हादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्यालक्षणैरेभिविषरीतस्तु पण्डकः ॥

१ सत् ग. "माणम् । प्र "। २ क. घ. "कारणात् । अ' । ३ स्त. ग. "कुष्टकु' । ' प्र स्त. दि धो । ५ घ. "हुदर्शनेः । १९ । ६ क. घ. "न्दित्व" । ७ क. ग. घ. "तोऽप्त प्रतते मास्य द्र्रा "।

चतुर्दशविधः पैण्डः शास्त्रे दृष्टो मनीविभिः। चिकित्स्यश्वाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥ निसर्गपण्डो वध्रश्च पक्षपण्डस्तयैव च । अभिशापाद्धरो रे।गोद्दवक्रीधात्तथैव च ॥ ईब्यीपण्डश्र सेव्यश्च वातरता मुलेभगः। आक्षिप्तमे। घर्वाजी च शालीनो अन्यापतिस्तथा ॥ तत्राऽऽद्यावप्रतीकारी पॅक्षीख्यं मासमाचरेत्। अनुक्रमात्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥ ईष्यीपण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाद्धताः । त्यक्तव्यास्ते पतितवत्क्षतयोभ्याऽपि च स्त्रिया ॥ आक्षिप्तमोघबीजाम्यां क्रतेऽपि पतिकर्माण । पतिरन्यस्ततो नार्या वत्सरार्धे प्रतीक्ष्य तु ॥ शालीनस्यापि घृष्टल्लीसंयोगाद्भ्रश्यति द्वि(ध्व)नः । तं हीनविषयं तु स्त्री वर्षं क्षिप्त्वाडन्यमाश्रयेत् ॥ अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति । लमेत साडन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥ अपत्यार्थं स्त्रियः मुष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः । क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमहिति " ॥

सुवदं सुश्छिष्टं, जन्नु प्रीवास्कन्धयोः संधिः । घाटा प्रीवापश्चाद्धागः ।
निसर्गपण्डो लिङ्गद्यपण्डीन एवोत्पन्नः । वध्यश्वालिताण्डः । पक्षपण्डो यस्य
पक्षान्तरिता रितशक्तिः । गुरोरिभशापादेव, देवकोधाँदेव देवनिन्दाजनितक्रोधात् । ईर्ष्यापण्डः स्वस्त्रीविषय ईर्ष्यास्तिम्भतरेताः । सेव्यः स्त्रिया बहुप्रकारं
सेव्यमानो जातरिरंसः । वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गेन वातिःसरणमात्रम् ।
मुखेभगः, यः परमुख एव भगकार्यं करोति । आक्षिप्तरेता विसर्गसमये
यस्य रेतः प्रत्यक्षवर्वते । मोघवीजो यस्य गर्भाधानसमर्थं रेतो न भवति ।
श्वालीनो यस्यं धृष्टस्त्रीसंनिपातालिङ्गंपतो भवति । अन्यापतिः—यस्य भार्याव्यतिरिक्तायामेव योषिति पुंस्त्वम् । मासमाचरेत् , मासं यावत्प्रतिक्षेत ।

१ ग. पण्डः । २ ख. °रेतो मु'। १ क. घ. °दीजोंशं शा । ४ क. पक्षक्षेमा । ५ घ. *क्षाक्षेमा । ६ ख. 'ब्यः सुयो'। ७ क. घ. 'त्रः । नधो मिले'। ८ ख. वधः शालि । ९ क. घ. धानिन्दादेवज । १० क घ. 'स्य पृष्ट । ११ क. घ. 'इसंनिपातः । भ ।

[*एतेभ्यः पूर्वज्ञातेभ्यो न कन्या देया (+यदि त्वज्ञानाइद्याचिकितस्येषु चिकित्सां यावत्यतीक्षेत ।] अचिकित्स्यत्वे दस्वाऽऽच्छिद्यान्यस्मै देया।) युवा न हृद्धः। धीमानभ्रान्तिचित्तः। सर्वस्य चित्तमूलत्वात्। अत एव "बुद्धिमते कन्या-मुपयच्छेत् " इत्युक्तम् । जनियो न विरक्तजनः । दृष्टादृष्टस्य तन्मूलत्वात् । गौतमोऽपि—" विद्याचारित्रबन्धुशीलप्तंपन्नाय दद्यात् " इति ॥ ५५ ॥

किंच-

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ॥ नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रोऽऽत्मा जायते स्वयम् ॥५६॥

यदुच्यते चतस्रो भाषी ब्राह्मणस्य तिस्रो राज्ञो हे वैश्यस्येति श्रुद्रादारो-पसंग्रहः। नैव मम तन्मतम् । किमिति । यस्माद्यं तत्र जायते स्वयं तस्मा-ष्जाया भवाते। " यदस्यां जायते पुनः " इति श्रुतेः।

मनुरपि-" हीननातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विनातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शुद्रताम् " इति ॥

तथा—" शृद्धां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगंतिम् । जनायित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते " इति ॥

यत्पुनहक्तं-- " न ब्राह्मणक्षात्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः । किस्मिश्चिदि वृत्तान्ते शूदा भार्योपदिश्यते "॥

इति, तत्त्वयोरत्यन्तप्रतिषेधार्थं न वैश्यादिपाप्त्यर्थम् ॥ ५६ ॥ अनुकल्पक्रममाह —

तिस्रो वर्णानुपूर्वण दे तथैका यथाक्रमम्॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

यदा पुनरुक्तलक्षणा सवर्णा नास्ति पूर्वी च विनष्टौ[न] चानाश्रिषणा स्थातच्यं ने चाऽऽश्रमान्तरेऽधिक्रियते सामध्यिद्वहुधनो वालापत्यश्र तदा तस्यामनस्थायां तिस्रो द्वे एका च ब्राह्मणक्षत्रियविशां भाषी वर्णानुपूर्व्यण स्वा शूद्रस्य सवर्णा पुनश्रतुर्थी मुख्या स्थितैत । यथाऽऽइ मनुः—

" शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

^{*} भनुश्चिहान्तर्गतप्रन्यो ग. पुस्तके न विद्यते ।+एति द्विहान्तर्गतप्रन्यः क. घ. पुस्तकयोर्न ।

[🤊] ग. घ. ङ. ^२त्रायं जा । २ क. ग. घ. बूददा । १३ ह. घ. ^०ष्टा च न चा ऽऽश्रीमणां स्था । म, 'ष्टा तदा नाऽऽथ । ४ मं. नवाऽऽश्रमान्तरो विधीय । ५ क, विशिष्यते । ते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाप्रयजन्मनः ॥ कामतस्तु प्रवृत्तान।भिमाः स्युः कमशोऽवराः " इति ।

कापतः मद्यत्तानां न धर्मतः, अत एव ता जघन्याः । ऋषशो न व च्युत्क्रमेण, व्युत्क्रमे च दोषो मनुना दर्शितः—

> " शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च । शौनकस्य मुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः " इति ॥

अत्रिगौतपयोरिदं मतं शूद्रावेदी पतिति वेदनमात्रेणैव । शौनकस्य सुत्रोत्पत्त्या, तस्यापत्येनेति भृगोः । तच व्युत्क्रमेणेति द्रष्टव्यम् । इतस्या — चतुक्षिद्येकमागी ना वर्णशो ब्राह्मणात्मना " ।

इति भागविभौगौ न स्याताम् । न च तत्राधान्यं श्राद्धादिदानेषु कार्यम्।
" दैविविज्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्चन्ति पितरस्तस्य न च स्वर्गं स गच्छिति "

इति वचनात् ॥ ५७ ॥ विवाहानाह—

> ब्राह्मी विवाह आहूय दीयते शक्स्यलंकता ॥ तज्जः प्रनात्युभयतः प्ररुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

बाह्यो नाम विवाहो ब्राह्मणानामुचित इति । तस्मिन्नाहूय पूर्वोक्तलक्षणं परं वरो(रे) वरियतव्यः अ(व्येऽ)थित्वे ज्ञाते शक्ताऽलंकृत्य कन्या दीयते ।

मनुरपि—" आच्छाद्य चाहियित्वा च श्रुतशीछवते स्वयम् ।

आह्य दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः " इति ॥ देवलोऽपि—" ततो विनीतां कल्याणीं कन्यां कुछवयोन्विताम् ।

अलंकुत्याहित दद्याद्विवाहो बाह्य उच्यते " ॥

यमञ्च-" अद्भिया दीयते कन्या ब्रह्मदायेति तां विदुः "।

ब्रह्मदायेतिसंज्ञौ श्राद्धे पङ्किपावनत्वच्यवहारार्थम् । तस्यां जातः पुनात्यु-भयत्र मातापित्रकुले पुरुषानेकविंशतिम् । यदि यथोक्तकारी भवति । तथा च गौतेमः—" पुनन्ति साधवः पुत्राः " इति ।

अत्र मनुः —" दश पूर्वीपरान्वंश्यानात्मानं चैकविंशेंकम् । वाह्मीपुत्रः सुकृतकृत्मोचयत्येनसः पितृन् " ॥

१ ख. स्वाक्षारे चय°। २ ग. घ. भागो न स्यात्। न°। ३ ग. °हा प'। ४ ग. घ॰ वितिम्। त्रा°।

आचाराध्यायः]

(विवाहप्रकरणम् ३)

सुकृतं विहितकरणं प्रतिविद्धवर्जनं चोच्यते ।

आश्वलायनः—" तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्युनात्युभयतः" इति ॥५८॥

यज्ञस्थऋत्विजे देवः

विवाह इत्यनुवर्तते, दीयते शक्त्यलंकतिति च । ऋत्विजे यशं कुर्वते दक्षि-णात्वेन यथाशक्त्यलंकत्य कन्या दीयत एष दैवो विवाहः ॥

आदायाऽऽर्वस्तु गोद्यम् ॥

वराद्गोमियुनं गृहीत्वा तस्मै यथाशकत्यलंकत्य कन्या दीयत इत्येष आर्षो विवाहः। शौनकः—" गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः " इति ॥ अन्योः फलमाह—

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

प्रधमिववाइजातो दैवविवाइत्यिक्तः सप्त पूर्वान्सप्तावरान्पुरुषान्पुनाति । अत्तर आर्थो विवाइस्तज्ञस्त्रीन्पूर्वोस्त्रीनवरानित्येवं पटपुरुषान्पुनाति ॥ ५९ ॥

*सहोभौ चरतां धर्मामित्युक्तवा द्यितेऽर्थिने ॥

स कायः

उभी सह धर्म चरतामित्येवं कन्यावरावुक्त्वा यथाशकत्यलंकृत्य कन्या कन्यार्थिने दीयते यत्स कायः प्राजापत्यो विवाहः ॥

तस्य फलमाइ—

प्वियेत्तजाः ष्ड्वंश्यान्सह चाऽऽत्मना ॥ ६० ॥
सस्यां जातः पर्पृतीन्षदपरान्पृरुपानात्मानं च त्रयोदशं पावयेत्।
अत्र देवलः—" एते विवाहाश्रत्वारो धर्म्यास्त्रोयप्रधानिकाः।
अशुक्का ब्राह्मणाहीश्र तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥
चतुष्वेतेषु दत्तायामुल्यनास्तनयाः स्त्रियाम् ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्र पुनन्त्याससमं कुलम् " इति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानाव

घराद्रविणवादायाऽऽत्मार्थे कन्यार्थे च वित्रादिभिर्यत्कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाहः ॥

 [★] एतदर्थस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—" इत्युक्त्वा चरतां धर्म सह या दीयतेऽधिने "।

९ ६, घ, °इस्थायरिंवजे । २ स. छ, °प्रदानि ।

गान्धर्वः समयान्मिथः ॥

कन्यावरयोरन्योन्यसमयार्श्वं मे भार्या त्वं मे पतिरित्येवंरूपाद्दानिरपे- क्षायः कन्यास्वीकारः स गान्धर्वो विवादः ॥

राक्षसो युद्धहरणाव

युद्धेन कन्यावन्धूञ्जित्वा यत्कन्याहरणं कन्यास्वीकारः स राक्षसो विवाहः॥

पैशाचः कन्यंकां छलात् ॥ ६१ ॥

कन्यकी छलादपह्त्य यत्स्वी करोति स पैशाचो विवाहः । केचित्पठन्ति "कन्यकाछलात् " इति । तस्यार्थः —कन्यकाछलनात्तत्स्वीकारः पैशाचो विवाह इति । एतेऽष्टी विवाहाः । विवाहशब्दो यद्यपि कन्यायाः सप्तपदातिः क्रमेण(मण)मुख्यस्तथाऽपि ऋत्विज्या । व्यात्तत्त्रह्णादिशास्त्रविदितभार्यात्वसाधके कर्मसमुदाये वर्तते । स च समुदाय उपाधिभेदाद्वाक्षादिज्यपदेशं लभते । तदुः पाधित्वेनैव दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् ।

यथा—" अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्व दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः " इति ।

न पुनरेव विवाहशब्दार्थः। तथा सति हि—

" उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकमोपनयनगोदानविवाहाः "

इत्युक्त्वा यवुक्तं —

" तेषां पुरस्ताचतस्र आज्याहृतीर्जुहयात् "

इति, तन्नोपपद्यते । न हि कन्यादानात्पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति । तस्माद्दानिवाहँयोभेदात्तदभिधानयोः पदयोः सामानाधिकरण्यमुपचारेणैव व्याख्येयम् । यत एव दानं न विवाहोऽत एव गान्धर्वादिषु विवाहेषु दानमन्तरेणैवोपयमनं कन्यास्वीकारात्मकं विवाहत्वेनाऽऽह शौनकः—

" मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः "।

मिथः परस्परं कन्यावरावहं ते भर्ता त्वं मे भार्येति संप्रतिपत्ति कृत्वा

^{*} ऋत्विकप्रयुक्ततत्तादिति पाठो युक्त इति भाति ।

⁹ क. ङ. 'न्यकाछ' । २ क. 'कां बला' । ३ ग. 'न्याया दानपरस्तथाऽपि स' । च ग. 'मेणैन व मुख्य ऋखिक्प्राया" । ५ घ. 'हिते भा" । ६ घ. 'ति पुनर्दानमेव । ७ क. ग. 'हशब्दयो' ।

कन्यामुपयच्छेत स्वी कुर्यादिति तस्यार्थः । ततोऽत्र दानं न विद्यते विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो भेदको धर्मः कन्यावरयोभिथः संप्रातिपत्तिः । एवं राक्षसपैशाचयोरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव द्रष्ट्व्यम् । युद्धं छलनं च तयोभेंदकौ धर्मे । तदार—

" हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुद्ती रुद्दच्यश्च हरेत्स राक्षसः "।

तथा पैशाचमपि मनुराह—

" सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपैयच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽप्टमः " ॥

एवमुपयमनपाणिग्रहणशब्द्वंत्परिणयनशब्दोऽपि देण्डिन्यायेनेव कर्षसमु-दाये शास्त्रेषु प्रयुज्यते ।

एषां विवाहानां मध्येऽयमस्य धम्यों वर्णस्यायमधर्म्य इत्याह मनुः—

" वडानुपूर्वी विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विद्शुद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धम्यीनराक्षसान् "॥

ब्राह्मादीनगान्धर्वपर्यन्तान्विवाहान्पङ्ब्राह्मणस्य धर्मादनपेतान्विद्यात् । अवरान्पश्चादुक्तानामुरादीन्पैशाचान्तांश्चतुरो विवाहान्क्षात्रियस्य । वैदयशूद्रयो-रिप तानेव राक्षसविजतान्विद्याङजानीयादित्यर्थः ।

एषामपि मध्ये मशस्तानाइ —

" चतुरो ब्राह्मणस्याऽऽद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः । राक्षमं क्षत्रियस्यैकमामुरं वैश्यशृद्रयोः " ॥

आसो दैव आर्षः प्राजापत्यश्रेति चत्वारो विवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः। आसुरगान्धवे तु न प्रशस्तौ, न निन्दितौ । क्षत्रियस्य पुना राक्षस एकः प्रशस्तः। आसुरगान्धवे तु पूर्ववत् । वैदयशूद्रयोस्त्वासुर एकः प्रशस्तः। गान्धवेस्तु पूर्ववत् । पशाचः पुनः सर्ववर्णानां निन्दित एव ।

" स पापिछो विवाहानां पैशाचः कथितोऽएमः "।

इत्यविशेषस्मृतेः।

यसु मनुनैवोक्तं-" क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विद्शूद्रथे।स्तु तानेव विद्याद्धम्यानराक्षसान् "

९ क. घ. "नं वि । २ क. ख. "हाभ्यन्त । ३ क. ख. "पगच्छ"। ४ क. ख. य. "बरपाणि-प्रहणशे । ५ क. घ. दण्डन्या । ६ ग. "र्व्यान्विप्र । ७ घ. "स्ती । नि ।

93

इति, तत्पैशाचस्य ब्राह्मणादन्येषां वर्णानामत्यन्तापद्यनुप्रहार्थम् । तस्मा-द्वाह्मणस्याऽऽपद्यपि पैशाचानुप्रहो नास्तीति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

पाणित्राद्धः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ॥ वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रयजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णायामुद्यमानायां वरेण तस्याः पाणिप्रद्याः । क्षञ्जिया ब्राह्मणेनोद्यमानाः शरं गृह्मीयात् । य(त)या तस्याः पाणिपिव तं शरं वर उपाददीत । वैश्या तु विषेण क्षञ्जियेण वा परिणीयमाना प्रतोदं वलीवर्दखेदनमाददीत । अग्रयजन्मशब्द उत्कृष्टवर्णमात्रपरः । मनुः—

" वसनस्य दशा आह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने " ॥ ६२ ॥

कन्यापदानाधिकारिणस्तत्क्रमं चाऽऽइ---

पिता पितामहो भ्राता सकुल्या जननी तथा॥ कन्यापदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥ ६३॥

पित्रादीनां क्रमपरिपठितानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सित्यप्रकृतिस्थत्वे तू(चो)त्तर उत्तरः प्रकृतिस्थः कन्यापदो भवृति । अविष्ठृतबुद्धिः प्रकृतिस्थः । अपकृति-स्थेन पित्राऽपि कृतं कन्यापदानमकृतमेव,

यदाह नारदः—" खतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः । तद्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः "॥

स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वादिना स्वातन्त्र्याहींऽपि यद्यमकातिस्थत्वेन परतन्त्रो भवति तदा तत्कृतं कार्ये वाग्दत्तादिकर्पाकृतं वेदितन्यम् ।

तथा—" पिता दद्यात्स्वयं कन्यां आता वाऽनुपते पितुः।
मातामहो मातुलक्ष सकुल्यो वान्धवस्तथा।।
मात्र(ताऽ)भावे तु सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः "॥

विष्णुः—" पिता पितामहो आता सकुल्यो मातामहो माता च । इति कन्याप्रदाः पूर्वीभावे प्रकृतिस्थः परः परः " इति ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन्समाप्रोति भूणह्यामृतावृतौ ॥

कन्यायाः मदाताऽधिकारी तामददद्गभेहत्यां मत्युत समामोति संयूर्णी मामोति।

यतु मनुपवचनं—" काममा मरणात्तिष्ठेद्वहे कन्यर्तुमत्यि । न स्वेवैनां प्रयच्छेतु गुणहीनाय कर्हि चित् "॥

इति, तद्रुणबद्धरसंभवे गुणइनिय न दातव्येत्येवंपरं न तु कन्यर्तुदर्श-नमदोष इत्येवमर्थम् । तथा हि सति वचनान्तरिवरोधः । तथा च काश्यपः—" पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता । भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषत्री स्मृता " ॥

वृषली धर्मानधिकारिणी।

" यस्तु तां वरयेत्कन्यां बाह्मणो ज्ञानदुर्वतः । अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं विद्याद्वृषठीपतिम् " ।

कन्यया चाइमृतुमतीति वान्धेवभ्यो निवेदयितव्यमित्याइ नारदः--

" कन्या नैर्तुमुपेक्षेत बान्धवेम्यो निवेदयेत्।

न चेत्प्रदयुक्तां भन्नें ते स्युर्नेहाहिभः समाः " इति ॥

अत्र संबर्तः—" माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो आता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजखलाम् " ॥

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥ वातृणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं गमनाई सवर्णमुत्कृष्टवर्णे वा पातित्यादिदोषरिहतं वरं भर्तारं कुर्यात् । एतच माप्रजोदर्शनात् । दृष्टे तु सिमन्पित्रादिषु सत्स्विप स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात् । न पित्रादिशासनम्- पेसेत् । यदाह बौधायनः—

" त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ अविद्यमानं(ने) सदृशं(शे)गुणहीनमपि त्रनेत् "।

सद्यो गुणवान्। यनु विष्णुनोक्तम्—

" ऋतृत्रयमपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् " इति, तकुणवद्वरलाभे सति द्रष्टव्यम् । तदलाभे तु वर्षत्रयमुपासनीयम् । अत्र मनुः—" अलंकारं नाऽऽददीत विद्यं कन्या स्वयंवरा । मातृकं आतृदत्तं वा स्तेयं स्याद्यदि तं हरेत्"॥

वरमपि प्रति स एवाऽऽह—

" वित्रे न दद्याच्छुस्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्। स हि स्वाम्यादतिकामेदत्नां प्रतिरोधनात्"॥

भुल्कं यूल्यम् ॥ ६४ ॥

सक्तरप्रदीयते कन्या हरंस्तां चीरदण्डभाक् ॥ दत्तामपि हरेतपूर्वाच्छ्रेयांश्चेहर आव्रजेव ॥ ६५ ॥

पित्रादिना कन्या सक्रदेव देया तां दत्त्वाऽपहरम्बक्ष्यमाणेन कन्यास्तेष-दण्डेन युज्यते। यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्पश्चर्ततरो छभ्यते ततस्त-स्मै देया न तु पूर्वस्मै।

अत्र गौतपः " प्रतिश्रत्याधर्मसंयुक्ताय न देयात् " इति । द्वतात् न्यात् न्यात् न्यात् न्यात् न्यात् न्यात् न्यात् न्यात् न्याद्वः न्यात् । वरणाद्वहणं पाणेः संबन्धोऽयं त्रिष्ठक्षणः " ॥

वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्रेति त्रिविधः संवन्धः।

" तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् । पाणिप्रहणिका मन्त्रा नियतं दारछक्षणम् ॥ तेषां निष्ठा तु विद्वद्भिविद्येया सप्तमे पदे ''॥

अस्यार्थः — तयोः कन्यावरयोरिनयर्तमिनयमः । इताऽपि न परिणीयते वाग्दत्ताऽपि न प्रदीयत इत्येवंरूपः, तस्य कालं कारणं च वक्तुमुक्तम् — वरणाद्दोषदर्शनादिति । वरणाद्ध्वं कन्यावरयोरन्योन्यदोषदर्शनादिनयमो भवति । वरणादिति सावधारणं वचनम् । वरणादेवोध्वं न विवाहादित्यर्थः । अत्र हेतुः — पाणिप्रहणिका मन्ना इति । तैर्भन्नैरुत्पादितभार्यात्वरूपसंस्का-रायाः परित्यागो न युक्त इति ।

तथा—" प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं त्रजेत्। त्रीनृतृन्तमितिकम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् " ॥

कात्यायनः—" वरियत्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा । रक्तागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वर्येद्वरम् "॥

१ घ. 'स्तवरो छभते । २ क. घ. 'तिनि' । ३ ख. ग. 'पि प' । ४ क. ख. ग. साध्यः'।

वाग्दत्ताविषयमेतद्वाक्यद्वयम् । रक्तागमो रजोदर्शनम् । " प्रदाय गच्छेच्छुरुकं यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्थी सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः " ॥

एतद्पि पाग्विवाहाद्र्ष्ट्यम् ।

बसिष्टः-" अद्भिवाचा च दत्तायां म्रियेताऽऽदी वरो यदि । (१० आधारे) न च मञ्जोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा " इति ॥ न च मन्नोपनीता मन्नवता विवाहकर्पणोपनीता माप्ता, संस्कृता न

थ/

भनतीत्यर्थः ।

कात्यायनः —" पूर्वदत्ता तु या कन्या अन्येनोदा यदा भवेत्। संस्कृताऽपि प्रदेया स्याचर्से पूर्व प्रतिश्रुता " ॥

चेद्रुणवत्तर इति शेषः ॥ ६५ ॥

अनास्याय दुद्दोषं दुण्ड्य उत्तमसाहसम् ॥

कन्याप्रदः कन्यादोषं स्वयं जानन्वरेणाविदितं तस्य च प्रत्यक्षायोग्यमक-ययित्वा तस्मै यदि प्रयच्छति तदाऽसावशीतिपणसहस्रं दण्ड्यः।

कन्यादोषं नारद आइ—

" दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्येङ्गा संस्पृष्टमैथुना । घृष्टान्यगतमावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः " ॥

सुमन्तुः—" कन्या कुत्सिताँ उन्य नातिकर्मशीला व्याध्युपहता परिणीता यद्यक्षतयोनिः स्थात्परित्यक्तव्या "।

क्षतयोनिस्तु भर्तव्या पोपणीयैव।

यसु नारदेनोक्तं-" यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यात्रृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् "

इति, एतत्यागनिमित्तदोपव्यतिरिक्तविषयम् । पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाइसः ।

अत्र मनुः —" विधिवत्परिगृह्यापि त्यजेत्कन्यामनिन्दिताम् । व्याधितां विष्रदुष्टां च च्छदाना चोपपादिताम् " ॥

विविधं प्रकर्षेण च दुष्टां विषदुष्टाम् । वरत्यागहेतून्दोपानाह नारदः--" उम्मत्तः पतितः क्षीवो दुर्भगस्त्यक्तवान्धवः ।

कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेष दोषगणी वरे "॥

दीर्घकुतिसतरोगित्वं व्यक्तता च पूर्वदोषौ ॥ अदुष्टां च त्यजनदण्ड्यः ।

अबुष्टां त्यागदोषरिहतां कन्यां त्यजञ्जतमसाहसं वरो दण्ड्यः । अत्र नारदः—" प्रतिगृद्ध तु यः कन्यामदुष्टामुत्स् नेत्ररः । विनेयः सोऽन्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्धहेत्" ॥

विनेयो दण्ड्यः ॥

दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

अशस्तेयं कन्येति मिध्या बदन्यणशतं दण्ड्यः । यसु विष्णुनोक्तम्—
" अदुष्टां दुष्टामिति बुवकुत्तमसाहसं दण्ड्यः '' इति तदपरिणयत्वापादकदोषाः
भिधानविषयमिति ॥ ६६ ॥

पुनर्भूलक्षणमाइ--

अक्षता च क्षता चैव प्रनर्भः संस्कृता पुनः ॥

या कुतविवाहा सती क्षतयोनिरक्षतयोनिर्वा कौगारेण भन्नी भन्नन्तरेण वा यथाविधि पुनरु सते सा पुनर्भूः। यथाऽऽह मनुः—

" सा चेदक्षतयोनिः स्याद्वतप्रत्यागताऽपि वा । पौनर्भवेन मर्त्राऽसौ पुनः संस्कारभईति " ॥

अस्यार्थः — क्रीवपतितोन्पत्तादिपरिणीतेषु जीवत्स्ववुष्टे वा भर्तरि मृते यमन्यं पितं विन्दते स पौनर्भवो भर्ता। तेन पुनर्भवाहिकविधिसंस्कृता पुनर्भूः। यद्दो क्रैब्यादिदोषरहितं पोषणादिसपर्थं कौमारं पितमुत्स्रुज्वान्येः सह सुरत-माचर्य पुनः पूर्वमेव पितं परिषृद्धाति सा गतमत्यागतौ क्षतयोनिश्च । स च भर्ता पौनर्भवः।

पुनर्भूद्रयस्य चास्य स्वरूपं विसष्ठ आइ—

" पुनर्भूयी कीमारं भर्तारमुत्स्रज्यान्येः सह चरित्वा पुनस्तस्यैव कुटुम्बमावि-श्राति सा पुनर्भूर्भवति । या वा ऋित्रं पतितमुन्मत्तं भर्तारमुज्यान्यं पर्ति विन्दते । मृते वा सा पुनर्भूर्भवित " इति ।

तस्मात्पुनःसंस्कृतत्वं पुनर्भूलक्षणम् ॥

स्वैरिणी या पति हिस्वा सवर्ण कामतः श्रयेत् ॥६७॥ या पति परित्यज्य सवर्णमन्यं रागतो विवाहं विनैवोपभोगायाऽऽश्रयेत्सा

९ क. "स्मृजन्न" । २ क. ग. "द्वा र्हाबादि" । ३ क. घ. "ता च क्ष" । ४ क. ग. घ. विन्देत ।

स्वैरिणी। स्वैरिणीग्रहणं तद्वेलक्षण्येन पुनर्भूज्ञानाय। तज्ज्ञापनं च पौनर्भवस्य भर्तुः पुत्रस्य च ज्ञापनार्थम् ॥ ६७॥

पुनर्भूमसङ्गीत्क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तिविधानमाइ---

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ॥ सापण्डो वा सगोत्रो वा घताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥ आ गर्भसंभवाद्रच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रजः स भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

मृते जीवति पत्यौ वा गर्भाधानाक्षमे स्त्रियमनपत्यां पुत्रकामां तदुत्पत्ति-योग्यां गुरुभिः प्रजोपत्त्यर्थमनुद्रातो भर्तुर्ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता वा तदलाभे तत्सिपण्डः सगोत्रो वा तामत्य(भ्य)क्तसर्वाङ्ग ऋतुकाले गच्छेत् । गर्भे जाते निवर्तेत । उक्तप्रकारातिक्रमेण गच्छन्पतितो भवेत् । इत्थपुत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रज-संद्रो भवति ।

अत्र च बृहस्पतिः—" उक्त्वा नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेष तु ।
युगह्णासादशक्योऽयं कर्नुं सर्वेविधानतः ॥
तयोज्ञानसमायुक्ताः कृते त्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नॄणां शक्तिह्णानिर्विनिर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिह्णनतया नरैः" ॥

मनुः—" क्षेत्रजादीन्मुतानेतानेकादश यथे।दितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः कियाछोपान्मनीषिणः ॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु " ॥

अथ ब्रह्मपुराणम्—" मृते मतीर या नारी त्यक्तवस्यथ तं स्वयम् ।
सवणीज्ञनयेद्गमें मर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥
यदि सा बालविषवा बलात्त्यक्ताऽथ वा किचित् ॥
तदा मूर्यस्तु संस्कार्या गृहीता येन केनिचत् ।
त्यक्ता मर्तृगृहं गच्छेचदि दोषं विना पुनः ॥
भन्नी सा संस्कृत(स्कर्त)व्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ।

९ स्त. ग. °ङ्गात्पुत्रो° । २ क. °क्यो वा कर्तुं सर्ववि° । ३ घ. °यस्त्वसं° ।

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवसात्पुत्रसंतितः ॥ स्वातन्त्रयं च कलियुगे कर्तव्यं न कदाचन । यतः पातिकनो लोके नराः सन्ति कली युगे " इति ॥६८॥ ६९ ॥

च्यभिचारिणीं भित यत्कार्यं तदाइ—

हृताधिकारां मिलनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥ परिभूतामधः शय्यां वासयेद्याभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

धने च धर्मे च निरस्तैश्वर्या मिळनशरीरवस्त्रां देहधारणसमर्थात्रमात्रोपजी-विनीमवद्गातां क्षितिशायिनीं च कृत्वा व्यभिचारिणीं गृहैकदेशे वासयेत्।

अत्र मनुः—" विप्रदृष्टां स्त्रियं भर्ता निरुम्ध्यादेकवेशमनि । यत्यंसः परदारेषु तच्चेनां चारयेद्वतम् ॥

नारदः-" व्यभिचारे स्त्रिया मीण्ड्यमधः शयनमेव च "।

कृतप्रायिश्वता तु संव्यवहार्या भवति—

" कृतिनेर्णेजनांश्चेव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुवचनात् ॥ ७० ॥ स्त्रीयशंसामाह—

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ॥

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः॥ ७१॥

सोमो देवः स्त्रीणां गुचित्वं दत्तवान् । गन्धर्वश्च कल्याणीं गिरम् । पावकः सर्वयज्ञाईत्वम् । अतो हि ता मेध्या यज्ञाही योषितः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ७१॥

व्यभिचौर ऋतौ शुद्धिगर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवैधे चाऽऽसां तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

व्यभिचारे सत्यासां रजोदर्शने शुद्धिभवति । एतच मानसे व्यभिचारे । यदाइ मनुः—"रजसा स्त्री मनोदुष्टा" इति । ततश्च रजोदर्शनात्मागसंव्यवहार्या । संव्यवहारार्यं प्रायश्चित्तं कार्यातव्या ।

यदाह वसिष्ठः-" मनसा मर्तुरेभिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरादनं वा भुज्जानाऽघः शयीत । ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्तु निमग्ना गायण्या अष्टरातेनं शिरोभिजृहुयात् । पृता भवतीति विज्ञायते " इति ।

१ स्व. ग. °भनुज्ञा°। २ ख. स्त्रियं मीण्डम°। ग. स्त्रियो मीट्यम°। ३ क. °भां चैव। ४ स्व. ग. °भेसेच्यत्वं। ५ इ. °चारादतौ। ६ इ. °वधादी च त°। ७ क. ख. घ. चासी त°। ८ घ. °य ग प्रा°। ९ स. °रभीचा°। १० स. ग. °म जुहु°।

गर्भे त्यागो विधीयत इति शूद्रगर्भविषयम् ।

यदाइ वसिष्ठः — " ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शृद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः " इति ॥

स्वस्य गर्भस्य भर्तुर्वा वधे भन्नी वन्धुभिश्राऽऽसां त्यागः कोर्यः। चकारः शास्त्रान्तरोक्तत्यांगहेतुसंप्रहार्थः।

अत्र मनुः-- " ऋतुस्नातीऽथ या नारी मतीरं ने।पगच्छति । तां ग्राममध्ये विख्याच्य भ्रूणझी तु विवासयेत् "॥

वसिष्ठः-" चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिझी च विशेषेण जुङ्कितोपगता च या "।।

शिष्योऽत्र भर्तृशिष्यः । गुरुः पिता । जुङ्गितः पतितः, प्रतिलोपजो वा । " श्रीणि स्त्रियाः पातकानि छोके धर्मविदो विदुः । मर्तुर्वधे। भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् " ॥

तस्यास्त्यागकारणेषु महापातकेषु स्त्रीपुरुषसाधारणेषु (१), प्राति स्विकेषु तु स्त्रियास्त्यागहेरुषु शिष्यगमनादिषु सर्वात्मना त्याग इति । अथ वाऽयमर्थः — व्यभिचारे सति यदि रजोदर्शनात्मकमृतुपवृत्त्या गर्भाभावनिश्रये शुद्धिः शुद्धिहेतुः प्रायश्चित्तिया कार्या । गर्भे तु व्यभिचारनिमित्ते व्यभिचारिण्याः स्त्याग एव न प्रायश्चित्तम् । न केवलं तस्मिन्गर्भे किं तु स्वकीयस्य यथा-कथंचिदुपात्तस्य गर्भस्य स्वभर्तुश्च वधे त्यागो न प्रायश्चित्तम् । महापातके तु त्यागोऽभिहितो विशेष इति । महापातकेषु स्त्रीपुरुपसाधारणेषु सत्सु संभो-गसंस्पॅर्श्वसंभाषणसहाधिकारविषयस्त्यागः कार्यः, न पुनर्ग्रहानिर्वासनरूपः। यदाइ मनुः--

" एतमेव विधिं कुर्याद्योपित्सु पतितास्वापे । वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुस्तु गृहान्तिके " इति ॥ ७२ ॥

अधिवेदनीया आइ—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्ये।ऽर्थवन्यप्रियंवदा ॥ स्त्रीप्रसूश्वाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥ [असुरापीत्रभृतयोऽधिवेदनीयाः। एवंविधासु भार्यासु भार्यान्तरं कर्त-

* एतशिहान्तर्गतप्रम्थः क. घ. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

९ क. ग. °तातुया। २ क.मॅं.घ.छ.ञ. 'पुप्रातिद्विष्टिके' । ३ क. 'तुकेषु। ४क. 'णमहा' । ५ क. घ. कध्या कु(द)प्टाडप्रि°।

व्यभिति यावत् ।] सुरापी मद्यपी । सुराशब्देनात्र मद्यं मितपाद्यते न सुरा। तत्पानं हि महापातकत्वास्यागस्यैव हेतुः स्यात्, नाधिवेदनमात्रस्य । अत एव मनुः—

" मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या मवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थम्री च सर्वदा " ॥

व्याधिता दीर्घरोगा । धूर्ता प्रतारिका । वन्ध्याऽनपत्या । अर्थद्री, अर्थना-शिका । अभियंवदा परुषभाषिणी । स्रीजननी चाधिवेत्तव्या । एतासु विद्यमा-नास्वपि भार्यान्तरं परिणेयमित्यर्थः । अत्र पतुः—

> " वश्च्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजनेनी सद्यस्विप्रयवादिनी " ॥

तथा—" या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शिख्तः । साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावज्ञेया कथंचन " ॥

रोगिणीग्रहणमत्रजसं स्तीत्रजां चोपलक्षयति । अत एव समृत्यन्तरम्—

" व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम् । अदुष्टां छमते त्यक्तुं तीर्थतो न तु धर्मतः " ॥

तीर्थ योनिः। एतचाकामविषयम्। यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तं-

" धर्मेप्रजासंपन्ने दारे नान्यान्कुर्वीत । अन्यतरापाये कुर्वीत । प्रागगन्य। धेया-दाँधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते "

इति, तत्र प्रागग्न्याधेयादिति न विधिः । किं त्वौचित्यमाप्तानुवादः । अत एवाऽऽह बौधायनः——" एतयैव यजेत दौरव्यतिकम ऋत्विग्व्यतिक्रमे च " इति ।

एतया पवित्रेष्ट्या शास्त्रीयाधिवेदननिमित्तमन्तरेण यद्धिवेदनं स दारव्य-तिक्रमः । तस्मित्रेव निमित्ते यजेत नै चैतत्मागग्न्याधियादुपपद्यते । त्रेतासाध्य-त्वात् । तेनाऽऽहिताग्नेरिधवेदनमस्तीति सिद्धम् । मागग्न्याधियाद्धिवेदने द्वितीयाँदिकोऽप्याभिहोत्रादिभिः कर्मभिरिधकारितया संबध्यते ।

यदाहाऽऽपस्तम्बः--" आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते " इति ।

१ स्व. °नने स°। २ क. घ. 'र्भ एव प्र°। ३ ग. 'ग्रन्याधानादादाने । ४ ग. 'दाने। ५ क. घ. दानव्यतिक्रमे। ६ ख. न च त°। ग. न च ततः प्रा°। ७ क. घ. सिद्धः। ८ क. घ. 'थाऽचिका'। ९ ग. 'कार्या। अप्रि'। १० ग. आदाने हि सित क'।

यतु विष्णुवचनम्—" अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीया न सहाऽऽचरेत् । अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः कतुरातेरापे "

इति, तज्ज्येष्ठायामदुष्टायां सत्यां केवलद्वितीयासहाधिकारविषयम्। असव-णद्वितीयाविषयं वा । यद्वाऽऽहिताग्निपरिणीतद्वितीयाविषयम्। एतद्विषयमे-सद्पि—

> " प्रथमा घर्मपत्नी स्याद्वितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते " इति ॥

यतु द्वितीयभाषीपरिग्रहे पुनराधानवचनं, तत्पूर्वभाषीयामधर्मसंपन्नायां स्तायां वेति वेदितव्यं, न तु द्वितीयविवाहमात्र इति ।

मनुः—" अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्। सा सद्यः संनिरोद्धन्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ "॥

पित्रादिकुछसंनिधावित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥ स्वयृहे पितृगृहे वा वसन्तीति शेषः॥

यत्राऽऽनुकूल्यं दंपरयोस्निवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । स दंपत्योरानुकुलैये संमितिपत्तौ वर्धते, अतस्तदर्थं यितिव्यमिति तात्पर्यार्थः । मोक्षो ब्रह्मइस्यैव गृहस्थस्य न सर्वस्यत्यभिमायेणोक्तं—त्रिवर्ग इति ॥ ७४ ॥

मृते जीवति वा परया या नान्यमुपगच्छति ॥ सेह कीर्तिमवाप्रोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

वाश्ववः समुखये । अतिरोहितमन्यत् । नित्यस्यापि पत्यव्यभिचारँस्याऽऽनुषक्रिकं फल्रमेतदुच्यते । पतिरपि भार्यो न व्यभिचरेदिति मनुराह—

" अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः । एव धर्मः समासेन झेयः स्त्रीपुंसयोः परः " इति ॥

षभयोरव्यभिचारविधिनित्यः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥ ७५ ॥

९ स. ग. °तीयां न । २ स्त. ग. °तीयामा । ३ ग. 'ल्येन सं'। ४ इ. 'न्यमधिग'। ५ फ. प. नियतस्या । ६ स. 'स्यापतिञ्य'। ७ स. 'रस्य फ'। ८ क. घ. नंतु व्य'।

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ॥ रयजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो अरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञाकारित्वादिगुणोपेतां भार्या परित्यजन्धनस्य तृतीयांशं तस्ये दाप्यः। राज्ञेति सामध्यद्भम्यते । भरणमात्रपर्याप्तधनस्तु भरणमात्रम् । स्त्रिया इति चतुध्येथे षष्ठा ॥ ७६ ॥

स्रीभिभेतृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्रियाः ॥

भाषीभिर्भर्तृवचसोऽर्थः कार्यः । तत्करणं दृष्ट्रमयोजनायोपयोगतां साध-यति, स्वयं धर्मश्र भवति । नचान्यैः स्त्रीधर्मेस्तुल्योऽयम् । येन तैर्विकल्पेत । किं तु तत उत्कृष्टस्तेनैतदनुरोधनैवान्यधर्मकरणम् । अत एव तद्विरोधिनोऽधर्माः निषेधति मनुः—

" नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाष्युपोषितम् । पतिं शुश्रुपते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते " इति ॥

भर्तृ श्रूषणेनाविरुद्धं त्रतादि पत्यनु ज्ञया कार्यम् । यदाह् शङ्खः — "कामं भर्तुरनु ज्ञया त्रतोषवासादीनामारम्भः " इति । एतद्रपोषितभर्तृ काविषयम् । यतः मोषितभर्तृ कां विष्णुधर्मेषु स्त्रियमधिकृत्य — " भैतियेवं प्रवसिते स्यक्तव्या । भविना शुभा ।

कुर्वीताऽऽराधनं नारी उपवासादिना हरेः "

इति श्रुतादि दृश्यते । शुभाऽस्वलितचरित्रा ॥

आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

पतिश्रेन्महापातकी तदा प्रायश्रित्तापवर्गे यावत्प्रतीक्ष्यः । महापातकयुक्तो न शुश्रृष्य इत्यर्थः । एतच्च विवाहोत्तरकालं भर्तुः पातित्ये सति द्रष्टव्यम् । विवाहात्पूर्व पतितेनोढाऽपि न भार्या शास्त्रीयोद्वाहाभावात् ॥ ७७ ॥

लोकानन्त्यदिवः प्राप्तिः प्रत्रपात्रप्रपात्रकः ॥ यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्व सुरक्षिताः॥७८॥ लोकाश्राऽजनन्त्यं च योश्रेति समाहारे द्वन्दः । ततः षष्ठचेकवचनम् ।

+ आर्पश्चायं प्रयोगः ।

१ क. दिव्यभ । घ. द्रव्यं भ । २ क. घ. योगिनीं सा । ग. योगितां । ३ क. घ. वा धर्मकार । ४ ग. धर्मः कार । ५ ख. ग. धेवते । म । ६ क. ख. भर्तुयें । ७ क. घ. यक्ता वा प । ८ क. धुलादि । ९ ख. ग. भे ताव ।

(विवाहप्रकरणम् २)

तच लोकपाष्ट्यानन्त्यप्राप्तिद्युपाप्तयो यथासंख्यं पुत्रपौत्रवेषौत्रकैर्भवन्ति । यस्मादेवं सस्मात्पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्या ऋतुकाले कर्तव्याश्च सुर-स्तिताः। व्यभिचारपरिहाराय रक्षाविधानाच गमयति व्यभिचारोत्पत्रैनैतत्फलं जन्यत इति ।

तथा च श्रुतिः —" अप्रमत्ता रक्षय तन्तुमेतमा वः क्षेत्रे परे बीजान्यवाप्मुः । जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतम्"इति॥

युशब्दश्रात्र सूर्यलोके वर्तते। तथा च मनुः-

" पुत्रेण छोकाञ्चयति पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्यै पौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽघ्रोति विष्टपम् ''॥

क्रथः सूर्यः । पितरं प्रति विवाहितायाः पुत्रोत्पत्तेस्तित्पतिपदिगामहगापि फलिपिदं श्राद्धस्येव पुत्रं प्रति विहितस्य पित्रादित्तिः ॥ ७८ ॥ एवं पुत्रस्य श्रेयस्करत्वेऽभिहिते तज्जननोपायमाह—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेव् ॥

रजोदर्शनमभृतिषोडशाहोरात्रात्मकः स्त्रीणामृतुर्गभेग्रहणकालः। तं कालं मिद्धमनूच विद्धाति—" तस्मिन्युरमासु संविशेत् " इति । संविशेत्पुत्रं जन-ि वितुम् । " लक्षण्यं जनयेत्सुतम् " इति वाक्यशेषात् । तथा च मनुः—" युरमासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुरमासु रात्रिषु । तस्माद्युरमासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् " इति ।।

ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मचार्येव मैथुनिवमुख एव पर्वणि पश्चदशीद्वये भवेत्। " ऋतुकालाभि-गामी स्यात् " " यथाकामी भवेद्वाऽिष " इति प्रसक्ते क्युपगमने पर्वपर्युदासोऽ-यम् । ब्रह्मचार्येव पर्वणीति पर्वग्रहणं तिध्यन्तराणि शास्त्रान्तरपर्युदस्तानि संग्रह्मति ।

तत्र मनुः — " अमावस्यामप्टभी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेत्रित्यमप्यती स्नातको द्विनः "।

अत्रामावास्याशब्दसाइचर्याचतुर्दश्यष्टमीशब्दौ सितासितपक्षयोश्रविदश्यष्टः
स्यावाहतुः, न त्हेतौ । अपिशब्दादनृतावष्येतास्तिथयो वज्यीः । तथा, ऋतो-राष्टाश्रतस्रो रात्रीर्वर्जयेत् ।

१ ग. घ. °त्रकं° । ३ ख. °त्रपुत्रकं° । ३ ख. °स्य पुत्रे । ४ क. घ. तं छोकप्र° । ५ क. ग. घ. °त्वृतोः । अ° ।

तथा च मनुः—" तासामाद्याश्वतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा। त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः "॥

एकादशीत्रयोदश्याद्योर्न पक्षस्य।

अत्र शक्लिखिती—" न दिवा मैथुनं त्रनेत्सीबा अरुपवीर्याश्च दिवा प्रमूयन्तेऽरुपायुषश्च । तस्मादेतत्परिवर्नयेत् " इति ।

अनृतावष्येतत् । यदाहाऽऽपस्तस्यः--

"गृहमेधिनो व्रतम्—अहन्यसंवेशनम् । नाष्टमीचतुर्दशीपश्चदशीषु स्त्रियमुपे-यात् । न श्राद्धे भुक्त्वा न दत्त्वा नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे न व्रती न दीक्षि-तश्च । न देवायतनश्मशानश्च्यालयेषु न वृक्षमूलेषु न दिवा न संध्ययोने मिलनां न मिलनो नाम्यक्तां नाम्यक्तो न रोगातां न रोगातां न हीनार्क्षां तथैव च वयोधिकां नोपयाद्गरिणीं नारीं दीर्वमायुनिजीविषुः "॥

त्रतं प्रायश्चित्तम् । गर्भिण्यामिच्छन्त्यां न दोषः । तथा च वसिष्ठः— "अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते । अपि नः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयतामिति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः " इति ।

बौधायनः—" यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् । सस्येह निष्कृतिनीस्तीत्येवमाह प्रजीपतिः "(?) ॥

हारीतस्तु चतुथ्या गर्भाधानमिच्छति—

" चतुर्थेऽहिन स्नातायां युग्मासु वा गर्भोधानवदुपेतब्रह्मगर्भे स ददाति " इति । ततश्च विहितप्रतिषिद्धत्वाचतुर्थ्यो स्युपगमनं वैकालिपकम् । व्यवस्थितवि-कल्पश्चायम् । रजोनिष्ठचौ चतुर्थ्यो विधिः । तदनिष्ठचौ प्रतिषेधः ।

तथा च मनुः—" रजस्युपरते साध्वी र्जानेन स्त्री रजस्व " इति। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः। देवलः—" यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो वजेत्। रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा "॥

योनिशब्दलक्षितस्यर्तोरनेकभार्यामु यौगपद्ये वर्णक्रमेण वा विवाहक्रमेण वा भार्यो संगच्छेदपुत्रां वाऽग्रैं इत्यर्थः।

१ क. घ. "म्। विष्णुः। ना" । २ स. 'लिनो नाभ्यक्तो । ३ क. घ. "र्ही नाधिकाहीं त"। ४ स. ग. च नो"। ५ ग. वृहस्पतिः। ६ क. घ. "र्भादान"। ७ ग. "र्भ संद्धाति" । ८ ग. स्नायेत । ५ स. ग. "दोन व"। १० क. "प्रत इ"।

.(विवाहप्रकरणम् २)

आपस्तम्बः — " मिथुनीभूय च तया सहै न रात्रिं शयीत " । बुद्धशातातपः — ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तुँ स्त्रियं गत्वा स्नानं मूत्रपुरीषवत् ॥ द्वावेतावशुची स्यातां दंपती शयनं गतौ। श्वयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमार्न् "॥

भर्तुः शौचमापादयन्तीति शेषः । गौतमः—" न मिथुनीभूय शौचं प्रति

विलम्बेत " ॥ ७९ ॥

एवं गच्छित्स्रियं क्षामां मघां मूळं च वर्जयेत्। सुरुथ इन्दो सक्रत्पत्रं लक्षण्यं जनयेत्प्रमान् ॥ ८० ॥

आहारलाघवादिना स्त्रियं क्षामां कृत्वा मघामूले विहाय नक्षत्रान्तरे सुस्थे चन्द्र जक्तमकारेण सकुहती गच्छन्प्रश्नस्तलक्षणयुक्तं पुत्रं जनयेत्। चन्द्रसीस्थित्येन च ज्योतिःशास्त्रयुक्तं पुत्रजन्मप्रदं तत्कालीनं ग्रहसंस्थानं लक्ष्यते।
प्रसङ्गाद्रजस्वलात्रतानि कथ्यन्ते। तत्र पैठीनिसिः—

" त्रिरात्रं मलबद्धस्त्रधारणम् । न स्नायात्राम्यञ्ज्यात्र नला-त्रिकृत्तेत्र रज्जुं सृजेत्र दन्तान्धावेत्र स्ननं धारयेत्र गन्धान्तेवेत न वृष्याणि न खर्नेण पिनेत् " इति ।

चुष्याणि वीर्यवर्धकानि द्रव्याणि। खर्वो वामहस्तः।

बसिष्ठः —

" त्रिरात्रं रत्रखलाऽशुचिभवति । सा नाञ्ज्यात्राम्यञ्ज्यात्राप्तु स्नायाद्धः श्योत न दिवा खप्यात् । नाशिं स्रशेत् । न रज्नुं सुनेन्न मांसमक्षीयात्र अहात्रिरीक्षेत न हमेन्न किंचिदाचेरन खर्वण नाञ्जलिना पिवेत् । पाक्षिकम् । अञ्जलिना वा पिवेदिति श्रुतेः । लोहितायसेन वा "।

लोहितायसं ताम्रम् । एतच व्रतजातं त्रिरात्राशौचनिमित्तायां रजःपद्वतौ हृष्टव्यं न रजोमात्रपद्वतौ । तत्र या रात्रिस्त्ररात्राशुचित्वनिमित्तं भवति, तामाहात्रिः—

" रमख्छा यदि स्नाता पुनरेव रमख्छा । अष्टादशदिनादशीगशुचित्वं न विद्यते ॥

९ इ. ध. ह सर्वी रा । २ क. घ. थुनिनः मृत । ३ क. घ. तु सदा कार्य शी वं म । ४ ग. न्। ततः शी । ५ इ. ग. घ. स्वस्थे । ६ ग. सीस्थ्येन । ७ ग. न्धावयेत्र स्र ८ द्वा. रात्रीकि ।

* एकोनविंशतेरवीगेकाहं स्यात्ततो द्यहम् । त्रिंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशृचिर्मवेत् "॥

एषा च दिनसंख्या स्नानदिनपूर्विका। "स्नातायाः " इति वचनात्। यसु——" चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते "

इति स्मृत्यन्तरं, तेन सहर्तुपद्यत्तिस्वभाववशाद्यवस्थामाश्रित्याविरोधः कार्यः । पुंसा स्वस्य वर्लोधानमपि कर्तव्यम् । यथाऽऽह वृहस्पतिः—

" स्त्रियाः शुक्तेऽधिके स्त्री स्यात्षुमान्षुंसोऽधिके भवेत् । तस्माच्छुकप्रवृद्धार्थं वृष्यं स्त्रिग्धं च मक्षयेत् ॥ छम्बाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् " ॥ ८० ॥

अधुनाऋ(ऽनृ)तुगमननिमित्तमाह—

यथाकामी अवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥ स्वदारिनरतश्चेव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

स्त्रीणां कामिषच्छामनतिक्रमञ्चनताविष गच्छेत् । यतः स्त्रीणामिन्द्रदचो वरः। उक्तमिन्द्रं स्त्रियश्च पकत्य तैचिरीयके—

" ता अन्नुवन्वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा विजितितोः संभ-वामेति तस्माद्दत्वियात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजिनितोः संभवन्ति वारेवृतं ह्यासाम् " इति ।

स्वदार(रा)व्यभिचारी भवेत्। स्त्रियो व्यभिचाराद्रसणीया यतः स्मृताः। तद्रसणं च पत्युरव्यभिचारित्वेन स्त्रीषु यथाकामित्वेन च भवति। वाशब्दोऽवृतुगमनं वैकल्पिकमाइ। ततश्रागच्छतोऽपि स्त्रीरक्षणसामध्ये यस्यासाद्यतावेव
गच्छेत्। तस्य च फलातिशयं वसिष्ठ आइ——

" ऋतौ च गच्छन्विधिवच जुह्नन ब्राह्मणश्चयवते ब्रह्मछोकात् " इति । इतरस्तु यथाकामी भवेत् ॥ ८१॥

भर्तृभ्रातृषितृज्ञातिश्वश्चश्चग्रुरदेवरैः ॥ बन्धभिश्व स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

इत आरभ्य न विद्यत इत्यन्तप्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

(विवाहप्रकरणम् २)

भत्रीदिभिर्भूषणवस्त्रात्रदानैः स्त्रियो माननीयाः । एतचाऽऽवश्यकम् । अस्याकरणे प्रत्यवायमाह मनुः—

" यत्र नार्यः प्रपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफछाः क्रियाः ॥ जामयो यानि गेहानि रापन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनर्यन्ति समन्ततः " इति ॥

जामयो भगिन्यः । एतच कुवावुहित्राद्यपलक्षणम् । यदाह बृहस्पतिः— " भत्री पत्नी समम्यच्यी वस्त्रालंकारभूषणैः । उत्सवे पितृमातृम्यां श्वश्रृश्वशुरवन्धुभिः " ॥

भूषणादीनां समुचयो भर्ताविषय इतरविषयौ तु विकल्पसमुचयौ यथासामध्यम् ॥ ८२ ॥

स्त्रीधर्मानाइ—

संयतोषस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ॥ कुर्याच्छुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतस्परा ॥ ८३ ॥

उपस्करो गृहोपैकरणं दर्वीषिठि(ठ)रादिः। संयतः संक्षित्त उपस्करो यया सा संयतोपस्करा, दक्षा शीघकारिणी, हृष्टा यथोत्पन्नेन द्रव्येण संतुष्टा, असद्य-यपराष्ट्राखी च भवेत्। अञ्चलशुरयोश्च पादवन्दनं कुर्यात्मत्यहम्। भर्वतत्परा भर्तमधाना।

अत्र विष्णुः---

" अथ स्त्रीधर्माः । मर्तुः समानत्रतचारित्वं श्वश्र्श्वशुरगुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंयतोपस्करताऽमुक्तहस्तता सुगृप्तमाण्डता मूलकियास्वनभिरतिर्मङ्गला-चारतत्परता "।

मूलिकया वशीकरणम् । तथा पृथ्वीं मति लक्ष्मीवाक्यम्—

> " मारीषु नित्यं सृविभृषितासु पितव्रतासु प्रियवादिनीषु । अमृक्तहस्तासु सृतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बिछिप्रियासु ॥ सुंस्पष्टवेशा(षा)सु जितेन्द्रियासु किछ्ज्यपेर्तास्वविछोलुपासु । धर्मन्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं जगतां विधात्रि " ॥

१ स. "विशेष:। इ"। २ क. ग. "पस्कर'। ३ स. अत्र। ४ क. घ. "त्परा। मू"। ५ क. ग. सुस्पृष्ट"। ६ स. ग. "तासुवि"।

(विवाहप्रकरणम् २)

श्रद्धः— "नानुक्ता गृहानिर्गच्छेत् । नानुक्तरीया । न त्वरितं त्रजेत् । न परपुरुषमिभाषेतान्यत्र विणवप्रत्रजितवृद्धवैद्यम्यः । न नाभि दर्शयेत् । आ गुरुफाद्धासः परिद्य्यात् । न स्तनौ विवृतौ कुर्यात् । न हसेदनपावृतं, न मर्तारं न तद्धन्यून्वा विद्विषेत् । न गणिकाधूतीव्यभित्रारिणीप्र- त्रजितेक्षणिकामायामूळकुहिकौकारिकादुःशीळादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत् । संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यतीत्यादिशन्ति " इति ।

च्यासः—" द्वारोपवेशनं नित्यं गनाक्षावेक्षणं तथा । असत्प्रलापो हास्यं च दृषणं कुलयोषिताम् '' ॥

मनुः—" पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरेहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीसंदूषणानि षट् " ॥ ८३ ॥

किं च—

क्रीडाशरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ॥ हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभृतका ॥ ८४ ॥

क्रीडा चूतादिकिया, शरीरसंस्कारः स्नानानुलेपनादिः। समाजो जनमे-स्रकः। उत्सवः कौमुदीप्रभृतिः। तयोर्दर्शनम् । इास्यं परगृहे यानमेतत्सर्वे प्रवित्ते भर्तरि त्यजेत्।

अत्र शङ्खालिखितौ—

" प्रेङ्काताण्डविवहारिचित्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयानविवृतासनोत्कृष्टपानभोजनकन्दु-कक्रीडनगन्धमाल्यालंकारदन्तधावनाङ्गनादर्शप्रसाधनानामस्वतन्त्राणां प्रोपि-तमर्तृकाणां कुल्ल्लीणामनारम्भः"।

> " विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियमेंसंस्थिता । प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः " ॥

जीवनार्थे द्वितं विधाय मोषिते भर्तरि सित तद्भार्या तयाँ दृत्या स्वरूपा-शारक्षं नियममास्थाय जीवेत् । तामविधाय मोषिते जीवेच्छिरपैरगर्दितैरिति । यैन गर्हा जायते तरेव शिरपैर्जीवेदित्यर्थः ॥ ८४

> रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके ॥ अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्रयं न कचित्स्रियाः ॥८५॥

१ ग. °कादुः । २ क. ख. घ. °रहेऽट । ३ ग. °हारादि चि । ४ क. ग. घ. "ममास्यि । ५ ख. °या प्रवृ । ६ इ. °धां न स्वात त्रयं परं स्त्रि ।

(विवाहप्रकरणम् २)

कन्यां कुमारीं पिता रक्षेत् , पालयेत् । विन्नां परिणीतां पतिः । वार्द्धके तु पुत्रः । तेषां पित्रादीनामभावे ज्ञातयो वान्धवा रक्षेयुः । एवमुक्तेऽपि पारतन्त्रये यः स्वातन्त्रयनिषेधः सोऽसत्सु ज्ञातिषु राजपारतन्त्रयविध्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

" पक्षद्वयावसाने तु राजा मर्ता प्रभुः स्त्रियाः । स तस्या भरणं कुर्यात्रिगृह्णीयात्वथश्चयुताम् " इति ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्चश्चश्चरमातुर्छेः ॥

हीना न स्यादिना भत्री गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥८६॥ भर्तारं विना वर्तमाना पित्रादीनामन्यतमेन रहिता न स्यात् । यदि स्याच्छिष्टगईणीया भवेत्। पूर्वेण वाक्येन पित्रादिभिः स्नीरक्षा कार्येत्युक्तम्। अनेन भर्तुरसंनिधौ पित्रादिरहिता स्त्री न भवेदिति विधीयते ॥ ८६ ॥

उक्तानां स्रीधर्माणां फलमाइ—

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा संयतेन्द्रिया ॥ इह कीर्तिमवाप्रोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम्॥ ८७॥

शियं च हितं च तियहिते । या पत्युः त्रियहितयोरु चुक्तोक्तस्रीधर्मचा-रिणी संयतेन्द्रिया च साऽत्र लोके कीर्तिमती भवति, पेत्य च सर्वी-स्कृष्टां लोकगातिमवामोति । समनन्तरसुखदं कर्म त्रियम् । परिणति-सुखदं हितम्।

अत्र मनुः — " दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतित्रता । सा भर्तृङोकमाप्ते।ति यथैवारुन्धती तथा " ॥

बृहस्पति:—" आर्ताऽऽर्ते मृदिते हृषा प्रोषिते मलिना कुशा । मृते ऋषेत या पत्था सा स्त्री ज्ञेया पतित्रता "।।

सृते मरणं तेन सहाग्निमवेशनेनैव । यथाऽऽहाङ्गिराः—

" सर्वासामेव नारीणामिश्रप्रपतनाहते । नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते मतिर कार्हिचित्।। यावन्नामी दहेद्दं मृते पत्यौ पतित्रता । तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥ सद्भत्तभावाश्रितभर्तृकाणां स्त्रीणां वियोगेंक्षतकातराणाम् । तासां प्रमावस्तिमिते गते कं नामिप्रवेशाद्वराडिस्त मार्गः "।

[🤧] ग, सोऽन्यास्विष शा°। २ ङ, 'या। सेह। ३ क, ख. घ. 'हितं या। ४ ख, "गकृत°।

अस्तमिते प्रभी भर्तरि, कं गते स्वर्ग गते मृते भर्तरि। हारीत:-- " मृते मर्तारे या नारी धर्मशीला ददनता । अनुगच्छति मतीरं शृणु तस्यास्तु यत्फलम् ॥ तिस्तः कीट्योऽर्धकोटी च यानि छोमानि मानवे । तावन्त्यव्दसहस्राणि स्वर्गछोके महीयते ॥ मन्त्रयाही यथा सर्पं बलादुद्धरते बिलात् । तद्वद्भर्तारमादाय मृतं याति तपोवछात् ॥ * मातृकं वैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते I

कुछत्रयं पुनात्येषा भर्तारं याऽनुगच्छति " ॥

च्यासः-- " पूर्व मृता हरेदशिमन्वारूढा हरेदघम् । भर्तुर्धनमभावे तु जीवन्ती सत्सु बन्धुषु ॥ ब्रह्म वा कृतमे वा मित्रमे यच दुष्कृतम्। भर्तुः पुनाति सा नारी तमादाय मृता तु या " ॥

आदायाऽऽलिङ्ग्येत्यर्थः । अत एव कल्पसूत्रकारो भर्तृशरीरेण सह संवेश-नमाइ—" उत्तरतः पैत्नी सह संवेशयन्ति " इति ।

> " दियतं याऽन्यदेशस्यं वृत्तं श्रुत्वा पतिवता । समारोहति दीसेऽझौ तस्याः शाक्ति निनोधत "॥

, द्वतं मृतिमत्यर्थः ।

" यदि प्रविष्टो नरैके बद्धपात्रौः मुदारुणैः । संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमर्किकरैः ॥ तिष्ठते विवशो दीनो वेष्टचमानः खकर्मिः। व्यालग्राही यथा सर्पं बिलाङ्गृह्वात्यशिक्षितम् ॥ तद्वद्भतिरमादाय दिवं याति तपोबलात् । तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ॥ मोदते +पतिना सार्धे यावदिन्द्राश्चतुर्देश "।

मोदते पतिना सार्धमिति वचनात्सइ पत्या स्वर्गीपभोगः पत्नीगाम्येव फलिपति तत्कृतस्यात्रिभवेशस्य फलमकर्ता भर्ता भुक्क इति विरोधैः सुपरि-

इत आरभ्य तस्मादेताः श्रुतयः प्रमाणिमत्यन्तं प्रन्थव्यत्यासः क. घ. पुस्तकयोः । + भार्षः प्रयोगोऽयम् ।

१ ख. ग. कोट्यर्थ । २ क. ग. घ. पत्नीस । ३ क. 'रकं व । ४ क. ग. घ. 'क्रितः । त°। ५ क. घ. °शधर्मस्य । ६ ग. विशेषः । सप । ७ क. घ. °धः स प ।

(विनाहप्रकरणम् २)
हा(इ)रः । यस्तु भर्तिर सुखसमवायः, स भर्तृगतादेव धर्मात् । तत्प्रतिवन्धकं पापं पत्नीकृतो धर्म उद्धरति । न च प्रतिवन्धकोद्धारकः कार्यपरः । यस्तु पत्युः पापसयः पत्नीकृतस्य धर्मस्य फल्लाित श्रूयते तस्यापि न गुल्योऽर्थः, किं तु गौणः, क्षय इव क्षयः पत्नीधर्मेण पतिपापस्यानन्तरं फल्ट्रानप्रतिव-स्थरः ।

बृहस्पतिः—" शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । अन्वारूढा जीवती(न्ती) च साध्वी मर्तुर्हिताय सा " ॥

अन्वारोहणं च काम्यत्वादनित्यम् ।

अत एव विष्णुः--" मृते मर्ति ब्रह्मचर्य तदन्वारोहणं वा " इति ।

न चान्वारोहणस्मृतीनां "तस्माँद(दु) ह न पुराऽऽयुषः स्वःकामी प्रेयात् " इति-श्रुतिविरोधो वाच्यः । भिन्नविषयत्वात् । सामान्येन श्रुतिः स्वेच्छया मरणं निषधित । स्मृतिस्तु मृते भर्तरि विद्वप्रवेशमरणिवशेषं विधत्ते । अतो भिन्नवि-षयत्वादिवरोधः । " स्वर्गकामो यजेत " " यावज्ञीवमग्निहोत्रं जुहुयात् " इत्येवमादिकया श्रुत्या सामान्यविषयया न विरोधः । तथा चन्नसपुराणम्-" मृते भर्तरि सत्स्त्रीणां न चान्या विद्यते गितः ।

नान्यद्भर्तृवियोगातिदाहँ प्रश्नमनं भवेत्।। देशान्तरमृते तस्मिन्साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निघायोरिस संशुद्धा प्रविशेज्ञातवेदसम्॥ ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी।

इयहाँच्छौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्तोति राधितम् "॥

"इमा नारीरिविधवाः " इत्यादयो वेदश्रुतयः। तस्मादेताः समृतयः प्रमाणम्।
न च " न हिंस्यात् " इत्यनेनान्वारोहणं शक्यं निषेद्धम् । अनेन हि हन्तुः
सकाशादन्यस्य इन्तन्यस्य हिंसा प्रतिषिध्यते, न तु स्ववधरूषा। सा तु
"तस्मादु ह न पुराऽऽयुषः " इत्यनेन निषिध्यते। इदं च सामान्यविषयत्वादिशेषविषययाऽन्वारोहणसमृत्या तद्यतिरिक्तस्ववधनिषधकत्वेन संकोच्यत इत्युशेषविषययाऽन्वारोहणसमृत्या तद्यतिरिक्तस्ववधनिषधकत्वेन संकोच्यत इत्युकम्। न च सामान्यविषयश्रुतिविषद्धा स्मृतिरत्रमाणमिति वाच्यम्। सामानयविशेषरूपविषयभेदेन विरोधाभावात्। विषयाभेद एव हि विरोधो न तु

१ घ. ेति। ये। २ ग. ेलवान्प्रति। ३ क. ग. 'स्माइहनपरा'। ४ क. घ. नियेधते। ५ क. घ. हस्य शे। ६ क. घ. हाशीचे। ७ ख. ेते शाखं प्रा'। ८ ख. ग. शास्त्रवत्। ९ क. न घ. ेपयां।

विशेषविषयभेदे । ततश्र विशेषविषयया स्मृत्या स्वमूलभूता श्रुतिर्विशेषविषयै-बानुमीयते। सा च सामान्यविषयश्रुतेर्वलीयसी सती तस्याः संकोचहेतुर्भवित । ननु च ब्राह्मण्या अन्वारोहणप्रतिषेधं स्मरन्ति, यथा तावत्पेठीनसिः—

" मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥ उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता । करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती "॥

विराद्—" अनुवर्तेत जीवन्तं न तु यायानमृतं पतिम् । जीव(वे)द्भर्तृहितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी " ॥

आक्रिराः—" या स्त्री बाह्मणनातीया मृतं पतिमनुत्रनेत्। सा स्वर्गमात्मघातेन नाऽऽत्मानं न पतिं नयेत्"॥

ह्याघ्रपात्—" न स्रियेत समं भत्री ब्राह्मणी शोकमोहिता। प्रवज्यागतिमाप्तीति मरणादात्मवातिनी "॥

मब्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः।

सत्यमेवं स्मरन्ति किंतु स्मरणान्तरेणैतेषां विषयो व्यवस्थाप्यते । यथाऽऽ॰

" पृथक्चितिं समारुह्य न विद्रा गन्तुमहिति । अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः " इति ॥

ततश्च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधः पृथक् चितिसमारो इणविषयः। अत एव रामायणादौ ब्राह्मण्यादीनां स्वभर्तृ शरीरालिङ्गनपूर्वकं स्वशरीरदहनमुपाख्यायते।
अत एव कल्पसूत्रकारः प्रेतस्योत्तरतः पत्न्याः संवेशनमिवशेषण नित्यविद्वद्याति। देवरादिना तृत्थापनं तस्याः पुत्रकामनायां वा जीवलोककामनायां
वा सत्यामाहुः। किं च न ब्राह्मणीत्वेन निमित्तेनानुगमननिषेधो भवति।
किं त्वसौ ब्राह्मण्याः शोकनिमित्तकः। यत्तु वैराजमाङ्गिरसं च वचनं ब्राह्मंण्या अनुगमनमात्रमतिषेधकमित्र प्रतिभाति। तद्विशेषविषयैः प्रतिषेधैकपसंहियते। तस्माद्विधितः प्रवर्तमानाया ब्राह्मण्या अनुगमनाद्दोषो न विद्यते,
शोकादिपद्यत्तायास्तु भवत्येवेति॥ ८७॥

सत्यामन्यां सवणीयां धर्मकार्य न कारयेत् ।।

१ क. जीव्याद्र°। २ क. ख. "हाणादी"। घ. "हागीनां। ३ ख. ग. "हाण्यनु°। ४ ख.

(विवाहप्रकरणम् २)

सवर्णायां सत्यां विद्यमानायां भाषायामन्यामसवर्णा धर्मकार्य न कारयेत्। तया सह धर्म नाऽऽचरेदित्यर्थः। अभावेऽपि(वे तु) सवर्णाया इतर-याऽपि सहाऽऽचरेदित्यर्थसिद्धम्। अत एव शूद्रयैव सह धर्मानुष्ठाननिषेधमाह विसष्ठः-" कृष्णवर्णा वै रामा रमणायेव न धर्माय " इति । कृष्णवर्णा शूद्रा ॥

सवर्णासु विधौ धम्यें ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णानेकत्वे तु ज्येष्ठायां चातुष्टायां तया विना नेतरया सह धर्मपाचरेत्। ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्म कारयितव्याः।

सथा चाऽऽपस्तम्तः-" धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यान्कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वित । प्रागग्न्याधेयादाधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते " इति ।

षोधायनः — " पत्नीनां सह संनहनमिति स ह स्माऽऽह बीधायन एकैकामेव संनह्यदेकैकां गाईपत्यमीक्षयेदेकैकामाज्यमनेक्षयेत् " इत्यादि ।

कात्यायनः — " नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं मार्थया द्विनैः । अकृतं तद्विजानीयात्सर्वा * न(ना)न्वारमन्ति यत् "॥

तसाज्ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी नेतरेति व्याख्यानं कल्पसूत्रधर्मशास्त्रविरुद्ध-

यु विष्णुवचनम्—" अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीयां न सहाऽऽचरेत् । अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः ऋतुरातरापे "

इति, तदसवर्णद्वितीयाविषयं, सत्स्विप्रयु या परिणीता तद्विपयं वा । अभिषु नष्टेषु पुनराधाँनं तस्या अधिकर्तृत्वादिप्रहोत्रादिपु सहाधिकारः।

कात्यायनः—" अग्निशिष्टादिशुश्रूषां वहुर्गीर्यः सवर्णया ।
कारयेत्तद्वहुत्वे तु ज्येष्ठा याऽगर्हिता भवेत् ॥
या वा स्याद्वीरसूरासामाज्ञासंपौदिनी च या ।
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥
दिनक्रमेण वा र्कम यथाज्येष्ठमशक्तितः ।
विमज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाठ्यतः " ॥

दक्षः—" धर्मपत्नी समारूषाता निर्दोषा यदि सा भवेत्। दोषे सित न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता " ॥ ८८ ॥

^{*} परस्मेपदमार्षम् ।

१ स्त. "नां संन'। २ स्त. "कैंकमे"। ३ क. "कैंकमा"। ४ क. घ. "धाने त'। ५ घ. अपि स्व । ६ स. भार्यास'। ७ क. पादनी। ६ गं. कार्या।

दाहियित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥ आहरेदिधिवद्दारानग्निश्चेवाविलम्बयन् ॥ ८९॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

यया सहाग्न्याधानं तामुक्तद्यक्तवर्ता मृतां पितर्वेतानैरिमिभिर्ययाविधि दाह-यित्वाऽसवर्णभार्यश्रेद्विधिवद्दारानाहरेत् । अग्नीश्राविलम्बयन् । तत्र सवर्ण-दारालाभे शूद्रावर्जमसवर्णयाऽपि सहाऽऽधानादि कार्यम् ।

यदाह विष्णुः—" मृतायामि भाषीयां वैदिकामि न हि त्यजेत्। उपाधिनाऽपि तत्कमे यावज्ञीवं समापयेत् "॥

अस्यार्थः — वैदिकैर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य न तान्परित्यजेत् , पुनरादधीत । सवर्णदारालाभविषये उपाधिनाऽपि असवर्णयाऽपि भार्यया यावज्ञीवं कर्म समापयेदिति। न पुनरयमथीं मृतायामपि भार्यायां वैदिकोऽप्रिर्न त्याज्यः, न तेन तां दहेदिति। यतस्तथा सति —

" शवाययो वों एते भवन्ति ये मृतायां मार्यायां भ्रियन्ते "।

इति काठकँगृहाश्रुतिविरोधो दुष्परिहा(ह)रः । तथा " उपाधिनाऽपि तत्कर्म " इत्यस्य कुशमय्या काञ्चनमय्या वा पत्न्या कर्मसमाप्तिः कार्येति नार्थः । पत्न्या अप्रतिनिधेयत्वात् । यदाह सत्याषाढः—

" न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने— देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिवद्यते " इति ।

पत्न्याः ऋत्वर्थकर्षकारि रूपं तद्यद्यपि शक्यं प्रतिनिधातुम् । तथाऽपि कुशादिमय्याः प्रतिकृतेस्तत्कार्यकारित्वाभावात्र तत्प्रतिनिधित्वम् । न हि समीपस्थितिमात्रं पत्नीकार्यम् । किं तु फलीकरणाज्यावेक्षणादि तत्कार्यम् । तदाक्षिप्ता च समीपस्थितिः । तेन पूर्वोक्त एवास्यार्थो न्याय्यः ।

यत्पुन:—" अन्ये कुशमयी पत्नी कृत्वा तु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुर्णसन्ते× यावजीवमतन्द्रिताः " ॥

इति वचनं, तद्शिहोत्रस्तुत्यर्थमेव न स्वार्थविधायकमुक्ताद्धेतोः।

+ उपासीरन्येति पाठो युक्त इति भाति।

१ ख. "त्। रूपादिना"। २ क. घ. "रिवर्जयेत्। पु"। ३ ख. घ. "पये रूपादिना"। ४ क. घ वाचते। ५ ख. "यां ध्रिय"। ६ क. घ. "कथ्रु'। ७ क. घ. "निधातुम्। न"। ८ क. 'पासीत या'।

(विवाहप्रकरणम् २)

नेतु च पुनराहतानां दाराणापिष्ठहोत्राद्यिकारोऽनुपपन्नो होत्होपीन्वार
म्मणीयजन्यसंस्कारिवरहात् । न च संस्कारार्थपन्वारम्भणीयादिकं स्वात
न्त्रयेण शक्रोति भार्या कर्तुम् । तस्याः सहिधिकारिनयमात् । नापि पितः

संस्कृतत्वात् । संस्कृतत्वं च तस्य संस्कारारम्भकाणापन्वारम्भणीयादीनां

कत्वक्रभूतानापनुष्ठितत्वात् । न श्वन्वारम्भणीयादिसंस्कारवानन्वारम्भणीयादी

शास्रेण प्रयुज्यते । [क्ष्तस्मादपत्रीकेनैवायिहोत्रपाहर्तव्यम् । तथा च वह्द्र
चन्नाह्मणम्—] "तस्मादपत्रीकेनैवायिहोत्रपाहर्तव्यम् । तथा च वह्द्र
चन्नाह्मणम्—] "तस्मादपत्रीकोऽन्निमहरेत् " इति । तद्युक्तम् । सर्वाः खलु

श्रुतयः सपत्रीकस्यायिहोत्रादि विद्धति । वह्द्रचन्नाह्मणं स्तुतिपरत्वेनाष्युपप
चते । किं च रजस्वलायां स्तिकायां च पत्न्यामेतद्वनम्—" अपत्नीकोऽन्निमाहरेत् " इति, न पुनरविद्यमानायां भार्यायाम्। एवं च सित न श्रुत्यन्तरिव
रोधः । नास्य वाक्यस्य विधायकत्वम् । तस्माच्छुतिविरोधाभावात् " आह
रेद्विधिवद्यान् " इति स्मृतिवचनं प्रमाणपेव । तत्रश्रैतद्वनसामध्यित्वृवसंस्का
रापश्रंशकल्पनयाऽन्वारम्भणीयादावस्ति भर्तुरिधकार इत्याश्रयणीयम् । अत

एव वौधायनः पुनर्दारिकयाविषयमाह—

" ईजानस्य पुनराईधानस्य संनयेन्न संनयेदिति । संनयेदित्येक आहुः । अथेक आहुर्न संनयेदिति [*शरीरसंस्पर्शी ह यज्ञो भवति । यदैव । पुनर्यजेताथ संनयेत् " इति ।]

अस्यार्थः-ईजानस्य कृतसोमयागस्य पत्न्यां मृतायामण्यन्यस्यां चाऽऽहता-यामग्रीनाँदंधानस्याऽऽहितवतोऽध्वर्युः संनयेत्र वाति संदेहमुपक्रम्य पूर्व-पक्षमाह—संनयेदित्येक आहुः। तेषामिभिनीयः—यद्यपि पत्न्याः सोमयाग-जन्यः सांनाय्याधिकारहेतुः संस्कारो नास्ति, तया सह सोमयागाकरणात्। तथाऽपि तस्या यजपानं मित गुणभावाद्यजमानस्य च संस्कारवन्त्यात्संनयेदे-वेति। सिद्धान्तमाह—अथैक आंहुने संनयेदिति शरीरसंस्पर्शी ह यश्रो भवतीति। शरीरशब्देन च शरीयीत्मा लक्ष्यते। यश्रेन खलु सांनाय्यप्रयोगा-

^{*} एतिश्वहान्तर्गतप्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । * धनुधिहान्तर्गतप्रन्थे। घ. पुस्तके न विद्यते । + पुनः सोमेन यजेतेति पाठो युक्तः, अधिमप्रतीकानुरोधात्, इति भाति ।

३ क. घ. न च पुनरावृता । २ स्त. ग घ. मार । ३ स्त. ग. णीयाज । ४ क. ग. घ. भार्या । ५ स. घ. केन ने । ६ क. घ. जंतु स्तु । ७ क. घ. स्कारमात्रं संक । ८ स्त. द्दान । ९ ग. चेदिति । अस्या । क. घ. चे । साथंदोहप्रातदें हियोरिप्रसमीपनयनं संनयनम् । न संन-चेदिति । १० स्त. द्दानस्य हि । ११ ग. प्रायोऽयम् । य । १२ क. ग. घ. आहुः । सं । १३ क. घ. चेरिता ।

नुर्गुणः संस्कार आत्मन्याधीयते । न च यजमाने पत्न्यां च वर्तमानः सोम-यागसंस्कारः सांनाय्ययागोपयोगी, म चाभिनवा पत्नी तत्संस्कारवैतीति नैव संनेयम् । यदैव पुनः सोमेन यजेताथ संनयेदिति ।

तत्रश्रोत्तरकॅर्मकर्तृत्वयोग्यतालक्षणसंस्काराधायकतया सोमयागतुल्यत्वाद्धोतृहोमान्वारम्भणीययोरेषैव कल्पना युक्ता । तस्मात्कृताग्न्याधाना भृता पत्नी
वैतानैरिप्रिभिः संस्कार्या । अविद्यमानधर्मानुष्ठानयोग्यभार्यश्रेत्तद्योग्यभार्यान्तरः
माह्त्याऽऽधानं कुर्यादितरस्त्वाधानमेवेति सिद्धम् ॥

यतु—" द्वितीयां वै तु भायां यो दहेद्वैतानिकाशिभिः । तिष्ठन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् " ॥

इति देवलवचनं, तदकृताग्न्याधेयद्वितीयाविषयम्। अन्यथाऽऽहिताग्निपश्चिभिर्दहन्तीति श्रुतिविरुद्धमप्रमाणं स्यात् । न च श्रुतिगत आहिताग्निश्चद्दः
स्मृतिवशाद्विशेषविषयो भवतीति वाच्यम् । उपात्तोदेश्यसमर्पकत्वेन विशेषं
पत्यनपेक्षितत्वात् । " ग्रहं संमाष्टि " इतिग्रहश्चितवत् ॥ ८९ ॥

द्दित भीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीम्तवाहनान्वयप्रस्तर्श्रामद्दपरादि-स्यदेवविराचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्धे विवाह-

प्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ सटीकयाइवल्क्यस्पृती

[वर्णजातिविवेकपकरणम् ।] (३)

उक्तविवाहासु पतिसवर्णासु तदसवर्णासु चोत्पन्नानां तथा स्वैरिणीषु प्रति-स्रोमोत्पन्नानां संव्यवर्हारोपयोगिसंज्ञापरिज्ञानाय प्रकरणमार्रभ्यते—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ अनिन्देषु विवाहेषु पत्राः संतानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णाभ्यां दंपतिभ्यां जिनताः पुत्रास्ताभ्यां समानजातयो भवन्ति । पुत्र-ग्रहणमपत्यमात्रपरम् । अनिन्धेषु विवाहेषृढायामुत्पन्नाः पुत्राः संतानस्य ब्रह्म-वर्षसादिगुणदृद्धिहेतवो भवन्ति । अत्र मनुः—

१ ग. 'गुणात्संस्का । २ क. घ. 'ते। तेन य'। ३ क. घ. 'वर्ताति। ४ ख. ग. 'कर्तृ-कर्मत्व । ५ क. घ. स्थितम्। ६ क. घ. भविष्यतीति। ७ ख. 'मूतान्व'। ८ ख. 'हारयो । ९ क. घ. 'रभते। १० क. घ. धंका:। स'।

(वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३)

" ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्धेवानुपूर्वशः। ब्रह्मवर्चित्वः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः॥ रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्त्रिनः। पर्याप्तभोगा धार्मेष्ठा जीवन्ति च शतं समाः॥ इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुविवाहेषु ब्रह्मधमिद्विषः सुताः"॥

ब्राह्मणविषयमेतत्।

" अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरिनन्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नूणां तस्मानिन्यान्वितर्जयेत् '' ॥ ९०॥

अनुलोपजानाइ—

विपान्मूर्धाविसिक्तो हि क्षञ्जियायां विशः स्त्रियाम् ॥ अम्बष्ठः शूद्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा॥९१॥

ब्राह्मणात्सित्रियादिषु भार्यासु मूर्धाविसक्ताम्बष्टनिषादसंब्रकाः पुत्रा भवन्ति । निषादस्ये पारशव इति च संज्ञा परा ।

गौतमः-

" अनुलोमानन्तरेकान्तरद्यन्तरामु जाताः सवर्णाम्बष्ठोग्रनिपाददौष्मन्तर्पारां-श्रवाः । असवर्णभायोत्पन्ना अनुलोमजाः । ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षित्रया । सस्यां तेनोत्पन्नः सवर्णः । क्षित्रयादनन्तरायां वैश्यायामम्बष्ठः । वैश्यात्तदन-न्तरायां शूद्रायामुग्रः । ब्राह्मणादेकान्तरायां वेश्यायां निषादः । क्षित्रयादेका-न्तरायां शूद्रायां दौष्मन्तः । ब्राह्मणाद्द्यन्तरायां शूद्रायां पारशवः " इति ।

अत्र संज्ञाविक्रिल्पे न विरोधः कार्यः ।

विष्णुः—" समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा एव भवन्ति । अनुलोमास्तु मातृसवर्णाः " ॥ ९१ ॥

वैश्याशृद्धोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्री सुती समृती ॥ वैश्यानु करणः शूद्धां विद्वास्वेष विधिः समृतः ॥९२॥ सित्रयादैश्यायां जातो माहिष्यः । शूद्रायामुग्रः । वैश्याच्छूद्रायां करणः ।

१ ग. "पु ब्राह्म" । २ ख. "म् । जातोऽम्चष्ठस्तु शुद्रायां निपादः पार्शवोऽ" । ३ ग. पार्षदोऽपि । ४ ख. "संज्ञा भ" । ५ इ. घ. "स्य पर" । ६ ग. घ. "पारश" । ७ क. घ. "लोमाः । ब्रा" । ८ इ. घ. "कल्पनविरोधः परिद्यार्थः ।

" सवर्णेभ्यः सवर्णासु " इत्यादिना य उक्तो विधिः स विन्नासु परिणीतासु स्पृतो पुनिभिः। अविनास्विप जातानां क्षेत्रजादिपुत्राणां वर्णत्वाभ्युपगमाद्धि-न्नास्विति शास्त्रविहितपुत्रोत्पत्तिप्रकारोपळक्षणार्थम् । यत एव तेषां ब्राह्मण-त्वमस्ति अत एव-

" ब्राह्मणा ऋत्विजः" इत्यभिघार्य " शाबलेयबाहलेयपुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहो-

ढकानीनानुजावरैद्विप्रवरान्परिहाँप्य "

इति बौधायनः परक्षेत्रोत्पन्नानां पर्युदासमाह। युत्त देवछेनोक्तम्—" द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अवेरीट इति रूयातः शृद्धधर्मा स जातितः " ॥

तथा-" व्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णास्विप ये सुताः । उत्पादिताः सवर्णेन त्रात्या इति बहिष्कृताः "

इति, तच्छास्रस्वीकृतक्षेत्रजकानीनसहोदगुदोत्पन्नपौनर्भवव्यतिरिक्तानियो-गव्यभिचारोत्पन्नपुत्रविषयम् । एते च मूर्थावसिक्तादयो न क्षत्रियादिभ्यो भिन्नाः। किं तु तत्तद्वाह्मणादिजनितोपाधिभेदान्मूर्धावसिक्तादिनामभेदभाजो भवन्ति । यदाह बाह्नः " बाह्मणेन क्षत्रियायामुँ एकः क्षत्रिय एव मनति । क्षत्रि-येण वैदयायां वैदय एव । वैदयेन ज्ञादायां ज्ञाद एव " इति ॥ ९२ ॥

प्रतिलोपजानां नामान्याह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियारसूता वैश्यादेदेहकस्तथा ॥ शूद्राजातस्तु चेण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छ्द्रात्क्षत्तारमेव च ॥ शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशृद्रेभ्यो यथाकमं सृतवैदेहचण्डाला भवन्ति। एषां मध्ये चण्डालः सर्वधर्मवहिष्कुतः। सर्वेषां वर्णानां ये धर्मास्ते सर्वधर्माः, तेर्दैन-निधकारी, न पुनः सर्वेषु धर्मेष्वनिधकारीत्यर्थः । यत आह देवलः—

" स्वजातिशोधनं सर्वप्रणामिसतिक्षा व्यवहारशुद्धिरपरविमानं स्वभृत्यपोषणं स्वकर्मानुष्ठानं प्रधानकर्मवर्जनमिति चण्डाल्ड्यमीः "।

९ ग. °गां सर्व । २ ग. "य गावलेयवा" । ३ ख. °रवद्वि । ४ क. घ. °हास्येति । ५ क. घ. °वरेट । ६ ख. °रिक्तानि° । ७ क. घ. °मुत्ग्रादितः क्ष°। ८ ग. हं, °देहिक° । ९ इ. चाण्डाटः । ६० क, घ. ध्विधि । ११ क. घ. वसानं। १२ ख. भी:। प्रै।

(वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३)

ततश्च वर्णधर्मः मधानकर्म, स्वैकर्म स्वकीयद्यत्तिः। क्षत्रिया वैदयान्मागर्धं जनयति, भूद्रात्क्षत्तारम् । वैदैया स्त्री गूद्रादायोगवम् । एताभिः संद्राभिः शास्त्रान्तरे संव्यवद्दारः । तत्र मनुः—

" सूतानामश्वसारध्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् । वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागघानां विणक्पथः ॥ मत्स्यघातो निषादानांमायोगव्यस्य स्त्रक्षणम् । "

तथा—" ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपरकृतेः । स्त्रीबालाम्यवपत्ती च बाह्मानां सिद्धिकारणम् " ॥

उपस्कारो मूँल्यप्रहणम् । अभ्यवपत्तिरनुप्रहः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

माहिष्येण करण्यां च रथकारः प्रजायते ॥

उवतो माहिष्यः । वैश्याच्छ्रद्रायामुत्पन्ना करणी । तस्यां माहिष्योत्पन्नो स्थकारो भवति । वैदिककमीधिकारित्वादस्य संकीर्णयोनीनां मध्ये पृथ• गभिधानम् ।

तथा च शब्रतः—

" क्षत्रियवैद्यानुलोर्मानन्तरोत्पन्नने। रथकारस्तस्येउयादानोपनयनसंस्कार-क्रियाः । [+अश्वप्रतिष्ठारथम् त्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च " इति ॥]

असरसन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥९५॥

हीनवर्णेनोत्कृष्टवर्णायां जिनताः प्रतिलोगजाः । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायां परिणीतायामुत्पन्ना अनुलोगजाः । तत्र प्रतिलोगजा असन्तोऽसाधवः, वर्णवाद्या इत्यर्थः । अनुलोगजास्तु सन्तः साधवः, मातृसमानवर्णत्वात्स- ज्ञियादिधमीधिकारिणो भवन्ति ॥ ९५ ॥

जारयुरकर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वेां ॥

युगं जायापत्योर्युग्मम् । तत्र सप्तमे पञ्चमेऽपि वा पितृसमानवर्णभावो क्षेयः । एतचानुलोमजस्त्रीविषयम् । तस्यां भाषीत्वसंभवात्,न तु प्रतिलोमजाविषयम् ।

+ धनुधिहान्तर्गतमन्यो ग. पुस्तके न विद्यते ।

१ क. घ. स्वकी'। २ ग. 'तिः। प्रधानकर्मोत्कृष्टजातिवृत्तिः। क्ष । ३ क. घ. वैश्यकी तु शृ । ४ ख. 'नादायो'। ५ क. घ. 'स्य का'। ६ ग. 'स्कृतः। स्री । ७ क. ग. घ. मूलप्र'। ८ ख. 'भानुलोमान'। ९ क. घ. वृत्ता च। १० ग. वा। न्यत्यये कर्मणा साम्यं पूर्ववचोत्तराधरम्। वर्णजातिविवेकप्रकरणम्। यु'।

तस्या वर्णवाह्यत्वेनाजायात्वात् । गुणापेक्षो विकल्प उदाहरणम् । उत्तमवर्णेन द्दीनवर्णायामुत्पन्ना सा(या) स्त्री सोत्तमवर्णादनिषद्धमार्गेण स्त्रियं जनयति । साऽप्येवं साऽप्येवामिति सप्तमे स्त्रीपुंसयुगले जातमपत्यं समानवर्ण पित्रा भवेति ॥

व्यत्यये कर्भणां साम्यम्

व्याह्मणक्षित्रयादीनां यानि हित्तक्ष्पाणि कर्माणि तेषां व्यत्यये व्यतिक्रमे यथा ब्राह्मणस्य क्षित्रयहात्तं वैश्यहत्ति वोपजीवतो जाताः पुत्रपौत्रादयो यदि सामेव हित्तमुपजीवन्ति तदा सप्तमे पश्चमे वा जातमपत्यमुपजीव्यमानंसंबन्धि वर्णात्मकं भवति ॥

पूर्ववेचीत्तराधरम् ॥ ९६॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

पूर्वेबद्वर्णसंकरवद्वृत्तिसंकरस्याप्युत्तरार्धं वेदितव्यम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । ततश्रोत्तरत्वमधरत्वं वा वेदितव्यिमत्यर्थः । आनुछोम्येन द्वत्तिः संकरस्योत्तरत्वम् । यथाऽऽह विसिष्ठः—

"आजीवन्तः स्वधर्मणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन् " इति । वित्तिसंर्करे प्रातिलोम्यमधरम् । यथा—वैश्यस्य क्षत्रवृत्त्यपुर्णावनं क्षित्रिः यस्य ब्राह्मणवृत्त्यपुर्णावनम् । अत एव "वृत्तिमातिष्ठेरन् " इत्यनुवृत्तौ विसप्रः " न तु कदाविज्ज्यायसी " इति ॥ ९६ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमृतवाहनान्वयप्रमृतश्रीमदपरादि-त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्भशास्त्रनियन्धे वर्णजाति-

विवेकप्रकरणम् ॥ ३ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यसमृतौ [गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।] (४)

सभार्यस्य ग्रहस्यस्य धर्मेष्विधकार इति भार्यापरिग्रहं समसङ्गमिधाया-धुना ग्रहस्थधर्मानाह—

१ ख. ग. 'त्वेन जा'। २ क. घ. वर्धयिति। ३ ख. 'नि निवृ'। ४ क. घ. 'नशृति-संबन्धव'। ५ ड. विद्याधरोत्तरम्। ६ क. घ. 'धरत्वं वे'। ७ क. ख. घ. 'छः। अजी'। ८ क. घ. 'कटे प्रा'। ९ क. घ. 'ती न।

(गृहस्थधमेपकरणम् ४)

कर्म स्मार्त विवाहाग्नौ कुर्वात प्रयहं गृही ॥ दायकालाहृते वाऽपि श्रोतं वैतानिकांग्रिषु ॥ ९७॥

स्मार्त गृह्योक्तं कर्म वैवाहिके विवाहसंस्कृतेऽग्नौ कुर्वात प्रत्यहं नित्यम् ।
गृही गृह्यान् । गृह्याब्दोऽयं भार्यामाचष्टे, न भालाम् । " विवाहायौ " इति वदन्ववाहकर्मणाऽमी कोऽप्यतिशयो गृह्यकर्मानुक्लो जायत इति दर्शयित । न सन्यया विवाहायौ कर्मसंपत्तिभवति । अग्नेः प्रतिक्षणं प्रध्वंसितत्वा(सित्वा)त् । विवाहसंस्कारस्य स्थायितया तद्विशिष्टो विवाहाग्रिभवति स्थायी । तत्र भाष्टिककर्मणोत्पाद्य इति स्विवतं भवति । तत्र विवाहसंस्कारकार-णान्याह काल्यायनः—

" विवाहासि समार्यश्रेत्सीमामुङ्गङ्घ गच्छति । टोपकालात्यये तस्य पनराधानभिष्यते ॥

होमकाछात्यये तस्य पुनराधानिष्यते ॥ अरण्योः क्षयनाज्ञाञ्जिदाहेष्वित्रं समाहितः । पाछयेदुपज्ञान्तेऽस्मिन्पुनराधानिष्यते ¹¹॥

मरीचि:—"तूरस्पेऽपि यँदाऽकस्माद्धोमलोपः प्रजायते। कर्तव्यं पुनराधानं प्रायश्चित्तं न विद्यते "॥

प्रवसित यज्ञमाने सर्मारूढाशिविषयमेतत् । बीधायनः—

" अमेध्योम्याधाने समारोप्य निर्मिथत्वा प्रवमानेष्टिः" ।

वैतानाथिविषयमेतत्।

"विवाहाग्निश्चेदराणिमांस्तथा पूर्ववित्तिर्मय्य तदां पवमानेष्टिर्देवताम्यश्चेरूनपूर्णा-हुतीर्वा कुर्यात् । अनराणिश्चेलीकिकमिश्चमानीय चरुप्रवृत्तिं कुर्यात् "॥

" अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा । स्त्रीकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमहीति ॥ दायविमागकास्त्राहृते चाग्नी गृहां कर्म कुर्वीत " ॥

दायः पित्यनम् । आह्त आहितः । श्रीतपित्रहोत्रादिकर्भ वैतानि-केषु गाईपत्यादिष्वित्रषु कुर्वति । एतच कल्पमूत्रगृह्यशास्त्रभ्यः पाप्तमेवान्यते, धर्मश्रास्त्रपुराणविहितानां प्रहयशादिकर्मणां वैवाहिकश्रीताप्रिसंवन्धनिष्टस्पर्थम् ।

१ क. ख. घ. 'कादिषु। २ क. घ. 'मी कर्म'। ३ ग. संप्रतिपं। ४ ख. ग. होमः का'। ५ क. ग. घ. 'रस्थोऽपि। ६ ख. यथाऽके। ७ क. 'चासिते य'। ८ क. 'मानरू'। ९ म. ध्यायाधा'। १० क. य. 'त्वा पाव'। ११ क.ख 'ष्टिदेव'। १२ क. ग. घ. 'थरुः गूर्णा'। १३ क. घ. गृही कु'। १४ क. घ. 'मिनि'।

कास्वायनः — " निक्षिष्याभि स्वदारेषु परिकरण्यित्वं तथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथेव न चिरं क्वचित् ॥ मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः । उपविदय शुचिः सव यथाकालमुपाचरेत् " इति ॥

हारीतः—" नाशिवलेयोः प्रवसेत्पर्वसु च "। अशिवलयोरिशहोत्रवेलयोरि-त्यर्थः। प्रायौयुकादिमधिकृत्य लोगाक्षिः—" सायमाहुतिं हुँत्वा तदैव प्रातरा-हृतिं जुहुयात् "।

मैत्रायणीयपरिशिष्टम्-

" अष्ठयो ह स्म प्रायीयुका आसंस्तेऽग्निहोत्रेणातप्यंस्ते समस्तहोमानपश्यक्रयो द्विरात्रार्य त्रिरात्राय पड्रात्रायाष्ट्ररात्रायार्धमासायाग्निहोत्रमानुहुनुः । तस्मा- द्यायावर आमयाब्याती वाऽर्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ पर्वणोऽ- नते च सायं च प्रातरेव च चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयनमेका सिन- त्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनिमित्येवं प्रातः " ।

अस्यार्थः — ऋषयः प्रायां युकाः प्रवासशीला अग्निहोत्रेण स्वकाले कियमाणेन हेतुनीं ऽतीं (त) प्यन्नापद्धमेमपैक्षन्त ते समस्तहों मानेकदेवं प्रयोज्यानपश्यन् ।
तत्र पक्षान्त्यिद्वरात्रे त्रिरात्रे पहरात्रे ऽष्ट्ररात्रे पक्षे ऽर्धमासकाले ये होमास्तान्सकदेव मुहुबुः । तस्मादन्यो ऽपि प्रवासी व्याध्यातीं वाऽर्धमासहोमं कुर्यात् । तस्य
प्रयोगः — पक्षादौ यजनीये ऽहिन सायं चतुर्दश चतुर्यहीतानि सकुदुत्रयति ।
उपलक्षणार्थं चैतत् । यथा ऽऽगामिनः पक्षस्यान्ते यथापार्वणमौर्यवस्यमहस्ततः
पूर्वसायंकालहामो ऽन्तिमेन सायं होमेन व्याप्तो भवति । तथा चतुर्यहीतसंख्यं
संपादयेत् । एवमौर्येवसथ्यस्याहः प्रातःकालस्य होमव्याप्तिसंपादिका चतुर्यहीतसंख्या प्रातहीं मसेमये कार्या । प्रायेण चतुर्दशसंख्या तथा भवतीति तद्वहेणं
कदाचित्तु त्रयोदशसंख्या पञ्चदशसंख्या वा यथा स्यादित्युपलक्षणम् ।

मायायुकमधिकृत्य थुतिः—"यावतीर्वाऽऽहुतीर्होप्यन्त्स्यात्तावन्ति चतुर्गृहीतानि सक्रदुत्रयेत् "॥९७॥

१ क. 'त्। हारीतः। में। २ ख. 'योः प्रावं। ३ क. घ. 'यायुका'। ४ क. घ. कृत्वा। ५ क. घ. 'यायुका। ६ क. घ. 'य पं। ७ ख. 'यान्य(न्य)ते।वारमां। ८ क. घ. 'दी पार्वणान्ते। ९ ख. 'कृत्पा'। १० क. घ. 'यायुकाः। ११ ग. 'नाऽप्यनाप'। १२ क. 'तावन्ना'। १३ क. मपेक्षन्ते सं। १४ ग. 'मानने'। १५ क. ख. 'व प्रायो'। १६ क. व्याध्यन्तो। १७ख. 'ध्यान्तो बाऽ'। १८ ख. ग. 'पस'। १९ ग. 'पूर्व सायंकालहोमातिक्रमेण सायंहोमे'। २० क. 'होमेन। घ. 'होमान्तिमेन न्या'। २१ क. घ. 'संख्यां सं। २२ क. ख. ग. पस'। २३ ख. घ. समासे का'। २४ क. घ. होणे क'। २५ घ. थायुक'।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

शरीरचिन्तां निर्वर्य कृतशौचविधिर्द्धिनः ॥ प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम् ॥ ९८॥

शरीरचिन्तां शरीरस्य सामयत्विनरामयत्विषयां चिन्तां निर्वर्त्य कृत-शीचिक्रयो द्विजातिर्श्वेही प्रातःसंध्यां दन्तधावनपूर्विकामुपासीत । दन्तानां धावनं शोधनं तत्पूर्वे यस्याः सा दन्तधावनपूर्विका । अत्र ब्रह्मचारिणो विद्या संध्या गृहस्थं प्रत्यपि सा प्राप्ता । " उत्तरेषां चैतद्विरोधि" इति ब्रह्मचारिषमितिदेशाद्वीतपवाक्षात् । तस्या दन्तधावनपूर्वकत्वमनेन विधीयते ।

शक्कः—" ब्राह्मे मुहूर्ते तृत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् " । ब्रह्माण्डपुराणे—" प्रतिश्रयाद्दाक्षणपश्चिमेन क्षिप्रं गत्वा क्षेपेमात्रं शरस्य ।

कुर्यात्पुरीपं तु शिरोऽवगुण्ठ्य न तु स्पृशेज्ञातु शिरः करेण "॥

अिक्राः—" कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलिन्नतम् । विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥ उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥ वाचं नियम्य यत्नेने निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः । कुर्यान्मूत्रपुरीषं तु शुचौ देशे समाहितः " ॥

द्सः—" उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वित दन्तथावनपूर्वकम् "॥

वृद्धेपराश्चरः—" मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् "॥

कात्यायनः—" उत्थाय नेत्रे प्रसालय शुचिर्मृत्वा समाहितः ।
परिजप्य च मन्त्रेण भसयेह्न्तधावनम् ॥
आयुर्वछं यशो वर्चः प्रजापशुवस्नि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेघां च त्वं में देहि वनस्पते '' इति ॥ मार्कण्डेय:—" प्रक्षाल्य मक्षयेतपूर्वं प्रक्षाल्येव च संत्यजेत् ।

उदङ्मृतः प्राङ्मृत्वे वा कपायितिक्तकण्टकम् ॥ किष्ठाग्रसमस्योर्द्धं सुकृषे द्वादशाङ्ग्रस् । प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्मक्षयेद्दन्तथावनम् "॥

९ सत. 'पणमा' । २ क. घ. 'नष्टीवनोच्छ्वा' । ३ क. घ. 'द्रशात।तपः । मु' ।४ क. घ. नो । ५ घ. 'पायं लक्क' । ६ क. ग. 'ल्यं सकू ।

गर्गः—" दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षित्रयाणां नवाङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम् ॥ चतुंरङ्गुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः । प्राङ्मुलस्य घृतिः सीस्यं शरीरारोग्यमेव च ॥ दक्षिणेन तथा कुष्ठं पश्चिमेन पराजयः । उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां पारेजनस्य च " ॥

विष्णुः—

" न पालाशं दन्तघावनमधाल चैव श्रेष्मातकारिष्टविभीतकघवघन्वनजम् । न कोविदारशमीपीलुपिष्पलेङ्कदगुगगुलुजम् । न वन्धूकिनिर्गुण्ठीशिमुबिस्वक-तिन्दुकजम् । न पारिभद्रवास्मीकमोचैक्यशस्मलीशणजम् । न मधुरं नाम्लं नोध्वेशुष्कम् । न सुशिरं न पूर्तिगन्धि न पिच्छिलम् "।

मोचक्यं कदलीजिमत्यर्थः।

व्यासः—" प्रतिषद्दर्शपष्ठीषु नवग्यां दन्तधावनम् । पर्णेरन्यत्र काष्ठेस्तु निह्वोछेखेस्तृणेश्च वा ॥ कण्टिकक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् । किशिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥ दन्तधावनमृद्दिष्टं निह्वोछेखनिका तथा । शुद्धर्थं प्रातरुत्थाय मक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ श्राद्धे यज्ञे च नियमात्राद्यात्प्रोषितमर्तृका " ॥

श्रादकर्तुर्निषेधोऽयं न भोकुः।

" अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ । अषां द्वादशगण्ड्षैर्विदध्याद्दन्तधावनम् " ॥

पुराणम्—" प्रतिपद्दर्शवष्ठीपु चतुर्दश्यष्टमीषु च । नवस्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् " ॥

यमः—" चदुर्दश्यष्टमी दर्शः पृणिमा संक्रमो रवेः। क्षुरस्रीतैलमांसानि दन्तकाछं विवर्जयेत्"॥

उश्चा--- " न दन्तकाष्ठं पाटयेत्राङ्गुङीभिद्दन्तान्प्रक्षाङ्येत् "।

स्मृत्यन्तरे—" पाछाशं काकुभं दार्भं नैवाद्याद्दन्तधावनम् । अद्याचेत्रिष्कृतिं तस्य वाचिम गामवछोकयेत् " ॥

१ ख. द्रकाल्मी । २ ग, विकाशलम । ३ ख. घ. न प्रति । ४ ख. घ. मू। पूर्णे ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

कात्यायनः—" यथाऽहिन तथा प्रातिनत्यं स्नायादतिद्रतः । दन्तानप्रक्षास्य नद्यादी गेहे वै तदमन्त्रेवत् "॥

अमम्बदिति मम्बिक्तरनिषेधपरम् । यतोऽयमेवाऽऽह्—

" अरुपत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्लानकर्मणः । प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येष दिवा रात्री प्रातःस्रोनं विशोधनम् ॥ प्रातःस्रानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् " ॥

विष्णुः—" य इच्छेद्विपुलान्मोगांश्वनद्रसूर्यप्रहोपमान् । प्रातःस्रायी भवेजित्यं द्वी मासी माघफाल्गुनी "॥

यमः--" प्रातःस्रायी च सततं द्वी मासी माघफाल्गुनौ । देवान्पितृन्समम्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते " ॥ ९८ ॥

हुत्वाऽम्रीन्सूर्यदै(दे)वसाञ्जयेनमन्त्रान्समाहितः॥

श्रीतस्मातिग्निहवनं स्वशास्त्रानुसारेणानुष्ठाय स्वशास्त्राधीतान्सूर्यदै(दे)वत्या-न्मन्नान्समाहित एकाग्रमना जपेत्।

नृसिंहपुराणे—" पूर्वी संध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।
सावित्रीमम्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥
तत आवस्यं प्राप्य होमं कुर्यात्सदा बुधः ।
संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥
स्वयंहोमफलं यत्स्यात्तद्दन्येन न लम्यते ।
ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्श्वाता मागिनेयोऽथ विद्वतिः ॥
एतेरेव हृतं यत्स्यात्तद्धतं स्वयमेव तु " ।

बिट्पतिर्जापाता । श्रौते त्वाधानित्वजां मध्य एकोऽन्तेवासी वा जुहु-यात् । यथाऽऽहाऽऽश्वलायनः—

" स्वयं पर्वणि वा जुहुवात् । ऋत्विजामेक इतरं कालमन्तेवासी वा "।

मनुः—" नैव कन्या न युवतिर्नारपविद्यो न बालिशः । होता स्यादग्निहोत्रस्य नाऽऽती नासंस्कृतस्तथा " ॥

यसु शौनकवचनम्—

१ ग. व्यकम्। अ'। २ क. ग. व्यनिन शुध्यति। प्रा'। ३ स्त. धीनान्स् । ४ क. घ. भी न विद्यते। स्व । ५ स. नैकक ।

(गृहस्यधमें प्रकरणम् ४)

"पाणिप्रहणादि गृहां परिचेरत्स्वयं पत्न्यित वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा, '' तद्देतानविषयेण मानवेने न विरुध्यते । गृहाविषयत्वात्तस्य । एवैषनाम्नाः (प्राम्ना)तदक्षिणानि ऋत्विजैव कार्याणि । अनाम्नातदक्षिणानि स्वयपाष्ट्युः रिवजा ।

कात्यायनः—" असमसं तु दंपत्योहोतन्यं नित्वगादिनी । भवेदप्यसमसं तु तयोर्ह्यतमनर्थकम् "॥

वराहपुराणे—" उदयात्रिःसृतं सूर्यं यस्तु भवत्या नरो द्विजः । दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥ तस्य भावप्रसन्नस्य ह्यशुमं यत्समार्जितम् । तत्क्षणादेव निर्देग्वं मस्मी भवति तस्य तत् " ॥

द्शः — " देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमण्डलँदर्शनम् । देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विधीयते " ॥

विष्णुपुराणम्—" स्वाधारांश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदश्चिनमङ्गरूयदूर्वीद्यालभनानि च "॥

ब्रह्माण्डपुराणे—" स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छोचिरजीवितम् । कात्यायनः—"पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कछेरुपछक्षणम् । श्रोत्रियं मुमगं गां च ह्यक्मिपग्नितं तथा ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्धः स प्रमुच्यते " ॥

वेदार्थानधिगच्छेच शास्त्राणि विविधानि च॥ ९९॥

वेदार्थानिधगच्छेदिति साध्यस्य निर्देशः। शास्त्राणि विविधानीति साधनस्य। शास्त्राण्यधगच्छेद्वेदार्थानिधगन्तुमिति वाक्यार्थो भवति। एवं च वेदाथाधिगमोपायभूतानामेव निगमित्रक्तव्याकरणमीमांसादीनां शास्त्राणां परिग्रहो न वौद्धशास्त्रादीनाम्। अत एव तद्धिगममुपपातकत्वेन वश्यति।
स्मृत्येर्थो वेदार्थशब्देनैव गृहीतः। वेदार्थानुष्ठानत्वात्तद्धिगमस्य वेदादिधारणमर्थसिद्धम्। अत एवोपपातकवर्गे " अधीतस्य च नाशनम् " इति वश्यति।

दक्षः—" वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽम्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येम्यो वेदाम्यासो हि पञ्चधा "॥

१ क. स. घ. थेन मा । २ क. घ. न वि । ३ क. घ. विस्तात । ४ क. अनाम्नातद-क्षिणानि स्व । घ. अम्नातदक्षिणानि स्व । ५ क. स. णा स्व । ६ क. घ. ना । द्वयोरप्यसमक्षे तु भवेद्भत । ७ घ. लिबिक्षणम् । ८ स. ग. चारश्च । ९ स. क्षादन । १० क. नमाक । ११ क. ग. घ. स्वर्थश्च वे ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

अत एव मनुः—

" बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च । नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेतः निगमांश्रेव वैदिकान् ॥ वेदस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तमभ्यसेत् । शास्त्रं च विमलं कुर्यात्र चाधीत्य त्यनेत्पुनः " ॥

नियमाः पदार्थनिर्णयहेतवो निघण्डुप्रभृतयः ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये॥

योगोऽपेक्षितलाभः, क्षेपस्तद्रक्षणम् । योगक्षेपार्थसिद्ध्यर्थपिश्वरं तत्प्रयोजः नसंपादनसमर्थमुपयादुपगच्छेत् ।

गौतमः-" योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेन्नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्भिकेम्यः "।

मनुः—" दैवतान्यधिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् । ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु " ॥

स्नात्वा देवान्पितृंश्चेव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

मध्यंदिने यथाविधि स्नात्वा यथाविधि देवान्पितृंस्तर्पयेत् । चकारादृषी-न्मनुष्यांश्च । तथा देवादीनर्चयेत्पूजयेत् ।

वाङ्खः-- " नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कियाङ्गं मलकर्पणम् ।

कियालानं तथा पछे पोढा स्नानं प्रकीतितम् ॥
अस्नातस्तु पुमालाहीं जप्याग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थे तु नित्यस्नानं प्रकीतितम् ॥
चण्डाल्यावयपादि स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानाहिस्तु यतः स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुष्प(ध्य)स्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
तद्धि काम्यं समुद्धिं नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥
जमृकामः पवित्राणि अचिष्येन्देवताः पितृन् ।
स्नानं समाचरेद्यस्तु(त्तु) कियाङं तत्प्रकीतितम् ॥
मलापकपणं नाम स्नानमभ्यङ्गप्रकम् ।
मलापकपणां नाम स्नानमभ्यङ्गप्रकम् ।

९ क. स. धान्यानि । २ क. घ. "न् । दक्षः । वे° । ३ क. घ. श्वरमुक्तप्रयोजनस° । ४ क. घ. 'रं दैव' । ५ क. घ. 'छं पौर्णस्ना° । ६ ग. 'बधूमादि । ७ क. दप्रवा ।

सरःसु देवलातेषु तीर्थेषु च नदीषु च । कियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र किया मता " ॥

स्तानमेतत् । क्रिया कार्यत्या विहितेत्यर्थः ।

"तत्र काम्यं तु कर्तव्यं यथाविद्विधिचोदितम् । नित्यं नैमित्तिकं चैव कियाकं मलकर्षणम् ॥ तीर्थामावे तु कर्तव्यमुण्णोदकपरोदकैः । स्नातस्य विद्वितसेन तथैव परवारिणा ॥ शरीरशुद्धिविद्येषा न तु स्नानफलं लमेत् । अद्भिगीत्राणि शुध्यन्ति तीर्थस्नानाद्भवेत्फलम् ॥ सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च । स्नानमेव किया यस्मातस्नानं पुण्यतमं स्पृतम् ''॥

द्सः—" चतुर्थे तु तथा मागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वा कृत्रिमे जले ॥
मृत्तिका सप्त न प्राह्या वल्मीके मृषिकास्थले।
अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले मुरालये॥
परस्नानावशिष्टा च श्रेयस्कामैः सदा बुधैः "॥

अप्रथा विभक्तस्याद्वश्चर्यथागे मृदाहरणं कुर्यादित्यर्थः । शातातपः—" शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता । रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता " ॥

योगयाञ्चवल्कयः—" शृजुष्व वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

मृत्तिकां गोमयं दर्मान्युष्पाणि सुरमीणि च ॥

आहरेद्यावदर्थानि स्नानार्थं प्रयतः शुन्तिः ।

गत्वोदकान्तं विधिवत्स्थापयेत्तु पृथक्षितौ ॥

त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तु विचक्षणः ।

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां शालनं तु तैः ॥

भागैः पृथक्ष्यकुर्यात्क्षालने मृद्संकरः " ।

दशः—" मलापकर्षणं पार्श्वे मन्त्रतस्तु जले समृतम् । संध्यास्नानं त्भयतः स्नानदेशाः प्रकीर्तिताः " ॥ पार्श्वे तटे । (गृहस्थधमें प्रकरणम् रेप)

शौनकः — " नदीतीरे शुचौ देश आहरेन्मृत्तिकां कुशान । प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयान् ॥ एकदेशे ततः कुर्यान्मृदा स्नानं ततः परम् " ॥

निष्ठः—" मृदैकया शिरः शाल्यं द्वाम्यां नामस्तयोपिर । अधश्र तिस्रिभः कायः षड्भिः पादी तथैव न । शाल्येत्सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि " ॥

शौनकः—" गायत्र्याऽऽदित्या अव हि स्यातातो देवा इति मृदमभिमन्त्रयेत् " । गायत्र्या ऋष्यादि प्रसिद्धम् । आदित्या अव हि रूपातेति त्रित ऋषिः । आदित्या देवतौ । जगती छन्दः ।

"आदित्या अव हि रूपाताधि कूछादिव स्पराः । सुतीर्थमर्वतो यथाऽनु नो नेषया सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः " ।

अतो देवा इति मेधातिथिऋषिः। विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । " अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्वि चक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः" ।

ततः—'यत इन्द्र' 'स्वस्तिदा विशस्पतिः' 'विरक्षो वि मृथः' 'इदं सु मे जनितः' इति सुदं मितमञ्ज मितिदिशं क्षिपेत्पूर्वादिक्रमेण । ततो यत इन्द्रेति भर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ।

" यत इन्द्र मयामहे ततो नो अपयं कृषि । मघवञ्छाभि तव तत्र ऊतिभिर्वि द्विषो वि मुघो जहि " ॥

स्वस्तिदा विश्वसो भारद्वाजऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

" स्वस्तिदा विशास्पतिर्वृत्रहा विमुधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः "॥

" वि रक्षे। वि मृधो जिह वि वृत्रस्य हतू रूज । वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः"॥

इदं सु मे विषद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुष्छन्दः ।

" इदं सु मे जारेतरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः कोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ''॥

पिष्ठः—" ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मध्त्रवत् । अश्वकान्ते रथकान्ते विष्णुकान्ते वसुंघरा ॥ उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन रातवाहुना ।

९ क. थ. घ. ° मृदः सा° । २ क. घ. "ति । अत्रिक्ड° । ३ ग. °ता गायत्री छ° । ९७

मृत्तिके त्वां च गृह्यामि प्रजया च घनेन च ॥
मृत्तिके ब्रह्मदत्ताऽसि काश्यपेनाभिमित्रिता ।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
मृत्तिके देहि मे पृष्टिं त्विय सर्वे प्रतिष्ठितम् "।

अश्वक्रान्त इत्यादीनां यज्वक ऋषिः । मृत्तिका देवता । अनुषुण्छन्दः ।

" पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति झुवन् । अग्रमग्रं चरन्तीनामे।पधीनां वने वने ॥ तासामृषमपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् । स्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुर गोमय " ॥

अग्रमग्रमिति विश्वामित्र ऋषिः । गोमयो देवता । अनुषुष्छन्दः ।

" काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्"।

वूर्वयेति शेषः ।

"काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥ या शतेन प्रतनोपि सहस्रेण विरोहिस । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् " इति ॥

अग्निर्ऋषिः । दूर्घा देवता । अनुष्टृष्छन्दः ।

तथा—" अपाछमयिकिस्विषमपकृत्यमपोरपः(?) । अपामार्ग त्वमस्माकमप दुःस्वप्न्यं(प्रियं)सुव "

इति च सिन्धुद्वीपदृष्ट्याऽपामार्गदेवतयाऽनुष्टुभा मार्गेणाङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्। शौनकः—" अथ हिरण्यशृङ्गयाऽऽपो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय सुमित्रा न इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्भित्रा इति बहिः क्षिपेत् "।

हिरण्यशृङ्गयेति दीर्घतपा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । आपो देवीरुपह्य इति मेधातिथिर्ऋषिः । आपो गायत्री । अप्स्वन्तरिति शुनःशेपः सुमित्रा न इति दुर्गित्रा इति च वामदेवः, आपो देवताः । यजुपी छन्दः ।

ततः—" इन्द्रशुद्धादयश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत्। तत्रैव गायेत्सामानि अपि वा व्याह्यतीर्जपेत्॥ शिवेन मेति(मा) जपित्वेदमाप इत्यप आप्नवेत् "। (गृहस्यधमप्रकरणम् ४) आपो अस्मानिति शेषः।

" या सूर्य इति समापयेत् । 'तरत्समन्दी ' 'समुद्रक्येष्ठा ' इति सूक्ताभ्यां

यत्किचेदामिमं मे गङ्ग इति पावनम् "।

कुशैरिति शेषः । तत्र—" एतो न्विन्द्रम् " इति ऋचस्तिरश्रीनाङ्गिरस इन्द्रोऽनुषुष् । शिवेन मा चक्षुवेत्यग्निः । आपो जगती । इदमाप इत्यम्बरीषः सिन्धुद्वीप आपोऽनुषुष् । आपो अस्मानिति वामदेव आपिस्रिषुष् । याः सूर्यो रिविभिवसिष्ठ आपस्त्रिष्टुष् । [क्रतरत्समन्दीरिति गायत्री। समु द्रज्येष्ठा इति चतुर्ऋचं सूक्तम् । विसष्ठ आपिख्रष्टुप् ।] यत्किचेदिमिति विसष्ठी वरुणिसप्टिष् । इमं मे गङ्ग इति सिन्धुक्षित्भैयमेथो नद्यो जगती । ततः —

" स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेद्घमर्षणम् । "

" ऋतं च" इति तृचा(चेना)घवर्षणम् । अस्या अघवर्षण ऋषिः । भावतः

त्तम् । अनुषुष् ।

चतुर्विश्वतिमतात्-" स्नानादनन्तरं तावत्तर्योत्पतृदेवताः। उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं संध्याकर्मे ततः परम् " ॥

पुराणात् — " नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् " ॥

कार्ष्णाजिनिः-" नामिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्भतमानसः "॥ तर्वयेचेति शेषः।

नृसिंहपुराणम्—" वित्रार्व(तूषि)गणदेवादीन द्भिः संतर्वयेत्ततः । देवान्देवगणांश्चेव मुनीनमुनिगणानि ॥ वितू नितृगणांश्चेव नित्यं संतर्पयेत्ततः । द्यात्सर्वग्रहेम्यश्च ऋषिम्यश्च जलं ततः॥ कृतापसन्यः स्वधया वितृम्यस्तदनन्तरम् । "

पुराणात्—" तर्पणं देवतानां तु कृत्वा वै प्राङ्मुखः शुचिः । अधिकारी भवेत्पश्चात्पितृणां तर्पणे सदा " ॥

योगयाज्ञवल्कयः-" अतोऽन्यया चेत्सव्येन तिछान्कृत्वा विचक्षणः । दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिश्चेययाविधि "।

अतः स्थलस्थतर्पणात्। अन्यथा जलस्थतर्पण इत्यर्थः। तथा च स्मृत्यन्तरम्

एतिश्वहान्तर्गतप्रन्थः क. ग. पुस्तक्योर्न विद्यते ।

९ ख. ग. घ. तर्पणे। २ ख. ग. घ. °मात्रं ज°। ३ ग. पिटार्षे°।

" बौहुं पूर्ण तिछैः क्रत्वा जलस्यस्तर्पयोशितृन् । स्थलस्थेन न कर्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥ मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

मुद्रा पदेशिन्यङ्गुष्ठात्रसंयोगः।

315

व्याघः—" उमाम्यामथ हस्ताम्यामुदकं यः प्रयच्छिति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः "॥

यमस्तु—" द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पृरयेदुदकाञ्जलिम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् "॥

अत्र व्यवस्थामाह काष्णीजिनिः—

" श्राद्धे विवाहकाछे तु पाणिनैकेन दीयते । तर्पणे तूमयेनैव विधिरेष पुरातनः " इति ॥

अथवीऽऽश्वलायनीया दक्षिणेनैकहस्तेन कुर्युर्दक्षिणं प्रतीयादनादेश इति परिभाषावलात्।

गोबि(भि)छः— "शुक्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्शवलेस्तिलैः । विदंस्तु तर्पयेदकुष्णैस्तर्पयंस्तु सदा द्विनः ॥ अङ्गस्थैयिस्तिलैः कुर्याद्देवतापितृतर्पणम् । रुधिरं तद्भवेसीयं प्रदाता किल्विषी मवेत् ॥ रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् । वितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च "॥

ततश्रालोमकाङ्गस्यतिलैस्तर्पणं न दोषाय । स्थलैतर्पणविषयमेतत् ।

मरीचि:—" तिलानामप्यमावे तु मुवर्णरजतान्वितम् ।
तद्यावे निषिश्चेत्तं दर्भर्मन्त्रेण वा पुनः ॥
समम्यां रिववारे च गृही जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्रकल्ल्यार्थां न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
पक्षयोरुमयोर्जन्मसप्तम्यां निश्चा संध्ययोः ।
विद्यापुत्रकल्ल्यार्थां तिलान्पञ्चसु वर्जयेत् ।
निम्बस्य मक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनम् ॥
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्नवात्रे च मोजनम् ''।

१ ग. बाहुप्°। २ क.ग.घ. °थाऽऽश्व°। ३ क. ग. घ. °लस्थत°। ४ क. घ. °त्रार्थान कु°। ५ क. घ. ®त्रार्थातिला®।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

षट्त्रिंशन्मतात्—" गजाश्वरथपृष्ठे तु नाज्यक्के चेष्टकाचिते । न तर्पयेत्पितृन्देवाच स्थलस्थः स्थले कचित् " ॥

हारीतः—" आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् " ॥

विष्णुः—" स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः । नोषतिष्ठति तद्वारि पितृणां तित्ररर्थकम् ॥ यत्राशाचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् । सर्वयेत्त यथाकाममप्मु सर्व प्रतिष्ठितम् " ॥

कारणाजिनिः-''देवतानां पितूणां च जले दद्याजनलाञ्जलिम् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याजनलं पुनः "॥

ततम स्थलस्थितेनासंस्कृताय जलाञ्जलिर्देय इत्यपि क्रेयम् । " स्नानवस्रं ततः पीड्यं पुनराचमनं चरेत् । ये चैवास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रजा मृताः ॥

ते गृह्धन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् "।

इति वस्निन्णीडनपन्नः।

हारीतः—" जलाईवासाः स्थलगो य आचामेनराधमः । वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्तत्र विवन्ति हि "॥

दसः—" स्नात्वाऽऽचामेद्यदा विप्रः पादी कृत्वा जले स्थले । उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो भवेत् " ॥

ह्याघः-" जलाशयाद्रजेतीव्रवापो अस्मानृचं पठन् । ततो वस्रद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् "॥

जानोिलः—" स्नात्वा संगृह्य वेंस्नं च जङ्वे शोध्ये मृदम्मसा । स्नानं कृत्वाऽऽद्रवासास्तु विष्मूत्रं कुरुते यदि ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति "।

गोबि(भि)कः—"स्नातो न मार्जयदङ्गं नापसच्येन पाणिना । न च निर्भु(भू)नयेत्केशानाचामेन्नैन चोत्थितः "॥

ह्यासः-" न चानुष्टिम्पेदस्नातो वासोऽप्येवं न निर्धुनेत् । आई एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

९ स्व. ग. "सं झाननि"। २ ग. "सीरमा"। ३ क. घ. "बालः—'झा"। ४ क. घ. वक्षे। ५ क. घ. "ई झानै स"। ६ क. घ. "मेखैव नाइतः। ७ क. घ. "लिप्सेद"।

यत्स्नानवस्त्रेण मुखं विमृज्यते स्नात्वा च यत्त्वादति दन्तधावनम् । अन्योन्यपृष्टेन यदोपछिप्यते(?) तदेति कृत्वा प्रजहाति छक्ष्मीः "॥

सत्यवतः—" अर्घपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो छछाटे यस्य दृश्यते । चण्डाछोऽपि स शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः "॥

व्यासः—" आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्धवां मृदम् । थैश्वर्चयित गात्राणि तस्य धर्मी महान्भवेत् " ॥

जदाना—" स्नात्वा शिरो नावधुनेत्राङ्गभ्यस्तोयमुद्धरेत्। न च पूर्वधृतं वासो न तैछं न वसां स्पृशेत् "॥

योगयाज्ञवल्यः—" अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च.। कृतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन तद्भवेतः"॥

कुतपः कम्बलः। उत्तरीयविषयमेतत्।

सथा—" योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तो स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामध्यित्र कुर्याचेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥ स्नानमन्तर्जलं चैव मार्जनाचमने तथा । जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥ अधमर्षणमूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येतद्रपदिष्टं महात्मिभः " ॥

तया—" असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्तानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्त्रं मौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥
आपोहिष्ठादिमिमन्त्रं मृदालम्बश्च पार्थिवम् ।
आग्नेयं मस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण तद्दिव्यं स्नानमुच्यते ।
वारुणं चावगाहं तु (हस्तु) मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
शस्तस्नानं समुद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।
कालादेशादसामध्यीत्सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छिन्ति सूरयः । आत्मतीर्थप्रशंसायां ज्यासेन पठितं यतः ''॥

तथा—'' रां न आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाघमर्षणम् । एतेश्रतुभिर्श्रद्भान्त्रेभिन्नस्नानमुदाहृतम् ॥ अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् । पूर्वोह्दिष्टस्तथा मन्त्रेरन्यथा मार्जनं भवेत् " ॥

जीवालः—" अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु केामिकम् । आर्द्रेण वाससा वाडापे मार्जनं दैहिकं विदुः " ॥

कात्यायनः — " मार्सेद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजखलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जियत्वा समुद्रगाः ॥
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतियीसां न विद्यते ।
न ता नदीश्वन्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ॥
चन्द्रसूर्यप्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ।
स्वर्धुन्यम्मःसमानि स्युः सर्वाण्यम्मांसि भूतले ॥
कुपस्थान्यपि सोमार्कप्रहणे नात्र संशयः " ॥

स्वर्धुनी गङ्गा ।

देवलः—" राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्युनिशि काम्यवतेषु च ॥
नद्यामस्तमये स्नानं वर्नयेत्तु सदा बुँधः ।
नद्यां स्नात्वा नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धमीवित् " ॥

षतुः—" न स्नानमाचरेद्धक्त्वा नाऽऽतुरो न महानिशि । न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये "॥

नारायणः — " उपनीती बद्धारीखः सर्मागम्य यथागमम् । पवित्रपाणिरोकारं यक्षेत्रां मनसा स्मरेत् ॥ प्रातःसंध्याविधानेन च्छन्द आर्षं च दैवतम् ॥ स्मृत्वा चाऽऽयम्य च प्राणानाचामेद्दर्भपाणिना । ... आपः पुनन्तु मन्त्रण आपो हि छेति मार्जनम् ॥

१ ग. जाबालिः । २ क. ग. घ. कार्भिकः । ३ ग. घ. दैविकं । ४ क. घ. °सत्रयं । १ फ. घ. कुर्यात्रिशि । ७ क. ग. घ. बुधेः । ७ क. भाचम्य ।

प्रिक्षित्य चाझि सम्यगुदु त्यं चित्रिमित्यि । तच्च हुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यि ॥ एवं जपेट्र ध्वेबाहुः सूर्य पश्यन्समाहितः । गायञ्या तु यथाशिकत ह्युपस्याय दिवाकरम् ॥ नोच्चेर्न प्रेष कुर्यात्सावित्र्या च विशेषतः " इति ।

खुरएपतिः—"मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥ अन्यमत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः " ॥ १००॥

त्रसयज्ञमाह-

वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ॥ जपयंज्ञार्थसिद्धचर्थ विद्यां चाऽऽध्यारिमकीं जपेत् ॥१०१॥

षेदानृग्वेदादीनथर्ववेदपुराणानीतिहासान्भारतादीन्विद्यामाध्यात्मिकीमध्या-रमसंपन्धिनीम् । उपनिषद्गन्धिमस्यर्थः । शक्तितो यथाशिकत जपेत् । जप-यैद्वार्थसिद्ध्यर्थे ब्रह्मयद्वसिद्ध्यर्थम् । अध्यात्मिविद्यायाः पृथगुपादानं प्राधान्या-र्थम् । वेदेत्युक्तेऽथर्वप्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । तथाऽङ्गिरसामुपलक्षणार्थम् । अती-''यदथर्वाङ्किरसो मेदसः कुल्याः " इति अवणात् ।

मनुः—''अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः । सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥ आदावारम्य वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् । यदधीतेऽन्वहं दाकत्यां स स्वाध्याय इति स्मृतः '' ॥

शीनकः —

"प्राग्वोदग्वा ग्रामानिष्कम्याप उत्प्रुत्य यज्ञोपवीत्यक्तिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्थ प्राक्कानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थानं कृत्वा दक्षिणोत्तरी पाणी संधाय सपावित्रपाणिद्यावाष्ट्रिययोः संधिमीक्षमाणः संमील्य यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् । अंपूर्वा व्याह्रतीः सावित्रीमन्त्राह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाभिति तृतीयाम् "।

युक्तः समाहितः।

तथाँ—" स यावन्मन्येत तावदधीत्य(त्यै)तया परिदधाति नमो ब्रह्मण इति "। परिधानशब्दान्तिरभ्यासो भवति ।

१ क. घ. त्यं मित्र । २ क. ग. घ र्जपं यु । ३ इ. विज्ञप्रसि । ४ ग. प्रासि । ५ क. स. घ. छ. त्र, भू। अथि। ६ क. ग. घ. छ. त्र, भू। अथाहि । ७ ग. यथा। ८ ग. भीथीत ते।

भावाराध्यावः]

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

. बृहस्पतिः — " स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रांतराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यदेति निमित्ततः "॥

सः, ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः।

यनुः—" नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्ममन्त्रं हि तस्मृतम् । बह्याहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवष्ट्कृतम् "॥

तथा - " वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममम्त्रेषु चैव हि " ॥

वेदोपकरणं वेदाङ्गम् ।

आपस्तम्बः--

" अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतते वा विस्फूर्नेद्वेकामृवमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिन्याहरेत् । भूर्युवः स्वः सत्यं तपः श्रुद्धायां जुहोमीति वैतत्ते नो हैवास्यतदहः स्वाध्यायतपाप्तो भवति "।

अत्र च वातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं देवादितर्पणं कार्यम् । तथा च बृहस्पतिः—

" ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धघर्षं विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जेपत्। जप्त्वा वा प्रणवं वाऽिष ततस्तर्पणमारभेत्॥ विस्तित्वा वसनं शुक्तं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यात्र पात्रे तुं कदाचन ॥ पात्राद्वा मूलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षितौ । जलपूर्णेऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिपि " ॥

योगयाञ्चरक्यः —" यद्युद्धतं निविश्चेत तिल्लानसंमिश्रयेज्जले । अन्यथा वामहँ स्ते सु ततस्तर्पणमाचरेत् "।।

तथा-" अन्वार्ब्धेन सब्वेन नाम्ना गोत्रेण चाप्यथ । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रेरास्तीर्थं च कुशाञ्जामान् ॥ प्रागग्रेषु सुरान्देवान्दक्षिणाग्रेषु वै वितृन् । सच्यं नीनु तथीऽन्वाच्य पाणिम्यां दक्षिणामुखः " ॥

१ स. प्राहुरा । २ क. घ. द्वैकं वाव । स. द्वैकां वर्चमे । ३ क. ग घ. शुद्धायां। च ग. भू। जपये। ५ क. घ. 'स्तीयें वे। ६ क. घ. तु अथाविधि। पां । ७ ग. 'स्तेन सतस्त । ८ क. घ. न पाणिना दक्षिणेन तु । आं । ९ क. घ. वं वर्हिपः शुभा । १० ग. "स्देयाइक्षि"। ११ क. ख. घ. जान्बत"। १२ ग. 'था द्वास्यां पा"।

(गृहस्थधमप्रकरणम् ४)

पूर्व(वी)वन्मन्नीः पूर्वयाज्ञवल्क्यसंहितायां श्राद्धम्करण उत्तीः "विश्वे देवास आगत " " उज्ञन्तस्त्वा " इत्याद्युक्तैः (दिभिः)।

> " विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं हवम्। एदं वर्हिनिषीदत "॥

" उरान्तस्त्वा हवामह उरान्तः समिघीमहि । उरान्तरत्वा आ वह पितृन्हविषे अत्तवे " इति ॥

कात्यायनः—" देवांस्तु देवतीर्थेन तर्पयेदश्वतोदकैः "॥

व्यासः—" एकैकमञ्जर्छि देवा द्वी द्वी तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरर्खीखीन्स्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् "॥

लिसितः—" उमाम्यामि हस्ताम्यां संवृताङ्कष्ठकाम्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागमः कुरौर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात्"।

योगयाज्ञवल्कयः—" ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्धं प्रजापतिम् । देवांरुक्त्यांसि वेदांश्च ऋषींश्चेव तपोधनान् ॥ आचार्याश्चेव गन्धवीनाचार्यतनयांस्तथा । संवत्सरं सावयवं देवीश्चाप्सरसस्तथा ॥ तथा देवात्रगात्रागानसागरान्पर्वतांस्तथा । सिरतोऽथ मनुष्यांश्च यक्षाचकांसि चैव हि ॥ विशाचांश्च मुपर्णांश्च मूतान्यथ पश्ंस्तथा । वनस्पतींश्चीषधीश्च मूतग्रामं चतुर्विधम् " ॥

विष्णुसमुच्चयात्—" ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतिद्वतः । प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्रृथक् " ॥

कार्ष्णाजिनिः—" सनकश्च सनम्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कार्षेळश्चाऽऽमुरिश्चेव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥ एते ब्रह्ममुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्तिताः "॥

पद्मपुराणात्—" मरीविमञ्यङ्किरसौ पुलस्यं पुलहं ऋतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ''॥

वौधायनः—" अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितून्ख्या नमस्तर्पयामि। पितामहा-न्ख्या नमस्तर्पयामि। प्रापितामहान्ख्या नमस्तर्पयामि। मातूः स्थया नमस्तर्पयामि " इत्यादि । (गृहस्थधमंत्रकरणम् ४)

तथा--

" अनुतीर्थमप उपसिञ्चति ऊर्ने वहन्तीरमृतं घृतं मधु पयः कीलालं परिस्नुतं स्वधाक्षस्य पितॄन्मे तर्पयत तृप्यतं तृप्यत " इत्यादि ।

पुराणात्पुनरेवसानाञ्जलिपद्यः--

" ये मे कुछे छुप्तिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिछोदकम् " ॥

मत्स्यपुराणे—" देवामुरास्तथा यक्षा नागा गन्धवराक्षसाः।
विशाचा गृह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः॥
जलेचरा भूनिलया वाय्याधाराश्च जन्तवः।
तृप्तिमेते प्रयान्त्वाशु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः॥
नरकेषु च सर्वेषु यातनासु च ये स्थिताः।
तेषामाण्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥
येऽबान्धवौ वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्लिति "॥

पोगयाभवल्क्यः—" कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
अञ्जिष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥
यदि स्याज्ञीविषतृक एतान्विद्यात्तदा पितृन् ।
यभ्यो वाऽपि पिता द्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदापयेत् ॥
वसून्रद्रांस्तथाऽऽदित्यात्रमस्कारस्वधान्वितान् ।
एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीतिषतृको द्विजः " ॥

तर्पयेदिति शेषः । कव्यवाहमनळं तर्पयामिति प्रयोगः । असमर्थस्य संक्षेपतर्पणमाइ विष्णुपुराणम्—

" आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् । दयास्पयोज्जर्छोस्रीस्तु कुर्वन्संक्षेपतर्पणम् " ॥

योगयाम्बर्क्षः—" निष्पीक्य स्नानवस्त्रं तु प्रश्लाह्य प्रयतः शुनिः । देवानामर्चनं कुर्योद्धह्यादीनाममत्तरः ॥ विष्णुर्वद्या च रुद्धश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः । तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

+ स्य तर्पयत मे पितृन् " इति पाठी बोधायनधर्मशास्त्रे दृश्यते ।

[्] १ क. ग. घ. 'त द्रप्यत द्र'। २ क. घ. ैर्धस्नाना'। ३ क. ग. 'वा अवान्धवा ये'।

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वे चराचरम् " ॥

पूजायामसमर्थस्यैतत् । ब्रह्मयञ्चानन्तरं नृसिंहपुराणे—

" ततोऽध्यं मानवे दद्यात्तिर्छपुष्पजलान्वितम् । उत्थिप्य मूर्धपर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥ जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः । विधेः पुरुषमूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् " ॥

इंसः शुचिषदिति वामदेव ऋषिः। जगती छन्दः। मूर्यो देवता।

तथा—" अप्खराौ हदये मूर्ये स्थिण्डिले प्रतिमासु च । षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ असौ कियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम्। प्रतिमाखरपबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ आप आयतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः। तस्य सर्वगतत्वाच स्थि । । वितारमनः ॥ अ(आ)नुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुम(व)न्तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्वीजमृषिनीरायणः स्मृतः ॥ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे। तृतीयां वामपादे तु चतुर्थी दक्षिणे न्यसेत् ॥ पञ्चभीं वामजानौ तु पछीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमी वामकुसौ तु अष्टमी दाक्षणे न्यसेत् ॥ नवमीं नाभिमध्ये तु दशमी इदये तथा। एकादशीं कण्ठदेशे वामवाही तु द्वादशीम् ॥ त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् । अक्णोः पञ्चदर्शा चैव षोडशीं मूर्कि विन्यसत् ॥ एवं न्यासविधिं कृतवा पश्चाद्धचानं समाचरेत्। आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥ द्वितीययाऽऽसनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

अध्यै चतुध्यी दातव्यं पश्चम्याऽऽचमनीयकम् ॥

पष्ठ्या स्नानं प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।

यद्गोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥

पुष्यं दशम्या दातव्यमेकादश्या तु धूपकम् ।

द्वादश्या दीपकं दद्यात्रयोदश्या निवेदनम् ॥

चतुर्दश्या नमस्कारं पश्चदश्या प्रदक्षिणम् ।

अर्चियत्या तु देवेशं षोडश्या च विसर्जनम् ॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

प्राने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

ध्ययः सदा सवितृमण्डलमध्यवतीं

नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।

*केयूरवान्कनककुण्डलवान्किराटी हारी हिरणमयवपुर्धृतशङ्खचकः '' इति ॥

योगयाज्ञवस्वयः-" एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् । ततोऽवछोकयेदकं हंसः शुचिषदित्यृचा ॥

स याति ब्रह्मणः सद्म स्नात्वेक्षित्वा न यात्यधः "।

नर्सिहपुराणे—" अष्टाक्षरेण देवेशं नरिसहं तथा स्वयम् ।
गन्धपुष्पादिभिनित्यमचेयेदच्युतं नरः ॥
सर्वार्थदायी मन्त्रोऽयं सर्वपापहरः परः ।
सर्वदुःखहरः श्रीमान्सर्वशान्तिकरः स्मृतः ॥
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिनिरायणः स्मृतः ।
छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥
गन्धपुष्पादिसकलमनेनैव निवेदयेत् ।
प्रतिमाभ्याचितो विष्णुः प्रीतो मवति तत्सणात् ॥
किं तस्य बहुभिभिन्तेः किं तस्य बहुभिर्भिः ।
कें नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः " ॥

पुराणात्—" शिवं मास्करमित्रं च केशवं कौशिकीमिप । तायिनं चार्चयेनैति देवलोकादधो गतिम् " ॥

^{*} रवान्मकरकुष्डलेति पाठोऽपि प्रसिद्धः ।

कौशिकी दुर्गा। तायी बुद्धः ॥ १०१॥ अह्मयज्ञमुक्त्वा महायज्ञानाह—

बिलकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसरिकयाः॥ भूतिपत्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः॥ १०२॥

बिलकर्षे भूतयद्गः । स्वधा पितृयद्गः । पितृभ्योऽत्रादिदानं स्वधाशब्देनो-पल्रक्ष्यते । लौकिकेऽयावु(वौ)पासने वा सायं मातस्त्र होमो देवयद्गः । स्वाध्यायोऽध्ययनविशेषो ब्रह्मयद्गः । अतिथिपूजनं मनुष्ययद्गः । एषामेव संद्रान्वयमाइ मनुः—

"अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च । बाह्यं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ जपोऽहुतो हुवो होमः प्रहुतो भौतिको बिछः । बाह्यं हुतं द्विजाञ्याची प्राशितं पितृतर्पणम् " ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्र हुतादत्राच्छेषाद्र्तबिं हरेव ॥

देवेभ्योऽनेष्टौ श्रहण्यं हुतशेषादन्ताद्भाद्भतेभ्यो विक्ति हरेत् । अन्नमत्र पक्ष्म् । तथा—" शालाश्रौ विष्वेदन्नं लौकिके वाडापे नित्यशः ।

यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन्होमो विघीयते ॥ छीकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पञ्चमूनापनुत्तये "॥

आश्वलायनः—" अथ सायं प्रार्तेः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् "। कात्यायनः—" हविष्येषु यवा मृख्यास्तदनु बीहयः स्मृताः। मापकोद्रवेगौरादीन्सर्वालामेऽपि वर्जयेत् "॥

आपस्तम्वः--

"न क्षारखनणहोमो निद्यते । परात्रसंमृष्टस्य हिन्यस्य होमः । उदीचीनं मस्मापोद्य तस्मिख्नृहृयात् । तद्धृतमहुतमय्रौ मनति " इति । तस्यार्थः—क्षारखनणपरात्रसंसृष्टहिन्येण होमोऽयौ न कार्यः ।

" आर्या अन्नसंस्कर्तारः स्युः । हासं श्वासं क्षवशृमभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ।

* इच्यं हुत्वा हुतेति पाठो युक्त इति भाति ।

१ ग. 'िपतृसुर'। २ ख. ग. 'ध्यायाध्य'। ३ क. ख. ग. घ. देवतेष्टिहुं। ४ ख. 'तः सिमद्व'। ५ क. घ. 'वकीरादीन्सर्वछा'। ६ क. घ. 'ते। तथा प'। ७ क. घ. 'चीनमुष्णं भ'े। ८ क. थंकासं। ख. 'संहासं।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

केशानक्षं वासश्चाऽऽलम्याप उपस्पृशेत् । आयीषिष्ठिता वा शूदाः संस्क-र्तारः स्युः " ।

तथा-" परोक्षमें संस्कृतमयावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदेव पवित्रमित्याचक्षते "।

द्धः--" पञ्चमे च तथा मागे संविमागो यथौईतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते "॥

ह्यासः — " वैश्वदेवं प्रकुर्वात स्वशाखाविहितं ततः । संस्कृतान्नेई विष्येश्व हविष्यव्यक्षनान्वितेः ॥ तैरेवान्नेई दियाच्छेषमाष्ठाव्य वारिणा । कृतापसन्यः स्वधया सर्वे दक्षिणतो हरेत् " ॥

आपस्तम्बः--

" बलीनां तस्यै देशसंस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोद्ध्यें न्युप्य पश्चात्परिपेचनम् "॥

अनं भूमी श्वचण्डाळवायंसानां विनिक्षिपेव् ॥ १०३ ॥

सादीनामसं भूमौ निक्षिपेत् । चण्डालशब्दः पतितादिपरिग्रहार्थः । तथा च मनुः—" शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

तथा च मनुः —" शुना च पातताना च श्वपचा पापरागिणाम् । वायसानां किमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्धवि " ॥

अत्र पतितग्रहणं कपालपाण्यादिपारिग्रहार्थम् । तथा च क्रह्माण्डपुराणम् —

" पूर्व देवैजिता दैत्याः सङ्ग्रामाच पराजिताः । कपाछपाणयो जग्मुः केचित्रम्नवतास्ततः ॥ केचित्रमुण्डास्त्विज्ञिताक्षाः कपायवसनास्ततः । सान्त्व(त्व)ताश्च दुराचाराः शौचाचार्रवहिष्क्वताः ॥ नरास्थिकेशसंछनाः केचिद्यानेन दानवाः । अनाश्रमी व्रतस्थश्च जटी मुण्डी वृथा च यः ॥ प्रायश्चित्तौदिकं यश्च मृरुयेन कथयेत्ररः । निर्वृणो भित्रमयीदो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ रोगिणां व्रतिनां यश्चे सित्रणां वाऽथ निन्दकः । अप्रिणामथ देवानां निन्दत्यात्मानमेव यः ॥ अप्रिणामथ देवानां निन्दत्यात्मानमेव यः ॥

१ स. "मामें सं" । २ स. "थाऽऽहतः । ३ ग. "स्य सं"। ४ ग. "क्य प"। ५ ४. "यसेम्यश्च नि"।६ क. घ. ब्रह्मपु"। ७ ग. "रविवर्जिताः। ८ क. घ. "संछित्राः । ९ क. घ. "लाधिकं। १० स. 'निन्दितः। रो"। ११ क. ग. योगिनां। १२ क- घ. "ध्व मित्रणां।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् 😕) प्रख्यापयति यो विष्रो नाभिमानश्च वेदयेत्। कितवो मद्यपश्चैव ऋतूनां क्रयविऋयी ॥ वणिग्वार्धुषिको ग्रामप्रेषकः विशुनस्तर्थं । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविकयी ॥ सामुद्रकुच्छिद्रकृच तैलिकः कूटकारकः । गुरोश्राडीकनिर्वन्धी गुरोर्वञ्चयिता खडः ॥ मत्तश्रोज्झितवेदश्र घातको गुरुतल्पगः। संकरस्रीरतो बन्धुनीरीणां छम्पटस्तथा ॥ निक्षेपहारी मायावी तथा कायाचिकित्सकः । क्रीणन्यो निन्दते(ति) द्रव्यं विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥ स्त्रीवालबाह्मणानां च हन्ता गोघः प्रपञ्चवान् । वर्णसंकरकृद्यश्च कारुकश्च विकर्मकृत्॥ स्वजातिधर्मसंत्यागी परेकर्मरतश्च यः । विवेच्छुकं च यः पुंसां स च दुष्टो मुखेमगः॥ एते दैत्याः समारव्याता न तु सृष्टाः स्वयंभुवा । यज्ञेषु रक्षतां भागो देय इत्येव संस्मरन् ॥

व्यक्तिणः स्यात्कृतयुगं पितरस्तत्र देवताः ॥ त्रेतायुगं क्षत्रियश्च तत्र पूज्याश्च देवताः । विज्ञेयं द्वापरं वैश्यस्तत्र बुद्धस्तु पूज्यते ॥ शूद्रः कल्यियुगं तत्र पूज्याः पाषण्डिजातयः " इति ॥

विद्यम्यो मूर्तिमञ्चश्च तेम्यो दचाहृहाह्यलिम् ।

भृतवलिदाने मन्नः—

" ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बिलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बार्ले पृष्टिकामो हरामि मयि पृष्टिं पृष्टिपतिर्दधातु " इति ॥

च्यासः—" ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥ वायसाः प्रतिगृह्णन्तु इमं पिण्डं मयाऽपितम् । श्वानी द्वौ शाव(श्याम)शबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥ ताम्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावाईसकौ । दस्वाऽनेन विधानेन विलं पश्चादुपस्पृशेत्" ॥ (गृहस्थधमेत्रकरणम् ४)

अन्नहोमप्रभृति श्वादिभ्योऽन्नपक्षेपपर्यन्तं वैश्वदेवारूपं कर्म सायं प्रातः कर्तव्यम् । यदाइ मनुः—

" सायमनस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं वर्छि हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधायते " ॥

कर्तृणां पुंसामलाभे परंनी वैश्वदेवं मन्नरहितं कुर्यात् । वलिग्रहणं वैश्वदे-चोपलक्षणार्थम् । तथा च गौतमः—

> " सायं प्रातर्वेश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च । अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् ''॥

तस्य मातरूपक्रमः सायमपवर्गः। यदाइ लौगाक्षः--

" दिवाचरेम्यो भूतेम्य इति दिवा । नक्तंचरेम्यो भूतेम्य इति नक्तम् " ॥१०३॥

अतं पितृमनुष्येभयो देयमप्यन्वहं जलम् ॥

असं पित्रादिभ्योऽन्वहं भितिदिनं देयम् । पुत्रिकापुत्रेण तु मातामहादिभ्य - स्त्रिभ्यो द्यामुष्यायणैस्तूभयेभ्यः ।

तदाह च्याघः—" दद्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकामुतः । उमयोरथ संबन्धाकुर्यात्स उभयोरि " ॥

अस्यापुत्पन्नमपत्यं तव मम स्वधाकरं भवत्विति कन्यादातुर्वरेण सह संम-तिपत्ती कृतविवाहायाः पुत्र उभयसंवैद्धः। मनुष्येभ्योऽतिथिभ्योऽन्वहं मतिदिनं देयम्। अन्वहमिति मत्येकमभिसंवध्यते। अन्नाभावे जलम्। अत्रान्वहमिति विधीयतेऽन्यदनूद्यते।

> मनुः—" कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोम्ह्रफरैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् " ॥

लघुहारीतः—" नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्ध्यपिण्डादिवर्जितम् " ॥

मत्रयपुराणे—" नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्धिनानीयात्पार्वणं पर्वमु स्मृतम् " ॥

कारपायनः—" अध्यक्तमाशयेद्विप्तं वितृयज्ञार्थिसिद्धये । अदैवं नास्ति चेदन्यो मोक्ता मोज्यमथापि वा ॥ अभ्युद्धत्य यथाशक्ति किंचिदन्नं यथाविधि । वितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहार्द्विनः ॥ वितृभ्य इदिमत्युक्त्वा स्त्रधाकारं च कारयेत् "।

१६. घ. °रनी मन्त्रराहितं सायं वैश्वदेवं कुै। २ क. ग. घ. °वन्धः । म. । १९

अदैविगित्यन्तमेकं वाक्यम् । नास्ति चेदन्य इत्यपरम् । देवलः—" अघृतं मोजयन्विप्रः स्वगृहे सित सिपिष । परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥ मिष्टमत्रं स्वयं मुक्त्वा पश्चात्कदशनं छत्रु । ब्राह्मणं भोजयन्विप्रो निरयं चिरमावसेत् " ॥

भातातपः — " भूतयज्ञस्तथा श्राद्धं नित्यं त्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं सदा " ॥

नित्यिपिति श्राद्धविशेषणम् । प्रचेताः—" नाग्नौकरणं नाऽऽवाहनं न विण्डा न विसर्जनम् । अनुबज्या दक्षिणा च त्रिम्यश्चातिथिकल्पनम् "॥

त्रिभ्यश्वाधिकस्य विषस्याधिगतस्यातिथित्वं कल्प्यम् ॥
मार्कण्डेयपुराणम्-" कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितृनुद्दिश्य विष्रांस्तु भोजयेद्विष्रमेव वा ''॥

नारायणः—" नियुज्यैकमनेकं वा श्रोजियं प्राङ्मुखं सदा । निवीती तद्गतमना ऋषीन्ध्यायन्समाहितः ॥ आसनं चार्धदानं च भुक्तवेद्वाचनं ततः । स्वशक्त्या चान्नमुद्धृत्य हन्तेत्येवं प्रकल्पयेत् " ॥

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान पचेदन्नमारमने ॥ १०४ ॥

स्वशाखाध्ययनं स्वाध्यायो न तु स्वशाखैव, तस्या अकार्यत्वात् । ततश्च स्वशाखाध्ययनमन्वहमनुदिनं कुर्यात् । ब्रह्मयज्ञस्यतत्पुनर्वचनमन्वहमिति गुण-विधानार्थम् । तथाऽऽत्मार्थमत्रं न पचेत् । अत्राऽऽत्मनः कैवरुपं विवक्षितम् । तेन देवादीनामात्मनश्च कुते पाको न दोषाय । यदाह मनुः—

" देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छूमन्न स जीवति "॥

एवं च-" अवं स केवछं मुङ्कते यः पचत्यात्मकारणात् "

इति स्ववाक्येनाविरोधः। अत एव श्रुतिः—" केवलाघो मवति केवलादी " इति ॥ १०४॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥ संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५॥ (गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

बोलादीनितयींश्र भोजियत्वा भुकताविशष्टं दंपती भुझियाताम् । असा-मध्यिद्वालस्तथा वृद्धः, परिणीता कन्या पितृगृहे स्थिती खवासिनी, गर्भपु-ष्ट्यर्थे गर्भिणी श्रीणत्वादातुरो वचनादितिथिगृहच्यापारसाधकत्वाऋत्याः ।

मर्नुः — " मुवासिनीः कुमारीश्र रोगिणो गर्भिणीस्तथा । अतिथिम्योऽम्र एवैनान्भोजयेदविचारयन् ॥ अदत्त्वा तु य एतेम्यः पूर्व मुङ्केऽविचक्षणः । स मुझानो न जानाति श्वगृष्ठेनिभिमात्मनः " ॥

अभिर्मृष्टेश्रेश्राऽऽत्मानं भक्षमाणं न जानातीत्यर्थः । ततश्र वास्त्रमृतिभिः सह भोजनं न प्रत्यवायायेति ॥ १०५॥

अपौशानेनोपरिष्टाद्धस्तांचैव भुञ्जता ॥ अन्यममृतं चैव कार्यमन्नं दिजन्मना ॥ १०६॥

अपोऽशानेत्युपनेता माणवकं मेष्यति । तेन च मेषेण तदर्थोऽत्र लक्ष्यते— अपोशानेनेति । ततश्रापोशानेन भोजनाद्ध्र्वं पुरस्ताच क्रियमाणेनान्नपनप्र-ममृतं च द्विजातिना कार्यम् ।

द्वद्यातातपः — " परिधानमपोशानं पूर्वमाच्छादनं परम् । भवत्यन्नमनशं हि सोत्तरीयं तथाऽमृतम् " ॥

वीधायनः—" उपिछिसे समे स्थाने शुची श्रक्षणसमिन्वते । चतुरेश्रं त्रिकोणं तु वर्तुछं चार्धचन्द्रकम् ॥ कर्तव्यमानुपूर्व्यण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् "।

व्रह्मपुराणे—" अनं दृष्ट्वा प्रणम्याऽऽदौ प्राञ्जिलः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतिदिति मक्त्याऽथ वन्दयेत् "॥

बौधायनः--

" सर्वावरयकावसरेषु प्रक्षाछितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृत्ते देशे प्राकुल उपविश्योद्धृतमाहियमाणं भूभुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छे- व्यस्तं तु महाव्याद्धतिभिः । प्रदक्षिणमन्नमुदकं परिषच्य सब्येन पाणि- नाऽविमुञ्जनमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चानेन प्राणाहुती-

९ इ. बाठः सुवासिनी वृद्धो ग°। २ स्त. "ता । सुवा" । ३ क. स्त. ध. "नी च ग°। ४ क. ग. "नुः। स्ववा"। ५ ग. घ. "ति। आपो°। ६ इ. "पोश्चने"। ७ इ. "स्तादश्रता तथा। भ°। ८ स्त, प्रेपणत°। ९ ग. 'रसं त्रि"।

र्जुहोति श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा " ।

अपाने च्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादि यथालिङ्गपनुषङ्गः ।
" एवं पञ्चान्नेन तूर्णीं मूयो त्रतयेत् । प्रजापतिं मनसा ध्यायेत् ।
अथाप्युदाहरन्ति—आसीनः प्राक्षालोऽश्लीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽशिं समुपस्यशेत् ॥

सर्वमक्षापूषकन्दमूळेमांसानां दन्तैनीवद्ये आहितोऽसृता विधानमसीत्युपरिष्टा-द्यः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां य्रन्थिरासि रुद्रो मा विशान्तर्गत(क)स्तेनान्नेनाऽऽप्यायस्वेति पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्कछे पाणि स्नाव-पति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष अङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥ इति । हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । श्रद्धायां निविश्यामृतं हुतं शिवो मा शिवमा(१)विश प्राणमन्नेनाऽऽप्यायस्य" ।

श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायामुद्दाने श्रद्धायां समाने निविष्ठये॰ त्यादि यथालिङ्गमनुषङ्गः।

" ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायत्यक्षरेणाऽऽत्मानं योजयेत् । सर्वत्र ऋतुयाजिनामा-रमयाजी विशिष्यते । स एवमेवाहरहः सायं प्रातर्जुहुयादद्भिर्वा सायम्" ।

तथा—" ब्रह्मचारी गृहस्थश्च योऽनशंस्तु तपश्चरेत्। प्राणाग्निहोत्रछोपेन अवकीणीं भवेतु सः "॥ "अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेवं विधानम् "।

प्रायश्चित्ते तदेव विधानिमिति, प्रायश्चित्ते कर्तव्यमित्यर्थः ।
"अथाप्युदाहरान्ति—अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुक्के कदाचन " ॥

आपस्तम्वः-"आचम्य चोध्वं पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् । ततोऽक्षिमुपस्पृशेत्" । प्रगतमुदकं याभ्यां तौ पोदकौ ।

हारीतः—" न काष्णीयसे मृन्मये वाऽशीयात् "। विष्णुः—

१ क. ग. घ. 'ति प्रा°ा २ क. ग. घ. "छमासा°ा ३ ग. "त्राभिसु'। ४ क. "तिसिहि°। ५ क. घ. "णि निस्रा' ६ घ. हुत्वाऽत्रम'। ७ क. घ. "श्चरन्। प्रा°। ८ घ. "व प्रधानमिति प्रायश्चित्तेक°, । ९ क. मृ। इति प्रायश्चित्तं क°। १० ख. घ. "ये नाश्री°।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

"न गोबाह्यणोपरागेऽश्रीयात्। न राजव्यसने प्रवसितश्राग्निहोत्री यदाऽशिहोत्रं हुतं मन्येत तदाऽश्रीयात्। यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमेपि पर्वणि च
यदा पर्वकृतं मन्येत । नाश्रीयाधाजीणे नार्थरात्रे न मध्याहे न संध्ययोः।
नाऽऽर्द्रवासा नैकवासा न नग्नो न भिन्नासनगतो न शयनगतो न भिन्नभाजने नोद्धृतस्रोहं न दिवा धाना न रात्री तिलसंबद्धं दिषे न सक्तृत्र
कोविदारवटपिष्पर्लशाणशाकं नादस्वा नाहुत्वा नाऽऽर्द्रपादो नानार्द्रकरमुखश्च नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्। न चन्द्राकतारका निरीक्षेत न मूर्थानं स्पृशेत्।
स्राव्यनुलिसश्च न निःशेषकृतस्यादन्यत्र दिधमधुसार्पःपयःसक्तुपल्लोदकेम्यः।

नाश्रीयाद्धार्यया साधँ नाऽऽकाँशे न तथोत्थितः ॥ बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन्बहवस्तथा । शून्यालये विद्वगृहे देवागारे कथंचन ॥ ताम्ररजतसुवर्णशङ्केस्फटिकाइमनां भित्रमभित्रमित्यदेषः "।

मार्कण्डेय:-"न्यस्तपात्रस्तु भुज्जीत पश्च आसान्महामृने । देशमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥ विश्रुषां चोपसंस्पर्दाः पादचैल्लस्तवर्धः । मुलेन मुद्धेः विश्रोऽपि पित्रर्थे न तु लिप्यते " ॥

पैत्के भोजने भूमिपात्रमितिष्ठापनं नं लेपनीयमित्यर्थः । विष्णुपुराणे—" अश्वीयात्तनमा भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । लवणाग्लो तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ श्वीगद्रवं पुरुषोऽश्वीयानमध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुखति ''॥

शातातपः—" विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्बन्नः ।
तोयं पिवति वक्रण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोयं पिवति द्विजः ।
मुरापानेन तत्तुरुयं मनुराह प्रजापतिः ॥
हस्तौ प्रक्षारुय गण्ड्यं यः पिवेदविचक्षणः ।
सदेवांश्च पितृंश्चेव आत्मानं चैव घातयेत् " ॥

गण्हूषो भोजनीवचुलकः।

१ ग. न ब्रा॰। २ ख. "मित्रप॰। ३ ख. ग, °दा न रा॰। ४ ग. °त्री न ति॰। ५ क. घ. ॰धिस॰। ६ ग. "छशाण'। ७ क. °काले न । ८ क. घ. न । पैठीनसिः——ता॰। ९ क. घ. घ. ४ कु. ख. ११ कु. ख. ग. ॰नाप्रचु॰। ९ क. ख. ग. ॰नाप्रचु॰।

ब्रह्मपुराणे—" यस्तु पाणितछे भुङ्के यस्तु फूत्कारसंयुतम् । प्रसताङ्गालिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच तत् ॥ नाजीर्णे मोजनं कुर्यात्स्याचेत्रातिनुभाक्षतः। हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्थो न मुक्षयेत् ॥ **इमशानाम्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽपि वा ।** शयनस्थो न भुझीत न पाणिस्थं नै चाऽऽसने ॥ नाऽऽद्वेवासा नाऽऽद्वेशिरा न वाऽयज्ञोपवीतवान् । न प्रसारितपादो न पादारोपितपादकः ॥ नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्योक्किकास्थितः। न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकुर्तेमाजनः ॥ नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः । न चर्मापारे संस्थश्च चर्मनेष्टितपार्श्वनान् ॥ आसरोषं च नाश्रीयात्पीतरोषं विवेत्र च । शाकमृङफङेक्षाणि दन्तच्छेदेन मक्षयेत् ॥ सेचयेनानमनेन विक्षिप्तं पात्रसंस्थितम् । वहूनां भुक्ततां मध्ये न चाश्रीयात्त्वरान्वितः ॥ वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्वनेत् "।

शहः—" नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत् । नाग्रासनस्यः प्रथममश्रीयात् । नाधिकं दद्यात्र प्रतिगृह्णीयात् "।

खुहरपतिः—" न स्पृशेद्वामहस्तेन भुद्धानोऽत्रं कदाचन । न पादं न शिरो वर्स्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् " ॥

आपस्तम्यः—" मनाग्मुजीत तथा प्राप्तादकृतभूमौ भुजीत "।

देवलः—" मुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मान्किचिदा विमेत्। उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वेषेद्रुवि "॥

अत्र मद्य:—" रीरवेऽपुण्यनिल्ये पद्मार्नुदनिवासिनाम् । प्राणिनां पूर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् " इति ॥ " मुक्तवाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेनमुखहस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरथ " ॥

१ क. °िणस्थे न । २ ग. नवार्थने । ३ क. घ. °र्यद्वरा । ४ क. ग. घ. "तभोज' । ५ क. ग. घ. °च्छेदैने भ° । ६ क. घ. °चरेत् । उ ै। ७ क. "नां सर्वजन्त्ना । घ. "नां सर्वभू" ।

(गृहस्यधमेत्रकरणम् ४)

ह्यासः—" अद्भिः प्राणान्समास्य नाभि पाणितस्रेन च । मुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्याद्रेण पाणिना ॥ आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही "॥

विष्णुपुराणे—" स्वस्थः प्रशान्तिचित्तस्तु कृतासनपरिमहः ।
अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अग्निराप्याययन्थातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दैन्तावकाशं नमसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामम्न्यनिलस्य च ।
मवत्वेतत्परिणतौ ममास्तु विहितं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

अनं पृष्टिकरं चास्तु ममास्तु विहितं मुखम् ॥
अगस्तिराभिवेडवानस्थ भुक्तं मयाऽतं जरयेन्त्वशेषम् ।
सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छन्त्वरोगो मम चास्तु देहे ॥
विच्णुः समस्तिन्द्रियदेहभेदप्रधानभूतो मगवान्यथैकः ।
सत्येन तेनान्त्रमशेषमन्तराँदारोग्यदो मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता तथैवात्रं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मद्रुक्तं जीर्यस्वन्नाभिदं तथा ॥
इत्युचार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥
नाधात्मृर्यग्रहात्पृर्वमिद्ध सायं द्वादिग्रहात् ।
ग्रहकाले च नाश्मीयात्म्नात्वाऽश्मीयाच्च मृक्तयोः ॥
स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽद्वचद्यस्तास्तिमतयोस्तथा "।

स्मृत्यन्तरम्—" भुक्त्वाऽङ्गुलितलं वृद्धा नेत्रयोर्थतप्रदीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति " ॥

तथा--

" शर्यार्ति च मुकन्यां च च्यवनं शक्रमिथनौ । भोजनान्ते स्मरेक्तित्यं चक्षुरोगैर्न बाध्यते " ॥ १०६ ॥

१ ग. दत्तावकाले न । २ क. "यत्नशे"। ३ ग. "पमेतदारोग्यदं मे । ४ ख. घ. "राऽऽरी"। ५ ग. स्टुल्या।

अतिथिरवे तु वर्णानां देयं शक्याऽनुपूर्वशः ॥

बाह्मणादीनां वर्णानामितिथिभावे सित ब्राह्मणादिक्रमेण ते भोजिय-त्रच्याः, यदि शकुयात् । अशक्तस्य ब्राह्मणातिथिभोजनं नियतम् । यदाहै वोधायनः—

" अथातः पश्च महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि, देवयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मृतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इत्यहरहर्देवेम्यः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठाद्येनं देवयज्ञं
समाप्तोति । अहरहः पितृम्यः स्वधा कुर्यद्वोदपात्रादयेनं पितृयज्ञं समाप्रोति । अहरहः स्वाध्यायमधीयीताऽऽ प्रणवादयेनं ब्रह्मयज्ञं समाप्तोति ।
अहरहभूतेम्यो बिलं हरेदा पुष्पेम्योऽयेनं मृतयज्ञं समाप्तोति । अहरहब्रह्मिणेम्योऽत्रं दद्यादा मृलफलशाकेम्योऽयेनं मनुष्ययज्ञं समाप्तोति " ।

अतश्रातिथिपूजाया अकरणे निन्दा ब्राह्मणातिथिपूजनाकरणविषयैव । यदाइ विष्णुः-'' अतिथिर्यस्य मग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति । तस्मारमुक्ततमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति '' ॥

अत एव मनुः क्षत्रियादीनामिच्छयाऽऽतिथ्यं कार्यमित्याह —

" यदि त्वितिथिधर्भेण क्षित्रयो गृहमात्रजेत् । भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमिष भोजयेत् ॥ वैश्यशृद्राविष प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्भिणौ । भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् " इति ॥

आरुशंस्यमनैष्ठुर्यम् ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वारभूतृणोद्कैः॥ १०७॥

सायमागतोऽतिथिरप्रणोद्योऽपत्याख्येयः । आश्वायितव्य इत्यर्थः । यदाह मनुः—"अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना । काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्रनगुँही वसेत् " इति ॥

अशनाभावे तु वारभूतृणोदकैरप्यमणोद्यः । अप्येतैरातिध्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ तथाचाऽऽपस्तम्यः—" काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयातामन्नाभावे मृमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि " ॥ १०७ ॥

सरकृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सन्नताय च ॥

९ इ. "त्वेन व° । २ ग. "ह—गोवि(भि) ल: । अ° । ३ ख. "र्यादातोद" । ग. "र्यादानोद" । ४ ग. च. "मृहे वं : ५ इ. °व्या सुत्र' ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

भिक्षवे यतये सत्रताय ब्रह्मचारिणे च सत्कृत्य पूजियत्वा भिक्षा देया। ब्रासपरिमितमञ्जे भिक्षा।

मुसिंहपुराणे—" भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्परिवाड्बद्धाचारिणे । अकल्पिताचादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ॥ अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते । उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्वयेते " ॥

गौतमः — " स्वस्तिवाच्य मिक्षादानमप्यूर्वम् " अप्यूर्वमुदकपूर्वम् । यतिविष-

यमेतत्।

मार्कण्डेयपुराणे—" प्राप्तप्रमाणा मिक्षा स्यादमं मासचतुष्टयम् । अमं चतुर्गृणं तत्तु हन्तकारं विदुर्नुधाः ॥ भोजनं हन्तकारं वा अमं भिक्षामथापि वा । अदस्वा तु न मोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः " ॥

नित्यश्राद्धातिध्याभ्यां कर्मान्तरमेतत्।

विष्णुः — " भिक्षुकामावे चामं गोम्यो दद्यादमौ वा प्रक्षिपेत् । युक्तेऽप्यने विद्यमाने न भिक्षुकं प्रत्याचक्षति " ।

यहारु महत्व्यक्षृद्धः — " गवां आसं च कुर्वीत नित्यमेव दिने दिने "।

महाभारते——" घासमुर्छि परगवे साजं दद्यातु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति "॥

प्रसिपुराणे——" सौरभेटयैः स्वर्गहिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्धन्तु मे प्राप्तं गावस्त्रेछोक्यमातरः ॥ द्यादनेन मन्त्रेण गवां प्राप्तं सदैव हि । गवां कण्डूयनं घातं प्राप्तमाहिकमेव वा ॥ दस्वा भवेक्नृणां पुण्यं गोप्रदानसमें नृणाम् "।

भिक्षादानं नैवेद्यादिदानोपलक्षणम् । यद्रह्मपुराणम् —

" विप्रेम्यश्राथ तहेयं ब्रह्मणे यनिवेदितम् । वैष्णवं सात्वतेम्यश्र मस्माङ्गेम्यश्र शांमवम् ॥ सौरं गोम्यश्र शाक्तेम्यो देवीम्यो यनिवेदितम् ।

१ क. °युताम् । अ° । २ स्व. ग. 'त् । स्व° । ३ क. °टयः सर्ग° । ४ क. 'मं सदा । भि' । ग. 'मंफलम् । भि' ।

स्त्रीम्यश्चं देयं मातृम्यो यद्यस्किचिन्निवेद्यते ॥ भूतप्रेतिपशाचेम्यो यत्तद्भूमौ निधापयेत् "॥

भोजयेचाऽऽगतान्काले सिखसंबन्धिबान्धवान् ॥ १०८॥

सखा मित्रम् । संबन्धिनः श्वगुरविवाद्यादयः । वान्धवा मातृपस्याः । एतान्भोजनकाले प्राप्तान्भोजयेत् । भुक्तवति गृहस्थे प्राप्तान्प्रति मनुराह—

" इतरानिष सरूयादीन्संत्रीत्या गृहमागतान् । प्रकृत्याऽत्रं यथाशक्ति मोजयेत्सई मार्यया " ॥

अतश्र वाक्याद्रम्यते मुक्तवति भर्तरि भार्या भुज्जीतेति॥ १०८॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपंकल्पयेव ॥ सिक्याऽन्वासनं स्वादुभोजनं सूनृतं वचः॥ १०९॥

महान्तमुक्षाणं बलीवर्द तदलाभेऽजं श्रोतियाय मधुपर्कार्हाय गृहमागतायोः । पकल्पयेत्पचेत्संस्कुर्यादिति यावत् । तथा च श्रुतिः—

" अतिथिर्वा एव एतस्याऽऽगच्छिति यः सोमः क्रीतस्तस्मादेतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदु ह मानुषम् " इति ।

तथा च बह्दचन्नासणम्—

" यावन्तः खलु वै राजानमनुयन्ति तेम्यः सर्वेम्य आतिथ्यं कियतेऽनि मन्यन्ति सोमे राजन्यागते तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वाऽहित्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्क्षदन्ते यदाप्तिं मन्यन्त्यिप्तिहि देवानां पशुः "।

ततश्र यः कश्चिदाह श्रोत्रियायोपकल्पयेद्वाचा मतिपादयेन तु हिंस्यादिति, तच्छुतिविरुद्धम् । न "न हिंस्यात्सर्वभूतानि" इति निषेधो पधुपक्तिभूतां हिंसामुपसंक्रामत्यग्रीषोपियाहिंसापित । अत एव मनुः—

" मधुपर्के च सोमे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव परावो हिंस्या नान्यत्रेत्यव्रवीन्मनुः "॥

तथा च यृह्यकृच्छीनकः-

" आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जित्वीं कुरुतेति कार्यिप्यन्माता रुद्राणां दु।हिता वसूनामिति जिपत्वोमृत्मृजतेत्युत्स्रक्ष्यन्नामांसी मधुपर्को मवति "।

१ स्त. निदाप । २ स. इधर्मया । ३ इ. वाय प्रक । ४ क. पपादये । ५ क. ख. तस्य ग । ६ स. व. सो मे म ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

अत्र महोसमहाजोपकल्पनमुखेन मधुपर्को विधीयते । तथा सित्कया पूजा, अन्वासनं तस्मिश्चपविष्ठ उपवेश्वनम् । स्वादुभोजनं सिपिष्मदश्वम् । तथा च वसिष्ठः—

" अयाप्युदाहरान्त —क्षत्रियायाम्यागताय सर्विष्मदंत्रं पचतीति " ॥ सृतृतं वचः कल्याणी वागित्येतानि कर्तव्यानि ॥ १०९॥

प्रतिसंवरसरं रवध्यीः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ॥

प्रियो विवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥११०॥

प्रत्यन्दं स्नातकादयोऽध्या पधुपर्केण पूज्याः । स्नातकः समाद्वतः । आचार्य उक्तलक्षणः । पाधिवो राजन्यः । नियो मनोज्ञः । विवाहाः स्नुषाया
जामातुश्र पिता । ऋत्विज उक्तलक्षणाः । ते सांवत्सरिकपधुपर्कपूजिताः मतियमं पुनरध्याः । चकारः श्रशुरादिपरिग्रहार्थः ।

सथा च गौनकः - " ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् । स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाऽऽचार्यश्वज्ञुरपितृव्यमातुलानां च " इति ।

अत्र चोपस्थितप्रइणात्स्नातकादयो ग्रहमागता एवाईणीया इति गम्यते । स्नातकपाधिवादीनां श्रोत्रियत्वे सत्यईणम्, अन्यथा—

" महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकरूपयेत् "

इति विरोधः स्यात् ॥ ११० ॥

अतिथी श्रोत्रिये च यथा वर्तितव्यं तथोक्तम् । अधुना तथोर्कक्षणमाह-अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञोयः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥

तया च मनुः—" एकरात्रं हि निवसन्ततिथिबीह्मणः स्पृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते " ॥

यश्च यथाविधि वेदाध्ययनस्य पारं गतवान्स श्रोत्रियः । वेदशब्देनात्र स्वशाखोच्यते।

सथाचाऽऽपस्तम्यः-" धर्मेण वेदानां चैकैकमधीत्य श्रोत्रियो भवति " । अध्येतुभेदेनैकमिति वीप्सोपपात्तः ।

अत एव वौधायनः—" एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो मनति " इति ॥

मान्यवितौ गृहस्थस्य ब्रह्मछोकमभीप्सतः॥ १११॥

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

एतावितिथिश्रोत्रियौ ब्रह्मलोककामेन गृहस्थेन मान्यौ पूज्यौ। नित्यस्याप्यः स्याऽऽनुषिक्षकं फलमेतिदिति वचनसामध्यिद्धम्यते । श्रोत्रियस्य स्नातकपाः थिवत्वादिविशिष्टस्य मधुपर्कक्षपमईणमुक्तं श्रोत्रियत्वमात्रेणातिथित्वमात्रेण वा विशिष्टस्य माननमनेन फलाय विधीयत इत्यनुसंधेयम् ॥ १११॥

किंच-

परपाकरुचिर्न स्यादिनन्द्यामन्त्रणादृते ॥

अनिन्धमामस्रायितारं वर्जियत्वा परस्यात्रं नाभिछपेत् । कात्यायनः—
" अनिन्धेनाऽऽमित्रतो नापक्रमेत् । आमित्रतो वाऽन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् " ॥

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेचातिभोजनम् ॥११२॥

वागादीनां चापल्यमसंयतत्वं वर्जयेत्।

अत्र गौतमः—" न शिक्षोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापछानि कुर्यात्। अतिमोजनं च वर्जयेत् "।

अनारोग्यादिहेतुत्वात् ।

तथा च मनुः—" अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्गं चातिमोजनम् । अपुण्यं छोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् " ॥

व्रह्मपुराणे—कुर्यात्सीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिबेह्यि । जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्मागं जलेन च ॥ वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् " ॥ ११२ ॥

अतिथि श्रोत्रियं तृप्तमासीमौन्तमनुत्रजेव्॥

अतिथि श्रोत्रियं च तृप्तं सन्तमासीमान्तं सीमान्तं याबदनुत्रजेत्। त्रिविधा सीमा—वास्तुसीमा, प्रामसीमा, क्षेत्रसीमेति । सा चानुत्रजनीयः गुणापेक्षया व्यवस्थापनीया।

यदाह मनु:—" आसनावसथी शय्यामनुत्रन्यामुपासनम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् " * इति ॥

गच्छतोऽनुत्रज्योक्ता । यदि कुतोऽपि हेर्तार्निवसति तदा यत्कार्ये तदाह श्रङ्खः--

* इत आरभ्य निवसतीलन्तप्रन्थो घ. पुस्तके न ।

(गृहस्थधमेप्रकरणम् ४)

" सहाऽऽसीत प्रदेषिऽनुज्ञाप्य शयीत पूर्व प्रतिबुध्येत प्रस्थितमनुवनेत् । सम-भ्यनुज्ञातो निवर्तेत " ॥

खहःशेषं समाप्तीत शिष्टेशिश्व बन्धुभिः ॥ ११३॥ अहःशेषमवशिष्टदिनभागं शिष्टैरुक्तळक्षणैरिष्टैः भिषेश्र वन्धुभिश्व संव-निधिभरासीत।

अत्र दक्षः—" भुक्तवा तु सुखमास्थाय तदत्तं परिणामयेत्। इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥ अष्टमे छोकयात्रा तु बहिः संध्या ततः पैरम् " इति ॥

लोकपात्रा लोकस्थितिः ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽग्नीस्तानुपास्य च ॥ भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृष्ट्याऽथ संविशेव ॥११४॥

पश्चिमां सायं संध्यां यथाविधि उपास्य विन्दित्वाऽग्रीन्वैतानानौपासनं वा विधिवध्दुत्वा तानुपास्याऽऽराध्य तद्दै(दे)वत्यमञ्जजपादिना भृत्यैः पुत्रादिभिः परिष्टतः समावृतोऽनितवृष्त्या भुकत्वाऽऽवश्यककार्यान्तरं कृत्वा संविशेत्, स्वापार्थं शृष्यायामङ्गपष्टिं विन्यसेत् ।

द्सः—" होमो भोजनकालश्च यश्चान्यहृहकृत्यकम् । कृत्वा चैव ततः पश्चात्स्वाध्यायं किंचिदाचरेत् ॥ प्रदोपपश्चिमौ यामौ वेदाम्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय करूपते " ॥

आपस्तम्यः—'' सदा निशायां दारान्त्रत्यलंकुर्वीत "।

दारशब्देनात्र ज्येष्ठाँ सद्भार्योच्यते । तां मत्येवाऽऽत्मानमळंकुर्वीत । नान्यां प्रतीत्यर्थः ।

विष्णुः---

" नाऽऽद्रिषादः स्वप्यात्रोत्तरापरशिरा न नम्नो नानुवंशं नाऽऽकाशे न पाँछाशे श्याने न पश्चदारुक्ते न गजमम्मक्तो न विद्युद्दग्धकृते न चिछने नामिमुष्टे न घटिसक्तद्वभने न श्मशानश्चन्यालयदेवतायतनेपु न चपछमध्ये नारिमध्ये न

९ ग. सहाऽऽसी'। २ क. घ. पुनः। ३ ग. ङ. °तृप्तोऽथ। ४ ग. °ष्टा स्वभायोें । ५ ग. पाताले न प'। ६ क. दिष्टम'।

धान्यगोगुरुहुताशनमुराणामुपारे नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् । न संध्यायां न सभस्मनि देशे नाऽऽर्द्धे न पर्वतमस्तके "।

उदाना—" न तैलाम्यकिशिराः स्वपेत् । नादीक्षितः कृष्णचर्मणि " । कृष्णोऽत्र हरिणः ॥ ११४ ॥

146

बाह्ये मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥

रात्रेरुपान्त्यो मुह्तों ब्राह्मः, तस्मित्रुत्थाय निद्रां हित्वाऽऽत्मनो हितं चिन्तयेद्विमृशेत् । श्रेयश्च त्रिवर्गात्मकम् । यदाह मनुः—

> " धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थी धर्म एव च । अर्थ एवेह वा श्रेयांस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः " ॥

धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । तथैतच श्रेयोऽद्यत्यं मया साधनीयिविति चिन्तये-स्परिभावयेत् ।

" ब्राह्मे मुहर्ते बुघ्येत धर्मार्थावनु।चिन्तयेत् । कायक्रेशांश्च तन्मूलान्वेदतस्वार्थमेव च " ॥

व्यासः—" किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति संचिन्त्य कार्याणि धीरः कुर्वीत वा न वा ॥
उत्यायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक्सत्या वाऽपि माधिता * ॥
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यिति ॥
यस्यां राज्यां व्यतीतायां न किंचिच्छुममाचरेत् ।
तमेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः " ॥

धर्मार्थकामां न्स्वे काले यथाशिक्ति न हापयेत् ॥११५॥ धर्माक्रभूते काले धर्म कुर्पात्। न तद्वाध(धे)नार्थकामौ । एवं धर्माविरुद्धेऽर्थकालेऽ-

^{*} एतद्मेऽधिकोऽयं प्रन्थो घ.छ.ञ. गुस्तकेषु । स यथा—"कायक्लेशांश्व तन्मूलान्वेदतस्वार्थ-भेव च । मत्त्यपुराणम्—कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा वाहुसहस्रयुक् । योगं संकीर्तयेक्षागं कालमुत्थाय मानवः ॥ न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते पुनः । इति नन्दीश्वरं प्रतीश्वरवाक्ष्यम् । स्कन्द-पुराणे— अनामयक्षेतनवान्नाम कीर्तयिता तव । सोऽप्यश्वमेधस्य फलं लप्स्यते नात्र संशयः ॥ व्यासः——"(ति ।

(गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

र्थमेव। तथा तदुभयानवरुद्धे काले कामम् । इत्यं यथाशिक्तं भर्मार्थकामेभ्यो न हापिता भवन्ति । तथा च गौतमः—

" न पूर्वाह्णमध्याद्वापराह्वानफलान्कुर्याद्ययाशक्ति धर्मार्थकामे-म्यस्तेषु तु घर्मोत्तरः स्यात् "।

मनुः-- " परित्यजेदर्थकामौ स्यातां धर्मविवर्जितौ । धर्म चाप्यसुखोदकै छोकसंकुष्टमेव च " ॥ ११५ ॥

पान्यत्वनिमित्तानि सक्रमकान्या(ण्या) ह —

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तर्मान्या यथाक्रमम् ॥ एतैः प्रभूतैः शुद्रोऽपि वार्धके मानमहिति॥११६॥

विद्यादिभिस्तद्वन्तो वयोवन्धुविचैर्यथानिर्देशक्रमं मान्या भवन्ति । कर्मन-योबन्धुवित्तवैद्धिविद्यावानमान्यो वयोबन्धुवित्तवैद्धिः कर्पवान्वन्धुवित्तवभ्यां षयस्वान् । एवं वित्तवता बन्धुमान्न पुनरन्यथा । विद्या पुराणन्यायेत्यत्रोकता । कर्म विहितिक्रिया । वयो मानयित्वयोषेक्षयाऽधिकम् । बन्धवो द्वातयः। वित्त-मर्थः। एतैर्युक्ता द्विजा मान्या भवन्ति। विद्यादिमतां समवाये यथाऋषं ऋमा-नतिक्रमेण मानः कार्यः, पूर्व पूर्वमुत्तराद्गरीय इत्यर्थः। एतैः कर्मादिभि-र्गुणैः मत्येकं मभूतैर्युक्तो वार्धके सति शूद्रो नमस्कारच्यतिरिक्तं मानमईति । बार्धकपत्राशीतेरुत्तरम् । यदाइ गौतमः –" शूद्रोऽप्यशीतिको वरः " इति ।

तथा जातिरापि मान्यत्वहेतुरित्याह स एव-

" वित्तवन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परवलीयांसि । श्चतं तु सर्वेम्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य "।

जातिमीन्यत्वकारणम् । उरकृष्टगुणविद्यायुक्तस्तु हीनजातिरप्युत्कृष्टजाते-र्यान्यो भवति ।

यदाइ मनु:-- " वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिपु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्र स्युः सोऽपि मानाईः ज्ञूदोऽपि दशर्मी गतः "॥

वर्षशतस्योत्तमो दशमो भागो दशमी। संख्यातो भूयांसि, पकर्वतो गुण-

१ क. 'क्तिन। २ क. 'मीयीस्यातां धर्मव'। ३ क. 'वश्यो विद्या' ४। क 'वश्यः €े। ५ म. °येभ्योऽन्यत्रोक्तक°।

वन्ति । तेन जातिमनाइत्य बहुविद्योऽस्पविद्येन मान्यः । मकुष्टविद्यश्वामकुष्ट । विद्येन । एवं कर्मादिष्वपि ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपम्नातस्त्रीरोगिवरचाकिणाम् ॥

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातंस्तु भूपतेः ॥ ११७ ॥

चुद्धो दशमीस्थः, "चिकिणो दशमीस्थस्य" इति[समृतिः]। वयसोऽन्तिमावस्था दशमी । भारी भारवान । चुपो राजन्यः । स्नातः स्नातकः । स्त्रीरोगिणो प्रसिद्धौ । वरः कन्यामुद्दोढुं प्रदृत्तः । चक्री शकटवाहकः । एषां पन्था देयः। पथि मिलितेष्वेतेषु मार्गादपसर्तव्यमिति । पथि तेषां सपवे-तानां नृपो मान्यः। नृपस्य च स्नातको मान्यः स चेद्वाह्मणः।

यदाहाऽऽपस्तम्बः---

" राज्ञः पन्था ब्राह्मणेन समेत्य सु ब्राह्मणस्येन पन्था यानस्य भारामिनिहित-स्याऽऽतुरस्य क्षिया इति सर्वेदितव्यो वर्णज्यायसां चेतरैर्वणैराशिष्टपतितम-त्तोन्मत्तानामारमस्वस्त्ययनार्थेन सर्वेरेन दातव्यः " इति ।

स्त्री चात्र गर्भिणी होया। यदाह वौधायनः—

'' पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुवे । वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्ये दुर्बछाय च ''॥

शङ्कि खितौ—"पन्था देयो बालप्रविज्ञितिवाशिलपगुणप्रकृष्टेम्यः" इति॥११७॥ धर्मार्थानां वस्यर्थानां च कर्मणां व्यवस्थामाइ—

इन्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ॥ प्रतिप्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८॥

इज्यादिकर्गाण वैश्यक्षत्रिययोः, चकाराद्विमस्यापि धर्मसाधेनोनि । मितप्रहादीनि तु विमस्येव द्वतिसाधनानि । अधिकत्वं मितप्रहादेरप्यसाधारण्यम् । ब्राह्मणस्येव मितप्रहाँदिरित्यर्थः । अत एव विम इति विषयसप्तमी ।
अनन्यत्रभा(न्यभा)वैश्व विषयः । अतो ब्राह्मणस्येव मितप्रहादिद्वत्तित्र्यम् । यतपुनः—" अब्राह्मणाद्वध्ययनमापत्काले विश्वीयते" इति, तद्वध्यापनमात्रकर्त्वमब्राह्मणस्याभ्यनुजानाति, न तु द्वतित्वमिष । अत एवानन्तरमाह मनुः—

" अनुबन्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः " इति ॥

१ड, 'तथ म्रो २ ग. " णॅरेव । शिल्पप"। ३घ. 'द्वादेरि"। ४ क. 'दिल्पर्थः । ५ ग 'वथात्र वि° ६ ग. ्रेतृकत्वा ।

आचाराध्यायः]

(गृहस्थधमेत्रकरणम् ४)

अनुव्रज्यैव शुश्रूपेत्यर्थः। अव्राह्मणो ब्राह्मणस्य यावद्ध्यपनं ताबदेव गुरुः। पश्राह्मण एवाध्यापितो गुरुः।

यदाइ गौतमः—" आपत्कल्पो बाह्मणस्याबाह्मणाद्विद्योपयोगस्तदनुगमनं शुश्रूषा । समाप्ते बाह्मणो गुरुः " इति ।

एवं च-" अजीवन्तः स्वधर्मणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरत्र तु कदा चिज्ज्यायसीम् "

इति वसिष्ठवचनम(नं ना)समञ्जर्सं भवति । इज्याध्ययनिवस्त्रेज्याग्रहणेन दानाध्ययनव्यतिरिक्ता द्विजातिधर्मा लक्ष्यन्ते ॥ ११८॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥

प्रधानं पुरुषं क्षञ्जिये प्रजानां परिपालनम् । प्रधानं प्रजापरिपालनारूपं कर्म धर्महेतुत्वाच । वक्ष्यति हि—पुण्यषद्भागमादत्त इत्यादिना प्रसङ्गतः पुण्यषद्भागस्यार्थपद्भागस्य चोपादानमिति ॥

कुसीदं कृषिवाणिजेये पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्॥ ११९ ॥

कुसीदं स्वर्णादेर्द्वध्द्यपजीवनम् । कृषिः प्रसिद्धा । वाणिज्यं विणक्ति । सतश्च धान्यादि समर्घे गृहीत्वा महांचे दीयत इति वाणिज्यम् । पाशुपार्यं पशुरक्षणम् । तत्सर्वे वैश्यस्य मुख्यं दृत्तिकर्म ॥ ११९ ॥

श्रुद्रस्य दिजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिगभवेत् ॥ शिल्पैर्वा विविधेर्जीवेद्दिजातिहितमार्चरेत् ॥१२०॥

शूद्रस्य द्विजशुश्र्वा मुख्या द्वितः । ब्राह्मणशुश्र्वा तु धर्मोऽपि । [* यदाइ मनुः — " वित्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते । यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम् " ॥

विशिष्टपुत्कृष्टम् । धेर्मद्वत्तिहेतुत्वात् । निष्फर्लं धर्मरहितमित्यर्थः । तत्र क्षत्रियवैश्यसेवा गूद्रस्य दृश्ययेव । तदाइ स एव —

" शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्सन्सत्रमाराधयेद्यदि । धनिनं चाप्युपाराध्य वैदयं शुद्रो जिजीविषुः॥

एताश्विहान्तर्गतप्रन्यः शृण्यन्त्येकामतिस्थता एतदमे वर्तते घ. पुस्तके ।

१ क. ध. 'पत्कालो त्रा" । २ ग. 'जये पशु" । ३ ङ. 'ल्पैनांनाविधे' । ४ क. ङ. 'चरन् । ५ क. धर्म्यवृ" । ६ ल. "लं कर्म" । ७ क. स. "द्रोऽपि जी" ।

अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता—[१ प्रथमः—ं (गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

स्वर्गार्थमुमयार्थं वा ब्राह्मणं न विरोधयेत्। या तु ब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता "॥

द्विजैश्र तस्य यथाशक्ति दृत्तिविधेयेत्याइ स एव —

" प्रकल्प्यतेऽस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः । शक्ति चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिप्रहम् ॥ उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च । पुलाकाश्चेव धान्यानां जीर्णाश्चेव परिच्छदाः " ॥

अपुष्टतण्डुलानि धान्यानि पुलाकाः। परिच्छद उपकरणम् । तया द्विजशु-श्रूपया न जीवंस्तदा वणिग्भवेत् । वणिज्यया जीवेदित्यर्थः । शिल्पैर्वा विवि-धैश्चित्रकर्गादिभिर्जावेत् ।

> " अशक्तुवंस्तु शुश्रूषां शुद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्यये प्राप्ते जीवेत्कारुककर्मभिः " ॥

इति च स्मरणान्तरात्। तथा—

१६२

" याद्दरोन कर्मणा क्रियमाणेन द्विजातिशुश्र्वानहीं न मवति तानि कर्माणि प्रचरणीयानि। यैः प्रचरितैः शुश्र्-प्यन्ते द्विजातयस्तानि शिल्पानि कारुकर्माणि च "

इति, तत्रापि द्विजातिहितमाचरणीयम् । तथा च देवलः—

" श्द्रधर्मे। द्विजातिशुश्रूपा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्पणपशुपालनमारोद्वह-नपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्तगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनानि " इति ।]

शूद्राधिकारे नरासिंहपुराणम्—

" अयाचितः प्रदाता स्यात्कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् । पुराणं शृणुयाचैव नरसिंहस्य पूजनम् " ॥

महाभारते—" दूराच्छ्द्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् । संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च " ॥

पुराणश्रवणविधौ भविष्यत्पुराणे—

" शूद्राणां पुरतो वैश्या वैश्यानां क्षत्रियास्तया । क्षत्रियाणां तथा विष्ठाः शृष्वन्त्येकात्रतः स्थिताः " ॥ १२० ॥

शृद्रवृत्तीरभिधाय धर्ममाह—

(गृहस्थधमेत्रकरणम् ४)

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धिकयापरः ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञात्र हापयेव ॥ १२१ ॥

भार्यायावेव रितर्यस्य स तथोक्तः । अनेन च भार्याव्यभिचारपिहारो धर्मत्वेनास्य विधीयते। शुचिः शास्त्रीयशौचकर्ता स्यात् । भृत्यभर्ता भृत्यानां पुत्रकळत्रादीनां पोषकः । श्राद्धित्रयापरः श्राद्धानुष्ठानिष्ठः । उक्तान्पश्च यद्वान्नपस्कारात्मकेन मन्नेण कुर्यात्, न पुनरनधीतमन्नत्वेन तान्हापयेस्यजेत्। मन्नशब्दोऽत्र सकळमन्नकार्यनमस्कारिविनयोगार्थः । अन्यथा समानार्थतया स्वाहाकारस्वधाकारयोरेव कार्ये स्यात् । ननु च शूदोऽनिष्ठः कथमित्रसाध्यकः मीधिकारी स्यात् । न चास्य विवाहाग्रिरस्तीति वाच्यम् । शृद्रस्य विवाहहो-माभावात् । न श्वमन्नकोऽस्ति होमः । न च शूदो मन्नवान् । नमस्कारश्च पश्च-यन्नेष्ठवेव मन्नकार्ये विधीयते । न विवाहेऽपि । तस्मादिग्नसाध्येषु कार्येषु वक्त-व्योऽस्याधिकारहेतुः । उच्यते—अनग्नेरपि शृद्रस्य वैश्वदेवादिकर्पाणि कौकिकेऽग्रौ कार्याणि तं प्रत्येवेह विहितत्वात् । थैथा निषादस्थपतीष्टिः । किचिद्विज्ञातीनामपि वैश्वदेवकर्म न विवाहाग्निनियतं कि पुनः शृद्रस्य । यसु गौतनेन शूद्रमधिकृत्योक्तम् "पाकयज्ञैः स्वयं यनेतेत्येके " इति, तञ्जौकिः काग्निविषयम् ॥ १२१॥

अधुना सर्ववर्णसाधारणं धर्मपाइ—

अहिंसा सरयमस्तेयं शौचिमिन्द्रियनिग्रहः॥
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥१२२॥

अहिंसाऽविहितवधवर्जनम् । सत्यं यथार्थवचनम् । तच भूतहितमेव योज्यम् । " सत्यं भूतहितं प्रोक्तम् " इति च्यासवचनात् । सत्यमपि प्रिय-मेव वाच्यम् ।

" सत्यं ब्र्यात्प्रियं व्यात्र ब्र्यात्सत्यमिष्रयम् । प्रियं च नानृतं व्र्यादेष धर्मः सनातनः " इति मनुवचनात्।

अस्तेयपदत्तास्वीकारः । शौचपभक्ष्यपरिहारादि ।

तथा—" शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाम्यन्तरं तथा । मृज्जलाम्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् " ॥

इन्द्रियनिप्रहो निषिद्धेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणम् । दानं

प्रत्युपकारानपेक्षया पात्रे स्वधनप्रतिपादनम् । दमो निषिद्धान्मनोन्यापारो-प्रमः । दया भृतिहतैपित्वम् । क्षान्तिः क्षमा कोपवर्जनम् । "क्षमा द्वंद्वसिह-प्णुत्वम् " इति स्मृत्यन्तरम् । दमः क्षमाऽऽर्जवं दानिमिति तु पाठे— आर्जवमकौटिल्यं, समिचित्तता वा । "आर्जवं समिचित्तता " इति वचनान्तरात् । सर्वेषामेव वर्णानामिहंसादि प्रत्येकं धर्मसाधनं भवति । तेषामेवात्र प्रकृतत्वात् । धर्मोऽत्रापूर्वात्मकोऽभिमतः । अत्र न्यासः—

- " आनृशंस्यमिहंसा च प्रसादः संविभागिता। श्राद्धकर्माऽऽतिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ खेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप "॥
- तथा—" सत्यं दमस्तपः शाँचं संतोषो हीः क्षमाऽऽज्ञेतम् ।

  शानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ॥

  सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।

  तपः स्वधमेवर्तित्वं शौचं संकर्रवर्जनम् ॥

  संतोषो विषयत्यागो हीरकार्यनिवर्तनम् ।

  क्षमा द्वन्द्वसाहिष्णुत्वमार्जवं समिचित्तता ॥

  ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रंशान्तता ।

  दया भूतहितैपित्वमेष धर्मः सनातनः ''॥
- बृहस्पतिः—" दया क्षमाऽनस्या च शौचानायासमङ्गलम् । स्टम् नि सम्ब्रा र्षः अकार्षण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि तु ॥

  परे वा वन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टारे वा सदा ।
  आपन्ने रक्षितव्यं तु दयेषा परिकीर्तिता ॥
  बाह्ये चाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कचित् ।
  न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
  न गुणान्गुणिनो हन्ति स्तौति र्षन्दगुणानि ।
  नान्यदोषेषु रमते साऽनस्या प्रकीर्तिता ॥
  अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
  स्वधर्भे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

१ ख. ग. °कोऽधिगतः। २ ग. °कल्पव । ३ घ. 'रमार्ज'। ४ क. प्रसन्नता। ५ घ. विपरगु'। ६ ख. मर्भगु ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

श्रारे पे। ड्यते येन स्त्रुभेनी पि कर्मणा । अत्यन्तं तक कर्तव्यमनायासः स उच्यते ।। प्रशस्ताचरणं नित्यं नाप्रशस्तप्रवर्तनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना । अहम्यहाने यिकिचिदकार्षण्यं तदुच्यते ॥ यथोत्पन्नेन संतोषः कर्तव्यो ह्यन्नवत्तु वा । परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता "॥

श्वरीरमत्यंन्तं पीडयते येन तन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

वयोबुद्धचर्थवार्ववेशश्रुताभिजनकर्मणाम् ॥ आचरत्सद्दशीं वृत्तिमजिह्यामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयः शरीरावस्था वाल्ययोवनादिः। बुद्धः मङ्गा। अर्थो वित्तम्। वाग्भा-षणम्। वेशो वस्नकचादिविन्यासः। श्रुतं गुरुतः पुराणादिविद्याधिगमः। अभिजनः कुलम्। कर्म योगादि। एषां वृत्ति स्थिति सहशीं परस्परानुह्रपा-ममत्सरामजिह्यामकुटिलामशठां वाऽऽचरेत्। एतदुक्तं भवति—वयःकमीर्थ-श्रुताभिजनानां मत्येकमनुरूपवेशभाषणवुद्धिवृत्तिः कार्येति।

सथा च खुहस्पतिः — " यथा विद्या यथा कर्म यथा वित्तं यथा वयः । जैनस्तथैव वर्तत वैशादिभिरनुद्धतः " ॥ १२३ ॥

एवं प्रसङ्गेनाभिधाय प्रकृतं द्विजं पत्याह—

त्रैवार्षिकाधिकात्रो यः स सोमं हि पिबेद्दिजः ॥

वर्षत्रयं यावद्भृत्यभरणपर्याप्तादन्नाद्धिकं यस्य विद्यते स द्विजः सोमं पिवेत्। सोमेन यजेतेत्यर्थः। मनौ तु विशेषः—

" यस्य त्रैवाधिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यतृप्तये । अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमहिति ॥ ११। अतस्त्वरूपीयिस द्रव्ये यः सोमं पिनति द्विनः । स पीतसीमपूर्वोऽपि न तस्याऽऽमोति तत्फलम् " ॥ ११/८

नित्यसोमयागविषयमेतत् । यत आइ विष्णुः---

"त्रैवार्षिकात्रः प्रत्यव्दं सोमन यजेत । अमावे वैश्वानर्या " इति ।
नतु "द्वादश रात्रीदीक्षितो स्रतिं चिन्नीत " इति विधिसामध्याद्याचितेनैव
प्रतिवजां स्रतिः कार्येति व्यर्थस्त्रवार्षिकाधिकात्रो य इति वचनारम्भः ।
मैवम् । एतद्वाचपारम्भसामध्यादेवैतद्गम्यते—भिक्षमाणस्याळाभेऽल्पलाभे वा
पूर्वार्जितेनापि धनेन यथोक्तं दक्षिणादानं कार्यं न पुनरदानं, दक्षिणाल्पदानं
वेति । यद्घ कल्पसूत्रादौ श्रुतौ च "दातन्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यिष्पिकाऽपि "
इत्यादिवचनं, तत्रैवार्षिकाधिकात्रेनाधिकारिणा प्रारव्धे ऋतौ विनष्टे पूर्वार्जिते
धने भिक्षितस्य चापर्यासौ द्रष्ट्यम् । अथ वा सदस्यमसप्कात्रेयादिभ्यो
दानं ब्राह्मणभोजनं च प्रागर्जितेनैव धनेन कार्यं न तु याचितेन । तस्य दक्षिः
णादान एव नियोगादित्यर्थवान्नियमाय वाक्यारम्भः ।।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यात्रं वार्षिकं भवेव ॥ १२४ ॥

सोमयागानुष्ठानात्प्राग्याः क्रिया अग्निहोत्राद्यास्ताः सति वार्षिके भृत्य-भरणसमर्थेऽत्रे कार्याः । एतच काम्यविषयं न नित्यविषयं तच्छुतिविरो-धप्रसङ्गात् ॥ १२४॥

> प्रतिसंवरसरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ॥ कर्तव्योऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि॥१२५॥ एषामसंभवे कुर्यादिष्टि वैश्वानरीं द्विजः ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोषयागः कर्तव्यः । पशुयागश्चायनेऽयने । तथाऽऽग्रयणेछिनेवैज्ञीहिभिः इयामाकैर्यवैश्व कुर्यात् । "सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या " इत्यत्र च
सस्यशब्देन शरद्वसन्तौ लक्ष्येते। प्रायेण हि तत्र(स्य) शरद्वसन्तयोः पुराणयोरन्तो भवतीति । अत एवाऽऽश्वलायनः—" यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादधाऽऽग्रयणेन यजेत" इति । एतच्च त्रीह्याग्रयणविषयम् । यवाग्रयणं तु वसन्त एव। तत्रैव
हि तेषां नवत्वम् । श्यामाकाग्रयणं शरादि वर्षासु वा। उभयत्र तेषां नवत्वात्।
तथा चातुर्भास्यानि स्वकाले कर्तव्यानि । " अथ चातुर्भास्यानि चैत्र्यां पौर्णमास्यां फाल्गुन्याम् " इति लौगाक्षिः । एतावता सोमयागादीनि कमीण्य-

१ ख. ग. कात्रया । २ क. ग. घ. व्याऽऽप्राय । ३ क. ध्य कार्या। तथा च मनुः । सः । ४ ख. े पंस्याद्य ।

्गृहस्थर्भप्रकरणम् ४)
न्याल्पधनत्वेनेषामसंभवे तत्कार्ये वैश्वानरीं वैश्वानरदे(दे)वत्यामिष्टिं कुर्यान्याल्पधनत्वेनेषामसंभवे तत्कार्ये वैश्वानरीं वैश्वानरदे(दे)वत्यामिष्टिं कुर्यादिति विद्धाति । इष्टिशब्दः सोमकार्ये क्रियमाणायामिषे वैश्वानयीं श्रीतवैश्वानरेष्ट्यक्रवर्गमाप्त्यर्थः । अन्यथा " तत्कार्यापस्या तद्धमेलामः " इति
न्यायात्सौमिकधर्ममाप्तिः स्यात् । स्मार्तत्वेन वा स्मार्तातिकर्तव्यता स्यात् ।
यत्तु मनुवाक्यम्—

" इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वयेदव्दपर्यये। क्रुप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे "

इति, तदपि सोमादिकार्य एवेष्टि विद्धाति । न तु पश्चात्करणमायश्चित्त-तया निष्कृतिश्चव्दस्तु(श्रु?)तेनिष्कृतिसंभवेनावश्यकर्तव्यतौमिष्टेराच्छे । अत एवानन्तरमाह—

" आपेंत्करूपेन यो धर्म कुरुतेऽनापदि द्विजः । से नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ विश्वेश्व देवैः साध्येश्व ब्राह्मणैश्च महर्पिभिः ।

आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधः प्रतिनिधिः कृतः " इति ॥

अत्र वैश्वानरियेष्टिः प्रतिनिधिने तु प्रायश्चित्ति गम्यते । अत्र स्वामिति सोमादीनां चातुर्वास्यान्तानां परापर्ज्ञों न तु पशुसोपयोरेव । प्रक-रणाविश्वेषात् । यत्तु मनुनोक्तं—"क्रुप्तानां पशुसोमानाम् " इति, तत्प्रदर्शनार्थ-म् । अन्यथा वहुवचनानुपपत्तेः । सोमादीनां प्रत्येकसंभवभेदेनेष्टिः प्रयोज्या द्रव्याभावात्पाश्चात्यसंभवे विश्वानरी न तु हत्वन्तरात् । तथा च शङ्खः—" त्रवाधिकाधिकात्रस्तु पिवेत्सोममतन्द्रितः । हिं विश्वानरीं कुर्यात्त्रथेवाल्पधनो द्विनः" इति ॥१२५॥

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६॥

अधिकारिणं प्रति सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगिविधिः शक्याङ्गोपसंहारी च । तत्र शक्याङ्गोपसंहारिणः प्रयोगिविधेविद्वपयीभृतं कर्म तद्धीनकरूपम् । यत्र तत्फः लप्रदं काम्पं कर्म तद्धीनकरूपं न कार्यम्। अत्र हेतुः सित द्रव्ये फलप्रदिमिति । द्रव्ये सित फलप्रदं यस्पाद्धवित । द्रव्यशब्दः सर्वाङ्गोपलक्षणार्थः । सित द्रव्ये सित सर्वाङ्गानुष्ठाने कर्म फलप्रदं भवति यस्मात् । अत्र च फलप्रदः

१ ग. घ. इतिशाँ। २ क. ख. घ. छ. म. 'संस्तवे°। ३ ख. ग. 'तामाच'। ४ ग. घ. प्रतक्षित ।५ ग. स प्रप्रो'। ६ ग. 'विधिः प्र'। ७ ख. ग. 'श्र या विश्वानरीष्टिः। ८ क. हेतुत्वात्। त'। ९ ग. 'ति। तस्मा'।

१६८ अपरार्कापराभिधापरादित्यविराचितटीकासमेता—[१ प्रथम:— (गृहस्यधर्मप्रकरणम् ४)

शब्दः सकुबुचारितः काकाक्षित्यायेन हेतुहेतुमभ्यां सह संबध्यते। फलपर्दं कर्म हीनकरूपं न कार्यम् । सति द्रव्ये तत्फलपदं भवति । [क्रतथा च मनुः —

" प्रमुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेनु(न) वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फल्रम् ॥]

अत्र च सित द्रव्य इति मथमकल्पसामध्योपलक्षणार्थम् ॥१२६॥ चृण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छ्द्रभिक्षिताद् ॥ यज्ञार्थे लब्धमददद्रासः काकोऽपि वा भवेद ॥ १२७॥

यो यज्ञार्थे शृद्राद्धिक्षेत स मेत्य चण्डाली भवति ।

तथा च मनुः—" न यज्ञार्थं घनं श्वाद्धियो भिक्षेत घर्भिति । यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ ये श्वादादिभगम्यार्थं ह्याप्तिहोत्रमुपासते । अहत्विजस्ते हि श्वद्धस्य ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ तेषां सततयज्ञानां वृष्लौनुषसेविनाम् । पदा मस्तकमाकम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् "॥

शूद्राद्धनपुपादायात्रीन्य उपाधत्ते तद्विषयमेतद्वाक्यद्वयम् । तथा च यक्षार्थं सम्प्रं यज्ञोपयोगि यो न करोति स भासः काको वा भवेत् । भासः पक्षिविशेषः ।

अत्र मनुः—" यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छिति । स याति भासतां विषः काकतां वा शतं समाः " ॥ १२७ ॥

कुसूलकुम्भीधान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ॥ जीवेद्वाऽपि शिलोव्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥१२८॥

इति गृहस्थधमेप्रकरणम् ।

कुमूलं कोष्ठिका तत्परिवितवेव धान्यं यस्य स कुमूलधान्यः, कुसूलावून-परिमाणं धान्यावपनं कुम्भी तत्परिमाणधान्यो वा गृहस्थो भवेत्। त्र्यहनिर्वा-

^{*} धनुश्चिहान्तर्गतप्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । * इत उत्तरमेतदर्ध ग. पुस्तके—"यशार्थ लब्धाप्रदाता भासः काकोऽपि वा भवेत् " इति ।

९ क. स. ग. भिक्षकः । २ ग. घ. ^{ध्}यं याचकोऽदाता भासः । क. ^धि लब्बाप्रदाता भासः । ३ क. घ. छाग्न्युप**े**।

(क्रातकवतप्रकरणम् ५)
हपर्याप्तमेव धान्यं यस्य स ज्याहिकः, स वा स्यात् । अश्वस्तननिर्वाहेधान्यं विद्यते यस्य सोऽश्वस्तनः, स वा स्यात् । परित्यक्तत्रीह्यादिकणश ज(णिशो)- पादानं शिलम् । पतितै [कै]ककण[स्योपादान]मुज्लम् । शिलं चोञ्छं च शिलो- इछं, तेन वा जीवेत् । एषामुक्तद्वत्तिमतां परः परः पूर्वस्मात्पूर्वस्माच्छ्रेपान्, अतिश्वेन प्रशस्तः । स्वर्गादिलोकजयकारणम् । धर्मातिशयवत्त्वात् ।

अत्र च मतुः— "कुमूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

व्यहोहिको वाऽपि भवेदश्वस्तिनक एव वा ॥ ८ ।

चतुर्णीमपि चैतेपां द्विज्ञानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान्परः परो द्वेयो धर्मतो लोकंजित्तमः ॥

पट्कमेको भवेत्तेपां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाम्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति " ॥

पदकर्मशब्देन यजनयाजनादीनि ब्राह्मणकर्माणि निर्दिशति तदन्तर्गतस्य पित्रमित्रहादिष्टात्तित्रयस्य विधानार्थम् । त्रिभिरन्यः प्रवर्तत इति कुम्भीभा-न्यस्यापि द्यत्त्रियाविधिः । द्वाभ्यामेक इति व्यहैहिकस्य याजनाध्यापना-निष्का । प्रतिब्रहोऽपि कुत्सितादपि स्यादिति तद्वर्जनम् । चतुर्थोऽश्वस्तनः स ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवेदिति । एवं च ब्राह्मणस्यैन कुम्लधान्यत्वाद्यो धर्माः । न ह्यन्यस्य प्रतिब्रहादिद्यत्तिसंभवः ॥ १२८ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमृतवाहनान्वयप्रमृतश्रीमद्परादि-त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिषन्धे गृहस्थधर्मः

प्रकरणम् ॥ ४ ॥]

अथ सटीकयाइवल्क्यस्मृतौ [स्नातकव्रतप्रकरणम्] (५)

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमिहित न यतस्ततः॥ न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च अवेरसदा॥ १२९॥

स्वाध्यायाधिगपविरोधिनपर्ध नेच्छेत् । तद्विरोधिनपि यतस्ततो नेहेत, यतस्ततो निषिद्धाद्दातुरित्यर्थः । न च विरुद्धेन कर्मणा धूतादिना प्रसङ्गेन च गीतादिना । प्रसङ्ग आसिक्तः । तद्धेतुत्वाद्गीतादिः प्रसङ्गः । अथवा प्रसङ्गोऽनिष्टा-

१ ख. म. घ. धनं। २ ख. ग घ. हधनं वि° ३ ख. 'कावित'।

वैत्तेः, यद्यस्मै नैतइदामीदं मेऽनिष्टेमेष करिष्यतीत्येवं भयजननरूपः।यथोत्प-स्रोन च संतोषी संतुष्टो भवेत्। अत्र च मनुः--

" संतोषं परमास्थाय सुखार्थं संयतो भवेत्। संतोषमूळं हि सुखं दुःखमूळं विपर्ययः "॥

अत्र च प्रकरणे प्रतिवाक्यमिदं कार्यमिदं वर्जनीयमिति प्रतिपादनद्वारेण तिद्वपः संकल्प इदं करिष्ये नेदं करिष्य इति मनोष्यापाररूपो व्रतशब्द वाच्यो विधीयते । " तस्य व्रतम् " इत्युपक्रम्य श्रुतावेषां विधानात् । अत एव विसिष्ठः—" अथातः स्नातकस्य व्रतानि " इत्यारभ्येतानि विद्वितवान् । एते च संकल्पाः समावर्तनानन्तरमेव कार्याः स्नातकं प्रति विद्वितत्वात् ॥ १२९ ॥

वतोऽर्थ ईहितव्यस्तमाह-

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीद्तिच्छेद्धनं श्रुधा ॥ श्रुधाऽवसीदव्याजादीनामन्यतमाद्धनभिच्छेत् । प्रतिग्रहादिना छिप्सेत । राज-ग्रहणं विशुद्धस्य दातुरुपलक्षणार्थम् ॥

दम्भिहेतुकपाषण्डिबकवृत्ताश्चि वर्जयेव ॥ १३०॥

छोनेवशीकरणार्थं धर्मकारी दम्भी, हेत्वाश्रयणेन श्रुतिस्मृत्युक्तधर्मदूषिता युक्तिवलेन सर्वत्रसंशयकारी च हेतुकः, वेदवाह्यागमविहितकारी पाषण्डी । चक्ताश्रमव्यतिरिक्तश्र वकस्य द्यत्तिरिव द्यत्तिर्यस्य स वकद्यत्तिः। एतान्वर्ज- येत्। एभिने संव्यवहरेयुरित्यर्थः।

मनुः—" पाषाण्डिनो विकर्मस्थान्बैडाईवितकाञ्झठान् । हैतुकान्वकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि वर्जयेत् "॥

निषिद्धकारिणो विकर्षस्थान् । वैडालव्यतिकादीन्स एवाऽऽह--

" धर्मध्वजी सदालुव्धश्वाधिको लोकदान्मिकः । बैडालँबितिको ज्ञेयो हिंस्तः सर्वाभिसंधिकः ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छितः । प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्वतम् ॥ अधोद्दष्टिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शिट्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदादृतः ''॥

शवः स्तब्धः ।

१ क. घ. °वित्तः। ये । २ घ. °ष्टमथ के । ३ ग. "त्येवमुभ"। ४ ग. इ. 'पासण्डि'। ५ क. स. घ. °कपक्क्तर्थ। ६ ग. घ. "तवृत्तिका" ७ ग. "तवृत्तिको। ८ क. ग. °नेंफ्रुति ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५) अत्र विष्णुधर्मेषु पृष्टपाषण्डिलक्षणं कथंचित्पाषण्डिदर्शनसंलापस्पर्शनप्राप-श्रित्तसंजातजिज्ञासं दारुभ्यं प्रति पुलस्त्यं जवाच—

" श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वणिश्रमविभागजम् । उल्लङ्ख्य ये प्रवर्तन्ते स्वेच्छया कृटयुक्तिभिः ॥ विकर्गाभिरता मूढा युक्तिप्रागरम्यदुर्भदाः । पाषण्डिनस्ते दुःशीला नरकाही नराधमाः ॥ तांस्तु पाषण्डिनः पापान्विकमस्यांश्य मानवान् । बैड:छन्नतिनश्चेव नित्यमेव च नाऽऽछपेत्॥ संभाष्येताञ्जाचिषदं चिन्तयेदच्युतं बुधः। इदं चोश्चारयेद्भकत्या कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥ शरीरमन्तःकरणीपघातैर्वाचश्च विष्णुभगवानशेषम् । शमं नयत्वस्तु ममेह शर्भ पापादनन्ते दृदि संनिविष्टे ॥ अन्तः शुद्धि बहिः शुद्धि शुद्धोऽन्तर्मम योऽच्युतः । स करेत्वमछे तस्मिञ्जाचिरवास्मि सर्वदा ॥ बाह्योपघातादनघो विद्वांश्च भगवानजः। शुद्धि नयत्वेनन्तात्मा विष्णुश्चेतिस संस्थितः ॥ एतत्संभाष्य जप्तव्यं पाषण्डिमिरिहाधमैः। नमः शुचिपदे चोक्त्वा सूर्यं पदयेच वीक्षितैः "॥

तथा—" पाषाण्डनो दुराचारा दुष्टात्रगुणवादिनः ।
असंस्कृतात्रमोक्तारो वात्याः संस्कारविताः ॥
पाषण्डाः पापकमीणो दाग्मिकाः शठत्रुद्धयः ।
वर्णसंकरकर्तारो धर्मव्याजोपनीविनः ॥
निःशौचा वक्रमतयो नान्यदस्तीति वादिनः ।
एवंविधास्ते सन्मागीद्वेदशोक्ताद्वहिष्कृताः ॥
कियाकलापं निन्दन्त ऋग्यजुःसामलक्षणम् ।
आत्मानं च परांश्चेव कुर्वन्ति नरकस्थितौ ॥
तेषां दर्शनसंभाषस्पर्शनानि नरैः सदा ।
पारत्याज्यानि दृष्टे च शोक्तं संभाषणे तथा ॥
संस्पर्शे च बृधः स्नात्वा शुद्धे(ध्ये)च्लुचिषदं स्मैरन् ।
अधमानां सदैवैषामालापस्पर्शनं त्यनेत् ॥

⁹ ग. "स्त्यवाक्यम् । शु" । २ क, घ, "त्वन्तरात्मा । ३ ग, स्मरेत् । अ" ।

प्राकृतोऽपि जनः किं तु यः सदाचारपाछकः। यतस्ते वैदिकं कर्म निन्दन्त्यकृतवुद्धयः॥ पापिण्डनामशेषाणामप्रीतिर्वेदकर्मणि। ते ह्यथोगामिनः प्रोक्ता आसुरं भावमाश्रिताः"॥

तथा—" तन्मे।हितानामि चराद्विवेको याति संक्षयम् । क्षीणज्ञाना विकर्माणि कुर्वन्त्यहरहर्नराः ॥ निजवणीत्मकं धर्मं परित्यज्य विमोहिताः । धर्मबुद्धा ततः पापं कुर्वन्त्यज्ञानमे।हिताः ॥ ज्ञानावछेपस्तत्रेव ततस्तेषां प्रजायते । सुद्धिद्धवर्धिमाणास्ते पण्डितेश्च दयास्त्रभिः ॥ प्रयच्छन्त्युत्तरं मूटाः कूटयुक्तिसमन्वितम् । ततस्ते स्वयमात्मानमन्यं चारूपमतिं नरम् ॥ विकर्मणां योजयन्तश्च्यावयन्ति स्वधर्मतः " ।

विष्णुपुराणम्--

" कियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रकायते ।
तस्यावलोकनात्सूयँ पश्येत मतिमान्नरः ॥
नि पुनर्यस्तु संत्यक्तत्रयीः(यिः) सर्वात्मना द्विनः ।
पौषण्डियोगिभिः पापैर्वेदवादिवरोधिभिः ॥
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालत्रतिकाञ्शठान् ।
हेतुकान्वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥
वुधेरालापसंसर्गभहास्याश्चातिपापिभिः ।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मान्तान्परिवर्भयेत् ॥
एते नैझास्तथा रूयाता हृष्टा श्राद्धोपघातकाः ।
एपां संभाषणात्पुण्यं दिनमेकं प्रणश्यति ॥
एतान्पाषण्डिनः पापात्रित्यमेव तु नाऽऽल्पेत् ।
पुण्यं नश्यति संभाषादेतेषां तिह्नोद्धवम् " ॥

रकन्दपुराणे—" कृतम्नं मानवं दृष्टा नारकेष्विष कुत्सितम् । शृद्धार्थं देवि दृष्टव्याः सोमानस्रदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासंभवं विकल्पः ॥ १३० ॥

९ क. 'र्मणा यो°। ग. 'र्माण यो°। २ क. घ. पापाण्डयो°। ३ ख. ग. 'सहस्या'। ४ ख. 'रमात्ताः पारे°। ५ घ. नप्ताः समाख्या°। ६ क. घ. दथ्या।

(स्नातकनतप्रकरणम् ५)

शुक्काम्बरधरो नीचकेशशमश्रुनखः शुचिः॥

शुक्रवस्त्रथरो भवेत्। तथा नीचकेशादिश्र भवेत् । नीचानि कृत्तानि केशरम-शुनलानि यस्य स तथोक्तः । तथा शुन्धिः प्रयतः सर्वदा स्यात् ।

गौतमः—" न रक्तमुल्बणमन्यधृतं वा वासो बिभ्यात्। निणिज्य तु कामम् "।

अन्यधृतं तु प्रसाल्य कामं विभृयादित्यर्थः। मानवेऽपरो विशेषः—

" न जीर्णमलवद्वासा भवेच विभवे सति "।

तथा—" उपानही च वासश्च घृतमन्येन घारयेत्। उपवीतमछंकारं छत्रं कनकमेव च "॥

विष्णुपुराणे—" सदाऽनुपहेतं वस्त्रं प्रशस्ताश्च तथीषधीः । गारुडानि च रत्नानि विभृयात्प्रयतो नरः "॥

मार्कण्डेयपुराणे—" न चापि रक्तवासाः स्याचित्रासितधरोऽपि वा । न च कुर्याद्विपर्यासं वाससोर्न च भाषणे ॥ वर्ज्यं च विदशं वस्त्रमत्यन्तोपहतं च यत् "।

महाभारते—" अन्यदेव मवेद्वासः शयनीयेऽन्यदेव तु । अन्यद्रथ्यामु देवानामचीयामन्यदेव हि "।।

न भाषीदर्शनेऽश्रीयात्रैकवासा न संस्थितः ॥ १३१॥ भाषी पश्यंस्तया च दश्यमानस्तयैकवासाश्र तिष्ठशाश्रीयात् ॥ १३१॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्माद्पियं वदेव ॥

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यात्र वार्धुषी ॥१३२॥

संशयं जीवनसंशयं न मपद्येत । अथ वा निश्चितेऽर्थे संशयमितशङ्कां न कुर्यात् । अभियमिहतम् । अनृतं च शास्त्रीयकारणं विना न वदेत् । स्तेनो वा वार्धुषी वा न स्यात् ।

मनुः—" नाविनीतैर्ज्ञ ने द्वार्थेर्न चक्षुव्याधिषीडितैः। न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालिधिविरूपितैः॥ नातिकारुयं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते। नाज्ञातेन च संगच्छेन्नैको न वृपलैः सह॥ गवां च यानं पृष्ठेन सर्वदैव विगर्हितम् "। विष्णु:--

"न रात्रौ वृक्षमूलमाधितिष्ठेत्। न सूनाबन्धनागारौ न वृथा च नदी तरेत्। न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय कूलमधितिष्ठेत्। न कूपमवलोकयेत्। न ल्ल्प्ययेत्। नैकोऽध्वानं प्रपद्येत। नाधार्मिकैः सार्धं न द्विषद्भिः। न संध्ययोनीसंनिहितपानीयं नातितूर्णं न संततम् "।

वौधायनः—" न पतितेन स्त्रिया चाध्वानं व्रजेत् "॥
विष्णुपुराणे—" वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी राज्यटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
 नोध्वं न तिर्थग्द्रं वा निरीक्षन्पर्यटेद्बृधः ।
 युगमात्रं महीएष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् "॥

तथा—" न दुष्टं यानमारोहेत्कूछच्छायां न संश्रयेत्। नैकः श्रम्याटवीं गच्छेन च श्रन्ये गृहे वसेत्"॥

देवीपुराणे—" नासहायो वनेद्रात्रौ नोत्पर्थ न चतुष्पथे "। आपस्तम्बः—" न श्रोत्रियमनिमाष्य व्यतिव्रजेदरण्यं न स्त्रियम् "॥ पैठीनासिः—" न गोबाह्मणाम्न्यन्तरेण व्यपेयात्। अनुज्ञाप्य वा व्रजेत् "। यमः—" संनिकृष्टावधीयानौ योऽन्तरा व्रजित द्विजः।

स भासरासमानां च योनिं ब्रजित पापकृत् " इति ॥
" नाकस्मादिप्रयं वदेत् " इत्युक्तं तत्प्रसङ्गादन्यदृष्युच्यते—
तत्र " दोषाः " इत्यनुदृत्तौ देवलः—

" तत्र परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथाछ।पो निष्ठुरामिति वाङ्मयाश्च पट् । परेषां देशकुछजातिविद्याशिरूपरूपवृत्ताचारपरिच्छदश्चारीरकः मीजीवनानां तत्प्रत्यक्षं दोषवचनम् ।

यचान्यत्क्रोधसंत्रासजननं निन्दितं वचः ।
परुषं तच विद्येयं तथाऽन्यच तथाविषम् ॥
चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात्परुषात्ताद्विशिष्यते ॥
वृषलं वृषलेत्युक्त्वां पतितं पतितेति वा ।
सत्येनापि च दोषः स्यान्मिध्या द्विगुणभाग्भवेत् ॥
तेषाभेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः । गुरुन्पतिबन्धुंभर्तृभित्रस्र-

(सासकनतप्रकरणम् ५)
काशेऽभीपघातार्थं दोषोपाख्यापनं पैशुन्यम् । अनृतं द्विविधम्—
असत्यं विसंवादश्चेति । तत्र दृष्टश्चतानुमितानामन्यथा वचनमसत्यम् ।
प्रागम्युपगतानामसंप्रवर्तनं विसंवादः '' इति ।

" रागाद्देषाद्भयाञ्चामाद्दाक्षिण्याच्छङ्कया हिया । दम्मारप्रमादतश्चापि नरस्योत्पचतेऽनृतम् ॥

दम्मात्प्रमादतश्चापि नरस्यात्पद्यतं उन्तम् ॥
परप्राणोपघाताच परप्रव्यापहारतः ।
विशिष्टोऽन्तवादस्तु न वृथा कथनादिषु ॥
तस्मादनृतहेतुंस्तान्नाऽऽत्मन्युत्पादयेत्कचित् ।
उत्पन्नान्वा प्रशामयत्कारणेस्तिद्विघातिभिः ॥
देशरानप्रवादाच परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच विद्तेयं व्यर्थमाषणम् ॥
गुद्धाङ्गनाङ्गसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मेथुनाश्रयम् ।
इत्येवं षड्विकल्पस्य दृष्टवान्यस्य माषणम् ॥
इह चामुत्र तत्त्यक्त्वा नाना(न)र्थमिष्णगच्छिति ॥
हिताहितं मनुष्याणां केवछं वचिस स्थितम् ।
तस्मात्संयोजयद्वाचमप्रमत्तः परीक्ष्य च ॥
दुश्चिकित्स्यतमं पश्चाद्वुहक्तं हि वचो मनेत् ।
हिताहितं विनिपतेच्चापि वचनं दोपसंहितम् " ॥

अत्र यमः — " प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पदयति । प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदारमानमात्मन " ॥

केनापि प्रमाणेन विदितं पतितं न पत्यादिशेत्, न कथयेदित्यर्थः । तत्सं-

" यानि मिध्याभिशस्तानां पतन्त्यश्राणि रोदनात् । तानि पुत्रान्पशुन्द्यन्ति तूर्णं मिथ्याभिशंसिनाम् " ॥

द्धः—" अनृतं पारदार्यं च तथाऽमक्ष्यस्य मक्षणम् । अगम्यागमनं चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥ अश्रीतधर्माचरणं मैत्रधर्मवाहिष्कृतम् । एतानि नव कर्माणे निषिद्धानि विवर्नयेत् " ॥ मैत्रं मैत्री । बहिष्करणं त्यागः ।

देवलः — " गृहे पररहस्यानि नैवोपशृणुयास्कचित् । न ब्र्यास्पररन्ध्राणि प्रकौशे जनसंसदि " ॥

यमः—" नैव ब्र्यात्र शृण्यादुष्टवाक्यं कथंचन ।

ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिद्रिष केनिचत् ॥

दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कथंचन ।

तृष्णीमासीत निन्दायां न ब्र्यात्किचिद्रत्तरम् ॥

ब्राह्मणानां परीवादं नैव कुर्यात्र कारयेत् ।

यद्वाह्मणेषु कुशलं तदेवाऽऽशु समाचरेत् ॥

ब्राह्मणानां परीवादो निन्दा यत्र प्रवर्तते ।

कर्णी तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः " ॥ १३२ ॥

किंच—

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः ॥

दाक्षायणं सुवर्णं, ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं, वेणुर्वशः। एतद्वान्कमण्डलुसहितश्र भवेत्।

मनु:—" वैणवीं धारयेद्याष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ''॥

वेदो दर्भमुष्टिः। रौक्मे सौवर्णे।

लौगाक्षिः—" अनुपस्रष्टं सुवर्ण धारयेत् " । अनुपस्रष्टं कालिकारहितम् । वौधायनः—

" स्नातकोऽन्तर्वासाः सोत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयेत्सोदकं च कमण्डलुम् । द्वे यज्ञोपवीते उप्णीषमजिनमुपर्युपानही छत्रं च " ।

अपि च—

कुर्यातप्रदक्षिणं देवमृद्रोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३॥
देवादीन्प्रदक्षिणं कुर्यात् । दक्षिणहस्तभागे कुर्वनगच्छेदित्यर्थः ॥
मनुः—" मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् "॥

मृद्गुद्धृताम् । माकण्डयः—" चतुष्पथं नमस्कुर्योत्प्रख्यातांश्च वनस्पतीन् । (सातकवतप्रकरणम् ५)

मङ्गेल्यानि च सर्वाणि पथि कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ अमङ्गल्यानि वामानि कर्तव्यानि विजानता "इति ॥ " औषघानि नियुक्तानि घान्यं कृष्णं च यद्भवेत् । कार्पासं च तृणं शुष्कं शुष्कगोमयमेष च ॥ इन्धनं च तथाऽङ्गारं यत्र सर्पे तथाऽशुभौ। अभ्यंक्तो मलिनः पाण्डुस्तथा नम्रश्च मानवः ॥ मुक्तकेशो गैदार्तश्च कषायाम्बरधारकः । उन्मत्तकस्तथा पण्ढा दीनश्चाय नपुंसकम् ॥ अयः पद्भं तथा चर्मे केशाबन्धनमेव च। तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च ॥ चण्डालश्चपचाद्याश्च नरा बन्धनपालकाः । वर्धेकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथाऽऽतुरः ॥ तुषभस्मकपालास्थिभिन्नमाण्डानि यानि च । रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं साक्रन्दमेव च॥ एवमादीनि चान्यानि अशस्तान्यभिदर्शने । अश्रास्तो वाद्यशब्दश्च भिन्नभैरवैझर्झरः ॥ एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु प्रष्ठतः । गच्छेति पश्चाद्धर्मज्ञ पुरस्तात्तु विगर्हितः ॥ क यासि तिष्ठ मा गच्छ किं ते तत्र गतस्य च । अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टास्ते विपत्तिकराः स्मृताः ॥ ध्वजादिपु तथा स्थानं कव्यादीनां विगर्हितम् । स्खडनं बाह्नानां च वस्त्रसंघस्तथैव च ॥ निर्गच्छतश्च द्वारादौ शिरस्याहननं भवेत्। छत्रध्वजादिवस्त्राणां पतनं चाशुमं भवेत् ॥ वायुश्च कर्कशो रूक्षः सर्वदिग्म्यः समुत्यितः । प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयकृद्धिनः ॥ अनुकूले। मृदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः शुभावहः । कृरा रूक्षस्यराश्रण्डाः कव्यादाश्र विगर्हिताः ॥

१ ग. °इलानि । २ ग. गर्दभवा ३ ग. "मंकक्षव" । ४ ख. °धकर्माप° । ५ ख. °स्तोबाव" । ६ क. घ. °वजर्जरः । ७ ग. "ताः । वज्रादि"।

अप्रशस्ते तथा ज्ञेय परिवेश(ष)प्रवेषिणे । दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम् ॥ शंकरं संस्तुयाद्विद्वांस्तथैव मधुसूदनम् ।

द्वितीयं तु ततो हैष्टे प्रतीपं प्रविशेद्रहर्में "॥ सहजं नपुंसकम्। पुमानेव कारणान्तरादपेतपुंस्त्वः पण्ढः।

4 अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि मङ्गलानि तथाऽनघ । श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुँम्मस्तथैव च ॥ जलजानि च पुष्पाणि मांसं मत्स्याश्च मार्गव । गावस्तुरङ्गमातङ्गी बद्ध एकपशुस्त्वजः ॥ त्रिदशाः मुह्दो विप्रा ज्वलितश्च हुताशनः । गणिकाश्च महाभाग दुर्वा चाऽऽई च गोमयम् ॥ * रुक्मं रूप्यं तथा ताम्रं सर्वरत्नानि चाप्यथ । ओपध्योऽि च धर्मज्ञ वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥ नृवर्धमानयानं च भद्रपीठं तथैव च । खङ्गं चकं पताकां च मृदमायुधमेव च ॥ राजालिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितम् । घृतं दिधि पयश्चैव फलानि विविधानि च ॥ स्वस्तिकं वर्धमानं च नन्द्यावर्तं सकौस्तुमम्। नद्यश्च चित्रविन्यस्ता मङ्गलानि पराणि च ॥ अक्षताश्च तथा मुख्यास्तथा दर्पणमेव च । अञ्जनं रोचना चैव भृङ्गारं माक्षिकं तथा ॥ शङ्खिमक्षुस्तथा मक्ष्या वाचश्चेव तथा शुमाः । वादित्राणां शुभः शब्दो गम्भीरश्च मनोहरः ॥ गान्धारषङ्जऋषभा ये च शुट्दास्तथा स्वराः । मेघाः शस्ताः शुभाः स्निग्धा गजवृहितँशव्दिताः ॥ अनुलोमा तडिच्छस्ता शकचापं तथैव च । अनुलोमा ग्रहाः शस्ता दिक्पतिस्तु विशेषतः । आस्तिक्यं श्रद्धानत्वं तथा पृज्याभिपूजनम् ॥

⁺ इत आरभ्य सार्धश्लोको न विदाते ग. पुस्तके ।

न ग. वर्हणे। २ क. ेतीये तुतथा है। ३ ग. हष्टं। ४ क. मृ। नपुंसके सहजम् । पुं। ५ स्त, ग. कुम्भं तर्थं। ६ स्त. च रुद्रे। ७ क. ग. घ. ेत संनिभाः। अे।

(सातकवत्रकरणम् ५)

शस्तान्येतानि धर्मज्ञ यञ्च स्यान्मनसः शुभम् । मनसस्तुष्टिरेवात्र परं व्रजनकारणम् ॥ एकतः सर्विङ्कानि मनसस्तुष्टिरेकतः । यानोत्मुकत्वं मनसः प्रहर्षः मुख्यप्रलाभो विजयप्रवादः ।

मङ्गल्यसिद्धिप्रवणं मनश्च ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि "॥

आरूढनरं यानं नृवर्धमानम् । देवस्नानार्थे पीठं भद्रपीठम् । नन्धावर्तादयः सुवर्णदावीदिकृताः संनिवेशा ज्योतिःशास्त्रवास्तुविद्याप्रसिद्धाः ।

विष्णुः—

" व्यक्तं दृष्ट्वा निवर्तेत विरक्तमुण्डनिटलवामनप्रत्राजेतांश्च लवणरञ्जानेग-हांश्च । वीणाचन्दनार्द्रशाकीष्णीषालकांरकुमारीस्तु प्रस्थानकालेऽभिन-न्देत्" इति ॥ ११३॥

न मेहेत नदीछायावरमगोष्टाम्बुभस्मसु ॥

नद्यादिषु भेइनं मूत्रपुरीषोत्सर्ग न कुर्यात् । नद्यामनुदकायाम् । सोद-कायां पुनरम्बुग्रहणादेव निषेधः सिद्धः। छायायां लोकोपजीव्यायाम् । तथा च वसिष्ठः-" न नद्यां मेहनं कुर्यात्र पथि न च मस्मनि न गोमये न कुष्टे नोते न शाद्वलोपजीव्यच्छायामु "।

गोष्ट्रो गोत्रजः। तथा मनुः—

" न मूत्रं पिथ कुर्वीत न मस्मिन न गोत्रने । न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वरुमीके कदा चन । न समस्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न पिथ स्थितः ॥ न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके "।

पर्वतग्रहणे सत्यपि यत्पर्वतमस्तकग्रहणं तदत्यन्तापदि मस्तकादन्यत्रानुप्रहा-र्थम् ।

यमस्तु— "तृपाङ्गारकपाछानि देवतायतनानि च ।
राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खछानि च " ॥
देवळ:— "न चत्वरोपद्वारयोर्म्त्रपुरीये कुर्यात् । न कृष्टक्षेत्रे न सस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् "।

९ ग. सुस्रप्रकाभो विजयप्रणादः। २ क. प्रदश्च । म°। ३ ग. °सिद्धिः प्र° । ४ ग. ° निप्रात्राजिकांश्व । ५ स. °जिकांश्व । ६ ग. ^{*}रीरलप्र° । ७ घ. हारीतः ।

(झातकमतप्रकरणम् ५)

विष्णुः—" नोषरे न पराशुचौ । नोद्यानोदकसमीपयोः । नाऽऽकाशे मूत्रपुरीषे कुर्यात् " । शङ्काळिखितौ—" नासंवृते मूत्रपुरीषे उत्सृजेत् । न सान्तर्वासा न निर्वासाः " ॥ किंच—

न प्रत्यक्ति।सिमसंध्यामबुद्धीदिजन्मनः॥ १३४॥
अग्न्यादीन्त्रति अग्न्याद्यभिमुखस्तान्पदयन्वा न मेहेत्। तथा च गौतमः—
" न वाय्वित्रिवित्रादित्यापो देवता गाश्च प्रति पदयन्वा मूत्रपुरीपामेध्यान्युद्दस्येत् । नैता देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्"।
यमः—" प्रत्यादित्यं न मेहेत न पद्येदात्मनः शकृत्।
इष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामि ब्राह्मणं तथा॥
प्रत्यादित्यं प्रत्यनिछं प्रति गां च प्रति द्वित्रम्।
प्रति सोमं प्रति जलं प्रति संध्ये च नित्यशः॥
हिन्त मेह्यतः प्रज्ञां प्रति पन्थानमेव च।

मेहयान्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुपः "॥ आपस्तम्यः—" न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् " किंच —

नेक्षेतार्के न नग्नां स्त्रीं न च संसष्टमैथुनाम् ॥ न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥ सूर्यं विवसां सीं स्त्रियं, तथा संबद्धमैथुनां, मूत्रं पुरीषं च न पश्येत्। अशु-विश्वेद्राहुतारकाश्च ।

भनुः—" नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदा चन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् " ॥

विष्णुः—" नाऽऽदित्यमीक्षेत वाससाऽतिरोहितं न चाऽऽदर्शजलाद्यपगतम् "। हारीतः—" न नम्नां स्त्रियं पुरुषं वा वीक्षेत नोदयास्ते वैयौ चन्द्राकी "। गौतमः—" न नम्नां परयोषितमीक्षेत "। आखलायनः—" न नम्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् "। स्वभायीविषयमेतत्।

मनु:-- " नाश्रीयांद्रांर्या सार्ध नैनामीक्षेत चाश्रतीम् । क्षुवन्तीं(तीं) जुम्ममाणां वा न चाऽऽसीनां यथासुखम् ॥ (सातकवतप्रकरणम् ५)

नाञ्जयन्ती खके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत्प्रसुवन्तीं वा तेजस्कामो द्विजोत्तमः "॥

विष्णुः — "न कुद्धस्य गुरोर्भुखमीक्षेत । न तैलोदकयोः स्वां छायां न मल-वत्यादर्शे न पत्नी भोजनसमये न स्त्रियं नम्नां कं चन मेहमानं न चाऽऽलानभ्रष्टं कुझरं न च विषमेस्थं वृषादियुद्धं नोन्मत्तं न मत्तम् "।

देवलः—" पतितव्यङ्गचण्डालोच्छिष्टान्वा नावलोकयेत् । अनुदृष्टिगतैरेतैरसंभाषो नृणां वरम् " ॥ १३५॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वे मन्त्रमुदीरयन् ॥ वर्षत्यप्राष्ट्रतो गच्छेत्स्वपेत्प्रसक्तिशा न च ॥१३६॥

देवे वर्षत्यमाद्यतशिराः — "अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनत्" इति मन्नमुचार-यन्गच्छेत् । मत्यक्शिराः स्वापं च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥

अपि च-

ष्टीवनासृक्शकृन्मूत्रेविषाण्यप्सु न निक्षिपेत् ॥ पादौ प्रतापयेत्राग्नौ न चैनमाभेळङ्घयेत् ॥ १३७॥

ष्ठीवनं मुखेन त्यज्यमानं लालादि, अस्युधिरं, शक्ततपुरीषं,मूत्रविषे प्रसिद्धे। रेतांसीति पाठे रेतोऽपि प्रसिद्धम् । एतान्युदके न संक्षिपेत् । पादप्रतापनाभि- सङ्घने अप्ति पाते न कुर्यात् ।

यमः—" वैत्यवृक्षं न वा छिन्द्यात्राप्सु श्रेष्माणमुत्स्जेत् । न ज्ञुकं न विषं मूत्रं न पुरीषं न छोहितम् ॥ नास्थिमस्मकपाछानि न केजात्र च कण्टकान् ''।

चितौ भवो व्रसश्चेत्यः। [चितिः] इमशानम्।

मनुः—" नामि मुखेनोपधमेन्नमां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदमौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिछङ्चयेत् । न चैनं पादतः कुर्यात्र प्राणानाधमाचरेत् " ॥

कात्यायनः—" जुहूषंश्च हुते चैव पाणिसूमींस्पयदारुमिः । ने न कुर्यादक्षिधमनं न कुर्याद्यजनादिना ॥

१ स्त. ग. 'मस्थो वृ । २ क. 'र्येत्। व । ३ क. 'त्ररेतांस्यप्सु। ४ क. 'भिः। काष्टच्सु-रिकास्फ्यो यज्ञानुम्। न कुर्याद ।

मुखेनैव धमेदाग्नें मुखादेष व्यजायत । नाग्निं मुखेनेति च यङ्कौकिकं योजयन्ति तत् " ॥

विष्णु:-" नामृङ्न विषमग्नौ प्रक्षिपेत् "।

देवलः -- " अमो न प्रक्षिपेदिमिमिद्धिन शमयेत्तथा " ।

आपस्तम्बः-" अप्ति नाप्रयत आसीदेदिषुँमात्रादित्येके खट्वायां च नोपदेध्यात्"।

गौतमः-" नात्रिमपश्च युगपद्धारयेत् " ॥ १३७ ॥

अपि च--

जलं पिबेन्नाञ्चलिना शयानं न प्रबोधयेव ॥ नाक्षेः क्रीडेत धर्मन्नेव्याधितेश्च न संविशेव ॥ १३८॥

सन्यदक्षिणौ इस्तौ युक्तावञ्जिलः । तेन जलं न पिवेत् । शयानं निदितं न प्रवोधयेत् । अक्षेर्न ऋडित् । धर्मद्रौः पतितादिभिन्यीधितैश्च पुरुषैः सद्द न संविशेत् । अत्र च संवेशनं संकरोपलक्षणार्थम् । अत एव पनुः—

" न संविशेत पतितैर्न चण्डाछैर्न पुक्कसैः । न मूर्विर्नावछिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ सहाऽऽसनं भोजनं च पतितैः सह वर्जयेत् । उपपातिकिमिश्चान्यैः कुर्वद्भिः कर्म निन्दितम् " ॥

क्रीडाग्रहणं व्यसनमात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—
" न नृत्येत्रैव गायेच न वादित्राणि वादयेत् ।

नाऽऽस्फोटयेर्ने क्ष्वेडेच न च रक्तं विरागयेत्"।

रक्तमनुरक्तम् । अनिषिद्धेऽर्थे न विरागयेत् । विरागयुक्तं न कुर्या-दित्यर्थः।

तथा—" न कुर्वात वृथा चेष्टां न वार्यञ्जिता पिनेत्। नोत्सङ्गे मक्षयेद्धक्यं न जातु स्यात्कुतूहळी "॥ नित्ययोगेऽतिश्रये वा अनत्ययः॥ १३८॥ किंच—

विरुद्धं वर्जयेरकर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥ विरुद्धं वर्जयेरकर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥ १३९॥ विश्वभूमाङ्गारजलकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९॥

* कुत्रहर्शित्यत्रेनिप्रत्ययो भूमनिन्देत्यत्रोक्ते नित्ययोगेऽतिशये वाऽर्थ इत्यर्थः ।

९ ख. "धुगात्रा" । २ क. घ. "दद्यात् । ३ ख. घ. नृत्येनैव । ४ क. "त्रचाऽऽक्षेदेत्र च । ५ क. घ. क. "भस्मतुपाद्गा" ।

(सातक वतपकरणम् ५)

आयुरारोग्यादिविरुद्धं कर्म मेतधूमं नदीतरणं च केशादिष्ववस्थानं च वर्जयेत्। मनुः--

" बालातपं प्रेतधूमं वर्ज्यं मिन्नं तथाऽऽसनम् । न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ न मृछोष्टं न मृद्गीयात च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम्। न कर्म निष्फलं कुर्यानायत्यामसुखोद्यम् ॥ छोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। स विनाशं वनत्याशु मूचकोऽशुचिरेव च "॥

आयितः परिणामः। कर्मशब्देनात्र संकल्प उच्यते । तस्य निष्फलतां मिध्यात्वं संकरिपतानुष्ठानरूपं न कुर्यात् । लोष्टपर्दनादिषु ताच्छीरूपं वर्ज्यम् ।

सथा-" न संहताम्यां पाणिम्यां कण्डूयेताऽऽत्मनः शिरः । न स्पृशेचैनदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः "॥

ततः श्विरसा विनेत्यर्थः।

" केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत्। शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिद्रपस्पृशेत् "॥

तैलेन शिरःस्नातस्तेनैव तैलेन नार्कं किंचिदुपस्पृशेदित्यन्त्रयः। अथ वाऽ-न्वेनापि तैलेन तदहरक्षं नोपस्पृशेत्।

विष्णुः—" न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्डूयेत "। नदीतरणं चात्र वाहुभ्यां सांशयिकष्ठवेन[च] वर्जयेत्। तथा च मनुः—" न बाहुम्यां नदीं तरेत्"। वसिष्ठः — " नावं च सांशियकी नाधिरोहेत् "।

मनुः—" अधितिष्ठेन केशांश्च न मस्मास्यिकपाछिकाः।

न कार्पासास्यि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः "॥

तथा-- " उद्वर्तनमपस्थानं भैक्तं विष्मूत्रमेव च । श्लेष्मनिष्ठचूतवान्तानि नाधितिष्ठेतु कामतः " ॥

विष्णुः—" न चतुष्पयमधितिष्ठेत्र रात्री वृक्षमूछं न शृत्यालयं न मूनाबन्धनागारम् ''!

गौतमः—" अमेध्यं नाधितिष्ठेत्"। शक्खिलिकिति—"नाहेः पदमधिति-छेत्। न तृणशर्कराकूटेषु तिछेत्। " पदं स्थानम्।

828

आपस्तम्बः-"पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमधितिष्ठेत्" । ब्राह्मणेन पाणिनोपलिप्तमप्रोक्षितं नाधितिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३९॥ किंच--

नाऽऽचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेरकचित् ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्खुब्धस्योच्छास्रवर्तिनः ॥१४०॥

धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं गां परस्मै नाऽऽचक्षीत न कथयेत् । द्वारं विहाय ग्रामं न प्रविशेत् । लुब्धस्य सति धने व्ययमकुर्वाणस्योच्छास्रवर्तिनोऽति-कान्तशास्त्रस्य च राज्ञो धनं न प्रतिग्रह्णीयात् ।

बौधायनः-" गां पाययन्तीं न परस्मै ब्र्यात् "।

मनु:-- " अद्वारेण च नातीयाद्रामं वा वेश्में नाऽऽवृतम् " ॥

गौतमः—" न म्लेच्छाशुच्यधार्मकैः सह संभावत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा १ व्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभावत । अधेनुं धेनुंभव्येति ब्र्यात् । अभद्रं भद्रमिति ब्र्यात् । कपालं मगालमिति । मणिधनु-रितीनद्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाऽऽचक्षीत । न चैनां वारयेत् "।

विष्णुः—" न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत नोत्पातं प्रदर्शयेत् " । मनुः—" कुलाकुलं रहस्यार्थं संचरेत्रानिमित्ततः " ।

कुलं गृहम्।

विसिष्ठः—" नावृतो यज्ञं गच्छेद्यदि त्रजेत्प्रदक्षिणं पुनरात्रजेत् "। गौतमः—" न यज्ञं मवृतो गच्छेद्दर्शनाय तु कामम् "। मनुः—" नमस्कर्तुं त्रजेत्कामं दिद्दक्षर्यज्ञकर्म वा "॥ १४०॥ जच्छास्त्रवर्तिनो राज्ञः प्रतिग्रहे दोषभूयस्त्वमाह—

प्रतिग्रहे सूनिचिकिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥ दुष्टा दशगुणं प्रवित्पूर्वादेते यथोत्तरम् ॥ १४१ ॥

प्रतिप्रहविषये सृनिप्रभृतीनां यो य उत्तरः स पूर्वस्पादशगुणदोषो भवति ।

१ क. घ. 'इम बाऽऽवृ'। २ क. धेनुर्भवेति । ३ क. ग. ैदि गच्छेत्प्र° । ४ ग. घ. ९ °क्षमायु° ।

(भातकत्रतप्रकरणम् ५)
अतस्तत्प्रतिग्रें हो दशगुणदोषो भवति । अतस्तत्प्रतिग्रहं वर्जयेत् । सृना
प्राणिवधस्यानं, तद्वान्स्नी प्राणिघातकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी
सुराविक्रयी । परहृदयं विवशयतीति वेश्या । यद्वा वेशेन जीवतीति वेश्या । वेशः शृक्षारः । नराधिपो राजा । स च पूर्वोक्तविशेषण एव दुष्टः । तदीयस्य
प्रतिग्रहस्य निषद्धत्वात् ।

तथा च मनुः—" दश सूनासहस्राणि यो वाहयित सौनिकः ।

तेन तृल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिष्रहः ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुञ्घस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्तरकानेकिवशितम् ॥

तामिस्त्रमन्धतामिस्तं महारौरवरौरवौ ।

नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥

संजीवनं महावीचितापनं संप्रतापनम् ।

संघातं च सकाकोलं कुड्मलं पूर्तिमृत्तिकम् ॥

लोहशैर्ल्युमृवीसं च पन्थानं देशल्मलां नदीम् ।

असिपत्रवनं चैव लोहचारकमेव च ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो बाह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोमिकाङ्क्षिणः " ॥ १४१॥

अध्ययनविध्यङ्गान्याह —

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ॥ इस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२॥

अधीयन्त इति अध्यायाः स्वाध्यायाः । तेषां संस्कारकपुषाकर्षारुपं कर्म आवण्यां पौर्णपास्यां कार्यम् । चन्द्रमसा युक्तः अवणो नक्षत्रं यस्यां सा आवणी । अथवा अवणे नक्षत्रे सप्तम्यर्थे अवणशब्दादेनैमत्ययः । अथवा आवणस्य पञ्चम्यां इस्ते नक्षत्रे चोपाकर्म कार्यमोपधिभावे सित । ओषधीनां बीहिमभृतीनां भावः मादुर्भावोऽङ्कुरोदय इति यावत् । एतम् विशेषणं आवणीअवणयोरिष प्राह्मम् । यदा आवण्यां न मादुर्भावस्तदा भाद्रपदश्र- वणेन कार्यम् । अत्र मनुः—

९ क. पहें दै। २ ग. विवेश । घ. विशती । ३ घ. शङ्खं सभीमं च । ४ ग. हिक्क स्मीसं। ५ क. ग. शल्मलां। ६ क. स. नशब्दः। अं।

" श्रावण्यां प्रीष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तच्छ(रछ)न्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपश्चमान् " ॥

छन्दंस्यिपाकृत्य तानेव पश्चमानेव मासानधीयीत। अर्धः पश्चमो मासो येषां ते तथोक्ताः । उपाकर्षत्रभृति सार्धाश्रवुरो मासाञ्जुक्रकृष्णपक्षेषु निरः न्तरं स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः।

पुराणात-" उपाकर्गणि चोत्सर्गे यथाकाळं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः "॥

तथा-- "गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्द्रिनः। पूजियत्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वमुद्धरेत् "॥

गृहस्थस्यापि प्रहणाध्ययनाधिकारं ज्ञापियतुं तत्पकरणेऽध्ययनविधिः । अत एव शौनकः—

" समावृत्तो ब्रह्मचारिकरूपेन यथान्यायमितरे । जायोपेयेत्येके " इति ॥१४२॥ उत्सर्जनविधिमाह--

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ॥ जलान्ते छन्द्रमां कुर्यादुरसर्ग विधिवद्रहिः ॥ १४३ ॥

पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी सा यस्मिन्मासि स पौषः। तस्य रोहिण्यां चन्द्र-युक्तायां तस्यैव चाष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः । जलान्ते जलसंनिधौ प्रामा-द्विहिक्छन्दसां वेदानामुत्सर्ग परित्यागं कुर्यात् । अत्र च्छन्दोभिस्तदध्ययनं लक्ष्यते। येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृति शुक्ककृष्णपक्षेषु वेदाध्ययनं कृतं तत्पकारिय-दानीं परित्यजेत्, न तु सर्वात्मना । अत एव मनुः--

" अतः परं तु च्छन्दांसि शुक्तेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् "

इत्युत्सर्गानन्तरं कर्पाध्ययने प्रकारान्तरमुक्तवान्। उत्सर्गश्च यथाविधि यथा-गृह्यशास्त्रात्कर्तव्यः।

अत्र च मनु:--" पुष्ये तु च्छन्दमां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्तस्य वा प्राप्ते पूर्वीह्व प्रथमेऽहिन "॥

श्रावण्यां यद्युपाकरणं तदोत्सर्जनं पौपस्य शुक्रमतिपदि पूर्वाह्रे । अथ मोष्ठ-पद्यो तदा माघस्य।

(जातकवतप्रकरणम् ५)

उपाकर्मण्युत्सर्गे च कुतेऽध्ययनकालविधिशेषत्वेन दिनविशेषपर्युदासमाह—

ज्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यरिवग्रारुबन्धुषु ॥ उपाकर्माण चोरसर्गे स्वशासाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४॥

ज्यहमहोरात्रत्रयमनध्यायोऽध्ययनवर्जनं कार्यम्। अत्र निमित्तं शिष्यर्दिवग्गुः हबन्धुषु प्रेतेष्विति । गुरुराचार्यो प्राह्मः । तथा च मनुः—

" त्रिरात्रमाहुराशीचमाचार्ये संस्थिते सति " इति ।

वन्धवोऽत्रासपिण्हाः। सपिण्हेषु दशाहादिविधानात्। उपाकर्मोत्सर्गयोः कृतयोखिरात्रमनध्याय इत्यनुषद्गः। मनुस्तृत्सर्गे पक्षिणीमेकाइं त्रिरात्रं च विक-स्पेनानध्यायमाइ---

" यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं विधिवद्वाहिः। विरमेत्पक्षिणी रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् " इति ॥ स्वश्रीखायाः श्रोत्रियेऽध्येतरि मृते तथा ज्यहमनध्याय इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः— " श्रावण्यां पौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत । तथा प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत्। तथोपाकरणादि । आ उत्स-र्जनादध्यापयितुर्नियमो छोमसंहरणं मांसं श्रोद्धं मैथुनं वर्जयेत्। ऋता-वेव आयां यायात्"।

ऋतुकालाहीत्यर्थः ।

" यथागमं शिष्येम्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यात् । एवं वर्तमानः पूर्विपरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति "।

गोतमः--" श्रावणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदीं चोपाकृत्याधीयीत । छन्दांस्यर्धपञ्चमान्मा-सान्पच दक्षिणायनं वा मास्युत्मृष्टलोमौ न मांसं भुझीतँ द्वैमास्यो वा नियमैर्वेषुनवर्जी "।

सपावृत्तविषयमेतत् । अत एव शौनकः--

" अधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकस्पेन यथान्यायमितरे जायोपेयेत्येके, प्राजापत्यं तत् " इति ।

तज्जायोपगमनं माजापत्यमित्यर्थः ॥ १४४ ॥

९ स. ग. "शासाओ" । २ स. ग. घ. घ. आहे। ३ ग. घ. "मानं मां" । ४ क. "त। द्वी मासी वा । ५ क. घ. 'यमः । ब्रह्मचारी मेयु' ।

किं च-

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोलकानिपातने ॥ समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

सायं प्रातः संध्ययोर्षेघध्वनावसंध्ययोरिप निर्घाते भूमिचळन उल्का-पाते वेदाध्ययनं समाप्याऽऽरण्यकवेदभागं चाधीत्य द्यानशमहोरात्रमनध्यायः कार्यः।

हारीतः-''सायंसंध्यास्तिनेते रात्रिं नाधीयीरन् । प्रातःसंध्यास्तिनेते चाहोरात्रम्'' । आपस्तम्बः---

" संघावनु स्तिनते रात्रिं स्वप्तपर्यन्तं विद्युत्युपव्युषं यावैता गां कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काछे विद्योतमाने सप्रदो-षमहरनध्यायो दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुनोध्वमर्धरात्रादित्येके " ।

अस्यार्थः — संधावनु अहोरात्रसंधिलाक्षिते काले स्तिनते मेघध्वनौ रात्रिमनन्तरां नाधीयीत । स्वभपर्यन्तं स्वभवर्जनान्तं यावत् । आन्याय्यादुत्थानादित्यर्थः । उपच्युषमपच्युषि विद्याति द्योतमानायाम् । अथ वा शम्यापासपरिमिते देशे स्थिता गौः कृष्णा लोहितेति वा विद्यायते । यदाऽपररात्रे द्योतमानायां विद्याति प्रदोषसहितमहरनध्यायः । दहेऽल्पेऽपररात्रे स्तनियत्तुना
गाजितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः । अथ वोध्वमर्धरात्रातस्तनियत्नौ
जाते सप्रदोषमहरनध्याय इति ।

मनुस्तु निर्घातादिष्वाकालिकमनध्यायमाइ—

" निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चापसर्जने । एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावि " ॥

ऋतावापि वर्षास्वपीत्यर्थः । आकालिको निमित्तसमयपर्यन्तः । तथा-

" चौरैरुपष्ठुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते। आकालिकमनध्यायं विचात्सर्वाद्रुतेषु च " इति ॥

ततश्चाऽऽकालिका होरात्रयोर्विकल्पः । एवं कल्पान्तरेष्वपि ।

यमः—" शक्रध्वजनिमित्तेषु उल्कापाते तथैव च । अनध्यायास्त्रिरात्रं तु भूमिकम्वे तथैव च " ॥ (भातकवतप्रकरणम् ५)

वसिष्ठः-" उस्काविद्युत्समासे त्रिरात्रमुस्काविद्युत्सज्योतिषमपर्तावाकाव्यिकम् ''।

उल्कायां वसन्ते वर्षामु विद्युति दृष्टायां सज्योतिषमनध्यायः । दिवेत्यर्थः । अपूर्तावुक्ताहतोरन्यत्र विद्युत्युल्कायां वा द्यातमानायामकार्छिके दितीयेऽहनि दर्शनकालं यावदनध्यायः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

अपि च—

पञ्चदृश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ॥ ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृद्ध वा ॥१४६॥

शुक्रीकृष्णयोः पक्षयोः पश्चद्रश्यां चतुर्द्रयामष्टम्यां च तथा राहुस्तके चन्द्रस्-योपराग ऋतुसंधिषु ऋतूनां वसन्तादीनां परस्परसंधिषु श्राद्धिकं भुकत्वा प्रति-युद्ध चाहोरात्रमनध्यायः कार्यः । राहुसूतकं राहुदर्शनम् । आद्धसंबद्धं आदि-कम् । तत्पकं भुक्त्वाऽऽमं च प्रतिगृह्याहोरात्रं नाधीयीत ।

नृतिहपुराणात्—" महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामापे चैव हि । तथाऽक्षततृतीयायां शिष्यात्राध्यापयेद्वितः ॥ माघमासे तु सप्तम्यां रथारूयायां तु वर्जयेत्। नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा द्विजोत्तमः "॥

महानवपी, अश्वयुक्शुक्रपक्षस्य । महाद्वादशी कार्तिकशुक्रपक्षस्य । भरणी भोष्ठपद्यनन्तरा । अक्षततृतीया वैशाखशुक्षपक्षस्य । रथाख्या सप्तमी माघ-शुक्रपसस्य ।

नाधीयीतेत्यनुहत्ती गौतमः—

" कार्तिकीफारगुन्याषाढीपौर्णमासीस्तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेके "। उक्तपौर्णमासीमभृतित्रिरात्रमित्यर्थः । अष्टकाश्च देनाष्टकाकर्पाङ्गभूतं सप्तम्या-दित्रिरात्रपुपळक्ष्यते । अन्त्याऽष्टका माधी । तामेवानध्ययननिमित्तामेक आहुः ।

पैठीनासिः—"पौषप्रमृतयः कृष्णे भवास्तिस्रोऽष्टका मार्गशीर्षप्रमृतय इत्येके "। शीनकस्तु—" हेमन्तिशिशयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः " इत्याह । श्रातातपः--" पद्मदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च त्रयोदश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यार्षे ॥

[🤊] क. घ. 'छिकं द्वि" । २ ख. ग. 'क्रपक्षकृष्णपक्षचतुर्दश्यामष्टम्यां पत्रदश्यां च । ३ ख. शीनकः-। प°। ४ क. °पि। पुराणात्-मे°।

मेधाकामस्रयोदस्यां चतुर्दस्यां च सर्वदा । सप्तम्यां च प्रदोषेषु न स्मरेत्रापि कीर्तयेत् " ॥

मनुः—" प्रतिगृद्ध द्विजो विद्वानेकोहिष्टस्य केतनम् । ज्यहं न कीर्तयेद्वह्य राज्ञो राह्येश्व सूतके ॥ यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो छेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्वद्य न कीर्तयेत् "॥

केतनं निमञ्चणम् । एकानुदिष्टमेकोदिष्टम् । एवं च राहुसूतक एकाइत्रि-रात्रयोर्विकल्पः । राहुसूतकं राहुदर्शनम् ।

अत एव हारीतः—

" उपाध्याये राजिन च मृते श्रोत्रिये च मृते सब्रह्मचारिणि च चन्द्रार्कयो राहुदर्शने शक्रध्वजपतन आचार्ये च मृते त्रिरात्रम् " इति ॥ १४६ ॥ किं च—

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ॥ कुतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शकॅपाते तथाच्छ्ये ॥ १४७ ॥

अन्तरं शिष्योपाध्याययोर्गध्यतो गमनम् । तस्मिन्वशुमण्ह्कादिभिः छतेऽहोरात्रमनध्यायः । मध्यगमनात्मभृति सूर्योदयं यावदित्यर्थः । तथा शक्रपाते
शक्रोच्छ्रायोपलक्षिते काले । मोष्ठपद्यनन्तरं भरण्यां शक्रपातः । मोष्ठपदस्यैव
श्लद्वादश्यां शक्रोच्छ्रायः । तदाह गर्गः—

" सिंहं गते दिनकरे सितचौरुपक्षे हर्याद्यपादमुपगच्छिति वै शशाङ्के । उत्तिष्ठते विविधमन्दिरवृन्दवन्द्यो याग्यां ततो दिशि निषीदित वज्रपाणिः" इति॥ अत्र च हरिशब्देन हरिदैवतं अवणमुपछक्ष्यते । तदिप च मदर्शनार्थम् । यतः स एवाऽऽह—

" द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रोष्ठपदे तथा । शक्रमुस्थापयेद्वाजा विश्वश्रवणवासवे " इति ॥

विश्वशब्देन वैश्वदेवमुत्तराषाढानक्षत्रमुपलक्ष्यते । वासँवशब्देन वसुदैवतं धनिष्ठानक्षत्रम् । तेन द्वादश्यामेव शक्रोच्छ्रायः ।

गौतमः-

१ ता. °तुध्र्यो चैव स° । २ ग. °वे तुन । ३ स्त. ग. 'ते त्रि° । ४ ग. 'क्रचापे त' । ५ स्त. वारप° । ६ ग. °स्रे । इ° । ७ ग. °सरश° ।

(सातकवतप्रकरणम् ५)

" अन्तरागमने पुनरुपसदनम् । श्वनकुछमण्डूकमार्जाराणां ज्यहमुपवासी विप्रवा-सश्च । प्राणायामी घृतप्राशनं चेतरेषाम् । श्वशानाष्ययने चैवम् " ।

येन केनचिदन्तरा गमने कृत उपसदनं कार्यम् । उपसदनं च पाणिना पाणिमुपसंगृह्मेत्यादिना यत्मत्यहं विहितं तदेव पुनः कर्तव्यम् । श्वाद्यन्तरागन् मने त्रिरात्रमुपवासः । त्र्यहं च विवसोदिति ।

यक्त वसिष्ठः-" अधीयानानामन्तरागमनेऽहोरात्रममोजनम् । त्रिरात्रमनिषेको विवासा(स)श्चान्योन्येन श्वमार्जारनकुलशीव्रगाणां स्वहोरात्रम् "

इत्यादः, तित्ररात्रोपवासासमर्थविषयम् । प्राणायामो घृतपाश्चनं चेतरेषा-मिति । श्वादिच्यतिरिक्तानामन्तरागमन इत्यर्थः ॥ १४७॥

किं च-

श्वकीष्टुगर्दभोळ्कसामबाणार्तनिःस्वने ॥
अमेध्यशवशृद्धान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तिनितसंग्लवे ॥
भुक्तवाऽऽद्रेपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥
पासुंवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु ॥
धावतः प्रतिगन्धे च शिष्टे च ग्रहमागते ॥ १५० ॥
स्वराष्ट्रयानहरूत्यश्वनौदेशेरिणरोहणे ॥
सप्तत्रिशदनध्यायानेतांस्तात्कािळकान्विदुः ॥ १५१ ॥

श्वादीनां निःस्वने शब्दे श्रूयमाणे तत्कालमनध्यायः । क्रोष्टा गोमायुः । उल्कोडम्ह्रस्यपक्षी । वाणो वीणाविशेषः । आर्तो दुःखितः । श्वादयः प्रसिद्धाः । तथाडमध्यादीनामन्तिके संनिधाने । अन्त्यः शूद्रान्निष्कृष्टः । तथा देशस्याऽऽत्मन्त्रशाद्याः , तथा विद्युत्संष्ठवे । संध्रवः पुनः पुनर्भवनम् । तथा भुवत्वा यावदाई-पाणिः । तथाऽमभसो मध्ये, अर्धरात्रे रात्रेषध्यमे यामद्वये च, तथाऽतिमाक्तेऽः तिश्चयेन वाति वायौ । तथा पांसुवर्षेऽक्रुतिवशेषे दिशां दाहे च तथा संध्ययोः, तथा नीहारे धूमिकायां, भीतौ च चौरादिकृतायाम् । तथा धावतोऽनध्यायः । तथा पूतिगन्धे,तथोक्तलक्षणे शिष्टे गृहमागते, खरादीनामारोहणे च । यानं रथा-विद्या पूतिगन्धे,तथोक्तलक्षणे शिष्टे गृहमागते, खरादीनामारोहणे च । यानं रथा-दि । इरिणमूपरम् । एताङश्वकोष्ट्रपश्चितिःस्वनादिनिमित्तान्सप्तित्रिश्चरम्था-यांस्तात्कालिकान्निमित्तकाले कर्तव्यान्विद्युपुनयः। अत्र विशेषः। तथा मनुः—

१ इ. मुप्रवर्षेदिग्दाहे। २ क. ख. ग. घ. छ. वृक्षारोहणेरिणे।

" सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदा चन "। अनध्यायानुहत्तौ वौधायनः—

" नृत्यगीतवादित्ररुदितराञ्देषु तावन्तं कालमातै च " ।

आपस्तम्बः-"इमशाने सर्वतः शम्याप्राप्तात् । इमशानवच्छूद्रपतितौ समानागार इत्येके । शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः । ब्रह्माध्येष्य-माणो मलवद्वासिसच्छॅन्संमाधितुं ब्राह्मणेन संमाष्य तया संमाषेत संमाष्य तु ब्राह्मणेनैव संमाष्याधीयीत "।

यम:-- " इलेष्मातकस्य च्लायायां शल्मलेर्मधुकस्य च। कदाचिदि नाध्येयं कोविदारकिरययोः "।

तथा--" न सङ्ग्रामे न सेनायां विवादे कछहे तथा "।

हारीतः—" ब्राह्मणागमनेऽव्यादीनि दत्त्वाऽनुज्ञाप्याधीयीरन् "।

तथा---"न वृक्षस्थो न तीर्थस्थो न चाप्सु न समासु च । बहु संकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदा चन ॥ शयानः प्रौदपादश्च कृत्वा चैवावसँक्थिकाम् । नाधीयीताऽऽभिषं जम्ध्वा सृतकात्राद्यमेव च "॥

तथा-- " श्वखरोष्ट्रे च रूदित पङ्क्तौ न च पठेद्विजः । नाधीयीत इमशानान्ते ग्रामान्ते गोन्नजेऽपि वा " ॥

तथा—" रुधिरे च सुते गात्राच्छस्रेण च परिक्षते " ।

गौतमः-" ऊर्ध्व भोजनादुःसवे प्राधीतस्य निशायां चतुर्मृहूर्तं नित्यमेके नैग-रोत्सवे । उपनयनादूर्ध्वं भोजनादहोरात्रमनध्यायः प्राधीतस्याध्य-यने प्रथमं प्रवृत्तस्य मोजनादूर्ध्वमनुत्सवेऽपि पूर्ववदनध्यायः "।

निशायां चतुर्पृदूर्तम् । एतच त्रयोदश्याम् । तथा चोशना-" त्रयोदश्यां प्रथमांश्रतुरो मुहूर्तानाधीयीत "। तस्यानध्याय इत्यनुवृत्तौ विसष्टः--

" मिथुनव्यपेतायां च शस्यायां वाससा च मिथुनव्यपेतेनानिर्णिक्तेन " इति । सर्वे चैतेऽनध्याया धर्मनैपुणकामेनं विद्यानैपुणकामेन च वर्जनीयाः। प्रत्य-वीयाविशेषात् । तथा च यमः---

१ क. ग. नृत्तगी ै। २ क. घ. °णो मृल ै। ३ घ. °द्वासेछन्दं च भा ै। ४ ख. °च्छन्दं भा °। प्रा. 'गेनै'। इ. ख. तथा संे। ७ क खें सिक्तिका । ८ क. ग. रुवति । ९ क. 'गरे। उत्सव उप° । ख. गरे उत्सवेऽपि । १० क. ख. °न च व° । ११ क. घ. "वायवि" ।

(सातकवतप्रकरणम् ५)

" छिद्राण्याहर्द्विजातीनामनध्यायान्मनीषिणः । छिद्रेम्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदिजितम् ॥ आयुः प्रजां पश्न्मेषां कृन्तामि सुकृतं च यत् । अनध्यायेष्वभ्यसतो ब्रह्म ब्याहरतस्तथा "॥

यसु मनुवचनम्—" द्वावेव वर्जयेत्रित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमि चाशुद्धामात्मानं चाशुर्चि द्विनः "

इति, तद्वस्यवाध्ययनविषयम् । तत्मकरणाधीतवचनमूलत्वात् । ब्रह्मयशं मकुत्य हि तैत्तिरीयकाः समामनन्ति—

"तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः " इति ॥ १४८॥१४९॥१५०॥१५१॥

एवमनध्यायानुबस्वा मक्तनमाइ---

देवर्श्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परिस्रियाः ॥ नाऽऽकामेद्रक्तविण्यूत्रष्ठीवनोद्धर्तनानि च ॥ १५२ ॥

देवादीनां छायां रक्तादीनि च नाऽऽक्रामेक्नाधितिष्ठेत् । ऋत्विगाचार्ययोः स्नातकोपादानेनेव ग्रहणसिद्धौ पृथगुपादानात्स्नातकशब्दोऽचिरसमावृत्ते वर्तते । यद्वा ऋत्विगाचार्याभ्यामन्यस्नातकस्य च्छायायामनाक्रमण मन्तव्यम् । देवा देवप्रतिमाः । ष्ठीवनं मुखप्रच्युतं छाछादि । उद्दर्तनमङ्गोत्सादनद्रव्यम् । अत्र मनुः-" देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाऽऽक्रामेत्क्रामतच्छा(इछा)यां बभ्रुणो दीक्षितस्य च "॥

वभ्र किपलं गवादि।

यपः—" देवद्विजगुरुप्राज्ञस्नातकाचार्यमन्त्रिणाम् । नाऽऽकामेरकामतछा(रुछा)यां कविछस्य च गोरिषे ॥ स्वां तु नाऽऽक्तामयेच्छायां क्षीवेन पतितेन च । चण्डाकेन द्विपद्मिश्च नित्यं रोगान्वितेन च " ॥

विष्णु:-" ब्राह्मणदेवगुरुवन्धुदीक्षितानां छायां नातिकामेत् "। मसङ्गादन्यदप्युच्यते, तत्र मनु:-

> " मध्यंदिने च रात्रौ च श्राद्धं भुक्तवा च सामिषम् । संध्ययोरुमयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् " ।

368

तथा—" वैरिणं मोपसेवेत सहायांश्चैव वैरिणः । अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् " ॥ शङ्खिलिवितौ—" नोद्धतकुहकैः सहैकतार्तिष्ठेत् ॥ १५२ ॥ किं च—

विप्राहिक्षत्रियारमानों नावज्ञेयाः कथं चन ॥

विमसर्पक्षत्रिया आत्मा च नावमन्तष्टयाः । अत्र मनुः--

" क्षत्रियं चैत्र सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै भूष्णुः क्षत्रानिष कदा चन ॥ एतत्रयं हि पुरुषात्रिर्दहत्यवमानितम् । तस्मादेतत्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ः। नाऽऽत्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । आत्मानं न रापेद्रोषात्रीरुक्को न स्वपेदिवा ॥ न नक्तं विछिखेद्गुमिं गाश्च रात्रौ न संस्पृरोत् " ।

तथा—" ब्राह्मणात्रृपतीन्त्रद्धान्खांश्च शान्ताञ्शिशूनापे । नाऽऽकोशेकावमन्येत पूजयेहैवतं तथा " ॥

किं च—

आ मृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेत्र कंचिन्मर्मणि स्पृशेव॥१५३॥

यात्रज्ञीवं श्रियमन्त्रिच्छेत्। ततश्च तां वुर्लभां मत्त्रा तदुपायानुष्ठाने मन्दा-दरेण न भवितव्यमिति तात्पर्यार्थः। तथा च कमि शत्रुमुदासीनं वा मर्मणि न स्पृशेत्। परदोपप्रकाशनं वर्जयेदित्यर्थः। तथा च मनुः—

" हीनाङ्गानितिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोतिगान् । रूपद्रविणहीनांश्र जातिहीनांश्र नाऽऽक्षिपेत् " ॥ १५३ ॥

अपि च—

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुरस्रजेव् ॥ दूरतो गृहादुच्छिष्टादीनि मिसपेत् ॥ किं च--

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४॥ तथाऽऽचारो नाम लोकिककर्माश्रयः पुरुषनिःश्रेयसोपकारस्य विधिः

(स्नातकवतप्रकरणम् ५)

प्रतिषेषो वा। तत्र श्रुतिविहिता आचारा गोलक्षणमभूतयः। यथा कर्तरी कर्ण-कर्तव्य इत्यादयः। आचारविषयाणि तु स्मृतिवाक्यानि प्रदर्भग्ते। तत्र व्यासः—" श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताऽऽमलकैर्नरः। सप्तमीं पञ्चमी चैव पर्वकालं विवर्जयेत्"॥

पर्वात्रामावास्या । यदाइ स एव-

" अमावास्यानवस्योश्च सप्तम्यां च विशेषतः । भात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत् " ॥

धात्री-आमलकी।

तथा—"सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलवलं न धारमेत्। न धात्र्यामलकेः स्नायात्र कुर्यात्कलहं नरः। वीर्यहानिः प्रजाहानिर्यशोहानिस्तथैव च। हन्त्येतित्रतयं यस्मात्तस्माद्धात्री विवर्जयेत् "॥

तथा—"पष्ठचष्टभी पञ्चदशी पश्चद्यचतुर्दशी।
अत्र संनिहितं पापं तैले मांसे शुरे भगे ॥
पष्टचां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा।
चतुर्दश्यां कामभोगममावास्याक्षरिक्रया ॥
मांसाशने पञ्चदशी तैलाम्यक्षे चतुर्दशी।
अष्टभी ग्राम्यधर्मे च जवलन्तमपि पातयेत् "॥

ग्राम्यधर्मो मैथुनम्।

"तेलं न संस्पृशेदामं वृक्षादीं रुलेद्रयेत च।
पक्षादी च रवी पष्ठयां विरिक्तायां तथा तिथी ॥
दशम्यां तेलमस्पृद्धा न स्नायीदिविचक्षणः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥
मोहात्प्रतिर्षदं पष्ठीं कुहं रिक्तां तथा तिथिम्।
तेलेनाम्यज्यमानस्तु चतुर्भिरपहीयते ॥
पञ्चमीं दशमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीम् ।
तृतीयां चैव यस्तैलं नरः समुपसेवते ॥
अम्यद्भात्स्पर्शनाद्धाऽपि मक्षणाच तथैव च ।
चतुर्णी तस्य वृद्धिः स्याद्धनापत्यवलायुपाम् ॥

१ घ. °र्तक १ २ स्त. *र्तव्या इ१ । ३ ग. काले वि१ । ४ क. स्त. घ. *शीम् । अ१ । ५ ग. घ. °याच वि१ । ६ स्त. °पदी ष१ ।

उपोषितस्य त्रतिनः कृप्त(कृत्त)केशस्य नापितैः । तावच्छ्रीस्तिष्ठते(ति) प्रीता यावतैछं न संस्पृशेत् ॥ नखकुत्यकृते रमश्रुशिरोरहिनकर्तने। न स्नायीत नरः शेषे तैल्लानं विधीयते ॥ कषायेण शिरः कृत्वा अभ्यक्तो येन केनचित्। तावत्स्यादशुचिविंप्रो यावनिर्णिज्यते न तत् ॥ न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कार्यं निष्कारणं नरैः। दिवा कपित्थच्छायायां रात्रौ दिधशमीषु च ॥ धात्रीफलेषु सप्तम्यामलक्ष्मीर्वसते सदा । चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ॥ पर्वाण्येतानि वर्ज्यानि रविसंकान्तिरेव च। तैल्लामांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यो भवेत् ॥ विण्मूत्रमोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः। सायंसंध्यां पराजं च तिल्लापष्टं तथैव च ॥ अमावस्यां न सेवेत रात्रौ मोजनमैथुने । अमावस्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा । सर्वत्रावस्थिते सोमे ।हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥ द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदा चन ।

स्मृत्यन्तरात्—" मोगार्थं कियते यत्त स्नानं याद्दच्छिकैनरैः । तनिषद्धं दशम्यादी नित्यनैमित्तिकं न तु ''॥

शुभसंतानमिच्छद्भिरपवर्गिनरैरपि "॥

गर्गः -- " कियते वा न वा यत्तु शास्त्रयन्त्रणया विना ।

मलन्यपोहनं मलस्रानं याद्यच्छिकं तु तत् ॥

तन्न कुर्यात्रयोदस्यां तृतीयायां तथा तिथी ।

शाश्वतीं मूतिमन्विच्छन्दशम्यामिष पण्डितः ॥

दशमी पुत्रनाशाय स्वनाशाय त्रयोदशी ।

तृतीयोभयनाशाय स्वानतो वर्जयेत्ररः " इति ॥

" त्रयोदस्यां तृतीयायां दशम्यां चैत्र सर्वशः ।

शूद्रविद्शात्रियाः स्नानं नाऽऽचरेयुः कदा चन ॥

जपहोमतपोदानैवित्रे स्नानं समाप्यते ।

याज्ञवस्वयस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(झातकमतप्रकरणम् ५)

इतरेषां तु वर्णानां दानात्परिसमाप्यते ॥ नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकं च यत् । दशम्यादिषु कर्तव्यं न तु याद्यच्छिकं क्वचित् "॥

पैठीनसिः-" पुत्रजन्मनि संकान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नौने च कर्तन्ये तिथियोगो न विद्यते "॥

विसिष्ठः-" पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः। राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि "॥

व्यासः—" रात्री स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥ ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्थे प्रस्तेषु च । दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्राविष न दुष्यति ॥ पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वयां दत्तमक्षयम् । उपरागविवाहेषु प्राणाँतिषु विशेषतः "॥

दानवत्स्नानमशीष्यत एव--

" उच्छिष्टाद्युषघातादौ स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम् । चन्द्रसूर्थोपरागे च तथैव ग्रहसूतके " ॥

ग्रहसूतकं राहुदर्शनम्।

" अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् । परान्मित तथैवारुपे नाशिरस्कं कथं चन " ॥

मार्कण्डेयः—" महानिशा द्वे घटिके रात्री मध्यमयामयोः ।
नैमित्तिकं तदा कुर्यात्काम्यं न तु मनागि ॥
महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्यं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र प्रकुर्वित शौचमाचमनिकयाम् ॥
मूत्रोच्चारे महारात्री कुर्यान्नाऽऽचमनं तु यः ।
प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्राजापत्यार्धमहिति ॥
चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च तुरीयकम् ॥
आहाराज्ञायते व्याधी रौद्रो गर्मश्च मैथुनात् ।
निद्रातो जायतेऽङक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ''॥

१ क, क्षानं च कर्तव्यं ति । २ ख, ग. कं न कु । ३ ग, झाने दा । ४ क, ख, घ, णान्तिपु।

वृद्धमनुः—" आहारं मैथुनं निद्रां संध्याकाछे विवर्जयेत् ।

कर्म वाऽध्ययनं वाऽपि तथा दानप्रतिग्रहो ॥

आहाराद्याधिमामोति गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।

स्वपनः स्यादछक्षमिकः कर्म चैवात्र निष्फछम् ॥

अध्येता नरकं याति दौनात्राऽऽमोति तत्फछम् ।

प्रतिग्रही मवेत्पापी तस्मात्संध्यामु वर्जयेत् ।

शातातपः—" अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥ अमावास्या भवेद्वारो यदा भूमिमुतस्य वै । जाह्मवीस्नानमात्रेण गोसहस्नफलं भवेत् " ॥

वृद्धविसिष्ठः—" सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुँदर्शने । सचैछं च मवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेत् " ॥

सूतकात्रं राहुसूतकात्रम्।

तथा—" त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा । मनुष्या मध्यकाछे च मोशकाछे च राक्षसाः" ॥

स्पर्शकाल एव देविषत्दै(दे)वत्यं कर्म कुर्यादित्यर्थः।
सथा—" प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहङ्कृतम्।

तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फल्पनन्तकम् ''॥

तथा—" एका गौः खस्थिचत्तस्य आतुरस्य च यच्छतम् । सहस्रं म्रियमाणस्य तच तानि च तत्समम् "॥

तथा—" कनकाश्वितिछा नागा दासीगृहमहीरथाः। कन्यका किपछा चेति महादानानि वै दश ॥ दत्त्वा योऽनुस्मरेद्दानं प्रतिगृह्य च याचते। उभौ तौ नरकं यातः *प्रतिग्राहकयाचकौ "॥

अनुस्मरणं पश्चात्तापः ।

तथा—" सर्वत्र गुणवद्दानं धपाकादिष्विष स्थितम्। देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥

* णिजन्ताण्वुल् । दातेत्यर्थः ।

[ी] ग. दाता नाऽऽप्रो°। २ ख. ग. °रसंध्यां वि°। ३ क. ग. घ. °मावस्या । ४ ख. ग. घ. °हुस्तके। सं। ५ ख. ग. घ, °रयं कु°। ६ ग. °सि चातिगु°। ७ क. °स्य यचा। ग. °स्य दत्त्वा ता°।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराष्यायः]

(स्नातकनतप्रकरणम् ५)

असतोऽपि समादाय साघुम्यो यः प्रयच्छति । धनस्वामिनमात्मानं स तारयति दुस्तरात् "॥

तथा—" द्वावेवाप्सु प्रवेष्टब्यो गले बद्ध्वा महाशिलाम् । धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् " ॥

तथा—" उपावृत्तस्य पापेम्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवार्नतः ॥
पुष्पाङंकारवस्त्राणि गर्न्धमाच्यानुष्ठेपनम् ।
उपवासे न दुष्येत्तु दन्तधावनवर्नितम् ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेइन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै " ॥

ततश्च पत्रादिनोपवासे दन्तथावनं कार्यम् । श्राद्धे भोक्ता च न तु काष्ठेन ।

देवलः—" ब्रह्मचर्यं तथा शीचं सत्यमामिपवर्जनम् । ब्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥ श्रीणां तु प्रे(वी)क्षणात्स्पशक्तिामिः संकथनादिष । निष्यन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसंकमात् " ॥

अत्रायमर्थः — स्रीणां परस्रीणां वीक्षणात्स्वभावेन चित्तेनेत्यर्थः । ताभिरः न्यस्रीभिरेव संकथनात्संयोगपलापाच ब्रह्मचर्य दशम्याचुपवासनिमित्तं निष्यन्दते नश्यतीत्यर्थः । न दारेष्ट्रतुसंक्रमादिति । दारेषु वीक्षणात्स्पर्शान्संकथनात्स्वगृहव्यवहारकथाप्रपञ्चाच तद्वह्मचर्यं नं नश्यति । तथर्तुः संक्रमात् । संक्रमणं संतानोत्पादनार्थं संभोग ऋतोः संक्रमस्तस्मादि व्रतादी संव्यमानाद्वह्मचर्यं न निष्यन्दते न नश्यतीति । स्वदारेषु वीक्षणादेर्वह्मचर्यनिष्यन्दाभाव उपवासेष्विसघाराव्रतनिमित्तत्वादिति ।

" असकुज्जलपानाच ताम्बृलस्य च मक्षणात् । उपवासः प्रदुष्येत्तु दिवा स्वापाच मैथुनात् " ॥

मैथुनं चात्रर्तुकालव्यतिरिक्तविषयम्।

" सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । धर्मोपवासी कुर्वीत नैव भक्तचतुष्टयम् " ॥

धर्मग्रहणं प्रायश्चित्तस्य व्युदासार्थम् ।

१ क. घ. व्ष्यूपानु°। २ क. ख. घ. छ. अ. संगमा°। ३ क. घ छ. ेत्। "अस"। ४ ग. न निष्ये । ५ क. ग. घ. "त्। सा°।

अपराकोपराभिधापरादित्यविराचितटीकासमेता — [१ प्रथमः — 200 (भ्रातकवतप्रकरणम् ५)

" दशम्यामेकमक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः। एकादस्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्धधः ॥ देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं तस्य सिध्यति । अन्यथा तु वृथा मर्त्याः क्तिश्यन्ति स्वरूपबुद्धयः " ॥

औदुन्वरं ताम्रम् । यद्दोपवासादन्यद्वतं संकल्पयेदित्यर्थः ।

" एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽहमपरेऽहनि । मोक्ष्यामि पुण्डरिकाक्ष गतिर्मम भवाच्युत "॥

पुराणात्—" केशवा मार्गशीर्षे स्यात्यीषे नारायणः स्मृतः । माघवो माघमासे तु गोविन्दः फाल्गुने तथा ॥ चैत्रे मासे मविद्विष्णुर्वेशाखे मधुसूदनः। त्रिविक्रमो ज्येष्ठमास आपाढे वामनो भवेत् ॥ श्रावणे श्रीधरो ज्ञेयो इषीकेशस्ततः परम् । पद्मनामश्राऽऽश्वयुने ततो दामोदरो मतः ॥ सर्वेप्वेव तु मासेषु नरकारिमीछिम्छुचे । श्रीवें वागीश्वरीकान्ताकियाशक्तिविभूतयः ॥ इच्छा प्रीती रतिश्चैव माया धीर्महिमेति च। एताभिः शक्तिभिः शुक्तद्वादशीषु सह कमात्॥ वासुदेवो द्वादशसु पूजनीय उपोषितैः । तथैव कृष्णपक्षे तु शक्तियुक्तोऽर्च्यते द्विनैः ॥ कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्रकी वैकुण्ठोऽय जनार्दनः I उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥ योगीश्वरो द्वादशमः(कः) पुण्डरीकाक्ष एव च । रुक्मिणी च त्रिया त्रीतिः शक्तिः सिद्धिश्व पश्चमी ॥ तथा श्रीभेहिमा छक्ष्मीः कान्तिश्च नवमी मता। प्राप्तिः प्राकाम्यसंज्ञा च छिषमा द्वादशी स्मृता ॥

तथा-" उचारयेद्वतस्यान्ते देवस्य पुरतः स्थितः। अज्ञानितिमिरान्यस्य व्रतेनानेन केशव ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः] (स्नातकत्रतप्रकरणम् ५)

प्रसादाभिमुखो मून्वा ज्ञानचक्षुःप्रदो भव ।
यजनमनः प्रभृति देहलयान्तभज्ञः पापं करोमि वपुषा मनसा च वाचा ।
क्रेशोपतापितमतिक्षिपदेखिरूपं तन्नाशयाच्युत मम त्रतसुप्रसन्न ॥
अज्ञानान्धेन यिंकचिन्मया खण्डं त्रतं कृतम् ।
मगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डिमिहास्तु मे ॥
यथाऽखण्डं जगत्सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ।
तथा खण्डमखण्डं मे त्रतं भवतु केशव " इति ॥

सथा—" न शङ्क्षेत पिनेत्तोयं नाश्रीयात्कूर्मसूकरौ । एकादश्यां न भुज्जीत पक्षयोरुभयोरपि ''॥

एतत्पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तविषयम् । यत उक्तं समृत्यन्तरे —

" कृष्णपक्षे तु संक्रान्त्यां ग्रहणे वाऽपि पुत्रवान् ॥ उपवासं न कुवींत सुतवन्धुधनक्षयात् " ॥

भारते—" आदित्येऽहिन संकान्तावर्कपुत्रेऽिं वा भवेत् । उपवासो न कर्तव्यः पुत्रदारक्षयावहः "॥

मत्स्यपुराणात्—" दिनक्षयेऽर्कसंकान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः " ॥

कूर्भपुराणात्—" संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं सपारणम् " इत्यादि ॥

यसु—" ब्रह्महा स सुरापः स्यात्स्वस्तेयी गुरुतस्पगः । विवेचयति यो मोहादेकादस्यौ सितासिते "

इति पुराणवचनम्, यत्तु(च) विष्णुधर्मोत्तरे—

" अतिकामित यो मोहादेकादस्यौ सितासिते । उपवासे स मूढात्मा विष्णुलोकं न पश्यति "

इति, यच मत्स्यपुराणम्-

" एकादश्यां निराहारो यो भुङ्के द्वादशीदिने । शुक्ते वा यदि वा कृष्णे तद्वतं वैष्णवं महत् "

इति, तत्पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । यथा कृष्णैकादश्यादौ पुत्रवतो गृहस्थस्यानधिकारः, तथा दिनक्षयेऽपि । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

''द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन्स्यात्स दिनक्षयः। तस्मिन्ह्यानं जपो होमो नोपवासो गृहाश्रमे "॥

मकान्तैकादशीव्रतस्यासामध्ये वराइपुराणम् —

" असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ! कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा नियमान्वितम् " ॥

एकादशीव्रतं सूतके मृतकेऽपि न त्याज्यम् । यत उक्तं तत्रैव--

" परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् "।

तथा-" सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुज्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥ द्वादश्यां तु तथा भुक्तवा मूतकान्ते जनार्दनम् । पुजियत्वा विधानेन मोजयेच द्विजोत्तमम् ॥ मृतकेऽ। व मुझीत एकादश्यां सदा नरः। द्वादश्यां तु समश्रीयात्स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य च "॥

एकादशीव्रतस्य कथंचिदतिक्रमे यत्कार्यं तद्वराहपुराण एवोक्तम्-

" एकादशी विष्ठुना चेत्परतो द्वादशी स्थिता। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् "॥

विष्ठुता केनापि हेतुनाऽतिकान्तोपवासा । नित्यं चैकादशीव्रतमिति तत्रैवोक्तम् —

" एकादश्यां न मुझीत पक्षयोरुमयोरि । एकादश्यां तु भुझानो विष्णुलोकं न पश्यति " इति ॥

काम्यस्याप्यसमापने दोषमाइ—

" परिगृह्य त्रतं सम्यगेकादश्यामुपीपणम् । न समापयते यस्तु स याति नरकं नरः " []

व्रतान्तरेऽप्याह-- "यो गृहीत्वा व्रतं मोहादेकादश्यादिकं नरः। न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् " ॥

अनुत्पन्नपुत्रेणाविशेषेणैकेकादशीव्रते प्रकान्ते सति पुत्रे जाते प्रतिषिद्धोप-वासरेषु यत्कर्तव्यं तदुक्तं वायुपुराणे —

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(भातकवतप्रकरणम् ५)

" उपवासनिषेषे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् " ॥

भक्ष्यमकल्पनामिति(मपि) तत्रैवोक्तम्—

" नक्तं हिविष्यात्रमनोदनं वा फलं तिलाः शीरमथाम्बु वाऽऽज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वाऽपि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च "॥

नक्तं चा(च) नियत एव काले कार्यम् ।

" यदा तु प्राङ्ग्रेखी छ।या पुरुषाद्विगुणा भवेत्। तदा नक्तं विजानियादनक्तं त्वन्यथा भवेत् "॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदि समृत्यन्तरमुक्तम्

" एकादश्यां न भुक्षीत पक्षयोरुभयोरापे । वनस्थयतिधर्मीऽयं शुक्कामेव सदा गृही "

इति , तत्रापि गृहिशब्दः पुत्रबद्गृहिविषयः । पूर्वोक्तवचनानुरोधात् । वन-स्यादिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेनापुत्रं गृहिणमपि संगृह्णाति । दिनक्षयविशेषे नक्तविधिमार् —

" एकादशी कला मात्रा द्वादशी च क्षयं गता । क्षणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते " ॥

पुत्रवद्गृहिविषयश्चायं नियमः। अपुत्रस्तृपवसेदेव। तदुक्तं पुराणे—

" एकादशी द्वादशी च राज्यन्ते च त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् " इति ॥ " दशम्यैकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता। चक्तं तत्र प्रकुर्वात नोपवासो विधीयते "॥*

अयमर्थः — एकादशीदिने दशमी विद्यते द्वादशीदिने तु नैकादशी त्रयोदशीदिने च न द्वादशी तत्र नक्तं कुर्याश्रोपवासमिति । + इति श्लोकद्वय एक एव विषयोऽपुत्रवत्पुत्रवहृद्दिभेदेनोक्त इति विचार्यम् । यदा पुनः संपूर्णेकादशी भृत्वा द्वितीयदिने पुनर्भवेत् । तृतीयदिने च द्वादशी तदा पूर्वामेकादशी हित्वा द्वितीयामुपवसेत् । यदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

^{*} एतद्ग्रेऽधिकमेतत्—" अत्रोदाहरणम् –द दि ए दि २ इयहः त्रो शे " इति ग. पुस्तके । + इत आरभ्य विचार्यमिलान्तं न विद्यते क. ग. घ पुस्तकेषु ।

" कला काष्ठाऽपि द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहिन । द्वादश द्वादशीह(ई)न्ति पूर्वस्यां पारणे कृते '' इति* ॥

अस्मिन्नेव विषये यदि तृतीयेऽहिन द्वादशी न दृश्यते तदा यृहिणः पूर्व-स्यामेकादश्यामुपवासः। यतेरुत्तरस्याम्। यदुक्तं पुराणे—

" संपूर्णेकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा । उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्रही " ॥

अस्मिन्नेव विषये यतेः पारैणानुग्रहं स्मरति—

" संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्र कतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् " इति ॥

तथा च स्कन्दपुराणे—" कलाऽप्येकादशी यत्रँ द्वादश्यनुगता भवेत्।

दिनक्षयेऽपि सा पूज्या यतीनामुत्तमा तिथिः "॥

यदिपि वौधायनेनोक्तम्—" कलाऽप्येकादशी यत्र परते। द्वादशी मवेत्।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् " इति.

" एकादशीं कलायुक्तामुपोप्य द्वादशीं नरः । त्रयोदश्यां तुं यो भुङ्के विष्णुप्तायुज्यमृच्छति " ॥

इति, तदिष यतिविषयमेव। विष्णुसायुज्यफलश्रवणात्। ऋतुश्रतपुण्यविधानं तु स्तुतिपरं न स्वार्थविधिपरम् । यदिष स्कन्दपुराणे—

" दिनक्षयेऽर्कतंक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसृर्ययोः । उपवासस्तु कर्तव्यो विष्णुसायुज्यमि(मृ)च्छति "

इति, तदपि पुत्रवद्यहिन्यतिरिक्रमुमुक्षुपुरुपविषयम् । एकस्मिनेव श्लोके चैते श्लोकास्त्रयोदशीपारणनिषेधसूचकाः पुत्रवतो गृहस्थस्येति ज्ञेयम् + ।

इति अत्र गृहस्थयितव्यवस्था । यदिष कूर्भपुराणे--

" द्विग्यगेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः । तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः "

इति, तदपि पूर्वेण समानविषयम् । ये तु पुत्रिणो गृहिणस्तेषामस्यां नक्तविधिरित्यनुसंधेयम् । दशमीं द्वादशीं च या स्पृशति सा द्विसपृक् । *

^{*} एतद्षेऽधिकमेतत्-" अत्रोदाहरणम्-द शे ४ ए शे २ ए दि ३ द्वा दि ४ इत्यर्थः " इति ग. पुस्तके । + " एतच्छ्लोकोदाहरणम्-द शे २ ए शे १ त्रिस्पृक् ए दि १ त्र्यहः त्रो शे २ " इत्यधिकं ग.पुस्तके । * एतद्षेऽधिकमेतत्-"अत्रोदाहरणम्-द दि २ त्र्यहः द्वा शे" इति ग.पुस्तके ।

भग, घर देशी द्वादशीं इन्ति पूर्वस्मिन्पार । २ ग. घ. छ. ञ. वे पा । ३ ख. रणमिति । भ क. ग. घ. त्र परतो द्वादशी भ । ५ क. म् । यदिष ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः]

(स्नातक वतप्रकरणम् ५)

यत्तु नारदेनोक्तम्—" दशमीशेषसंयुक्तामुपोप्य द्वादशीं किछ । संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मण मुच्यते "इति,

तथा—" दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत्। तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं त्रजेत् "

इति, तद्वितीयेऽहन्येकाद्रयां सत्यां वेदितव्यम् । तदभावे तु पुत्रवतां यृहिणां दशभीविद्धैकादश्यां नक्तमन्येषामुपवास इत्युक्तं भवेत् । अत एव महाभारतम्—

" दशैमीशेषसंयुक्ता गान्धार्था समुवोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् "॥

श्चरपरिद्वारे तु फलमविकलम् *।

" विश्वाच्या द्वादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः। उपोध्यैकामपि हि तां गर्भवासं न पश्यति "

इति तत्र स्मरणात्। यस्तु त्रयोदश्यां पारणनिषेधो यथा कूर्पपुराणे तावत्-

" एकादश्यामुपोष्येव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् । त्रयोदस्यां न तत्कुर्याद्वादशाद्वादशीक्षयात् "॥

स्कन्दपुराणे-" उपोष्येकादशीं यस्तु त्रयोदश्यां तु पारणम्। करोति तस्य नदयन्ति द्वाद्दयो द्वाद्दशैव तु "

इत्यादिः, स गृहिविषयः । त्रयोदशीपारणं यत्रैकादश्यामाश्रीयमाणायां मसज्यते तां गृही नोपवसेदिति तस्यार्थः । अत एवोक्तम्--

" उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही " इति ।

यस्तु त्रयोदशीपारणविधिः, यथा ताबद्वौधायनीये—

" कलाऽप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी भवेत् "

इत्यादिः, स ब्रह्मचारिवनस्थविषयः। एकादशिद्वैषे सति द्वितीयैकादशी त्रात्यादिना कार्येति तस्य तात्पर्यम् । त्रयोदशीपारणनिषेधश्रोदयव्यापिन्यां द्वादश्यामसत्यां वेदितव्यः, न पुनस्तस्यां सत्यामि त्रयोदशीसमये पारणनि-वारणपरः। तथा सत्यदृष्टार्थः स्यात्। अन्यथा पुनरेकादशिदेधे सँत्येकस्यां मृद्दिणीपवासः कार्य इत्यपेक्षितार्थविधायकः सन्दृष्टार्थः ।

इत आरभ्य स्मरणादित्यन्तं न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः ।

९ क. ग. घ. त्युक्तम् । अ । २ ग. घ. 'शम्यकादशीयु' । ३ ग. घ. 'शीमतादि" । **४ स.** सति क°।

भार्कण्डेय:-" एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत् "॥

२०६

अत्रैकभक्तादिविधानमुपवासासमर्थं मितिपद्धोपवासं वा मित द्रष्टव्यम् । पुत्रवतो गृहिणो यस्यामेकाद्वयां कृष्णपक्षांकसंक्रान्तिदिनक्षेयवशादुपवासो निषद्धस्तस्यामपि कृष्ट्राद्यनुषङ्गर्भाशे न निष्धियते । यदाह स्मृतिमीमांसायां जीमिनिः—

" आदित्येऽहिन संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा॥ तित्रिमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतेनित्यमुपोपणम् " इति॥

तिनिपित्तोपनासस्येत्ययंशब्दः प्रकृतत्वादेकादशीविषयः, न शुद्धा-दित्या(त्य)दिनादिविषयः। आदित्यदिनसंक्रान्त्योरेकादश्यपनासनिषेधं प्रति निपित्तत्वेनात्रोपादानाद्ध्यप्रकृतत्वम्। राहुदर्शनस्य त्वेकादश्यामसंभवात्पृथ-गेवोपनासनिषेधहेतुत्वम्। तत्र कुच्छ्राद्यनुषङ्गपाप्तोपनासकृतो निषेधोऽत्र प्राह्यः। यतः परित्राजकस्य नित्यमनिषद्धमुषोषणम्।

अन्ये पुनरन्यथा पठन्ति वर्णयन्ति च--

" आदित्येऽहिन संकान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवानगृही " ॥

तिनिमित्तांपवासस्याऽऽदित्यवाराँभि(दि)निमित्तस्योपवासस्य निषेधो नैका॰ दशीनिमित्तस्यावर्जनीयादित्यवाराँ यनुपङ्गगतस्य । यस्माङ्गित्यमेकादश्यामुपो॰ पणिति । अत्र व्याख्यायते — आदित्येऽहनीत्यादिवाक्यमेकादश्यपवास॰ मकरणपित्रवमसति विरोधे प्रकरणं वाधित्वा व्याख्येयम् । हेतुश्रोपवासनित्य-त्वरूपो न समञ्जसः । यतो नित्यस्यापि पोडशिग्रहणादेर्दश्यते प्रतिषेधः । न चास्य नर्जः प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । किं तु पर्युदासद्यत्तित्वम् । तथा सत्युपवास॰ विधिनैकवाक्यता । प्रतिषेधे तु नानावाक्यत्वम् । यस्मात्सदश्वनस्तुपरिग्रहकारी पर्युदासः । अपि च—

" प्रधानत्वं विधौ यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् " ॥

भ म. घ. 'क्षार्क्षसं'। २ क. म. घ. 'क्षयादिव'। ३ म. घ. 'ताँ नि'। ४ म. घ. 'तादा'। भ ख. 'रानु'। ६ ख. म. 'वः प्रति'।

(ज्ञातकवतप्रकरणम् ५)

यथाऽब्राह्मणमानय ।

" अप्राधान्यं विधौ यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं कियया सह यत्र नञ् " ॥

यथाऽश्राद्धभोजी । पर्युदासरितिश्चैनं च्याख्येया । पुत्रवद्यहिच्यति-रिक्त आदित्यवारादियुक्तायामेकाद्द्रयामुप्रवसेत् । अय वा पुत्रवान्यहस्य खपवासादन्यत्तदा व्रतं कुर्यादिति । एवं च तस्यामादित्यदिनादियुक्तायामेका-द्र्यामुप्रवासविधिरेव नास्तीति " न कुर्यात्पुत्रवान्यही " इत्यनेन प्रतिपाद्यते । यथा "दीक्षितो न ददाति न जुहोति " इति न पुनर्विहितः सन्प्रतिषिध्यते । तस्मात्पूर्वेव च्याख्या ज्यायसी । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

" त्रयोदश्यां यदा न स्याद्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी मिश्रा सैवोपोष्या सदा तिथिः" इति,

यदपि ऋष्यशृक्षेणोक्तम्—

" पारणाहे न रूम्वेत द्वादशी करुयाऽपि चेत् । तदानी दशमीविद्धाऽप्युपोप्यैकादशी तिथिः " इति,

यदपि मत्स्यपुराणम् —

" एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्धते । गृहिभिर्यतिभिश्चेव सैवोपोष्या सदा तिथिः "

इति, तत्सर्वमपुत्राणां गृहिणामुपवासविधायकं वचनजातं द्रष्टव्यम् । सपु-त्राणां पुनरस्मिन्विषये नक्तविधिः मदर्शित एव ।

कूर्मपुराणम्—" कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदृषकान् । शाकं मधु परात्रं च उपार्वेत्स्यन्विवर्कयेत् "॥

उपावत्स्यज्ञपवसिन्तत्यर्थः । कांस्यं कांस्यपात्रे भोजनम् । ततश्च दशम्यामेतस्त्रतम् । मत्स्यपुराणम्—

" कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्धं तैछं वितथमाषणम् । व्यायामं च प्रवासं च दिवा स्वप्नमथाञ्जनम् ॥ तिछपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः "।

त्यजेदिति शेषः।

" क्रकांस्यमांसपरकीयभोजनकारतैलमधुमद्यमैथुनम् । द्वादशीपु परिवर्जयन्नरः कंसमूदनतनौ निलीयते " ॥

न विद्यतेऽयं श्लोकः ख. पुस्तके ।

९ ख. ग. °रिका आ° । २ ख. 'कं कुरुद्° । ३ ख. उपवास्यन्वि° । ४ ग. घ. °वस्यन्वि° ।

(स्नातकवतप्रकरणम् ५)

विष्णुः—" मार्गशिषशुक्रैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां मगवन्तं वासुदेवमम्य-र्चयेत् । पुष्पध्पानुलेपनदीपनैवेधैर्विद्ववाद्याणतपणिश्च त्रतमेतत्संव-त्सरं पूर्णं कृत्वा पापेम्यः पूतो भवति । यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्तोति । उभयपक्षे द्वादशीत्येत्रं संवत्सरेण स्वर्ग-लोकं प्राप्तोति । यावज्जीवं विष्णुलोकम् " ।

तथा — " पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमीद्वादशीद्वयम् । संवत्सरमभुज्जानः सततं विजितेन्द्रियः ॥ मुच्यते सर्वपापेम्यः स्वर्गछोकं च गच्छति " ॥

पुराणात्—" वैत्राषाढाश्चयुक्षोषद्वादश्यः सितपक्षगाः । एता विशिष्टा उभयद्वादश्यो नामतः स्मृताः " ॥

तथा — " माघमासस्य शुक्ता या द्वादशी परमा तिथिः । भीमसेनद्वादशी सा द्वादशीभ्यो विशिष्यते " ॥

यमः—" अयने विपुते चैत चन्द्रसूर्यप्रहे तथा ।
कृतोपवासः सैनातस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृतोपवासाः सिछ्छं ये युगादिदिनेषु च ।
दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां छोका महोदयाः ॥
दश्येते सिहतौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्तौ सांवत्सरेण सा ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
तथेव द्वादशी शुक्ता या स्याच्छ्रवणसंयुतौ ॥

सांवत्सरो ज्योतिर्वित् ।

स्मृत्यन्तरे—" मासाख्यर्से चन्द्रगुरू तस्मात्पञ्चदशे रेविः ।
पूर्णिमा जीववारे तु महाशब्दा तु सा तिथिः ॥
हरिक्षेत्रे च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।
महाशब्दितिथौ स्नानं दानं श्राद्धमनन्तकम् " ॥

अथ श्रीश्रवणद्वादशीनिर्णयः।

" यदा च शुक्रद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्। तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

१ क. ग. घ. स्नात्वातुस°। २ ख. ग. घ. °का संव°। ३ ख. ग. घ. °ता संव°। ४ क. ख. °त्। "मा"। ५ ग. घ. रवेः।

(स्नातकवतप्रकरणम् ५)

बदाऽन्यस्यामि तियो शुभायां श्रवणं मवेत्। होमस्तत्रोपवासश्च सहस्राश्वफलप्रदः॥ श्रवणे संगमाः पुण्याः कुरुक्षेत्रसमा मताः। विशेषाद्वृधसंयुक्ते तृतीयायां विशेषतः॥ बुधश्रवणसंयुक्ता तृतीया यदि लम्यते। तत्र दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम्॥ श्रवणेन सिता यत्र द्वादशी लम्यते कचित्। उपोष्येकादशीं तत्र द्वादश्यामचेयद्वरिम्॥ याः काश्वित्थयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। तास्वेव तद्वतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना "॥

अवणदादश्यां विहितमेकादश्यां कुर्यादित्यर्थः। तथा च मत्स्यपुराणम् —

" द्वादश्यां शुक्रपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्धरिम् " ॥

एतचैकादश्यविद्धायां श्रवणद्वादश्यां वेदितव्यम् । तद्विद्धाः तु द्वादश्येवो । पोष्या । तदुक्तं तत्रव-

> " द्वादशी अवैणास्ष्रष्टा स्पृशेदेकादशी यदि । स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥ तस्मिञ्जपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकरूमषः । प्राप्तोत्यनुत्तमां सिद्धि पुनरावृत्तिदुर्लमाम् ''॥

अवणारपृष्टा अवणसंयुक्ता । अवणाशब्दः स्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अवण(णा)-रपृष्टेति वदन्स्वरूपेऽपि अवणयोगे द्वादश्यपवासादियोग्या भवतीति गमयति । सथा च मत्स्यपुराणम्—

" द्वादशी श्रवणास्प्रष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा स्मृता । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते " ॥

एकादशीरहिताऽपि श्रवणद्वादश्युपोष्या । यदाइ मार्कण्डेयः —

" श्रवणर्श्वसमायुक्ता द्वादशी यदि सम्यते । उपोध्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् '' इति ॥

९ क. य. घ. °समाः स्पृताः । २ ग. घ. "युक्तं तृ° । ३ क. ग. घ. "वणस्पु" । ४ क. ग. घ. यदा । ५ ग. घ. "बतेव ।

अयमनुपक्रान्तैकादशीव्रतविधिः । तदुपक्रमे स्वेकादर्श्यामेवोपवासः। द्वादश्यां तु पूजामात्रविधिः। तदुक्तम्—

" असमाप्ते त्रते पूर्वे नैव कुर्योद्धतान्तरम् " इति । यस्तूपवासद्वेयासमर्थस्तं प्रति भविष्योत्तरे विहितम्—

" + उपे। प्य द्वादर्शी पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्यो(श्यु)द्भवं पुण्यं नरः प्राप्तोत्यसंशयम् ॥
एवमेकादशीं मुक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेत् ।
पूर्वोपवासनं पुण्यं नरः प्राप्तोत्यसंशयम् " ॥

न हि श्रवणद्वादश्यां पारणासंभवाचोपवासजो दोषः।

" एकादशीमुपोष्यैव द्वादशी समुपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हारेः "

इति विष्णुशृङ्खलपक्षे पुनरेकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणद्वादशीत्रतकार्थं च प्रसः क्वात्सिध्यति ।

विष्णुरहस्यम्—" द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् । निषिद्धमि कर्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी "॥

तथा—" श्रवणेन समायुक्ता मासि भादपरे हि या । द्वादशी सा महापुण्या नाम्ना तु विजया स्मृता ॥ तस्यां स्नातो विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत्। अर्चियत्वाऽच्युतं मक्त्या लभेत्पुण्यं दशाब्दिकम् " इति ॥

तथा श्रीजन्माष्ट्रभीविचारः —

" प्राजापत्यक्षसंयुक्ता या स्याजभित चाष्टमी । मृहूर्तमिष लम्येत उपोप्या सा महाफला "॥

माजापत्यर्भ रोहिणी। नमिस आवणे।

तथा—" मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तैव लम्यते । अष्टमीं रोहिणीमृक्षं सुपुण्यां तामुपावसेत् " ॥

अत्राप्टम्याः प्राधान्यम् । रोहिणी तु तद्विशेषणम् । न च सातस्येन नक्ष-

+ इत आरभ्य दोष इत्यन्तप्रन्थः क ग. घ. पुस्तकेषु न विश्वते।

१ ख, °दयामुप°। २ क. ग. घ. 'द्वयस'। ३ क. °रात्रं यस्मिन्युक्तं हि ले । ४ ख. 'तत्ययोगेन नक्ष°।

(ज्ञातकमतत्रकरणम् ५) त्रयोगोऽत्रापेक्षणीयः । मुहूर्तमपीति वचनात् । न च सप्तपीविद्धाऽप्येषा त्याज्या । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

> " कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणीसहिताऽष्टमी । तत्रोपवासं कुर्वात तिथिमान्ते च पारणम् '' इति ।।

अस्यार्थः —यदि सप्तमी मुद्दूर्तमात्रं परतो रोहिण्याऽल्पकालन्याप्ताऽष्ट्रमी दितीयदिने तु नैवाष्ट्रमी रोहिणी च कंचित्कालं विद्यत एव, तदा सप्तमीवि- दाऽष्ट्रमी कार्या। पारणं तु नवमीदिने नक्षत्रे न्यतीत इति +। यदा पुनर्दिती विद्यते तदा सप्तमीविद्धाऽष्ट्रमी त्याज्या। तदुक्तं प्रयुराणे —

" वर्जनीया प्रयस्नेन सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।
अविद्धायां स कृष्णायां जातो देविकनन्दनः ॥
पूर्वविद्धा यथा नन्दा वर्जिता श्रवणान्विता ।
तथाऽष्टमी पूर्वविद्धा सऋक्षाऽपि हि वर्जिता ॥
पूर्वविद्धाऽष्टमी या तु उदये प्रथमेऽहाने ।
मुह्तेनापि संयुक्ता संपूर्णी साऽष्टमी भवेत् ॥
सप्तमीसंयुताष्टम्यां मृत्वा ऋक्षं द्विनोत्तम ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽद्धि मृह्ते वै भवेद्यदि ॥
तदा व्रतं द्वितीयेऽद्धि प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा " इति ॥

पूर्वविद्धाऽष्ट्रपीति । अष्टमीदिने श्राटिमात्रेणापि सप्तम्या विद्धा सूर्यो-दयस्पृष्टाऽष्ट्रमी चेत्स्यात्राष्ट्रमीत्वेन ग्राह्या । नवमीदिने घटिकाद्वयमपि चेत्स्या-हसैव परिपूर्णाऽष्ट्रमी भवेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणम्—" अष्टम्यां चाथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं कचित् । ह्रन्यात्पुरा कृतं कृत्स्नमुपवासार्जितं फलम् ॥ तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् "॥

भान्तो नक्षत्रान्तः ।

⁺ इत उत्तरमधिकमेतत्-"अत्रोदाहरणम्--त्रि॰ व दि ४ स दि २ त्र्यहः नशे ५ न दि छ दि ६ रो दि ४ " इति ग. पुस्तके ।

तथा—" जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः । स कार्यः सुमहामक्त्या पूजनीयश्च केशवः"॥

आवणकृष्णाष्ट्रमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती । इति श्रीजन्माष्ट्रमीनिर्णयः ॥

मार्कण्डेय:—" सिंह।दित्ये कृष्ण(शुक्कः)पक्षे चतुष्याँ चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिदूषणं कुर्योत्तस्मात्पश्येत्र तं तदा " ॥

पुराणात्—" शुक्ताष्टम्यां तु माधस्य दद्याद्धीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुश्चित ॥
वैयाध्रपेद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत्सालेलं भीष्मवर्मणे ॥
कृत्वा नीराजनं राजा बलवृध्यै यथाबलम् ।
शोभनं खल्लनं पश्येजलगोष्ठादिसंनिधौ ॥
नै रक्तं खल्लनं पश्येजलगोष्ठादिसंनिधौ ॥
पूर्णस्वस्तिकमद्राणां पश्येदन्यतमं नृपः " ॥

पश्चपुराणात्—" तुल्लामकरमेषेषु प्रातःस्त्रायी सदा भवेत् । व्रह्मचर्य हविष्यात्रं महापातकनाशनम् " ॥

तथा—" तुलायां तिलतेलेन सायंसंध्यासमागमे ।
अष्टाङ्कदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ॥
सम्यक्श्रीपतये भक्त्या स श्रिया न वियुज्यते ।
दामोदराय नमसि तुलार्यां लोहया सह ॥
प्रदीपं तु प्रयच्लामि नमे।ऽनन्ताय वेधसे " ॥

इति दीपदानमञ्जः। नभस्याकाश इत्यर्थः।

तथा—" कार्तिके नवमी शुक्ता पितृणामुत्सवाय सा । तस्यां स्नानं हुतं दत्तमनन्तफल्दं भवेत्"॥

लिङ्गपुराणात्—" अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यः शिवं संशितवतः । मृमुक्षुः पूजयोजित्यं स लभेतेप्सितं फलम् " ॥

विष्णुः—" सूर्यग्रहणतुल्या च शुक्का माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेळायां तस्यां स्नानं महाफळम् "॥

१ स. "मी संपूर्णा रो" । २ क. ग. घ. "पदगो" । ३ स. निरक्त । ४ क. ग. घ. नृप । ५ ग. तुलस्या लीलया । ६ क. "यां लीलया । घ. "यां लोलया । ७ क. ग. "तिकी न" ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(स्नातकवतप्रकरणम् ५)

तथा—" माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे । विधिवत्तत्र च स्नानं महापातकनाशनम् " ॥

तथा—" पुनर्वसौ नुघोषेता चैत्रमासासिताष्टमी । स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफछं छभेत् ॥ अशोकैरर्वयेदुग्रमशोककछिकां पिवेत् " ।

जय्रः शिवः।

" चैत्रे प्राप्ति सिताष्ट्रम्यां ये पिनन्ति पुनर्वसौ । अशोकस्याष्ट्रकलिकां न ते शोकमवाप्रयुः ॥ त्वामशोक शिवाभीष्टं मधुमां(मा)ससमुद्धवम् । पिनामि शोकसंत्यक्तं मामशोकं सदा कुरु " ॥

इति पानमञ्जः।

तथा—" वैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा । पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्गङ्गायां स्नानमोजनात् " ॥

मार्कण्डेय:-" एकादश्यां सिते पक्षे आक्षं चैव पुनर्वसः । नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥ एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्ष यदि सत्तम । द्वादश्यां वा तदाऽशेषपापक्षयकरं द्वयम् " ॥

ह्यासः-- "शुक्रपक्षे तृतीयायां चतुष्ट्यां चैत भारत । पञ्चम्यां कृष्णपक्षस्य स्नातः किमनुशोचते ॥ शुक्ते वा यदि वा कृष्णे चतुर्था वा चतुर्दशी । भीमवारेण पुण्याऽसौ सोमवारे कुहूर्यथा "॥

सया—" अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी मौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥
सिनीवाली कुहूर्वाऽपि यदि सोमदिने मवेत्।
गोसहस्रफलं द्यात्स्नानं वै मौनिना कृतम्॥
द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता परिपूर्णी सिताष्टमी।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसंपदः "॥

द्विजेन्द्रसुतः सोमसुतः । बुध इति यावत् ।

९ ख. घ. वैसुम्। ना । २ ख. घ. दं त्वये। ३ क. ग. घ. 'क्षे द्विती'। ४ ग. स्नात्मा।

(स्नातकत्रतप्रकरणम्:५)

तथा—" बृहस्पतिद्वितीयायां शुक्तायां विधिपूजनम्— कृत्वा नक्तं समश्रीयाञ्चभेद्ध्विममीिष्सताम् "॥

विधिर्न्नह्मा, तत्पूजनं च गायज्या कार्यम् ।

अथ प्रसङ्गात्खण्डतिथिविषयाणि कानिचिद्वाक्यानि छिख्यन्ते ।

तत्र प्रतिपदादितिथिषु यान्यवश्यकार्याणं कर्माण तानि तासां द्वैविध्ये सित कि सूर्योदयव्यापिनीषु कार्याण कि वा तदस्तमयव्यापिनीष्टित्रति संश्चेय पश्चद्वयेऽप्यनुग्राहकाणि कानिचिद्वाक्यानि दश्यन्ते।

यदाह देवलः — " यां तिथि समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिः सकलौ ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥
अ आगतां तिथिमुत्मृज्य तिथिशोपं न योजयेत् ।
जवलम्तमशिमृत्मृज्य न हि भस्मनि ह्यते " ॥

एतद्विरोधपरिहाराय विष्णुधर्मोत्तरे शिवर्गीताः —

" एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदशी अमावास्या उपोध्याः स्युः परान्विताः " ॥

अत्र कुष्णपक्षस्यैव त्रयोदशीचतुर्दश्यौ ग्राह्ये । तथा च निगमः—

" पष्ठचष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः प्रयाः पराः पूर्वयुतास्तथा " ॥

परा उत्तराः । ततश्र षष्ठचादीनां यथासंख्यं पराः सप्तमीनवमीचतुर्दशीप्रतिपदो भवन्ति ।

तथा—" एकादश्यष्टभी पष्ठी शुक्तपक्षे चतुर्दशी । पृज्याः परेण संयुक्ताः "॥

परेण तिथिनेत्यर्थः।

तथा—" युग्माभियुगभूतानां पण्मुन्योर्वसुरन्धयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

^{*} नास्त्ययं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोः ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

(स्नातक वतंत्रकरणम् ५)

आचाराध्यायः]

प्रतिपत्स्वप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतद्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् " ॥

ं अत्र तिथ्योर्थुग्मित्यभिधानाचुग्माग्न्यादिश्वव्दा दितीयात्ततीयादितियिवि॰ शेषोपलक्षणार्था विश्वायन्ते । ततश्च युग्माग्न्योर्दितीयातृतीययोर्युग्मभूतानां चतुर्थीपश्चम्योर्युग्मित्येवं तिथियुग्मिनर्देशो द्रष्ट्वयः। एवं च सति दशमीशुक्तत्र-योदशीशुक्रमतिपदां पूर्वोत्तरतिथियुग्मानि त्याज्यानि भवन्ति । यच देवलवच-नम्—" यां तिथिं समनुप्राप्य " इत्यादि तद्यासां तिथीनां द्वितीयादीना-मुत्तरिविविद्धानामुपादेयत्वमुक्तं तद्विषयं ग्राह्मम् । यच तेनैवोक्तम्-

" यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः "

इति, तदिष यास्तिथयः पूर्वितिथिविद्धाः सत्यो ग्राह्यास्तिद्विषयम् । यच वौधायनेनोक्तम्-

" सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामम्युदितो रविः । वर्धमानस्य पक्षस्य हासेऽप्यस्तमयं प्रति " ॥

तत्परिवद्धत्वेन पूज्यानां द्वितीयादितिथीनामुद्यव्यापिनीनामुपादेयत्व-मनुष्य तासामेव क्षयगामित्वेनोदयव्यापित्वेऽसति पूर्वविद्धत्वेऽप्युपादेयतां विधत्ते । यदा पुनिद्वितीयादिविहितं कर्म समग्रमुद्यव्यापिद्वितीयादौ कर्तुप-श्ववयं तिद्वपरीतायां च शवयं तदा किं कार्यमित्यपेक्षिते भविष्यत्पुराणम्—

" व्रते।पवासस्नानादौ घटिकैकी यदा भवेत् । उदये सा तिथियाह्या विषरीताऽपि पैतृके " इति ॥ यु मार्कण्डेयेनोक्तम्—" शुक्तपक्षे तिथिर्प्राह्या यस्यामम्युदितो रिनः । कृष्णपक्षे तिथियाह्या यस्यामस्तमितो रविः "

इति, तत्र शुक्कपक्षशब्देन देवकार्यमुपलक्ष्यते । तस्य प्रायः शुक्कपक्षे विहिन त्तत्वात् । कुण्णपक्षशब्देन च पितृकार्यम् । देवकार्यं च । दुदयव्यापिन्यां विधीयते तत्मतिपिद्धतिथिवेधानतिक्रवेण ग्राह्मम्। पितृकार्ये पुनरपराह्मव्यापिनी वेषविधिमनादृत्यैव ग्राह्या । यत्समृत्यन्तरे —

" मध्याङ्कव्यापिनी या स्यात्तिथिः पूर्वी पराऽपि वा । तत्र कर्माणि कुर्वीत वृद्धिहासावकारणम् " इति ॥

ं इदं चैकोहिष्टविषयम् । तस्य मध्याद्वे विहितत्वात् । " श्राद्धादा-षापराह्मिकी " इति वचनारपैतृके कर्भणि तिथिवेधो न दुष्यतीति गम्यते । अत एबोपवासयोग्यतां वेधविशेषं तिथिविशेषाणामाह गार्ग्यः —

२१६ अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ प्रथमः— (स्नातकत्रकरणम् ५)

> " एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः " ॥

पारिशेष्यादन्याः पूर्विद्धा एवोपवासे ग्राह्या इति गम्यते । यत्तु निगमवाक्यम्—" युग्गिम्युगभूतानि " इत्यादौ पौर्णमासीनृतीययोः पूर्विद्धयोरूपादेयत्वमुक्तं, तदेकादश्यष्टमीत्यादिगार्ग्वचनाविरोधेनोपवासंव्यतिरिक्तकर्मविषयं ग्राह्मम् । चतुर्दश्याश्र शुक्राया एव परिवद्धायाः पूज्यता । यदाह्
वौधायनः—

" एकादश्यष्टभी षष्ठी शुक्कपक्षे चतुर्दशी। पूज्याः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः " इति ॥

कृष्णचतुर्दशी तु परिवद्धा हेयैव ।

" एतद्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् "

इति वचनसामध्यात् । द्वितीयादितिथीनां पूर्वतिथिवेधे सित द्वितीयेऽह्न्य-वक्षयं षष्ट्रचादितिथिनिःसरतीति ताहशे विषये नागादिवेधो हेय इत्येवंपरम् । यदा तु स्वरुपया पञ्चम्यादिकया तिध्या षष्ट्रचादिविद्धा सती न निःसर-तीति तदानीपावक्षयके कर्षणि पञ्चम्यादिविद्धाऽपि षष्ट्रचादिरुपादेया । काम्यान्यपि कर्षाणि प्रकान्तानि सन्त्यावक्ष्यकान्येव । एवं च सित द्वादशा-ष्टादशादिशन्दाः षष्ट्रचादीनां परविद्धत्वसंभवशापनार्था न विविश्ततस्वायी इत्येवं विधेयम् । " दिक्षञ्चदशाभित्तथा " इत्यत्र दिगिति दशमीत्यर्थः । नक्षत्रे तूपवसनीये किमस्तमयन्यापि तद्वाह्यमन्यथा वेति संशये शंकरगीताः—

" उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मित्रस्तिमयाद्रविः ।

यत्र वा युज्यते ना(रा)म निशीधं शशिना सह " इति ॥

एतच तिथिविशेषयोगानपेक्षे नक्षत्र एवोपोषितैन्ये द्रष्ट्न्यम् । यत्र तु नक्षत्रमुक्ता तिथिस्तिथियुक्तं वा नक्षत्रं कर्माङ्गतया विद्यतं तत्रोदयँमभृति सातत्येन
तद्योगोऽपेक्षणीयो रोहिण्यष्टभीं श्रवणद्वादशीं च विद्याय । ततश्चायमर्थः सिद्धो
भवति—आवश्यकत्रतादिकर्मकाले लभ्यमाना तिथिनिषद्धवेधा हेया । उपा॰
देयवेधा तु कर्मकीलान्यापिन्यपि स्वीकार्येति । नित्यं नैमित्तिकं च कर्माऽऽ॰
बश्यकं प्रकान्तं च सदाऽऽवश्यकमेव । प्रक्रम्यमाणं तु तत्संकल्पकालन्यापि॰

१ ग. घ. पमानि युँ। २ ख. "सकान्तिको। ३ क. ग. "शीधे शाँ। ४ घ. "शेषायो" । ५ ख. घ. "पेक्षो न"। ६ घ. तिब्यो द्र"। ७ क. "यकालास्त्रभृ"। ८ ग. घ. "कालत्र्या"। ९ क. "कं काम्यं प्रका"।

(झातकवतप्रकरणम् ५)

न्यापेन विहितायां तिथावारम्भणीयम् । संकल्पस्यैन त्रतत्वात् । स चौचि-

मनुः—" वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्भि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्तोति परमां गतिम् "॥

नित्यमकाम्यमित्यर्थः । परमा गतिर्मुक्तिः । कर्म च परमात्मज्ञानसहितं क्रियमाणं मुक्तये करूपत इति च्याख्येयम् । वचनान्तरवज्ञात् ।

तथा—" इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसञ्येत कामतः । अतिप्रसिक्तं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् " ॥

तथा—" अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा । दर्शने(शेन) चार्षमासान्ते पूर्णमासेन चैन हि ॥ सस्यान्ते नवसस्येख्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यादियागैः ॥ पशुना ह्ययनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मकैः । "

अहोनिशायाश्राऽऽद्यन्ताविष्ठहोत्रप्रयोगं प्रति कालत्वेन विधानाद्योग्या-विति ताभ्यां स्वसंवन्धी पूर्व उत्तरश्र काल उपलक्षितोऽत्र विधीयते । अत एवापराक्षे सायंहोमस्योपक्रमः । प्रदोषे तु समाप्तिः । उदितहोमिनां पुनरु-दित आदित्ये । एवमर्थमासान्तस्याप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वाहशीपूर्णमासप्रयोगसमर्थ-काललक्षकत्वम् । अत एव कल्पसूत्रकाराः—

" पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः " इति ।

पर्सोन्तः पश्चदशी, पक्षादिः प्रतिपत्। तत्रोपवासस्तीर्थस्नानीग्न्यन्वाधानादिः कर्मकलापः पाणिसंस्पर्शनादिपयोगोऽभीज्या। एतच प्रतिपत्पञ्चदश्योः सूर्योः द्यास्तमयन्यापित्वे सति तर्यां कृष्णशुक्रप्रतिपदोश्चन्द्रस्यादर्शनपूर्णोदयवस्वे सति द्रष्टन्यम्। यदा पुनरेकस्मिन्नेवाहिन पूर्णश्चन्द्र उदेति न दृश्यते वा तदा तद्दहरेव यागः। यदाहाऽऽपस्तम्वः—

" यदहः पुरस्ताचन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्वेत्तां पूर्णमासीमुपवसेच्छ्वः पूरितेति वा " । तथा—"यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्या वा श्वो न द्रष्टौर इति वा" इति । यद(द्य)प्युपवासश्चन्द्रमसं वाऽविज्ञाय संपूर्ण वा विज्ञायाग्रीनन्वाद्धातीत्यादि-

१ ग. घ. द्विजेश्वरैः । २ क. °न्ते मासान्ते । ३ ग. घ. दक्षान्त उपवस्तव्यः प^०। ४ स्त. °क्षान्ताः प^०। ५ क. °नाग्न्याधा^०। ६ क. ग. घ. °धा शुक्रकृष्णप्र^०। ७ स्त. ग. °न्द्रमा उ^०। ८ ग. °ष्टा द्वै।

भिर्वचनैश्चन्द्रादर्शनसंपूर्णोद्यवत्यहिन विहितः। तथाऽपि यागस्य भाषान्यान् चित्ताले दर्शनादिभिर्यथा न बाध्यते तथोपवसथस्य कालो ग्राह्यः, "अङ्गगुणविन्रोधे च ताद्य्यीत् " इति न्यायात्। तस्मादितक्षये तिथीनां यस्मिन्नेवाहोरात्रे चन्द्रस्यादर्शनं पूर्णोदयो वा भवति तदाऽदृश्यमाने चन्द्रमस्यमावास्योपः वासः। चतुर्दशकलोदिते च पूर्णमासोपवासः। यदा तु दिनद्वयन्यापि चन्द्रादर्शनं पूर्णोदयो वा भवति तत्रव वा विषये प्रतिपत्पञ्चदृश्योदिवा संधिन्नेत्रस्याचदा पूर्वेषुरुपोष्य दिवासंधिमत्यहिन यष्ट्यं नोत्तरेषुश्चन्द्रदर्शनादियुः क्रिऽपि संधिमत्यहनीज्यया हि संधिसंनिधिरनुगृहीतो भवति । चन्द्रादर्शनादियुक्तोत्तरेषुरिष्टौ च विषकृष्टः। विषकृष्टश्च (ष्टाच) यागकालात्संनिकृष्टो यागकालो ज्यायान।

" दिवासंधियुक्तायां हविषा पौर्णमास्यां यजेतामावस्यममावास्यायां यजेत "

इति श्रुतिः। पूर्णमास्यमावास्याशब्दौ हि पश्चद्श्योः प्रसिद्धौ न तु प्रितिपदि। अत एव " संधिमिनतो यजेत " इति श्रुत्यन्तरम्। अभित उभयत इत्यर्थः। तत्र दिवासंधौ संधेः पूर्वत्र यागो रात्रिसंधौ तृत्तरत्र पूर्वीह्ण। सर्वेष्विप च पश्चेषु यागः प्रातःकाल एव, 'अथ प्रातः प्रातर्हतेऽशिहोत्रे ' इत्यादिवाक्यीत्।

अत एव वौधायनः—

" अत्रोदाहरन्त्यूर्ध्वं मध्यरात्रात्पूर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते । स एतं चापररात्रं पूर्णो भवति । सर्वं चाहरुत्तरस्या रात्रेरा मध्यरात्राद्यामावास्यायामौपवस्थ्येऽ- हृन्यूर्ध्वं मध्यंदिनाचन्द्रमैसाऽऽदित्यो रभते स एतं चापराह्वं न भवति । सर्वा च रात्रिमुत्तरस्य चाह्न आमध्यंदिनादेतं संधिमभितो यनेत " इति ।

अस्यार्थः — अत्रोदाहरान्ति श्रुतिमिति शेषँः । पूर्णमास्यामिति विषयनिर्देशः । ऊर्ध्व मध्यरात्राच्चन्द्रमाः पूर्यते पूर्णमासी प्रवर्तत इत्युक्तं
भवित । सैतमपररात्रमनन्तरं च सर्वमहरूत्तरस्या रात्रेरा मध्यरात्रादनुवर्वते ततो विच्छिद्यते सोऽयं रात्रिसंधिरुक्तः । अथामावास्याविपये । औपवसथीयेऽ(ध्येऽ)हिन यागदिनात्पूर्वेद्युक्टर्ध्व मध्यंदिनाच्चन्द्रमँसाऽऽदिस्यो रमतेऽमावास्या प्रवर्तते । सैतमपराक्षमनन्तरां सर्वा रात्रिमुत्तरस्याह आमध्यंदिनादनुवर्तते । ततः प्रतिपद्भवति। स एष दिवासंधिरेतं रात्रि-

९ ए. े धिरै। २ ख. ग. ेक्यार्थः । अँ। ३ क. घ. मसमादि । ४ क. पः । पौर्णे। ५ फ. ेते पौर्णे। ६ ग. र्सवम । ७ क. नसमादि । ८ ग. सवम ।

(ज्ञातकवतप्रकरणम् ५) संधिमभिन्याप्य संधेः पूर्वेद्युरशीनन्वाधायोत्तरेद्युर्यजेत । तथैतं दिवासंधिमभिन् स्रक्ष्य तदहः प्रातर्यजत इति । एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्गतौ मध्यरात्रमध्यंदिनशब्दौ न्याख्यातुमाह—

" रात्रिहिं पूर्णमास्यां संधेया भवत्यहरमावास्यायाम् " इति ।

तेन श्रुतिगतौ मध्यरात्रमध्यंदिनशब्दौ रात्रिसंधिदिवासंध्योरूपलक्षकौ न विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति । अनयोश्च पूर्णमास्यमानास्याविषयश्रुत्योः प्रदर्शनार्थत्वं वक्तुमुत्तरं सूत्रम् —

" द्वे पौर्णमास्यो द्वे अमानास्ये पूर्वा पूर्वा । पौर्णमासीमुत्तरामुत्तराममानास्याम् " इति ।

अयमर्थः—रात्रिसंधिदिवासंधिमत्यौ द्दे पूर्णपास्यौ । तत्र दिवासंधिः पूर्वाऽमावास्या पूर्णपासी वा, रात्रिसंधिस्तृत्तरा । तत्र पूर्वाऽमावास्योक्ता न तु पूर्णपासी तामुपपाव्याजेनाऽऽह—पूर्वी पूर्वी पूर्णपासीभिति । अयमर्थः— पूर्णपासीमावास्यामिव पूर्वी पौर्णपासीं जानीयादिति । तत्रश्च दिवासंधिमत्यां पूर्णपास्यां यागः पूर्वेद्यहपवास इति सिद्धम् । तथोत्तरा पूर्णपास्युक्ता न त्वमावास्या तां पूर्णपासीं निक्षपयन्नाह—उत्तरामुत्तरामपावास्यामिति । उत्तरां पूर्णपासीमिवोक्तामुत्तरामपावास्या जानीयादिति । तत्रश्च रात्रिगतपपावास्याम् पूर्णपासीमिवोक्तामुत्तरामपावास्यां जानीयादिति । तत्रश्च रात्रिगतपपावास्याम् तिपत्संधिमुपवासयागयोभिध्ये कुर्यादित्यर्थः । एवं तावत्संधिसंनिधिरेवानुः याद्यो न तूपवसथस्य चेन्द्रादर्शनसंपूर्णोदयकालस्विति वौधायनमतम् ।

केचित्र कल्पमृत्रकारा दिवासंधिपत्यह्न्युपत्रासः कार्यः । उत्तरेद्युश्च यागः। यदि तस्पित्नहान चन्द्रस्यादर्शनं संपूर्णोदयो वा स्यादित्योहुः। तत्रोभाविष शास्त्रार्थाविवशेषात्। किं तु यत्मूत्रप्रत्ययेनै येऽनुतिष्ठान्ति तेषां ततुक्त एव शास्त्रार्थ उदितानुदितशास्त्रार्थवदिति। पिण्डिपित्यक्षे तु यदौप-वसथ्य एवाहानि नापराक्षेऽमावास्याऽस्ति तदा संदेहः। किमोपत्रसथ्य एवाहानि स कार्य उत यजनीय इति। तत्र केचिदाहुः—

" तस्मात्पूर्वेद्यः वितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजनते । वितृभ्य एतद्यज्ञं निष्कीय यसमानः प्रतनुते "

इत्यादिश्रुतिवाक्यवलात्, तथाऽग्रन्याधानं प्रकृत्य " अयापराह्वे विण्डवितृय-ज्ञेन चरन्ति" इति करपस्त्रकारवचनादौपवसथ्य एवाहाने कार्य इति। चत्पुनः

१ ग. घ. चन्द्रद°। २ ख. ग. °त्याह्र। तत्रो°। ३ ख. °न योऽनुतिष्टति । ते° । ४ ख. ग. घ. °पां यदु^{*}। ५ क. ख. ग, °राह्रे चामा°।

" अमावास्यायामपराह्ये विण्डवितृयज्ञेन चरन्ति " इति वचनम्, तत्रामावास्याशब्द औपवसथ्यदिनोपछक्षणार्थोऽन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधः स्यादिति । तद्-सत्। न हामावास्यायामपराह्म इत्यत्रामावास्याशब्द औपवसध्यमहरुपछक्ष-यतीति । किं च न प्रमाणमस्ति । अत्र ह्यमावास्याशब्दार्थोऽङ्गत्वेन विधीयते । न च विधौ सक्षणोचिता । तस्मात् " पूर्वेद्यः पितृम्यः कियते " इत्यत्र पूर्वेद्यः-शब्दोऽनुर्वादकोऽर्थवादत्वात् । अनुवादकस्य यथाप्राप्तिलक्षणाश्रयणमदोषः । तेन पूर्वेद्यःशब्दोऽमावास्यामुपलक्षयति । तस्यामेव पितृयज्ञस्य विहितत्वात् । भवति चामावास्या संपूर्णा सती यजनीयदिनापेक्षया पूर्वेद्युःशब्दवोध्या । यच " अथापराह्वे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति " इति, तदौपवसथ्येऽहन्यपराह्व-व्याप्यमावास्याविषयं ग्राह्मम् । " मूते कव्यादिकी ।किया " इत्येतद्षि ताद्विषय-मेव । न पुनः शुद्धचतुर्दश्यपवासदिनविषयम् । अमावास्याविधायकदिनशु-तिविरोधात्। तस्माच्छुद्धचतुर्दश्युपवासपक्षे यजनीय एवाइन्यपराह्वेडमावा-स्यायां दक्षिणात्रिमुद्धत्य पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । क्रमेस्त्वग्न्यन्वाधानेन सह तस्य न क्रुप्तः। अङ्गत्वेऽपि न क्रुप्त एव यतैः कात्रादिविशिष्टतया पाप्तेषु पदा-र्थेषु क्रमः कल्पते । अत एव " अमावास्यायां पूर्वेद्युर्वेदिं करोति " इति वेदि-मकर्षे ततः पाचा पदार्थानामप्रतिकर्ष इति ।

मनुः—" न शृद्राय मर्ति दद्यात्रोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदिशेद्धर्मात्र चास्य व्रतमादिशेत् ॥ यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवाऽऽदिशति व्रतम् । सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव गच्छति "॥

वतं प्रायश्वित्तम् ।

यपः--" वृष्णध्यापकश्चेत वृपेलाध्यापितश्च यः । ताबुमी नरके घोरे वसेतां शरदां शतम् "॥

शहिलिकितौ—" क्रसरपायसापूपमांसद्धिमधुघृतकृष्णाजिनानि श्रूदेम्यो न द्यात्रोपस्कृतं किंचिदन्यत्र प्रकृतात् "।

आपस्तम्यः--" नाबाह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । ईन्तांस्थप्त्वा तदेतस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् "॥

१ ग. वाचकोऽर्थवाधकत्वादिति वा । अं । २ ग. घ. मशस्तव । ३ ग. घ. तः कला । ४ स. यां वेदि । ५ ग. पटोऽध्यापितस्तथा । ता । ६ ग. दन्तस्थ ।

(झातकवतप्रकरणम् ५)

दन्तांस्यप्तवा दन्तैरविल्ण तद्दन्तलप्रैमन्नमुच्छिष्टे विधाय प्रयच्छेदित्यर्थः। तथा क्रोधादीनभूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत्। तान्स एवाऽऽह—

" मूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः कोघो हर्षे[रोषो] छोमो मोहो दम्भा द्रोहो मृषोर्धेमत्याद्रापरिवादावसृयाकाममन्युरानात्म्यमयोगः " इति ।

तत्र पित्रादिष्वननुशासनीयेषु कोषः क्रोधः । हर्षो गर्वः । अनुशासनीयेषु कोषो रोषः । विहितधनव्ययपराङ्मुखःवं लोभः । अन्यायार्जनं च । अवि-वेको मोहः । अत्याशोऽत्यशनम् । मन्युः शोकः । आनात्म्यं नैरात्म्यवुद्धिः । विहितेष्वसमाधिरयोगः ।

हारीतः—" औदररेतसकामजकोधजार्थजानग्नीन्यथाविजयच्छेत् । औदेरात्सर्वकामकर्मेन्द्रियमावदोषाः संभवन्ति । येरुपरपृष्टो विविधामापदमुपैति ।
तस्माच्छुचिर्यथार्थपरिमिताहारः स्यात् । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिस्याचार्याः । अथ पौर्नात्साहसाद्रेतस्तर्स्यं चीजं तदनृतावुत्सर्गे
दोषः स्याद्दैतावृत्सर्गे तद्वद्धचर्यण व्याख्यातम् । तदेवाऽऽदिप्रकृतत्वाज्जगतः प्रथमं यर्ज्ञनियमार्थं द्वितीयं तपःसिद्धर्यं तृतीयं
मोक्षासिद्धर्यं चतुर्थं संकल्पात्कामः संभवत्याश्चायात्प्रवर्तते । स्नेहाश्चिर्यनाति स इच्छाछक्षणो नैकविषः कामो येनाभिभूतोऽतृप्त एव
कामानां छोके द्यनेकजन्मसंसारे कामावर्ते निमज्जति । स एकोऽनछः
कामः । कामो हि मगवान्विश्वानर इति श्चितः । तस्य संकल्पो
नियमनम् । स व्याख्यातः । कामगीतौ चात्र श्लोको मदतः—

प्रवृत्ती वा निवृत्ती वा सर्वतः प्रतिभूरहम् । सर्वार्थेषु यथार्थोऽहं मदते नास्ति किंचन ॥ यो मां यथार्थं सर्वार्थं सर्वभूतेषु पश्यति ।

सोऽध्वैनैः पारमाप्तोति नेतरे कामवादिनः ॥ इति ॥ क्रीधाशिना परिभूतः स्वेषामध्येबहुमतोऽनिभगमनीयोऽविश्वसनीयश्च भवति । कार्याकार्थवाच्यावाच्यानि न वितर्कयति । हितवादिनो गुरूनतिकामत्याविष्टः प्रेतलोकायाऽऽत्मानं गुम्यति । तत्र घोरां निरयप्रायां यातनामनुभूय क्रुरक्रन्यादामु तिर्थग्योनिषु जायते । तत्र प्राप्य तत्र स्वीसां प्रजानां वाच्यो भवति । क्रमशो मनुष्यतां प्राप्य

१ क. ख. 'दवा नकीर' । २ ख. 'ममु' । ३ ग. 'चिछ्छं वि' । ४ ख. घ. 'मभ्याश' । ५ क. दराः सर्व' । ६ क. 'स्य पुंसी बी' । ७ क. घ. 'हती तदत्स' । ८ ग. 'इसिद्र्घर्थ द्वि' । ९ घ. 'त्कामारसंभ' । १० क. घ. 'नः पर' ।१ १ क. '८यनभिम' ।

(स्नातक वतप्रकरणम् ५)

सर्वजनविद्धिष्टतामुवैति । कोधो हि तमोरूपः । तस्य क्षमा नियमनम् । स व्याख्यातः । छोमाञ्जिनाऽभिमृतः पुण्योधव्वनुपयुज्यमानमतिकामन्तमात्मानं मन्यते । नष्टं पुत्रदारवन्धूनामुपयुद्धेः । सुहत्साधुसंबन्धिनामप्यनुपजीवनीयतमो भवति । असद्वित्तानामप्युपादानमिच्छति । तत्रार्थानुषङ्गात्सोऽपि तिर्थम्योनिषु जायते । छोमो हि तमोरुपः । तस्य संतोषो ।नियमनम् । सोऽपि व्याख्यातः । एवं ह्याह—

औदरो रैतसश्चाितः कामजः कोघजोऽर्धजः।
एते वै निर्जिता येन स वै पञ्चतपाः स्मृतः॥
वचोवेगं मनसः कोघवेगं जिह्वावेगं चोदरोपस्थवेगम्।
एतान्वेगान्धारयेद्यस्तुं विप्रस्तं वै ब्र्युर्बक्षिष्ठं वा मुनिं वा "॥

पोंस्नात्पुरुषच्यापारात्। साहसाद्धलोद्भवात्। तस्य पुंसः। तद्नृताविति। तत्त्मादेवं तद्भव्यणेति। तदेवेति। पर्वापर्वसाधारणं स्वदारगमन्रूपमाद्यं तदेव पर्ववर्जनरूपं द्वितीयम्। एवमृतुगमनियमात्मकं तृतीयमूर्ध्वरेतस्कत्वं चितुर्थम्। संकल्पो विषयसौन्दर्यज्ञानम्। कामो विषयेच्छा। आश्रयः पौनः पुन्येन भावनम्। नष्टं नाशम्। उपगुङ्क आकाङ्क्षते।

विष्णुः---" त्रिविधं नरकस्येह द्वारं नारानमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा छोभस्तस्मादेतत्रयं त्यनेत् ''॥

आपस्तम्बः—" मनसा वाचा घाणेन चक्षुपा श्रोत्रेण त्विशक्षी-दरारम्भणानास्रावान्परिवृद्धानोऽमृतत्वाय करूपते " ।

मनः प्रभृतीनामारम्भाणां व्यापारानास्नावान्पुर्हेषः सङ्गहेतून्परिष्टञ्जानः परित्यजन्नमृतत्वाय मुक्तये कल्पते समर्थो भवति ।

देवलः--" अथातः पापदोषान्मनोवाक्शरीरजान्व्याख्यास्यामः । तत्र मोहरागद्धे-पमानलोभमदशोकममत्वाहंकारभयहर्षमोधिनन्ताश्चेति द्वादश मानसाः।

> तेषां च त्रिविधो मोहः संभवः सर्वपाप्मनाम् । अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥ विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयम्हनम् । दोषैरदर्शनं चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥ अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये अमणं संशयो भवेत् । मिथ्याज्ञानमिति प्राहुरहिते हितदर्शनम् ॥

(झातकव्रतप्रकरणम् ५)

मवत्यधर्मादज्ञानमविद्या तच्च संशयः। उमाम्यामन्यथाज्ञानं पापिष्ठमुपनायते॥ अज्ञानाद्युःखसंप्राप्तिः संशयाद्वध्यते पुनः। मिथ्याज्ञानात्पतत्येवं मूढस्तामिस्रयोनिषु "॥

मिद्याज्ञानात्पतत्येवं मूढस्तामिस्रयोनिषु " ॥

मनुः—" आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्वाह्मणं गाश्च सर्वाश्चेव तपस्विनः ॥

बाह्मणायावगूर्येव द्विजातिविधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥

ताद्वयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकर्विशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य बाह्मणस्यासुगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदाप्तोति प्रत्याप्राज्ञतया नरः ॥

शोणितं यावतः पांस्न्संगृह्णाति महीतल्लात् ।

तावन्त्यव्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥

न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदिष ।

न ताद्येचृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदमृक् ॥

अवगूर्य त्वव्दशतं सहस्रमभिहन्य तु ।

जिवांसया बाह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते " ॥

देवलः—" नावगाहेदपो नय्नो विह्नं नाभित्रेनत्पदा । शिरोभ्यक्तावशिष्टन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् "॥

वसिष्ठः—'' नेष्टकाभिः फलानि शातयेत्। न फलेन फलम्। न कल्ककुहको भवेत् ''। कल्को दम्भः। कुहको वशीकारादिस्तदास्र भवेदित्यर्थः।

" न म्लेच्छभाषां शिक्षेत "।

देवलः—" नौबेक्षेताशुन्धः कूपं घर्षयेत्र पदा पदम् " तथा—" सुहृन्मरणमार्ति वा न स्वयं श्रावयेत्परान् । अतिमोगेन भित्राणि बाल्डिश्यात्रैव पीडयेत् ॥ दाक्षिण्याद्धि दरिद्रोऽपि सहते मित्रपीडनम् "। मनुः—" यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् । यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्त्वद्यत्नेन सेवयेत् ॥ सर्वे परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं मुखम् । एतद्विद्यात्समासेन छक्षणं मुखदुःखयोः ॥ यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः । तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ''॥

यत्कर्म धर्ममित्यर्थः।

शृङ्खिलिखितौ-" आपत्स्विप हि कष्टामु परस्वं कामयेत न । नामक्ष्यं मक्षयितिकचित्र पूर्वचिरतं चरेत् ॥ निष्पितृदेवताः कीर्तयेत् "।

स्वकीयातृषीनिष्टदेवताः पितृंश्च न कीर्तयेदित्यर्थः । तथा—" नागाधोदकमवगाहेत । न स्त्रियं विवसनामीक्षेत । न पुरुषमन्यत्र स्वामान्यात् " ।

स्वाभाव्यादकामत इत्यर्थः।

" न पादेन पादं प्रक्षालयेत् । न दर्भैः पारमृज्यात् । न महाजनिवरोधं कुर्यात् । न गोष्ठीभिः संबध्येत । न गणबन्धुसमवायं प्रविशेत् । नायाज्यं याजयेत् । नानुयोगं प्रवृयात् " ।

अनुयोगो धैनदानार्थमनुवाकमधीष्वेत्यध्ययनादेशः।

" न ब्रह्मविक्रयमिच्छेत् । न वाह्यमाने वाह्य गामिति व्रुथान्त परिषम्मध्ये स्वरवाकस्यात् " ।

परिषत्कार्यानुवादित्वं स्वैरवावत्वम् ।

" नानियुक्तोऽय्रासनं गच्छेन्नाम्यधिकं दद्यात्र प्रतिगृह्णीयात् । भोज्यमिति शेपः ।

" नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यात् " । नोपनयीतेत्यर्थः ।

"न वर्धनभ्यसमनायं गच्छेत्"। वधर्वन्धप्रयोजनं समवायं मेलकं न गच्छेत्। "न दावम् "। दावो वनविक्षः।

" न दंपत्थे।रन्तरम् । नर्धाणां प्रमवं न नदीनां न महात्मनाम् " ! प्रभव उत्पत्तिस्थानम् ।

९ क. घ. °त्तत्सेवेत यत्नतः। स®। २ ख. धर्मधानार्थमनुवाक्यम° । ३ ख. वाहाय । ४ क. °वन्धुस°। ५ क. °वन्धुप्र°।

(सातकत्रतंत्रकरणम् ५)

"न मद्यं दद्यात्। न प्रतिगृह्णीयात्। न धर्मं रूपापयेत्। नीधर्मं संवृतं कुर्यात्। नापसव्यं परिदद्यात्। न भूमि विक्रिलेत्। न पादेनाभिह-न्यात्। नाक्कमुलवादित्राणि कुर्यात्। न क्पश्वत्राणि विक्रोकयेत्। न छोक-विद्विष्टानि समाचरेत्। सर्वं विरुद्धं परिहरेत् "।

हारीतः--"न गोर्भूत्रपुरीषाम्यामुद्धिजेत् । न पथि शिखा विसेनेत् "। शिखाः केशाः ।

" ब्रीहिनिकषणतृणकुट्टनले। ष्टेचन्दनलेखनकरजदशनवीणावादनानि वर्जयेत्। आत्मस्तवावमानांश्च मद्यशुक्तविकारांश्च वर्जयेत्। न रक्तामगन्धां स्नजमान-ध्नीयात्। अन्यत्र काञ्चनकमलकुवलयेम्यः। नाशुचिक्तिलपूर्तिमदीरुपिरिप्तिमिन-स्वीतः। नाग्निवेलयोः प्रवसेत्। पर्वसु चाऽऽपत्सु प्रोषितोऽभिवेलायां वाग्य-तस्तां प्रतिदिशं मनसा ध्यायेत्। अनुपस्थाय मन्त्रतो हुतं ज्ञात्वा प्रति व एन। इत्युपस्थायाभिमाषेत।

" प्रति व एना नमसाऽहमेमि स्केन भिक्षे सुमर्ति तुराणाम् । रराण ता मरुतो वेद्याभिर्निहेलो घत्त वि मुचध्वमश्चान् । नादभैनिर्झि परिचरेत् । नायि इयैर्जुहुयात् । हुतरोषं ब्राह्मणाय दयात् । माषमस्रमञ्जूमांसपराक्रमैथुनानि ब्रत्येऽहिन वर्जयेत् " ।

अत्यमग्न्यन्वाधानदिनम् ।

" नोच्चिरिशायामिथिभाषेत । नोत्तरीयान्तरीयविनिमयं कुर्यात् । न देवगुरुबा-द्याणपरीवादं कुर्यात्। न चैषां दीयमानं प्रति वारयेत् । स्तेयिनो हि प्रमीताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते । तस्मान्न स्तेयं कुर्यान्न कारयेत् । नावमन्येत ।

> निन्दां मृत्युपदं प्राहुर्निकृति तमसः पदम् । सर्वमृतात्मभूतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ॥

पापाद्वोपसर्गाद्धाधिसंक्रमणयोगात्सिष्द्यदर्शनाञ्च तस्मात्र्यप्यशौचाः श्रेयांसः । आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् । न चैकभोजनं प्राहुर्बोह्मणानां स्वकैरि " ॥

ह्यासः-" यूकामत्कुणदंशादीन्खादतः स्वास्मनस्तनृम् । पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः(णः) " ॥

१ क. नावृतं सं । २ क. विमृजे । ३ क. "प्रमर्शनमूमिले । घ. "प्रमर्शनले प स.

(स्नातकवतप्रकरणम् ५)

कालिकापुराणे-" सोपानत्को देवगृहमारुहेद्यस्तु मानवः । स याति नरकं वोरं तामिस्रं नाम नामतः "॥

बृहरपति:—" एकपङ्कत्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् । मस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ॥ अग्निना मस्मना चैव सिछ्छेन विशेषतः । द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते " इति ॥

हारीतः—" जुिं देवाश्च रक्षन्ति रक्षन्ति वितरः शुचिम् ।
शुचेविंम्यित रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥
श्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा प्रहिंसन्तीह राक्षसाः ।
यक्षाः विशाचा भूतानि ये चान्येऽप्येवमादयः ॥
श्रानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्मविधिकियाः ।
मङ्गलाचारनियमाः शौचश्रष्टस्य निष्फलाः ॥
द्वी मासौ पाययद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।
चतुर्थे त्रिस्तनं शेषं यथान्यायं यथावलम् ॥
नस्तनं दमनं बाले वाहनं च न शस्यते ।
वृद्धानां दुर्वलानां च प्रजापतिवचो यथा " ॥

नस्तनं नासिकाभेदः।

तथा—" वृद्धान्नातिवदेज्ञातु न च संप्रेषयेदिष । नाऽऽसीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य निरस्यति "॥

तथा—" गृहे पारावता धन्याः शुका वै शारिकास्तथा ।
गृह एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैल्यायिकाः ॥
उपदीपकाश्च गृष्ठाश्च कपोता श्रमरास्तथा ।
निवसरन्यदा तत्र शान्तिमेव तदाऽऽचरेत् ॥
अमङ्गल्यानि चैतानि दिवाँऽऽक्रोशो महात्मनाम् ।
महात्मनां च गृह्यानि वक्तव्यानि न कर्हि चित् ॥
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ।
भुक्तवा प्रैसाधनं वर्ज्यं वर्ज्यश्च निशि सक्तवः ॥
प्राङ्मुखः इमश्चकर्माणि कारयेत्तु सदा नरः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥

(सातकवतप्रकरणम् ५)

तथा—" सुतिक्षयांश्च श्चयनं सह भोज्यं च वर्जयेत्। आहारं मैथुनं निद्धां संध्याकाछे विवर्जयेत्।। कर्म चाध्ययनं चैव तथा दानप्रतिप्रहो। गोखरोष्ट्रं च नाऽऽरोहेन्न च गच्छेदिवा क्षियम्।। स्नानं चङ्कमणं स्वप्नं दिग्वासा न समाचरेत्"।

विष्णुः—" न सर्पशस्त्रैः कीडेत देवब्राह्मणैशास्त्रमहात्मनां परिवादं वर्जयेत्। पर्वमु न तृणमपि च्छिन्द्यात् "॥

विष्णुपुराणम्—" विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्र सदा बुधः । विवादश्र विवाहश्र तुल्यरूपैर्नृषेष्यते " ॥

समृत्यन्तरम्—" मद्यविकयसंघानदानादानानि नाऽऽचरेत् "।

ज्ञाना—" तिथिं पक्षस्य न ब्र्यात्र नक्षत्राणि निर्दिशेत् "।

आपस्तम्बः — " संपादयति यो विप्रः स्नानं तीर्थफलं जपम् । संपादी बध्यते दोषैस्तस्य संपद्यते फलम् " ॥

पैठी निसि:—" अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।
स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाऽऽचमनिक्रया ॥
मत्तप्रमत्तोन्मत्तपतितैः सह संभाषं न कुर्वीत "।

प्रमत्तः प्रमादशीलः ।

" नापुष्पितं वृक्षमारोहेत् । तथा नान्यस्मै दीयमानं प्रति वदेत् " ॥

मार्कण्डेयः—" बाछं स्नानभुवं चैव इमशाँनबिष्ठमेव च ।

न गच्छोद्धन्धनागारं वध्यभूमिं च गहिताम् ॥

अन्तःपुरं वित्तगृहं परद्यूतगृहं तथा ।

नोध्वनानुश्चिरं तिष्ठेद्धत्मतन्त्रीं न छङ्घयेत् ॥

समाल्यो नाऽऽचरेत्स्नानं न द्विवासा विकारणम् "।

विकारणं निर्निमित्तम्।

" म्लेच्छवेशों न कर्तव्यों म्लेच्छमाषा तथैव च । नासंवृतमुखः कुर्याद्धास्यं जुम्भां तथैव च ॥ गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मल्रम् ।

१ ग. °या च श्व । २ ख. "णशस्त्र"। ३ ख. ग. भिन्यात्। ४ ख. "तीर्थ जपं फलम्। सं । घ. तीर्थ फ । ५ ख. "रोहयेत्। ६ क. घ. "तिनुदे"। ७ क ख. "शानं ब'। ८ घ. गोपाये"।

वेगरोधो न कर्तव्यस्त्वन्यत्र क्रोधवेगतः ॥ नोपेक्षितव्यो व्याधिः स्यान्मृत्युरस्पोऽपि मार्गव । न हुं कुर्याच्छवं पूर्वं विभृयात्रामिवारिणी " ॥

शङ्कालिक्ती—"नापोऽप्ति चैकतो धारयेत्"। एकत एकस्मिन्हस्तादौ । मार्कण्डेयः—"न मुक्तमात्रस्याऽऽयस्येन्नीचसेनां च वर्जयेत्।

पादं पदा च नाऽऽकामेल कण्ड्येल शोधयेत् ॥
वेदशास्त्रनरेन्द्राग्निदेवनिन्दां विवर्जयेत् ।
निरासनस्य मुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ॥
तथा मुक्तवतो नित्यं स्नातस्य रुषितस्य च ।
यात्रायुद्धोत्मुकस्यापि इमश्चकर्म विवर्जयेत् " ॥
पुष्पाण्यकाल्रुद्धानि फल्लान्यपि तथैव च ॥
विकारवच्च यत्किचित्तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥

विकारवद्द्रुतम्।

" दिवा कपित्थच्छायां च रात्रौ दिध शर्मा तथा। कार्पासं दन्तकाष्ठं च शकादि हरेच्छ्रियम् ॥ अष्टमीं च तथा षष्ठीं नवमीं च चतुर्दशीम् । वर्जयेच्छिरसोऽम्यङ्गं पर्वसंधि तथैव च ॥ तथैवाऽऽमलकैः स्नानं सप्तमीषु विवर्जयेत्। विना तु सततं स्नानं न स्नायाद्शमीषु च ॥ अमावस्यामु सर्वासु नववस्त्रं न धारयेत्। गोगनाश्वानपुच्छेषु खरस्य च विशेषतः ॥ यल्लग्नमुदकं तस्माद्विप्रुषं दूरतस्त्यजेत्। शूर्वतनखामान्तुं स्नानवस्रघटोदकम् ॥ मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरा कृतम्। माल्यानुलेपनादमं न प्रदद्यातु कस्यचित् ॥ अन्यत्र देवताविप्रगुरुम्यो भृगुनन्दन । न गच्छेद्रभिणीं नारीं मिलनां सितमूर्वेजाम् ॥ रजखळां भुक्तवर्ती नायोनौ न बुभुक्षितः । न स्वपेद्येषु देशेषु तेषु देशेषु चाप्यथ ॥ दीक्षितो वर्जयेद्यत्नात्कृत्वा श्राद्धं च मानवः "। आचाराध्यायः]

(झातकवतप्रकरणम् ५) दीक्षितोऽनुन्मुक्तदीक्षः ।

पुराणात्—" क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वी न संशयः " ॥

शातातपः—" अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्छक्ष्मीश्र हीयते । श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्रीम्यपक्षिणाम् " ॥

वैजवापः —" रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुमम् । अप्रशस्तं समूहिन्यजाविरासभवाससाम् "॥

सम्हिनी मार्जनी।

पट्तिशन्मतात्—" प्रक्षाल्य हस्तौ गृह्णीयादोषध्यामलके नरः। शिरसो मुण्डनं कृत्वा पुनः प्रक्षालयेतु तत्"॥

मनुः—" *मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा नितेन्द्रियः ।

जवेश्व जुहुयाचैव विनिषातो न विद्यते ॥

वेदमेवाम्यसेन्तित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याऽऽहुः परं घममुषधमें।ऽन्य उच्यते ॥

वेदाम्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च म्तानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥

पौर्विकीं संस्मरङ्गातिं ब्रह्मैवाम्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चानन्तमनस्रं फलमश्रुते ॥

सावित्राङ्गातिहोमांश्च कुर्योत्पर्वसु नित्यशः "।

जातिर्जन्म । सिवर्देदै(दे)वत्यान्दुरितशान्तिप्रयोजनानाज्यहोमान्छणगुरूप-श्रदशीषु सदा कुर्यादित्यर्थः ।

" अष्टकासु पितूनचेंनित्यमन्वष्टकासु च "।

स्वगृह्योक्तविधानेनेति शेषः। नित्यं सर्वदेत्पर्थः।

" अभिवाद्य च वृद्धांश्च दद्याचेवाऽऽसनं स्वकम् । कृताञ्जिलिरपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ नास्तिक्यं वेदनिन्दो च देवतानां च कृत्सनम् । द्वेषं स्तम्भं च मानं च कोषं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्" ॥

^{*} अयमेव स्रोको भह्रयन्तरेण क. पुस्तके पठितः स यथा--" मङ्गटाचारपुक्तानः ।निसं घ अयतात्मनाम् । जपतां जुद्गतां चैव विनिपातो न विद्यते " ।

९ ग. प्रामप°। २ क. ग. ैतृदेवतान्दु । ३ स. °नेलर्यः । नि°।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

नास्ति दैविमिति मितर्यस्य स नास्तिकः। तस्य भावो नास्तिक्यम्। वेदेध्यापाण्याध्यवसायो निन्दा । देवतानां ब्रह्मादीनां कुत्सनं निन्दनम्।
यथा—ब्रह्मा दुहितरमगात्। ईशो ब्रह्मणः शिरिश्वच्छेदेति । स्तम्भोऽहंकाः
रादमणामः। मानोऽहंकारः। क्रोधोऽक्षमा। तैक्ष्ण्यं वाक्षारुष्यम्।

"अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम्। हिंसारितश्च यो नित्यं नेहासी सुखमेधते ॥ न सीदन्निप धर्मण मनोऽधर्मे निवेशयेत्। अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ नाधर्मश्चरितो छोके सद्यः फछित गौरिव । शनरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूछानि क्रन्ति ॥ यदि नाऽऽत्मिन पुत्रेषु नो चेत्पौत्रेषु नप्तृषु । न त्वेवं हि कृतो धर्मः कर्तुभैवित निष्फछः ॥ न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्। व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्छीशूद्धदम्भनम् " ॥ व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्छीशूद्धदम्भनम् " ॥

र्धर्भच्छक्रेन प्रायिश्वतं न कुर्यादित्यर्थः।

" अछिङ्गी छिङ्गवेशेन यो वृत्तिमुपनीवति । स छिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्थग्यानै। च नायते " ॥

आश्रमिणो छिङ्गिनः। तेषां लिङ्गैर्दण्डादिभिः स्वयमिलङ्गी तद्वृत्ति भिक्षा-प्रतिग्रहादिकां य उपजीवति स आश्रमिणां पापं तिर्यग्योनि चाशुते।

" यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥

शौर्वामेज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिमहो ।

मतोपवासो मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥

आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्नवम् ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दश ॥

न विस्मयेत तपसा वदेष्ट्रप्टा च नानृतम् ।

नाऽऽतेऽिष्यपवदेद्विपान्न दैत्तं परिकीर्तयेत् ॥

यज्ञोऽन्तेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रावमानेन दानं तु परिकीर्तनात् " ॥

(जातकमतप्रकरणम् ५)

विस्मयः श्लाघा । एवमादिश्वतिस्मृतिभ्य आचारो वेदितव्यः । सर्वश्र स्नातकेनावश्यं कार्यः । तदाह मनुः—

" आचाराछभते ह्यायुराचारादीिताः प्रजाः । आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यछक्षणम् ॥ दुराचारो हि पुरुषो छोके भवति निन्दितः । दुःखमागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ सर्वछक्षणहीनोऽपि सर्वदाऽऽचारवात्ररः । श्रद्धानोऽनसूयश्र शतं वर्षाणि जीवति " ॥ १५४॥

किं च—

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेव्॥

उच्छिष्टो गवादि न स्पृशेत् । अनुच्छिष्टोऽपि पदा । उच्छिष्टोऽत्राशुचिः । मनुः—" स्पृष्ट्वतानि शुचिनित्यमद्भिः प्राणानुपैरपृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभि पाणितलेन तु " ॥

प्राणशब्देनात्र तत्स्थानानि पूर्धन्यच्छिद्राणि श्रोत्रादीनि लक्ष्यन्ते । गात्र-शब्देनाप्युरोपूर्धस्कन्था उच्यन्ते । तत्स्पर्शस्याऽऽचपनप्रकरणे शुद्धिहेतुत्वद-र्शनात् । शुद्ध्यर्थे चेदं प्राणादिस्पर्शनं विधीयते ॥

किं च-

न निन्दाताडने कुर्यात् परस्य निन्दां ताडनं च न कुर्यात्। अत्रापवादमाई—

पुत्रं शिष्यं च ताडयेव ॥ १५५॥

शिक्षार्थमनयोस्ताडनानुग्रहो नान्यथा। तदाह मनुः—

" परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्ऋद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडयेतु ती " ॥

शिष्यः शासनीयः । पुत्रस्य पृथग्राहणं गोवलीवर्दन्यायेन । अत एव विष्णुः——" शास्यं शासेत्ताडयेत् " इति शास्यशब्दमेव प्रयुक्तवान् । अत्र नियममेवाऽऽह—

" अधोमांगे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि । अतोऽन्यथा तु प्रहरन्पापयुक्तो भवेन्नरः " ॥ श्रीरस्याघोभागे नाभेरघस्ताचाडयेत्। उत्तमाङ्गे शिरसि वक्षसि न ताड-येत्। अधोभागनियमेनैव शिरोवक्षसोर्व्याद्यचिसिद्धौ तयोः पृथङ्निषेषस्त-तोऽन्यत्रोत्तरकायेऽपि ताडनानुग्रहार्थः। अत एव विष्णुः—

"शास्यं ताडयेत्तं तु वेणुद्छेन रज्ज्वा वा ग्रष्ठत एव " इति। अन्यथा महरनगुहर्षि

पापवान्स्यात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धम समाचरेव ॥

अत्र यत्नादिति विधीयते । अन्यदन्यते । तथा च सति कर्मणेतिपदमनुः वाचकत्वाद्वाङ्मनःशब्दसाइचर्याच लक्षणया श्वरीरे वर्तते । ततश्चायमर्थो भवति—श्वरीरेण यं धर्म तपश्चर्यादिकमाचरेत्, यं च मनसा यागदानादिकं, यं च वा- चा वेदाध्ययनादिकं, तं यत्नादादरात्समाचरेत्, न प्रमाद्यदित्यर्थः । धर्मस्य सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् । अत एव मनुः—

" धर्म शनैः संचिनुयाद्वरुमीकिमव विश्वकाः । परछोकसहायार्थे सर्वभूतान्यपीडयन् "॥

विभक्ताः पिपीलिकाविशेषाः ।

"नामुत्र हि सहायांथे पिता माता च तिष्ठतः । न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्भस्तिष्ठति केवछः ॥ एकः प्रनायते जन्तुरेक एव विछीयते । एकोऽनुमुङ्के सुक्ततमेक एव च दुष्कृतम् ॥ मृतं शरीरं संत्यज्य काछछोष्टसमं क्षितौ । विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ तस्माद्धर्मे सहायांधे नित्यं संचिनुयाच्छनेः " ॥

अत्रापवादमाइ—

अस्वर्ग्य छोकविद्दिष्टं धर्म्यमप्याचरेन तु ॥ १५६॥

अस्वर्ग्यमनामुष्मिकमेहिकफलं लौकिकविद्दिष्टं निन्दितं धर्म(र्ग्य)मिप शास्त्र-विहितमिप नाऽऽचरेदिभिचारादिकम् । विहितो हि बौधायनेनाभिचारः कचि-दिषये । यथां—"षद्स्वनभिचरन्पति " इति ।

मनुरिष--- " क्षित्रयो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन वैश्यशृद्धौ तु जपहोमैद्धिजोत्तमः ॥ स्ववीर्यादाजवीर्याच स्ववीर्यं बल्वत्तरम् ॥ तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्धीयादशिन्द्वजः " इति ॥ (स्नातकवतप्रकरणम् ५)

सस्पादिभिचारो पशुपर्कादौ गोवधो विधवानियोगः शुद्राविवाह इत्याद-योऽस्वर्ग्यत्वाङ्घोकविद्विष्टत्वाद्विहिता अपि न कार्या विशेषण कलियुगे। अत एव स्पर्रान्त—

> " गोपशुं देवरात्पुत्रं सत्रयागं कमण्डलुम् । मुराप्रयोगं भिक्षं च न कुर्वीत कलौ युगे "॥

भिक्षुः परमइंसः।

तथा—" अक्षता नरमेधश्च गोयज्ञश्च कमण्डलुः । देवराच मुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् " ॥

अत एव मधुपर्केऽनुकल्पस्मरणम् । यन्मार्कण्डेयः—

" माधुपिकंकपश्चर्थे ततो मात्रां निवेदयेत्। साहिरण्यं बीजेपात्रं द्रविणेन सदैव तु ॥ पशुः कलौ न कर्तव्य इत्याह भगवान्धगुः "॥

माधुपकिकपशुरत्र गौरेव। मधुपर्के "तस्मा अतिपाणिर्गा प्राह " इत्यादौ गोइननिकयानियोगादेः स्मरणात्कलौ गोइननस्य निषेधोपपत्तेश्र ॥ १५६॥

मातृषित्रतिथिश्चातृजामिसंबन्धिमातुरुः॥ बाळवद्वातुराचार्यवैद्यसंश्चितबान्धवैः॥ १५७॥ ऋत्विकपुरोहितामात्यभायदाससनाभिभिः॥

विवादं वर्जियत्वा तु सर्वाङ्ठोकाञ्चयद्गृही ॥ १५८ ॥
मात्रादिभिर्विवादं कलहं वर्जियत्वा सर्वान्भ्रादीङ्ठोकाञ्जयति भुङ्क्ते ।
जावयो भगिनीप्रभृतयः स्ववासिन्यः । संबन्धिनो वैवाह्याः । वैद्यो
भिष्ववेदविद्यावान्वा । संश्रित आश्रितः शिष्य इति यावत् । सनाभयः
सिष्ण्डाः । अन्ये प्रसिद्धाः । पनुस्त्क्तिविद्यादान्वर्जयतः सर्वपापक्षयमाचार्याः
दिभिर्जितस्य च ब्रह्मछोकादिजयफलमाह—

" बाछवृद्धातुरेवैँद्यैर्जातिसंबन्धिवान्धवैः । मातापितृभ्यां जामीभिश्चीत्रा पुत्रेण भार्यया ॥ दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ एतांस्त्यजन्विवादांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते । एतैर्जितैश्च जयित सर्वाङोकानिमानगृही " ॥

अत्र चैतिरिति वश्यमाणाचार्याभिमायम्।

" आचार्यो ब्रह्मछोकेशः प्राजापत्ये पितौ प्रभुः । अतिथिस्त्विन्द्रछोकेशो देवछोकस्य चर्तिवजः ॥ जामयोऽप्तरसां छोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः । संविन्धिनोऽपां छोकस्य पृथिव्या मातृमातुछौ ॥ आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः । आता ज्येष्ठः समः पित्रा मार्या पुत्रः स्विका तनुः ॥ छाया स्वो दासवर्गस्तु दृहिता कृपणं परम् । तस्मादेतैरिधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा " ॥

कृपाविषयः(?)। असंज्वरोऽसंतप्तः॥ १५८॥ अपि च—

पञ्च पिण्डाननुद्धस्य न स्नायास्परवारिषु ॥

परकीयवारिभ्यः पश्च पिण्डाननुद्भृत्य बहिरनुत्किष्य तेषु स्नानं न कुर्यात् । अनेन चार्याद्वक्ष्यमाणमुख्यस्नानाङ्गजलालाभे परवारिष्वपि पिण्डो- द्धरणपूर्वकं स्नानं विधीयते । यानि तु जलानि स्वामिना यथाशास्त्रं परोप- कारायोतसृष्टानि तेभ्यः पिण्डा नोद्धर्तव्याः। परकीयत्वाभावात् । अत्र मनुः—

" परकीयनिपानेषु न स्नायाद्धि कदा चन । निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन छिप्यते " ॥

वौधायनः-" न कदाचिद्ध्धः स्नायात्परखाते जलाशये। अननुद्धत्य कूपे वा मृत्पिण्डान्पञ्च सप्त वा "॥

इदानीं मुख्यानि स्नानाङ्गजलान्याह—

स्नायात्रदीदेवखातहँदेषु च सरःसु च ॥ १५९॥

नद्यादिषु स्नायात् । नदी स्रवन्ती । देवैः खातिमिति यत्समर्थते तद्देवखाः तम् । नदीजलमिविच्छन्नमवाहं हदः । सरः स्थावरमक्रत्रिमं जलम् । चकाः राद्गर्तमस्रवणादिष्विप ।

तथा च मनुः—" नदीषु देवलातेषु हदेषु च सरःसु च ।
स्नानं समाचरेश्वित्यं गर्तप्रस्रवणादिषु " ॥

गर्तस्वरूपमाइ कात्यायनः-

" धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गतीस्ते परिकीर्तिताः " इति ॥ (स्नातकवतप्रकरणम् ५)

न ता आपो नदीशब्दवहा इत्यर्थः । पर्वतादेः स्तोको जलपवाहः प्रस्वणम् । अत्र च प्राशस्त्यक्रममाह मार्कण्डेयः—

" भूमिष्ठमुद्धतात्पुण्यं ततः प्रस्नवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मानादेयमुच्यते ॥ तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यं तु सर्वतः " ॥

योगयाज्ञवल्कयः—" प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे । नाल्पोदके द्विजः स्नायाजदीं चोत्सज्य कृत्रिमे ॥ त्रिरात्रफळदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः" ॥

त्रिरात्रफलदास्त्रिरात्रोपवासफलदा इत्यर्थः । एवं पक्षमासयोरि । प्रसङ्गात्समुद्रस्नानादिविषयं र्किचिवुच्यते । तत्र स्मृत्यन्तरम्—

" अश्वत्यसागरी चैव न स्प्रष्टव्यी कदाचन । अश्वत्थं मन्दवारेषु सागरं पर्वणि स्पृशेत् " ॥

मन्दः शनैश्ररः । पर्वामावास्या पूर्णमासा च ॥

तथा—" सिन्धोः सेतोः सरस्वत्या गङ्गायाः पुरुषोत्तीमात् । नापर्वणि सारिक्राथं स्पृशेदन्यत्र कुत्रचित् " ॥

तथा—" कर्तुं प्रवृत्तो विधिवत्स्नानश्राद्धादिकां कियाम्। कृतिं प्रत्यभिमक्रयेह क्षिपेत्पाषाणसप्तकम् ॥ पिष्पलोदसमुत्पन्ने कृत्ते लोकमयंकारे। पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्पितम् "॥

व्यासः—" अग्निश्च ते योनिरिला च देही रेतोघा विष्णुरमृतं च नाभिः । एतद्ंब्रुवैन्पाण्डव संत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ आजन्मरातसाहस्रं यत्पापं कुरुते क्वचित् । मुच्यते सर्वपापेम्यः स्नात्वैवं लवणाम्भासे ॥ अन्यथा तु कुरुश्चेष्ठ देवयोनिरपां पतिः । कुरााग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोद्धिः "॥

समृत्यन्तरम्—" वपनं चोपवासं च सर्वतीर्थेषु कारयेत् " ॥
मरीिचः—"नभोनमस्ययोर्भध्ये सर्वी नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवार्थिपितृतर्पणम् "॥

³ ग. "त्तम । ना°। घ. 'त्तमम् । ना°। २ ग. घ. °लादास°। ३ ग. घ. °वन्मण्डलस°। ४ घ. सप्तवा°।

मार्कण्डेय:—" आदित्यदुहिता गङ्गा प्रसनाता सरस्वती । रनसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः "॥

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा श्रक्षजाता ।

स्मृत्यन्तरात्—" कालिन्दी गोमती गङ्गा पवित्रा देवनिर्मिता।

सामान्याद्गुणयोगाच रजे नाभिभवत्यतः "॥

निगमः—" गङ्गा घर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरखती। अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वाहेषु च चामछाः " ॥

गार्गः-- "प्रत्यावृत्तेऽम्मिस स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः । तस्यां रजकतीर्थं च दशहस्तेन चोपरि "।।

निगमः—" प्रतिस्रोतो रजायोगो रथ्याजलनिवेशनम् । गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति स हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥ याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि । तासु स्नानं न कुवीत प्रावृष्यम्बुददर्शनात् " ॥

योगयाज्ञवल्कयः-" अत्राह्यास्त्वात्रिमा आपो नद्याः प्रथमवेगिताः । प्रक्षोभिताश्च केनापि पार्श्वतीर्थविनिःसृताः " ॥

अग्रिमा नवाः । तथा च समृत्यन्तरम् —

" अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः । दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवेदिकम् " ।

तीर्थं जळावतरणमार्गः।

च्यासः - "नद्या यच्च पारिश्रष्टं नद्या यच्च विवार्नेतम् । गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥ नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत्सर्वदा नरः । नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत धर्मवित् ॥ अन्तर्धाय च न स्नायात्रे च तीर्थे जलान्तरे । न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीं तरेत् " ॥

अस्यार्थः—नदीतो भ्रष्टं नद्या विनिर्गत्य ततो विच्छिनं नद्या सह संगन् मार्थमभिष्रवृत्तं तदसंगतं यत्तत्तया विजितमावैर्ते गतप्रत्यागतम् । अन्तर्धाय वस्त्रादिना । तीर्थान्तरे च तीर्थान्तरजलेन न स्नायादिति ॥ १५९ ॥

किं च-

परशय्यासने। द्यानगृहयानानि वर्जयेव ॥

आचाराध्यायः]

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

अद्ताानि

परशय्यादीनि परेणादत्तानि वर्जयेत् । तदुपजीवनं वर्जयेदित्यर्थः । वद्यानमुपवनम् । प्रसिद्धपन्यत् । अत्र मनुः—

" यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च । अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयमाक् " ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीम्तवाहनान्वयप्रस्तश्रीमद्परादि-स्रदेवविरिवते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिषन्धे स्नातकवत-

प्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्पृतौ

भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम्।(६)

+अधुना भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यमकरणमारभते । तत्राभोज्यान्याह— अग्निहीनस्य नात्रमद्यादनापदि ॥ १६०॥

सत्यप्यधिकारे श्रीतस्मार्ताग्निपरिग्रहमकुर्वत उत्सृष्टाग्नेश्वात्रमनापंदि न भुज्जीत ॥ १६०॥

कद्यंबद्धचौराणां स्नीबरङ्गावतारिणाम् ॥ १६१॥ विणि भिश्चस्तवधिष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१॥ विकित्सकातुरकुद्धपुंश्वलीमत्तविद्विषाम् ॥ १६२॥ क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥१६२॥ अवीरस्नीस्वर्णकारस्नीजितग्रामयाजिनाम् ॥ १६३॥ शस्त्रविकयकमीरतन्तुवायश्वद्यत्तिनाम् ॥ १६३॥ नृशंसराजरजककृतन्नवधजीविनाम् ॥ १६४॥ चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४॥ एषामत्रं न भोक्तव्यं सोमविकयिणस्तथा ॥

⁺ एतरप्रकरणं क. पुस्तके न विद्यते ।

कदर्यादीनां सोमविक्रियणश्चात्रं न भोक्तव्यम् । कदर्यो यो लोभाद्विय-मानमिप धनं न भुक्के न च ददाति । तदुक्तम्—

> " आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । छोमाद्यः पितरी भृत्यान्स कदर्थ इति स्मृतः " ॥

वदो निगडितः। चौरः स्तेनः। क्रीवः पण्डः। रङ्गावतारी नटादिः। वैणो वीणावादनजीवी, वेणुच्छेदनजीवी वा। अभिशस्तः पापकारित्वेनांधिक्षिप्तः। वार्धुष्यं निषद्धवृष्युपजीवनम्। तेन च तद्वाक्ष्रंक्ष्यते। आत्मस्तुतिपरनिन्दा-कर्ता वा वार्धुषिकः। तथा च विष्णुः—

" यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् । स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः " इति ॥

गणिका वेश्या। गणः संघः। तदत्रमन्यस्याभोज्यम् । दीक्षी दीक्षितः, तस्य च प्रागप्रीपोपीयवपाद्दोमादभोज्याञ्चता । तथा च श्रुतिः--" अशितव्यं वपायां हुतायाम् " इति। आपस्तम्बस्तु—पूर्वमिष वपाहोमाद्यक्वार्थे द्रव्ये पृथ-कृते यदविशष्टं तदीक्षितस्यापि भोक्तव्यमित्याह । दीक्षितः क्रीतराजकः। अभीषोमीयसंस्थायामेव वपायां दुतायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । "यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे दोषाडुङ्जीरन् " इति हि ब्राह्मणिमति । चिकित्सकाश्चीकित्साद्याचिः । असम्य-क्चिकित्सक इतरोऽपि । आतुरो रोगार्तः । कुद्धः कुपितः । पुंश्रली व्यभिचा-रिणी । मत्तो धनादिना । विपादन्यो मद्येन वा । विद्विद् शत्रुः । क्र्रः स्थिर-क्रोधः। उग्रः परदुःखोत्पादनपटुः। क्षत्रियाच्छ्द्रायामुत्पन्नो वा । पतितो ब्रह्महत्यादिकर्ता स्तेनादन्यः । तस्य चौरशब्देन संगृहीतत्वात् । अथ वा पतितादन्यश्रीरवाब्देनोच्यते । त्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिकः ख्यातिलाभादिमयोजनधर्मानुष्ठानः । उच्छिष्टभोजी परोच्छिष्टभोजनशीलः । अवीरा पतिपुत्ररहिता। स्वर्णकारः मसिद्धः। स्त्रीजितः स्त्रीपरतन्त्रः। ग्राम-याजकोऽनेकयाजकः। शस्त्रविक्रयी खङ्गादिविक्रयजीवी। कर्मारो लोहकारः। तन्तुवायो वस्त्रस्यूतस्य कर्ता, पाटितवस्त्रसंधायको वा। श्ववृत्तवान्सेवकः । यद्वा शुनां वृत्तं वर्तनमस्ति यस्मिन्स श्ववृती श्ववङ्घक इत्यर्थः । स चानिपु-चार्येवाभोज्यात्र इत्याह गौतमः—" मृगयुरनिषुचारी " इति । इपुचारिणस्तु भोज्यमित्याइ विष्णुः—" न मृगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यमन्नम् " इति । नृशंसो र्घातकः। राजा भूपो न तु क्षत्रियः। रजको वस्त्रादिरागकर्ता । कृतन्न उप-

(भाज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

कारनाशकः । वधजीवी माणिवधेन यो जीवति । चैलधावो वस्त्रप्रसालकः । सुराजीवः सुराजीविकः । सहोपपतिवेदमा निजभार्याजारसहितग्रहः । सोम-विक्रयी सोमलताविक्रयी।

शसङ्गादन्यद्प्युच्यते—

भविष्यत्पुराणम् — " अभोज्यं ब्राह्मणस्यात्रं वृष्छेन निमन्त्रितम् । तथैव वृषलस्यात्रं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् "॥

पैठीनसि:-" सांवत्सरघाण्टिकप्रामकूटानं विषम् । तथा परिवित्तिपरिविद्धान-विद्धप्रजननवृषलीपतिदिधिषूपतिपुनभूपुत्राणां रुधिरम् "।

सांवत्सरो नक्षत्रजीवी । घाण्टिको घण्टाशिल्पः । तदुक्तम्—" राज्ञां संबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः "।

ग्रामकृटकः प्रसिद्धः । परिवित्त्यादीनां लक्षणं श्राद्धप्रकर्णे वर्ष्यते । विद्यप्रजननो विद्धलिङ्गः।

यमः-- " चक्रोपनीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तया । ध्वनी दारोपनीवी च शुद्राध्यापकयानकौ ॥ कुलालिश्रित्रकर्मा च वार्धुवी चर्मविक्रयी "।

चक्रोपजीवी शाकटिकः। गान्धर्वो गायनः। ध्वजी मद्यविक्रयी। तथा-

" यथा जलं निर्ममनेष्वपेयं नदीगतं तत्पुनरेव पेयम्। तथाऽलपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिपात्रान्तारतं न दुष्यति " ॥

निर्गपनानि रथ्योदकपवादाः।

" ब्राह्मणस्य सदाऽश्रीयात्श्वत्रियस्य तु पर्वसु । प्रकृतेषु च वैश्यस्य न शूद्रस्य कदा चन "॥

प्रकृतेपृत्सवेषु च ।

" तथा रे।जभृतस्यात्रं चौरस्यात्रं तथैव च । सूतके मृतके चानं स्वर्गस्थमपि पातयेत्॥ अविष्ठिप्तस्य मूर्वस्य दुष्टवृत्तस्य दुर्भतेः । अन्नमश्रद्दधानस्य यो भुङ्के भ्रूणहा तु सः " ॥

आदित्यपुराणे-" विष्णुं जामातरं मन्येत्तस्य मन्युं न कारयेत् । अप्रजायां तु कन्यायां नाश्वीयात्तस्य वै गृहे ॥ गान्धर्वे चैव राजन्यः कुर्याद्वे गमनागमम्।

(भोज्याभोज्यभक्यामक्ष्यप्रकरणम् ६)

व्र(व्रा)हादेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्रीयात्कदा चन ॥ अथ मुझीत मोहीद्यः पूयाशी नरके वसेत् ' ॥

ब्राह्मादिविवाइचतुष्ट्यपरिणीतौ ब्राह्मदेया ।

विस्थः-- "श्रद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः।
न त्वेवं बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहुन् "॥

अभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्यः—" यश्च सर्वान्वर्नयेत सर्वान्नाशी च "। शङ्खिलिखितौ—" भीतायगीतरुदिताक्रन्दितावाकुँ ष्टक्षुतपरिमुक्ताविस्मितोन्मत्ताव-धृतराजपुरोहितान्नानि वर्नयेत् "।

कदर्याद्यन्नभोजने मनुः प्रायश्चित्तमाइ—

" भुक्तवाऽतोऽन्यतमस्यात्रमर्भैत्या क्षपणं व्यहम् । मत्या भुक्तवाऽऽचरेत्कुच्छ्रं रेतो विष्मूत्रमेव च " ॥

अतिकुच्छ्रे कुच्छ्रशब्दः। "एपामन्नभोजनेष्वतिकुच्छः" इति शङ्कवचनात्।। १६१॥ १६२॥ १६३॥ १६४॥

गोन्नातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः॥ १६५॥ विश्वनानृतिनोश्चेव तथा चाकिकबन्दिनाम् ॥ जनचितं वथामांसं केशकीटसमन्वितम् ॥ १६६॥ शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ उद्दुष्टास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायात्रं च वर्जयेव् ॥ १६७॥

गोद्यातादिकपत्रं दृथामांसं च वर्जयेत्। शकुनः पक्षी । पिशुनो दोपसूचकः । अन्ती पिथ्यावादी । चाकिकस्तैलिकः । अभिशस्तपतितचाकिकतैलिक इति भेदस्मरणाच्छाकिटको वा। वन्दी स्तावकः । अनिचतमवज्ञादत्तम् । वृथामांसं श्राद्धादिमयोजनश्रन्यं मांसम्। शक्तं कालवशादम्लम् । पर्शेषतमन्येष्टः सिद्धम्। उच्छिष्टं भुक्तवा(क्ता)विशिष्टम् । संघुष्टं की भोक्ष्यत इत्यभिकुष्टम् । पर्यायात्रं कमात्रं रिविदिनेऽस्य सोमदिनेऽस्य गृहे भोक्तव्यमिति । पर्याचान्तमिति पाठे पर्याचान्तं वाहुलङ्घितम् । श्वग्रहणं काकादीनां प्रदर्शनार्थम् । पतितग्रहणं चण्डालादीनाम् ।

१ स. °हातमा पू°। २ ग. °त् । ब्रह्मा°। ३ ग. °ता ब्रह्मा°। ४ स. 'जीयते सर्वाकी च। ५ ग. घ. °कुष्टुक्षु°। ६ ग. 'मत्वाऽभक्षणं। ७ ग. °संघृष्टं। ८ स. ग. को भक्ष्ये। ९ ग. घ. ^{°न्ते} बहु°।

(भोज्याभोज्यभक्ष्यामक्ष्यप्रकरणम् ६)

भविष्यत्पुराणम् —

" जातिदुष्टं कियादुष्टं कालाश्रयाविद्षितम् । संसगीश्रयदुष्टं च सहक्षेतं खमावतः "॥

जातिबुष्टादीनापुदाहरणान्याह—

" छगुनं गृझनं चैव पछाण्डुं कवकानि च । वार्ताकनाछिकाछावु उपेयाज्ञातिद्वितम् ॥ न भक्षयेरिकयादुष्टं यदृष्टं पतितैः पृथक् । काछदुष्टं च विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ॥ दिभ भक्ष्यं विकारेषु मधुवर्जं तदिष्यते । सुराछगुनसंस्पृष्टं पीयूपादिसमन्वितम् ॥ संसर्गदुष्टमेतद्वि गूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् । शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रेषु दशितम् ॥ विचिकित्सा तु इदये यस्मिनने प्रजायते । सहछेखं तु विज्ञेयं पुरीषं तु स्वमावतः ॥ रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति निदर्शनात् । पायसक्षीरपूर्वादे तस्मिनने दिने यथा " ॥

अलावुरत्र दीर्घालावो(वो)रितरः । दीर्घस्य श्राद्धाहत्वात् । अदीर्घस्य जातिबुष्टस्य पलाण्डुवित्रन्दितस्य श्राद्धेयत्वानुषपत्तेः । अत एव —

" अलावुं मीवकं चाणुं कर्करीं त्रपुर्सी तथा "

इति दीर्घाळावोः श्राद्धाईत्वात् । इतरस्य च-

" विष्पलीसमुकैमृषभूस्तृणासुरीसर्वपसुरसक्ष्माण्डालानुवार्ताकैपा-लक्षातण्डुलीयेककुसुम्मविण्डम्लकमहिषीसीराणि वर्जयेत् "

इत्यश्राद्धेयत्वम् ।

हारीतः—" पञ्चाण्डुं छज्ञुनं जुक्तं नियीसांश्चेति सर्वशः । कुँध्वन्दुं श्वेतवातीकं कुम्माण्डं च न मक्षयेत् " ॥

कुम्भाण्डो दाडिमसहशः फलविशेषः।

देवलः—" न बीकान्युपयुक्षीत रोगापित्तमृते बुधः । फल्लान्येषामनन्तानि बीर्जानां हि विनाशयेत् "॥

१ ग. घ. पंक्षित । २ स्त. 'छं पेयू । ३ स्त. 'कभू । ४ स्त. 'ककपा । ५ ग. "यक्यातण्डुळीयकु । ६ ग. कुचनंदं श्वे । ध. कुचुन्दं श्वे । ७ ग. घ. रोगोलासि । ८ ग. घ. 'जाशी हि ।

(भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

विसिष्ठः—" उच्छिष्टमगुरोरमोन्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च "। आपस्तम्बः—

" अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् । यस्मिश्चाने केशः स्यादन्यद्वाऽ-मेध्यममेध्यैरवैमृष्टं कीटो वाऽमेध्यसेवी । मूषकछाङ्गं वा पदा वोपहतं सिचौ वा शुना वाऽपात्रेण वा दृष्टं सिचा वोपहतं दास्या वा नक्तमाद्धतं मुझानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेदनहिद्धिकी समानपङ्कौ भुझानेपु वा यत्रानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सियत्वा वा यत्रानं दद्धर्मनुष्यै-रवद्यातमन्यैविडमेध्यैः "।

अस्यार्थः — अप्रयतेनाशुचिना पुरुषेण स्पृष्टपत्रपशुचि भवति, न पुनस्तदभो-ह्यम् । अत्रयतस्यात्रस्याग्न्यधिश्रयणमिद्धर्वा मोक्षणं, हिरण्येन वा छागमुखेन वा स्पर्भनं प्रयतत्वं करोति। अशुचिशूद्रस्पृष्टं त्वभोड्यमेव। मूपकला पूर्वे-पुरीषम् । मूषो मूषकस्तदक्षं वा पुच्छादि यस्मिन्नने तदभोज्यमिति वाक्य-परिसमाप्तिः। सिचा वस्त्रान्तेनोपइतं दास्या दासेन वा नक्तमाहृतम्।

देवलः -- " अवलीढं श्वमाजीरध्वाङ्क्षकुष्टमूषकैः । मोजने नोपयुक्तीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥ विशुद्धमपि चाऽऽहारं मक्षिकाकिमिजन्तुमिः । केशरोमनखेवीऽपि दृषितं परिवर्जयेत् "॥

ब्रह्मपुराणात्—" उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः । द्रव्यहस्तश्च यर्तिकचिद्द्यात्तच न मक्षयेत् "॥

तथा—" भृद्रमुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डस्थितं त्विप "। मसिष्ठः—" घृतं वा यदि वा तैछं विश्रो नाद्यान्नलस्नुतम् । यमस्तदशुचि प्राह तुरुयं गोमांसमक्षणैः " ॥

तथा-- " इस्तदत्ताश्च ये स्नेहा छवणं व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता मुङ्क्ते तु किल्विषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनैव तृणेन वा । ं प्रदद्यात्र तु हस्तेन नाऽऽयसेन कदा चन "॥

ब्रह्मपुराणे—" एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादलं न मक्षयेत्।

९ ग. घ. °वसृष्टं। २ ख. °चा शुनावाऽपपा°। ३ ग. घ. °षकपु°। ४ ग. घ. °म् । सर्वे तद्ै।

(भोज्यामोज्यभद्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥ भिक्षा च हस्तदत्ताऽपि न प्राह्या यत्र कुत्र चित् "॥

श्रङ्खिलिखितौ—" नाऽऽपणीयमन्नमञ्नीयात् । न द्विः पकं न पर्युषित-मन्यत्र रागचरुषाडवद्धिगुँ दिधिगोधूमयविष्टिविकारेष्यः "।

शङ्खः—" अपूपाः सक्तवो धानास्तकं दिध घृतं मधु । एतत्पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेत् "॥

आपस्तम्यः—" द्वावेवाऽऽश्रमिणी भोज्यो ब्रह्मचारी गृही तथा।
मुनेरत्रमभाज्यं स्यात्सर्वेषां छिङ्गिनां तथा।
स्तके मृतके भुक्के गृहीते शशिभास्करे।
छायायां हस्तिनो भुक्के न भूयः पुरुषो भवेत्"।। १६५॥

॥ १६६ ॥ १६७ ॥ शूद्रविश्रेषात्रभोजननिषेधार्थमाह—

शूद्रेषु दासगोपाळकुळमित्रीवसूरिणः ॥ भोज्यात्रा नापितश्चेव यश्चाऽऽत्मानं निवेद्येव ॥१६८॥

शूद्रेष्विति निर्धारणे सप्तमी । तेन शूद्राणां मध्ये दासादयो भोज्यासाः । नान्ये शूद्राः । दासः कीतादिः । गोपाको गर्ना पाता । कुळं स्वक्षेत्रकर्षकः । तथा च देवलः—

" खदासो नापितो गोपः कुम्मकारः कृषीवलः । ब्राह्मणैरपि भोज्याकाः पश्चेते शृद्धयोनयः "॥

यद्वा कुछस्य पित्रं कुछिपत्रम्। कुछं वंशः। पित्रं प्रसिद्धम्। अवस्री संभूय समुत्यों यितया सहकर्षकः। नापितः प्रसिद्धः। यश्च शूद्रोऽक्रीत एव द्विजायाऽऽत्यानं वा वाष्मनःकायकर्मभिनिवेदयित ददाति। दासादयो यदीयास्तस्यैव
ते भोज्यात्राः।

हारीतः—" कुछिनित्रं कुछपुत्रो भैक्ष्यदः शिष्यकः सुद्धत्। भवेद्यस्य सुखं छाभे मने त्राता च यो मुवेत्॥ एते शूद्रेषु भोज्यान्ना मनो यत्र विमाज्यते"।

कुलं कर्षकस्तत्पुत्रः कुलपुत्रः । सुद्दृन्मित्रम् । विभाव्यते प्रसिद्दिते । उक्त-

९ ग. घ. °डगो°। २ ङ. "त्रार्थसीरि"। ३ क. घ. 'मित्रम्। ४ घ. °त्थाय तै। ५ ख. वित्र ।

" नाद्याच्छूद्रस्य पकात्रं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः । आददीताऽऽममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् "॥

अश्राद्धी श्राद्धानर्होऽसच्छूद्र इति यावत् । कानिचित्पकान्यन्येषां . भोज्यानि । यथा सुमन्तुराह-

> " गोरसं चैव सक्त्रंश्च तैलं विण्याकमेव च । अपूपान्मक्षयेच्छ्द्राद्यश्चा(चा)न्यत्पयसा कृतम् " ॥

तथा—" कटु पकं स्नेहपकं पायसं दिधसक्तवः । एतान्यज्ञद्रानभुजा मोज्यानि मनुरव्रवीत् " ॥

अशूद्रान्नभुजो द्विजस्य ।

अफ़िरा:-" खपात्रे यच विन्यस्तं दुग्धं तच्छुचि नित्यशः।
पात्रान्तरगतं प्राद्धं श्द्रात्खगृहमागतम्॥
श्रूद्रवेश्मनि विष्रेण क्षीरं वा यदि वा दिध ।
निवृत्तेन न मोक्तव्यं श्रूद्रान्नं तदिष स्मृतम् "॥

निष्टत्तेन शूद्रात्रभोजनात्रिष्टत्तेनेत्यर्थः।

विष्णुपुराणे—" संप्रोक्ष्य विद्वान्गृह्धीयाच्यूदात्रं गृहमागतम् "।

श्र :-- "गृहाश्वरथभूम्यर्थे गवार्थे च विशेषतः । श्रोत्रियेणापि मोक्तव्यं शुद्रान्नं तु यमोऽव्रवीत् " ॥

द्सः—" शूद्रान्नरतपुष्टाङ्गस्त्वधीयानोऽपि नित्यशः । जुह्वन्वाऽपि जपन्वाऽपि गतिमिष्टां न विन्दति " ॥

विसष्ठः—" श्दानेनोदरस्थेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यात्रं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुकं प्रवर्तते " ॥

हारीतः—" श्द्रान्नेन तु मुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः । स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं श्द्राद्वत्वमुपगच्छति " ॥

अक्रिरा:--" षण्मासान्यो द्विजो भुङ्के शूद्रस्यात्रं विगर्हितम् । स च जीवन्यवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते " ॥

एवं च सति यः शूद्रात्रभोजनानुग्रहः स आपद्विषय एव श्रेयः ॥ १६८॥ पर्युपितं न भोक्तव्यमित्यस्यापवादमाह—

अत्रं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभृतम् ॥ अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविकियाः॥ १६९॥ (भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

अत्रं घृतादिस्नेहाक्तं सिचरकालसंस्थितं पर्युषितं च भोज्यम् । गोधूमादि-विकारा अस्त्रेहा अपि पर्युषितं भोज्याः ।

यमः-" शुक्तानि हि द्विजोऽनानि न मुझीत कदा चन। प्रक्षालितानि निर्दोषान्यापद्धमी यदा भवेत् ॥ मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रशालितं कृत्वा मुझीत ह्यभिघारितम् "॥

तया-" अपूपाश्च करम्माश्च घानावटकसक्तवः। शाकं मांसं च यूषे च सूपं कृतरमेव च ॥ यवागृयीवकं चैव यचान्यत्स्रेहसंयुतम् । सर्व पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत् ॥ गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ग्यं पर्युषितं दिध । तथैव पानकादीनि मध्वाज्यरचितानि च ॥ राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वृषयवीशकौ । मसूराः शतपुष्पाश्च कुमुम्भं श्रीनिकेतनम् ॥ सस्यान्येतान्यमक्ष्याणि न च देयानि कस्य चित् "इति ।

ब्रह्मपुराणे ममूरस्याप्यभक्ष्यत्वेन निर्देशः। ततश्र श्राद्धे कलायवन्मसूरः भक्षणे न विकल्पः।

देवलः—" नाश्रीयात्पायसं नक्तं मुक्तं चेन्न खपेनिशि । न क्षीरमुत्सुनेत्प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् " ॥ तथा — " दि भक्षं शुक्तमि यचैवं दि सिमंग्वम् । कन्दम्लफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तासवं तु यत् ॥ अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्। कन्दमूछफडैः पुष्पैः " इत्यादिः ।

अयमर्थः-यच्छुक्तं कन्दादिभिः कृतं सत्पानं तद्यदि मोहादिविकारकरं न भवति तदा भक्षणीयम्।

समृत्यन्तरम्—" सफला कुन्मिका यस्य गृहे भवति नित्यशः । तस्मातु काञ्चिका ग्राह्या नेतर्स्मात्कदाचन "॥ तथा-" न मक्षयेदारनालं फलमूलविवर्जितम् ॥ १६९ ॥ किं च—

९ ग. वापकी । घ. वाषकी । २ स्त, समान्ये । ३ स्त, घ. वानि म ।

संधिन्यनिर्दशावरसागोपयः परिवर्जयेत् ॥ जोष्ट्रमेकशफं स्रेणमारण्यकमथाऽऽविकम् ॥ १७० ॥

संधिनी द्वषभोषगता । अनिर्दशा प्रसवप्रभृत्यनिर्गतदशरात्रा । अवत्सा मृतवत्सा । आसां गवां प्रत्येकं पयो वर्जयेत् । औष्ट्रपृष्ट्रिकायाः । ऐक- शक्षिकशकाया वडवादेः । स्त्रेणं स्त्रियाः । आरण्यकपारण्याना- भेण्यादीनाम् । आविकपन्याः । पयो वर्जयेदिति प्रत्येकप्रभिसंवध्यते ॥

वासिष्ठः—" गोमहिष्यजानामनिर्दशानां पयः " । वर्ष्यमिति शेषः ।

मनु:-- " आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना " ।

पयो वर्ज्यमिति शेषः । स्त्रणिमिति स्त्रीय्रहणमजेतरिद्वस्तनीनामुपलसणार्थम् ।
+ तथा च शक्तः—" सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरममोज्यमजावर्ज्यम् " इति ।
क्षीरवर्जने तद्विकारस्यापि वर्जनं वेदितव्यम् । यत आह शङ्खः—

" क्षीराणि यान्यमक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः "॥

त्रतं गोमूत्रयावकम्।

हारीतः-" स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो नै पिनेद्रतुमद्भवति "। गौतमः-" स्यन्दिनीयममूसंधिनीनां च "।

क्षीरं न विवेदिति शेषः । स्यदिनी स्वतःस्रवत्क्षीरा । यमसूर्यमळवत्सा । बौधायनः—" क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्च " ।

ब्रह्मपुराणात्—" घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पेयूषमथ चाँऽऽर्द्रगोः । सगुडं मिरचाक्तं तु तथा पर्युषितं दिधे ॥ ईतिण तक्रमपेयं च नष्टास्वादं च फेनवत् । प्रमादाद्धक्षितैरेमिर्वने पक्षत्रतं चरेत्" ॥

पेयुपं नवप्रसूताक्षीरम् । तच यावदार्द्रताऽनुवर्तते । आर्द्रता सरजस्कता । शीर्ण स्फुटितम् ।

आपस्तम्यः—" क्षत्रियश्चेव वृत्तस्थो वैश्यः शृद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत्कापिछं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" ॥

[🕂] इत आरभ्य वेदितव्यमित्यन्तप्रन्यो न विवते ग. घ. पुस्तकयोः ।

(भोज्याभोज्यमक्याभक्ष्यप्रकरणम् ६)

भविष्यत्पुराणात्—" काषिछं यः पिबेच्छूद्रो नरके स विषच्यते । हुतशेषं पिबेद्धिप्र विष्ठः स्यादैन्यथा पशुः " ॥

व्रह्मपुराणात् —" अपि प्रस्थानसमये रात्रौ न प्राश्येद्धि । मधुपर्कप्रदानं च वर्जियत्वा तु कामतः" ॥ १७० ॥

अपि च—

देवतार्थ हिवः शिग्रुलोहितान्त्रश्चनांस्तथा ॥ अनुपाकृतमांसानि विङ्जानि कवकानि च॥ १७१ ॥

देवतार्थं नैवेद्यं इविश्वरुपरोडाशादि माग्योमादेवतार्थं इविस्तद्धवनार्थ-मार्चं वा । शिश्रुः सौभाञ्जनकः । छोहिता छोहितवर्णा द्वक्षनिर्यासाः । वश्रवना द्वसच्छेदमभवा निर्यासा अछोहिता अपि । तथा च मनुः—

" छोहितान्वृक्षानिर्यासान्त्रश्चनप्रभवांस्तया " इति ।

अनुपाकृतमांसानि देवाद्यर्थत्वेनानुपाकृतानामसंकिष्पतानां पश्वादीनां मांसानि । विद्जानि विष्ठायां जातानि तण्डुलीयकादीनि । कवकानि चैत्यसं निभानि । एतानि प्रत्येकं वर्जयेत् ।

बौधायनः—" अमेध्यभूस्था ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफछोपगाः ।

तेषां नैव प्रदुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च "॥

अनेन चार्याद्वसव्यतिरिक्तान्यमेध्यभूमकढानि वैजयदिति प्रतिपादितं भवति ॥ १७१ ॥

किं च—

कव्यादपक्षिदारयहशुकप्रतुदिहिभान् ॥ सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥ कोयष्टिप्जवचकाह्नबळाकाबकविष्किरान् ॥

क्रव्यमदिन्त ये पिक्षणस्ते गृश्राद्याः क्रव्यादपिक्षणः । क्रव्यमाममांसम् । दात्यूहश्रातकः । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुद्दाः द्रयेनाद्याः । एकश्रफा अश्वाद्याः । प्रापवासिनः पारावताद्वयः। कोयष्टिः कोवकः(१) । प्रवेनव वर्तनम-स्येति प्रवः पारिष्ठवादिः । विकीर्य विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराः । दात्यू- हादय एकश्रफवर्जाः सर्वे पिक्षविशेषाः । एकश्रफाश्राश्वादयस्तद्वक्षणं वर्जयेत् । अत्र ग्राम्याश्वादयः सप्त ।

९ स्त. ग. घ. दिप्रो वि°। २ स्त. दय वा प'। ३ स्त. धमवतुं वा। ४ ग घ. नि नेते-धार्थे। ५ ग. घ. नि। ए°। ६ स्त. र्थं भ°। ७ स. म्यादं। घ. म्याः शफाद°।

तथा च पैठीनसिः--

" गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दमो मनुष्यश्वेति सप्त ग्राम्याः परावः "। तत्राप्यविर्भक्षणीयः। तथा च हारीतः—

" प्राम्यारण्यानां पश्नामश्रान्त । अन्यजमेषमहिषहरिणखङ्गरुरवृषभञ्जरुयन्यङ्कुमहारण्यनाप्तिनश्च नराहांस्तया शशकशब्यकमेषागोधाकूमीतित्तिरिमयूरवाधीणसंद्यावककुकरकिषञ्चनसशब्कांश्च मस्योन्ययो(थो)पपञ्चान्मक्षयेत् "।

बहुशाखगृङ्गो मृग ऋष्यः, मृदुगृङ्ग एण इति मसिद्धः । न्यङ्कुः संवर-सद्दशः गृङ्गरिहतः ॥ १७२॥

अपि च —

वृथाकुसरसंयावपायसापूपशष्कुछीः ॥ १७३ ॥

पितृदेवमयोजनरहितं कुसरादिकं वर्जयत् । तिलपुद्गिश्रित औदनः कुस-रम् । संयावो गोधूपकणा घृतक्षीरपकाः । गोधूपाविकाराः स्नेइपकाः शष्कुल्पः । प्रसिद्धपन्यत् । केवलात्मार्थपाकपतिषेधेनैव तृथाकुसरादिवर्जने सिद्धे तेषां पृथगुपादानं तद्रक्षणे प्रायश्चित्तविशेषपाष्त्यर्थम् ॥ १७३ ॥

किं च—

कलविङ्कं सकाकोलं कुँररं रज्जुदालकम् ॥ जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥१७४॥ चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वहूरमेव च ॥ मत्स्यांश्च

कलिबङ्को गृहचटको निगदेषुक्तः । तस्य ग्रामवासिनिषेधे सत्युभयच-रत्वात्पुनग्रहणम् । काकोलो द्रोणकाकः । "द्रोणकोकिलः " इति निगमात् । रज्ज्वादीन्दलय्तीति रज्जुदालको दृक्षकुष्टकः । जालपादा हंसादिव्यतिरेके-णाज्ञाता गृगद्विजजाताः । अत्रापि कलिबङ्कादयो ज्ञातमग्व्यतिरिक्ताः पक्षि-विशेषाः । सौनं सूनागतं मांसं, वल्लूरं शुष्कमांसम् । सौनवल्लूरे भक्ष्याणामपि मृगादीनां वर्जनीये । मत्स्याः प्रसिद्धास्तान्वर्जयत् ॥१७४॥

१ ग. 'सकुकनकिष'। २ ख. 'त्स्यानृयो' ३ ड. कुक्कुटं रज्जुदारक । ४ ख. तस्याप्रामनि-वासनि । ५ ग. घ. 'दान्हंसा'। ६ ग. घ. 'द्विजाः । ज्ञातितोऽपि । ७ ग. घ. 'तब्य' । ८ ग. घ. 'र्जथेत् । म'।

(भोज्याभोज्यभध्याभध्यप्रकरणम् ६)

वर्जनीयतयोक्तानां [भक्षणे] प्रायश्चित्तमाह—

कामतो जम्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत् ॥ १७५ ॥

संघिनीक्षीरादीनां मरस्यान्तानां मध्येऽन्यतमं कामतो जम्ध्वा भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। अकामतस्त्वेकाहम्-"शेषेषृपवसेदहः"इति मनुस्परणात्।।१७५॥

किंच--

पलाण्डुं विड्वराहं च च्छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ॥ लशुनं गुञ्जनं चैव जम्धा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः कन्दविशेषः । विड्वराहो ग्रामसूकरः। छत्राकं छत्रसद्दशम् । ग्राम-कुकुटलशुने प्रसिद्धे । गृञ्जनं कन्दिविशेषः । गर्तेनक इत्युदीच्यां प्रसिद्धः । एतानि कामतः सकुद्रक्षयित्वा चान्द्रायणं चरेत्। मनुस्त्वेषां कामवो भक्ष-णाभ्यासे पातित्यमाइ—

" छत्राकं विड्वराहं च छशुनं ग्रामकुकुटम् । पलाण्डुं गुञ्जनं चैव मत्या जम्बा पतेहिनः " इति ॥ '

ततश्र सुरापानपायश्रिचपाप्तिः। अमतिपूर्वे त्वभ्यासे स एवाऽऽह-'' अमत्यैतानि षड्जम्ध्वा क्रच्छूं सांतपनं चरेत्। यतिचान्द्रायणं चापि शेषेषूपवसेदहः " इति ॥

अमतिपूर्वे सकुद्रक्षणे वाङ्ख आइ—

" ल्युनपलाण्डुगृज्जनविड्वराहप्रामकुक्कुटकुम्भाकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः विवेत् " इति ।

सकुद्रभणे ब्रह्मपुराणम्—

" ल्ज्जुनं गुञ्जनं चैव पलाण्डुश्च परारिका । कन्या परारिका चान्या दीर्घपत्रं तदुच्यते ॥ अलम्बुसा च तुष्टेश्रॅ(?) कृतनामा महीपधम् । गृक्षनं यवनेष्टं च राशंसुर्यवनाश्च तत् ॥ स्रेंसकं च सनाशाकं तुम्बुरं च गरेटकम् । अथ पूयनकं नाम छवतकी च दारुणा ॥ श्रयोदशैतास्तस्यापि जातयश्रातिगर्हिताः । विण्डोपमं तु र्व्वुक्खण्डं कवकं चैत्यसंनिमम् ॥ छत्राकं छत्रसदृशं त्रयं भूमिसमुद्भवम् ।

१ ग. घ. 'वः । सभेनक इति तहेशे प्र' । २ ख. 'णे जम्वा त्रिरा" । ३ 'ग. घ. 'र्घपात्र' । ४ स. थ गृ । ५ स. समर्क । ६ ग. घ. तुम्बरं । ७ स. जायतास्तस्य ग° । ८ स. खुक्खुण्डं।

२५० अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमैता—[१ प्रथमः— (भोज्याभोज्यमध्यामक्यप्रकरणम् ६)

नानाविधाः शाखिनो ये छत्राकं च तदुद्भवम् ॥ शस्त्रच्छेदेषु वृक्षाणां यश्चोद्भवति कृत्र चित् । त्वक्पर्यन्तेषु च रसो छोहितान्यङ्कुराणि च ॥ पछाण्डुप्रमुखैरेभिः प्रमादाद्भक्षितैरपि । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥ वनवासत्रतं मासं चरेद्वा सुसमाहितः ''।

असमर्थादिविषयो विकल्पः।

स्मृत्यन्तरम्-" हैरण्डुश्च पलाण्डुश्च छवतैर्कः परारिका ।

गृज्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः " ॥१७६॥

अक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशंक्षकाः ॥ शशश्च मस्येष्विप हि सिंहतुण्डकरोहिताः॥ १७७॥ तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च दिजातिभिः॥

संधादयः शशान्ताः पञ्चनखास्तथा मत्स्येषु मध्ये सिंहतुण्डकादयो मत्स्यविशेषा द्विजातिभिर्भक्ष्याः । सामान्यतः महत्तोऽयं पञ्चनखभक्षणनिषेधो
मत्स्यभक्षणनिषेधञ्च न तेषु विद्यत इत्यर्थः । सेधादीनां मिसद्भेव पञ्चनखत्वमनूद्यतेऽन्येषां पञ्चनखानां मांसमभक्ष्यमिति श्वापनार्थम् । सेधा व्यावित् । स
च व्यभक्षको व्याव्यविशेषः । सेधा वङ्घीसदृशः माणिविशेषः । शशकच्छपौ
मिसद्वी । शङ्काः शङ्की । द्विजातिग्रहणमुपङक्षणार्थम् ॥
तथा च देवङः—" उक्त मेतत्तु सर्वेषां मक्ष्यामक्ष्यमशेषतः ।

वणीनां सानुछोमानां सस्त्रीणां च विशेषतः " इति ॥

विसिष्ठः—" श्वाविच्छल्यकराराकच्छपगोधाः पञ्चनखानां मक्ष्याः । अर्नुष्ट्रः पश्चनामन्यतोदन्ताश्च मत्स्यानां चाचेटगवयशिशुमारनककुछीरा विकृतरूपाः सर्पशीर्षाश्च गौरगवयशरभाजाश्चानुदिष्टास्तथा धन्वनडुहावपन्नदन्ताः " इत्यादि ।

अवपन्नदन्ता इत्यन्तमभक्ष्य इति मितपदं संबन्धनीयम् । भक्ष्यौ धेन्व-नहुदौ मेध्यौ वाजसि(स)नेयकैर्विज्ञायेते । खड्गे तु विवदन्तेऽग्राम्यस्-करे च ऋखड्गे तु विवदन्ते भक्ष्याभक्ष्यतयाऽतो विकल्पः।स च व्यवस्थितः। श्राद्धे भक्ष्यो नान्यत्र । अग्राम्यसूकरोऽरण्यसूकरः ॥ १७७॥

^{*} खड्गे तु विवदन्त इति पुनक्कम्।

९ ख. °न्ते न च । २ ख. हरिण्यश्च । ३ ग. घ. °तद्भाः प° । ४ ख. शस्यकाः । ५ ख. °ज्ञा सा° । ६ ग. घ. °नुप्राः पशुन्याम° । ७ ख. छ. °सिनीयके वि° । ८ ग. °यकौ वि° ।

(भोज्यामोज्यभक्ष्यामक्ष्यप्रकरणम् ६)

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं अक्षणवर्जिते ॥ १७८॥ प्राणाख्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं दिजकाम्यया ॥ देवान्पितृनसमभ्यर्च खादनमांसं नं दोषभाक् ॥१७९॥

उक्तं मांसानां भक्षणं वर्जनं चातः परं विधिनिमित्तं वक्ष्यमाणं शृणुध्वम्। तत्र प्राणात्ययादि मांसभक्षणे निमित्तं शाब्दं वर्जने तु तदभाव आर्थम्। माणात्ययो व्याधिनिमित्तोऽन्नाभावनिमित्तश्च । श्रादं च मांसभक्षणे निमि-त्तम् । तदिह श्राद्धभोक्तारं प्रति निर्दिश्यते । तथा च मनुः—

" नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नाति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशातिम् "॥

नियुक्तो निमिश्रतो दैवे श्राद्धे वा ।

तथा च यमः-- " आमित्रतस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्मुजेत्। यावन्ति पशुरोमाणि तावनरकमुच्छति "॥

प्रोक्षितशब्देन निवर्तितपशुयागमांसमुपलक्ष्यते । ततश्र पशुयाग ईंडा-क्षपांस ऋत्विग्यजमानैः कार्य एव । द्विजकाम्यया द्विजेच्छया । यं प्रति द्विजास्त्वया गांसं भक्षणीयमितीच्छन्ति स भक्षयेदित्यर्थः। देविषरुभ्यो दत्तस्य मांसस्य शेषपशेषपश्रीयात् । एषु निपित्तेषु खादन्मांसं न दोषभागभवति ।। १७८ ।। १७९ ।।

वर्जनविधिमाह—

वसेरस नरके घोरे दिनानि पशुरोमिं ॥ संमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पश्चन् ॥१८०॥

अविधिनोक्तिनिमित्तव्यतिरेकेण यो दुराचारो मांसं खादितुं पशुं इन्ति स पशुरोमसंमितानि दिनानि नरके वसेत् । अनेन च पशुवधस्य प्रतिषिद्धस्य नरकवासं प्रति निमित्तता बोध्यते । यथा "योऽपगुरातै शतेन यातयात्" इत्या-दिना ब्राह्मणं प्रत्यवगुरणस्य यातनायाश्च साध्यसाधनसंवन्धः । तेन नेदमर्थ-वादमात्रं किं तु विवक्षितस्वार्थे वचनम् । अत्र मनुः —

" अनुमन्ता विश्वासिता निहन्ता ऋयविऋयी । संस्कर्ती चोपहर्ती च खादकश्चेति घातकाः "॥

९ इ. न दुष्यति । २ ग घ. णंच । अतः । ३ ग. घ. इडां तूपमांसभक्षऋे । ४ ग. घ. °भिः । शंसिता° ।

यमः—" यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् । हतानां च मृतानां च यथा हन्ता तथैव सः " ॥

तथा—" धनेन चोपभोगेन वधवन्धेन चाप्यथ । त्रिविधस्तु वधो ज्ञेयो मोक्ता तत्राति।रेच्यते " ॥

अय महाभारते—" चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं नात्ति मानवः । चत्वारि मद्राण्याप्तोति कीर्तिमायुर्यशो वलम् "॥

तथा—" कौमुदं तु विशेषण शुक्तं पक्षं नराधिप। वर्जयन्मधु मांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते "॥

यगः-- " यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयेत्तु यथाविधि । न भक्षयेद्वथामांसं एष्ठमांसं विवर्जयेत् " ॥

पृष्ठमांसं पृष्ठसंधिमांसम्।

अहापुराणे—" परो।श्च मार्थमाणस्य मांसं न ग्राहयेद्विजः । पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा "॥

नित्यमभोज्या इत्यनुष्टत्तौ गौतमः—

" उपयतोदन्ता अलोमानः केशिन एकशफाः कलविङ्कष्ठवचक्रवाकहंसाः"। केशी चमरी ॥ १८०॥

इदानीं विहितव्यतिरिक्तमांसभक्षणवर्जनस्य फलमाह-

सर्वान्कामानवाप्रोति हयमेधफलं तथा ॥ ग्रहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिमंसिविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

इति भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

गृहस्थोऽपि सन्मांसिववर्जनान्मुनितुल्यो भवति । तापसो भवतीत्यर्थः । सर्वान्कामानश्वमेधफलं च मामोति । अवामोतीति वर्तमाना विभक्तिविधिवि-भक्तित्वेन परिणामियतव्या यथा रात्रिसत्रे ॥ १८१ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमृतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-त्यदेवविरचिते याशवल्कीयधर्मशास्त्रानियन्थे [भोज्याभोज्य]-भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । (७)

अधुना द्रव्यशुद्ध्युपायविधिप्रकरणगारभते । द्रव्यस्य दोषापगमः शुद्धिः ।

अपेतदोषं हि द्रव्यं गुद्धिमित्युच्यते । बाह्मण च काकादिसंपृक्तं द्रव्यं प्रक्षान् छन्। च्छुध्यतीति कथ्यते । तेन तत्र।पि काकादिसंपर्कजनितदोषापगम एव शुद्धिबाब्देन वाच्यः । न च मत्यक्षगम्यो दोष इति गुद्धिविधानान्यथानुपप्त्या काकादियोगात्कोऽपि द्रव्यं दोषो भवतीति परिकल्प्यते । तदपगमोपायो नानाविधः प्रोक्षणप्रक्षालनादिः शाह्मेण विधीयत इति । अगुद्धेन द्रव्येण न संव्यवहारः पुरुषेण साध्यः किं तु शोधितेनैवेति गुद्धिविधवलादेव कल्प्यते । तैच कर्षटकपालादिना द्रव्यक्षण्डेनापि यदि व्यवहारसिद्धिरस्ति तदा तदपि यथाविधि शोध्यम् । एवं च यच्छास्रकारैकच्यते प्रोक्षणादिना द्रव्यं गुचिता-पियात्मयतं भवति गुध्यतीत्यादि, तत्र तत्र पुरुषव्यापार एव लाक्षणिको विधेयः, पुरुषस्त्या कुर्याद्याद्या द्रव्यं ग्रुचि स्यादित्यर्थः । अगुद्धेन द्रव्येण संव्यवहारतः पुरुषस्याग्रुचिता विहितकर्मकर्तृत्वयोग्यत्वमतिवन्धरूपा प्रत्यवा-यान्तरहेतुभूता च जायते । तस्याश्च प्रत्यवायकरतामाह मनुः—

" लोष्टमदी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः । स विनाशं वनत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च " इति ॥

तत्र द्विविधा शुद्धिः—शरीरशुद्धिर्वाह्यद्वयशुद्धिश्व । तत्र वाह्यद्रव्यशुद्धि तावदाह्य

सौवर्णराजताब्जानामुर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ॥ शाकरज्जुमूळफळवासोविदळचर्मणाम् ॥ १८२ ॥ पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ॥ चरुस्रुक्स्रुवसस्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सुवर्णस्य विकारः सौवर्ण, रजतस्य विकारो राजतम् । अव्जं शङ्गजुनत्यादि । अध्वेषात्रं महावीरादि । ग्रहा ऐन्द्रवायवादिपात्राणि । अश्मानः पाषाणाः । विदलं वेणुदलम् । पात्राणि बृश्यादीनि स्तेहरितानि । चमसा अध्वेषाप्रव्यतिरिक्तानि दारवाणि सोमपात्राणि । प्रसिद्धमन्यत् । एषां वारिणा शुद्धिः
शौचिमव्यते । प्रसालनक्ष्पा चेयं शुद्धिः, प्रोक्षणक्ष्पा तु स्प्यादिपात्रविषयत्वेन
पृथगेव वश्यति । चर्रापृत्मयं भाण्डम् । स्त्रुग्जुहादिः । स्त्रुवः प्रसिद्धः । एतदादीनि सस्त्रेहान्याज्यलिप्तान्युव्येन वारिणा प्रक्षालना च्छुध्यन्ति । उच्छिष्टादिनरंस्पृष्टानां चैषां शुद्धिः । यदाह देवलः—

१ ख. ग. घ. °नादिना शुध्य°। २ ख. घ. ततश्च कर्परक°। ३ ख. °पि यथा°।

" उच्छिष्टाशृचिसंस्पृष्टमद्रवं शुध्यतेऽस्भसा । सद्रवं चाभिशुध्येत स्नेहगन्धविवर्जितम् " इति ॥

अशुचिरत्रोत्सृष्ट्रमूत्रादिनं तु काकादिः । यतः काकमुखसंस्पृष्टपात्रस्य शुद्धान्तरमाह शब्खः —

" कृष्णशकुनिमुखावैमृष्टं निर्किलेच्छ्वापदमुखावैमृष्टं पात्रं न तत्प्रयुक्तीत " इति ।

सौवर्णादेरलेपस्यैषा गुद्धिः । तथा च मनुः--

" निर्ङेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति । अठजमरममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् " ॥

अनुपस्कृतं ताम्रादिना यत्र संस्पृष्टम् । तैजसानां मूत्राद्युपघाते वौधायन आह—

" तैजसानां मुत्रपुरीपशुकामुकुणपॅवासितानामावर्तनमल्पसंसर्गे तु परिले-खनम् । स्पर्शमात्रोपघाते त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना पारमार्जनम् । अतैज-सानामेवंभूतानामुत्सर्गः "।

आवर्तनपश्चिसंयोगेन द्रवीकरणम् । अत्र हारीतोक्तो विशेषः—

" अद्भिः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जस्नेहवैवण्यीपहतानां यवगो-धूमकलायमाधममूरमुद्गगोमयचूर्णैधीवनम् । अम्ललवणाम्यां ताम्रौणास् । मस्मना कांस्यानाम् । पाणतैलासिकतावर्षणैः काष्णीयसानाम् । शिलाव-घर्षणमार्जनैभीणमयानाम् "।

यवादिचूर्णानि तुल्यार्थत्वाद्विकल्पन्ते । उदकं तु सर्वैः शोधनद्रव्यैः समुची-

यते । लोहतैक्ष्यसाधनं घाणम् ।

आपस्तम्वः — "गवाऽऽघातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च। शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च " ॥

क्षारो भरम । स्वल्पकाळोपघातविषयमेतत् ।

शङ्खः-" सूँतिकोच्छिष्टभाण्डस्य मुरार्मद्यहतस्य च ।

त्रिः सप्तमार्जनाच्छुद्धिने तु कांस्यस्य तापैनम् " ॥

कांस्यव्यतिरिक्तानां तैजसानां सूँतिकोच्छिष्टादिके स्वरूपकालोपघाते यव-चूर्णादिभिरेकविंशतिकृत्वो मार्जनादेव शुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् । अथी-त्कांस्यव्यतिरिक्तानां तापनमपि कार्यमिति गम्यते ।

१ ग. घ. वसृष्टं। २ ग घ. वसृष्टं। ३ क. ग. घ. संसृष्ट^०। ४ क. ग. घ. ११मधैरत्य-न्तवा°। ५ ग.ुघ. अप्रदीनाम् । भ°। ६ क. म् । शाण ै। ७ क. ग. घ. स्तको°। ८ ग. घ. ^२गुप्ते ह[े]। ९ ग. घ. पिनात्। कांै। १० क. ग. घ. सृतकोै।

(इब्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

तथा—" ब्रह्मक्षत्रविशां चैव सकुत्संमार्जनाच्छुचि "॥

द्विजोच्छिष्ट्युक्तं तैजसं सकृत्संमार्जनाच्छुध्यतीत्यर्थः।

" चतुर्थेन तु यद्धक्तं चतुर्भिस्तत्र मार्जनम् । अग्नौ प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्धस्तौ प्रक्षाच्य यत्नतः । गोशृङ्गेण तु संस्पृष्टं तत्पात्रं शुचितामियात् " ॥

कांस्यव्यतिरिक्ततेजसपात्रविषयमिदम् ।

मनुः—" तैजसानां मणीनां च सर्वस्यारममयस्य च । मस्मन।ऽद्धिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीपिभिः " ॥

तैजसानि हैमादीनि । तदुक्तम्

" हेम ताम्रं च रजतं कांस्यायस्त्रपुत्तीसकाः । एते च तैजसाः प्रोक्ता धातवस्तैजसोद्धवाः " इति ॥

शृङ्खः—" उष्णोदकेन कांस्यस्य सीसस्य त्रपुणस्तथा। सारेण शृद्धि कांस्यस्य छोहस्य च विनिर्दिशेत्॥ छोहानां दाहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा। दहनात्त्वननाद्वाऽपि शैलानामम्मसाऽपि वा॥ काछानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्रोमयजलैरपि"॥

महति दोषे दहनं खननं च द्वितीयमलपदोषे ।

वीधायनः — "तैजसानां पात्राणां गोशकुद्धस्मभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा "। खशना— "सुवर्णरजततास्रत्रपुप्तीसकांस्यानामाद्धिरेव मस्मसंयुक्ताभिस्तैजसानां चोच्छिष्टानां भस्मना त्रिः प्रक्षालनम् । कनकमणिरजतशङ्खः शुक्त्युपलानां वज्रविदलरज्जुचर्मणां चाद्धिः शौचम्। मृत्पात्र-शिखाणामग्रावुत्तापनम् "।

काश्यपः -- " सिकताभिर्दन्तशृङ्गशङ्खशुक्तिमणीनाम् " । यमः — " रजतस्य मुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा । रीत्ययःकांस्यसीसानां मस्मना शौचिमिष्यते " ॥

ऋष्यशृङ्गः—" मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु । अञ्जानां चैव भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च " ॥

विष्णुः—" ताम्ररीतित्रपुतीसमयानामम्बोदकेन "।

स्मृत्यन्तरम्—" मस्मना शुध्यते कांस्यं मुरया यत्र डिप्यते । सुरामूत्रपृरीपैस्तु शुध्यते तापछेखनैः ॥ ताम्रमम्लेन शुध्येतु न चेदामिषलेपितम् । आमिषेण तु यिछप्तं पुनदीहेन शुध्यति ''॥

आदिपुराणात्—" सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च । कांस्यायस्ताम्ररेत्यानि त्रपुत्तीसमयानि च ॥ निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।

२५६

शूदोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिघा क्षाराम्छवारिभिः "॥

क्षारादिद्रच्यत्रित्वात्रिधात्वम्। मार्जनं तु दशक्रत्व एव । वचनान्तरवशात्।
" सूतिकाशवविण्यूत्ररजखळहतानि च।

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यसौ यद्यद्यानत्सहेदपि "॥

यद्रव्यं यार्वन्तमित्रप्रक्षेपं सहते यावताऽभिष्रक्षेपेण न नश्यति तावन्तं कुर्यादित्यर्थः । अल्पोपघातविषयमेतत् ।

शातातपः-" सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रर्षे कृष्णायसं तथा । रीतिकासीसलोहानि शुध्यन्त्यश्मप्रवर्षणात् " ॥

विष्णु:-विष्मुत्ररेतःशवरक्तिसमावर्तनोछेखनतापनैवी।

त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनेन भस्मादिना शुध्यति तैजसं हि " ॥

तैजसानां रेतोविण्यूत्रास्टकुणपादिभिश्रण्डालस्तिकोदक्यापतितादिभिश्र चिरमुपहतानामावर्तनम् । तदल्पकालोपहतानां परिलेखनं ततोऽप्यल्पकालोप-हतानां प्रतापनम् । स्पर्शमात्रोपहतानामेकविंशतिकृत्वो भस्मादिभिमिर्जनं प्रतिमार्जने(नं) च प्रक्षालनम् ।

अङ्गिराः—" गण्डूषं पादशीचं च यः कुर्यात्कांस्यमाजने । षण्मासं भुवि निक्षिण्य पुनश्चाऽऽकारमादिशेत् "॥

शातातपः—" गवाऽऽघातेषु कांस्येषु शृद्धोच्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिभेस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च " ॥

हारीतः--" संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तँतस्पृष्टिनामि " ॥

शङ्खः—" मछं संयोगनं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोषणं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ''॥

यस्य शोध्यस्य स्वभावजं संयोगजं वा मलं येन भस्पादिना द्रव्येणोप-इन्यते तस्य तच्छोधकं भवतीत्यर्थः। (इब्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

बौधायनः—" दारुपयानां पात्राणामुच्छिष्टसयन्वारव्धानामवलेखनम् । उच्छिष्टलेपोपहर्तानामवतक्षणं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः " ।

शूद्राद्यच्छिष्टसमन्वारब्धानामित्यर्थः । अवलेखनं शस्त्रादिना घर्षणम् । यमः—" यदि मूत्रपूरीषाम्यां रेतसा रुधिरेण वा ।

वैछं समुपहन्येत अद्भिः प्रक्षालयेतु तत् ॥ यद्यम्भरा न शुध्येतु वस्त्रं चोपहतं दृढम् । छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते "॥

भचेताः—" चैलानामुपहतानामुत्स्वेदनं गन्धलेपापनयनं तन्मात्रच्छेदनं वा ''।
पुरीषादिलिप्तवस्त्रविषयमेतत् ।
" स्वारं स्वरं स्वरं

च्यासः—" वस्त्रं मृदम्भप्ता शुध्येद्रजनुवैदलमेव च । रज्जवादिकं चातिदुष्टं त्याज्यं तम्मात्रमेव च "॥

वैदलं वेणुवेत्रनडादिमयं शृशीदि ।

व्यस्तुराणम्—"प्रत्यहं क्षालयेद्वस्तं देवे पित्र्ये च कर्मणि । श्वाविष्मूत्रशुक्तेस्तु द्षितं च मृदम्बुभिः ॥ शोध्यादौ शोधनीयं च गोमूँत्रक्षारवारिभिः । रज्जुवलकलपात्राणां चमरालानुचर्मणाम् ॥ कृत्वा शौचं ततः शुद्धिगीवालैर्घर्पणं ततः । कौशेयाविकयोदेयं रजताक्तं जलं लघु ॥ सुवणीक्तं तथा दद्यास्थीमाणां चाथ वाससाम् ''॥

कुत्वा शौचं नि(चिमि)त्यमनुवर्तते। अक्तिराः—" शौचं महार्घरोमाणां वाय्यम्यर्केन्दुरिमिभः ।

रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति "॥

आविकस्यापि महार्घत्वं विशेषणम् । चौधायनः — " आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि च " ॥

हारीतः—" यानश्यमान्यपरिहायिषेके मन्यन्ते । तन्न वर्णविशेषाच्लुक्तमिले-

नसंसर्गदर्शनात्यापसंसर्गयोगाच तस्मात्यथक्तौचाच्छ्रेयांसः '' इति । अस्यार्थः —पतिताचुपहतानि तथाऽधोवणीपहतान्युत्तमवर्णयीनशयनादी-

५ स्व °तानां मूर्। २ क. ग. घ. °मृत्खेद्र । ३ ग. घ. °ध्यादाशो ° । ४ ग. घ. °मूत्राक्षा ° । ५ स्व, °योर्भेयं । ६ क. 'शय्यासना ° । ७ स. °शीचः ध्रेयां ।

न्यपरिहार्याणीति पूर्वपक्षमिभधाय तन्नेत्यादिना सिद्धान्तितम् । धर्मशास्त्रपु वर्णानामुत्तराधरभावेन विशेषदर्शनात् । तथा पातकोपपातककारिभिमिछिनै-स्तद्रिहतानां शुक्रानां तुल्यशय्यादियोगेन संसर्गस्य प्रायश्चित्तनिमत्ततयाऽ-भिधानादकृतैनसोऽपि मिलिनसंसर्गे पापोत्पत्तिदर्शनात् । यथा व्याधितसंसर्गे नीरोगस्यापि रोगादयो हत्यन्ते तद्वदत्रापि । तस्मात्पृथक्शय्यादिवशेन पृथक्शोचत्वमेव श्रेय इति ।

पुनर्हाशितः—" स्वानुपपत्ती शुच्यन्तर्धाय समामनित संस्पर्शे सचैछं स्नानमेवं ह्याह । आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत्"।

अस्यार्थः—स्वकीयशय्याद्यलाभे कम्बलादिना शुद्धेन तदन्तर्धायोपयो-क्तव्यम्। यतः पतितादेः शय्यादिस्पर्शे सचैलं स्नानिमिति। शौचाधिकारे शङ्खलिखितौ—

" सर्वेषामापो मृदरिष्टेङ्कुदिबल्वतण्डुलसर्पपकल्कक्षारगोमूत्रगो। मयादीनि शौचद्रव्याणि । अहतानां प्रोक्षणमित्येके " ।

अइतं यञ्जनिर्मुक्तम्।

वायुपुराणात्—" अरिष्टेश्च तथा विरुवैरिङ्गुदैश्चर्मणामपि । वैदलानां च सर्वेषां चर्मवच्छीचमिष्यते " ॥

तथा—" तथा चर्नास्थिदारूणां शृङ्गाणां चावछेखनम् ।
मणिवज्रप्रवाछानां मुक्ताशङ्कोपछस्य च ॥
सिद्धार्थकानां करूकेन तिछकरुकेन वा पुनः ।
स्याच्छोचं सर्ववर्णानामाविकानां च सर्वशः "॥

सिद्धार्थका गौरसर्षपाः । कल्को जलमिश्रं चूर्णम् । स्मृत्यन्तरम्—" न्यय्रोधोदुम्बराश्वत्याः प्रश्लश्चेव चतुर्थकः । जम्ब्बाम्रामलकाश्चेव इत्येते चर्मशोधकाः " ॥

विष्णुः--- "मिणमयमश्ममयमञ्जं सप्तरात्रं मेहीनिखननेन मूत्रपुरीषाद्युपहता-नामेतत् । शृङ्गदन्तास्थिमयं तक्षणेन दारवं मृन्मयं च जह्यात् । तथा कार्पासिकानां च मस्मना समुदाहृतम् "।

यमः—" कृष्णाजिनानां विल्वैश्व बालानां मृद्धिर्म्भसा । गोमूत्रेणास्थिदन्तानां सौमाणां गौरस्षपैः" ॥ (द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

बौधायनः-" कृष्णाजिनानां विस्वतण्डुलैः "।

पैटीनिसिः—" कृष्णाजिनानां गौरसष्यै रौरवनस्ताजिनानां निरुवतण्डुनैः।
कात्रयपः—" तृणकाष्ठरज्जुमुक्जनतुर्चभवेणुविदर्नंफलपत्रवरकलादीनां चैलवच्छीचम् । मृद्दारुचर्मणामत्यन्तोपहतानां त्यागः । असंस्कृतायाः
भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनम्। परोक्षाहृतानामम्युक्षणम्। एवं क्षुद्रसमिधामसंस्कृतामध्याद्युपहृतानामकपुरुषोद्धार्याणाम् "॥ १८६॥

रपयशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम्॥ प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम्॥ १८४॥

स्पयादीनामनोन्तानां यज्ञाङ्गभूतानामगुचिसपृष्टानां प्रोक्षणमेव गुद्धिः । तथा यङ्गाङ्गभावमन्तरेणापि बहुनां राशिकृतानां धान्यवाससामगुचिसपृष्टानां प्रोक्षणमेव गुद्धिः । यच्चमणां प्रक्षालनमुक्तं तच्चण्डालादिसपृष्टानामिदम् । शूद्रा-दिसपृष्टानां बहुत्वेन चानेकपुरुषोद्धार्यत्वं लक्ष्यते । अत एव वौधायनोऽनेक-पुरुषोद्धार्याणामल्पतरमगुचित्वं दर्शयति—

" संहतानां काष्ठादीनां प्रक्षाल्यावशोषणं चण्डीलादिस्पर्शे पुरुषवा-ह्यादर्वाक् । ऊर्ध्वं त्वनेकपुरुषोद्धार्ये दारुशिले भृगिसमे '' इति ।

खोगाभिः—" चण्डालादिषरामृष्टं प्रोक्षणाह्यहु शुध्यति । अरुपं प्रक्षालयेद्धान्यं तण्डुलं तु परित्येजत् " ।

सातिशयवहुत्वविषयमेतत् । अत्र धान्यं सतुषं सस्यमात्रं तण्डुलप्रतियोगि-स्वात् । तण्डुलादीनां च त्यागोऽत्यल्पानाम् ।

वौधायनः—" ब्रोहयः प्रोक्षणादिद्धः शाकमूल्फलानि च । तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा "॥

चण्डाळादिस्पर्शेऽनेकपुरुषहार्याणां त्रीहीणां मोक्षणम् । मूत्रादिसंसर्गे तन्मात्रापहारः । अशुचिपांस्यादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम् ।

विष्णुः—" असिद्धस्यानस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमु-तसुज्य शेषस्य खण्डनप्रक्षालने कुर्यात् "।

अल्पद्रव्यविषयमेतत् ।

" प्रोक्षणपर्यक्षिकरणावगाह नेत्रीहियवगोध्मानां विमर्शनप्रोक्षणैः फळीकृतानां निघर्षणदञनप्रोक्षणैः दामीधान्यानाम् " । अयमर्थः — अनेकपुरुषोद्धार्याणां त्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं मोक्षणपर्य-यिकरणावगाहनैः शुद्धिः । अवगाहनं प्रक्षालनम् । त्रीह्यादितण्डुलानां फली-कृतानामल्पानां विमर्शनेन । अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु प्रोक्षणेन । खण्डनेन शुक्लीकरणं फलीकरणम् । कराभ्यां घर्षणं विमर्शनम् । शमीधान्यानां कोशी-धान्यानां मुद्रादीनामनेकपुरुषोद्धार्याणां निघर्षणेन । ततोऽल्पानां दलनेन । अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु प्रोक्षणेन । विमर्शनमेवं विधर्षणम् । यत्तु " तण्डुलांस्तु परित्यनेत् " इति तदलपपरिमाणविषयम् ।

आदिपुराणात्—" गृहदाहे समुत्पन्ने विपन्ने पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तद्भतो त्रीहिधीतुद्रव्यस्य संग्रहः ॥
मृन्भयेनावरुद्धानामधोमुवि च तिष्ठताम् ।
यवमाषितिलादीनां न दोषं मनुरत्नवीत् ॥
ततः संक्रममाणाश्री स्थाने स्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादिवचारयन् " ।

पट्तिंशन्पतात्—" शयनासनयानानि द्रव्यं च बहु संहतम् ।

चण्डालादिभिरप्येतस्पृष्टं संप्रोक्षणाच्छुचि ॥

तृ्षिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।
शोषयित्वाऽऽतपे किंचित्करैः संमार्नयेत्पुनः ॥

पश्चाच्च वारिणाऽम्युक्ष्य विनियुक्षीत कर्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि अन्यैः शोध्यानि शोधनैः " ॥

उपधानमुच्छीर्षकम् । कुसुम्भपुष्पादिना रक्तं पुष्परक्तम् । तैचाम्वरं पुष्प-रक्ताम्बरम् ।

शहः-- " शयनासनयानानां संहतवच्छीचम् " ॥ १८४॥

तक्षणं दारुशृङ्गास्थनां गोवालैः फलसंभुवाम् ॥

दारुप्रभृतीनां मूत्राद्यपहतानां मृदादिभिर्छपगन्धापनयनाशक्तौ तक्षणमुप-इतावयवापनयनं शुद्धिः । अस्थिग्रहणं शङ्कदन्तादेरुपछक्षणम् । तथा च मनुः-

" क्षीमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन च " ॥ आचाराध्यायः]

(दव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अस्थिमयमश्वपार्श्वादि । फलसंभुवां विल्वनारीकेलालावुप्रभृतिफलमयानां गोवालैर्घर्षणं शुद्धिः । गोपुच्छात्ररोमाणि गोवालाः ।

यमः—" अलाबुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहतानां च परित्यागो विधीयते "॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्माण ॥ १८५ ॥

यज्ञसाधनीभूतानां दार्वादिमयानां पात्राणां यथाविधि प्रोक्षणप्रधावनतक्षण-रूपां शुद्धिं कृत्वा दक्षिणेन पाणिना संसर्गश्च कार्यः । अयं च विशेषो यज्ञ-कर्माण क्रियमाण एव ॥ १८५॥

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ॥ सश्रीफलेरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥ सगौरसर्षपैः श्लोमं पुनःपीकेन मुन्मयम् ॥

जान सारम्भिका। जनमृत्तिकासिहतैरुद्कुगोम्नैः प्रशालयमानपाविकम्णीमयं काँशेयं च शुध्यति। काँशिकं कोशोद्धवं नर्सरीमयमित्यर्थः। उदकगोम्नैरिति बहुवचनं दोषानिर्धातेऽपि बहुकृत्वोऽपि क्षालनप्राप्त्यर्थम् । उक्तप्रकारेणापेतदोषस्य पुनः केवलोदकेन धावनार्थं च । सश्रीफलैः सिवल्वेरुदकगोम्नैरंशुपटं नेत्रपट्टम् । अरिष्टं निम्वं तत्सिहतैरुदकगोम्नैः कृतपं पार्वतीयच्छागरोममयं कम्बलवसनम् । अरिष्टं फेनिलफलम् । गौरसर्वपसिहतैरुदकगोम्नैः क्षौममतसीमयं वस्तम् । मृन्मयं तु भाण्डं पुनःपाकेन । शुध्यतीति
प्रत्येकमभिसंवध्यते । प्रथमपाकनुल्यो द्वितीयः पाकः पुनःपाकः । श्वादिस्पृष्टम्नमयपात्रविषयमेतत् । चण्डालादिस्पर्शे तु परित्यागः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

" चण्डालाचैरुपस्पृष्टं घान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन शुध्येत्तु परित्यागान्महीमयम् " इति ॥

उदकगोमूत्रयोः कार्यभेदात्समुचयः। पुरीपाद्यपहतानां वस्राणाभियं शुद्धिः। अन्येषां तु प्रोक्षणादिः।

देवलः—" ऊर्णाकौशेयकुतपाः सीमपट्टदृक्छनाः । अरुपशीचा भवन्त्येते शोपणप्रोक्षणादिभिः ॥ तानेवामेध्यसंयुक्तान्क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः "॥

१ इ. °पाकानमहीमय'। २ क. स. कौशेयं को'। ३ ग. घ. वं श्रमरी । ४ स.

हारीतः—" सर्ववाससां छावनेन शुद्धिः "। सर्वेषामाविककौशेयादीनाम् । मछेन छिप्तानामियं शुद्धिः ।

अङ्गिराः—" उद्धिद्वरमीकमृत्तर्षपैश्वोणीमयानाम् । स्नेह-सक्तुकुरमाषोन्मर्दनैर्गुरूणामूर्णीमयानाम् "।

उदिश्वित्तकम् । ऊर्णा मेषरोमाणि ।

विष्णुः—" पद्माक्षेर्मृगरोमिकाणां तथा पुस्तकानामम्युक्षणम् " । षट्त्रिंशन्मतात्—" कुमुम्भकुङ्कुमै रक्तं तथा छाक्षारसेन च । प्रोक्षणेनैव शुध्येत्तु चण्डाछस्पर्शने तथा " ॥

इदं च यदि प्रक्षालने सत्यत्यन्तरागनाशस्तदा वेदितव्यम्।

हारीत:-"क्षारोषाम्यां कार्पासशणमयानां पुत्रजीवकारिष्टैः श्लीमवरोणिनां पुत्र-जीवकोदश्विद्म्यामजिनानां चैलवचर्मणां शुद्धिः। दतीनां रज्ञनम् "।

दृतिश्चर्ममयमुद्रकादिभाण्डम् । उद्केन समुचयः सर्वेषां शोधनद्रव्याणाम् ।

शङ्खः—" वैछानां मृद्धस्मगोम्त्रक्षारोदकैः । वैछवद्धान्यानां पक्षचामरचर्मतृणवाछवरूकवेत्रजानां च ''। गौतपः—" वैछवद्रज्जुविदछचर्मणामृत्सर्गो वा " इति ।

गौतपः——" चैछवद्रज्जुविद्छचभेणामुत्सर्गो वा " इति । उत्सर्गस्त्याग उपइतभागस्य ।

आपस्तम्बः—" स्नानं दानं तपो होमः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।
पञ्च तस्य वृषा यज्ञा नीलवल्लस्य घारणात् ॥
मृते भर्तिरे या तु स्त्री नीलवल्लं विधारयेत् ।
तावद्भर्ती वसेत्तस्या नरके नात्र संशयः ॥
स्त्रीणां कीलार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यित "॥

ब्रह्मपुराणे—" वस्रं विण्मूत्रशुक्तैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः । शोध्याऽऽदी शोधनीयं च गोर्मूत्रक्षारवारिभिः ॥ रज्जुवस्कलपात्राणां चमसालाबुचर्मणाम् । कृत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गीवालैर्घर्षणं पुनः " ॥

काश्यपः—" तृणकाष्ठरज्जुमूर्जशणक्षौमँचीरचर्मवेणु-विद्रलपत्रवरुकलादीनां चैलवच्छौचम् "। (द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मनुः—" मद्यैर्त्त्रपुरीषेवी श्लेष्मपूयास्त्रशीणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत्तु पुनःपाकेन मृन्मयम् " ॥

उशना-" मृन्मयानामुच्छिष्टिप्तानां मार्जनमुच्छिष्टस्पृष्टानां प्रोक्षणम् "॥१८६॥

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा॥१८७॥

कारः शिल्पी रजकतेन्तुवायादिः । तद्धस्तकृतं द्रव्यं शुचीत्यर्थः । अयं चाशुचित्वापवादः । तेनावरजांतीयानामपि कारूणां शिल्पिक्रयया द्रव्यमुक्त्यावायादेतुभावः प्रसक्तोऽनेन निवायते । तेन रजकि सेवकादिभिः संस्कृतानां वस्तादीनां कुविन्दसूपकारादिभिश्चीत्पाद्यमानानां द्रव्याणां शुचित्वमेवेति वाक्यतात्पर्यम् । ततश्च येनात्रादिना द्रव्येण शिंलिपकृष्टिन विना द्रव्योत्पित्तसंस्कारौ न भवतः, तदिष शुध्यत्येत्र यथा वस्त्रोक्षितः । अत एव शङ्खः—

" कारुहस्तः शुचिस्तथाऽऽकरात्तद्रव्याणि प्रोक्षितानि " इति । आकरो द्रव्योत्पत्तिस्थानम् । तद्रव्याणि चाऽऽकरद्रव्याणि तुरीवेमख-क्षिप्रभृतीनि । पैठीनसिर्विशेषपाइ—

" आकराः शुचयः सर्वे वर्जायेत्वा सुराकरम् " इति ।

पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । तच्च प्रसारितमेव शुचि । तथा च मनुः-" पण्यं यच्च प्रसारितम् " इति । तस्य चानेकपण्यप्राहकपुरुषसंसर्गादिनिमित्तोऽशुचिभावोऽन्नेनापोद्यते । भैक्षं भिक्षासमूहः । तच्च यतिब्रह्मचारिगतमेव शुचि । तदाह मनुः-

" ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः "।

ब्रह्मचारीति विद्तिभिक्षातृत्तिपुरुषोपळक्षणार्थम् । भिक्षातृत्त्यधिकारिण आइ मनुः—

" सांतानिकं यक्षमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्धिपतृमात्रर्थस्वाध्यायाध्युपतापिनः ॥ नवेतान्स्नातकान्विद्याद्वाह्याद्वाणान्धर्ममैक्षुकान् " ॥

सांतानिकः संतानप्रयोजनः । सार्ववेदसो दत्तसर्वस्वः । उपतापी रोगी । अन्ये मसिद्धाः। यावतैवोपघातेन रध्याप्रसर्पणादिकेन विना भैक्षं न सिध्यति, तन्मात्रस्यापवादोऽयम् । अत एव तद्तिरिक्तोपघाते शुद्धिमाइ वसिष्ठः—

" चरत्रभ्यवहाँ येषु उच्छिष्टं यदि संस्रुशेत्। भुमौ निधाय तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः " इति ॥

यस्योपहतस्याऽऽचमनाच्छुद्धिस्तदिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते । अभ्यवहार्यश-ब्दोच न भैक्षमात्रविषयमेतत् । किं तु परिवेषणादिविषयमि ।

यत्तु मनुनोक्तम्—" उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथं चन । अनिधायैव तद्दृब्यमाचान्तः शुचितामियात् "

इति, तद्वस्त्राद्यपरद्रव्यविषयम्। योषिन्मुखं तथा शुचीत्यर्थः। रतिविषयमेतत्। यच्छङ्खः-- " नारीणां चैव वत्सानां शकुनीनां शुनां मुखम् । रतौ प्रस्रवणे वृक्षे मृगयायां सदा शृचि " इति ॥

यथासंख्यमन्वयः। द्वक्षे द्वक्षस्थितफलपातने शकुनीनां शकुना(न्या)दीनां मुखं शुचि । तदुच्छिष्टमपि फलं भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८७ ॥

> भूशुद्धिमर्जिनाद्दाहास्कालाद्रोक्रमणात्तथा ॥ सेकादुल्लेखनालेपाहृहं मार्जनलेपनाव् ॥ १८८ ॥

भुशुद्धिहेतवो मार्जनादयो व्यस्ताः समस्ताश्च । यथोपघातं मार्जनं शला-काइस्तकेन पांस्वाद्यपनयः। दाइस्तृणकाष्ठादेस्तत्र दइनम्। कालो गन्धाई-ताद्यपनयनपर्यन्तः । गोक्रमणं गोभिराक्रमणम्। गवां तत्र निवसनमिति यावत्। तदुक्तं मनुना—"गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति " इति । सेको जलस्य पञ्चगव्यस्य वा प्रक्षेपः । उल्लेखनं खननं, दुष्टभागापनयनं च । लेपनं गोमयेन सोदकेन । गृहं तु श्वादिस्पृष्टं मार्जनाह्नेपनाच । गुध्यतीति शेषः । गृहस्य भुवोऽनन्यत्वेन तच्छुद्धिविधानेनैव शुद्धत्वसिद्धौ पृथग्वचनमुपघाताभावेऽपि तस्य मार्जनं लेपनं च मत्यहं कार्यमेव, अन्यथा तद्शुद्धं स्यादिति ज्ञाप-नार्धम् ।

देवल:-" यत्र प्रमृयते नारी भ्रियते दहातेऽपि वा। चण्डालाध्युपितं यच यैत्रारिष्टादिसंगतिः ॥ एवं कश्मलमृथिष्ठा मूरमेध्या प्रकीर्तिता । श्वसूकरलरोष्ट्राचैः संस्पृष्टा दृष्टतां त्रनेत् ॥ अङ्गारेघृमकेशास्थिभस्माद्यैर्मिलना भवेत् ''॥

१ सं. ^{*}हारेषु। २ सः. व्दाथन । ३ क. सः. व्यान्द्रता । ४ सः. यत्र विष्टयादि । ५ क. ग. घ. °रतुपकेॅं ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७.)

एवममेध्यवुष्टमिलनसंद्रा निर्दिश्य भूमेर्व्यवस्थया गुद्धिमाह

" खननाइहनाचैव उपलेपनधावनात् । पर्जन्यवर्षणाचैव शोचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशोध्यते " ।

अमेध्याया वर्षणवर्जितैश्रतुभिः।

" दुष्टा द्विषा त्रिषा वाऽपि शोध्यते मलिनैकषा "।

चिरकालं दुष्टाया उपलेपनान्तैस्तिभिरल्पदुष्टाया उल्लेखनदाहाभ्याम् । चिरकालं मलिनाया उल्लेखनेनैव ।

यमः-- " खननात्पूरणाद्दाहादेभिवर्षणलेपनात् ।

गोभिराक्रमणात्कालाद्भृमिः शुध्यति सप्तभिः "॥

पूरणं खाताया उपरि मृद उपवापः प्रक्षेप इति यावत् ।

तथा--" अरथ्यावसुधा मेध्या ग्राममध्ये कचित्कचित् । सर्वत्र वसुधा मेध्या यत्र छेपो न दृइयते " ॥

बौधायमः—" घनाया उपघाते भूमेरुपलेपनम् । सुविरायाः कर्ष-

णम् । क्षित्राया मेध्यमाद्धत्य प्रच्छादनम् "।

मेध्यां मृदमाहृत्य प्रच्छादयेदित्यर्थः।

तथा-" गोचर्ममात्रमविवन्दुर्गीः शोधयति पातितः ।

समूदमसमूढं वा यत्र छेपो न दश्यते " ॥

अविवन्दुरुदकविन्दुर्गीः पृथिव्या यावति भूभाग एकोद्दश गाव उपविन् शन्ति तावद्गोचर्प तन्मात्रं शोधयति ।

संवर्तः -- "गृहशुद्धि प्रवक्ष्यामि अन्तः स्थशवद्षणे । प्रोत्स्डय मृन्मयं भाण्डं सिद्धमनं तथैव च ॥ गृहाद्यास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ च्लागेनाऽऽद्यापयेद्बुधः ॥ ब्राह्मणैर्मन्त्रपृतैश्च हिरण्यकुशवारिणा । सर्वभम्युक्षयेद्वेश्च ततः शुध्यत्यसंशयम् "॥

चौधायनः—" उद्घद्धशवीपवाते वेश्वनो भित्तिबक्षणं सूर्यर-श्म्यनुप्रवेशोऽशिज्वालाभिमर्शनं वा "।

९ म. घ. ऊहसंख्यापक्षेऽव'ा २ ग. घ. °दद्भिर्वर्थे'। ३ ख. ग. विशः प्र'। ४ ख. काश्मशानभुवः पश्चभिः कुद्धिः। उदम्यस्या अमेध्याया वर्षणविज्ञतैश्वतुभिर्श्शः। ५ ख. प्रोन्मृज्यः।

मरीचि: - " गृहेष्वजातिसंवेशे शुद्धिः स्यादुपलेपनात्। संवासो यदि जायेत दाहतापौ विनिर्दिशेत्॥ धान्यानि सर्वबीजानि गुडादिरस एव च। कुसुम्मकापीसमयो शुध्येद्वार्यक्षिशोधनात्"॥

अजातिश्रण्डालादिः । संवासिश्वरसंवसनम् । [दाहो]दीपनं ज्वलनम् । वार्य-ग्रिक्तोधनम् । वारिणाऽभ्युक्षणेनाग्निना पर्यग्रिकरणेनेति द्रष्टव्यम् । वौधायनः—" अनेकपुरुषोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च शैङ्कुलीकृताः ।

सुघादिप्रतिबद्धाः । एतानि भूमिसमानि " । चण्डालादिस्पर्शे भूमिशुद्धिबदेषां शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ १८८ ॥

गोघातेऽने तथा केशमिक्षकाकीटदूषिते ॥ सिळ्ळं भरम मृद्दौऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ १८९ ॥

गवा प्रयत्नत उपात्तगन्धे तथा केशादिसंयोगदृषिते समुद्धृतोपहतभागेऽन्ने सिंछलादीनामेकं शुद्धये प्रक्षिपेत् । मिसकाशब्देनात्र नीलपिसकोच्यते । तथा च वौधायनः—-" अथ हिवदेषान्व्याख्यास्यामः । यथैतन्नीलमिस-काऽऽशातिकामत्कुणाश्चेलशिरसो यूतिकेति " ।

आशातिका मिक्षका या विष्ठाक्रिमिहेतुः । कीटोऽत्रामेध्यसर्पी । तथा चाऽऽपस्तम्बः—

" यरिंमश्चानेकश्चः स्यादन्यद्वा मेध्यममेध्यैरवमृष्टं कीटो वाडमेध्यसर्पी " इति । यत्तु शातातप्रचनम्—" दन्तधावनमङ्गस्या प्रत्यक्षद्यवणं तथा । मृत्तिकाभक्षणं चैत्र गोमांसाशनवत्स्मृतम् "

इति, तैद्रोगपाप्तकेवलमुद्रक्षणिवषयम् । यसु गौतमेनोक्तम्—" नित्यम-भोज्यं केशकीटावपत्रम् " इति, तदकृतसिल्लादिपक्षेपविषयम् । केशग्रहणं नखादेरपलक्षणम् । तथा च बौधायनः—

" केशकीटनखरोमाखुपुरीषाण्यने दृष्टा तनमात्रमन्नं परित्यज्याद्भिः संप्रोक्ष्य मस्मना संस्पृश्य पुनः प्रशस्तवचसाऽनुगृह्णीयादीं मूर्भुवः स्वरोमित्युपरिष्टाच्यात्वा पुनरेव भुङ्गीत "।

यमः-- " मक्षिकाकेशमन्ने तु पतितं यदि दृश्यते ।

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मृषकस्य पुरीषं वा क्षुतं यञ्चावधूनितम् ॥

मस्मना स्पृष्टमश्रीयादम्युक्ष्य सिछ्छेन वा ।
अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पिततिश्च दृष्टम् ।
अल्ञातमस्माम्बुहिरण्यभागैः संस्पृष्टमत्रं मनुराह भोज्यम् '' ॥

अवधूतं यदुपरि वस्नावधूननं कृतम् । अवक्षुतं यदुपरि क्षवथुः क्रियते ।

शातातपः—" केशकीटयुताघातं मिसकोपहतं च यत् ।

श्लीबाभिशस्तपिततेः स्तिकोदक्यनास्तिकैः ॥

दृष्टं वा स्याद्यद्यं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।

अभ्युक्ष्य किंचिदुद्धृत्य तद्धुञ्जीतीविशेषतः ॥

भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुदकेन वा ।

सुवर्णरजताम्यां वा मोज्यं घातमजेन वा " ॥

केशकीटयुतं वाऽऽघातं वा गवादिनाऽपि वेति विग्रहः।

हारीतः—

" अनिष्टगन्धोपद्यातश्रवणदर्शने केशकीटिपपीलिकादिभिरत्राद्यस्योपपातेन काञ्चनरजतमस्मतास्रवैद्ध(दू)र्थगोवालाजिनदर्भाणामन्यतमेनाद्भिः संस्पृष्ट- मस्त्रप्रोक्षणपर्यक्षिकरणमादित्यदर्शनात्पूतं भवति "।

बौधायनः—

" सिद्धहिवषां महतां च वायसप्रभृत्युपहतानां तहेशिषण्डमुद्धत्य पवमानः स्व(सुव)र्जन इत्येतेनाभ्युक्षणम्। मध्दके पयोविकारे च पात्रात्पात्रान्तरनयनेन शौचम्। एवं तैलसिर्षि। उच्छिष्टसमन्वारच्ये तूदकेऽवधायोपयोजयेत् "।

पराश्चरः-" शृतं द्रोणाधिकस्यात्रं श्वकाकैरुपघातितम् ।

अत्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेम्यो निवेदयेत् ॥ कर्तव्यं वचनं तेषामऋतंस्कारकर्मणि । श्वकाकाद्यवलीढं तुँ त्यक्त्वा लालासमन्वितम् ॥ गायव्यप्टसहस्रेण मन्त्रप्तेन वारिणा । भोज्यं तत्प्रोक्षितं विभैः पर्यक्षिकृतेमव च " ॥

जमद्भिः—" शृतात्रं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाद्युवधातितम् । त्राप्तमृद्धत्याग्नियोगात्त्रोक्षणात्तत्र शोधनम् ॥

९ स. क्षुतायाथाव°। २ ग. घ. °तावशे°। ३ ग. घ. °ते का°। ४ क. तु भुक्त्वा । स. तु न्यह्कुल्रस°। ५ क. °प्रिकरणेन वा। ज°। ६ ख. ^{*}प्रिसंथो°।

अन्नमैकाहिकं पकं श्वकाकाद्यपघातितम् । केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुध्यति ॥ कीतस्यापि विनिर्दिष्टमेवमेव मनीपिमिः । न द्विः पक्षं पर्युषितं शुक्ताद्येवं कदा चन " ॥

द्रोणैः पञ्चाश्चद्धिकं पलशतद्वयम् । ऐकाहिकात्रशुद्धिरत्पधनपुरुषविषया ।

पराश्वरः — " काकश्वीद्युवछीढं तु द्रोणात्रं न विवर्जयेत् । प्राप्तमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं भवेत् ॥ होमोदकेन वाऽम्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाऽथ वा । अग्निज्वालोपसंस्पशित्मुवर्णमधुप्तिपर्णम् ॥ विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत् । श्ववायप्तगवाश्वाद्येर्जन्धमन्नं तु यद्भवेत् ॥ स्नेहो वा गोरप्तो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् । अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पचनेन तु ॥ अश्वत्थलतया शुद्धिगोरप्तस्य विधीयते " ।

ऐकाहिकान्नापेक्षयाऽल्पान्नविषयमेतत् । स्तेहगोरसयोद्रीणादल्पयोः पाका-दिशुद्धिः ।

वौधायनः--

" त्वक्केशनखाखुपुरीपाणि द्वप्टा तदेशिण्डात्रमुद्धृत्याद्धिरम्युक्ष्य भरमनाऽवकी॰ यीभिवार्य पुनरभिप्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तं संवाद्य भुझीत " ॥ १८९ ॥

त्रप्रसीसकताम्राणां क्षाराम्छोदकवारिभिः ॥ भरमाद्भिः कांस्यछोहानां शुद्धिः छावो द्रवस्य च॥१९०॥

गोद्रातकेशादिदूषितानां त्रपुप्रभृतीनां क्षारोदकाम्छोदकाभ्यां केवलवा-रिणा च क्षालनं शुद्धिः । कांस्यलोहानां तु भरमाद्धिः । उपघातानुसा-रेण क्षाराम्छोदकयोविकल्पसमुचयौ । केवलं तु वारि समुचीयते । एवं सर्वत्र द्रव्यशुद्धौ । क्षारो भरम । कांस्यस्य गवाघाताचुपघातवतो भरममार्जने संख्याविशेषमाहाऽऽपस्तम्वः—

> " गवाघातानि कांस्यानि शुद्रोच्छिष्टानि यत्नतः । शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च " ॥

(इव्यशुद्धिप्रकरणम् 🌞)

द्रवस्य शीरदिगों घाता गुपहतस्य प्रावो अद्भिस्तदाधारभाण्डस्य पूरणं वहि-रवसेकपर्यन्तम् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्-

" द्ववद्रव्याणि भूरीणि परिष्ठाव्यानि चाम्भसा । सस्यानि बीहयश्रेव शाकमूलफलानि च ॥ त्यक्तवा तु दूषितं भागं झाव्यान्यथ जलेन च "।

एषा गुद्धिगीरसस्यैव।

तथा च शहः-- " श्रपणं घृततै छानां ष्ठावनं गोरसस्य तु । भाण्डानि ष्ठावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च ॥ सिद्धमनं तथा सिंपः क्षीरं च दिध चाम्तु च । एतेषामवळीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥ काकमार्जारनकुलसर्पमूषकपक्षिभः। संस्कृतं तु यदा ह्यत्रमवलिह्येत केनचित् ॥ सुवर्णवर्णताम्रोल्कैगीवालै रजतेन वा। स्पृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घातमजेन वा "॥

तथा-" घृतद्धिपयस्तकाणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः "।

. तथा--" आघारदोषे तु नयेत्पात्रात्पात्रान्तरं द्रवम्। घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ॥ शुद्रभाण्डस्थितं तकं तथा मधु न दुष्यित "।

तेजसा शुद्धिः पर्याप्रकरणम् । एषा च शुद्धिः सार्पिषि पाकेन समुचीयते । शीरादिषु ष्ठावनेन । सुवर्णवर्णत्वं ताम्रस्य विशेषणम् । इयं च शुद्धिः केशा-दिदोषमुद्धृत्य कार्या । दुष्टद्रव्याणामुत्पवनादिशुद्ध्यन्तरमाह लौगाक्षिः—

" पयोदिधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितम् । ह्रावनोत्पवनाम्यां च पर्यक्षिकरणेन च "।।

उत्पवनं वस्त्रादिना गालनम् ।

यप:-- " आममासं घृतं शौदं स्नेहाश्च फलसंभवाः। म्लेच्छभाण्डस्थिता दूष्या निष्कान्ताः शुचयः स्मृताः "॥

तथा—" देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च।

काकैः धामिश्र संस्पृष्टमतं तत्र विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धत्य शेषं संस्कारमहीते "॥

देवद्रोणी देवयात्रा । तन्मात्रमुपहतमात्रम् । देवद्रोणीग्रहणं वहन्नोपलक्षणा-र्थम् । प्रसङ्गादनुप्रद्दान्तराण्यप्युच्यन्ते---

> " तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविष्ठवे । नगरमामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्भ दुष्यति "।।

तीर्थादिसाध्यंकर्ममात्रानुग्रहोऽयम्।

बातातपः-'' गोकुळे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अभीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु व " ॥

ष्टद्भातातपः-" तापनं घृततैल्लानां स्नावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धतं शुध्येत्कठिनं तु पयो दि ॥ अविद्योनं तथा सार्पिविद्योनं तापनेन तु '' ॥ १९० ॥

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणाव् ॥

अमेध्येनाक्तस्य लिप्तस्य द्रव्यस्य मृत्तोयैरमेध्यगन्धापकर्पणे सति शुद्धिर्भन वति । शुद्धान्तरविधावप्येतत्कर्तव्यम् । गन्धग्रहणात्स्रेहलेपयोर्ग्रहणम् एव देवलः—

" प्रलेपस्नेहगन्धानामशुद्धौ व्यपक्रपीणम् । शौचलक्षणमित्युक्तं मृद्रम्भोगोमयादिभिः "॥

अमेध्यमाइ स्मृत्यन्तरम्—

" द्षितं वर्जितं दुष्टं करमछं चेति छिङ्किनाम् । चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥ शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । अमध्यमोज्यपेयानि वर्जितानि प्रचक्षते ॥ त्यक्तः पतितचण्डाली त्रामसूकरकुकुटी । श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः सर्गाः ॥ स्रवणः सृतकी सृती मत्तीन्मत्तरजस्वछाः।

१ क. लेकर्मशा। घ. °लेकुन्दुः । २ ग. घ. °लेपे स्ने° । ३ ग. 'हिनः । च° । ४ क. माः । सत्रणः ।

(इव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

मृतबन्धुरदुष्टश्च वर्ज्या ह्यष्टौ स्वकालतः ॥ स्वेदाख्युविन्दवः फेनो निरस्तं नखरोम च । आद्रं चर्मासृगित्येतहुष्टमाहुर्मनीपिणः ॥ मानुषास्थि शवो विष्ठा रेतोमूत्रार्तवानि च । कुणपं पूर्यमित्येतत्कश्मलं चेत्युदाहृतम् ॥ दृषितैः प्रोक्षितेनापि शुद्धिस्तूक्ता विधानतः । दुष्टैर्मार्जनसंस्कारैः कर्मेलैः सर्वथा मवेत् " ॥

देवलश्र-" मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतोमूत्रार्तवं वसा । स्वेदासु दृषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते "॥

मनुः-- " वसा शुक्रममृङ्मज्ञा मूत्रं विट्कर्णविण्नलाः। श्लेष्मास्तु दृषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः "॥

कर्णिविद्कर्णमलः। एषां च देहा इयुतानामेवामेध्यतेति स एवा ऽऽह-" देहाचैव मलाश्च्युताः " इति ।

यस्तु भस्मादिभिः सह मृदो विकल्प उक्तः सोऽमेध्याक्तव्यतिरिक्तवि॰ पयः। अत्र कात्यायनोक्तो विशेषः—

> " प्राणिनामपि शौचार्थे जलेन प्राङ्मृदा ततः । तच मूत्रपुरीपाक्ते कार्यमन्यत्र वारिणा " ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं सकलशारीरमछोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—

" विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धार्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् । दैहिकानां मलानां च शुद्धिपु द्वादशस्विप "॥

अर्थवदिति गन्धलेपक्षयकरिमत्यर्थः । अत्र कर्णविद्पष्टतिपूत्तरेषु पद्मु मलेषु मृद्धहणं वैकल्पिकम् ।

" आदंदीत मृदोऽपश्च पर्मु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तु पट्खद्भिः केवलाभिर्विगुध्यति "॥

इति समृत्यन्तरवचनात् । गुद्धिविकलपस्य व्यवस्थामाह वौधायनः—

" देशं काछं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वो शौचं समाचरेत् "॥

•

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिकमज्ञातं च सदा शुचि॥१९१॥

(इव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

वाक्यास्तादि सदा शुचि। शुद्धंिमदिषिति ब्राह्मणैरभिहितं वाक्शस्तम्। अम्बुना मोक्षितं पक्षाछितं वाऽम्बुभिर्निर्णिक्तं, यदुपहतिषित न विद्यातं तद्वातं तत्र शुद्धिः। यत्र शुद्धिविशेषो न विहितस्तत्रैतत्।। १९१॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥

गोत्तिकृद्गोस्तृष्णां शमायितुं समर्थम् । मकृतिस्थं स्वाभाविकरूपरसगन्धम् । महीगतं भुवि स्थितं च यत्तोयं तच्छुचि गुद्धम् ।

मनुः—" आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् । अञ्चाप्ताश्चेदमेध्येन गम्धवर्णरसान्विताः " ॥

देवलः—" अविगैन्धा रसोपेता निर्मलाः एथिवीगताः । अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥ उद्धृता वा प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि । एकरात्रोषितास्तास्तु त्यनेदापः समुद्धृताः " ॥

तथा—" अक्षोम्याणि तडाकानि नदीवापीसरांसि च । चण्डाछाद्यशु चिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥ अक्षोम्याणामपां नास्ति प्रकृतानां च दूषणम् । स्तोकानामुद्धृतानां च दोपैर्दुष्टत्वमुच्यते " ॥

तीर्थमवतरणमार्गः।

बृहस्पति:—" मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।
अपः समुद्धरेत्सर्वाः रापं बैस्रेण शोधयेत् ॥
बिह्नप्रज्वास्त्रनं कृत्वा कूपे पकेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चात्रवतोयसमुद्धवे " ॥

हारीतः—" वापीकृपतडाकेषु मानुपं शीर्यते यदि । अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूपितं श्वावरादिभिः ॥ उद्धृत्य तज्जछं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्* "।

देवलः—" श्वमृगालखरोष्ट्रैश्च कव्यादिश्च जुगुप्तितम् । उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्च पिण्डान्मृदस्तथा " ॥

एतदमे श्लोकद्वयमधिकं क. घ. पुस्तकयोः—
वापीक्षतडाकेषु दृषितेषु विशोधनम् । घटानां शतमुद्धत्य पत्रगब्यं क्षिपेत्ततः ॥
श्वाभेः श्वपाकचण्डालेद्वैषितेषु विशोधनम् । उद्धरेदुदकं सर्वे मार्जनं परिशोधनम् ॥

याज्ञवल्क्यस्पृतिः ।

आचाराध्यायः]

(इव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

आपस्तम्बः—" उपानच्छ्ठेष्मविण्मूत्रस्रीरमो मद्यमेव च । एभिविद्षिते कूपे कुम्मानां पष्टिमुद्धरेत् "॥

बिच्छुः—" जञाशयेष्वयारुपेषु स्थावरेषु महीतले । क्षवत्कथिता शुद्धिर्महत्मु च न दूषणम् ॥ भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत्। अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥ सोमसूर्योशुपातेन मारुतस्पर्शनेन च । गवां मूत्रपुरीयेण शुध्यन्त्याप इति स्मृतम् " ॥

स्वरूपतरोपचातविषयमेतत्।

यमः — " प्रपाखरण्ये घटगं च कूपे द्रोण्यां जलं के।शगतास्तथाऽऽपः । ऋतेऽपि श्र्वात्तदपेयमाहरापद्भतः काङ्क्षितवत्पिवेत्तु "॥

अस्यार्थः — यद्यपि शुद्रव्यतिरिक्तवर्णसंबन्धि प्रपादि तथाऽपि तद्गतजलप-नापद्यवेयम् । आपदि तु पेयमेव । प्रपा जलसत्रशालाः । ताश्वेदरण्यगा गृहाद-न्यत्रेत्यर्थः। घटगं घटस्थम् । द्रोणी अञ्मादिषयी सर्वार्थजलपात्री । कोशो हैतिः ।

मनु:-- " अजा गावे। महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसृतिकाः । दशरात्रेण शुध्यान्ते मृमिष्ठं च नवोदकम् " ॥

ब्रह्मपुराणे — " नवखातजलं गावो ब्राह्मण्यरछागयोनयः। शुःयन्ति दिवसैरेव दशभिनीत्र संशयः " ॥

कात्यायनः—" अयो निश्चि न गृह्णीयाद्वृह्वत्रियि कदा चन । विवृत्याञ्चिमुपर्यासां धाम्ने।धाम्न इतीरयन् "॥

आपदि रात्रौ यदि गृद्धीयादग्निमुपरि धारयन्धाम्नोधाम्न इति मन्त्रं पउ-न्युद्धीयात् ।

शातातपः—" अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चितं न विद्यते " ॥

यमः---" चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शृध्यति "॥

तर्था —

मार्गे मांसं श्वचण्डाळकव्यादादिनिपातितम्॥ १९२॥

श्वादिभिनिपातितस्य मृगोदेर्गासं तथा स्याच्छुचीत्यर्थः । व्याघादयः ॥ १९२ ॥

रश्मिराग्नेरजश्छाया गौरश्ववसुधानिलाः॥

विप्रुषो मक्षिका स्पर्शे वरसः प्रस्रवणे शुचिः॥ १९३॥

रितमः सूर्यादिमभा। अजञ्जागः । रज इति वा पदच्छेदः। तथाऽप्री
रज इति पाठः कार्यः । मिसद्धमन्यत्। छाया निषिद्धन्यतिरिक्ता । वसुषा
च अम्ञानादिन्यतिरिक्ता । विश्रुषः सुसूक्ष्मा जलकणाः। तासां च श्रुचिजलभैभवानामपि चण्डालाद्यङ्गसङ्गिना वायुना नीयमानानामगुचित्वाशङ्कायां
श्रुचित्वविधिरयम् । रञ्जम्यादिस्पर्शे तु श्रुचिरिति वाक्यार्थः । मिसकाग्रहणमवर्जनीयस्पर्शानां दंशमशकादीनामुपलक्षणार्थम् । तथा वत्सः मस्रवण ऊष्धःस्थक्षीरस्य स्तनात्भैत्यानयने शुचिः।

यपः — " आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् ।

न दृषयन्ति विद्वांसो यश्चेषु चैमसं तथा ॥

गौरश्चो विद्रुपश्छाया मक्षिकाः शल्भाः शुँकाः ।

अञो हस्तीरणच्छत्रं रश्मयश्चनद्वसूर्ययोः ॥

मूमिरसी रजो वायुरापो दिध घृतं पयः ।

सवीण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः " ॥

शहः-" धूमाशिरनांसि वाय्वीरितानि शुद्धानि "।

ब्रह्मपुराणे-" स्वदाराणां रती वक्त्रं शिशोश्च प्रसवे शुचि "॥

देवलः —" अनाश्वा मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु गृष्ठतः । तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चेव सर्वतः " ॥

शिवधर्मोत्तरे—" वित्रो गौर्मक्षिका स्वेदश्छायाऽग्निः सूर्यरश्यः । रजो भूर्वायुरापश्च मेध्यानि स्पर्शने सदा " ॥

तथा—" स्नातश्च विप्रश्वास्त्रातच्छागगोमक्षिकास्तथा। दुष्टभूमेश्च संद्यास्तेषां सूर्यांशुमारुताः॥

*चण्डालपतितच्छाया स्पँशें दुष्टा तु नो भवेत् " I

तथा-" शुद्धौ विप्रस्य द्वौ पादौ मार्शारस्य तु सर्वदा " ॥

तथा—" ग्रामयाजी पर्वकारो भृतकाध्यापकस्तथा। विक्रीणाति च यो वेदं तीर्थयज्ञतपांसि च ॥

* इदमर्थमधिकम् । अमे तस्योतेखात् ।

९ ड. 'रश्वो वसुधाऽनिलः । वि'। २ क. ग. घ. प्रभावा°। ३ ग. घ ैरप्रभूता°। ४ ग. घ. खरम्। ५ क. ग. चसमं त°। ६ ग. घ. ज़ुभाः । अ°। ७ ख. स्पर्शो दुष्टात्तरो भ°। ८ ग. घ. 'र्शे दुष्टात्मनोभ°।

आचाराध्यायः]

(द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

अयाज्ययाजी भृतको नित्यं शूद्रोपदेशकृत् । अन्यदोषैस्तु रहितः पूज्यः स्याद्वेदपारगः "॥

अन्यदोषाः सुरापानादयः।

तथा—" चण्डालपतितच्छाया स्पर्शे दुष्टी तु नो भवेत्। भस्म क्षीद्रं सुवर्णे च सदर्भाः कृतपास्तिलाः "॥

पतितचण्डालयोगोंपुच्छपरिभितदेशादिभक्तष्टदेशस्थयोद्यागुप्रहोऽयम् ।

"अपामार्गशिरीपार्काः पद्मान्यामछका मणिः ।
मास्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा मद्राः प्रियङ्गवः ॥
अक्षताः सिकता छाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।
पछाशाखिराश्वत्थतुछसीधीतकीवटाः ॥
एतान्याहुः पवित्राणि बह्मज्ञा हन्यकन्ययोः ।
पौष्टिकानि मछन्नानि शोधनानि च देहिनाम् ॥
तेष्वापो गोशकृनमृश्व पवित्राणि विशेषतः ।
अप्राप्तन्यवहारश्च दूतो दारोन्भुँखो व्रती ॥
मिसकाः सततं धाना भूमिस्तोयं हुताशनः ।
आत्मश्य्याऽऽसनं यानं जायाऽपत्यं कमण्डलुः "॥

तथा—" अर्जीविगोमहिष्यश्च न दुष्यिन्त कदा चन ।
अकदमलैः सिमद्धोऽग्निदुर्भनुष्येरदृषितः ॥
सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ।
द्रव्याणामग्निदग्धानां मध्यत्वमुपजायते ॥
जवालाभिः स्पृष्टमात्राणां शृचित्वं नियतं भवेत् ।
अग्नेर्वृषलभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापिदै ॥
श्वपाकवृषलौ भोक्तं ब्राह्मणाग्नि तु नाहितः ।
वृषलाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कहिं चित् ॥
पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टेर्ग्रहणं स्मृतम् " ॥

अमाप्तव्यवहारो वालः । वृपलश्रण्डालः ।

व्रह्मपुराणे-" ग्रामाइण्डरातं भुक्वौ नगराच चतृर्गुणम् । भूमिः सर्वत्र शुद्धाऽन्या यत्र छेपो न दश्यते " ॥

१ स. ° शत्रे भ° । २ ग. ° धात्की । ३ स. ° नमुसीव । ४ ग. ° जा गावो म ° । ५ क. सक्ता।

चतुर्विशत्यङ्गुलो इस्तः। इस्तचतुष्टयं दण्डः ॥ १९३॥

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ॥

अजा अश्वाश्चेत्युभयं मुखतो मुखप्रदेशे मेध्यं शुद्धम् । गौर्मुखप्रदेशे मेध्या न भवति । नरशरीरजा वसाशुकादयो मलाः स्वरूपेणवामेध्याः ।

बृहर्पति:—" पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि । गवां गृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् " ॥

यमः—" पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । गोः पुरीषं च मूत्रं च सर्व मेध्यमिति स्थितिः " ॥

पृष्ठशब्दोऽत्र मुखव्यतिरिक्ताविषयः। यदाह वौधायनः—
" मुखवर्जं तु गौर्मेध्या मार्जारश्रेङ्कमे शुनिः"॥

अजाश्वयोर्भुखं संयोगाद्रव्यान्तरशोधकत्वेन मेध्यमुच्यते । स्पर्शमेध्यता तुत्तयोः सर्वाङ्गविषयैव ॥

पन्थानस्तु विशुध्यन्ति सोमसूर्थाशुमारुतैः ॥ १९४॥ चण्डालादिसपृष्टा अपि पन्थानः सोमसूर्यरिमिभिर्मारुतेन च स्पृष्टाः शुचयो भवन्ति ॥ १९४॥

मुखजा विष्ठुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनबिन्दवः।

श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दुन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः॥१९५॥

मुखजा विमुषो लालायाः सूक्ष्माः कणास्ता अमेध्या न भवन्ति। तथाऽऽचमनविन्दवः। आस्यगतं च वपश्च नामेध्यम् । दन्तसक्तं दन्तलमं यत्विचित्तत्त्वत्वा पुमाञ्ज्ञाचिः।

विसिष्ठः—" न मुख्या विष्रुप उच्छिष्टं कुर्वन्ति । न चेदङ्गे निपतन्ति "।
मनुः—" स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् "॥

आपस्तम्बः---

"न इमश्रुभिरुन्छिष्टो भवति । अन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्प्र-द्याति । य आस्याद्धिन्दवः पतन्त उपलम्यन्ते तेष्वाचमनं विहि-तम् । ये भूमौ न तेष्वाच(चा)मेदित्येके " । विसिष्ठः—" न इमश्रुगतो लेपः " इति । (द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

उच्छिष्टं करोतीति शेषः।

तथा-- "दन्तवद्दन्तसक्तेषु यचाप्यन्तर्भुखे भवेत्। आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुँ।चेः "॥

आचपननिवृत्त्वर्थ एवकारः।

गौतमः—" दन्तिश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक्च्युते-रित्येके । च्युतेष्वास्ताववद्विद्यात्रिगिरन्नेव तच्छुचिः"।

ततश्च दन्तसक्तस्य त्यागिनगरणयोतिकल्पः। आस्नावो मुखोदकम्। शङ्खः—" दन्तवद्दन्तल्येषु रसवर्जनस्यत्र जिह्नाभिमर्शनात्"। रसवर्ज रसोपलम्भवर्जामित्यर्थः।

देवलः—"भोजने दन्तलग्नानि निर्द्धत्याऽऽचमनं चरेत्। दन्तलग्नमसंहार्य छेपं मन्येत दन्तवत् ॥ न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्ममुद्धरणे पुनः। भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्वणे कृते"॥

भोजनानन्तरं दन्तलप्रं त्यवत्वाऽऽचामेद्रोजनादन्यत्र नेति व्यवस्था। भोजनानन्तरमपि यदन्तलप्रमशक्योद्धरणं न ततुद्धरणे पुनः पुनर्यतितव्यम्। यतस्त्रेणेषीकया दन्तमूले रक्तस्रावादशौचभूयस्त्वम्।

अति:-- " मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहृतीषु च। नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वत्रेश्च वचनं यथा '"॥

मधुपर्कादिष्टिछष्टस्य । मन्त्रोचारविषयमेतत् । आचमनं तु सोमादन्यत्र कार्यमेव । " न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति " इति श्रुतिस्तिन्नवर्तिका ।

षट्तिश्वन्मते—" ताम्बूछे च फछे चैव मुक्तस्नेहावशिष्टके । दन्तछग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु मवेत्ररः ॥ त्विभः पत्रैर्मूछपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा । सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैनोच्छिष्टस्तु भवेद्विजः " ॥ १९५ ॥

स्नारवा पीरवा श्वते सुप्ते भुक्ते रथ्यापसर्पणे॥ आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानादिषु कृतेषु द्विराचावेत् । पन्थानश्च विगुध्यन्तीति यदुक्तं तच्चण्डा-लादिस्पृष्टानां तेषां स्प्रष्टुः स्नानादिनिष्टस्यर्थम् । अत्र तु र्ध्यापसर्पणमात्रे 305

द्विराचमनं विधीयत इत्यविरोधः । वासोविपरिधानं पुनरधोवस्ननिवन्धनम् । तथा च बौधायनः—" नीवीं विस्नस्य पारेघायाप उपस्पृशेत् " इति ।

नीवी परिधानग्रन्थिः।

आपस्तम्वः-- " मोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् "। मचेताः—" मूत्रपुरीषोत्सर्गनिष्ठज्ञतशुक्तवाक्यामिधाने पुनरुपस्पृशेत् "।

शुक्तमनृतम् ।

पैठीनसिः — "कासश्वासागमे चत्वरश्मशानाकान्तावाचान्तः पुनराचामेत् "।

चतु(त्व)रश्चतुष्पयः ।

पट्त्रिंशन्मतात्—" होमे मोजनकाले च संध्ययोरुमयोस्तथा। आचान्तः पुनराचामेदन्यत्र तु सक्तत्सकृत् " ॥

आचान्तः पुनराचामेदित्यनुरुत्तौ वसिष्ठः— " ओष्ठौ च संस्पृदय यत्रालोमकौ "।

विष्णु:---

" क्षुत्वा भुक्त्वा मुप्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा निष्ठीव्य वासो विपारेधाय रथ्यामाकम्य कृतमूत्रपुरीयः पञ्चनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा वाऽऽचामेचण्डा-लम्बेच्छसंमापणे च नामेरधस्तात्प्रवाहुपु च कायिकैर्मकैः सुरामि-र्भद्यैवीपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्यातन्द्रितः शुध्येत् "।

आचम्योति शेषः । प्रवाद्धः कराग्रम् । वाक्यान्तरप्रतिपन्नद्विराचमनानिमि-त्रभावैः खापादिभिः साइचर्यादेतान्यपि द्विराचमननिमित्तानि ।

व्यासः—" आचान्तः पुनराचामेज्जपहोमार्जनेषु च ''। जपादिषु कार्येष्वित्यर्थः।

आपस्तम्बः—

" खप्ने क्षवर्षी शिङ्घाणिकास्वालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेगेवां बाह्य-णस्य स्त्रियाश्चाऽऽलम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपरपृश्वाप्रयतं मनुष्यं नीवीं च परिषायोपस्पृशेत् । आर्द्रे वा शक्तदोषधीर्भूमिं वा "।

क्षवधुः क्षुतम् । शिङ्घाणिका नासा तस्या अलोपकपदेशालम्भे। असु नेत्र-जलम् । शकृद्रोशकृत् ।

तथा च वौधायनः—" नीवीं विस्नस्य परिधायाप उपस्पृशेत्। आर्द्र तृणं गोमयं भृभिं वा स्पृशेत् " इति।

उपस्पर्शनमाचमनम् ।

(इब्यशुद्धिप्रकरणम् ७)

वसिष्ठः —" रुदित्वाऽऽचान्तः पुनराचमेत् "।

ब्रह्माण्डपुराणात् — " निष्ठीवने तथाऽभ्यक्ते भुक्त्वा विवरिधाय च । उच्छिष्टानां च संस्पर्शे तथा पादावसेचने ॥ उच्छिष्टस्य च संभाषादशुच्युपहतस्य च । संदेहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च ॥ विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव त्युपस्यशेत्"।

विना यश्रोपवीतेनावस्थानमाचमननिमित्तम्।

" उष्ट्रस्यावशसंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम् । जिह्नया चैव संस्पृश्य दन्तसक्तमुपस्पृशेत् "॥

अववासंस्पर्वाः प्रमादसंस्पर्वाः । शक्यपरिहारं दन्तसक्तं जिह्नया स्पृष्ट्वीप-

स्पृशेदित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे — "देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् । कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदन्तभुनिकियाम् "॥

हारीतः—" स्त्रीशृद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपृरीषोत्सर्गदर्शने । देवतामभिगन्तुकाम आच(चा)मेत् " ।

षद्त्रिशन्मतात्—" मानुपास्थि वसां विष्ठामार्तवं मूत्ररेतसी ।
मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत् ॥
स्वान्येतानि तु संस्पृश्य प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुध्यति ।
उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्यं तथैव च " ॥

हारीतः — " सुषुप्सुराचामेत् ।

रजकश्चर्मकृचैव व्याधजाछोपजीविनौ ॥ निर्णेजकः सीनिकश्च नटः देश्लूषकस्तथा । चक्री ध्वजी वध्यघाती प्रौम्यकुक्कुटस्करौ ॥ एभिर्यदक्षं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः " ॥

रजको वस्तादीनां रागकर्ता । निर्णेजकश्रैलधावकः । नटो जातिविशेषः । अनटोऽपि रङ्गार्वेतरणजीवी शैलुषः ।

पद्मपुराणात्—" जपहोमेंप्रदानेषु पितृपिण्डोदकेषु च । समाप्तेष्वाचमेद्विपः सर्ववस्तुषु चर्वणे ॥

१ स्त. 'बीताना"। २ क. 'त्। राज^०। ३ स्त. प्रामकु । ४ स्त. 'बतार' ५ ग. घ. 'भविधाने'।

वर्णत्रयस्य संस्पर्शादाचम्य प्रयतो मवेत् । संस्पर्शे प्रतिलोमानां कियात्यागो विधीयते ॥ कारुकाणां च संस्पर्शे द्विनस्याऽऽचमनाकिया । स्पर्शे तु प्रतिलोमानां प्राणायामोऽधिको मवेत् ''॥

कर्मभयोगकाल एतत्।

"विप्रो विष्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथं चन । आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽव्रवीन्मुनिः ॥

स्मृत्यन्तरम्—'' चरेदाचमनं स्पर्शे तत्त्राप्तिप्रापके द्विजः। वर्णीनां न ब्राह्मणानां पवित्रं परमं हि ते " इति ॥

प्रजापतिः—" उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् । कृत्वा च पितृकर्माणि संकृदाचम्य शुध्यति " ॥

विशिष्टं विहितम् ।

शातातपः—"अशुर्वि संस्पृशेदस्य एक एव स दुष्यति । उत्सृष्टोऽस्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः "॥

पराञ्चरः—" क्षुते निष्ठीवने चैव दैन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते । पतितानां च संमापे दक्षिणं श्रवणं स्ट्रशेत् "॥

द्यद्शातातपः—" वातकर्माण निष्ठीन्य दैन्तोत्समें तथा क्षेते । पतितस्य च संलापे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् "॥

विहितानुष्ठानकालादन्यत्रैतत् ।

चतुर्विश्वतिमतात्—" इक्षण्यम्ब फलं मृलं ताम्बूलं पय औषधम् । मक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानोदककियाः " ॥

स्मृत्यन्तरम्—" द्राक्षादीनि फछानीक्षून्पयो मूछं घृतं दिध ॥ ताम्बूलमीषधं पत्रं हिविधुक्तवाडिप नाडडचमेत् "॥ १९६॥

रथ्याकर्मतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः॥ मारुतेनेव शुध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च॥ १९७॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ॥ ७॥

रध्यागताः कर्दमाः। तथा तोयानि । पकेष्ठकाभिश्चितानि गृहादीनि अन्त्यादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुध्यन्ति। रथ्या मार्गः। कर्दमः पृङ्कः। अन्त्य-श्रण्डालादिः। प्रसिद्धमन्यत्।

१ ग. घ. सर्वदा°। २ क. ग. घ. °ष्टीविते चै°। ३ क. ग. घ. दन्तिदलष्टे। ४ ग. घ. दन्त-क्षिष्टे तथाऽनृते । क्षते पतितस°। ५ स. °लं च घतं दिध । भ'।

(दानप्रकरणम् ८)

च्यासः—" रघ्याकर्यमतोयानि नावः पथितृणानि च । मारुतेनैव शुध्यन्ति पकेष्टकचितानि च " ॥

श्रुङ्खः-- "रध्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनाचेन वा त्वय । नामेरूर्ध्व नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति "॥

यपः—" सकर्दमं तु वर्षामु प्रविश्य प्रामसंकरम् । जक्षयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोद्विगुणाः स्मृताः " ॥

एतच वाक्यद्वयं यत्र कर्दमे व्यवस्थितममेध्यं रूपतो गन्धतश्च नोपलभ्यते विद्विपयमिति ॥ १९७॥

इति भीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिषन्धेऽपरार्के द्रव्यशाद्धे-प्रकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ सटीकयाइवल्नयस्पृतौ

दानप्रकरणम्।(८)

अतोऽनन्तरं दानप्रकरणविधिः। पात्राय गोप्रभृति दातव्यिमिति विधास्यति । तद्ये पात्रस्तुतये ब्राह्मणानामेव पात्रस्वात्तरभशंसामाह—

तपस्तप्तवाऽस्रजद्वस्या ब्राह्मणान्वेदग्रप्तये॥ तृप्तयर्थे पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८॥

ब्रह्मा तपस्तप्त्वा वेदसंरक्षणाय देवानां पितृणां च तृष्त्यर्थे धर्मपाल-नाय च ब्राह्मणान्ससर्ज । अतस्ते विशिष्टकारणोद्धवत्वादनन्यसाध्यवेद-गुप्त्यादिमयोजनवस्ताच प्रशस्ताः । तपः सर्वेन्द्रियजयः ॥ १९८ ॥

किं च—

सर्वस्य प्रभवो विष्ठाः श्रुताध्ययनशीलिनः ॥ सर्वस्य पृथ्वीगतस्य वस्तुनः श्रुताध्ययनशीलिनो बाह्मणाः प्रभवः स्वापिनः। तथा च पनुः—

" ब्राह्मणो जायमानो वै गृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभैतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥

s ङ. "नशालि" । २ म. घ. "भूतस्य भ[े] ।

सैव स्वं ब्राह्मणस्येदं यतिकचिज्जगतीगतम् । श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽईति " इति ॥

श्रुतं गुरुतः साङ्गोपाङ्गश्रुतिसमृतिवाक्यार्थावधारणम् । अध्ययनं श्रुत्या-दिपाठः । श्रुताध्ययने जीलयन्ति सम्यगाचरन्तीत्येवंस्वभावाः श्रुताध्यय-नशीलिनः । " शालिनः " इति पाठे ताभ्यां श्रुगधमानाः ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥१९९॥

तेभ्यः श्रुताध्ययनमात्रोपश्लीणव्यापारेभ्यः क्रियापरा धर्मानुष्ठानमधानाः । क्रियाशब्दोऽत्राधर्मवर्जनार्थोऽपि । अर्थादेषां श्रुताध्ययनसिद्धिनं हि तद्रहिताः क्रियापरा भवन्ति । तेभ्यः केवलधर्मिभ्यो ब्रह्माविदः मशस्ततमाः ॥ १९९ ॥ एवं ब्राह्मणान्मशस्य पात्रलक्षणमाहः—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ॥ यत्र वृत्तिमिमे चोभे तिद्व पात्रं प्रकीर्तितम्॥ २००॥

विद्या स्वधर्मब्रह्मविषयं ज्ञानं तया केवलया तपोरहितया तपसा वा स्वधर्मानुष्ठानरूपेण विद्यारहितेन पात्रता न भवति । यतो यत्र ब्राह्मणे वृत्तमाचारलक्षणमस्ति विद्यातपसी च स्तः, तत्पात्रं महर्षिभिः प्रकीर्तितम्। दातारं पापात्तारयतीति पात्रम् । अत एव मनुः—

" दानं धर्म निषेवेत नित्यमैष्टिकपै। धिकम् । परितुष्टेन मावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ ४ / ३६० यर्तिकचिद्रिष दातव्यं याचितेनानसूयता । उत्परस्यते हि तत्पात्रं यत्तास्यति सर्वतः " ॥ ४ / ६२०

वसिष्ठः — " स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीरं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं त्रतैः क्तान्तं तादृशं पात्रमाहुः "॥

योनिमान्कुलीनः।

" ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधानिवृत्ताः । प्रतिप्रहे संकुचिता गृहस्थास्ते बाह्मणास्तारियतुं समर्थाः " ॥

दाने घ्यासः—" मातापितृषु यद्तं आतृस्वसमुतामु च ।
जायात्मजेषु यद्दतं सोऽनिन्दः स्वर्गसंकमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दृहितुर्दानं सोदरे दत्तमक्षयम् " इति ॥

1201 '8 STO EEL "

(दानप्रकरणम् ८)

बचनमामाण्यान्मात्त्रमृतिभ्यो विद्याहीनेभ्योऽपि बक्ष्यमाणं गोभूमपृति दातव्यमवत्र्यम् ।

सथा च मनु:-" शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि । मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

तद्भवत्यमुखोदकं जीवतोऽस्य मृतस्य च "॥

औध्वदिहिकमामुब्मिकफलं कर्म । उदक्रिन्तः । दक्षः— (दयामुहिश्य यहानमपात्रेम्योऽपि दीयते ।

दीनान्धक्रपणेम्यश्च तदानन्त्याय करूपते "॥ व्यातातपः—"संनिक्ष्टमधीयानं व्यातिकामति यो द्विजः ।

भोजने वैव दाने च स हन्यात्ससमं कुछम् '' ।।
भविष्यत्पुराणम्—" यस्त्वासन्नमित्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते ।
दूरस्यं भोजयेन्मूदो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मान्नातिकमेत्प्राज्ञो ब्राह्मणान्प्रातिवेदिमकान् ।
संवन्धिनस्तथा सर्वान्दौहित्रं विद्पर्ति तथा ॥

मागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून्गृहाधि । नातिकामेलरस्त्वेतान्मूर्वानिष च गोपते ॥ अतिकम्य महारोद्रं रोरवं नरकं व्रजेत् "॥

मातिवेदिपकः समीपगृहवर्ती । विद्पतिर्जामाता ।

महाभारते—" तद्भक्तास्तद्धना राजंस्तद्भृहास्तद्यपाश्रयाः ।

१ कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः । स्पृहयन्ति सुगुप्तानां तेषु दत्तं महाफलम् । ॥ १०१८०। ४०१ व्याप्त प्रभविष्णुभिर्विकिभिः कृतसर्वस्वहरणा इत्यर्थः ।

" हतस्वा त्हतदाराश्च ये विप्रा देशविष्ठवे । अधीर्थमुपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ऋतपस्विनस्तपोनित्यास्तया भैक्षचराश्च ये ।

* नास्त्ययं श्लोकः **स्त.** पुस्तके ।

१ क. द्विजम्। भो । २ क. 'धिपः। ना'। ३ ख. 'प। अतिकामन्नरस्त्रेनान्म्'। ४ ग.

अधिनः केचिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् " ॥ २०(२०।७५-क्र १रा ११

द्श:-- " व्यसनापदणार्थं च कुटुम्बार्थं च याचते । एवमन्विष्य दात्वयं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥

शीलं संवासतो ज्ञेयं शीचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथया ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते "।

संवर्तः—" श्रोत्रियाय दरिद्राय आर्थने च विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् "॥

देवलै:-" मात्रश्र बाह्मणश्रेव श्रोत्रियश्र ततः परम् ॥ अनूचानस्तथा अृण ऋषिकरूप ऋषिर्मुनिः ॥ इत्येतेऽष्टी समुद्धिष्टा बाह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ॥ तेम्यः परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तो विशेषतः । ब्राह्मणानां कुळे जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ॥

अनपेतः कियाहीनो मात्र इत्यामिधीयते ।

एकोद्देशमतिकम्य वेदस्याऽऽदानवानृजुः ॥

स बाह्मण इति प्रोक्तो निभृतं सत्रवान्घृणी । एकां शाखां सकरपां च षड्भिरङ्गरधीत्य च ॥

षट्कर्मनिरतो वित्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ।

वेद्वेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ॥

शेषं श्रोत्रियवत्प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः " ॥

शेषं लक्षणं षद्कर्पनिरँतत्वं श्रोत्रियस्येव यः माप्तः सोऽनूचान इत्यर्थः।

" अनुचानगुणेपितो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः । भूण इत्युच्यते प्राज्ञैः शेषमोजी जितेन्द्रियः " ॥

शेषं भृत्यादिभुक्तशेषम्।

" छौकिकं वैदिकं चैव सर्व ज्ञानमवाप्य यः। आश्रमस्थो वर्शा नित्यमृषिकरूप इति स्मृतः ॥ ऊर्ध्वरेतास्तपस्युम्रो नियताशी त्वसंशयी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेद्दि ।) निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवार्जितः । ध्यानस्थो निष्कियो दान्तस्तुरुयमृत्काञ्चनो मुनिः ॥

९ क. एपाम®। २ क. °धिः। यमः –शी®। ३ क. ख. °तः। पात्र®। ४ स्त. प्रोक्तं नि®। ५ ग. घ. नित्यत: सत्यवा । ६ ग. घ 'क्षणप'। ७ ख. 'रतं श्रो°।

(दानप्रकरणम् ८)

एवमन्वयविद्याम्यां वृत्तेन च समुच्छितः । त्रिशुक्ता नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु" ॥

अन्वयादीनि त्रीणि शुक्रानि शुद्धानि येषां ते त्रिशुक्ताः। सवनं सोपयागः।

विसिष्ठः-" यं न सन्तं न चासन्तं नाश्चतं न बहुश्चतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः॥

योगस्तपो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्वाह्मणलक्षणम् " ॥

तथा-" किंचिद्वेदमयं पात्रं किंचित्पात्रं तपोमयम्।

पात्राणामिकं पात्रं शूद्रानं यस्य नोदरे " ॥ २००॥

इदानीं देयद्रव्येण पात्रेण विशिष्टदानविधिमपात्रे दाननिषेधं चाऽऽह—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥ नापात्रे विदुषा किंचिदारमनः श्रेय इच्छता ॥२०१॥

पत्येकं गोपभृतिद्रव्यपात्मनः श्रेयः पियं स्वर्गादिकिपिच्छताऽचियित्वा पात्राय प्रदेयम् । आदिश्रब्देन शास्त्रान्तरोक्तमन्नादिदेयं संगृह्णाति । अपात्र-दानात्मत्यवायोदयं विदुषा जानता किंचिद्रप्यपात्राय न देयम् । पात्राय दातव्यिमितिविधिसामध्यीदेवापात्रे न देयिमिति निषेधे सिद्धे पृथङ्निषेध-मारभमाणो पुरूपपात्रासंभवे प्रतिषिद्धवर्जस्य पात्रताऽस्तिति ज्ञापयति । अत्र चापात्रशब्दो न पात्रादन्यद्पात्रमाह किं तु पात्रविरुद्धम् । यस्य च पात्रत्वं प्रतिषिद्धं तचिद्विरुद्धम् । येभ्यो न देयं तानाह मनुः—

"न वार्यापे प्रयच्छेतु बैडालविति द्विने । न वक्वतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥ ४/१९२ त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यिनतं धनम् । दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च "॥ ४/१९३

अनर्थः मत्यवायः।

" यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्या निषेवते । पापं व्रतेन संछाद्य वैडाछं नाम तद्भतम् " ॥

कारणं धर्ममित्यर्थः । व्रतं मायश्चित्तम् ।

" प्रतिगृह्याऽऽश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न तिष्ठति । आश्रमस्य विछोपेन वैडाछं नाम तद्वतम् " ॥

९ ख. ग. घ. व्तरार्थम । २ क. ख. 'योदेयं । ३ क. ग. घ. 'म् । मनुः — अ ।

" अवतानाममञ्जाणां जातिमात्रोपजीविनाम् । तेषां प्रतिप्रहाहोषो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोविंप्रियकारिणः । द्विणं नैव दातव्यं सततं पापकारिणः ॥ न प्रतिप्रहमहीन्त वृषलाध्यापका द्विजाः । शृदस्याध्यापनाद्विपः पतत्यत्र न संशयः " ॥

वसिष्ठः — " उपकन्दित दातारं गौरश्वः कांचनं मही । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हैस्तौ हृष्ट्वा निराकृतेः " ॥

द्सः—" धूर्ते छदानि मछे च कुनिये कितने शहे । चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् " ॥

ह्यासः—" ऊषरे वाषितं बीजं यश्व मस्मिन ह्यते । कियाहीनेषु यहत्तं न च तत्त्रेत्य नो इह " ॥

ष्ट्रदमनुः—" पात्रभूतोऽपि यो वित्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुक्तीत तस्मै देयं न किंचन ॥ संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मार्थं नोपयुक्के च न तं तस्करमर्चयेत्"॥

यमः—" यस्य वेदश्च वेदी च विच्छियेते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्बाह्मणो नाम यश्चैव वृष्छीपतिः " ॥

षसिष्ठः-" उदक्याऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः। कुछं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शृद्धधर्मणः"।

यनुः—" सममबाद्यणे दानं द्विगुणं बाह्यणबुवे । सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेदपारगे " ॥

समं यावद्धनं तावैत्तस्य फलमित्यर्थः।

शातातर्पं:—" नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषी ।
यञ्च निर्णेजके देत्तं निष्फलाशं विधीयते ॥
यश्च लिङ्ग्युचितां वृत्तिमलिङ्गेम्यः प्रयच्छिति ।
घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशर्यः ॥
अब्राह्मणाश्च षद् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजाश्चयस्तेषां द्वितीयः क्रयविकयी ॥

१ ग. घ. हर्तु ह°। क. हस्तं ह°। २ ख. ग. घ. उथिरे। ३ ग. घ. °बदेव तस्य । ४ म. घ. °प:- नष्टं। ५ क. दत्तमफलं संबि^{*}। ६ क. ख. °यः। शातातपः-अ^{*}।

(दानप्रकरणम् ८)

तृतीयो बहुयाज्यः स्याचतुर्थो प्रामयाजकः । पश्चमस्तु भृतस्तेषां प्रामस्य नगरस्य च ॥ अनागतां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः संध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

ज्यासः—" ब्रह्मवीजसमुत्पको मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेदबाह्मणः स तु ॥ गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्मकृत चाधीते स भवेद्वाह्मणबुवः " ॥

यतु बृहस्पतिनोक्तम्—"शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं दानं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम् "

इति, तदस्रदानविषयम्। " कृतानितरे " इति गौतमवचनात् । कृतानं प्राथम् । इतरे क्षत्रियादयः ।

मनुः—" अनहिते यहदाति न ददाति यदहिते । र्ी. महा. १२ ।२०।९ अहीनहीपरिज्ञानाद्धनाद्धमीच हीयते " इति ॥

अत्र सामान्यतो गवादिना देयेन पात्रे दानेन विशिष्टं दानं विहितं तत्र दानशब्दार्थे तस्य चावान्तरविशेषानाह देवछः—

" अर्थानार्मेंदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यमिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते " ॥

अर्था देयद्रव्याणि तेषां मितपादनं नाम पात्रं मित ख्वांभिभावापादः नपर्यन्तस्त्यामः।

"द्विहेतु षडिधष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् । चतुष्प्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते " ॥

तत्र द्विहेतुकत्वपाद — " नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याम्युदयावहम् । श्रद्धा शक्तिश्च दानौनां षडेतानि प्रचक्षते ॥ पान्नेम्यो दीयते नित्यं वृद्धिक्षयक्षरौ हि तौ "।

एको वाशब्द इवार्थे द्वितीयः समुचये । यथा नाल्पत्वं दानाभ्युदयस्य कारणं तथा न बहुत्वपपि किं तु श्रद्धाशक्ती । शक्तिरौदार्यमपश्चात्ताः पश्च । पहिंधग्रानत्वमाह—

भ क. °नां वृद्धिसयकरे हिते।ए° ।६ ग. घ. 'करा हिते। ए°।

" धर्ममर्थं च कामं चै त्रीडाहर्षमयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेम्यो दीयते दानमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं स्यागनुष्ट्या यद्धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमपेक्ष्येव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
तद्ध्यानिम्त्याहुर्वेदिकं फल्लेतुकम् ॥
स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥
संसदि त्रीडयाऽऽश्रुत्य योऽथींऽधिम्यः प्रयाचितः ।
प्रदीयते चेत्तद्दानं त्रीडादानिति स्मृतम् ॥
द्वा प्रियाणि श्रुत्वा च हर्षवद्यत्प्रदीयते ।
हर्पदानमिति प्राहुर्दानं तद्धमित्रन्तकाः ॥
अक्रोशानिर्धिहंसानां प्रतीकाराय यद्धयात् । व्या (पराहार माध्य क्रोयते तापकर्तृम्यो मयादानं तद्व्यते " ॥

षडङ्गत्वमाह—" दाता प्रतिप्रहीता च श्रद्धा देवे च घमेयुक् । देखे क्रियं क्रियं हिंगू देशकाली च दानानामङ्गान्येतानि षड्विद्धः ॥ अपापरोगी धमीत्मा दित्सुरव्यसनः श्रुचिः । अनिन्द्याजीवकमी च षड्भिदीता प्रशस्यते ॥ त्रिशुक्तः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः । विमुक्तो योनिदोषेम्यो बाह्यणः पात्रमुच्यते " ॥

त्रिगुक्को च्याख्यातः।

" सौमुख्याद्यभिसंप्रीतिर्राधनां दर्शने सदा ।
सिस्कृतिश्रानस्या च तदा श्रद्धेति कीर्त्यते ॥
अपरानाधमकेशं स्वयं येनार्जितं धनम् ।
स्वरुपं वा विपुछं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
यद्यत्र दुर्छमं द्रव्यं यस्मिन्काछेऽपि वा पुनः ।
दानादौ देशकाछौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
अवस्थादेशकाछानां पात्रदात्रोश्च संपदा ।
हीनं वाऽपि भवेच्छेष्ठं श्रेष्ठं वाऽप्यन्यथा मवेत् "॥

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् <)

षड्विपाकत्वमाह—" दुष्फछं निष्फछं हीनं तुल्यं विपुष्ठमक्षयम् । षड्विपाकयुगुद्धिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥ नास्तिकस्तेनिहिंस्रेम्योऽवराय पतिताय च । पिशुनभूणहर्तृम्यां प्रदत्तं दुष्फछं भवेत् " ॥

अवरः क्षत्रियादिः।

" महद्द्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
परवाधकरं दानं परमप्यूनतां त्रजेत् ॥
यथोक्तमि यहत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु संकल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
यथोक्तैः सकलेः षड्भिदिनं स्याद्विपुलोदयम् "।

उदयः फलम्।

" अनुकोशवशाह्तं दानमक्षयतां वजेत्"।

अनुकोशो दया। दीयत इति दानं गवादि। ध्रुवादिचतुष्प्रकारंगाइ—

" धुवमानसिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् । वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्घा वर्ण्यते द्विने ॥ प्रवारामतडौकादि सर्वकामफलं ध्रुवम् । तदानसिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥ अपत्यविनयेश्वर्यस्त्रीवालार्थं यदिष्यते । इच्छासंस्यं तु तद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥ कालापेक्षं कियापेक्षमधीपेक्षमिति स्मृतम् । त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् " ॥

भिविधत्वमाह—" नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।
अधनानीति शेषाणि त्रिविधत्विमदं विदुः ॥
अत्रं दिध मधु त्राणं गोभूरुकमाश्वहस्तिनः ।
दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥
*विद्या चाऽऽच्छादनावासपारेभोगोपधानि च ।
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
उपानत्प्रेङ्मयानानि च्छत्रपात्रासनानि च ।
दीपकाष्ठफटादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥

^{*} न विद्यतेऽयं श्लोकः क. ख. घ. पुस्तकेषु ।

बहुत्वादर्थनातानां संख्याशेषेषु नेष्यते ।

अधमान्यविशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः "॥
विनाशित्वमाह् — " इष्टं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ।
श्राधानुशोचनाम्यां च मझतेनो विष्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत् ।
उक्तवन्तमिति प्राहुस्तमेवं कृतवेदनम् ॥
एवं सर्वगुणोपेतमुक्तदोषैर्विवर्जितम् ।
कार्मधुग्धेनुवद्दानं फल्ल्यात्मेप्मितं फल्लम् ॥
इह कीर्ति च दानाख्यां स्कीतान्मोगांस्त्रिविष्टपे ।
दानश्रद्धां तृतीये च जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥
अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमापे ।
श्रद्धावर्जमपात्राय न कांचिद्धैतिमाप्नुयात् ॥
प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धामिक्तसमुद्यताम् ।
महते पात्रमृताय सर्वोम्युदयमाप्नुयात् " ॥

२९०

भनुः—" श्रद्धयेष्टं च पूर्वं च नित्यं कुर्यात्प्रयत्नतः । श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः " ॥

महाभारतम्—" एकाग्निकर्भ हवनं त्रेतायां यच ह्यते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानिष्टिमित्यभिधीयते ॥ वापीकूपतदाकानि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्वित्यभिधीयते ''॥

नारदः—" आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ।
पुष्किरिण्यस्तथा वाष्यो देवतायतनानि च ॥
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ।
ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ॥
द्वादक्यां चैव यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते " ।

अनेन चाऽऽदिशब्देन यज्ञदक्षिणादानाहानान्तरं गृह्यते ।

" इष्टापूर्ती द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी मनेच्छ्द्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके " ॥

मनुः——" योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यचितमेव तु । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये "॥ (दानप्रकरणम् ८)

यमः—'' दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं छठध्वा पुत्रपोत्रैः सहाक्षते " ॥

बहुमान आदरः।

" परं चानुपहेन्येह दानं दस्वा विचक्षणः । मुखोदयं मुखोदकं प्रत्य वै लभते घनम् " ॥

आपस्तम्बः---"सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि " ॥ २०१ ॥

न केवलमपात्राये न देयं किं तु तेन न मित्राद्यमपीत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नैव ग्राह्यः प्रतिग्रहः ॥ गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन पात्रलक्षणरहितेन । मतिगृह्यत इति मतिग्रहः । स न ग्राह्यः । यतो विद्यादिरहितः मतिगृह्यन्दातारमात्मानं च नरकं नयति ॥२०२॥

> दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ॥ याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं च शक्तितः ॥२०३॥

प्रत्यहमनुदिनं पात्रे दातव्यम्। निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु तु विशेषत आदरेण दातव्यम् । याचितेन दातव्यमपिशब्दादयाचितेन च। तैत्रायाचितदानं मशस्त-तमम् । तथा च शातातपः—

> " अभिगम्य तु यद्दानं यत्तु दानमयाचितम् । विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते " ॥

तथा—" गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफछं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्ते याचिते तु तदेंर्धकम् " ॥

पात्रे श्रद्धापूर्वं शक्तित इति च मितवाक्यं संबध्यते । दानिनिषित्तं कालः कियाऽथे इत्युक्तं देवलेन—" कालापेक्षं कियापेक्षम् " इत्यादिना । तत्र कालो विधीयते मत्यद्दिमित्यादिनाऽद्दर्भात्रम् । अनेन च रात्रिर्व्यदस्यते । निमित्तेष्वित्यनेन कालविशेषा अयनादयो निर्दिश्यन्ते।तथा च शातौतपः—

" अथनादी सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् । षडशीतिमुखं चैव विमुखे चन्द्रसूर्ययोः " ॥

विमोक्षे वर्तमानयोर्ने तु मुक्तयोरित्यर्थः । " उपरागे तु तत्कालम् " इति वसिष्ठवचनात् ।

१ ग. घ. °हत्येह । २ स्त. ग. °य दे'। ३ ख. तत्र या°। ४ क. स्त. घ. °दॉर्थक°। — ५ घ. मनु:। ६ ग. °खेनैय। ७ क. घ. °माने न तु विमृ'।

च्यासः -- " संकान्ती यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यकीः पुनर्जन्मनि जन्मिनि ॥ शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् " ॥

संवर्तः—" अयनेषु च यहत्तं षडशीतिमुखेषु च । चन्द्रसूर्योपरागे वा दत्तं भवति चाक्ष्यम् " ॥

इन्दुक्षयेऽपावस्यायाम् ।

" एकस्मिन्सावने त्विद्ध तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्त्रिकं फलम् "॥

यसिष्ठः — " मृगकर्कटतंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने " ।
मृगो मकरः ।

" विषुवे च तुलामेषे तयोर्भध्ये ततोऽपराः । वृषवृश्चिककुम्मेषु सिंहे चैव यदा रविः ॥ एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् । कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ॥ षडशीतिमुखी प्रोक्ता षडशीतिगुणा फलैः । अतीतानागते पुण्ये द्वे तूद्रग्दक्षिणायने ॥ उपरागे तु तत्कालमतीते चोत्तरायणे " ॥

पर्वकालस्तु सर्वसंक्रान्तिषु पागूर्ध्व च भवति । अत एव विसष्ठेनैव व्य-

" त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्पृताः " । वर्तमाने तुछामेषे नाड्यस्तूभयतो दश " इति ॥

अत्र वर्तपान उभयत इति च सर्वेरेव कर्कटादिभिः संबध्यते । साकाङ्-क्षत्वाविशेषात् । तदविशेषे चैकस्य पाठसंनिधिनीन्वयनियामकोऽवर्जनी-यत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ।

"षडशीत्यां व्यतीतायां पष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः "।
फलभूयस्त्वाभिमायमेतत् । अत एव पडशीतिमुखेऽपि पूर्वभिष पर्वकालमाइ।
" विष्णुपद्यां धनुमीननृयुक्कन्यौमु वै यदा।
पूर्वीत्तरगतै रात्रौ यदा संक्रमणं भवेत्।।

१ ख. °गुणाः फो। २ घ. °च्योविंशतिर्भकरे स्मृताः । ३ क. 'न्यामुखेय'। ४ क. घ. 'त्री भागेः सं^९।

(दानप्रकरणम् ८)

*पूर्वीत्तरागते रात्री मागैः संक्रमणं मवेत् । पूर्वीह्न पश्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीविभिः ॥ अपराह्ने तु पश्चेव श्रोते स्मार्ते च कर्मणि " इति ॥

अनेन षडशीत्यां संक्रान्त्यां पूर्वरात्रेभीविन्यामपराह्वे संक्रान्तिकार्ये कर्त-

व्यमित्युच्यते । तृयुग्मिथुनराशिः ।

" पुण्यास्या विष्णुपद्यां क्व प्राक्पश्चादिष षोडश । अहि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्रं प्रकीतितम् ॥ रात्रौ संक्रमणे प्रोक्तं दिनार्षं स्नानदानयोः । अर्थरात्राद्धस्तिस्मन्मध्याह्मस्योपिर किया ॥ उर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमृद्यात्प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेद्धरात्रे तु यदा संक्रमते रिवः ॥ प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ " ॥ प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ " ॥

अत्र चेयं व्यवस्था—पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वस्थाह उत्तरार्धे स्नानादिकं कार्य-भपरत्र संक्रमणे तूत्तरस्थाहः पूर्वाह्नेः। यत्तु वचनम्--

" राहुदर्शनसंक्रान्तिविवोहित्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्यानिशि काम्यवतेषु च "

इति, तन्मकरकर्तटसंक्रान्तिविषयम् । " मुक्त्वा मकरकर्तटौ " इति वच-नात् । अनेन वचनेनायनद्वय एव रात्रौ स्नानाद्यनुगृह्यते । " रात्रौ स्नानं न कुर्वीत " इति निषेधः संक्रान्त्यन्तरे भवत्येव । यत्तु—

" त्रिंशत्कर्कटके पुण्यं मकरे विंशतिस्तथा । मविष्यद्क्षिणे पुण्यमतीते चोत्तरायणे "

इति, तत्पुष्यातिशयपतिपादनार्थम् । न पुनर्नियपार्थम् । अत एव —

" मध्ये विदुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चाऽऽदै। । पडशीतिमुलेऽतीते तथोदगयने च भूरिफछम् '' इति स्मरन्ति ॥

अत एव तेनाविशेषेणोक्तम्—

" संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयोऽपि भितेक्षणेः । तद्योगादप्यधश्रोध्ये त्रिशकाड्यः पवित्रिताः ॥

एतदर्ध न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु । एतद्याधिकम् ।

अल. व्य राज्यस्तु। २ क. घ. "त्रे भा"। ३ ग. पुण्यं। ४ क. "वाहव्यय"। ५ स. "हा

268

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः। रात्री संक्रमणे मानोर्विषुवत्ययने दिने ।। या याः संनिहितौ नाडचस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः " ॥

एवं चायपर्थः सिद्धो भवति अतीतत्वं संक्रान्तेरनागतत्वं वाऽनादृत्य येत्र दिनार्धेऽतीताऽनागता वा संक्रान्तिः मत्यासन्ना भवति तत्र स्नानदाना-दिकं कार्यामिति । अथ प्रकृतपुच्यते — किया अपि हिंसाँदिः प्रायश्चित्तरूपस्य दानस्य निमित्तं भवति । +यथोक्तं मनुना-

" धनं वा जीवनायाछं गृहं वा सपरिच्छदम् । सर्वस्वं वा वेदविदे बाह्यणायोपपादयेत् "

इत्यादि प्रायश्चित्तपकरणे। अर्थोऽपि दाननिषित्तं भवति।यथोक्तं पद्दाभारते-

" एकां गां दशगुर्दे याद्दश दयातु गोशती। शतं सहस्रगुर्दचात्सर्वे तृष्टयफछाः स्मृताः " इति ॥

याचितेनापि दातव्यमित्युक्तम् । तत्र येभ्योऽवद्यं दातव्यं तानाइ मनुः-

" सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्त्रगं सार्ववेदसम्। गुर्विधिषितृमात्रार्थस्वाध्यायाध्युपताषिनः ॥ नवैतान्स्नातकान्विद्याद्वाह्यणान्धर्भभैक्षुकान् । निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ एतेम्यो हि द्विजॉब्येम्यो देयमनं सदक्षिणम् । इतरेम्यो बहिवेंदि कृतात्रं भुवि दीयते " इति ॥

सांतानिको यः संतानांप कन्यामुद्दोदुभिच्छति । यक्ष्यमाणः सोमयागं कारिष्यमाणः । अध्वगो धर्माय प्रचल्तिः । सार्ववेदसः कृतविश्वजिद्यागः । गुरोरथों गुर्वर्थस्तदर्थी । एवं पित्रधीं मात्रथीं स्वाध्यायाथीं उपतापी रोगी च। ते सर्वे स्नातकाः समाद्यतत्वात् । धर्मभिक्षकाः । विहितभिक्षाँकाः रित्वात् । ब्राह्मणशब्दात्क्षत्रियादिनिष्टत्तिः । दक्षिणाशब्देनात्र गनादिद्रव्य-मेवोच्यते । न तु ऋिर्वक्परिक्रियोऽसंभवत्वात् । इतरे क्षत्रियादयः । विहर्वेदि क्रतोरन्यत्रेत्यर्थः । विहर्वेदीति देयमनं सदक्षिणिमत्यनेन संबध्यते । "विहर वेंदि भिक्षमाणेम्यः " इति गौतमवचनात् । कृतात्रं पकात्रम् ॥ २०३ ॥

^{*} यथोक्तिमित्यारभ्य भवतीत्यन्तप्रन्थो न विद्यते ख, पुस्तके ।

१ ख. "ता राव्यस्ता'। २ ख. यदि दिना । ३ ग. 'सादिप्रा'। ४ ग. घ. "र्वर्थापतृमात्र-र्थस्या । ५ क. ग. ° जाप्रेभ्यो । ६ क. "नार्थ क"। ७ घ. 'क्षावृत्तित्वा" । ८ ग. 'त्विक्पारि'। ९ ल. 'दि भक्ष्यमा"।

(दानप्रकरणम् ८)

गोदानेतिकर्तव्यतापाइ-

हेमशृङ्गी शफे राष्ट्रीः मुशीला वस्नसंयुता ॥ सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गाः सदक्षिणा ॥ २०४॥ हेमयुक्ते शक्ते यस्याः सा हेमशृक्षी। रीष्यमयैः खुरैविशिष्टा। मुशीला

साध्वी । वस्त्रसंयुता वस्त्राच्छादिता । कांस्यपात्रसिहता । श्रीरिणी बहुशीरा । सदक्षिणा सुवर्णदक्षिणासिहता गौदितव्या । स्कन्दपुराणे—

" यो नरो गां प्रयच्छेत्तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
हेमशृङ्की रीप्यखुरां दुकूलक्षीमवासिताम् ॥
श्वास्तरणसंपन्नां बहुपूष्पफिछेयुताम् ।
बाह्मणं पूजियत्वा तु गन्धमारुथेरलंकृताम् ॥
देवैरध्यासितां तां तु सेवैहिस्तद्वयेन तु ।
मृदुनन्धेन बभ्नीयादन्तः श्रक्षणेन रज्जना ॥
कुशान्सुवर्णवीजानि तिलान्सिद्धार्थकांस्तथा ।
प्रदृद्यातां ततोऽद्भिश्च मन्त्रेणानेन सुन्नत ॥
सर्वदेवमयी दोग्धी सर्वलेकमयी तथा ।
सर्वलेकिनिमेत्तां गां सर्वदेवनमस्कृताम् ॥
प्रयच्लामि महासत्त्वामक्षयाय शुभामिति ।
दुर्ध हो नमा मगवति ब्रह्मिर्मातविष्णुभगिनि रुद्धदेवते सर्वपापप्रमोचिनि स्वरूपं रमर इढे इडान्ते हुन्यं चान्द्रे घृतिमति सरस्वति मुश्रुते एद्योहि हुं कुरु हुं कुरु सर्वलेकमये एद्यागच्छाऽऽगच्छ स्वाहा। इति धेनुक्तेणिजपः।

प्रतिप्रहीता दाता च तावुषी स्वर्गगामिनौ(णौ) । यदि स्मारयते पूर्व कर्णन द्विजसत्तम '' इति ॥

मत्स्यपुराणे—" एवं दस्वा तु गां तां तु यत्र यत्र प्रजायते ॥ तत्र तत्र गता सा तु जन्तुं तारयते बलात् । स्वर्गलोकं नरो गत्वा रमते च यथाऽमरः ॥

१ क. प्रद्यात्ता । २ ख. स वे इस्ते । ३ ग. घ. वेवेदमे । ४ क. ग. ॐ ने । ५ क. क्रियुते विष्णु । ६ ख. घ. भाते विष्णु । ७ क. ग. द्रद्यिते । ८ क. घ. मोचिन । ९ क. क्रे कृत्वा कव्ये चा । १० घ. व्ये कव्ये चा । ११ क. घ. वेदेवम । १२ क. क्रे जे । १३ क. य. ते भयात् । स्व ।

स तया मानुषे जातो गोसहस्री महाबछः। रूपवान्धनवांश्चेव बहुपुत्रश्च जायते "॥

बुकूलं पत्रोर्णम् । क्षौममतसीवल्कलमयं वस्त्रम् । वासिताऽऽच्छादिता । देवैरध्यासितेत्यादिस्तस्याः स्तुतिः । इस्तद्वयेन वधीयादित्यर्थः । रज्जुना रज्ज्वेत्यर्थः ।

महाभारते—"द्विजातिमभिसंपूज्य श्वःकाल्यमिवाद्य च । प्रदानार्थेऽभियुक्षीत रोहिणी नियतव्रतः ॥ आह्वानं च प्रयुक्षीत समक्षा बहुलेति च "।

२९६

व्यापुराणे — "गां दद्याद्वेदपूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ॥
स्वर्णां कृतशृङ्गी तां वस्त्रघण्टाविमूषिताम् ।
रजतच्छन्नचरणां मुक्तालाङ्ग्लशोभिताम् ॥
कांस्योपदोहेनां राजनरकात्सप्त पूरुषान् ।
सदक्षिणां ददद्वां तां मोक्षयन्स्वर्गमापनुयात् "॥

महाभारते——" वृत्तिग्छाने सीदैति चातिमात्रं कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम्। गुर्वर्थं वा वंशसंवृद्धये वा धेनुं दचादेष काछो विशिष्टः " ॥

अङ्गिराः -- "गौरेकस्मै प्रदातव्या श्रोत्रियाय विशेषतः। साहितारयते सर्वान्सप्त सप्त च सप्त च "॥

निद्युराणे—" अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारं नरकं नथेतें। कुछैकविंशत्या युक्तं प्रहीतारं च पातयेत्॥ पात्रेष्वाध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्वाशिहोत्रिणः। देवताश्च तथा मुख्या गोदीने ह्यातदुक्तमम् "॥

महाभारते—" न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप ।
गौहिं न्यायागता दत्ता सा हि तारयते कुलम् ॥
यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।
तरन्ति चैव पाष्मानं ये धेनुं ददति प्रभो ॥
तिस्रो रात्रीरभ्युपोष्याथ भूमौ तृक्षा गावस्तर्भितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः प्रीताः सुर्वतैः सोपैचारास्थ्यहं दत्त्वा गोरसैर्वितितन्यम् " ॥

जावालः—" होमार्थमिझिहोत्रस्य यो गां दद्यादयाचिताम् । त्रिविंत्तपूर्णा पृथिवी दत्ता तेन न संशयः " ॥ २०४॥

अधुना फलमाइ—

१ क °भिसत्कृत्य थः । २ ख. 'इनं रा' । ३ क. घ. शीर्यति । ४ क. घ. 'त् । युक्तं कुलैकविंशत्या प्र" । ५ क. 'दानं ह्ये । ६ क. घ. 'वताः सो । ७ क. 'पगायं इयहं।

(दानप्रकरणम् ८)

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्रोति वस्सरात्रोमसंमितान् ॥ अस्या गोरुक्तप्रकाराया दाताऽस्या एव यावन्ति रोमाणि तावतो वत्सरा-न्स्वर्गपामोति लभते ॥

गुणौत्फलातिश्चयमाइ—

किपला चेत्तारयति भूय आसप्तमं कुलम् ॥ २०५॥

उक्तमकारा गौः कपिला चेद्दीयते तदाऽसौ दातुः सप्तै पुरुषाञरकाचार-यति । भूयःशब्दाहातारं पूर्वोक्तेन फलेन योजयति ।

संवर्तः-" दश्धेनुप्रदानन तुरुयैका कापिछा मता "॥ बृहस्पतिः — " हेमजुङ्की रौष्यखुरां वस्नकांस्याज्यसंयुताम् । सवत्सां किवछां दस्ता सप्त वंश्यान्समुद्धरेत् "॥

आदिपुराणे—" किष्ठां ये प्रयच्छन्ति चैलच्छनां खलंकुताम् । खर्णशृङ्गी रौप्यखुरां मुक्तालाङ्ग्लशोभिताम् ॥ श्वेतवस्नपरिच्छन्नां घण्टास्वनरवैर्युताम् । सहस्रं यो गवां दचात्किपिछां वाऽिष सुव्रत ॥ समामेव पुरा प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदां वैर । यावन्ति रोमकूपाणि कपिछाङ्गे भवन्ति हि ॥ तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । कुष्णां गां ददते यस्तु परच्छनां स्वलंकताम् ॥ विधिवच द्विजातिम्यो यमलोकं न पर्यति । आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाता कामान्समामुयात्+ ॥ सुवर्णशृङ्गाभरणा तथी रीप्यकुरा शुभा । पटच्छना शुमा चैव दातव्या वरयोगिने(णे) ॥ यश्च दद्यात्तु गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु । जन्मप्रभृति यत्पापं मातृकं पैतृकं च यत् ॥ हस्तोद्भतज्ञस्येव तत्क्षणादेव नश्यति । गां ददानीह इत्येव वाचा पूर्वत सर्वशः " ॥

⁺ एतदुत्तरमेतच्छ्छोकोऽधिकः क. घ. पुस्तकयोः— श्वेतां गां ददते यस्तु दिव्ये रत्नैरलंकृताम् । घृतदीपः प्रदातव्यो घृतेनाSSस्यं च प्रयेत् ।

९ इ. ेमसंख्यया। अै। २ ख घ. "णान्। फला^०। ३ ख. घ. ^०तकुला**म**ै। ४ क बरः। ५ फ. ख. ग. "था रुप्य"। ६ स्त. ग. श्रीयेत ।

महाभारते—" समानवत्सां किपछां घेनुं दस्वा पयिवनीम् । सुन्नतां वस्त्रसंपन्नां ब्रह्मछोके महीयते "॥

समानवत्सा सरूपवत्सा । सुत्रता सुशीला ।

" रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् । सुनतां वस्त्रसंखनां नहालोके महीयते ॥ समानवत्सां श्वेतां तु घेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुवतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ समानवत्सां शब्छां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुत्रतां वस्त्रसंखनां सोमलोके महीयते ॥ समानवत्सां ऋष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् । सुवस्रां सुन्तां पुण्यां स्वर्गलोके महीयते ॥ वातरेणुसवर्णा तु सवत्सां कामदोहिनीम् । प्रदाय वस्त्रसंपन्नां वायुलोके महीयते ॥ गवां पुच्छं गृहीत्वा तु ससुवर्णेन पाणिना । गृहस्थो वेदविद्विप्रो वाचयेत्ततप्रतिग्रहम् ॥ मोगमोक्षप्रदा श्वेता प्रमृता पापनाशिनी । कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुछवर्षिनी ॥ रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्यघातिनी । पुत्रप्रदा कृष्णशारी नीला धर्मप्रवर्धिनी ॥ कपिला सर्वपापझी नानावणी च मोक्षदा " इति ॥

इति गोदानम् ॥ २०५ ॥

उभयमुखीदाँनं सेतिकर्तव्यताफलविशेषं प्रति साधनत्वेनाऽऽह्—

सवरसारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी ॥ दाताऽस्याः स्वर्गमाप्रोति पूर्वेण विधिना ददद् ॥२०६

वत्सेन सइ वर्तत इति सवत्सा तस्या रोमाणिं सवत्सारोमाणि तैस्तु-ल्यानि तुल्यसंख्याकानि युगान्युभयतोमुखी अर्धमसूता गौदीतुरासप्तमं कुलं तारयति । पूर्वेक्तितिकर्तव्यतया ददत्रयच्छंस्तावन्त्येव युगानि स्वर्ग-मामोति । युगं देवमानेन चत्वारि वर्षसहस्राणि ॥ २०६ ॥

[🤋] क. "त्सां कांस्यदोहनाम् । प्र°। ग. "त्सां कांस्यदो"। २ घ. "मू । दशधेनुविधिः । उ°। ३ ख. ग. दानमिति°। ४ ग. 'णि तत्तुल्या'। ५ क. घ. "ति । अस्याश्च दाता पू"।

(दानप्रकरणम् <)

यावद्वत्सस्य द्वी पादी मुखं योग्यां प्रदृश्यते ॥ तावद्रीः पृथिवी ज्ञेया यावद्रभी न मुञ्जति ॥ २०७॥

यावद्दत्सस्य जायमानस्य द्वौ पादौ मुखं च योन्यां प्रजनने दृश्यते ताव-दसौ गौः पृथिवी क्षेयाऽऽ गर्भविमोचनात् । ततश्च तद्दानाद्दातुः पृथिवीदान-फलावाप्तिर्भवति ।

उभयशिरसं दद्यादित्यनुष्टतौ च्यवनः —

" तस्याः प्रदानकालः प्रसवकालो नान्यं कालं प्रतीक्षते । व्यतीपातिवृषुवायनषडशितिमुखिविष्णुपदाचा प्रहणान्ताः सर्व एव पुण्यकालाः । तदैव यत्र
स्नोते ब्राह्मणं श्रेयांसं श्रुतशीलस्यशौचनृत्तजातिगुणाचैगुणिरुपेतं विद्यातं
महता कालेन प्रणिपत्य ब्र्यात् । अहमतीवाऽऽती मीतोऽस्मादगाधादपारात्संसारार्णवात्समुत्तारयामि दशावरान्दशापरानात्मानं च स्वामिन्मवन्तं
दानपात्रमासाचै मदनुप्रहचुद्धचा नार्थिलिप्सया गृद्धतामिति दाता तमनुमन्त्रयेत् । त्वं महीमवनि विश्वधेनामिति [ऋ०सं०अष्ट०६अ०६व०२]
क इदं कर्स्मो इति गृहीतायां दक्षिणेन पाणिना वत्समाकर्षयेत् । गर्भे नु
सन्नत्वेषामवेदमिति [ऋ०सं०अष्ट०६ अ०६ व० १६] जपति । निष्कानेतऽग्निमुपसमाधाय देवान्पितृज्ञदीः पर्वतान्वनर्रेषतीनुद्धीन्नागानोषधीस्तर्पचेत्स्वैः स्वैभिन्तेः । तेषां मन्त्रपदानि भवन्ति—

ये देवासी दिव्येकादश स्थ पृथिव्यां मध्येकादश स्थ । अप्सुक्षित्रो महि नैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुवध्वम् ।

[भर ० सं ० अष्ट ० २ अ० २ व० ४] इति देवानाम् । उरान्तस्त्वा हवामह उरान्तः समिधीमहि । उरान्नुरात आवह पितृन्हिवेषे अत्तवे । इति पितृणाम् । इमं मे गक्के यमुने सरस्वति शुतुद्धि स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिकन्या मरुद्वृषे वितस्तयाजीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥

[ऋ ० सं ० अष्ट ० ८ अ० ६ व० ६] इति नदीनाम् । अद्रिमिः सुतो मतिमिश्च नो हितः प्ररोचयत्रोदसी मातरा शुचिः । रोमाण्यव्या समया वि धावति मधोधीरा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥

१ क. घ. "तिकियादी"। २ क. स. घ. "दा सचानु"। ३ क. गृहीत दा"। ४ स. घ. "स्मादिति। ५ में. "स्पर्तीश्छन्दांस्युद"। ६ क. घ. "स्त्वा निधीम"।

३०० अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१प्रथमः— (दानप्रकरणम् ६)

[प्रः • सं • अष्ट • ७ अ० २ व० ३२] इति पर्वतानाम् । वनस्पते शातवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम । यं त्वामयं स्वाधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौमगाय ॥

[ऋ॰ सं॰ अष्ट॰ ३ अ॰ १ व॰ ४] इति वनस्पतीनाम् । समुद्रज्येष्ठाः सिल्लिस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यिनिविश्वामानाः । इन्द्रो या वज्री वृषमो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

[अरु॰ सं॰ अष्ट॰ ५ अ॰ ४ व॰ १६] इति समुद्राणाम् । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेर्ति परिवाधमानः । हस्तघ्रो विश्वा वयुनानि विद्वान्युमान्युमांसं परि पातु विश्वतः ॥

[ऋ० सं० अष्ट० ५ अ० १ व० २१] इति नागानाम् । " मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीनेः सन्त्वोषधीः " ॥

[ऋ॰ सं॰ अष्ट॰ १ अ० ६ व० १८] इत्योषधीनाम्।

इति देवादीनामोषिषपर्यन्तानां मन्त्राः । तदनु पार्थिवीभिः पृथ्वी तर्पयेत् ॥ ईडे द्यावापृथिवी पूर्विचित्तयेऽिंग्नं धर्मं सुरुचं यामित्रष्टये । यामिभेरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिक्ष पु ऊतिभिरश्चिना गतम् ॥

[ऋ०सं० अष्ट० १ अ० ७ व० ३३]

मही चौः पृथिवी च न इमं यहां मिमिश्तताम् । पिपृतां नो मरीमिमः [ऋ॰ सं॰ अष्ट॰ १ अ० २ व० ६] ॥ उर्वी पृथ्वी बहुछे दूरे अन्ते उप ब्रुवे नमसा यहां अस्मिन् । दधाते ये सुमेग सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्बात् ॥

[ऋ॰ सं॰ अष्ट॰ २ अ॰ ६ व॰ ६] गौरीर्मिमाय सिळ्ळानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवृषी सहस्राक्षरा परमे ब्योमन् ॥

[ऋ सं॰ अष्ट॰ २ अ॰ ३ व २२]।

इत्यादिभिश्चतुरश्चीत्याज्याहृतीर्जुहोति । ब्राह्मणान्मोजयेत् । स्वस्ति नो मिमीतामिश्वना मगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः । स्वस्ति पूपा अमुरो दघातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी मुचेतुना " ॥

[ऋ० सं० अप्ट० ४ अ० ३ व० ७]।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् =)

इत्यादिस्वत्ययनं वाचयीत । अधास्य व्युष्टिमुदाहरन्ति—अपक्ष्यभक्षणमपेयपानं ब्रह्मद्रं मातृष्ठं पितृष्ठं सद्य एव पुनात्युपाध्यायीं स्वमुतां
खामिभायाँ मातरं मातृष्वसारं पितृष्वसारं मातृष्ठानी मगिनी भागिनेयी शिष्यजायामन्यामप्यगम्यां गत्वोमयशिरसं सपरिकरां ब्राह्मणाय
द्यात् । परिकरः स्यात्मुवर्णरूप्यरत्नानि क्षेत्राणि धान्यानि वस्त्राणि
रसा खवणाद्याश्चन्दनाद्या गन्धास्तदर्धमर्धं वा सर्वस्वं वा सह तया ब्राह्मणाय द्यान्महापातकविमुक्तये " इति ।

मत्स्यपुराणे —

" मत्स्य उवाच — रुक्मशृक्षी रीप्यखुरां मुक्तालाङ्ग्लशोभिताम् ।

फांस्योपदोहनां राजनसक्तां द्विजपुंगवे ॥

प्रस्यमानां गां दत्ता महत्पुण्यफलं लभेत् ।

यावद्वत्सो योनिगतो यावद्वर्भं न मुञ्चित ॥

तावद्वीः पृथिवी होया सशैलवनकानना ।

चतुरन्ता मवेह्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

यावन्ति धनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप ।

तावत्संख्यान्युगगणान्देवलोके महीयते ।

पितृत्पितामहांश्चेव तथैव प्रपितामहान् ॥

उद्धरिष्यत्यसंदेहं नरकाङ्ग्रिदिक्षणः ।

घृतक्षीरवहाः कुल्या द्धिपायसकर्दमाः ॥

यत्र तत्रै गतस्यास्य भवन्तीप्तितकामदाः ।

गोलोकः सुल्मस्तस्य ब्रह्मलोकश्च पार्थिव ॥

स्नियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः प्रतप्तजाम्बूनदत्त्वयवणीः ।

महानितम्बस्तर्नेवृत्तमध्याः सेवन्त्यज्ञं निल्नाभनेत्राः '' ॥

धराइपुराणे—" मुवर्णशृङ्की यः कृत्वा रौप्ययुक्तां खुरेष्वथो । ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा मुवर्ण रौप्यमेव वा ॥ किष्ठायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यमेत् । उदकं च करे दत्त्वा वाचयेच्छ्द्रयाऽन्वितः ॥

१ क. घ. "जायां धात्रीम"। २ क. "णि प्रामधा"। ३ ख. "त्र यत"। ४ ख. ग. "नमध्य-

ससमुद्रगुहा तेन सरीछवनकानना । रत्नपूर्णी मवेहता पृथिवी नात्र संशयः ॥ पृथिवीदानतुल्येन दानेनानेन मानवः । तारितैयाति पितृभिर्विष्ण्वाख्यं यत्परं पदम् ॥ ब्रह्मस्वहारको गोघ्नो भ्रूणहा पाकमेदकः। महापातकयुक्तोऽपि वश्वको ब्रह्मदूषकः॥ निन्दको ब्राह्मणानां च तेषां कर्माभिदूषकः। एवं पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥ यश्रोमयमुखीं दद्यात्प्रभूतकनकावृताम् । तिह्निं पायसाहारः पयसा वाऽतिवाहयेत् ॥ मुवर्णस्य सहस्रेण तदर्धेनापि मामिनि । तस्याप्यर्घं रातं वाऽय पञ्चाराच ततोऽर्धकम् ॥ यथाशैक्ति प्रदातव्यं वित्तशाठ्यविविनितम् । इमां गृहाणोभयमुखीं भवांस्राता ममास्तु वै ॥ मम वंशविशुद्धिः स्यात्सदा स्वस्तिकरो भव । इरावती धेनुमतीति जप्त्वा देवस्योना तदनन्तरम् ॥ प्रतिगृह्णामि तां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः। स्वस्तिर्भवतु ते नित्यं भद्रं चान्ते नमो नमः ॥ चौस्ते प्रतिददामि पृथिवीं ते प्रति गृह्यामि । क इदं कस्मा अदादिति च वसुंघरे। विस्रजेद्वाहाणं दिध गां च तस्य गृहं नयेत् "॥

इत्युभयमुखीदानम् ।

यथाकथंचिद्दत्वा गां घेनुं वाऽघेनुमेव वा ॥ अरोगामपरिक्षिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

ययाकथंचिद्यावत्पूर्वोक्तमकारवर्ता गां धेनुमधेनुं वा रोगरहितामपरिक्षिष्टां दत्ता स्वर्गे महीयते पूज्यते । धेनुर्नवमसूता । अधेनुरनवमसूता । अपरिक्षिः ष्टाऽकुशा ।

१ क. घ. °तोऽधिक । स. "तोऽधिक । २ क. घ. "शक्लाप्र । ३ क. भि देवि त्वां क । भ क. णंदेविगां।

(दानप्रकरणम् ८)

अत्र महाभारते-" न क्रीशामपवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा। न व्यक्तां न परिश्रान्तां दयाद्वां बाह्यणाय वै "।

तथा—" पीतोदकां जाधतृणां दुग्धदोहां निरिन्द्रियाम् । उन्मत्तामऋहीनां च मृतवत्सां महाश्चनाम् ॥ केशचैछपुरीषास्थिकव्यादां स्यन्दिनीं खळाम् । पुनेनेवां यमळसूं नित्यं प्रगळितस्तनीम् ॥ न दद्याद्वाह्याह्यणेम्यश्च सदोषं वृषमं तथा "।

पीतोदकत्वजग्धतृणत्वादिना दृद्धत्वमुपलक्ष्यते । खला वुःशीला । एक-स्यापि गोदानादिकर्पणः कचिच्छास्रे बहुफलं कथ्यते कचिचाल्पं तदातु-र्देयस्य पात्रस्य देशकालयोश्य गुणभ्यस्त्वाल्पत्वाभ्यां व्यवस्थापनीयम् । यदाह मनुः—

" पात्रस्य च विशेषेण श्रह्मानतयाऽपि च । अरुपं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाष्यते फलम् " इति ॥

धेनुदानविधिमसङ्गेन गुडधेन्वादिविधय उदाहियन्ते । तत्र मत्स्यपुराणम्--

" गुडधेनुविधानस्य यद्भूषिह यत्फलम् । तदिदानी प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ कृष्णानिनं चतुर्हस्तं प्राग्मीवं विन्यसेडुवि । गोमयेनोपलिप्तायां दमीनास्तीर्य यत्नतः " ॥

इस्तोऽरस्निः।

" छःवेणकाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् " ॥

माङ्गुखी प्राक्शिराः । वत्सोऽपि तथैव ।

" उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा मारचतुष्टयम् । वत्सं भारेण कुर्वीत माराम्यां मध्यमा स्मृता ॥ अर्थमारेण वत्सः स्यात्कथिता भारकेण तु । चतुर्यादोन वत्सः स्याद्गृहवित्तानुसारतः " ॥

पलगतं तुला तुलानां विंगतिर्भारः । तदुक्तम्—

" तुला स्त्रियां पलशातं भारः स्याद्विशतिस्तुलाः " ॥

" धनुवत्सी घृतास्यो तो सितसूत्राम्बरावृतो ।

शुक्तिकणीविक्षुपादी शैक्तिमुक्ताफलेलणी ॥
सितमूत्रेशिराली ती सितकम्बलकम्बली ।
ताम्रगुडकपृष्ठी ती सितचामररोमकी ॥
विद्वमञ्जूयुगोपेती नवनीतस्तनान्विती ।
क्षीमपुच्ली कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकी "॥

तारके चक्षुर्पध्यभागौ।

" मुवर्णज्ञाङ्गाभरणी खुरै रीप्यमयैर्युती । नानाफलयुतौ दन्तौ घाणगन्धकरण्डकौ ॥ इत्येवं रचितवा तै। धूपदीपैस्तथाऽर्चयेत् । या छक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववास्थिता ॥ धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु । विष्णोर्वक्षसि या छक्ष्मीः स्वाहा या च विमावसौ ॥ चन्द्रार्कशकराक्तिया धनुरूपाडस्तु सा श्रिये। चतुर्मुखस्य या छक्ष्मीयी छक्ष्मीर्धनदस्य च ॥ छक्ष्मीर्या छोकपाछानां सा धेनुर्वरदा**ऽ**स्तु मे । स्वधा या पितृमुख्यानां(णां) स्वाहा यज्ञभुजां च या ॥ सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे । एवमामन्त्रय तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ विधानमेत द्वेनूनां सर्वासामिह पठ्यते । यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश् धेनवः ॥ तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप । प्रथमा गुडधेनुः स्यात्तिल्धेनुस्तथा परा ॥ घृतधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलघेनुका । क्षीरघेनुश्च विख्याता मधुघेनुस्तथा परा ॥ सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी । रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात्स्वरूपतः ॥ कुम्भाः स्युद्धिवधेनूनामितरासां तु राशयः " ॥

कुम्भो द्वादशपलाधिकानि पलशतानि पश्च । तदुक्तम्-

१ क. श्रुचिमु । २ क. ग. घ. त्रिसिरा । ३ क. ग. "णी राजतस्तुरसंयु । ४ स. ग. घ. स्युर्टुम्धधे ।

(इानप्रकरणम् ८)

"पल्रह्मयं तु प्रसेतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
चतुर्भः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्वत्वार आढकः ॥
आढकैस्तैश्चतुर्भस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।
कुम्भो द्रोणद्वयं दूर्षः खारी द्रोणास्तु घोडदा "॥
"सुवर्णधेनुष्ण्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
नवनीतेन रत्नेश्च तथाऽन्येऽपि महर्षयः ॥
एतदेवै विधानं स्यादेते चोपस्कराः स्मृताः ।
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सर्वाः पर्वणि पर्वणि ॥
यथाश्चद्धं प्रदात्व्या मुक्तिमृक्तिफलप्रदाः ।
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वीस्तव मयोदिताः ॥
अदोषयज्ञफल्दाः सर्वाः पापहराः शुमाः ।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते च वा पुनः ॥
गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु "।

इति गुडधेनुः । अय तिळधेनुः । विष्णुर्धमींत्तरे वसिष्ठः—

"तिल्घेनुं प्रवह्यामि केश्वप्रीणनाय या। दत्ता मवित यश्चास्या नरेन्द्र विधिरुत्तमः ॥ यां दत्त्वा ब्रह्महा गोग्नः पितृश्चो गुरुतल्पगः । अगारदाही गरदः सर्वपापरतोऽपि वा ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो यश्चोपपातकैः । प्रमुच्यतेऽिखलैः पापैर्विष्णुलोकं च गच्छिति ॥ उपलिसे महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमानृते । धेनुं तिल्पयीं कृत्वा सर्वरत्नेरलंकृताम् ॥ स्वर्णशृद्धीं रै। प्यवुरां गन्ध्रघाणवर्ती शृभाम् । मिष्टात्रजिह्नां कुर्वीत गुडास्यां सूत्रकम्बलाम् ॥ इसुपादां ताम्रपृष्ठां कुर्यीन्मुक्ताफलेक्षणाम् । प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवर्ती शुभाम् ॥ स्वर्यामपृच्छां कुर्वीत नवनीतस्तन। निवताम् ॥ सत्रदामपृच्छां कुर्वीत नवनीतस्तन। निवताम् ॥ सत्रिमिनोहरैभेक्ष्यैमेणिमुक्ताफल। निवताम् ॥ सल्विमेनोहरैभेक्ष्यैमेणिमुक्ताफल। निवताम् ॥

९ ग. घ. "सृतिद्विंगु"। २ ख. ग. शूर्यंखां। ३ ख. व निधाः। ४ क. ग. घ. धर्मेंगु व । ५ क. ग. घ. भू। मृष्टाः। ६ क. ग. घ. क्षम्धामः। ७ क. नोरमर्भः। ३ क. ग. घ. क्षम्धामः।

तिल्रद्रोणेन कुर्वीत आढकेन तु वत्सकम्। शुभवस्रयुगच्छन्नां चारुच्छन्नसमन्विताम् ॥ ईहक्संस्थानसंपन्नां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः । कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥ सम्यगुचार्थं विधिना दत्त्वैतेन नराधिप । सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ॥ प्रिवतामहं तथा पूर्वपुरुषाणां चतुष्टयम् । आत्मानं तनयं पौत्रं प्रपौत्रं तद्धेख्यम् ॥ तारयत्यवनीपाछ तिछधेनुप्रदो नरः । यश्च गृह्णाति विधिवत्तस्याप्येवंविधं फलम् ॥ चतुर्दश तथा ये च ददतश्चानुमोदतः। दीयमानां प्रपश्यन्ति तिल्धेनुं च ये नराः ॥ तेऽप्यशेषाधनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् । प्रशान्ताय मुशीलाय तयाऽमत्सरिणे बुधः ॥ तिलघेनुं नरो दद्याद्वेदपूर्णाय धर्मिणे । त्रिरात्रं यस्तिलाहारस्तिलधेनुं प्रयच्छित ॥ दत्त्वैकरात्रं स नरस्तिछानत्ति नराधिप । दानाद्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो नृप ॥ चान्द्रायणाद्दैप्यधिकं शस्तं तत्तिल्रमक्षणम् " इति ।

तिल्लघेनोः पद्मपुराणोक्तः परिमाणिवशेषः—
" षोडशाढकमयी धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको मवेत् " ॥

भविष्योत्तरे-

" विनीताश्व उवाच-विधानं चैव धेनूनां तच्छुणुष्व नराधिप ।
तासां विधानं वक्ष्यामि विशेषश्चापि याद्दशः ॥
अनुलिसे महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ।
वस्त्रप्रस्तरणं कृत्वा धेनुं तत्रोपकल्पयेत् ॥
उद्द्युखीं सवत्सां तु स्थापयित्वा विचक्षणः ।
प्रस्थैः पोडशभिर्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः फल्लमयाः स्मृताः ।
जिह्वा पिष्टमयी तस्या धाणं गन्धमयं स्मृतम् ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

गुडेन वदनं कृत्वा नेत्रे चैव तु मौक्तिके । प्रशस्तपत्रश्रवणा पृष्ठं तास्रमयं स्मृतम् ॥ पुच्छं शणमयं तस्याः क्षुद्रमौक्तिकरोमिकाम् । श्वेतैश्र कम्बलै राजन्कम्बलं चैवै करूपयेत् ॥ फलानां विविधाकारां केण्ठिकां चैव करूपयेत्। स्तनाश्च नवनीतेन सर्वाछंकारभूषिताम् ॥ स्वर्णशृङ्गी रीप्यखुरां पश्चरत्नसमन्विताम् । द्रभैराच्छादयित्वा च वस्त्रेश्च तदनन्तरम् ॥ आच्छादयित्वा राजेन्द्र चन्दनेन विचर्चिताम्। पुष्वैश्व पूजियत्वा तु घूपगन्धेश्व पुजिताम् ॥ तारैशीं करपियता तु पात्रभूते द्विजोत्तमे । मुत्रताय मुशीलाय विशेषेणाऽऽहितासये ॥ वेदवेदाक्रविदुषे साधुवृत्ताय धीमते । ईहशाय प्रदातच्या तिल्धेनुर्नराधिप ॥ मन्त्रेणानेन रानेन्द्र पूज्या स्तुत्या च सँर्वतः । अँ या छक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ॥ धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु । देहस्था या च रुद्राणी शंकरस्य सदा प्रिया ॥ तेन रूपेण सा देवी मम शानित प्रयच्छतु । विष्णोर्वसित या छक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ॥ चन्द्रार्कशकशाक्तियी धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये। चतुर्मुखस्य या छक्ष्मीयी छक्ष्मीर्धनदस्य च ॥ **छक्ष्मीयी छोकपाछानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।** स्वधा या पितृमुख्यानां(णां) स्वाहा यज्ञमुनामपि ॥ सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे । अनं मे जायतां सद्यः पानं सर्वरसास्तथा ॥ कामान्संपादयास्माकं तिल्धेने। द्विजापिते । इति दानमन्त्रः । एवं चाऽऽपन्त्रय तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। एवमुचारियत्वा तु दद्यात्तस्य च दक्षिणाम् ॥

१ क. व कारयेत्। फा। २ घ. घण्टिकां। ३ क. ईटरों। ४ क. नित्यशः। ५ स. कैंचकः।

(दानप्रकरणम् ८)

सुवर्णं वाचियत्वाऽये यथाशंक्ति प्रदापयेत् *। न वित्तशाठ्यं कुर्वीत आत्मनो विमवे सति ॥

अथ प्रतिग्रहीतृमन्त्रः—

" प्रतिगृह्णामि देवि त्वां कुटुम्बार्थे विशेषतः ! भरस्व कामैमा सर्वेस्ति छधेनो नमो उस्तु ते "॥

इति तिलधेनुः।

अथ घृतघेनुदानम् । विष्णुधर्मेषु वसिष्ठः---

" तिलालों में तथा दद्याद्घृतधेनुं यतवतः । येन भूप विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥ वासुदेवं जगन्नाथं घृतक्षीरामिषेचैनात् । संपूज्ये पूर्ववतपुष्वैर्गन्धधूपादिभिर्नरः ॥ अहोरात्रोषितो नाम्ना अभिषिच्य वृतार्चिषम् । गव्यस्य सर्पिषः कुम्मं पुष्पमाल्यादिशोभितम् ॥ कांस्याविधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन(ण) च । हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्यममौक्तिकैः ''॥

गर्भो मध्यं, मध्यवतिना हिरण्येन सहितं मण्यादिभिश्व सहितं कुम्भमित्यर्थः।

" इर्क्षुगुग्ममयान्पादान्खुरान्रूप्यमयांस्तथा । सौवर्ण चाक्षिणी कुर्याच्छुङ्गे चागुरुकाष्ठने ॥ सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्रोणे नवकम्बलम् । कुर्यादगुरुकपृरैद्याणं फलमयान्स्तनान् ॥ तद्वच्छर्करया जिह्नां गुडसीरमयं मुखम्। क्षीमसूत्रेण छाङ्ग्छं रोमाणि सितसर्षपैः ॥ ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छूद्धासमन्विर्तः। इदिक्खक्षपां संकरुप्य घृतधेनुं नराधिप ॥

एतदप्रेऽयं श्लोकोऽधिकः क. पुस्तके—" सहस्रमय वाऽप्यर्ध शतं वाऽपि तदार्धकम् । तस्याप्यर्धे ततोऽप्यर्धे यथाशकि प्रदापयेत् " इति ।

९ ख, 'शक्लाप्र'। २ ग. 'लाभावेत'। ३ ग. 'चनम्। सं'। ४ ग. 'ज्य विधिव'। ५ क. अर्चियत्वा पृ । ३ क. ग. घ. क्षुयष्टिम । ७ ख. वं कुर्याच्छ्रद्वाभिक्तिस । ८ ख. घ. तः । ताद" ।

(दानप्रकरणम् ८)

तद्वरकरपनया धेनोर्घृतवत्सं प्रकरपयेत् "॥ धेन्वाश्रतुर्थभागेन वत्सः कार्यः। अन्यत्र तथादृष्टस्वात्।

"तां च विप्रं महाभागं मनसेव घृताचिषम् ।
कर्पियत्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
एतां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
प्रीयतां मम देवेशो घृताचिः पुरुषोत्तमः ॥
इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ।
घृतरत्नसुवर्णानां सम्यक्करपनया कृताम् ॥
दत्त्वेकरात्रं स्थित्वा तु घृताहारो नराधिप ।
मुच्यते सर्वपापम्यस्तथा दानफलं गृणु ॥
घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।
तेषु लोकेषु सर्वेषु सुपुण्येष्पजायते ॥
पितुद्धार्वं नयेत्सप्त पुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ।
तांस्तेषु नृप लोकेषु स नयत्यस्तकरुमषः ॥
सकामानामियं न्युष्टिः काथता नृपसत्तम ।
विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्कामा घृतधेनुदाः " ॥

इति घृतधेनुः।

अय जलधेनुः । विष्णुधर्मेषु वसिष्ठः —

⁺ एतदर्भ न विद्यते क. पुस्तके।

क, ग. दातंच। २ क. सर्वेशः। ३ ग. कुष्टामांसीमुरो । ४ क, °सीसुरो °। ५ ग.

स्थिगतं दिधिपात्रेण घृतसै। द्विता मुले ।
उपे। षितः समभ्यच्ये वासुदेवं जलेश्वरम् ॥
पुष्पध्पोपहारेस्तु यथाविमवमाहतः ।
संकरूप जल्धेनुं च कुम्मं तमिभृष्ण्य च ॥
पूज्येद्वत्सकं तद्वत्कृतं जल्पयं ततेः ।
एवं संपूज्य गोविन्दं जल्धेनुं सवत्सकाम् ॥
सितवल्लधरः ज्ञान्तो वीतरागो विमत्सरः ।
दद्याद्विजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जल्दशायिनः ॥
जल्द्रशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केद्रावः ।
इति चोच्चार्थ मृनाथ विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
अपकालाशिना स्थयमहोरात्रमतः परम् ।
अनेन विधिना दत्त्वा जल्धेनुं नराधिप ॥
सर्वीह्लादानवामोति ये दिन्या ये च मानुषाः ।
शरीरारोग्यमानाधप्रदामः सार्वकालिकः ॥
नृणां भवति दत्तायां जल्धेन्वां न संदायः " ॥

इति जलधेनुविधानम् । अय लवणधेनुविधानम् ।

" युधिष्ठिर उवाच — कृष्ण कृष्ण महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।

कथयस्त्रेह दानानामुत्तमं यत्प्रकीर्तितम् ॥

येन दत्तेन दानानि सर्वाण्येव भवन्त्युत ।

सर्वकार्मप्रासिद्धिश्च सर्वपापसयो भवेत् ॥

प्रायश्चित्तं विशुद्धिश्च तन्मे कथय सुव्रत " ॥

"श्रीकृष्ण उवाच—गृणु राजन्प्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमोत्तमम् । स्यातं छवणधेन्वारूयं सर्वकामप्रदं नृणाम् ॥ यद्त्त्वा ब्रह्महा गोघ्नः पितृष्ठो गुरुतरूपगः । विश्वासघाती क्र्रात्मा सर्वपापरतोऽपि वा ॥ मुच्यते नात्र संदेहः शिवछोकं च गच्छति । शुमगोधनसंपन्नो दीर्घायुरपराजितः ॥

१ क. मुखी । उ°। घ. मुखम् । उ°। २ क. ग. बुधः । ३ ग. घ. वीन्कामान । ४ क. ग. मसमृद्धि । ५ स. अंके स ग ।

(दानप्रकरणम् ८)

जायते पुरुषो छोके सर्वकामसमन्वितः । विधिं वक्ष्यामि राजेन्द्र छवणस्येह करूपनाम् ॥ गोमयेनोपलिप्येचु दर्भसंस्तरसंस्थितम् । आविकं चर्म विन्यस्य पूर्वाशाभिमुखस्थितम् ॥ बस्रेणाऽऽच्छादितं कृत्वा धेनुं कुवीत बुद्धिमान् । आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽरुपवित्तवान् ॥ स्वर्णशृङ्गी रीप्यखुरामिक्षुपादां फलस्तनीम् । कार्या शकरया जिह्वा गन्धव्राणवर्ती तथा ॥ समुद्रोदरने शुक्ती कर्णी तस्याः प्रकल्पयेत् । शृङ्के चन्दनकाष्ठाम्यां यवानास्ये प्रदापयेत्॥ तिलान्पार्टणषु कुर्वीत गोधूमांश्रीव शक्तितः । एवं वै सप्त घान्यानि यथालामं प्रकरपयेत् ॥ कम्बलं पर्हेमूत्रेण मीवायां छत्रिकां तथा । पृष्ठे वै ताम्रपात्रं तु अपाने गुडपिण्डिकाम् ॥ लाङ्कले कर्षटं दचाह्याः क्षीरप्रदेशतः । योनिप्रदेशे तु मधु सर्वतस्तु फलान्विताम् ॥ एवं सम्यक्परिस्थाप्य रससस्यमयी दशाम् । स्थापयेद्वत्सकं चापि चतुर्मागेन(ण) मानवः॥ एवं धेनुं समम्यर्च्य माल्यवस्त्रविमूषणैः । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा बाह्मणानभिपूज्य च ॥ दस्वा सदाक्षणां गां तु पुत्रभायीसमन्वितः । ब्राह्मणाय सुशीलायँ वृत्तयुक्ताय वै नृप ॥ सीभाग्यं परमा बुद्धिरारीग्यं सर्वसंपदः । नृणां भवति दत्त्वा तु रसघेनुं न संशयः ॥ स्वर्गे च नियेतो वासो यावदाभूतसं सवम् ।

पत्रोणिकम्बर्छगैरां लवणाढकेन कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म एष्ठे । दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रसधेनुमेनां लोके गवां सकलसौख्ययुतो वसेतु"॥

इति भविष्योत्तरे लवणधेनुविधिः।

१ क. ग. 'लिसे तु। २ क. घ. 'क्षी रूप्य'। ३ ग. 'त्। ओष्ठी च'। ४ घ. 'ट्वक्रोण । ५ ग. 'यां कर्ट्य ते "। ६ क. ग. घ. 'पिण्डका'। ७ क. 'य व्रत्यु'। ८ क. ग. 'मा वृद्धि'। ९ क. घ. 'यतं वा'। १० स. 'गणां ल'।

अय शर्कराधेनोविधानम्।

" विनीताश्व उवाच—सद्वच शर्कराघेनुं शृणु राजन्यथार्थतः । अनुलिसे महीपृष्ठे कृष्णानिनकुशोत्तरे ॥ धेनुः शकरया राजन्सदा भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थाशेन वत्सकम् ॥ तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा(सी)। तद्वद्वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थोशेन मानवः ॥ अथ कुर्यादष्टरातैश्वतुर्यारोन वत्सकम्। स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥ सर्वजीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णमुखशुङ्गाणि मौक्तिकानयनानि च ॥ गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा। कम्बलं पद्टमूत्रेण घण्टामरणसंयुतौ ॥ इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तनी । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितच।मरमूषिता ॥ पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यग्गन्धपुष्पैः समन्विता ॥ ईद्दग्विधानसंयुक्ता वस्त्रराच्छादितोपरि । गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥ श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुतृत्ताय धीमते । वेदवेदाङ्गविदुषे•्विशेषेणा। महोत्रिणे ॥ अनस्यवे प्रदातव्या न मत्सर्युताय वै। अयने विषुवे चैव व्यतीपाते तु पण्मुखे ॥ एषु कालेषु पुण्येषु यहच्छायाऽपि दापयेत् "।

षण्पुतं षडशितिपुत्वर्म् । यदच्छाया यदच्छया यादिगच्छयेत्यर्थः । आर्षो दीर्घः ।

* इत उत्तरं सार्वक्षोको न विद्यते ग. पुस्तके ।

१ क. "त्सकः । त° । २ घ. छ. ञ. "न वत्सकाः । अ" । ३ ग. "ता । प" । ४ ग. "सृथिने प्र° । ५ क. "यु स्वेच्छया वाऽपि । ६ क. "म् । स° ।

(दानप्रकरणम् ८)

" सत्पात्रं तु द्विनं दृष्ट्वा स्वागतं श्रोत्रियं गृहे । तादशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥ पूर्वामुखः स्थितो दाता अथ वाडापे सुद्रमुखः। धेनुं पूर्वीमुखीं कृत्वा वत्सं तूत्तरतो न्यसेत् ॥ दानकाछे तु ये मन्त्रास्तान्पिठत्वा समर्पयेत्। आच्छाचे दैवतं विश्रं मुद्रिकाकर्णवेष्टकैः ॥ स्वशक्त्या दक्षिणां दचाद्वित्तशाठवविवर्जितः। हस्ते च दक्षिणां दद्याद्गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥ धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखं च न विलोकयेत्। एकाहं शर्कराहारी बाह्यणिखदिनं वसेत्॥ सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी । सर्वकामैप्रसिद्धस्तु जायते नात्र संशर्यः ॥ दीयमानां प्रेपइयन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । य इदं भृणुयाद्मकत्या पठते वाऽपि मानवः ॥ मुच्यते सर्वपापेम्यो विष्णुलोकं च गच्छति "। इति भविष्योत्तरे दानधर्मेषु शर्कराधेनुविधिः।

अय महादानानि । मत्स्यपुराणे-

" अरुषय ऊनुः — न्यायेनार्जनमर्थानां वर्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥
कृतकृत्यो मवेत्केन मनस्वी धनवान्त्रुषः ।
महादानेन दत्तेन तात विस्तरशो वद ॥
सूत उषाच — दानधर्मेषु धच्चोक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ॥
सर्वपापक्षयकरं नृणां दुःस्वप्तनाशनम् ।
यत्तु षोडशधा प्रोक्तं वामुदेवेन भूतछे ॥
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
पुनितं देवतामिश्च ब्रह्मविष्णुहरादिभिः ॥

१ क. ग. °द्य चैव। २ क. °दिवे व'। ३ क. ग. घ. मसमृद्ध । ४ घ. °दा से दीयमानां पी। ५ ग. प्रशंसन्ति। ६ क. कंस गै। ७ घ. °न तन्मे वि । ८ क. स. चम्रोकं। ९ क. स. °ण्णुमुरा'।

आद्यं तु सर्वेदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम् । हिरण्यगर्भदानं च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥ करुपपादपदानं च गोसहस्रं च पञ्चमम्। हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥ हिरण्याश्वरथस्तद्वद्धेमहास्तिरथस्तथा । पञ्चलाङ्गलिकं तद्वद्धरादानं तथैव च ॥ द्वादशं विष्णुचकं च ततः करपलतात्मकम् । सप्तसागरदानं च रत्नधेनुस्तथैव च ॥ महाभूतवटस्तद्वत्षोडशं परिकीर्तितम् । सर्वाण्येतानि कृतवान्पुरा शम्बरसूदनः ॥ वासुदेवोऽय भगवानम्बरीषोऽथ भागवः । कार्तवीर्यार्जुनो रामः प्रहादः पृथुरेव च ॥ कुर्युरम्ये महीपालाः कानिचिद्धरतादयः। यस्माद्विद्यसहस्राणि महादानानि भूतछे ॥ एवामन्यतमं कार्यं वासुदेवप्रसादतः। न शक्यमन्यथा कर्तुमपि शकेण भूतले ॥ तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ । महादाने मुखं कुर्याद्विप्रैश्वेवानुमोदितः ॥ एतदेवाऽऽह मनवे परितुष्टो जनादेनः । यथा तदत्र वक्ष्यामि त्रृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥ मनुरुवाच--महादानानि यानीह पवित्राणि शुमानि च। रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥ मत्स्य उवाच-नोक्तानि यानि दिव्यानि महादानानि षोडरा । तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वेशः ॥ तुलापुरुषयोगोऽयं येषामादौ विधीयते । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥ युगादिषृपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु । संकान्ती वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टभीषु च ॥ सितपञ्चदशीपर्वद्वादशीप्वष्टकामु च । यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्ताद्भुतदर्शने ॥

(दानप्रकरणम् <)

द्रव्यव्राह्मणलामे वा श्रद्धा वा यत्र जायते । तीर्थे वाऽऽयतने गोष्ठे कूपारामसिरत्मु च ॥ गृहे वाऽथ वने वाऽपि तदीके निर्झरे तथा । महादानानि देयानि संसारमयमीरुणा ॥ अनित्यं जीवितं यस्माद्वमु चातीव चञ्चलम् । केशेष्यिव गृहीतस्तन्मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ पुण्यां तिथि समासाद्य कृत्वा बाह्मणवाचनम् । षोडशारित्नमात्रं तु दश द्वादश वा करान् ॥ मण्डलं कारयेद्विद्वांश्रतुर्भद्राननं बुधः । सप्तहस्ता मवेद्वेश मध्ये पञ्चकराऽय वा ॥ तन्मध्ये तोरणं कुर्यात्सारदारुमयं बुधः " ।

तोरणिदं तुलाधारणार्थम् ।

" कुर्याद्वण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।
सुमेखलायोनियुतानि द्वारि संपूर्णकुण्डानि सविष्टराणि ।
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहाराणि सुरोभनानि ॥
पूर्वोत्तरे हस्तमिताऽथ वेदी प्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।
तत्राचिनं ब्रह्माशिवाच्युतानां सूर्यस्य कार्यं फलमाल्यवस्त्रेः ॥
लोकेशवणीः परितः पताका मध्ये ध्वनः किंकिणिकायुतः स्यात् ।
द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वार्थिषि क्षीरवनस्पतीनाम् ॥
द्वारेषु कुम्पद्वयमत्र कार्यं सुगैन्ध्यूपाम्बररत्नयुक्तम् ।
शाकेङ्गुदीचन्दनदेवदाक्श्रीपणीविल्वैः प्रियकाञ्चनोत्थम् ॥
स्तम्पद्वयं हस्तयुगावलातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छितं च ।
तदन्तरं हस्तचतृष्टयं स्याद्धोत्तराङ्गं च तदङ्गभेव " ॥

तदङ्गं स्तम्भद्यभजातिमत्।

" समानजातिश्च तुलाऽवलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता । दैध्येण सा हस्तचतुष्टयं तु पृथृत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ॥ तुला सुवणीमरणा तु कार्या सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।

१ ग. घ. "हागे नि । २ स. कुर्वन्दण्डा । ३ क. घ. "र्यात्कुण्डा । ४ क. घ. "नि तानि सं । ५ क. घ. 'नि महासनानि । सुताम्रपात्रद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि से । ६ घ. 'देविश्व' । ७ क. 'गन्धिधू' । ८ क. "नि । सुवर्णपत्राम ।

युता सुवर्णेन च रत्नभाला विभूषिता मास्यविलेपनाट्या ॥ चकं डिखेद्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम् । वितानकं चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत्पुष्पफलोपशोमम् ॥ अथ द्विजा वेदविदश्च कार्याः सुरूपवेशान्वयशीलयुक्ताः । विधानदक्षाः पटवो इनुकूला ये चाऽऽर्यदेशप्रमवा द्विनेन्द्राः ॥ गुरुश्च वेदार्थविदार्थदेशसमुद्भवः शीलकुलाभिरूपः। कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥ सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्रकेयूरकण्ठामरणाभिरामः । पूर्वेण ऋग्वेदैयुती च शस्ती यजुर्विदी दक्षिणतश्च कार्यो ।) स्पाप्यो द्विजा सामविदो च पश्चादाथर्वणावुत्तरतश्च कार्यो । विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ॥ ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पविभयः स्वैमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि सुक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणैव यथास्वरूपम् ॥ होमावसाने कृतत्र्वनादो गुरुगृहीत्वा बिषुष्पभूषम् । आवाहयेछोकपतीनकमेण मन्त्रैरमीभियजमानयुक्तः ॥ ॐ एहोहि सर्वागरसिद्धसाध्यैरभिष्टतो वज्रर्धरः सुरेशः। संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

ॐ इन्द्राय नमः।

ॐ एहोहि सर्वामर हज्यवाह मुनिप्रवारेशभितोऽभिजुष्टः । तेजोर्वतीलोकगणेन सार्थं ममाध्वरं रक्षे कवे नमस्ते ॥

ॐ अग्रये नमः ।

ॐ एह्योहि वैवस्वत धर्भराज सर्वामरेर्स्वतिद्वयमूर्ते । शुमाशुभानन्दसुवामधीश शिवाय नः पाहि मसं नमस्ते ॥

ॐ यमाय नमः ।

ॐ एद्योहि रक्षोगणनायकैस्त्वं विशालवेतालिशाचसंघैः । ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ लोकेश्वरस्त्वं मगवन्नमस्ते ॥

१ स्व, "भारविषे। २ ग. "विभूषणाट्या। ३ क. ग. घ. "दविदी च। ४ स. ग. स्वतन्त्र"। ५ स. "तीश्रृपेण। ६ क. ग. घ. "धरामरेश। सं। ७ स. घ. "वीक्ष्यमा-णोडप्स"। ८ ग. "वता लो"। ९ क. घ. "क्ष विभो न" ५० ग. "भाचारविचारसाक्षी शि"। ११ क. ग. "क स्वं विषे।

याज्ञवस्वयस्पृतिः ।

आचाराध्यायः]-

(दानप्रकरणम् ८)

ॐ निर्ऋतये नमः ।

ॐ एहोहि पाथोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य सहाप्सरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमानः पाहि त्वमस्मान्भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वरुणाय नमः।

अँ एहोहि यज्ञं मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसंबैः। प्राणाधिपः कालकवेः सहायो गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥ .

ॐ वायवे नमः ।

अ एहोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्धम् । सर्वीषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूनां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ सोमाय नमः ।

ॐ एहोहि विश्वेश्वर निस्त्रज्ञालिन्कपालखद्वाङ्गवरेण सार्थम् । लोकेश भूतेश्वर यज्ञसिख्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानाय नमः ।

ॐ एहाहि पातालघराँमरेन्द्र नागाङ्गनार्किनरगीयमानः । रक्षोगणेनामरलोकसार्धमनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्ताय नमः।

ॐ एह्यहि विश्वाधिपते मुनीन्द्र छोकेन सार्ध पितृदेवताभिः । विशाध्वरं नः सततं शिवाय पितामहस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ब्रह्मणे नमः।

त्रेलोक्ये यानि मृतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मिक्णुमुरैः सार्ध रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥
देवदानवगन्थवी यक्षराक्षसपत्रगाः ।

ऋषयो मनवो गावो देवा मातर एव च ॥

सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकृषेन्तु मुद्दाऽन्विताः ।

इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्वगम्यो हेमभूषणम् ॥

कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ।

तथाऽङ्गुलीपवित्राणि वासांसि शयनानि च ॥

द्विगुणं गुरवे दद्याद्वृषणाच्लादनादिकम् ।

जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् "॥

शान्तिकाध्यायम् " शं न इन्द्राय्ती " इति सूक्तम् । " उपोषिताश्च ते सर्वे कृत्वैवमधिवासनम् । आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाह्यणवाचनम् ॥ ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुंगवैः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुमुमाञ्जलिः **॥** शुक्रमाल्याम्बर्धरस्तां तुलामनुमन्त्रयेत् । नमस्ते सर्वदेवानां शक्ति त्वं सत्यमास्थिता ॥ साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्वसत्यानि तथाऽनृतशतानि च ॥ धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिताऽसि जगद्धिते । स्वं तुछे सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ॥ मां ते। खयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ तत्राधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥ स एषोऽधिष्ठितो देवि स्वयि तस्मान्नमो नमः। ॐ नमे। नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ॥ रवं हरे तारयस्वास्मांस्त्वस्मात्संसारैकर्मात्। पुण्यं काछं समासाद्य क्रस्वैवमधिवासनम् ॥ पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलां तां प्रारुहेह्यः। सखद्भ चर्मकवची सर्वाभरणभूषितः ॥ धर्मराजमथौऽऽधार्य सोमसूत्रेण संयुतम् । कराम्यां बद्धमुष्टिम्यामास्ते पश्यन्हरेर्मुखम् ॥ ततोऽपरे तुलामागे न्यसेयुर्द्धि जपुंगवाः । समादम्यधिकं यावत्काञ्चनं चातिनिर्मलम् ॥ पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वर । क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ॥ ॐ नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभृते सनातने । पितामहेन देवि स्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥ त्वया धृतं जगत्सर्वं महत्स्थावरजङ्गमम्। सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥

१ ग. वैतीर्थानि । २ क. रिसागरात् । पु । ३ क. ग. थाऽऽदाय । ४ ग. य हेम । ५ ग-वाः । तस्माद । ६ क. ग. घ. वे सह ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आंचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

तताऽवतियं गुरवे पूर्वपर्धं निवेदयेत् ।

ऋत्विग्म्यः परमर्थं तु दद्यादुदकपूर्वकम् ॥

गुरवे प्रामरत्नानि ऋत्विग्म्यश्च निवेदयेत् ।

प्राप्य तेपामनुद्धां च तथाऽन्येम्योऽपि दापयेत् ॥

दीनानाथविशिष्टादीन्पूनयेद्धाद्धाणेः सह ।

न चिरं धारयेद्रेहे हेम संप्रोक्षितं वुधः ॥

तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकच्याधिकरं नृणाम् ।

शीघं परस्वीकरणाच्छ्यः प्रामोति पुष्कलम् ॥

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।

प्रतिलोकाधिपस्पाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥

विमानेनार्कवर्णन किंकिणीजालमालिनां ।

पूज्यमानोऽप्तरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रनेत् ॥

करपकोटिशतं यावत्तास्मिङ्धोके महीयते ।

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजभूपालमै।लिमणिराज्ञितपादपीठः । श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीपप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥ यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तो लोकान्तरे स्मराति वाचयतीह लोके । यो वा शृणोति पठतीन्दुसमानक्षेपं प्राप्तोति धाम स पुरंदरदेवजुष्टम् "॥

इति तुलापुरुषदानम्।

अत्र भविष्योत्तरीया विशेषाः —

" तन्मध्ये कारयेद्वेदिं हस्तमात्रीच्छितां शुभाम् । चतुर्द्वारेषु संस्थाप्याः कुम्भाः स्युः पश्चवाननाः ॥ पञ्चरत्नसमायुक्ताः सप्तधान्योपरि स्थिताः " ।

पश्चरत्नानि—" कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् " इति । सप्तथान्यानि ग्राम्याणि आरण्यानि ग्राम्यारण्यानि वा।

" ब्रीहयो यवगोधृमा उभी च तिल्रसर्पयो । इक्षुः प्रियङ्गवश्चैव ब्राम्या ओषधयः स्मृतीः ॥ वेणुरुपामाकनीवार्रभितिल्राश्च गैवेधुकाः । आरण्यना मर्कटिकाः सप्त गःदुतिकोत्तमाः ॥

१ ग, °ना। वीज्य । २ ग. दीप्तप्र । ३ क. 'रूपः प्रा । ४ क. 'त्रोच्छूयां शु । ५ ग. "निवा। ६ ग. "ताः। वीणद्या°। ७ ख. वीणुद्या । ८ ग. °जम्भिला°। ५ ख. गवीधु ।

अणवो राजमाषाश्च माषा मुद्राश्च कोद्रवाः । कुहीनकाः सहीनाश्च सप्तेते व्यन्तराः स्मृताः " इति ॥

तथा—" अत्रैव केचिदिच्छन्ति ऋषयः पोडरौर्त्वजः । आघारावाज्यमागौ तु पूर्व हुत्वा द्विजोत्तमः ॥ प्रणवादिखनाम्नां च खाहान्ते होम उच्यते " ।

तथा—" अनेनैव विधानेन केचिद्रीप्यमयं पुनः ।
कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद्राह्मणपुंगवाः ॥
तथा सिततृतीयायां नार्यः सौभाग्यदर्पिताः ।
कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति छवणेन गुडेन च ॥
तत्र मन्त्रा न होमा वा एवमेव प्रदापयेत् ''।

इति तुलादाने विशेषः।

" अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥ पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विग्मण्डपसंमारमूषणाच्छादनादिकम् ॥ कुर्यादुपोपितस्तद्वछोकेशावाहनं नुधः। पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाऽधिवासनम् ॥ ब्राह्मणैरानयेतर्कुंण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वासप्तत्यङ्कलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ॥ त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृति । दशौन्तानि सरत्नानि दात्रं मूची तथैव च॥ हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवाँऽऽवरणं नाभेरुपवीतं च काञ्चनम् ॥ पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम् । पद्माकारं पिधानं स्यात्समन्तादञ्ज्लाधिकम् ॥ मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् । तिलद्रोणीपरि गतं वेदिमध्ये ततोऽर्चयेत् ॥ ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।

९ क. घ. कृह्न°। २ क. घ. °श द्विजाः। आ°। ३ क. ख. °ति। अ'। ४ क. °हकुम्भं त°। ५ क. 'शाक्षाणि स°। ६ क. ख. 'वाऽऽचर°।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

सर्वीषध्युदकस्थानं स्रिपतं वेदपारगैः ॥ शुक्रमाच्याम्बर्धरैः सर्वामरणमूपितः । इद(म)मुचारयेनमञ्जं गृहीतकुमुमाझिलः ॥ नमी हिरण्यगभीय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकमुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमा नमः ॥ भूर्लीकप्रमुखा छोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः। व्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥ नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय । नमे। हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य वितामहः ॥ यतस्त्वमेव भृतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । तस्मानमामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥ एवमामन्त्रय तन्मध्यमाविद्याऽऽस्त उदक्मुलः । मुष्टिम्यां परिसंगृह्य धर्मराजचनुर्मुखौ ॥ जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम् । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ॥ कुर्युहिरण्यगर्भय ततस्ते द्विजपुंगवाः । गीतमङ्गळचोषेण गुरुहैत्थापयेत्ततः ॥ जातकमीदिकाः कुर्युः क्रियाः षोडश चापराः । सूच्यादिकं च गुरवे दस्वा मन्त्रिममं पठेत् ॥ ॐ नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः । चराचरस्य जगता गृहभूताय वै नमः ॥ मात्राऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माऽमरोत्तम । स्वद्गर्भसंभवो देव दिव्यदेहो मवाम्यहम् ॥ चतुर्भिः कलशैर्भयस्ततस्ते द्विजपुंगवाः । कानं कुर्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्वामरणभृषिताः ॥ देवस्य त्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने । अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिप्रेक्ष्यामहे वयम् ॥ दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी मव ।

१ क. "कस्नानं झ'। ग. "कस्नानैः स्नापितो वे°। २ क. घ. "पितो वे°। ३ क. ग. घ. "धर: स°। ४ ख, "इत्यद्यो°। ५ ग. "रुद्रापये°। ६ ख. "भने देवे दि°।

तते। हिरण्यगर्भं तं तेम्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
ते पूज्याः सर्वभावेन बहवे। वा तदाज्ञया ।
तत्रोपकरणं सर्व गुरवे विनिवेदयेत् ॥
पादुकोपानहच्छत्रं चामरासनभाजनम् ।
ग्रामं वा विषयं वाऽपि यदन्यद्द्यितं भवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽद्वि विनिवेदयेत् ।
हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मछोके महीयते ॥
+पुरेषु छोकपाछानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावद्वह्मछोके महीयते ॥

कलिकलुपविमुक्तः पूजितः सिद्धसंवैरमैलचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः । पितृशतमेथ बन्धृन्पुत्रपौत्रप्रपौत्रानपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ''॥

इति मात्स्ये हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

"मस्य उवाच—अधातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाभिषमुत्तमम् ।

यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाद्यनम् ॥

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग्मण्डलसंमारभूषणाच्छादनानि च ॥

लोकेद्यावाहनं तद्वदिषवासनकं तथा ।

कुर्याद्विद्यापलादृष्विमासहस्राच्च द्याक्तिर्तेः ॥

दाकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।

दिग्गजाष्टकसंयुक्तं पड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।

शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितम् ॥

वस्वादित्यमरुद्धभं महारत्नसमन्वितम् ॥

वस्वादित्यमरुद्धभं महारत्नसमन्वितम् ॥

वैतस्तेरङ्गुल्द्यातं यावदायामविस्तरम् ॥

कौदोयवस्त्रसंयुक्तं तिलद्वोणोपरि न्यसेत् ।

तथाऽष्टादश् धान्यानि समन्तात्परिकर्पयेत् ॥

+ अयं श्लोको न विद्यते क. घ. पुस्तकयोः ।

१ क. ख. घ. °मरच°। २ क. ग. °मिप वे। ३ ख. घ. धिः । अे। ४ ख. ग. ^{*}तः। इ.लशद्व । ५ ग. विस्तृतेर । ६ क. घ. *संधीतं ति ।

(दानप्रकरणम् ८) इयामाकघान्ययवमुद्गतिलाणुमाषगोधूमकोद्रवकुल्त्यसतीनशिभ्नैः ।

अष्टादशं चणकलायमयोष्टराजमाषियञ्चसहितं च ममूरमाहः ॥

पूर्वणानन्तसंयुक्तं प्रद्युक्तं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदानानिरुद्धमतः परम् ॥
अग्निमुक्तरतो हेमवासुदेवमतः परम् ॥
समन्तार्हुंडपीठस्थानर्चयेत्काञ्चनान्नुधः ।
स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान्पूर्णकुम्मान्दशैव तु ॥
दशैव धेनवो देथाः सहेमा वरदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
मक्ष्यमोज्यात्रदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ।
होर्माधिवासनान्ते तु स्नापितो वेदपुंगवैः ॥
इममुच्चारयेन्मस्त्रं जिः कृत्वाऽथ प्रदक्षिणम् ।

अ नमीऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम जगत्सवित्रे भगवन्तमस्ते ।
सप्तिषिलोकामरभूतलेश गर्भण साध वितराभिरक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्ड दोषाः प्रलयं प्रयान्तु ॥
देवं प्रणम्यामराविश्वगमें द्याद्विनेम्यो दशधा विमज्य ।
मागद्वयं सत्र गुरोः प्रकल्प्य समं भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
स्वल्पेषु होमं गुरुरेक एव कुर्याद्वयेकाग्निविधानयुक्त्या ।
स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तिर्थयोक्तवस्त्रामरणादिकेन ॥
इत्यं य एतदिखलं पुरुषोऽनुकुर्योद्वसाण्डदानमधिगम्य महद्विपानम् ।
निर्धृतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारेरानन्दकृत्यदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
संतारयेत्यितृपितामहपुत्रपौत्रेवन्धृप्रियातिथिकलत्रशताष्टकं सः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौष्यानन्दयेच जननीकृलमप्यशेषम् ॥

इति पात्स्ये ब्रह्माण्डदानविधिः।

अत्र भविष्योत्तरीया विशेषाः—

१ क. °न्यतिलमुद्गॅर्यवाणु । २ ख. ग. घ. छ. °शिष्टैः । भ । ३ क. घ. भ । स । ४ क. °हुरुपी । ५ ख. °नाट्बुधः । ६ ख. घ. °मादिवा । ७ ख. तु स्यापि । ८ क. 'खिनस्ते । ९ क. 'त्रावाशि ।

" ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा सर्वज्ञक्षणसंयुतम् । देवासुरैर्मनुष्येश्च गन्धवेरिगराक्षसैः ॥ संयुक्तं च नदीभिश्च समुद्रैः पर्वतेस्तथा । विमानशतकोटीमिर्मूषितं च सरीवरैः " ॥

सथा—" तस्याङ्क कल्पयेद्राजन्भुवनानि चतुर्दश "।

तथा—" कलश(शकल)द्वयसंयुक्तं घटाकारं सुसंहतम् "।

तथा—" पुष्पमण्डिपकां कृत्वा तत्र संस्थापयेद्बुधः ।
तिलद्रोणोपरिगतं कुङ्कुमक्षोदचर्चितम् ॥
वासोयुग्मेन संखाद्य धूपगन्धीदिवासितम् ।
अष्टादशैव धान्यानि द्रोणमात्राण्यथाऽऽहरेत् ॥
गृहे वा मण्डेप वाऽपि स्थापयेत्तं विचक्षणः " ।

तथा— " ब्रह्मविष्णुशिवानां च तन्नाम्ना जुहुयात्तिलान् । अयुतं होमयेत्पश्चान्महाव्याद्धतिभिर्नृप ॥ रद्रजापश्च कर्तव्यस्तस्यैवानन्तरं बुधैः । ततः पर्वसमीपे तु स्नातः शुक्ताम्बरः श्राचिः ॥ व्रह्माणं पूजयेद्धक्त्या गृहीतसुकुमाञ्जलिः । नमो जगत्प्रतिष्ठाय विश्वधास्ने नमोऽस्तु ते ॥ वाद्ययान्तर्निमन्नाय ब्रह्माण्डे शुभक्तद्भव । ब्रह्माण्डोदरवर्तीनि यानि सत्त्वानि कानि चित् ॥ तानि सर्वाणि मे पृष्टिं प्रयच्छन्त्वतेतुलां तथा । ब्रह्मा विष्णुश्च रुँद्धश्च लोकपालास्तथा ग्रहाः ॥ नक्षत्राणि तथा नागा ऋषयो मरुतस्तथा । सर्वे मवन्तु मे प्रीताः सप्त जन्मान्तराणि च ॥ इत्युचार्य ततो दद्याद्वह्माण्डं सर्वकामदम् । सदक्षणं च तत्कृत्वा दिवसंस्थान्पुजयेद्विजान् " ॥ इति भविष्योत्तरे विशेषतो ब्रह्माण्डदानविधिः ।

" मतस्य उवाच— करुपपादपदानारूयमतः परमनुत्तमम् । महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

१ क. 'सै: । समन्वितं न' । २ क. ग. 'न्धाधिवा' । ३ क. 'न्त्वस्तिलां । ४ सा. रहाश्व । ५ क. घ. 'म् । प्रदे ।

याज्ञवल्वंयस्पृतिः।

आबाराध्यायः] (दानप्रकरणम् <)

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कृत्वा छोकेशावाहनं तथा ॥ ऋत्विगमण्डपसंस्कारभूषणाच्छादनादिकम् । काश्वनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥ नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्। शक्तितिश्वपछाद्ध्वेमासहस्राद्धि कारयेत्॥ अथ तप्तमुवर्णस्य कारयेत्कल्पपादपम् । गुडप्रस्थीपरिष्टाच सितवस्रयुग वृतम् ॥ ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पश्चशाखं सभास्करम् । कामदेवमधस्ताच सकलत्रं प्रपूजयेत् ॥ संतानं पूर्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन करपयेत्। मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्धे घृतोपरि ॥ पश्चिमे पारिमद्रं तु सविष्या सह जीरके। मुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥ तृतीयांशेन कुर्वात तिलेन फलसंयुतम् । कीशेयवस्रसंयुक्तानिक्षुमालासमन्वितान् ॥ तथाऽष्टौ पूर्णकलशान्यादुकासनभाजनम् । दीपकोषानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ॥ फलमास्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् । तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकरूपयेत्+ ॥ ॐ नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वंमराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ यस्मात्त्वमेव विश्वातमा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः। मृतीमूर्वे परं बीजमतः पाहि सनातनम् ॥ स्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । संतानाद्यरुपेतः सन्पाहि संसारसागरात् ॥

⁺ इत उत्तरमेकः श्लोकोऽधिकः क. घ. पुस्तकयोः—" होमाधिवासनान्ते च स्नापितो द्विजपुंगवैः । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतदु(मृ)दीरयेत् " इति ॥

९ क. घ. "संभार"। २ ख. ग. "द्धि कल्पये"। ३ घ. "गान्वित"। ४ क. घ. "भीसिंदितं। ५ क. ख. पूर्वक"।

एवमामन्त्र्य तं दद्याहुरवे करुपपादपम् ।
चतुम्बिश्चापि ऋत्विग्म्यः संतानाद्यान्प्रकरुपयेत् ॥
(*स्वरेपेष्वेकाञ्चिवत्कुर्याद्गुरुरेवामिपूजितः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान्मवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।)
सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमघफछं छमत् ॥
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणिकंनरैः ।
भूतान्मव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् ॥
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्रपीत्रप्रैपीत्रकान् ।
विमाननार्कवर्णन विष्णुलोकं स गच्छति ॥
दिवि करुपश्चतं तिष्ठद्वानराजो मवेत्नरः ।
नारायणबलोपतो नारायणपरायणः ॥
नारायणकथासक्तो नारायणपरायणः ॥

इति पातस्ये कल्पवृक्षदानविधिः। अस्य भविष्योत्तरे विशेषः--

" श्रीमगवानुवाच — अपुत्रः पुरुषो यश्च नारी वा पर्वतात्मने ।
सौवर्णस्तेन दातव्यः करुपवृक्षो गुणान्वितः ॥
कृत्रिमं वाऽपि गृह्णीयाद्वृक्षं वा स्थावरादिकम् ।
अन्यनातोऽथ वा पुत्रः पुत्रत्वे परिकरुपयेत् ॥
तेन पुत्रवतां लोके गच्छेद्देवि न संशयः ।
करुपवृक्षस्तु कर्तव्यः शुद्धकाञ्चनसंभवः ॥
वहुशाखः सुपणीङ्गो ह्यनेककुसुमान्वितः ।
महास्कॅन्धः सुद्धपश्च रत्नालंकृतविग्रहः ॥
फलानि तस्य दिव्यानि सौवर्णीन प्रकरुपयेत् ।
राजतं चैव कुर्वीत समन्तात्पीठमुत्तमम् ॥
प्रवालाङ्कुरसंपृक्तं मुक्तादामविल्यान्वतम् ।
चतुष्कोणेषु कुर्वीत चतुरः काञ्चनद्रमान् ॥

^{*} धनुश्चिहान्तर्गतप्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

१ क. घ. °नादीन्प्र"। २ ख. 'ल्पे स्वैका"। ३ ख. °प्रपुत्र"। ४ क. ख. °स्कन्दः स्वरू"। घ. °स्कन्दः सुरू"। ५ क. 'विभूषित"।

यात्रवल्क्यस्पृतिः ।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

सुवर्णस्य प्रमाणं तु कथयामि वरानने । सहस्रेण तदर्धेन तस्याप्यर्धेन वा पुनः ॥ कारयेत्करूपवृक्षं तु सर्वकामसमृद्धये । चन्द्रसूर्योपरागे तु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ॥ जनमर्से विषुवे चैव युगाद्यास्वथ वा पुनः । नद्यास्तीरे गृहे वाडापे देवतायतनेडापे वा । प्रागुदक्प्रवणे देशे मण्डपं तत्र कारयेत् ॥ दशहस्तप्रमाणेन कुण्डमेकं सुशोमनम्। आग्नेय्यां कारयेद्राजन्मेखलात्रयभूपितम् ॥ तत्र च ब्राह्मणा योज्या ऋग्यजुःसामपौठकाः । उपदेष्टा च तत्रैव द्वितीयः पश्चमोऽपि वा ॥ सर्वीभरणसंपन्नास्ताम्रपात्रविभृषिताः । गुडप्रस्थोपरिष्टाच स्थापयेत्कलपपादपम् ॥ वसविष्णुशिवोपेतं पश्चशाखं समास्करम् । कामदेवमधस्ताच सकलत्रं प्रकरूपयेत् ॥ संतानं सह गायञ्या पूर्वतो छवणोपरि । मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सह तथा घृते ॥ पश्चिमे पारिजातं च उमया सह जीरके । मुरभीसहितं तद्वतिलेषु हरिचन्दनम् ॥ कौशेयवस्रसंयुक्तानिक्षुमार्ग्यसमन्वितान् । तयाऽष्टी पूर्वकछशान्सर्भेन्तात्परिकरूपयेत् ॥ असौ प्रणयनं कृत्वा अधिवास्य तु पादपम् । होमं च बाह्मणाः कुर्युः मुशुद्धेनान्तरात्मना ॥ आघाराबाज्यभागौ च पूर्वे हुत्वा विचक्षणः । ति क्रिके स्थापितान्देवान्होमेनाऽऽप्याययेत्ततः ॥ महाव्याद्धतिभिश्चैव होमं कुर्युस्ततः परम् । अयुतेन मवेत्सिद्धिर्यज्ञस्य वरवर्णिनि ॥ ततः प्रभाते चोत्थाय स्नात्वा शुक्ताम्बरः शुचिः । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

१ घ. °पारगाः । उ' । २ क. घ. °लाफलान्वि । ३ क. घ. पूर्णक । ४ ख. "मन्त्रान्परि । ५ स. 'बेत्पुनः । म । ६ ख. ग. "तदुदी ।

नमस्ते करूपवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायके । वृद्धिप्रदाय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ यस्मास्वमेव विश्वातमा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः। मृतीमूर्तं परं बीजमतः पाहि सनातनम् ॥ एवमामन्त्र्य तं दद्याद्वरवे करूपपादपम् । चतुर्म्यश्राथ ऋत्विग्म्यः संतानादीन्प्रकरुपयेत् ॥ अनेन विधिना यस्तु दानमेतत्प्रयच्छति । तस्य पुण्यफलं देवि शृणुष्व गदतो मम ॥ नारी वा पुरुषो बाडापे स तावद्भवि दुर्छभः । मातृतः पितृतश्चेव पुरुषानेकविंशतिम् ॥ तार्येत्कृतकृत्यश्च भवेज्जन्मनि जन्मनि । अवस्थात्रितये यच पापं जन्मदशार्जितम् ॥ तत्क्षालयत्यसंदेहं ब्रह्मलोकं च गच्छति । तत्र बहादिनं स्थित्वा पुनर्याति शिवालयम् ॥ तत्रापि मुचिरं कालं क्ष्मिमित्वा पुण्यलोकतः । एवमादि वसित्वा तु मनुष्यो जायते पुनः ॥ अरोगी वळवाञ्जूरो रूपवान्मुमगस्तथा। दश जन्मानि कुरुते राज्यं निहतकण्टकः ॥ नारी वा दानमेताद्धि दस्वा चैतत्फलं छमेत्। एतद्गीर्याः समारुयातं भवेन भवेमेदिना ॥ मया च कथितं सर्वं तव पाण्डुकुछोद्वह ।

हैमं मुरद्धमचतुष्टयसंयुतं च संकरूप्य करूपविटपं प्रतिपादयेयः । विप्राय वेदविदुषे प्रयतोऽद्धि पुण्ये प्राप्तोत्यनरूपमविकरूपमसावमीष्टम् " ॥

इति भविष्योत्तरे कल्पवृक्षदाने विशेषः।

" मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । गोसहस्रप्रदानारूयं सर्वपापहरं परम् ॥ पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।

* अत्रान्तर्भावितण्यथीं गिमः । इंडागमखाऽऽर्षः ।

१ क. ख. घ. प्रभासुर । दृ । २ क. ग. क । ऋदि । ३ क. ग. लं वसित्वा । ४ स्त. घ. विवेदि ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(इानप्रकरणम् ८)

पयोवतिस्त्ररात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥ छोकेशाबाहनं कुर्यातुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्याद्वोमकायं तथैव च ॥ ऋत्विग्मण्डलसंभारभूषणोच्छादनादिकम् । वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् ॥ गोसहस्राद्विनिष्कृष्य गवां दशकमेव च। गोसहस्रं बहिष्कुर्योद्धस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥ सुवर्णशृङ्गामरणं रै।प्यपादसमन्वितम् । अन्तः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्येस्तु पूजयेत्॥ मुवर्णघाण्टकोपेतं हेमपेष्टरछंकृतम् । कौरोयवस्त्रसंवीतं गन्धमारुयसमन्वितम् ॥ हेमरत्नमयैः शृङ्गेश्वामरेरुपशोभितम् । पादुकोपानहच्छत्रमाजनासनसंयुतम् ॥ गवां दशकमध्ये स्यात्काञ्चनो नन्दिकेश्वरः । कौरायवस्त्रसंवीतो गन्धमारुयविभूषितः ॥ छवणद्रोणशिखरे मालेक्षुफलसंयुतः । कुर्यात्पलकातादृष्वं सर्वमेतदंसंशयम् ॥ शक्तितः पल्रसाहस्रं त्रितयं यावदेव तु । गोशतेऽपि दशांशेन सर्वमेतस्समाचरेत्॥ पुण्यकालं समासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः । सर्वीषध्युदकस्नानैः स्नापितो वेदपुंगवैः ॥ इममुचारयेन्मन्त्रं गृहीतकुमुमाञ्जलिः । ॐ नमो विश्वमूर्तिम्यो विश्वमातृम्य एव च ॥ विश्वीधिवासिनीम्यश्च रोहिणीम्यो नमे। नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः॥ ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः । गावो ममात्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव हि ॥ गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । यस्मात्त्वं वृषद्धपेण धर्म एव समातनः ॥

अष्टमूर्तेराधिष्ठानमतः पाहि सनातनम् । इत्यामच्य ततो दद्याहुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥ सर्वोपकरणोपेतं गोयुगं च विचक्षणः। ऋत्विगम्यो धेनुमेकैकां दशान^{ां} विनिवेदयेत् ॥ दश पञ्चाथ वा दद्यादन्येम्यस्तदनुज्ञया । नैका बहुम्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत्।। बह्वचश्रेकस्य दातव्याः श्रीमतौऽऽरोग्यवृद्धये । पयोत्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रेदः ॥ श्रावयेच्छृणुयाद्वाऽपि महादानानुकीर्तनम् । तिह नं बहाचारी स्याद्य इच्छेद्विपुछां श्रियम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत्। सर्ववावविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः ॥ विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना । सर्वेषां होकपाहानां होके संपूज्यतेऽमरैः ॥ प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेत्पुत्रपै।त्रसमन्वितः । सप्त छोकानातिकम्य ततः शिवपुरं व्रजेत् ॥ शतमेकोत्तरं तद्वत्पितूणां तारथेद्वुधः । मातामहानां तद्वच पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ यावत्करूपशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्पुनः । अश्वमेषदातं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥ वैष्णवं लोकमास्थाय ततो मुच्येत बन्धनात् । वितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्तप्रदं द्वाभम् ॥ अपि स्यात्स कुछेऽस्माकं पुत्रो दौहित्र एव वा । गोसहस्रप्रदेश भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥ तस्य कर्मकरो वा स्याद्षि द्रष्टा तथैव च । संसारसागरादस्माद्योऽस्मान्संतारयिष्यति "॥

इति मात्स्ये गोसहस्रदानविधिः।

" मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधि परम् । सर्वकामँप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥

१ क. °ता सर्वसिद्धै। २ ग. °स्नकम्। धाः। ३ घ. "दं नरम्। अ। ४ स. भफलं नृः।

याञ्चवल्वयस्मृतिः ।

आषाराध्यायः }

(दानप्रकरणम् ८)

छोकेशावाहनं तद्वद्वोमः कार्यो विचक्षणैः । तुलापुरुषवत्कुर्यात्कुण्डमण्डपवेदिकाम् ॥ खर्पेष्वेकाभिवत्कुर्याद्वरुरेव समाहितः। काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं बत्सं च कास्येत् ॥ उत्तमा पलसाहस्रा तद्र्वेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ॥ शक्तितिख्रपलादुर्ध्वमशक्तोऽपि हि कारयेत्। वैद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्विताम् ॥ न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलंकृताम् । कुम्माष्टकफडोपेतां नानाफडसमन्विताम् ॥ तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकरूपयेत्। इक्षुद्ण्डाष्टकं तद्वनानाफलसमान्वितम् ॥ भाजनं चामरं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा।

कौरोयवस्रद्वयसंप्रयुक्ता दीपातपत्रामरणाभिरामा । सचामरा कुण्डलिनी सघण्टा गर्लेतिका पादुकरौप्यपादा '' ॥

गलेविका गलभूषणम्।

" रतिश्र सर्वेः परितोऽभिनुष्टा हरिद्रया पुष्पफर्छरनेकैः । अजाजिकुस्तुंबुरुशर्कराभिवितानकं चोपारे पञ्चवर्णम् ॥ स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेतां गुरुणोक्तमन्त्रीद्विनाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥ त्वं सर्वदेवगणमन्दिरसङ्गमूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानाम्। स्वद्दानशस्त्रशक्तिक्रतपातकै।घः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥ लोके यथेप्पितफलार्थविषायिनीं त्वामासाद्य को हि भवदुः खमुपैति मर्त्यः । संसारदुः खशमनाय ददस्व कामं त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ॥ आमन्डय रूपकुछशीछगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रद्यात् । प्राप्तोति धाम स पुरंदरदेवनुष्टं कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुभौछेः "।। इति मात्स्ये कामधेनुमदानविधिः।

मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधि शुमम् । यस्य प्रदानाद्भवने अनन्तं फलमश्रुते ॥

९ क. ग. °लिनिका। घ. °लित्रिका। २ क. ग. °लिनिका। घ. °लित्रिगेल । ३ ख. °जिकुंतुम्बु६° । ४ ख. घ. प्रसादाङ्ध° ।

पुण्यां तिथि समासाद्य कुर्योद्धाद्यणवाचनम् । छोकेशावाहनं तद्वत्तुछापुरुषदानवत् ॥ ऋत्विभण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । अरुपेप्वेकाञ्चिवत्कुर्याद्धेमवानिमलं बुधः ॥ स्थापयेद्वेदिमध्ये तु काष्णीजिनतिलोपारे । कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥ शक्तितस्त्रिपलाद्ध्देमासहस्रपलं बुधः । पादुकोपानहच्छत्रचामरासनमाजनैः ॥ पूर्णकुम्माष्टकोषेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् । शब्यां सोपस्करां तद्वद्धेममार्तण्डसंयुताम् ॥ ततः सर्वेषिधिस्नोनस्नापितं वेदपुंगवैः । इममुचारयेन्मन्त्रं गृहीतकुमुमाञ्जिष्टः ॥ नमस्ते देव देवेश वेदाहरणलम्पट । वाजिरूपेण मामस्मात्पाहि संसारसागरात्।। रवमेव सप्तथा भूत्वा छन्दोरूपेण मास्करम् । यस्मौद्भमयसे लोकानतः पाहि सनातन ॥ एवमुचार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्। दस्या पापक्षयाद्धानोर्छोकमभ्येति शाश्वतम् ॥ गोभिविभवतः सर्वानृत्विजश्राभिपृजयेत्। सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥ सर्वे शय्यादिकं दत्त्वा भुज्जीत तिलमेव च । पुराणश्रवणं तद्वत्कारयेद्धोजनादिकम् ॥

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः संपूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः । विमुक्तपापः स पुरं मुरारेराप्तोति सिद्धैरभिपूजितः सन् "॥ इति मात्स्ये हिरण्याश्वदानम् ।

44 मत्स्य उवाच--अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पुण्यमश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य कृत्वा बाह्यणवाचनम् ।
छोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुपदानवत् ॥

⁹ क. 'जिमुखं। स. 'जिससं। २ स. घ. 'क्षानं स्ना'। ३ स. घ. कृत्वा। ४ क. ग. 'रमाद्राम'। ५ क. ग. 'वि दंव'। ६ क. ग. 'रं पुरा'।

(दानप्रकरणम् ८)

ऋत्विगमण्डपसंभारभृषणाच्छादनादिकम् । कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा काश्वनं कारयेद्रथम् ॥ सप्तार्थं चतुरश्वं वा चतुश्वकं मुक्बरम् । ऐन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ॥ छोकपाछाष्टकोपेतं पद्मरागदछान्वितम् । चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टादशैव तु ॥ कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्। महियेक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ॥ यो यद्भक्तः पुनान्कुर्यात्स तन्नाम्नाऽधिवासनम् । छत्रचामरकै।शेयवस्त्रोपानहपादुकाः ॥ गोभिर्विभवतः सार्धे दद्याच शयनासनम् । आभारात्रिपलादूध्वं शक्तितः कारयेह्यः॥ अधाभिरथ संयुक्तं चतुर्भिर्वाऽथ वाजिभिः। द्वाभ्यामथ युतं दद्याद्धेमसिंहध्वजीन्वितम् ॥ चक्ररक्षावुभी तद्वतुरगस्थावथाश्विनौ । पुण्यकालमथा ऽऽसाद्य पूर्ववत्स्नापितो द्विजैः ॥ त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । शुक्रमाल्याम्बरी दद्यादिमं मन्त्रमुदीरैयेत् ॥

ॐ नमे। नमः पापविनाशनाय वेदात्मने वेदतुरंगमाय ।
धाम्नामधीशाय मवाभवाय पापौधदावानछ देहि शान्तिम् ॥
यस्त्रकादित्यमरुद्गणानां त्वभेव धाता परमं निधानम् ।
यतस्ततो मे हृद्यं प्रयातु धर्मेकतानत्वमघौधनाशात् ॥
इति तुरगरथप्रदानमेवं भवभयमृदनमत्र यः करोति ।
स कलुषपटछैर्विमुक्तदेहः परममुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभावमाक्रम्य मण्डलमखण्डमचण्डमानोः ।
सिद्धाङ्गनानयनपट्पदपीयमानवक्त्राम्बुजोऽम्बुनभवेन चिरं सहाऽऽस्ते ॥
इति पठति शृणोति वा य इत्थं कनकतुरङ्गरथप्रदानमस्मिन् ।

न स नरकपुरं प्रयाति जातु नरकरियोर्भवनं प्रयाति भूयः "॥

१ क. घ. भालेक्षुरथसं । २ घ. 'जाङ्कित' । ३ ग. घ. 'रयन् । ॐ । र घ. 'यं पुनातु । ५ क. ग. °मेतं भव' । ६ घ. 'ण्डरारेमः । सि ।

इति मात्स्ये हिरण्याश्वरथदानम् ।

"मतस्य उवाच-अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुमम् । यस्य प्रदानाच हरेभेवनं याति मानवः ॥ पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् । विप्रवाचनकं कुर्याछोकेशावाहनं बुधः॥ ऋत्विगमण्डलसंभारमूषणाच्छादनादिकम् । अत्राप्युपोषितस्तद्वद्वाह्यणैः सह भोजनम् ॥ कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् । वलभीमिविचित्राभिश्चतुश्चकसमन्वितम् ॥ छोकपाछाष्टकोपेतं ब्रह्माकिशिवसंयुतम् । मध्ये नारायणोपेतं छक्ष्मीपृष्टिसमन्वितम् ॥ कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् । तथाऽष्टादश घान्यानि माजनीसनचन्दनैः ।। दीपकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम् । ध्वजे तु गरुडं कुर्यात्कूबराग्रे विनायकम् ॥ मानाफलसमायुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् । कौरायकं पञ्चवर्णमम्लानकुसुमान्वितम्॥ चतुभिः कल्हौः सार्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् । चतुर्भिर्हेममातङ्गेर्मुक्तादामविमूपितम् ॥ स्वरूपतः करिम्यां च युक्तं कृत्वा निवेदयेत्। कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमामाराद्यि शक्तितः ॥ प्ततो मङ्गल्हाच्देन स्निपतो वेदपुंगवैः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुमुमाञ्जि ।। इममुचारैयेनमन्त्रं ब्राह्मणेम्यो निवेदयेत् ।

नमो नमः शंकरपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
त्वं सेव्यसे वेदपुराणयज्ञैस्तेजोमय स्यन्दन पाहि तस्मात् ॥
यत्तत्पदं परमगुद्धातरं मुरारेरानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।
योगैकमानसदृशो मुनयः समाधी पश्यन्ति तत्त्वमासि नाथ रथेऽधिरूढः ॥
यस्मात्त्वमेव मदसागर्संस्रुतानामानन्दभाण्डभृतेमन्धनयानपात्रम्(१) ।

९ क. ग. प्रसादाद्भवनं वैष्णवं या'। २ क. ग. "नानि सचे । ३ घ. "रयन्मे । ४ घ. "रमप्रु । ५ घ. "तसक्तरयात्रपा"। ६ क. ग. "न्थरया"।

(दानप्रकरणम् ८)

तस्मादघीषशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेमरथमाधवसंप्रदानम् ॥
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं यः कारयेत्सकलपापविमुक्तदेहः ।
विद्याघरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं प्राप्तोति तत्पदमतीन्द्रियमिन्दुमीलेः ॥
कृतदुरितवितानांस्तूल्लसद्विज्ञालन्यतिकरकृतदाहोद्वेगभानोऽपि मन्धून् ।
नयति च पितृपौत्रात्रीरवादप्यशेषान्कृतगजरयदानः शाक्षतं सेद्य विष्णोः" ॥

इति मात्स्ये इस्तिरथदानम्।

" मत्स्य उवाच—अधातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । पञ्चलाङ्केलकं नाम महापातकनाशनम् ॥ पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् । भूमिदानं नरो दचात्पञ्चलाङ्गॅलकान्वितम् ॥ खर्वटं खेटकं वाडांपे ग्रामं वा सस्यशालिनम् । निर्वतनशतं वाडापे तद्धं वाडापे शक्तितः ॥ सुरदारुमयान्कृत्वा हलान्पञ्च विचक्षणः । सर्वोपकरणैर्युक्तांस्तथा तान्पञ्च काञ्चनान् ॥ वृषलक्षणसंयुक्तान्दरीवे च घुरंघरान् । सुवर्णशृङ्कामरणान्मुक्तालाङ्क्र्रहाभितान् ॥ रीप्यपादाम्रतिलकात्रक्तकौरोयभूषणान् । स्रग्दामचन्दनयुता>शालायामधिवासयेत् ॥ पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पयसा निर्वेषेस्रह्न । एतस्मिनेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मै निवेदयेत् ॥ पलाशसमिषस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा । नुलापुरुषवत्कुयीलोकेशावाहनं बुधः ॥ ततो मङ्गलशब्देन शुक्तमास्याम्बरोऽथ सः। आह्य द्विजदांपत्यं हेमसूत्राङ्गुडीयकैः ॥ कौरोयवस्रकटकैर्मणिभिश्वामिप्जयेत्। श्चर्यां सोपस्करां तद्वद्वेनुमेकां पयस्विनीम् ॥ तथाऽष्टादश धान्यानि समन्ताद्धिवासयत्। ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुमुमाञ्जिलेः ॥

१ क. ग. घ. ेतः । क्षतदुरितविताबाबुत्ते । २ क. घ. धाम । ३ घ. क्षालिकं । ४ क. ख. म. क्षिका । ५ क. व व व्यंभे ।

इममुचारयेनमञ्जभथ संविनिवेदयेत् । यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥ धुरंधराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्धिः शिवाऽस्तु मे । यस्माच भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षेढिशीम् ॥ दानान्यन्यानि मे मिक्तिधर्म एव दृढा मवेत् । दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशदण्डा निवर्तनम् ॥ त्रिमागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः । मानेनानेन यो द्यान्तिवर्तनशतं बुधः ॥ विधिनाऽनेन तस्याऽऽशु क्षीयते पापसंहतिः । तद्धमथवा द्याद्षि गोचर्ममात्रकम् ॥ मवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ।

यावन्ति छाङ्गेछकमार्गमुखानि भूमेस्तासां पतेर्नुहितुरङ्गकरोमकाणि ।
तावन्ति शंकरपुरे स समानि तिष्ठेद्ध्मिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धविकिनरसुरासुरसिद्धसंघैराधूतचामरमुपेत्य महद्धिमानम् ।
संपूज्यते पितृपितामहबन्धुयुक्तः शंभोः पुरं ब्रज्ञति चामरनायकः सन् ॥
नेन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमम्युपैति गोभूभिछाङ्गर्लेघुरंघरसंप्रदानात् ।
तस्मादचै।घपटलक्षयकारि भूमेदीनं विधेयमतिभूतिभैवामवाय "॥

इति मात्स्ये पश्चलाङ्गलकपदानम् ।

" मत्स्य उवाच — अथातः संप्रवक्ष्यामि घरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नूणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥

कारयेत्पृथिवी हैमी जम्बृद्धीपानुकारिणीम् ।

मयीदापर्वतमयी मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमायुताम् ।

नदीनदैशतोपेतां सप्तसागरविष्टिताम् ॥

महारत्नसमाकीणाँ वसुरुद्राकिसंयुताम् ।

हेम्नः पलसहस्रेण तदर्थनाथ शक्तितः ॥

शतत्रयेण वा कुर्याद्विशतेन शतेन वा ।

कुर्यात्पञ्चपलादृष्विमशक्तोऽपि विचक्षणः ॥

१ स. °त्। इस्ताद्देवगणैः सर्वेः स्था°। २ स्त. ग. °र्स्थरो°। ३ क. स्त. ग. °ङ्गलिक°। ४ स. [†]लपुरंदरे । ५ घ. °भयाभ°। ६ क. ग. °ङ्गलिक°। ७ क. स्त. ग. °द्समोपे°।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराष्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

तुलापुरुषवत्कुर्योल्लोकेशावाहनं वुधः । ऋत्विगमण्डलसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत् । तथाऽष्टादञ्च धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥ तथाऽष्टौ पूर्णकलशान्समन्तात्परिकल्पयेत्। वितानकं च कैशियं फलानि विविधानि च ॥ तथांऽशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च । इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥ शुक्रमाल्याम्बरधरः शुक्राभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुमुमाञ्जलिः ॥ पुण्यकालमथाऽऽसाद्य मन्त्रानेतानुदाहरेत्। अ नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः॥ धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुंघरे । वसून्धारयते यस्माद्वसुधा तेन निर्मेळा ॥ वमुंघरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् । चतुर्भूखे।ऽपि नो गच्छेद्यस्मादन्तं तवाचले ॥ अनन्तायै नमस्तस्मात्पाहि संसारकर्दमात् । स्वमेव छक्षीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥ गायत्री ब्रह्मणः पार्थे ज्योत्स्ना चन्द्रे स्वी प्रभा । बुद्धिर्वृहस्पतौ ख्याता मेघा मुनिपु संस्थिता ॥ विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वंभरा मता । स्थितिर्धृतिः क्षमा क्षाणी पृथ्वी वसुमती रसा। एताभिर्मृतिभिः पाहि देवि संसारसागरात् ॥ एवमुचार्य तां देवीं ब्राह्मणेम्यो निवेद्येत् । धरार्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥ शोपं चैवाय ऋत्विम्ध्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत्। अनेन विधिना यस्तृ दद्याद्धेमधरां बुधः ॥ पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीनालमालिना ॥

९ स्त. "ण्डक्तलशानि । २ क. ग. घ. "व भुव" । ३ स. दात्री । ४ ग. निर्मिता ।

386

नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् । वितृपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिः(तिम्) ॥

इति पठित य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गादिष कलुषितानैर्युक्तदेहः समन्तात्। दिवममरवधूभिर्याति स प्रार्थ्यमानः पदममरसेहस्नैः सेवितं चन्द्रमीछेः "॥

इति मात्स्ये हैमपृध्वीदानम्।

⁴⁴ मस्य उवाच-अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । विश्वचकमिति रूयातं महापातकनाशनम् ॥ तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचकं च कार्येत्। श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्धेन तु मध्यमम् ॥ तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्। अन्यद्विंशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥ षोडशारं ततश्चकं भूषणैरष्टघाऽऽवृतम् । नामिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥ शङ्खपद्मौ च पार्धे तु देव्यष्टकसमावृतम्। द्वितीयावरैणे तद्वत्पूर्वतो जलशायिनम् ॥ अत्रिर्भृगुर्विसिष्ठश्च ब्रह्मा कर्यप एव च । मत्स्यः कुर्भो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ॥ रामो रामश्र कृष्णश्र वुँद्धः कल्कीति च कमात्। तृतीयावरणे गौरी मातृभिवेसुभिर्वृता ॥ चतुर्थे द्वादशाऽऽदित्या वेदाश्चत्वार एव च । पश्चमे पश्च भूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ॥ लोकपालाष्टकं पष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च । सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कार्येत् ॥ अन्तरान्तरतो देवान्विन्यसेदष्टमे पुनः । तुलापुरुषवत्सर्वे समन्तात्परिकरूपयेत् ॥ ऋत्विगमण्डलसंभारमूषणाच्छादनादिकम् । विश्वचकं ततः कुर्यात्कृष्णाजिनतिलोपरि ॥ तथाऽष्टादश धान्यानि रसाश्च छवणाद्यः ।

(दानप्रकरणम् 🗸)

वूर्णकुम्भाष्टकं चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥ भाल्येक्षुफछरत्नानि वितानं चैव कल्पयेत्। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः गुरुगम्बरो गृही ॥ होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः । इममुच्चारयेनमन्त्रं त्रिः कृत्वाऽथ प्रदक्षिणम् ॥ नमो विश्वमयायेति विश्वचकात्मने नमः। परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्मात् ॥ तेज्ञामयमिदं यस्मात्सदा पदयन्ति योगिनः। तदिदं त्रिगुणातीतं विश्वचकं नमाम्यहम् ॥ बासुदेवे स्थितं चकं चक्रमध्ये चे मौधवः । अन्वान्वाधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ॥ चकं विश्वमयं यस्मान्सर्वपापहरं हरेः। आयुषं चाँपि वासश्च भवादुद्धर मामतः ॥ इत्यामन्त्रय च यो दद्याद्विश्वचक्रममत्सरः। विमुक्तः सर्वपावेभयो विष्णुलोके महीयते ॥ वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्वाहुः सनातनः। सेव्यतेऽप्तरसां संवैर्वसेत्करूपशतत्रयम् ॥ प्रणमेद्वा खयं कृत्वा विश्वचकं दिने दिने । तस्याऽऽयुर्वर्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला मवेत् ॥ इति सक्छजगत्सुराधिवासं वितरति यस्तपनीयषोडशारम् । हरिमवनमुपागतः स सिद्धैश्विरमभिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥ अमुद्रशनतां प्रयाति शत्रोर्भदनमुद्रशनतां च कामिनीनाम् । स सुदर्शनकेशवानुरूपः कनकसुदर्शनदानदम्भपापः॥ कृतगुरुदुरितारिषोद्धशारप्रवितरणप्रवराकृतिर्भुरारेः। अभिभवति भवोद्भवानि भित्तवा भवमभितो भवने भयानि भूयः " ॥

इति मात्स्ये विश्वचकदानम्।

" मत्स्य उवाच—अभातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । महाकल्पलेता नाम पातकाविनाशनम् ॥

९ क. ग. च साधकः । भे । २ घ. मानवः । ३ ख. ^०रेः । विश्वचक्रमिदं यस्मास्सर्वपापहरी हरेः । आै। ४ क. ग. चाधिवा^०। ५ क. ख. घ. ^०लतां ना^०।

पुण्यां तिथि समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । ऋत्विग्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ तुलापुरुषवत्कुर्याले।केशावाहनादिकम् । चामीकरमयीः कुर्योद्दशः करूपछताः शुभाः ॥ नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभृषिताः । विद्याधरसुवर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः ॥ हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहंगमैः । छोकपाछानुकारिण्यः कर्तव्यास्तामु देवताः ॥ ब्राह्मीमनन्तशार्कि तां छवणस्योपरि न्यसेत्। अधस्ताल्लतयोर्भध्य पद्मशङ्ककरे शुभे ॥ इभासनस्था च गुडे पूर्वतः कुछिशायुधा । अजेनावस्थिताऽऽग्नेयी स्नुवपाणिरधानले ॥ याभ्यां महिषमारूढा दण्डिनी तण्डुलोपारे । घृतेन नैऋती स्थाप्या सखङ्गा दक्षिणाऽपरे ॥ वारुणी वारुणे क्षीरे ऊपस्था नागपाशिनी । पताकिनी च वायब्धे मृगस्था शर्करोपारे ॥ सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्किनी निधिसंस्थिता । माहेश्वरी वृषगता नवनीते त्रिशूछिनी ॥ मालिन्यो वरदास्तद्वत्कर्तव्या बालकान्विताः । शक्त्या पञ्चपछाद्ध्रमासहस्रात्प्रकरूपयेत् ॥ सर्वासामुपरिष्टाच पञ्चवर्ण वितानकम् । धेनवो दश कुम्माश्च वस्त्रयुग्मानि(णि) वैव हि ॥ संन्यसेह्रे च गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्ताम्बरो बुधः ॥ त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रांश्चेतानुदाहरेत् ।

नमा नमः पापविनाशिनाभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः । आशंक्षिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥ इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति ।

१ स्व. 'रेक्प'। २ ग घ. वृषाहरा । ३ क. ग. 'नी पालि'। ४ क. संकमेर्द्रे। ग. संक्रमेर्वगु'।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ॰)
अभिमतफलदे स नौगलोके वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥
पितृशतमापि तारयेद्भवान्धेर्गुरुदुरितौवविद्यातशुद्धदेहः ।
सुरवरवनितासहस्रसंघैः परिवृतमम्बुजसंभवाभिनन्द्यम् ॥
इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकनककरपलताविनिवेदने ।
पठैति यः स्मरतीह तथेक्षते स पदमेति पुरंदरसेवितम् " ॥

इति मात्स्ये कल्पलतादानम्।

मतस्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम् । सप्तसागरकं नाम सर्वेपापप्रणाशनम् ॥ पुण्यं दिनं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । तुलापुरुषवत्कुयील्लोकेशावाहनं वुधः ॥ ऋत्विगमण्डलसंभारमूषणाच्छादनादिकम् । कारयेत्सप्त कुण्डानि काञ्चनानि विचक्षणः ॥ प्रादेशमात्राणि तथाऽरितमात्राणि वा पुनः । कुर्यात्सप्तराखादूर्ध्वमासहस्राच शक्तितः॥ संस्थाप्यानि च सर्वाणि पूर्णानि च तिलोपारे । प्रथमं पूर्येत्कुण्डं छवणेन विचक्षणः ॥ द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः । चतुर्थं च गुडेनैव दम्ना पश्चमभेव च ॥ षष्ठं शकरया तद्वत्सप्तमं तीर्थवारिणा । स्नापयेछवणस्यान्तर्वद्याणं काञ्चनं शुपम् ॥ केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् । भास्करं गुडमध्ये तु द्धिमध्येऽमराधिपम् ॥ शर्करायां न्यसेछक्मी जलमध्ये तु पार्वतीम् । सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥ तुलापुरुषवच्छेषमत्रापि परिकरूपयेत् । ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुंगवैः॥ त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदाहरेत् । नमो वः सर्वसिन्धूनामाधोरम्यः सनातनाः ॥ जन्तूनां स्थानदेश्यश्च समुद्रेश्यो नमो नमः ।

(दानप्रकरणम् ८)

क्षारोदकाज्यद्धिमाधवछावणेक्षुसारामृतेन मुवनत्रयजीवसंघान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्तस्तरमान्ममाप्यचिवधातमछं दिशन्तु ॥
यस्मात्समस्तमुवनेषु भवन्त एव तीर्थामरासुरसुगन्धिमणिप्रतीनम् ।
पापक्षयीध्वरविछेपनभूषणाय छोकस्य विश्वति ततोऽस्तु ममापि छक्ष्मीः ॥
इति ददाति रसामरसंयुतान्सुचिरविस्मयवानिह सागरान् ।
अमछकाञ्चनरत्नचयानसौ पदमुपैति हरेरमराचितम् ॥
सकछपापविधातविराजितं पितृपितामहपुत्रशतत्रयम् ।
नरकछोकसमाकुछमप्यछं झगि(टि)ति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् " ॥

इति मात्स्ये सप्तसागरदानम् ।

" मत्स्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । रत्नधेनु।रिति ख्यातं गोलोकफलदं नृणाम् ॥ पुण्यो तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् । छोकेशावाहनं कृत्वा रत्नधेनुं प्रकल्पयेत्॥ भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा छवणद्रोणसंयुतम् । घेनुं रत्नमयीं कुर्यात्संकल्पविधिपूर्वकम् ॥ स्थापयेत्पद्मरागाणामेकाशीर्ति मुखे बुधः। पुष्परागरातं तद्वद्घोणायां परिकल्पयेत् ॥ छछाटे हैमतिलकं मुक्ताफलशतं हशोः। भृयुगे विद्वभशतं शुक्ती कर्णद्वयं स्मृतम् ॥ काञ्चनानि च शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम्। श्रीवायां नेत्रपुटकं गोभेदकदातात्मकम् ॥ इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैह्(दू)र्वशतपार्श्वकौ । स्फटिकं चोदरे तद्वत्सीगन्धिकशतान्क(त्क)टिः॥ खुरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्ताक्लीमयम् । सूर्यकान्तेन्द्रकान्तानां प्राणे कर्पूरचन्दनम् ॥ कौङ्कुमानि च रोमाणि नामिं रौप्यां च कर्पयेत्। गारुत्मतशतं तद्वदपाने परिकल्पयेत् ॥ अथान्यानि च रत्नानि स्थापथेत्सर्वसंधिषु । कुर्याच्छर्करया जिह्नां गोमयं च गुडात्मकम् ॥

(दानप्रकरणम् ८)

गोम्त्रमाज्येन तथा दिषदुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाप्रे चमरं दधारसमीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुण्डलानि च हैमानि भूषणानि स्वराक्तितः ।
कारयेदेवमेवं तु चतुर्थारोन वत्सकम् ॥
तथा धान्यानि सर्वाणि पादाश्रेक्षमयाः शुभाः ।
नाना फलानि सर्वाणि पञ्चवर्णं वितानकम् ॥
गूवं विरचनां कृत्वा तद्वद्वोमादिकं परम् ।
प्रहत्विरम्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामक्त्रयेत्ततः ॥
गुडधेनुवदावाह्य इमं चोदाहरेत्ततः ।

स्वां सर्वदेवगणधाम यतः पठिन्त रुद्रेन्द्रसोमकमलासनवासुदेवाः ।
तस्मात्समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ते मां पाहि देवि मवसागरपीडिंचमानम् ॥
आमक्तय चेत्यमभितः परिवृत्य मक्त्या दद्याद्विज्ञाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमन्न कृतोपवासः पापैः स मुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥
इति सकलविधिज्ञो रस्नधेनुप्रदानं वितरित स विमानं प्राप्य देवीप्यमानम् ।
सकलकलुषमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः सह मदनसरूपः स्थानमम्येति शंभोः "॥

इति मात्स्ये रत्नधेनुविधानम् ।

मत्य उवाच — अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 महाभूतघटं नाम महापातकनादानम् ॥
 पुण्यां तिथिमधाऽऽसाद्य कृत्वा बाह्मणवाचनम् ।
 पुण्यां तिथिमधाऽऽसाद्य कृत्वा बाह्मणवाचनम् ॥
 पुण्यापृत्त्वाचनार्यं लोकद्यावाहनादिकम् ॥
 तुलापृत्त्ववत्कार्यं लोकद्यावाहनादिकम् ॥
 प्रादेशादङ्गुल्यातं यावत्कुर्यात्प्रमाणतः ।
 शीराज्यपृतितं तच्च कल्पनृत्तसमन्वितम् ॥
 पद्मासनगैतांस्तद्वद्वद्वविष्णुमहेश्वरान् ।
 वराहेणोद्धतां तद्वत्कुर्याद्व्यमि सपैवताम् ॥
 वरणं चाऽऽसनगतं काञ्चनं मकरोपिते ।
 हुतादानं मेषगतं वायुं मृगक्कतासनम् ॥
 तथाऽऽकाद्याधिपं कुर्यान्म्पृकस्थं विनायकम् ।
 विन्यसेद्घटमध्ये तान्वेदपञ्चकसंयुतान् ॥

१ स्त. 'रिवर्स्थ भ'। २ क. ग. 'गतं तद्व'। ३ क. ग. घ. 'पक्रजाम्। व'।

अरिवेदस्याक्षसूत्रं स्याद्यजुर्वेदस्य पङ्कजम् । सामवेदस्य वीणा स्याद्धेनुं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ अथर्ववेदस्य पुनः स्नुक्सुवी कमछं करे। पुराणवेदो वरदः साक्षसूत्रकमण्डलुः ॥ परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्गणम् । पादुकोपानहच्छत्रदीपका भूषणानि च ॥ श्चारथा जलकुम्भश्च पञ्चवर्णं वितानकम् । स्नात्वाऽधिवासनान्ते तु मन्त्रभेतदु(मु)दीरथेत् ॥ नमा वः सर्वदेवानामाधारेम्यश्चराचरे । महाभूतादिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं मम ॥ यस्मान किंचिदप्यस्ति महामृतैर्विना कृतम् । ब्रह्माण्डे सर्वभूतानां तस्माच्छ्रीरक्षयाऽस्तु मे ॥ इत्युचार्य महामूतघटं यो विनिवेदयेत्। सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥ विमानेनार्कवर्णेन पितृबन्धुसमन्वितः । स्तूयमानो वरस्त्रीभिः पदमभ्येति वैष्णवम् ॥ पोडशैतानि यः कुर्यान्महादानानि मानवः । न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिनायते ॥

इति पठित य इत्थं वासुदेवस्य पार्श्वे ससुनिवृत्तक्रत्रः संशृणोतीह सम्यक् । पुरिशुभवने वै मन्दिरे चार्कछक्ष्योरमरपुरवध्भिर्मीदते सोऽपि करूपम् ॥ इति मात्स्ये महाभूतघटदानम् । अथ पर्वतदानानि मत्स्यपुराणे —

" उमापितरुवाच — मेरुप्रदानं वक्ष्यामि दश्या मुनिसत्तम । यस्प्रदानान्नरो लोकानाभोति सुरपूजितान् ॥ पुराणेषु च वेदेषु कृतेष्वेषु यदश्ते । तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुक्रमात् ॥ प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥ पञ्चमित्तलशैलः स्यात्पष्टः कार्पासपर्वतः । ससमो घृतशैलः स्याद्रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ॥

याज्ञबल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः] (दानप्रकंरनम् ८)

राजतो नषमस्तद्वद्दशमः शर्कराचछः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
कृष्णपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयञ्चेषु द्वादश्यामथं वा पुनः ।
शृक्षायां पश्चदश्यां वा पुण्यर्शे वा विधानतः ॥
धान्यशैछादयो देया यथाशास्त्रं विधानतः ।
तीर्थे वाऽऽयतने वाऽि गोष्ठे वा संगमेऽि वा ॥
मण्डलं कारयद्भक्त्या चतुरश्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदक्पवणं तद्बत्पाद्मुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनोपल्प्सायां भूमावास्त्रीर्थं वा कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भैः पर्वतैर्युतम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रण मवेद्विरिरहोत्तमः ।
मध्यमः पश्चशतिकः कनिष्ठः स्याश्चिभः शतैः ॥

मेर्स्निहानिहिमयस्तु मध्ये मुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परागैः ॥
पश्चाच गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वेड्(दू)र्यसरेराननालैः ।
श्रीखण्डखण्ढैरिभतः प्रवाललतान्वितः श्रुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्मा च विष्णुर्भगवान्पुरारिदिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात् ।
मूर्धि व्यवस्थानममस्तरेण कार्यं सुवर्णेन तथा द्विनौषैः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नितम्बमागेष्वापे राजतः स्यात् ।
स्थेक्षुतंशावृतकन्दरश्च घृतोदकप्रस्रवणश्च दिश्च ॥
शृङ्गाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादय कर्नुराणि रक्तानि चेवोत्तरतो घनौली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखांस्तथाऽष्टी संस्थाप्य लोकाधिपतीनक्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्यान्मनोरमं माल्यविलेपनं च ॥
वितानकं चोपरि पञ्चवर्णमम्लानपुष्पाभरणं सितं च ।
इत्थं निवेद्यामरशैलमम्यं तं काञ्चनेनातिविरानमानम् ॥।

एतदमेतनं तत्तिस्विखारभ्य विराजमानभिखन्तं ख. पुस्तके न विद्यते ।

ततस्तु विष्कम्मगिरीन्क्रमेण तुरीयमागेण चतुर्दिशं च । संस्थापयेत्पुष्पविलेपनाढ्यान्मनोरमान्वस्रगणावृतांश्च[†] ॥

युक्तं यवैः करमभद्रकदम्बचिद्धं कामेन काञ्चनमयेन विराजमानम् ।
तं कारयेत्कुमुमवस्त्रविद्धेपनाट्यं क्षीरारुणोदेसँरँसा च वनेन चैव ॥
रीच्येणे शुक्तिघटितेन विराजमानं याम्येन गन्धमदनोऽत्र निवेशनीयः ।
गोधूमसंचयमयः कल्ष्यौतनो वा हैमेन यक्षपितना घृतमानसेन ॥
वस्त्रश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात्पश्चाच मैनाकितलाचलं च ।
सुगन्धधूपेन विलेपनेन पुष्पोत्करैमिण्डितविग्रहामम् ॥
सौवणिविष्पलहिरण्मयसंप्रयुक्तमाकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वत् ।
वस्त्रान्वितं दिधिसितोदसरस्तथाऽग्रे संस्थाप्य तं विपुलशैलमधोत्तरेण ॥
शैलं स्वपार्थमपि घातुमयं सुवस्तं विन्यासभूषितमहाकृतिसंनिवेशम् ।
पुष्पेश्च हेमवटपादपशेखरं तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् ॥
साक्षीकमद्रसुरसावसनेन तद्वद्वौष्पेण मामुरवता च युतं विहायं ।
होमं चतुर्भिरय वेदपुराणविद्धिमिन्यैरिनन्द्यचरिताकृतिमिर्द्धिनेन्द्रैः ॥
पूर्वेण हिस्तमुखवच विधाय कुण्डं कार्यस्तिलैर्थवघृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रो च जागरमनुद्धतगीतत्र्यैरावाहनं च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्वदेवगणधामनिधे विरुद्धमस्मद्रहेष्वमरपर्वत नाशयाऽऽशु ।

स्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।

मूर्तामूर्तं परं वीजमतः पाहि सनातन ॥

यस्मान्तं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवसूनां च तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे ॥

यस्मादशून्यममरैनीशीभिश्च शिरस्तव ।

तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखतंसारसागरात् ॥

एवमम्यर्वितं भेरुं मन्दरं चाभिपूजथेत् ।

यस्माचैत्ररथेन त्वं मद्राश्ववरिषेण च ॥

शोभसे मन्दर क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ।

यस्माच्चडामणिर्जम्बुद्धोपे त्वं गन्धमादन ॥

🕇 एतदनन्तरं " पूर्वेण मन्दरमनेकफलोपलाली " इत्यधिकं क. ग. पुस्तकयोः ।

१ घ. ढ्यान्पूर्वेण मन्दरमनेकफलोपलाली । युक्तं । २ क. दमर : ३ ग. सहसा । ४ स. °रमाच । ५ ख °ण शक्ति । ६ ख. संप्राध्य । ७ क. °लं सुपा । ८ क. ग. घ, भास्वर । ९ ग. इ. ब. "य मान्ये । १० ख. "द्विर्वानंरिन । ११ ख. ग. खं रहा ।

(दानप्रकरणम् ८)

गम्धववनशोपावानतः कीर्तिर्देढाऽस्तु मे । यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ॥ हिरण्मयैश्व शिखरैस्तस्मीत्पुष्टिर्भुवाऽस्तु भे। उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात्सावित्रेण वनेन चै ॥ सुर्वोर्ध राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयाऽस्तु मे । एवमामन्त्रय तान्सर्वान्प्रमाते विमले पुनः ॥ स्नात्वाऽथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् । विष्कम्भपर्वतान्पश्चाद्दत्विगम्यः क्रमशो मुने ॥ गाश्च दद्याचतुर्विशदथ वा दश नारद। शक्तितः सप्त वाऽष्टो वा पञ्च दचादशक्तिमान् ॥ एकां वा गुरवे दद्यात्कपिछां च पयस्विनीम् । पर्वतानामशेषाणाभेष एव विधिः स्मृतः ॥ त एव पूजने विप्रास्त एवे।परकराः स्मृताः । ग्रहणं लोकपालानां ब्रह्मादीनां च सर्वदा ॥ स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैन्चेषु पठचते । उपवासी भवेत्रित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥ विधानं सर्वेदै। लानां कमराः गृणु नारद । दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ॥ अनं ब्रह्म यतः श्रोक्तमैनं श्राणाः प्रकीर्तिताः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥ अन्नभेव यतो लक्ष्मीरन्नभेव जनाईनः । धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मानगोत्तम ॥ अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् । मन्बन्तरद्यातं साम्रं देवलोके महीयते ॥ अप्तरोगणगन्धवैराकीर्णन विराजता । विमानेन दिवः पृष्ठमायाति ऋषिसेवितः ॥ कर्मक्षये राजराज्यमाँ मोतीह न संशयः " ॥

इति धान्यपर्वतदानम्।

९ क. ग. "स्मानुष्टि"। २ ग. च। स्वपार्श्वरा"। ३ क. "पार्श्वरा"। ४ ग. "मत्रे प्रा"। ५ क. ग. प्रं ब्रह्मले । ६ ख. दिवाप्ट । ७ क. ग. मायाती ।

(दानप्रकरणम् ८)

🕊 मतस्य उवाच—अथातः संप्रवक्ष्यामि छवणाचलमुत्तमम् 🕽 यत्प्रदानात्ररो छोकानामोति शिवसंमतान् ॥ उत्तमः षोडराद्रोणः कर्तव्यो छवणाचछः । मध्यमः स्यात्तदर्धेन चतुर्भिरैवमः स्मृतः ॥ वित्तहीनो यथा शक्त्या द्रोणादूध्य तु कारयेत्। चतुर्थादोन विष्कम्भपर्वतान्कार्थेत्पृथक् ॥ विधानं पूर्ववत्कुयोद्धहादीनां च सर्वदा । तद्वद्धेममयान्सर्वाछ।कॅपाछान्निवेशयेत् ॥ सरांसि कामदेवादींस्तद्वचात्र निवंशयेत्। कुर्याज्ञागरमत्रापि दानमञ्जातिनोध मे ॥ सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं छवणाचछः । तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापात्रगोत्तम ॥ यस्भादन्नरसाः सर्वे नोत्कटा छवणं विना । त्रियं च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ विष्णुदेहसमुद्भुतं यस्मादारोग्यवर्धनम् । तस्मात्पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥ अनेन विधिना यस्तु दद्याछवणपर्वतम् । उमाछोके वसेत्करूपं ततो याति परां गतिम् " ॥

इति छवणपर्वतदानम्।

" अथातः संप्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् । यत्प्रदानात्ररः श्रीमान्स्वर्गमाप्तोति पूजितः ॥ उत्तमो दशिभभिर्देभध्यमः पञ्चभिर्मतः । त्रिभिर्मारैः कानिष्ठः स्यात्तदर्धनारुपवित्तवान् ॥ तद्वदौमन्त्रणं पूजा हेमवृक्षमुरार्चनम् ॥ विष्कम्भपर्वतांस्तद्वॅद्धोकपाद्याधिवासनम् । धान्यपर्वतवत्कुर्यादिमं मन्त्रमुद्दीरयेत् । यथा देवेषु विश्वातमा प्रवरोऽयं जनादिनः ॥ सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् । प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ॥

१ क. ग. घ. °रधमः । २ घ. °दालम्बनं पृ । ३ क. 'त्रणे पू । ४ घ. दित्सरांसि बनदेवताः । होमो जागरणं तद्वल्लो ।

(दानप्रकरणम् ४)

तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ।

मन तस्मात्परां छक्ष्मी ददस्व गुडपर्वते ॥

सुरामुराणां सर्वेषां नागयक्षर्क्षपक्षिणाम् ।

निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याहुडमयं गिरिम् ।

पूज्यमानः स गन्धर्वेगौरीलोके महीयते ॥

पुनः कल्परातान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।

आयुरारोग्यसंपन्नः राज्ञुभिश्चापराजितः " ॥

इति गुडपर्वतदानम्।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याचलमुत्तमम् । यस्य प्रेदानाद्भवनं वैरिश्चं याति मानवः ॥ उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पश्चाभिः शतैः । तद्धेनावरस्तद्धदृष्पिवित्तोऽपि शक्तितः ॥ द्यादेकपलाद्ध्वं यथा शक्त्या विमत्तरः । धान्यपर्वतवत्सर्वं विद्या(ध्या)न्मृतिपुंगव ॥ विष्कम्मशैलांस्तद्वच कृत्वा मन्त्रमृदीरयेत् । नमस्ते ब्रह्मचीलायं ब्रह्मगभीय वे नमः ॥ यस्मादनन्तफलदस्तस्मात्पाहि शिलोच्चय । यस्मादनन्तफलदस्तस्मात्पाहि शिलोच्चय । यस्मादन्नतफलदस्तस्मात्पाहि शिलोच्चय । यस्मादनेत्रपत्यं त्वं यस्मीद्वन्वं जगत्पतेः ॥ हमपर्वतस्त्रपेण तस्मात्पाहि नमो नमः । अनेन विधिना यस्तु द्यात्कनकपर्वतम् ॥ स याति परमं स्थानं ब्राह्ममानन्दकारम् । तत्र कल्पशतं तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥

इति सुवर्णपर्वतदानम्।

" अयातः संप्रवक्ष्यामि तिल्हशैलं विधानतः । यत्प्रदानास्तरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥ उत्तमो दशभिद्रीणैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः । त्रिभिः कनिष्ठो विभेन्द्र तिल्हशैलः प्रकीर्तितः ॥

१ ग. °त । तथा सुराणां । २ ख. प्रसादाद्व । ३ ग. 'तोऽल्पश'। ४ क. ग. 'य सर्ववीजाय ५ स. घ. 'स्मादूर्व्व जगत्पते । हे ।

पूर्ववचापरं सर्वे विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिपुंगव ॥
यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः ।
तिला मुद्गाश्च माषाश्च तस्माच्छं नो मवत्विह ॥
हन्यकन्येषु यस्माच तिलैरेवाभिरक्षणम् ।
मवादुद्धर शैलेन्द्र तिलाचल नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवपदं याति पुनरावृत्तिदुर्लमम् ॥
दीर्घायुष्यमवाप्नोति इह चामुत्र मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धवैः पृज्यमानो दिवं ब्रमेत् " ॥

इति तिलपर्वतदानम्।

"कार्णसपर्वतस्तद्वद्विश्वद्वारे रिहोत्तमः। दशिभिध्यमः प्रोक्तः किनष्ठः पञ्चभिर्मतः॥ मारेणारुपधनो दद्याद्वित्तशाठचिविर्वितः। धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्य मुनिपुंगव॥ प्रमातायां तु शर्वयां दद्यादिदमुदीरे येत्। स्वमेवाऽऽवरणं यस्माछोकानाभिहं सर्वदा॥ कपीसाच्छ तस्मात्त्वमघौषध्वंसनो भव। एवं कापीसशैछेन्द्रं यो दद्यात्पर्वसंनिधौ॥ रुद्रछोके वसेत्करूपं ततो राजा मवेदिह "॥

इति कार्पासपर्वतदानम्।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् । तेनोमृतमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥ विश्वत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः। दशमिष्यमः प्रोक्तः पञ्चमिस्त्ववरः स्मृतः॥ अरुपवित्तोऽपि यः कुर्याद्वाम्यामिह विधानतः। विष्कम्मपर्वतांस्तद्वचतुर्भागेन(ण) करुपयेत्॥ शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत्। कारयेत्संहतानुचान्यथाशोभं विधानतः॥ (दान्प्रकरणम् ८)

वेष्टयेच्छुक्तवासोभिरिक्षुदण्डफलादिभिः ।
धान्यपर्वतवच्छेषं विधानिमह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्वं तु तद्वद्धोमसुराचेनम् ।
प्रमातायां विभावयां गुरवे तु निवेदयेत् ॥
विष्कम्मपर्वतांस्तद्वद्दिवग्म्यः शान्तमानसः ।
संयोगाद्घृतसुरपन्नं यस्मादमृततेजसोः ॥
तस्माद्घृताचिर्विश्वात्मा प्रीयतां मम शंकरः ।
यस्मात्तजोमयं ब्रह्म घृते तच्चे व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्वतस्त्रपेण तस्मानः पाहि भूषर ।
अनेन विधिना दद्याद्घृतपर्वतमृत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमौयाति शंकरम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाप्सरोभिश्व सिद्धविद्याधरैवृतः ।
विहरेरिपतृभिः सार्थं यावद्दामूमिसंप्रवम् " ॥

इति घृतपर्वतदानम् ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥

मध्यमः पश्चशतिको द्विशतेनावरः स्मृतः ।

चतुर्थाशेन विष्कम्भपर्वताः स्युः समन्ततः ॥

पूर्वेण वज्जगोमेदैदिक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।

पुष्पराग्युँतैः कार्यो विद्वद्धिर्गन्धमादनः ॥

वैद्व(द्)र्यविद्वृत्रैः पश्चात्संिमश्रो विपुलाचलः ।

पद्मरागैः ससीवर्णेरुत्तरेण च विन्यसेत् ॥

धान्यपर्वतवत्सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।

तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान्वेदांश्च काश्चनान् ॥

पूर्वयत्पुष्पपानीयैः प्रमाते स्याद्विसर्जनम् ।

पूर्ववद्गुरुक्तिन्यम्य इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥

यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।

स्वं हि रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ॥

१ घ. केशवः । २ घ. °च प्रतिष्ठितः । ३ घ. °माप्तोति । ४ ग. घ. "युतः का" । ५ क. ग.

यस्माद्रत्नप्रदानेन तुर्धि प्रकुरते हरिः।
सदानन्दप्रसादेन तस्मानः पाहि भूघर ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम्।
स याति वैष्णवं छोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत्करुपशतं साम्रं वसित्वेह नराधिपः।
रूपारोग्यगुणोपेनः सप्तद्वीपाधिपो मनेत् ॥
बस्रहत्यादिकं किंचिद्यदत्रामुत्र वा कृतम्।
तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा "॥
इति रत्नपर्वतदानम्।

" अथातः संप्रवक्ष्यामि रूप्याचलमनुत्तमम् । यत्प्रदानान्नरो याति सोमलोकं नराधिप ॥

दशभिः पछसाहस्रैरुत्तमो रजताचछः । पञ्चिमिध्यमः प्रोक्तस्तद्रर्धेनावरः स्मृतः ॥ अशक्तो विंशतेरूर्ध्व कारथेच्छक्तितः सदा । विष्कम्मपर्वतांस्तद्वत्तुरीयांशेर्ने कारयेत् ॥ पूर्ववद्राजतान्कुर्यान्मन्दरादीन्विधानतः । कल्षौतमयांस्तद्वल्लोकेशानर्चयेद्बुधः ॥ ब्रह्मविष्ण्वर्कवान्कार्यो नितम्बे। ऽत्र हिरण्मयः । राजतं स्याद्यदन्येषां सर्वं तदिह काञ्चनम् ॥ शेषं च पूर्ववस्कुर्याद्धोमजागरणादिकम् । दद्यात्तद्वेतप्रमाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥ विष्कम्मरौलानृत्विगम्यैः प्राज्यवस्त्रविभूषँणान् । इमं मन्त्रं पठन्दचाद्दर्भपाणिविमत्सरः॥ **पितूणां व**छमं यस्माद्धरीन्द्राणां शिवस्य च । रजतं पाहि तस्मानः शोकसंसारसागरात् ॥ इत्थं निवेद्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम्। गवायुतसहस्रस्य फलमाप्तोति मानवः ॥ सोमलोके स गन्धर्वैः किनराप्तरसां गणैः। पूज्यमानो वसेद्विद्वान्यावदाभूतसंष्ठवम् "॥ इति रजतपर्वतदानम्।

९ क. ग. 'प्रसादेन । २ ख. घ. 'त्रसादान्न' । ३ ख. घ. 'मो राज' । ४ क. ग. 'न कत्पमे' । ५ क. ग, 'द्रद्विभा' । ६ ख. 'गभ्यः पृज्याव' । ७ क. ख. ग. 'वणः । द्व' ।

याज्ञवल्क्यसमृतिः।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

" अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्ण्वकरुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥ अष्टिमः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामवरो मतः ॥ मारेण वाऽर्धभारेण कुर्याद्यः स्वरूपवित्तवान् । विष्कम्मपर्वतान्कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥ धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरोरुपरि तत्तद्वत्स्थाप्यं हेमतरुत्रयम् ॥ मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः करुपपादपः । एतद्वृक्षत्रयं मूर्धि सर्वेष्विप निवेशयेत् ॥ हरिचन्दनसंतानौ पूर्वपश्चिममागयोः। निवेरयौ सर्वरौलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥ मन्दारे कामदेवस्तु प्रत्यग्वकत्रः सदा भवेत्। गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्गुखः ॥ प्राब्धुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुछाचेछः । हैमी सुवौर्श्वसुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥ धान्यपर्वतवत्सर्वमावाहनमखादिकम्। कृत्वाऽय गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥ ऋत्विगम्यश्चतुरः शैलानिमान्मन्त्रानुदीर्येत् । सीभाग्यामृतसारोऽयं परमः शर्कराचछः ॥ सस्मादानन्दकारी त्वं भव दै। छेन्द्र सर्वदा । अमृतं पिवतां थे तु निपेतुर्भुवि शीकराः ॥ देवानां तत्समुत्थोऽयं पाहि नः शर्कराचल । मनोमवधनुर्मध्यादुद्गता शर्करा यतः ॥ तन्मयोऽपि महाशैल पाहि संसारसागरात् । यो दद्याच्छकराशैलमनेन विधिना ततः ॥ सर्वपापिविनिर्मुक्तैः स याति शिवमन्दिरम् । चन्द्रादित्याग्निसंकाशमधिरुह्यानुजीविभिः ॥ सहैव यानमातिष्ठत्स तु विप्णुप्रभो दिवम् । ततः करपशतान्ते तु सप्तद्वीपाधियो भवेत् ॥

९ क. "वले । हैं। ग. "बभे । हैं। २ ग. घ. "पार्थे सुं। ३ ख. ग. "काः प्रया"। ४५

आयुरारोग्यसंपन्नो यावज्जनमार्नुदत्रयम् । भोजनं शक्तितः कुर्यात्सर्वशैलेष्वमत्सरः ॥ सर्वत्र क्षारलवणमश्रीयात्तदनुज्ञया । पर्वतोपस्करान्सर्वान्प्रापयेद्वाह्मणालये ॥

पर्येदमून्मानधने। हि मक्त्या स्पृशेन्मनुष्येरिह दीयमानान् । शृणोति भक्त्याऽथ मतिं ददाति विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति " ॥

इति शर्कराचलदानम्।

अथ कुष्णाजिनेदानं विचार्यते । तत्र विष्णुः —

" अथ वैद्याख्यां पौर्णमास्यां कृष्णानिनं सखुरं सुवर्णशृक्षं रूप्यखुरं मुक्ताछाङ्ग्छभूषितं कृत्वाऽऽविकवस्त्रे प्रसारयेत् । तत्र तिछैः प्रच्छान् देयत् । सुवर्णनाभं च कुर्यादहतेन वाससोर्युगछेन प्रच्छादयेत् । सर्वरत्नगन्धैश्चाछं कुर्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैनसानि पात्राणि क्षीरदिषमधुप्तिपःपूर्णानि निधायाऽऽहितायये वासणायाछंकृताय वासोर्युगेन प्रच्छादिताय दद्यात् । अथ गाया भवन्ति—

यस्तु कृष्णानिनं दद्यात्सख्रं ज्ञृङ्गसंयुतम् । तिछैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नेरलंकृतम् ॥ ससमुद्रगुहा तेन सर्जेलवनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ कृष्णानिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी । ददाति यस्तु विप्राय स संतरित दुष्कृतम् " इति ॥

यमगाथासु—" गोभूहिरण्यसंयुक्तर्मांगिमेकं ददाति यः । हित्वाँ दुष्कृतकर्माणि सायुज्यं ब्रह्मणो ब्रजेत् ॥ गोभिश्चतस्यभिर्युक्तं तथा भूमिसमन्वितम् । प्रतिग्रहसमर्थाय विदुषे ब्रह्मचारिणे " ॥

मत्स्य पुराणे —

" मत्स्य उवाच—वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
पौर्णमासी तथा माघी आषाढी कार्तिकी तथा ॥
तुरायणं तु द्वादश्यां तस्यां दत्तं महाफलम् ।
आहिताग्निद्धिनो यश्च तहेयं कस्य पार्थिव ॥

ख, °बीन्दाप°। २ ख, °निविधानं। ३ ख, 'नं सुखु'। ४ ग, "रं सशृङ्गसु"। ५ क, ग, 'युगलेन। ६ ख, °मारममे"। ७ ग. कृस्वा। ८ क, ग, घ, °था। उत्तरा°।

(दानप्रकरणम् <)

यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु । गोमथेनोपछिसे तु शुचौ देशे नराधिप ॥ आद्वावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् । ततः सशृकं सखुरमाविके कृष्णमार्गणम् ॥ कर्तर्वयं रूप्यशृङ्गं तद्यूप्यदन्तं तथैव च । छाङ्कॅलं विद्रुमं चैव नेत्रथोभीं।क्तिकं तथा ॥ तिछैरात्मसमं कृत्वा बासैसाऽऽच्छादयेद्बुधः। मुवर्णनामं तत्कुर्यादछं कुर्याद्विशेषतः ॥ गन्धेरन्नेर्यथा शक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत्। धातुपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाकमम् ॥ हिरण्मथेषु पात्रेषु पूर्वीदिक्रमणेन तु । घृतं शीरं दिधि सौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥ चम्पकस्य तथा शालामवर्णं कुम्भभेव च। बाद्यापस्थापनं कृत्वा शुभिचत्तो निवेशयेत् ॥ जीर्णवस्त्रण पीतेन सर्वाङ्गानि(णि) च मार्जयेत्। धातुर्भयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ॥ यानि काम्पानि पापानि मया छोके कृतानि वै । होहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाऽऽशु वै ॥ तिलपूर्णं तु तं कृत्वा वामपादे निवेशयेत्। यानि पापान्यकाँम्यानि कामोत्थानि कृतानि च ॥ कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा । मधुपूर्ण तु तं कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत्।। परापवादपैशुन्यात्पृष्ठमांसस्य भक्षणात् । तत्रोत्थितं च मे पापं ताम्रपात्रात्रणश्यतु ॥ कन्यानृतं गवां चैव परदारप्रधर्षणम् । रूप्यपात्रप्रदानादि क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥ ऊर्ध्वपादौ त्विमौ कार्यौ ताम्रस्य रनतस्य च। जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुनुद्धिना ॥

त अस. ° के शृहमार्गजम्। कै। २ क. ° श्रेजम्। क°। ३ घ. ° व्यं रुक्मशृं। ४ घ. ° ह्यूले वि°। ५ क. ग. ° समाच्छां। ६ क. ग. "सम्यानि। ७ क. ग. पात्रेष्वं। ८ स. ° कामानि।

सुवर्णपात्रदानेन नाशयाऽऽशु जनार्दन । हेम मुक्ता विद्वमं च दाडिमं बीजपूरकम् ॥ प्रशस्तपात्रे श्रवणे खुरशृङ्गाटकानि च । एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफछानि च ॥ तत्प्रतिग्रहविद्विद्वानाहिताग्निर्द्विजोत्तमः । स्नातो वस्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या वाऽप्यर्रुकृतः । प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥ मुवर्णनामकं दद्यात्त्रीयतां वृषभध्वजः । अनेन विधिना दत्त्वा यथावकृष्णमार्गणम् ॥ न स्पृत्रयः स द्विजो राजंश्चितियूपसमो हि सः। दाने च श्रेह्धाने च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ स्वगृहान्भेष्य तं विश्रं मण्डले स्नानमाचरेत् । पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र शाखायां चैणकस्य च ॥ कृत्वा चाऽऽचार्यकल्यां मन्त्रेणानेन मूर्धनि । आप्यायता समुद्रस्त्वामृची जप्यास्तु घोडश ॥ अहते वाससी क्रैंत्वा चाऽऽचान्तः शुचितामियात् । सद्वत्सुसंहितं कुम्मं नीत्वीत्शिष्य चतुष्पथे ॥ कृतेनानेन या व्युष्टिन सा कतुश्रतैरापि । वक्तुं च नृपतिश्रेष्ठ तथा अप्युद्देशतः शृणु ॥ समप्रमृमिदानस्य फलं प्राप्तोत्यसंशयम् । सर्वाश्च छोकाञ्जयति कामचारी विहंगमः ॥ आमृतसंष्ठवं यावत्स्वर्गं प्राप्तात्यसंशयम् । न पिता पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह ॥ धनदेशपरित्यागं न वैवेहाऽऽप्रुयात्कचित् "। इति कृष्णाजिनदानविधिः।

अथ कालपुरुषदानम् ।

" श्रीकृष्ण उवाच—पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य भूमिभागे समे शुभे । चतुर्दश्यां चतुर्ध्यां वा विर्द्धां वा पाण्डुनन्दन ॥

[🤋] घ. °मं मातुः लिङ्गकः । २ क. ग. °स्योक्तं पुं। ३ क. ग. 'गेजम्। न । ४ क. ख. श्रद्ध-दाने । ५ ग. घ. °हात्प्रेध्य । ६ क. ख. चण्यक । घ. चम्पक । ७ ग. "तो सुपुत्रस्त्वमृ । ८ क. सपुत्रस्त्वमृ । ९ ख. घ. °चो दाप्या । १० घ. धृत्वा । ११ ख. "संहतं । १२ ख. "त्वोत्क्षेप्यं च° । १३ क. ग. "वत्फलं प्राप्ती"। १४ ग. षष्ट्यां ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

पुमान्कृष्णतिलैः कार्यो रूप्यदन्तः सुवर्णहरू । खड्गोद्यतकरो दीर्घो जपाकृमुममण्डितः ॥ रक्ताम्बरघरः स्रग्वी बाङ्कमालाविभूषितः । तीक्ष्णासिपुत्रया बन्धन प्रभावितकटीत्र ॥ उपानद्युगयुक्तोऽपि कृष्णकम्बलपार्श्वगः । गृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतछे तु सः ॥ एवंविधं तु तं कृत्वा गृहीतकुसुमाझिलः। यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ संपूज्य गन्धकुमुमैनैवेद्यं विनिवेद्य च । सर्व कालयसे यस्मात्कालस्तेनैव चोद्यसे ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुव्रत । पूजितस्तवं मया भक्त्या प्राधितश्च मया सुलम् ॥ यद्युज्यते तव विभो तत्कुरुष्व नमो नमः । एवं संपूजियत्वा तं बाह्मणाय निवेदयेत् ॥ ब्राह्मणः प्रथमं पूज्यो वासोभिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दस्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ अनेन विधिना यस्तु दानमेतत्प्रयच्छति । अपमृत्युमयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत् ॥ भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वबाधाविवार्जतः । देहान्ते सूर्यभवनं भिरवा याति परां गतिम् ॥ पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः । यज्ञयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् । रोगामयैः सकलरोगमयैः शरीरे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात् "॥

इति भविष्योत्तरे कालपुरुषदानविधानम्।

अय तिथिदानानि । तत्र विष्णुः—

" मार्गशीर्षशुक्रपञ्चदश्यां मृगशिरसा युक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्ण-नामं प्रस्थमेकं ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यं

१ ग. "र्थतः । गृं। २ क. ग. घ. "र्वकलं। ३ ग. चोच्यते । ४ ग. "धिभयं भं। ५ क. "वर्णमं।

(दानप्रकरणम् ८)

जायते । पौषी चेत्पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्केनोत्सादित-शरीरो गन्यघृतकुरभेनाभिषिक्तः सर्वोषधीभिः सर्वगन्धैः सर्ववीजैश्च स्रातो घृतेन च भगवन्तं वासुदेवं स्नापियत्वा पुष्पधूपदीपगन्धनै-वेद्यादिभिश्वाम्यच्ये वैष्णवैः सूक्तैविहिस्पत्येश्व मन्त्रेः पावकं हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत्। वासोयुगं च कर्त्रे दद्यात्। अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुक्ता चेत्स्यात्तस्यां तिछैः श्राद्धं कृत्वा पूर्तो भवति। फाल्गुनी फल्गुनेन युक्ता चेत्स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीणं शयनं निवेद्य मार्यो मनोज्ञां पक्षवर्ती रूपवर्ती द्रविणवर्ती चाडऽप्रोति नार्यप्येवंविधं मर्तारम् । चैत्री चित्रायुक्ता चेत्स्यात्तस्यां बाह्मणाय चित्रवस्त्रदानेन सौमाग्यमाप्नेति । वैशाख्यां पौर्णमास्यां बाह्मणानां सप्तकं सौद्रयुक्तैस्तिलैः संतर्प्य धर्मराजं प्रीणियत्वा पापेम्यः पूर्तो भवति । जैयष्ठी ज्येष्ठायुक्ता चेत्स्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन नगराधिपत्यमाप्तोति । आषाढ्यामा(म)षौढायुक्ताया-मन्नपानदानेन तदेवाक्षय्यमाप्तोति । आवण्यां अवणयुक्तायां जल्धेनुं सानां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति । प्रोष्ठपद्या सद्यक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो मवति । आश्वयुज्यामश्विनी-गते चन्द्रमसि घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दक्ता दींसाग्निभ-वति । कार्तिकी चेत्क्वत्तिकायुक्ता स्यात्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णे वा दाशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय कान्तारमयं न पश्यति । वैशाखमासतृतीयायामुपे। वितोऽक्षतैविसुदे-वमम्यच्ये तानेव हुत्वा दत्त्वा सर्वे यच तिसमन्नहिन प्रयच्छिति तदक्षय्यमाम्रोति । पौष्यामतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवास-स्तिछै: स्नातिस्तिछोदकं दत्त्वा तिछैर्वामुदेवमम्यच्यं तानेव हुत्वा भुक्त्वा च सर्वपापेम्यः पूतो भवति । माध्यां समतीतायां कृष्णद्वा-दशीं सश्रवणां प्राप्य वासुदेवायतो महावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् । दक्षिणपार्थे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्थे तिछतैछतुछां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससै-तत्कृत्वा यस्मित्राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन्देशे यस्मिन्कुले च तत्रो-ज्जवलो मवति "।

१ ख. सुकृतं। २ क. ग. घ. छ. ल. °वाढयुः। ३ घ. दी प्तिमान्भवः। ४ ग. नइयः। ५ क. ग. 'र्थेन मः।

(दानप्रकरणम् ८)

यमः—" वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु बाह्यणान्सस पश्च वा । सौद्रयुक्तिस्तिछैः कृष्णैर्वाऽचियद्यदि वेतरैः ॥ प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते । यावज्ञीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति "॥

तथा—" वैशाख्यामेष विधिवद्वाह्मणान्मोजयेद्द्य ।
त्रिरात्रमुपितः स्नात्वा क्रसरं प्रयतः शुनिः ॥
गौरान्या यदि वा क्रण्णांस्तिलान्भौद्रेण संयुतान् ।
दत्त्वा दशमु विप्रेषु तानेव स्वस्ति वाचयेत् ॥
प्रीयतां धर्मराजेति पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
यावज्जीवं क्रतं पापं तत्क्षणादेव मुद्धति ॥
अयुतायुतं चै तिष्ठेत्स्वर्गलोके न संशयः ।
मामेव च न पश्येतु न च पापेन लिप्यते " ॥

जाबालः — " शृतात्रमुदकुम्भं तु वैशाख्यां च विशेषतः । निर्दिश्य धर्मरानाय गोदानफलमाप्रयात् ॥ सुवर्णतिलेयुक्तेस्तु ब्राह्मणान्सस पश्च वा । तर्पयेदुद्रपात्रेस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति " ॥

बहाभारते—" वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान्दद्याद्विजातिषु । तिला मक्षायितव्याश्च सदा चाऽऽलभनं च तैः ॥ कार्यं सततिमच्छाद्भः श्रेयः सवीत्मना गृहे "।

अनादिष्टमायश्चित्तमाइ संवर्तः-

" माघमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः । ब्राह्मणेम्यस्तिलान्दस्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते " ॥

अत्र दानं पौर्णमास्यां विधीयते मधानत्वात्ततश्चार्थाचतुर्दश्यामुपवासः।

" उपवासरतो मूत्वा पौर्णमास्यां तु कार्तिके । हिरण्यमन्नं वस्त्रं च दस्वा तरित दुष्कृतम् " ॥

यमः—" कार्तिकस्य तमिल्ले तु मधासु नवेमीतिथौ । अहोरात्रोपितो भूत्वा धर्मराज्ञाय भोजयेत् ॥ विधिवद्वाद्वाणान्भकत्या स्वर्गन्नोके महीयते । तिलान्कृष्णाजिने कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ॥

१ ग. च स ति"। २ ग. ° लसंयुक्तिर्जाह्म । घ. °लपात्रैस्तु। ३ घ. सदैवाऽऽल । ३ स्त. °त्मनो गृ"। ५ स. घ. 'वमे ति"।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायाऽऽशु सर्वे तरित दुष्कृतम् । धेनुं दत्त्वोभयमुखीं भूदानफलमाप्नुयात् ॥ माघान्धकारद्वादश्यां तिलेहित्वा द्वताशनम् । तिलान्दत्त्वा द्विजातिभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ आदित्यवारे विप्राय सहिरण्यं सदैव तु । यः प्रयच्छत्यपूपं च तस्य तुष्यति वै यमः " ॥

स्कन्दपुराणे—" तिलपात्राणि यो दद्याद्विभेम्यः शुद्धमानसः । अमावस्यां तु संप्राप्य कृष्णानां तु समाहितः ॥ पितृंश्च तर्पयित्वा तु अक्षयं नरपुंगवः । पितृलोकं समाप्तोति चिरं च मुखमेघते " ॥

अय नक्षत्रदानानि ।

तत्र विष्णुः — " प्रतिमासं रेवतिगते चन्द्रमिस मधुष्टृतयुतं परमात्रं ब्राह्मणान्मोजियित्वा रूपमाग्भवति । मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान्घृतपायसैः । सदक्षिणं मोजियत्वा रूपमागभिजायते " ॥

भविष्योत्तरे—

" श्रीकृष्ण उवाच-नक्षत्रयोगे यद्यस्मिन्देयं मवति भारत ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाद्यनम् ॥
कृत्तिकामु महाभाग पायसेन सस्पिषा ।
संतर्ष्य बाह्यणान्साधूँ होकानाप्ताति चाक्षयान् ॥
रोहिण्यां पाण्डवश्रेष्ठ मांसैरनेन स्पिषा ।
पयोऽन्नदानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥
दोग्धीं दस्त्रा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
दस्ता दिव्यविमानस्यः स्वर्गमाप्तात्यनुत्तमम् ॥
आद्वीयां कृसरं दस्त्रा तैल्लसिद्धं समाहितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि सर्वाण्येव नरोत्तम् ॥
पूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तिल्पुर्णान्सुपाचितान् ।
यशस्त्री क्रपसंपन्नो बहुन्नो जायते कुले ॥

आपाराच्यायः]

याज्ञवल्कयस्मृतिः।

(दानप्रकरणम् ८)

पुष्ये च काञ्चनं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च । अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ अश्लेषामु तथा रौप्यं यैः मुरूपं प्रयच्छति । स सर्वमयनिर्मुक्तः शास्त्रवानमिनायते ॥ मधासु तिल्पूर्णानि वर्षमानानि मानवः । प्रदाय पशुमांश्रेव पुत्रवांश्रामिनायते ॥ फस्युनीपर्वसमये वडवां द्विजपुंगवे । दत्त्वा पुण्यकृतां छोकान्प्राप्तोति सुरसेवितान् ॥ उत्तराफल्गुनीयोगे दत्त्वा सौवर्णपङ्कनम् । सूर्यलोकमवाञ्चोति सर्ववाधाविवर्जितः ॥ हस्ते तु हस्तिनं दत्त्वा काञ्चनं शक्तितः कृतम्। प्रयाति शकसदनं वरवारणैंधृगतः ॥ चित्रामु वृषमं दत्त्वा पुण्यगन्धांश्च भारत । चरत्यप्सरसां छोके मोदते नन्दने बने ॥ स्वातिष्वय धनं दत्त्वा यदभीष्टमिहाऽऽत्मनः । प्राप्तोति सुशुमाँछोकानिह छोके महचराः ॥ विशाखासु महाराज धुरंधरविभूषितम् । सोपासङ्गं च शकटं धान्यवस्त्रादिसंयुतम् ॥ दत्त्वा प्रीणाति स पितून्प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्रुते । न च दुर्गाण्यवाप्नोति रौरवादीनि मानवः ॥ दत्त्वा यथेष्टं विश्रेम्ये। गतिमिष्टां स विन्देति। कम्बलाननुराधामु दत्त्वा प्रावरणानि च ॥ स्वर्गे वर्षशतं साममास्ते मुरगणैर्वृतः । कालशाकं च विशेम्यो दत्त्वा मर्त्यः समुलकम् ॥ ज्यष्ठामु ज्येष्ठतामेति गतिमिष्टां च विन्दति । मूळे मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेम्यः समाहितः ॥ वितृन्त्रीणयते सर्वान्गतिमाप्तोत्यनुत्तमाम् । अथ पूर्वाखषाढामु दिधपात्राणि मानवः ॥

भ सत. "ते। आक्षे°। २ सत. घ. या स्वरू"। ३ ग. घं. 'नीपूर्व'। ४ क. ग. 'पपूर्वतः ६ भ क. ग. 'न्दते। मू°।

कुछवृत्तेन संपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे। प्रदाय जायते प्रेत्य कुछं स बहुगोधने ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतः पशुमान्धनवांस्तर्थो । उदमन्थं संसर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम्।। दस्वोत्तराखषाढामु सर्वान्कामानवाप्रयात्। दुग्वं त्वभिजिता योगे दत्त्वा घृतमधुष्ठुतम् ॥ धमिविज्यो मनीषिम्यः खर्गे वसति पुण्यमाक् । श्रवणे पुस्तकं श्रेष्ठं प्रददातीह यो नरः ॥ खेच्छया याति यानेन सर्वाँहोकानसंवृतान् I गोयुगं च घनिष्ठासु दत्त्वा विप्राय मानवः ॥ सर्वात्रसानवामोति यत्र यत्रेह जायते । तथा शतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनम् ॥ प्राप्तोत्यप्तरतां छोकान्प्रेत्य गन्धांश्र शोभनान् । पूर्वभद्रपदायोग राजमाषान्प्रदापयेत् ॥ सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रत्य सुखी भवेत्। औरश्रमुत्तरायोगे सवस्त्रं यः प्रयच्छति ॥ वितूनप्रीणाति सकलान्त्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्चते । कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ॥ सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति । रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाऽश्विन्यां नरोत्तमः ॥ हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुछे। भरणीषु द्विजातिम्यस्तिछधेनुं प्रदाय वै ॥ गाः सुप्रसूताः प्राप्तोति नरः प्रेत्य यशस्तथा । इत्येष दक्षिणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ॥ देवक्या नारदेनंह मया च कथितस्तव । सर्वपापप्रशमनः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ न चात्र कालनियमो न नक्षत्रकमस्तया । वित्तं श्रद्धा च राजेन्द्र कारणं चात्र कथ्यते ॥ यद्यत्र ते भगवता कमलासनस्य पुत्रेण दानमृदितं प्रसमीक्ष्य वेदान् ।

तद्यो ददाति विभवे सित साधृत्रुत्ते किं तेन पार्थ न कृतं भवतीह छोके " ॥
9 घ. 'ले स्वयहुशाध"। २ क. ख. 'था। तद"। ३ ग. 'वेभाद"।

याज्ञवल्कयस्मृतिः ।

आचाराध्यायः] (दानप्रकरणम् ८)

इति भविष्योत्तरे नक्षत्रदानविधिः। अथ मासदानानि।

विष्णु:—"अश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेम्यः प्रत्यहं घृतं प्रदायश्विनौ प्रीण-यित्वा रूपभाग्भवति । अस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैब्रीह्मणान्भोन-यित्वाऽऽरोग्यभाग्मवति । माघे मास्यशिं प्रत्यहं तिलैर्ह्नत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान्भोजयित्वा च दीप्ताशित्वमवाप्तोति "।

तथा—" घृतमाश्चयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातथे। प्रीणियत्वाऽश्चिनौ देवौ रूपमागभिजायते ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टां पुरुषः खलु विन्दति। मांचे मासि विद्योषण तत्तिमस्रे विद्येषतः"॥

यमः—" क्रतरं भोजियत्वा तु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान्। दीप्ताग्नित्वमवाप्तोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ माति माति च रेवत्यां त्राह्मणान्घृतपायसम्। सदक्षिणं भोजियत्वा रूपमागिकायते "॥

आदित्यपुराणे—" ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । अश्वमेषस्य यत्पुण्यं तत्त्राम्नोति न संशयः " ॥

देवीपुराणे—" धेनुं तिलमयीं माध्यां दद्याद्यश्चीत्तरायण ।
विचित्राणि च वस्ताणि चैत्रे दद्याद्विजोत्तमः ॥
वैशाले यवगोधूमाञ्ज्येष्ठे तोयशृतान्घटान् ।
आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥
नवनीतं नभोमासि च्छत्रं प्रोष्ठपदे मतम् ।
गुडशर्करवर्णाढ्याल्डड्ड्कानाश्चिने मुने ॥
दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
सवीन्कामानवाप्नोति क्रमान्मागीशुदाहतान् ॥
धेनुं पैषि धृतमयीं माघे तिलमयीं तथा ।
ज्येष्ठे तोयमयीं दद्याद्घृतवत्सां महाफलाम् ॥
सुरूपां श्रावणे दद्याद्गं महाफलदायिकाम् ।
सवेहेममयैः शृक्षे रौप्यपादा उदाहताः ॥
कांस्यपात्राः सक्षजो वत्सा दात्व्या विधिना मुने ॥
सेयुगाः सस्रजो वत्सा दात्व्या विधिना मुने ॥

[🤋] स. घृतां द्वान्माघे । २ क. ग. सगुदाः ।

देवीब्रह्मेशमूर्यान्वा विष्णुं वाऽथ यथाविधि । स्वभाववृत्तसंपन्ने पूनियत्वा द्विजोत्तमे ॥ दातन्याऽछंकृता धेनुः कामकोधविविनिते । अयाचके सदाचारे विनीते विनयान्विते ॥ गोप्रदानाछभेत्कामान्स्वे स्व छोके मनोरमान् ।

तथा—" आषाढे तोयधेनुः स्याखेनुमदिपदे सदा ।

माघे तु तिछधेनुः स्याद्यां दस्त्रा छभते हितम् ॥

माघे मासि तिछान्यस्तु ब्राह्मणेम्यः प्रयच्छति ।

सर्वसस्त्रसमाकीणै नरकं न स पश्यति " ॥

यमः—" महापातकसंघातः कामतो वाडण्यकामतः । शुद्धि तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥ शुक्तैः कृष्णेस्तया छव्वेद्वीत्रिशदङ्गुलोच्छ्तः । राशिस्तिलैः समे देशे कर्तव्यः पुरुषीयतः ॥ प्रतिमाऽष्टाङ्गुलोत्सेप्या सोवणी विभवे सति । शौद्रेण पयसा दभ्मा घृतेनाऽऽपूरयेद्घटान् ॥ यथाविभवविस्तारं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽधिनि । दण्यान्माघेऽथ वैशाले विषुवे चोत्तरायणे ॥ यावज्ञीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति " ।

वामनपुराणे—" माघे मासि तिला देयास्तिलघेनुश्च दानव ।

इध्मेन्यनादयश्चेत्र माघवप्रीणनाय वै ॥

फालगुने ब्रीहरो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।

गोविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषष्म ॥

चैत्रे विचित्रवस्ताणि दायनान्यासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वय ॥

गन्धीश्च माल्यानि तथा वैद्यानि ब्राह्मणेष्वय ॥

गन्धीश्च माल्यानि तथा वैद्यानि ब्राह्मणेष्वय ॥

देयानि द्विजमुख्येम्यो मधुसूदनतुष्ट्ये ॥

उदकुम्भाम्बुधेनुं च तालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥

उपानद्यगलं छत्रं लवणामलकानि च ।

आषादे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तितः ॥

१ घ. °मान्स्वर्गे हो'। ३ ख. 'धायुतः। ३ ख. 'न्धानि मा"।

(दानप्रकरणम् <)

घृतं च क्षीरकुम्माश्च घृतघेनुस्तथैव च। श्रावण श्रीधरप्रीत्ये दातव्यानि विपाश्चेते ॥ मासि भाद्रपदे दचात्पायसं मधुसर्पिषी। ह्वीकेशप्रीणनाय छवणं सगुडौदनम् ॥ तिलास्तुरङ्गवृषभद्धिताम्ररसादिकम् । प्रीत्यर्थ पद्मनामस्य देयमाश्वयुने नेरैः ॥ रजतं कनकं दीपा मणिमुक्ताफछादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नरः ॥ खरोष्ट्राश्वतरा नागाः शकटोक्षमेनाविकम्। दातव्यं केशवप्रीत्ये मासि मार्गशिरे नरैः ॥ प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च। नारायणस्य तुष्टार्थं पैषे देयानि यत्नतः ॥ दासीदासमलंकारमनं षड्ससंयुतम् । पुरुषोत्तमतुष्टार्थं पौषे देयानि यत्नतः ॥ अथवा चतुर्थपादः प्रदेयं सार्वकामिकम् । यद्यदिष्टतमं किंचिद्यचाप्यस्ति शुभं गृहे ॥ तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चिक्रणः " इति ॥ २०८ ॥

गोपदानप्रसङ्गाद्दानान्युक्तानि, प्रकृतमुच्यते —

श्रान्तसंवाहनं <u>रोगिपरिचर्या</u> सुरार्चनम् ॥ पादशीचं दिजोच्छिष्टमार्जनं गाप्रदानवद् ॥ २०९ ॥

श्रान्तसंवाहनादिकं प्रत्येकं गोदानेन फलतः सपं भवति । श्रान्तः खिन्नः स्तंस्य संवाहनं श्रमापनयनम् । रोगिपरिचर्या चिकित्सादि । प्रसिद्धमन्यत् । पादशौचद्विजोच्छिष्टमार्जने समोत्तमवर्णविषये ।

यमः—" देवमाल्यापनयनं देवागारसमूह्नम् । ज्ञापनं सर्वदेनानां गोप्रदानसमं मतम् "॥ निद्युराणे —धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः। अतस्त्वारोग्यदानेन नरो भवति सर्वदः॥

आरोग्यशालां कुरुते महीषधिपरिच्लदाम् । विदग्धवैद्यसंयुक्तां घृतात्रमधुसंयुताम् ॥ वैद्यस्तु शास्त्रवित्प्राज्ञो दृष्टौषाधिपरम्परः । ओषधीमूळेपर्णज्ञः समुद्धरणकालवित् ॥ रसवीर्थविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे+। योगनिदेहिनां देहं यो धिया प्रविशेद्ध्यः ॥ धातुपथ्यामयज्ञश्च निदानविदतन्द्रितः । व्याधीनां पूर्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविवानवित् "॥ **%देशकालविधानज्ञश्चिकित्सामयवित्तथा ।** अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोगविधानवित् ॥ एवंविधः शुभो वैद्यो भवेद्यत्राभियोजितः। आरोग्यशालामेवं तु कुर्याद्यो धर्मसंश्रयः ॥ स पुमान्धार्मिको छोके स कुतार्थः सँ शुद्धिमान् । सम्यगारोग्यशालायामीषधैः स्नेहपाचनैः ॥ व्याधितं नीरुजीकृत्य अप्येकं करुणायुतः। प्रयाति ब्रह्मसदनं कुछसप्तकसंयुतः ॥ आढ्यो वित्तानुसारेण दरिद्रः फलभाग्भवेत् । दरिद्रस्य कुतः शाला आरोग्याय भिर्षक्तथा ॥ अपि भूँछेन केनापि चन्दनाचैरथापि वा। स्वस्थी केते छभेनेंभंत्ये पूर्वोक्तं छोकमन्ययम् ॥(वातिपत्तकफाद्यानां चयापचयभेदिनाम्। यस्तु स्वरूपाम्युपायेन मोक्षयद्याधिपीडितान् ॥ सोऽपि याति शुभाँहोकानेवाप्यान्यज्ञयाजिभिः "। " शरुयं शालक्यं कायचिकित्सा भृतविद्या कौमार्पप्रसः-त्यमधतन्त्रं रप्तायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रम् "

इति सुश्रुतोक्तान्यप्टाङ्गान्यायुर्वेदस्य । इत्यारोग्यद्वानम् ॥ २०९ ॥

+ इतः पर सार्धक्षाको न विद्यते ग. पुस्तके । * एतच्छ्छोको न विद्यते क. ख. ग. पुस्तकेषु ।

१ क. ग. कुर्वीत सर्वेषि । २ क. ग. °लमन्त्रज्ञः । ३ ख. °थ विधान । <u>४ ग. स वद्धि ।</u> ५ ख. ग. 'यामोप । ६ ख. प्यन्तुवान् । अ । ७ क. ग. मूल्येन । ८ घ. 'पि मर्दना । ५ घ. ° हस छ । १० ल. ग. घ. कमर्ताः पू ११ क. कन्याप्याः । १२ घ. रिप्ट ।

(दानप्रकरणम् ८)

किं च⊸

भूदीपात्राश्ववस्नाम्भास्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥ नैवेशिकस्वर्णधुर्यान्द्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भूमिदीपादिदानेन स्वर्गमामोतीति वाक्यार्थः । भूश्र सस्यवती फलमदा चा देया । तद्वारेणैव तद्रुहत्वम् ।

" भूमि सस्यवती श्रेष्ठां दत्त्वा स्वर्गे महीयते " इति संवर्तः।

पापक्षयार्थमपि भवति । यथाऽऽह बृहस्पतिः--

" यितंकचित्कुरुते पापं जनमप्रभृति मानवः । अपि गोचर्ममात्रेण मूमिदानेन शुध्यति ॥ सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशहण्डा निवर्तनम् । दश तानेव गोचमे दत्त्वा स्वर्गे महीयते " ॥

चर्ममात्रगोपदानेनापि स्वर्गमाप्तिः । "दिव्यं वर्धशतं यावद्धिमदः स्वर्गमाप्ते। दिव्यं वर्धशतं सार्धं तथा " इति, तद्देगुण्याँदितारतम्यादिति । यत्पुनर्भनुनोक्तम् " भूमिदो भूमिमाप्तोति " इति, तत्स्वर्गच्युताभिप्रायेण न्युनात्मदानाभिप्रायेण वा । तद्दानस्य वैश्वरूप्यात् । अत एव —

" मुवर्ण रजतं ताम्रं मणिमुक्तावसूनि च । सर्वमेतद्भवेद्दत्तं वसुधां यः प्रयच्छति " इति ॥

नच सकलवसुधाभित्रायेणोच्यते । तस्या अशक्यत्वात् । एवं प्रदीपादि -दानेऽपि पात्रविशेषादावृत्तौ वा स्वर्गमाप्तिः ।

" पात्रस्य हि विशेषेण श्रह्धानतयाऽपि च । अरुपं वा बहु वा प्रत्य दानस्याऽऽग्नोति तत्फलम् "

इति वचनात् । अन्यथा--

" वारिदस्तृप्तिमाप्तोति सुखमक्षय्यमन्नदः । तिल्प्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्रक्षक्तमम् ॥ वासोदश्रन्द्रसालोक्यं सूर्यसालोक्यमध्यदः " इति ।

वस्त्रादिविशेषाच फलविशेषो द्वित्रादिसंख्यातश्च । क्षीणवृत्तेरायातस्यास्मि-नभवने स्थीयतामिति प्रतिश्रयः । निवेशार्थ कर्न्यादि दीयत इति नैवेशिकम् ।

^{- &#}x27;९ इ. 'शिकं स्वर्णधुर्थ दत्त्वा। २ ग. 'द्रुरवः। भू°। ३ ग. 'ते। गोवर्भमात्रदा°। ४ क. ग. 'प्यात्तार'। ५ ग. वैस्वरू°। ६ क. स्त. 'द्रुदान'। ७ क. स्त. श्रीत्य। ८ क. ग 'न्या दी°।

अत एच — "मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः स्थापयित तस्वेह पुण्यसंख्या न विद्यते " इति । " न तच्छ्रेयोऽझिहोत्रेण नाश्वमेधेन नान्यथा ॥ यच्छ्रेयः प्राप्यते प्रत्य विष्रेण स्थापितेन तु " इति ॥

स्थापितेन भवनादिदानेन मतिष्ठापितेनेत्यर्थः।

द्सः—" सुवर्णमेव स्वर्णमस्य च देशकालपात्रसुवर्णपरि-माणाच फलविशेषः " ।

तैथा—" उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अर्थुर्य अश्वदाः सह ते सूर्येण ! हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः "

[अ॰ ८।६।२] इत्यमृतत्वं मुक्तिर्दर्शिता ॥

तथा—" स्वर्णधुर्यान्दत्त्वा स्वर्गे महीयते " इति ।

गर्गः-- " भूमिदो भूमिमाप्तीति दीर्घमायुहिरण्यदः ।

गृहदोऽप्रयाणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् " इति ॥

एतच सुवर्णदानेऽपि वेदितव्यम् । अलंकारे तु फलविशेषः । " अलंकतस्त्वलंकारं दत्त्वा स्वर्गे महीयते " इति ।

धुरमईतीति धुर्यः ।

" अनहुद्दः श्रियं पुष्टां गोदो बध्नस्य विष्टपम् '' इति । अत्रापि पात्रादिदेशकालविशेषाद्वित्रादिविशेषाच फलविशेषः । अत्र विष्णुधर्मेषु—

" मगवानुवाच — छत्रप्रदानेन गृहं वारिष्ठं रथं तथे।पानहसंप्रदानात् ।
ध्रयंप्रदानेन गवां तथेव छोकानवामोति पुरंदरस्य ॥
स्वर्गीयमप्याह हिरण्यदानं तथा वारिष्ठं कनकप्रदानम् ।
नैवेशिकं सर्वगुणोपपत्रं प्रयच्छते यः पुरुषो द्विज्ञाय ॥
स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्विताय तस्यापि छोकाः प्रवरा मवन्ति ।
यो ब्रह्मदेयां प्रददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ॥
वस्त्रात्रदानं च तथा विशिष्टं स शकछोकं छभते दुरापम् ।
मूदानेन समं दानं न भूतं न भविष्यति ।
इति धर्भविदः प्राहुस्तन्मे निगदतः शृणु ॥

आचाराध्यायः]

याज्ञवरक्यस्पृतिः ।

(दानप्रकरणम् ८)

षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः । आच्छेता चानुपन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥ दानानामित सर्वेषां भूमिदानमिहोच्यते । अचला ह्यसया मूमिः सर्वान्कामान्त्रयच्छति ॥ मूमिदः स्वर्गमारुह्य शाश्वतीरेधते समाः । पुनर्जनम च संप्राप्य भवेज्नुमिपतिर्धुवम् ॥ यथा भूमिः सदा देवी दातारं कुरुते पतिम् । एवं सदक्षिणा दत्ता कुरुते गौर्ननाधिपम् ॥ अपि पापकृतं प्राप्य प्रतिगृह्णीत भूमिदम् । महीं ददरपवित्रः स्यात्पुण्या हि जगती यतः ॥ नाम वै प्रियदत्तेति गुह्यमेतत्सनातनम् । त्तदाऽस्याः सततं त्रीत्यै कीर्तनीयं प्रयच्छता ॥ यरिंकचित्कुरुने पापं पुरुषा वृत्तिकार्षतः । अपि गोचर्ममात्रेण मूमिदानेन शुध्यति ॥ सुवर्ण रजतं ताम्नं मणिमुक्तावसूनि च । सर्वानेतान्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥ फालकृष्टां महीं दत्त्वा सोदकां च फलान्विताम् । सोदकं वाडांपे शरणं प्राप्तोति परमं पदम् ॥ रत्नोपकीणी वसुधां यो ददाति द्विजातये । विमुक्तः किल्विषेः सर्वैः स्वर्गलोके महीयते ॥ इक्षुभिः सहितां भूमिं यवगोधूमशालिभिः । थे प्रयच्छन्ति विश्रेम्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ सर्वकामदुधां भूमिं सर्वसस्यसमन्विताम् । यो ददाति द्विजेन्द्राय ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ भूमिदानं नरः कुर्यान्मुच्यते सर्वतो भयात्। न भूप भूमिदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ पुण्यां सर्वरसां भृमिं यो ददाति नरर्वमः । न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदस्य महारमनः ॥ कुशाय कुशभृत्याय वृत्तिक्षीणाय सीदते । भूमि वृत्तिकरीं दत्त्वौ सत्री भवति मानवः ॥

९ स्त. "तं प्रेत्य की'। २ स्त. घ. ° धां धेनुं स'। ३ क. स्त. ग. कृत्वा।

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवरुगन्ति पितामहाः । मूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्मान्संतारियण्यति " ॥

आदित्यपुराणे ' य एतां दक्षिणां दद्यात्य्यिवीं प्रिथवीपतिः ॥
यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
सङ्ग्रामे वा तनुं जह्याद्द्याद्वा प्रियवीमिमाम् ॥
इत्येतां क्षत्रवन्धूनां वदन्ति परमाशिषम् ।
अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ॥
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ।
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनात्नम् ॥
दानं वाऽप्यथ वा ज्ञानं नाम्नोऽस्याः परमं प्रियम् ।
यस्तु गोचर्ममात्रां वै प्रयच्छिति वसुंघराम् ॥
विमुक्तः सर्वपापेम्यो विष्णुलोकं स गच्छिति ।
षष्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसित भूमिदः ॥
आच्छेता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ।
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंघराम् ॥
श्विष्ठायां कृमिर्मृत्वा पितृभिः सह मज्जिते "।

मत्स्यपुराणे—" यर्तिकचित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ॥
अपि गोचर्ममात्रेण मृमिदानेन शुध्यति ।
सुवर्णानां सहस्रेण लभेद्दत्तेन यत्फलम् ॥
गोचर्ममूमिमात्रेण तत्फलं तु विधीयते ।

महाभारते—" न चोषरां न निर्देग्धां महीं दद्यात्कथं चन ॥ न इमशानपरीतां च न च पापनिवेशिताम् "॥

इति भूमिदानम् ।

दीपदाने संवर्तः —" देवागारे द्विजानां वा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे । मेघावी ज्ञानसंपन्नश्रक्षुष्मांश्र सदा भवेत् "॥

विष्णुर्मेषुं — " उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात्कार्तिके नरः। स सर्वे कुलमुद्धत्य विष्णुलोकमवाप्रयात् " ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८) कार्तिकनिर्णयश्च भविष्योत्तरे बोद्धव्यः।

तद्यथा—" विष्णोरायतने ये तु सहस्रं परिदीपकान्॥ प्रज्वालयन्त्यनुदिनं दिवारात्रमनिर्वृताः। तामिस्रमाश्चयुक्पशं शुक्रपशं तु कार्तिकम् " इति॥

दीपदाने मन्नः —" दामोदराय नभित तुलायां लोलया सह । प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेषसे " इति ॥

सथा—" यदा यदा नरश्रेष्ठ पुण्यकालः प्रपद्यते ।
संक्रान्तिसूर्यप्रहणे चन्द्रे पर्वणि वैधृते ॥
उत्तरे त्वयने प्राप्ते दक्षिणे त्वयने तथा ।
एकादइयां शुक्रपक्षे चतुर्दश्यां दिनक्षये ॥
सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा स्नात्वा व्रतपरो नरः ।
भगवद्भिमदेवेभ्यः प्रयच्छेत्प्रयतो गणे ॥
धृतकुम्भे च वस्रण प्रजवल्रन्तं प्रदीपकम् "।

गणे समुदाये वर्तमान इत्यर्थः।

तथा— "सूर्याय रक्तवस्त्रण पूर्णवर्ति घृतेन ताम् । चतुष्प्रस्थैः प्रजवर्णन्तीं मन्त्रेणानेन दापयेत् ॥ तिद्वष्णोरिति मन्त्रेण वर्ति दद्यात्सदैव हि । पीतवस्त्रेण कृष्णाय धेतवस्त्रेण शालिने ॥ कीसुम्भँघृतवस्त्रेण गौरीमुद्दिश्य दापयेत् । स्त्राक्षारक्तेन दुर्गाये पूर्णवर्ति प्रबोधयेत् ॥ नेत्रपट्टेन मधुना घृतेन मधुकृपके । अचिते च सितं चैव स्त्रिताये प्रबोधयेत् ॥ मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं निशामय्य वैदिकान् । आ ते वत्सो मनो यमत्परमाचित्सधस्थात् । अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ [ऋ० सं० अ० ९।८।३६] ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अत्रसं धर्ममीमहे ॥

९ क. स. "त्तराद्वोद्ध"। २ घ. "णे विषुवे तथा। स" ३ क. "वन्भूमि"। ४ क. "क्षे च प्र"। ५ घ. मानेभ्य इ"। ६ ग, "लन्तं म"। ७ क. "म्भपीत"। ८ घ. चींचते चै"।

(दानप्रकरणम् ८)

दिवि पृष्ठे अरोचताझिर्वैश्वानरो मतान् । ज्योतिषा वाधते तमः ॥ कामो भूतस्य भव्यस्य सम्राडेको विराजति । इत्यन्तो मन्त्रः ।

एवमेतेन विधिनों ये प्रयच्छन्ति दीपकम् ।
विस्तीर्णे विपुले पात्रे घृतकुम्मं निवेशितम् ॥
यान्ति ते ब्रह्मसदनं विमानेनाकितेजसा ।
तिष्ठन्ति द्यातमानास्ते यावदाभूमिसंप्रवम् ॥
घृतेन दीपो दातन्यो राजंस्तैलेन वा पुनः ।
वसामज्जादिभिदीपो न तु देयः कथं चर्नं ॥
दीपतेलेन कर्तन्यं न तु कर्म विजानता ।
निवीपणं च दीपस्य हिंसनं च विगहितम् ॥
यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्टिपतेक्षणः ।
दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निवीपको भवेत् ॥
पद्मसूत्रोत्थितां वर्ति गन्धतैलेन दीपकम् ।
नीरोगः सुमगश्चैव दत्त्वा भवति मानवः ॥
प्रज्वाल्य देवदेवस्य कर्प्रेण तु दीपकम् ।
अश्वभेधमवाप्तोति कुलं चैव समुद्धरेत् " ॥

इति दीपदानम् । अथाश्वदानम्—

देवीपुराणे—" अश्वं वा यदि वा युग्यं शोभने वाऽथ पादुके। ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेम्यः मुसंयतः॥ तस्य दिव्यानि यानानि रथध्वजपताकिनः। दुष्टः पन्था न चैवेह भवत्येव कदा चन "॥

स्कन्दपुराणे—" अधं यस्तु प्रयच्छेत हेमचित्रं सुलक्षणम् । स तेन कर्मणा देवि गाँग्धर्वं लोकमश्रुते "॥

अन्नदाने संवर्तः—" अन्नदस्तु सुखी श्रीमान्मुतृप्तः सर्वकर्ममु " । महाभारते—

१ क. ग. घ. पृष्टो अं। २ ख. घ. 'ना यः प्रयच्छति दी'। ३ ख. 'त्रे कृत'। ४ घ. नि-योजित'। ५ क. ग. कदाच। ६ क. ग. न। न दीपो दीपतैलेन न तु। ७ ख. 'सौ तेन पृष्पितः । दी' ८ ग. 'त्र । ब्रह्मस्'। ९ ग. 'त्रं सल'। १० ख. गान्धारं।

आचाराध्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

"नारद उवाच—नान्नदानात्परं दानं किंचिदस्ति नरेश्वर। अन्नेन घार्यते कुरस्रं चराचरमिदं जगत् ॥ असं वै प्राणिनां प्राणा इत्युवाच प्रजापतिः । तस्मादत्रप्रदो राजन्प्राणदः प्रोच्यते बुधैः ॥ अन्नदः पशुमाहाँको धनवात्रूपवानपि । आयुष्मान्बलवांश्रेव मुखी च प्रेत्य जायते ॥ नित्यं ददाति यश्चात्रमतिथिम्यः समाहितः। स याति ब्रह्मसाछोक्यमेवमाह पराश्वरः ॥ अनेन सदशं दानं न भूतं न भविष्यति । तस्मादनं विशेषेण दातुमिच्छन्ति साधवः ॥ कृत्वाऽपि सुमहत्पापं यः पश्चादत्रदो भवेत्। विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गछोकं स गच्छति ॥ आशंसन्तीह पितरः सुवृष्टिमिव कैर्षकाः । अस्माकैमिह पुत्रो वा पौत्रौ वाडत्रं प्रदास्यति ॥ यो द्याद्पारिक्षिष्टमन्नमध्वनि वर्तिने । श्रान्तायादृष्टपूर्वीय स पुण्यां गतिमाप्रयात् ॥ न गृच्छेद्वोत्रचरणं न स्वाध्यायं श्रुतं तथा । याचितो बाह्मणेनानं दद्यादेवाविचौरयन् ॥ दुर्वृत्तः साधुवृत्तो वा मूर्ली वा यदि पण्डितः । यः प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंकमः ॥ अदृष्टं दृष्टपूर्वं वाऽभित्रं वो सुद्धदं तथा । ब्राह्मणं भोजयेत्रित्यं शान्तं शिलसमन्वितम् ॥ यस्य द्यन्नमुपाश्चाति बाह्मणानां शतं सताम्। हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ भोजयित्वा दश शतं नरो वेदविदां नृप । न्यायविद्धर्भविदुषां स्मृतिमाप्यविदां तथा ॥ न याति नरकं घोरं संसारं च न सेवते । बाह्मणानां सहस्राणि दश मोज्यानि भारत ॥ नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा "॥

१ क. स.ग. कार्षिकः। २ ख. घ. "कमपि पु"। ३ क. ग. "चितंत्रा"। ४ क. ख ग. "चारितः। धु"। ५ क. ग. वा मित्रमेव वा । त्रा"।

बुहस्पतिः—" अन्नदानं गुणकरं सर्वदानाधिकं स्मृतम् । अन्नात्प्राणप्रजननं नॄणां संजायते सदा ॥ प्राणाप्यायनमात्रं तु यो विष्राय प्रयच्छति । दुर्भिक्षे तु विशेषेण स छभेताक्षयां दिवम् ॥ हेमरत्नाम्बरयुतोऽमुझानो म्नियते नरः । अश्वन्विनाऽप्यछंकारं जीर्णवस्त्रोऽपि जीवति ॥ तस्मात्प्रदद्याद्विप्रेम्यः संस्कृतान्नं सदक्षिणम् । तेनेह कीर्तिमाप्त्रोति स्वर्गं चानन्तकं तथा " ॥

आदित्यपुराणे—" अन्नदानात्परं नास्ति न मृतं न मिविष्यति ।
पुत्रं प्रजां पश्नमेधां स्त्रियः कामांश्च सर्वशः ॥
सर्वे चान्तप्रदानेन रुमते नान्त संशयः ।
आदरेण तु मक्त्या च यदन्तमुपदीयते ॥
तत्प्रीणयति गान्नाणि नामृतं मानवर्जितम् ।
दुर्रुमस्तु मुदा दाता मुदा मोक्ता च दुर्रुमः ॥
मुदा दाता च मोक्ता च ताबुभौ स्वर्गगमिनौ(णौ)।

यो दद्यादिप्रयेणात्रं यश्चात्रं नाभिनन्दिति ॥ तावुभी नरके मझौ वसेतां शरदां शतम् "। विष्णुधर्मोत्तरे—" दानानामुत्तमं दानं वस्त्रदानं प्रकीर्तितम् ।

वासो हि सर्वदै(दे)वत्यं सर्वसायुज्यमश्चेते ॥
वस्त्रदाता मुवेशः स्वाद्भ्यद्रविणसंयुतः ।
नीलीरक्तं तथा शीण न देयं ब्राह्मणस्य तु ॥
देयं न चाप्युपहतं बहुपुण्यमभीप्सता ।
दक्ता कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ॥
दक्ता सरोममि तक्ततो दशगुणं लभेत् ।
आविकं वसनं दक्ता भृगूणां लोकमाप्नुयात् ॥
लागं दक्ता चाङ्किरसं सीमं दक्त्वा लृहस्पतेः ।
वस्नां लोकमामोति कुश्नकौशेयवाससी ॥
कृमिनं च तथा दक्ता सोमलोके महीयते ।
अग्निलं च तथा दक्ता सोमलोके महीयते ।

१ क. ग. घ. 'क्षयं दि'। २ ख. 'र्गवासिनी । ३ ख. 'शं नाभिनन्दित तावुभी । ता । ४ घ. 'र्वप्रायोज्यमुच्यते । ५ ख. 'सायोज्यमुच्यते । ६ ग. नीलं र' । ७ ग. घ. भवेत् ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

भाषाराध्यायः] -(दानप्रकरणम् ८)

दत्त्वा वस्कलजं वासो वसूनां लोकमाप्नुयात् । वस्त्रप्रदानात्तेजस्वी सर्वेषां प्रियदर्शनः ॥ भवेत्संभोगवांश्रेव स्त्रीणां चैव मनोहरः "। इति वस्त्रदानम् । अथोदकदानम्—

संवर्तः—" वारिदस्तृप्तिमतुष्ठां वितृष्णः सर्ववस्तुषु "। भविष्योत्तरे—

" श्रीकृष्ण उवाच — अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे । पुण्येऽह्रि विप्रकथिते ग्रहचन्द्रवलान्विते ॥ तडौंकं कारयेद्विद्वान्घनच्छायं मनोरमम् । पुरस्य मध्ये हाथ वा कान्तारे तोयवर्जिते ॥ देवतायतने वाडाँप चित्रवृक्षतलेडापे वा । सुशीतलतरं रम्यं विचित्रासनसंयुतम् ॥ कारथेन्मण्डपं दिव्यं शीतातपसहं इदम् । तनमध्ये स्थापयेद्धँव्यानमणीन्कुम्भांश्च शोमनान् ॥ अकालमुर्लीन्कवकान्वस्रेणाऽऽवेष्टिताननान् । ब्राह्मणः शीलसंपन्नो भृतिं दस्वा यथोचिताम् ॥ प्रपापालः प्रकर्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः । पानीयपानमश्रान्तो यः कारयति मानवान् ॥ एवंविधां प्रवां कृत्वा गुभेऽह्नि विधिपूर्वकम् । यथाशक्त्या नरश्रेष्ठः प्रारम्भे मोजयेद्विजान् ॥ ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः। प्रवेयं सर्वसामान्या भूतेम्यः प्रतिपादिता ॥ अस्याः प्रदानात्वितरस्तृष्यन्तुं च वितामहाः । अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ त्रिपक्षं वा महाराज जीवानां जीवनं परम् ! गन्धाख्यं सरसं शीतं शोभने माजने स्थितम् ॥

१ क. ग. "म्। नारदः। वा"। २ क ग. "ढागं का"। ३ क. ग. "पि चैत्यवृ"। ४ ख. "रू क्त्या मणी"। ५ क. "मूकान्क"। घ. "मूलं कव"। ६ ग. "लाईबका"। ७ क. ग. घ. "श्रेष्ठ प्रा"। ८ क. ख्र. ग. "न्यासूते"। ५ क. ग. 'न्तु सपि"।

प्रदद्यादप्रतिहतं श्रद्धावानवलोक्यम् । प्रत्यहं कारथे संस्य भोजनं शक्तिता द्विजे ॥ अनेन विधिना यस्तु ग्रीप्मे शोपविनाशनम् । पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफछं शृणु ॥ किषछाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यरकछम् । तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैस्तु पूजितः ॥ पूर्णचःद्रप्रतीकाशं विमानं सोऽधिरुहा वै । याति देवेन्द्रभवनं पूज्यमानोऽप्तरोगणैः ॥ त्रिंशत्कोट्यो हि वर्षाणां यक्षगन्धर्वसेवितः । पुण्वक्षयादिहाऽऽगत्य चतुर्वदो द्विजो मवेर्त् ॥ ततः परामिदं याति पुनरावृत्तितुर्छभम् । प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ॥ प्रत्यहं धर्मघटकः कर्षटावेष्टिताननः। बाह्मणम्य गृहे देयः शीतामञ्जलः शुचिः ॥ तस्य वोद्यापनं कार्यं मासि मासि नराधिप । मण्डकावेष्टिकाभिश्च पकान्नैः सर्वकामिकैः ॥ उद्दिश्य शंकरं विष्णुं ब्रह्माणं वासवं तथा । सिटिलं प्रोक्षायित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥ एष धर्मघटे। दत्ते। ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रसादा(दाना)त्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥ धर्मघटदानमन्त्रः । अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्तोतीह न संशयः ॥ धर्मकुम्मप्रदानेऽपि अशक्तो यः पुमान्मवेत् । तेनाश्चत्थतरोर्मूलं नित्यं सेव्यं यतात्मना ॥ अश्वत्थरूपी भगवान्त्रीयतां मे जनार्दनः । इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥

यः करोति तरोर्मुले सेकं मासचतुष्टयम् ।

सोऽपि तत्फलमामोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

१ क. ग. 'तित्र भो । २ ख. घ. 'र्णकुम्भप्र' । ३ घ. 'त्कोटीन्द्रिव । ४ क. ग^०त् । अतः । ५ क. ग. विष्ठका । ६ ग. 'कें। सार्व । ७ क. ग. 'लं मोक्ष । ८ ख. धर्मः परो द ।

(दानप्रकरणम् ८)

स्पृष्टा मुशीतसिंछेछा क्रमनाशिनी च प्राप्ते परस्य पथि पान्यसमूहभूमौ । यस्य प्रपा मवति सर्वजनस्य भोग्या धर्मात्ररः स खलु जीवति जीवछोके "॥ इति भविष्योत्तरे प्रपादानविधिः ।

महाभारते—" तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विनातिभिः।
नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वतयन्त्युत ॥

घृतप्रदानेन तथा दीर्घ विन्दति जीवितम्।
दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथा दत्त्वैव चामयम्॥

तथा दत्त्वा क्षितिं विष्रो ब्रह्मलोके महीयते "।

नैवोशेकदाने कालिकापुराणम्—

"कारियस्वा तथोद्वाहं श्रोत्रियाणां कुलेषु च । वेदविच्छीलवृत्तेषु द्विनेष्वेकादशस्वथ ॥ ततो गृहाणि रम्याणि कुर्यादेकादशैव तु । कारियत्वा तु धान्येस्तु विविधैश्रैव पूजयेत्॥ दासीगोमहिषीश्वापि शयनासनपादुकाः। भाजनानि विचित्राणि तास्रमृन्मयकानि च ॥ पात्राणि भोजनार्थं च कृत्स्नं चोपस्करं च यत्। लोहं च काञ्चनं चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥ संभृत्येवं मुसंभारं तद्रहेषु नियोजयेत्। योजयेचैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥ पृथक्पृथग्लाङ्गलानां निर्वर्तनशतान्यपि । विषयं सैर्वटं खेटं ग्रामार्धे ग्रामभेव वा ॥ योजयेत्सोममूर्ति च चिन्त्य तेषु द्विजेषु वै । एकादरौव तास्तत्र दंपत्योः प्रतिमात्मकाः॥ विचिन्त्य परया मक्त्या तद्रहेषु निवेशयेत्। ग्राह्येदाग्नहोत्राणि प्रविद्यैताह्विनोत्तमान् ॥ विधिपूर्वं यथान्याय्यमात्मनः श्रेयसे नरः । अदुष्टकुलनानां च विधिरेषं चिरंतनः॥ शिवशक्त्ये।विभक्तानां द्विजानां कार्यत्सदा । यश्च प्रेटैवान्निजानमूढो योजयेद्धन्यकन्ययोः ॥

९ क. "भारस्तिह्र"। २ स्त. घ. °यं स्ववतं खें । ३ क. सवटं । ४ स. प्रासार्थः प्रासमे । । प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्रासार्थः प्राप्ति । प

न मवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिध्रुंवा ।
यज्ञदानवताद्यं च तीर्थयात्रादिकं च यत् ॥
यस्त्वेवं कारथेज्ञन्तुस्तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
स यात्यर्कसमानामं विमानं रत्नमालिनम् ॥
आरुद्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलंकृतम् ।
विमानैश्रापरैदिंक्यैः सहस्रैः परिवारितम् ॥
सर्वलोकगतान्मोगान्मुक्त्वा तस्मिन्प्रपद्यते ।
ज्ञात्वा स्ववित्तसामध्यिदेकं चोद्वाहयेद्विजम् ॥
तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवमकतो नरो ध्रुवम् ।
स्थानेन स्थानसंप्राप्तिर्विधिदत्तेन जायते "॥

द्भः -- " मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते " ॥

आदित्यपुराणे—" मूमिपाछं च्युतं राज्याद्यस्तु संस्थापथेट्सिजः । तस्य वासो मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठ न संशयः " ॥

हिरण्यदाने भार्गवरामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि

"सर्वरत्नानि निर्मध्य तेजोराशि समुत्थितम् ।

सुवर्णमेम्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमम् ॥

एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धवीरगराक्षसाः ।

मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥

मुकुटेरङ्गदयुतैरलंकारैः पृथग्विधैः ।

सुवर्णे विधृते तत्र विराजति भृगूत्तम ॥

तस्मात्सवपवित्रेम्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।

पृथिवीं गां च दत्त्वेह तथाऽन्यदिप किंचन ॥

विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।

अक्षयं पावनं चैव सुवर्णमिति कथ्यते ॥

प्रयच्छ द्विजमुख्येम्यः पावनं ह्येतदुत्तमम् ।

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ॥

१ घ. त्नशालि । २ ख. वेसतः । ते । ३ घ. द्द्रिजः । ते । ४ क. ग. येदुधः । ते । ५ ख. घ. ने रा । ६ क. ग. मनुत्त । ७ ख. घ. णमितिरिच्यते ।

(दानप्रकरणम् ८)

सुवर्ण ये प्रयच्छन्ति वर्णदास्ते भवन्त्युत । अग्निहिं देवताः सर्वाः सुवर्णे च तदात्मकम् ॥ तस्मात्सुवर्णं ददतो दत्ताः स्युः सर्वदेववाः "।

नन्दिपुराणे—" कृष्णलाः पश्च माषास्तु माषैः षोडशभिः स्मृतम् । सुवर्णभेकं तद्दानाद्दाता स्वर्गमवाप्नुयात् "॥

तथा - " तस्मात्सर्वात्मना पात्रे दद्यात्कनकदक्षिणाम् । अपात्रे पातयेह्तं सुवर्णं नरकाणिवे "॥ इति सुवर्णदानम्।

अय भविष्योत्तरे दृषभदानम् ।

" कृष्ण उवाच—" वृषदानफलं पुण्यं शृणुष्व कथयामि ते । पवित्रं पावनं चैव सर्वदानोत्तमं तथा ॥ दश्वेनुसमोऽनड्वानेकश्चेव धुरंघरः। दशधेनुप्रदानादि स एवेको विशिष्यते ॥ बोदा चरंश्र पुष्टाङ्को ह्यरोगः पाण्डुनन्दन । युवा मद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥ न्नाता भवति संसारे नात्र कार्या विचारणा । अलंकृत्य वृषं शान्तं पुण्येऽहि समुपास्थिते ॥ रीप्येर्गङ्गाङ्गसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं शृणुष्व वदामि ते ॥ धर्मस्त्वं वृषक्रवेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरिधष्ठानमतः पाहि सनातन ॥ दस्वेनं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्भयेत्। सप्तजन्मकृतं पापं वाध्यनःकायकर्मणा ॥ तत्सर्व विख्यं याति गोदानेन कृतेन वै । दानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभितम् ॥ आरुद्य कार्मेगं दिव्यं खर्छोकमधिरोहति। यावन्ति तस्य रोमाणि गोवृषस्य महीपते ॥ तावद्वर्षसहस्राणि गवां छोके महीयते । गोलोकादवतीर्णश्च इह लोके द्विजो भवेत्॥

९ क. °तं सक्छं न । ३ ख. 'त्यमङ्ग । ३ क. ग. 'लाह्गूल' । ४ क. ग. 'मदं दि' । ५ स. °धिवताति ।

यज्ञयाजी महातेजाः सर्वेबाह्मणपृजितः ।

यथोक्तस्ते महाराजे देयो यस्य वृषोक्तमः ॥

तदप्यहं ते वक्ष्यामि पात्रं प्राणप्रदं नृणाम् ।

ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकणी जितेन्द्रियाः प्राणिवधात्रिवृत्ताः ।

प्रतिप्रहे संकुचिता गृहस्थास्ते बाह्मणास्तारियतुं समर्थाः ॥

तेजस्विनं भरसहं दृढकन्धरं च यच्छन्ति ये वृषमशेषगुणोपपत्रम् ।

दत्तेन यद्भवति गोदशकेन पुण्यं सत्यं मवन्ति भुवि तत्फल्लमागिनस्ते " ॥

इति भविष्योक्तरे वृषदानम् ॥ २१०॥

किं च—

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ॥ यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी अवेद्य॥२११॥

मृहादिदाताऽत्यन्तमितशयेन सुखी भवेत् । मत्स्यपुराणे मृहदानम्—
" मत्स्य उवाच—पक्षेष्टेका(क)चितं कृत्वा शैछनं वाऽपि दारुनम्।

मृन्मयं वाऽपि कर्तव्यं शुभलक्षणसंयुतम् ॥
प्रभूतबलिपुष्पाढ्यं धेन्दा चैव समन्दितम् ।
अर्जुनैः सर्लैः शाकरन्यैश्चेव मनोहरैः ॥
तिनिश्चैः सर्जवृक्षेश्च कदम्बैः सह वञ्जुलैः ।
शुभस्थानसमृत्पन्नैवस्तिलक्षणसंयुतम् ॥
स्थापनं च यथान्यायं भूमेश्चेव सुशोभनम् ।
मार्जनं सिश्चनं चैवँ शान्तातीयेन कारयेत् ''॥

शान्तातीयेन शं न इन्द्रायी इति सूक्तेन।

" मङ्गलान्युपहाराश्च वास्तुविद्योदितास्तथा। देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिशत्ममन्वितम् ॥ पृज्ञियत्वा यथान्यायं ततो दद्याद्गृहं गृही। अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥ युगादिपूपरागे च तथा मन्वन्तरादिषु । संक्रान्ती वैधृतिदिने पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥ पञ्चोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नानां च दर्शने । द्वयत्राह्मणसंपत्ती श्रद्धा वा यत्र जायते ॥ द्वयत्राह्मणसंपत्ती श्रद्धा वा यत्र जायते ॥

१ स. जन्यस्य देयो वृ° । २ घ. 'ष्टकमयं कृ° । ३ स. सिल्छैः । ग. सरसैः । ४ घ. 'व शंतातीयेन कारयेत् । शंताती ।

(दानप्रकरणम् ८ ,

गृहदानं ततो देयं संसारमयभीरुणा ।
अनित्यं जीवितं यस्माछक्ष्मीश्वातीव चश्वछा ॥
एतज्ज्ञात्वा तु कर्तव्यमेशान्यां हस्तसंमितम् ।
चतुरस्रं समं कुण्डं भेखलायोनिभूषितम् ॥
पूर्वेत्तिरे हस्तमिता च वेदी प्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।
तत्रार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां सूर्यस्य कार्यं फलपुष्पगन्धेः ॥
द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि पत्रेरि क्षीरवनस्पतीनाम् ।
मध्ये तु संस्थाप्य च पूर्णकुम्मं स्रागन्धभूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥

गृह्योक्तेन विधानेन हुत्वा चाग्निमुलं ततः । गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकचरं अपेत् ॥ सतश्च वै तं चरुकं जुहोति मध्यस्थिताभ्यो गृहदेवताभ्यः । बिंह च सम्यग्विधिसंप्रयोगात्क्षीरेणे धारां परितस्तु दद्यात् ॥

ब्रह्माणं द(दी)क्षयेरपूर्वं परितृष्टं क्षमापयेत्। श्रायां तु दक्षिणे भागे सोपधानां सदीपकाम् ॥ सितवस्त्रेस्तु संख्यां छक्षमीनारायणान्विताम् ॥ सिताम्बरं कुण्डलहेमभूषितं केयूरकण्ठामरणाभिरामम् ॥ पत्नीसमेतं च करे गृहीत्वा दाता पठेम्मश्रामिमं गृहस्यः ॥ एह्येहि नारायण दिन्यरूप सर्वामरैरचितपौदपद्म ॥ श्रुमाशुमानां जगतामधीश छक्ष्मीयृतस्त्वं हि गृहं गृहाण ॥

नमः कौस्तुभनाभाय हिरण्यकवचाय च । क्षीरोदार्णवमुप्ताय जगद्धात्रे नमो नमः ॥ नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वे नमः ॥ चराचरस्य जगतो गृहमृताय वे नमः ॥ मृलोकप्रमुखा लोकास्तव देहे व्यवस्थिताः । मन्दिन्त यावत्करूपान्तं तथाऽस्मिन्भवने गृही ॥ त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रैः पौत्रेर्युतो द्विजः । पश्चयज्ञियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकम् ॥ एवमुक्तवा तु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमम् । तिलप्रस्थोपरिस्थायां श्वय्यायामुप्वदेश्य च ॥ वदेदिदं ततो वाक्यं सर्वधान्ययुतं गृहम् ।
सर्वोपकरणं सर्वं दंपत्योस्तु निवेदयेत् ।
पादुकोपानहच्छत्रभृषणासनभाजनम् ॥
संपन्नं चाप्यसंपन्नं गृहोपस्करभृषणम् ।
सर्वं संपूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्ञनार्दन ॥
अनेन विधिना यस्तु पक्कप्टं विनिवेदयेत् ।
कल्पकोटिशतं यावद्वस्रछोकं महीयते ॥
शैल्जं दारुनं वाऽपि यो दद्याद्विधिपूर्वकम् ।
यसेत्सीराणवे रम्ये नारायणसमीपतः ॥
मृन्मयं चैव यो द्याद्वृहं सोपस्करान्वितम् ।
पुरेषु लोकपालानां प्रत्याऽऽमन्वन्तरं वसेत् ॥

किल्लुषिमुक्तः पूजितः सिद्धसंघैरमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः। पितृशतमापि बन्धृन्पुत्रपौत्रप्रयोत्रानापि नरकानिमम्रांस्तारयेदेक एव ॥

दिव्यान्भोगांस्ततो मुक्त्वा राजराजो भवेद्धवि ॥ नारायणवळोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो जीवेद्वर्षशतं मुखी ॥ देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितम् " इति ॥

अत्रायं विधि:—" एकाशीतिपदं कृत्वा रेणुमिः कनकेन च ।
पश्चालिम्पेचौनुलिम्पेत्मूत्रेणाऽऽलोड्य सर्वतः ॥
दश पूर्वीयता रेला दश चैनोदगायताः ।
सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित्सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान्यूजयेद्देवांकिशात्पञ्चदशैन तु ॥
द्वार्त्रिशद्धाद्धातः पृज्याः सूक्ष्माश्चान्तस्रयोदशः ।
नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निन्नोधत ॥
ईशानकोणादि सुरान्यूनयेत्पदिकान्नव ।
शिखी चैवाध पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुषः ॥

^{*} इदमार्षमत्र गृहाणेति साधु ।

आचाराष्य्यः]--

(दानप्रकर्णम् 🗸) शून्यः सत्यो भृशश्चेव आकाशो वायुरेव च। पूषाऽथ वितथश्चेव गृहश्वतयमावुमौ ॥ गन्धर्वो गृङ्गराजश्र मृगः वितृगणस्तथा। दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ॥ असुरः शेषपापी च रोगोऽहिर्मुख्य एव च । भेक्काटः सोमसूर्यो च अदितिश्व दितिस्तथा ॥ बहिद्वीत्रिशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु । ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान्यूजयेद्बुधः ॥ आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च । मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टी च समीपगान् ॥ सवीनेकान्तरान्विद्यात्पूर्वीद्यानामतः शृणु । अर्थमा सविता चैव विवस्वान्विनुधाधिपः ॥ मिन्नोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः कमात् । अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥ आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निदितिस्तथा । पदिकानां तु वर्गे।ऽयमेवं कोणेष्वशेषतः ॥ तन्मध्ये तु बहि।वैशिद्धिपदास्ते तु सर्वदा । अर्थमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ॥ ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः "।

अत्रैवं प्रयोगः — गृहमध्ये समां चतुरस्रां भूमिं कृत्वा तत्र सुधालिप्तानि दश सूत्राणि समान्तर्रालानि पातये तथे वो त्तरायतानि । एवमे का शितपदानि संप-द्यन्ते । तत्रेशानकोणगे पदे शिली पूज्यस्तस्य दक्षिणतोऽनन्तरे पर्जन्यः । तदे वन्तरे दक्षिणे पदे स्वपश्चिमेनैकीकृते जयन्तः । एवं तद्दक्षिण इन्द्रः । तद्दक्षिणे सृत्यः । एवं तद्दक्षिणे सत्यः । एवं तद्दक्षिणे भृशः । ततो दक्षिण एक स्मिन्नेव कोष्ठ वायुः । ततः पश्चिमे कोष्ठ आकाशः । तद्दक्षिण आग्नेयकोणगृह एक स्मिन्नेव कोष्ठे वायुः । ततः पश्चिमे पूषा । ततः पश्चिमे वितयः । एवं तथा पश्चिमे गृहस्नतः । ततः पश्चिमे गन्धवः ।

३ क. ग. सूर्यः । २ ख. ग. "ततमा" । ३ क. भृगुरा । ४ घ. "मुख ए । ५ क. ग. प्राया व । ८ क. "राणि पा । ९ ख. घ. "दन्त" । १० ख. घ. "वं स्वदक्षिणे स्वपक्षिमेनिकीकृत इन्द्रः । तद्क्षिणे पश्चिमेनिकी-कृते सूर्यः । एवं तद्क्षिणे स्व । १२ क. घ. ततः प ।

एवं ततः पश्चिमे शृहराजः । ततः पश्चिम एकस्मिन्नेत मृगः । नैर्ऋतकोण एकस्मिन्नेत्र पितृगणः । तत उत्तर एकस्मिन्नेत्र दीवारिकः । तत उत्तरे सुप्रीतः ।
वियदुत्तरे वरुणः । एवं तदुत्तरे पुष्पदन्तः । एवं तदुत्तरे वरुणः । एवं तदुत्तरेऽसुरः । एवं तदुत्तरे शेषः । तदुत्तर एकस्मिन्नेत्र पापः । वायव्यकोणे रोगः ।
ततः पूर्वस्मिन्नाहः । ततः पूर्वस्मिन्मुख्यः । एवं तत्पूर्वस्मिन्मछाटः । एवं तत्पूर्वस्मिन्सोमः । एवं तत्पूर्वस्मिन्स्यरः । एवं तत्पूर्वस्मिन्नदितिः । एकस्मिन्नेत्र दितिः । मध्ये नवसु पदेष्वेकिकृतेषु ब्रह्मा । तत्प्विमे पदत्रय एकिकृते विवस्वान् । ततः पश्चिम एकस्मिन्नेत्र विवुधाधिपः । तत उत्तरे पदत्रय एकिकृते मित्रः । ततः उत्तरे एकस्मिन्नेत्र राजयक्ष्मा । ततः पूर्वस्मिन्पदत्रय एकिकृते पृथ्वधिरः । ततः पूर्वस्मिन्नेत्राऽऽपवत्सः । पर्जन्यात्पश्चिम एकस्मिन्नेत्र पदः आपः । आकाशात्पश्चिम एकस्मिन्नेत्र सावित्रः । दौवारिकात्पूर्वस्मिन्नेकास्मिइत्यः । पापात्पूर्वस्मिन्नेकस्मिन्नद्र इति ।

बृहस्पतिः—" रसान्नोपस्कराँगोहं विशेष्यो यः प्रयच्छति । तस्य न क्षीयते वंशः स्वर्गमाप्तोत्यनस्तकम् " इति ॥

इति गृहदानम्।

विष्णुंधर्मोत्तरे—" घान्यानामुक्तमं धान्यं कथितं द्विजपुंगवैः । धान्येम्योऽपि परं धान्यं रक्तशाखिः प्रकीर्तितः ॥ रक्तशाखिं नरो दक्त्वा सूर्यखोके महीयते । तथा गोधूमदानेन वसूनां छोकमामुयात् ॥ प्रियो भवति छोकस्य प्रियङ्गं यः प्रयच्छति । ददाति यस्तु श्यामाकं तस्य * प्रीयन्ति देवताः ॥ अन्येषां शूकधान्यानां प्रदाननिरतो नरः । स्वर्गछोकमवामोति नात्र कार्यो विचारणा ॥ मुद्रदः शक्रछोकं तु यमछोकं तु माषदः । यथ्छहोकमामोति तथा विप्रस्तिछप्रदः ॥

⁺ अतः परमेकश्लोकोऽधिको ग. पुस्तके—" अथ प्रवेशे नवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तावि भूपतीनाम्। सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भृतविं च सम्यक् " इति ॥ * अत्र परस्मैपदमार्थम् ।

९ क. ग. 'स्मिन्वला' । २ ख. ग. 'व वसुधा' । ३ ख. घ. 'राद्रेहं । ४ क. ग. 'जुपुराणे । धा' ३

(इानप्रकरणम् <)

मयोष्टकानां दानेन छोकं वै नैर्ऋतं वजेत्।
सतीनचणके दत्त्वा छोकं वारुणमाप्नुयात् ॥
बायव्यं च मसूराणि राजमापाणि धानदम् ।
अन्येषां शिष्टधान्यानां प्रदानात्स्वर्गमाप्नुयात् ॥
इक्षुमृद्वीकयोदीनात्परं सौमाग्यमाप्नुयात् " ।
इति धान्यदानम् । अथाभयदानम् ।

तत्र विष्णुः—" अन्नप्रदानाधिकमभयदानम् । एतत्प्रदानेनाभीष्टलोकमापद्यते "।

संवर्तः — " मृतामयप्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् । दीर्घमायुश्च छमते सदा च सुमना भवेत् " ॥

निद्गुराणे—" महतां सूक्ष्मदेहानां तथा च व्याधितात्मनाम् । हिस्नाणां सौम्यमूर्तीनां सर्वदा ह्यभयात्मुखम् ॥ वरमेकस्य सत्त्वस्य जीविताभयरक्षणम् । न तु विप्रसहस्रस्य गोसहस्रं सदक्षिणम् "॥

मार्कण्डेयपुराणे-" धिक्तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थनमातुरम् । यो नाऽऽर्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमिप ध्रुवम् ॥ यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतथे । भवन्ति तस्य यस्याऽऽर्तपरित्राणे न मानसम् " ॥

महाभारते—" छोमोद्देषाद्धयाद्वाऽपि यस्त्यनेच्छरणागतम् । वहाहत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः " ॥

तथा—" प्राणिनां वध्यमानं हि यः शक्तः समुपेशते । स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवीमिमाम् । सत्त्वेम्योऽधामयं यश्च तयोरमयदोऽधिकः " इति ॥

रामायणे—" विनष्टः पदयतो यस्य रक्षितुः शरणागतः । आदाय मुक्ततं तस्मात्सर्वे गच्छत्यरक्षितः "॥

मनुः—" यहिंकचिद्रिष दातव्यं याचितेनानसूयतः । उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ वारिदस्तृप्तिमाप्तोति मुखमक्षयमन्नदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्रक्षरुत्तमम् ॥

१ स. 'तीरच । ग. 'तीणच । २क. ग. 'क्षस्यम'।

भूमिदः स्वर्गमाप्नोति दीर्घमायुहिरण्यदः ।
गृहदोऽग्रयाणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्चिमालोक्यमश्चदः ।
अनडुद्दः श्रियं पृष्टां गोदो वश्रस्य विष्टपम् ॥
यानश्याप्रदो मार्यामैश्वर्थममयप्रदः ।
धान्यदः शाश्चतं सौख्यं बहादो ब्रह्म शाश्चतम् " इति ॥

संवर्तः--" पादुकोपानहै। छत्रं शयनान्यासनानि च । विविधानि च रत्नानि दत्त्वा द्रव्यपतिभवेत् " ॥

विष्णु:-- " छत्रदानेन च स्वर्गमाप्ते।ति । उपानहां प्रदानेनाश्वतरयुक्तं रथम् "।

महाभारते—" उपानही प्रयत्नाची बाह्मणाय प्रयच्छिति । भैन्देरे केण्टकान्सर्वान्विषमान्संतिरप्यति ॥ शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि "।

तथा—" छत्रदो गृहमाप्तोति गृहदो नगरं तथा । उपानहां प्रदानेन रथमाप्तोत्यनुत्तमम् " ॥

वृहस्पतिः—" असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधाराप्तमान्वतम् । तीक्ष्णातपं च तरति च्छत्रोपानतप्रदो नरः "॥

देवीपुराणे—" अन्नदानाश्चगोवस्तरौष्यच्छन्नासनानि च । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥ क्षीरं दिधि घृतं वाऽपि मधु तैलं गुडं तथा । यः प्रयच्छिति विप्रेम्थो स यमं नोपसपिति " ॥

शय्यादाने विष्णुधर्भोत्तरेषु—

" शय्यादानेन चाऽऽप्रोति भार्या बाह्मणसत्तमः । दत्त्वा द्विजाय शयनं स्वास्तीर्णं सोत्तरच्छदम् ॥ कुछे महति संभूनां रूपद्रविणसंयुताम् । तथा पक्षवतीं भार्या प्राप्तोति वश्यां तथा ॥ अनेनैव च दानेन भार्या पतिमवाप्नुयात् " ।

तथा—" वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । छत्रदश्च तथा विद्रो नात्र कार्या विचारणा ॥

१ क. ख. ग. भिधिदः । २ क. ग. 'युतं र'। ३ घ. मर्दने । ४ ख. 'न्दते कण्डका'। ५ ग. कन्दका' । ६ ख. ग. 'तरत्यपि । शि ।

(दानप्रकरणम् ८)

छत्रं शतशलाकं तु दस्वैवाऽऽतपवारणम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकं महीयते ॥
याग्यं मार्गं तथा याति मुलेन द्विजसक्तम ।
उपानही तथा दक्ता शुरूणे स्नेहसमन्विते ॥
रथमश्वतरीयुक्तं त्रिदिवं प्रतिपद्यते ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो याग्यं मार्गं सुलं बजेत् ॥
माल्यदः श्रियमाप्रोति फलदः सफलाः कियाः ।
अनुलेपनदानेन सर्वतापैः प्रमुच्यते " ॥

तथा—" नरश्चन्दनदानेन रूपवानभिजायते । सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्य च ॥ तथा कर्पूरदानेन सर्वान्कामानवापुरात् । मृगनाभिप्रदानेन यशसा भुवि राजते " ॥

वायुपुराणे-" चन्दनानां प्रदातारः शङ्कानां मौक्तिकस्य च ।
पापकर्तृनिप पितृंस्तारयन्ति येथा श्रुतिः " ॥

हुसदानं महाभारते →"पुष्पोपगं वाऽथ फलोपगं वा यः पादपं लम्बयते द्विजाय । स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं प्राप्तोत्ययत्नोपगतं गृहं वै '' ॥

यमः—" देवतापुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ।
उद्ध्वं गतिमवाप्त्रोति यश्च धूपप्रदो नरः ॥
गैभीषधमथाम्यक्षं माक्षिकं छवणं तथा ।
यः प्रयच्छति विप्राय सौमाग्यं तु स विन्दति ॥
अन्नप्रदानादाप्त्रोति यान्कामान्मनसेष्मितान् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृर्सि विन्दति शाश्वतीम् " ॥

विष्णुः—" यद्यदिष्टतमं छोके यद्यास्य दियतं गृहे । तत्तद्रुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता " ॥

भविष्योत्तरे शय्यादानम्-

" श्रीकृष्ण उवाच—शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तव पाण्डुकुछोद्वह । यां दत्त्वा सुखभागी स्यादिह छोके परत्र च ॥ अनित्यं जीवितं यस्मात्पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति । तावत्स बन्धुः स पिता यावजीवित मारत ॥ मृतो मृत इति ज्ञात्वा क्षणात्स्रेहो निवर्तते । तस्माद्यत्नेन दातव्यं स्वयं भोज्यफलादिकम् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति संचिन्त्य चेतसा। आत्मैव यदि नाऽऽत्मानं दानधेर्मेः प्रपूजयेत् ॥ कोऽन्यो हितकरस्तरमाद्यः पश्चात्पूजिपपति । तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयी दढाम् ॥ सुदन्तपत्ररचनां हेमपट्टैरलंकुताम् । हंसतूछीपरिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकाम् ॥ प्रच्छादनपटीयुक्तां घृपगन्धाधिवासिताम् । तस्यां संस्थापयेद्धैमं हर्रि छक्ष्म्या समन्वितम् ॥ तच्छीर्षके घृतयुतं कलशं परिकल्पयेत्। विज्ञेयः पाण्डव सदा स निद्राकलशो भुधैः ॥ ताम्बूछकुङ्कुमसोदकर्र्रागुरुचन्दनम् । दीपकोपानहच्छत्रचामरासनमाजनम् ॥ पार्श्वेषु स्थापयेद्धकत्या सप्त धान्यानि चैव हि । शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ॥ शुङ्गारकरवाद्यं च पश्चवर्णवितानकम् । शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ सपत्नीकाय विप्राय पुण्ये अहि विधिपूर्वकम् । यथा न कृष्ण भवतः शून्या सागरैजा तथा ॥ शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तथा जन्मनि जन्मनि । दत्त्वैवं तल्पममछं प्रणिपत्य विसर्भयेत् ॥ एकादशे(शा)हेऽपि तथा विधिरेप प्रकीर्तितः। ददाति यदि धर्मार्थं वान्धवो वान्धवे मृते ॥ विशेषं चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय । तेनोपभुक्तं यद्वस्तु किंचित्पूर्वं गृहे सता ॥ तद्गात्रलयं च तथा वस्त्रवाहनभाजनम् । यद्यदिष्टं च तस्याऽऽसीत्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥

१ ख. "धर्भः प्र'। २ क. "तत्तरहत"। ख. 'तरतहत'। ३ ख. 'रगात'। ४ क. ग. 'नं सया शृणु। ते"। ५ ग. गृही सता। ६ क. घ. 'हे सता।

तथैव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
पूजियत्वा प्रदातव्या मृतश्य्या यथोदिता ।
स्वर्गे पुरंदरगृहे सूर्यपुत्रालये तथा ॥
सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ।
पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणा नरम् ॥
न धर्मण न शीतेन बाध्यते स नरः क्रिन्त् ।
अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छिते ॥
विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।

आभूतसंघ्रवं यावतिष्ठेत्पातकवार्जितः ॥ शय्याप्रदानमेनलं तव पाण्डुपुत्र संकीर्तितं सकलसौक्यनिधानभूतम् । तथा ददाति विधिवत्स्वयमेव नाके कल्पं विकल्परहितः स विभाति सौरूयम् "॥

इति भविष्योत्तरे शय्यादानविधिः ॥ २११ ॥

किंच-

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः॥ तेद्दरसमवाप्रोति ब्रह्मलोकमविच्युतः॥ २१२॥

ब्रह्म वेदस्तद्ध्यापयन्ब्रह्मलोकमिवच्युतोऽनपभ्रष्टः प्राप्नोति । अत्र हेतुः— ब्रह्मणः सर्वधर्मपयत्वेनान्येभ्यः प्रदेयेभ्योऽधिकम् । प्राचुर्ये मयद्वत्ययः । यथा शालिपया मगधाः । अन्नपयो यज्ञ इति । अभेदे वा यथा—आनन्दपयं ब्रह्मति । अभेदश्चात्र प्रपाणप्रमेययोरभेदोपचारेण ।

बृहस्पतिः — " सहस्रमेव घेनूनां शतं चानहुहां समभ् । शतानहुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥ दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् । भूमिदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् " ॥

यमः--" इमां पृथ्वीं च यो दद्यात्सर्वरत्ने। पशोभिताम् । दद्याच्छास्रं च वित्राणां तच्च तानि च तत्समम् "।

ब्रह्मदानप्रसङ्गेन विद्यान्तरदानविधिरुच्यते । तत्र भविष्योत्तरम्-" विद्यादानिविधि वक्ष्ये याधातथ्येन तेऽधुना । यथातथ्यं फलं यच्च दत्तेन यदुनन्दन ॥

१ क. स्वर्गे । २ ग. °मतुलं । ३ क. ग. "म् । तेभ्यो दै। ४ घ. सत्यम् । ५ स्त. घ. तत्पदं सम । ६ ग. रू. ° च्युतम् । ७ स. घ. ६ । दशाने ।

शुभेऽह्नि विप्रकथिते गोमयेन सुशोमनम्। कारथेन्मण्डलं दिव्यं चतुरस्रं समन्ततः ॥ पुष्पप्रकरसंयुक्तं स्वस्तिकादिसमन्वितम् । पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥ सौवणीं छेखनी कार्या रौप्यं च मिषमाजनम् । दीपज्वालासमुद्भतकज्ञलेन मधी भवेत् ॥ औदुम्बरामत्रपाणिषृष्टबोलरसान्विता । छेलकं पूजियत्वौ तु प्रारम्भं कारयत्सुधीः ॥ विनीतश्राप्रमत्तश्र ततः प्रभृति छेखकः । मात्रानुस्वारसंयुक्तं पदच्छेदैः समन्वितम् ॥ समानि समशीषीणि वर्तुलानि घनानि च। **%मात्रामु प्रतिबद्धानि यो जानाति स छेखकः ॥** हेखयेदक्षराणीह तद्गतेनान्तरात्मना । ग्रन्थानां पञ्चकं वाऽथ दशकं विंशमेव वा ॥ त्रिंशं वा चत्वारिंशं वा परं पञ्चाशकं सुधीः । पदवाक्यप्रमाणज्ञो मधुरिक्षम्धभुक्शुचिः ॥ सामाजिकेषु तृप्तेषु त्र्ष्टेषु च शनैः शनैः । -|निष्पाद्यित्वा सच्छास्रं शैवं वाऽप्यथ वैष्णवम् ॥ निष्पादिते पुनः पूज्यो छेलको वैस्नमूषणैः। संपूजियत्वा तच्छास्रं देयं गुणवते तथा ॥ शास्त्रसंभावविदुषे वाचके च प्रियंवदे । वस्त्रयुग्मेन(ण) संयुक्तं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ॥ सामान्यं सर्वलेकानां स्थापयेद्य वा मठे। अनेन विधिना दत्त्वा यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ तदहं ते प्रवक्ष्यामि युधिष्ठिर निवोध मे । यत्फलं तीर्थयात्रायां यत्पुण्यं यज्ञयानिनाम् ॥ कापिछानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फछम् । तत्फलं समवामोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥

^{*} एतदर्ध न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु । + ल्यमभाव आर्थः । एवमप्रेऽपि ।

१ ग. घ. 'प्रकार'। २ क. घ. आंडम्ब'। ग. आंडुम्ब'। ३ ग. 'त्वाऽऽदी प्रा'। ४ ग. घ. 'क्तं पाद'। ५ क. ग. घ. 'विः। समा'। ६ ग. वसुभू'। ७ ग. 'क्रसद्भाव'। ८ घ. सिंदितं।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः] (दानप्रकरणम् <)

पुराणं मारतं वाऽपि रामायणमथापि वा । दस्वा यत्फलमाप्तोति पार्थ तत्केन वर्ण्यते ॥ प्रातरुत्थाय यः शिष्यानध्यापयति यत्नतः । वेदशास्त्रं तु पठितं कीर्तितं सदशं कृतम् ॥ उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयते द्विनान् । किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थदर्शिना ॥ छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामथापि वा । दत्त्वा प्राप्तोति पुरुषः सर्वकामानसंशयः ॥ विवेको जीवितं दीवं सर्वकामार्थसंपदः । सर्व तेन भवेइतं छात्राणां भोजने कृते ॥ श्वशास्त्रकलाशिरुपं यो यमिच्छेदुपार्जितम्। तस्योपकारकरणे पार्थ कार्य सदा मनः ॥ वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । तरफलं समवाभोति विद्यादानात्र संशयः ॥ शिवालये विष्णुगृहे सूर्यस्य भवने तथा। यः कारयति धर्मात्मा सदा पुस्तकवाचनम् ॥ गोमूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च। प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति पुरुषर्पभ ॥ धर्माधर्मी न जानाति विद्याविरहितः पुमान् । तस्मात्सर्वत्र धर्मात्मा विद्यादानरतो भवेत् ॥ न्नेलोक्यं चतु(त्वा)रो वर्णाश्चत्वारश्चाऽऽश्रमाः गृथक् । झसाचा देवताः सर्वा विचादाने प्रतिष्ठिताः ॥ चतुर्युगानि(णि) राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया । करुपं विष्णुपुरे तिष्ठनपूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ क्षिति चाऽऽगत्य कार्छोन्ते राजा मत्रति धार्मिकः । हस्त्यश्वरथयानाढ्यो दाता भोक्ता विमत्सरी ॥ रूपसौमाग्यसंपन्नो दीर्घायुनीं रुनो भवेत्। पुत्रवीत्रैः परिवृतो जीवेच शरदां शतम् ॥

दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद्विद्यां विहाय वदनाव्जक्तताधिवासाम्। गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वे तां यच्छता किमिह पार्थ भवेत्र दत्तम् "॥

इति भविष्योत्तरे विद्यादानविधिः। मत्स्यपुराणे—

" मत्स्यउवाच — पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । अनन्तरं च वक्त्रेम्यो वेदा यस्य विनिर्गताः ॥ पुराणमेकमेवाऽऽसीत्तरिमन्कालान्तरेऽपि च । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ तद्रथींऽत्र चतुर्लक्षैः संक्षेपेण प्रदर्शितः । पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते ॥ नामतस्तान्प्र(नि)वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः । ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ॥ ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ॥ विक्षित्वा तच्च यो दद्याज्ञल्धेनुसमन्वितम् ॥ वैशाखपौर्णमास्यां तु ब्रह्मलोके महीयते " ।

ग्रन्थः १०००० इति ब्रह्मपुराणदानविधिः। (१)

" एतदेव यदा पद्मममूद्धैरण्मयं जगत् । तत्कथान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥ पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाश्चत्सहस्राणीह पठ्यते । तत्पुराणं च यो दचात्सुवर्णकमछान्वितम् ॥ उथेष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वभेधफळं छभेत्"।

ग्रन्थः ५५००० इति पद्मपुराणदानविधिः।(२)

" वाराहकरपवृत्तान्तमधिक्रत्य पराश्चरः । यत्प्राह धर्मानिखलांस्तद्यक्तं वैष्णवं विदुः ॥ तदाषाढे तु यो दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम् । पौर्णमास्यां विपृतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥ त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्नुधाः "।

प्रन्थः २३००० इति विष्णुपुराणदानविधिः । (३)

" श्रुतकरूपप्रसङ्गेन धर्मान्वायुरिहान्नवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद्वद्रमाहात्म्यसंयुतम् ॥ चतुर्विशैतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते । श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम् ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(इानप्रकरणम् <)

यो दद्याद्दाधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः "॥

म्रन्यः २४००० इति वायुपुराणदानविधिः । (४)

" यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रामुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥ लिखित्वा तच यो दधाद्भेमसिहसमन्वितम् । वीर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ॥ अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ''।

ग्रन्थः १८००० इति भागवतपुराणदानविधिः।(५)

" यत्राऽऽह नारदे। धर्मान्बृहत्कल्पाश्रयांस्त्विह । पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ तदिषे पञ्चदश्यां तु यो दद्याद्धनुसंयुतम् । परमां सिद्धिमाप्ते।ति पुनरावृत्तिदुर्छमाम् "॥

ग्रन्थः २५००० इति नारदपुराणदानम् । (६)

" यत्राधिकृत्य शकुनीन्धर्माधर्मविचारणम् । पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयामिहोच्यते ॥ परिलेख्य च यो दद्यात्सीवर्णकरिसंयुतम् । कार्तिक्यां पीण्डरीकस्य यज्ञस्य फलमाग्मवेत् " ॥

ग्रन्थः ९००० इति मार्कण्डेयदानविधिः। (७)

" यत्तदीशानकरुपस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥ हेखयित्वा च यो दद्याद्धेमपद्मसमन्वितम् । मार्गशीर्वां विघानन तिल्धेनुयुनं तथा ॥ तच पोडशसाहस्रं सर्वकतुफलप्रदम् "॥

ग्रन्थः १६००० इत्याग्रेयपुराणदानविधिः। (८)

" यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अघोरकरुपवृत्तान्तपसङ्गन जगत्स्थितिम् ॥ मनवे कथयामास मृतग्रामस्य छक्षणम्। चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च॥

भविष्यचरितप्रायं भविष्यत्तदिहोच्यते । तत्पोषे मासि यो दद्यात्पार्णमास्यां विशेषतः ॥ गुडकुम्भसमायुक्तमशिष्टोमफछं लमेत् "।

ग्रन्थः १४५००। इति भविष्यत्पुराणदानविधिः (९)

" रथन्तरस्य करूपस्य वृत्तान्तमिषकृत्य च । सर्वाणर्नारदायाऽऽह कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ यत्र ब्रह्मवराहस्य चितं वर्ण्यते महत् । तद्ष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥ पुराणं ब्रह्मवैवर्तं यो दद्यानमाधमासि च । पौर्णमास्यां च मगवन्ब्रह्मलोके महीयते " ॥

ग्रन्थः १८००० इति ब्रह्मवैवर्तदानविधिः (१०)

" यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मीर्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥ करुवं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदेकादशसाहस्रं फाल्गुने यः प्रयच्छति ॥ तिल्लेषनुसमायुक्तं स याति शिवसात्म्यताम् "।

ब्रन्थः ११००० इति छिङ्गपुराणदानविधिः । (११)

" महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाऽभिहितं क्षेण्ये तेद्वराहिमहोच्यते ॥ मानवस्य प्रसङ्गेन करुपस्य मुनिसत्तमाः । चतुर्विश्चेतिसाहस्रं पुराणं तिहिहोच्यते ॥ काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिल्छेनुसमन्वितम् । पैर्णिमास्यां च यो दद्याद्वाह्यणाय कुटुम्बिने ॥ वराहस्य प्रदानेन पदमाप्नोति वैष्णवम् " ।

ग्रन्थः २४००० इति वाराहपुराणदानविधिः।(१२)

" यत्र माहेश्वरं धर्ममधिकृत्य च षण्मुखः । करुपे तान्पुरुषे वृत्तचिरतैरुपशोभितम् ॥ स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते । सहस्राणि शतं चैक्कमिति यत्नेन पठ्यते ॥ (दान्प्रकरणम् ८)

परिलेख्य च यो दद्याद्धेमजूलसमन्वितम् । दौवं पदमवाप्नोति मीने चोपगते रवौ "॥

ग्रन्थः ८११०० इति स्कन्दपुराणदानविधिः । (१३)

" त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुवः । त्रिवर्गभेष्यधाद्यत्र वामनं परिकीर्त्यते ॥ पुराणं दशसाहस्रं ख्यातं कल्पानुगं शिवम् । यच्च तद्विषुवे दद्याद्वैष्णवं यात्यसौ पदम् "॥

ग्रन्थः १०००० इति वामनपुराणदानविधिः । (१४)

" यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहारम्यं कथयामास कुर्मरूपी जनार्दनः ॥ इन्द्रसुम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शकसंनिधी । सैप्तदश सहस्राणि हक्ष्मीकरपानुषङ्गिकम् ॥ यो दद्यादयने कौर्मं हेमकूर्मसमन्वितम् । गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयात्ररः ''॥

ग्रन्थः १७००० इति कूर्मपुराणदानविधिः। (१५)

"श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनाईनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥ अधिकृत्याव्रवीत्सप्त सप्तकल्पमुनित्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि त्रयोदश् ॥ विषुवे हैममत्स्येन धन्वा चैव समन्वितम् । यो दद्यात्पृथिवी तेन दत्ता भवति चाखिला "॥

ग्रन्थः १३००० इति मत्स्यपुराणदानविधिः। (१६)

" यदा च गारुडे करूपे विश्वान्ते गरुडो भवेत्।
अधिकृत्याव्रवित्कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ॥
तदष्टादशॅकं चेह सहस्राणां प्रपठ्यते ।
सीवर्णहंससंयुक्तं यो ददाति शुभेऽहिन ॥
स सिद्धं छभते मुख्यां शिवलोके च सांस्थितिम् "।

ग्रन्यः १८००० इति गरुद्धपुराणदानविधिः। (१७)

९ क. ख. °भप्यधा°। २ घ. विधिम् । ३ ख. घ. सप्ताद । ४ घ. श चैकं च सहस्राणीह प°।

" ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहारम्यमधिकृत्याव्रवीतपुनः ।
तश्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ॥
भविष्याणां च करपानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
तद्वह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदास्तम् ॥
यो दद्यात्तद्यतीपाते पैत्रोणीयुगसंयुतम् ।
राजसूयसहस्रस्य फडं प्राप्नोति मानवः " ॥

ग्रन्थः १२२०० इति ब्रह्माण्डपुराणदानविधिः । (१८) इति मात्स्ये विद्यादानम् ।

नन्दिपुराणे-" शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वं संश्रितं च शुभाशुमम्। तस्माच्छास्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्मणा ॥ विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथौस्थिति । षडङ्गाश्चतुरो वेदा धर्मशास्त्रं पुराणकम् ॥ मीमांसा तर्क इति च एता विद्याः प्रकीर्तिताः । आयुर्वेदैः सामवेदो बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥ सर्वोत्तमा चाऽऽत्मविद्या संसारभयनाशिनी । सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपाविनाशिनी ॥ एता विद्याः समाख्याता बहुभेदोपभेदतः । कछा विद्यास्तथा चान्याः शिल्पविद्यास्तथा पराः ॥ सर्वा एव महामाग सदा सर्वार्थसाधिकाः। स्थिताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः ॥ आत्मविद्या प्रधाना तु तथाऽऽयुर्वेदसंज्ञिता । धर्मप्रणायेनीरेताः कलाः सवधिसाधिकाः ॥ सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः । यथैको जीवति प्राणी कयाऽपि किल कुत्रचित् ॥ प्रयच्छत्यँक्षयाहाँकान्विधिना वाऽविधानतः । शिल्पविद्यां नरो दत्तवा वैष्णवं छोकमाप्त्रयात् ॥ धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वेर्गे कल्पत्रयं वसेत्। आत्मविद्यां तु यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ॥

१ क. घ. पत्तोर्ण । २ क. ग. "संवृत" । ३ घ. "याविधि । ष । ४ क. स. ग. दः सस्यवे । ५ स. "नी सर्वाकलाशिलार्थ । ६ घ. "काः । सामवेदा च । ७ क. ग. "त्यिखलाँ हो । ८ ग. 'बं पदमा" । ९ घ. स्वर्गलोके महीयते । दश मन्वन्तरानमञ्ज्यस्तारयेश्वरकारिपतृन् । वेदिवयां नरो दस्ता स्वर्गे ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः] (दानप्रकरणम् ८)

पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षशतायुतैः । एतावच्छक्यते वक्तुं यत्कल्पायुतमुत्तमम् ॥ सत्यलोके वसेन्मत्यो यत्र ब्रह्मा वसेत्प्रभुः। अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्तुं यादशतादशम् ॥ आयुर्वेदप्रदानेन किंन दत्तं भवेद्रुवि । सस्यवेदप्रदानेन संपन्ना यस्य शालयः ॥ कि नाम न कृतं तेत्र पुण्यं भवति शाश्वतम् । मीमांसाशास्त्रमाहातम्याद्बुद्ध्वा वै वेदनिर्णयम् ॥ किं न नाम शुमं दत्तं यज्ञकभेप्रवर्तनात्। आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ॥ एतद्विद्यात्रयं मुख्यं सर्वदानिकयाफलैः । धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्वा यत्किचिद्धर्ममाश्रयेत् ॥ तस्य धर्मं दशगुणं धर्मशास्त्रप्रदस्य वै। पुराणास्यानविद्वांसः पितृदेवार्चने रताः ॥ छोकान्सवीन्कामपूर्णान्यान्ति सर्वशुभोदयान् । पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलमागिनः ॥ आत्मविद्याप्रदातारो नरा धर्मसमाश्रयाः। न पुनर्योनिनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययम् ॥ उत्तीणीः सर्वपापेम्यः सपुत्रपशुत्रान्धवाः । मुच्यन्ते निर्यैर्वे।रैरसंख्यैर्यातनात्मकैः ''॥

सथा—"श्रोकं प्रहेलिकां गाथामधान्यद्वा सुभाषितम् । दत्ता प्रीतिकरं याति लोकमण्सरसां शुमम् ॥ यदेतत्युण्यमाख्यातं विद्यादानस्य सांप्रतम् । देशकालविधिश्रद्धापात्रयोगात्तथाविधम् ॥ प्राप्तोति कोटिगुणितं फलं विद्याप्रदो नरः । यस्तु पुण्यपरो मत्यो निगीषुः कीर्तिसाधकः ॥ स विधानेन वै दद्याद्विद्यां विविधकामदाम् । एवं विद्याप्रदानेन सर्वकामगुणान्वितम् ॥

९ स. घ. °कुं यः कल्पा । २ क. स. ग. °प्रसादेन । ३ क. सम्पवे । ४ क. ग. तेन । ५ क. ग. "मानरेत्। त ।

यत्नेन पात्रे दातव्यं रहस्यं होतदुत्तमम् । उद्दिश्य देवतादत्तं प्रदानं यत्र कुत्रचित् ॥ तस्यासमाप्तपृष्यस्य केन पुष्यं निरूप्यते "।

असमाप्तं पुण्यं येन सोऽसमाप्तपुण्यः।

" गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याच्याख्यानपारगम् । शक्त्या मक्त्या प्रणामेन धनैः सर्वेर्गुणैस्तथा ॥ यथा घटप्रतिच्छना रत्नेराजा महाप्रमाः। अकिंचित्करतां प्राप्तास्तद्वद्विद्याश्रतुर्दश ॥ विना तु गुरुणा सम्यग्बोघकेन विपश्चिता । नैव विद्याफलप्राप्तिर्गुरं तस्मात्तु पूजयेत्॥ स्रग्दामभूपणैर्नित्यं यथा देवं पिनाकिनम् । यो गुरुं पूजयेजित्यं स्थितं वा प्रस्थितं च वा ॥ तत्त्रसादेन यस्मात्स प्राप्नुयात्सर्वसंपदम् । तस्म।द्भुरुं प्रयत्नेन महादेववदर्चयेत् ॥ भक्त्या प्रीत्या प्रयत्नेन श्रद्धया च सदैव हि । एष माता विता होष एष एव च बान्धवः ॥ एष चिन्तामाणिश्चेव एष एव च मे सुद्धत्। एवं श्रद्धापरो नित्यं गुरुमाराधयेद्बुधः ॥ अज्ञानदुःखरामनं नरकोद्धारणं तथा । कुतो माता विता वाडिप बान्धवोडिप महागुणः 🖁 तादगम्युदयं कुर्याचादक्कुर्याहरूर्महत्। कोऽन्यो ज्ञानेन दुःखै।घादुद्धरेद्धवबन्धनात् ॥ सम्यक्शास्त्रार्थबोद्धारं महादेववद्रचियेत्। वस्तुमात्रेण यो ज्ञानं शास्त्रस्पमुपन्यसेत् ॥ स तावच्छिववत्पूज्यो भक्त्या भवभयापहः। यस्तु शास्त्रविवक्षारूयं विशेषार्थं प्रपूजयेत् ॥ पदवाक्यार्थबोधेन सम्यक्शास्त्रप्रवर्तनात् । पूर्वीत्तरार्थसंगत्या समुदायार्थनिश्चयात् ॥ स्वशास्त्राभिमता वाचः सम्यग्यो वेत्ति तत्त्वतः । स तु साक्षान्महाबुद्धिर्भगवानिह शंकरः ॥

(दानप्रकरणम् ८)

तं भजेत्सर्वमावेन भक्तियोगेन सर्वदा । आदित्येन विना यद्वज्ञगद्रभः विभाज्यते ॥ गुरुवाक्यं विना सर्वे तथैव हि तमोमयम्। तस्माध्या महादेवं तद्वदेव गुरुं सदा ॥ यः पश्यति स पुरुषः सर्वधर्मानवाप्नुयात् । विद्या च मुरूषं दानानां गुरुतोऽस्य विधिं पुनः ॥ श्चत्वा विधेयं विधिवच्छूद्धया मावितात्मना । सत्यां तेम्यस्तु तां दद्याद्विशेषाद्धणशालिषु ॥ उपयोग्यं च यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपाद्येत्। सुरालयेषु सर्वेषु यथाविमवविस्तरैः ॥ दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफर्राधिभिः। विद्या: दस्वा तु पुस्तकं तत्र पितृणां धर्ममुहिरोत् ॥ बान्धवानां च हृद्यानामनन्तं फलमिच्छता । ततो दस्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ॥ ततश्र भोजयेद्विप्रान्रुद्रमक्तांश्च मानवान्। यथाशक्ति च कर्तव्य उत्सवः स्वेषु वेश्ममु ॥ राज्ञा च नगरे कार्यो मामे मामाधिवैस्तथा । गृहे गृहस्थैः कर्तव्य उत्सवे। बन्धुभिः सह ॥ स्रातेर्भृक्तैः समालव्यैः स्रग्विभिः सुसमाहितैः I प्रतियुक्तैस्ततः श्राव्यं शास्त्रं श्रद्धासमन्दितैः ॥ बाचकं दक्षयेत्तत्र यथाविमवविस्तरैः। गुरुं च भक्त्या मतिमान्यथाशक्ति न मायया ॥ ततः पुष्वैश्च धूपैश्च श्रावकान्संप्रपूजयेत् । वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः ॥ अभ्यस्ताक्षरविन्यस्तो वृत्तशास्त्रविशारदः । शब्दार्थवितप्रगल्मश्र विनीतो मेवयाऽन्वितः ॥ गीतज्ञो वाक्यविच्छ्राव्यस्वरोऽनाविलभाषकः । गुरुश्च धर्मवान्प्राज्ञः श्रुतर्शास्त्रो विमत्सरः ॥

१ क. स. ग. थ्य अक्षये । २ घ. विन्यासी वृ । ३ घ. नीतः सहया । ४ म. स. स. विविद्यान । ५ ग. थे। इत्यान । ५ ग. काम्रिविशारदः । वि ।

विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः श्वतिस्मृतिमुखः सदा । सुवृत्तस्तर्कशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रविशारदः॥ स्वम्यस्तशास्त्रसंदोहः प्रकृतार्थप्रवर्तकः।

नाप्रक्रमकृतव्याख्यः पैर्वापर्यार्थविष्टधीः "।।

विष्ट्रधीः प्रकृष्ट्यागित्यर्थः। +पौर्वापर्यविशिष्ट्रधीरिति पाठे पौर्वापर्ये विशिष्टा सविशेषा संबन्धप्रापणात्मिका धीर्यस्येति भावः।

" अध्यायसर्गविच्छेदविमक्तार्थप्रयोजकः # ॥ संस्कारैः संस्कृतां विद्यां प्राकृतैः प्राकृतामपि ॥ आलापमात्रेव्याव्यानैर्यश्च शिष्यान्प्रनोधयेत्। देशाभिधानविन्यासैर्बोधयेचापि यो गुरुः ॥ स गुरुः स पिता माता स तु चिन्तामणिः स्मृतः । यः शास्त्रोपायमाख्याय नरकेम्यः समुद्धरेत् ॥ कस्तेन सहशो छोके बान्धवो भुवि विद्यते । यस्य वाग्रश्मिसंघेनै नइयते हृद्गतं तमः ॥ महासंसारॅरजनीमवं शोकं महायुतेः। नोद्विजेत्तस्य पारुष्ये न च वै छोप्य पृच्छतः ॥ न चास्य व्याधिदुःखेषु मळानां चापि शोधने । प्रसादयेतु कुपितं दुःखमयं समुद्धरेत् ॥ रोगेम्यश्चापि यत्नेन परिरक्षेत्र चोद्विजेत्। एवं व्याख्यां शुमां श्रुत्वा गुरुवक्त्रान्तरोत्तमः ॥ विधेयं चिन्तयेद्यत्नात्परत्र हितकारणम् । शृणुयाच्छ्द्रया युक्तः प्रणतोऽभिमता गुराः ॥ भिषजां वचनं कार्यं गुरूणां च महात्मनाम् । न तर्त्कृतं स्वयं कुर्यात्ते समिद्धानलत्विषः ॥ अप्रस्तुतकथाक्षेपं यः कुर्यादयतो गुरोः । स बहाहत्यामाप्तीति गुरुवाक्येप्वनिश्चयात् ॥

[🕂] इत आरभ्य भाव इत्यन्तं न विद्यते ग. घ. पुस्तकयोः । 🚸 एतद्रेषेऽधिकमर्घ ग. घ. पुस्तकयोः । तद्यथा—श्रद्धेयो वाग्गतालस्यः श्रीत्यवित्ताववोधकः ।

९ क. ख. °र्धनिष्टधीः । निष्टधीः प्रकृतवा^० । २ ख. °द्यां प्रकृ^० । ३ ख. °न दहयते दग्गतं । 🛩 ग. ^०रजनर्ना^० । ५ ग. घ. 'द्युतिः । नो । ६ क. वैलोम्यमृच्छे । ७ ख. ग. घ. कृत्वा । ८ **ख**॰ 'त्कृते स्व°। ९ ग. घ. °ते संसिद्धा°। १० क. ख. घ. 'क्येषु नि°।

आपाराध्यायः] (दानप्रकल्णम् ८)

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

यश्र श्रुत्वाडन्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् । अन्यस्य जनयेत्कीर्ति गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥ विस्मारयेच वा मौढ्याद्योऽपि शास्त्रमनुत्तमम्। स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥ यस्तु बुद्धा नरः शौस्त्रं किंचित्कुर्याच्छुपाशुपम् । भवेच्छतगुणं तद्वै विज्ञाननिरतस्य वै ॥ एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता । तपः शमात्मकं भोगखगीदिफलसाधकम् ॥ श्रौविबोध्य वै बाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत् । कुद्धोक्तिं युद्धसंक्षोमं धारावर्तेन वाचयेत् ॥ सरागललितैर्वाक्यैर्वाचयेद्वद्धसंगेभे । नानावृत्तानुरूपेण छाछित्येन च वाचयेत् ॥ सर्गाध्यायसमाप्ती च कथापर्यन्त एव वा । प्रशस्तपदसंयोगे कुर्यादिति विरामणम् ॥ समाप्ते वाचनेऽभीष्टं स्तूर्ये(स्तुया)देवं विचक्षणः । अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं स्पृशेत् ॥ सदेहमुश्रुतं भूयादस्तु व्याख्याननित्यता । हारी + र्र् छोकः प्रवर्ततां धर्मे राजाँ चास्तु जयी सदा ॥ धर्मबान्धवसंपन्ना गुरुश्चास्तु निरामयः। इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यं च विभाव्य तैः ॥ शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः । कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानुपावनैः॥ युक्तिभिश्व स्मरेद्याख्यां चिद्वैश्वापि स्वयंकृतैः । एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयात्रियतो नरः ॥

समग्रशास्त्रश्रवणेन पुंनां श्रद्धाप्रधानं मवतीह चेतः । रागं च शास्त्रात्मकमम्युपैति दोषाश्च नाशं निष्ठिन यान्ति ॥ यथाकधंचिच्छृणुयात्र शास्त्रमश्रद्धयोदाद्धतधर्मसंघः ।

१ सा शास्त्राहित १ २ क. वोधर्कविष्य । ३ क. ें कि फुद्र । ४ ख. युगसंक्षेपं धा । ५ घ. पै. । नानावृ । ६ ग. घ. वेहें । ७ क ंजा भवतु मे जयी। ध । ख. जा शास्तु। ८ क. स्त्र. भेंसहः । त ।

ततः समाप्तावय शास्त्रसर्गेः कथोदये वाऽपि विनीतेबुद्धिः ॥ शक्त्याऽर्त्रयेद्वाचकमग्रयमेवं गुरुं च मक्त्या पितृवित्रकार्थी "।

धर्मार्थकामास्त्रिकः।

" एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते । अनेनैव विधानेन ब्राह्मणे शीलशालिनि ॥ प्रवेश्वेवति धीयुक्ते युक्तिज्ञे वेदवेदिनि । विन्यसेच शुभं शास्त्रं महापृण्यनिगीषया " ॥

वेदवेदिनि लब्धवेद इत्यर्थः।

" धनैर्वा विषुळैर्दक्षेद्गुरुं कृत्वा सुतर्पितम् । अध्यापयेच्छुमाञ्शिष्यानभिजातान्सुमेधसः ॥ एवं विद्याप्रदानं तु सर्वदानोत्तमं स्मृतम् । सर्वदा सर्ववणीनां नरकष्ठवमुत्तमम् " ॥

प्रव उत्तारः।

"अनेन विधिना दस्ता विद्यां पुण्यपरो नरः । यत्फलं त्वश्चमेषानां शतस्याऽऽशु कृतस्य वै ॥ राजस्यसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । तत्फलं लमते मत्यों विद्यादानेन माग्यवान् ॥ सर्वसस्यसुसंपूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् । बाह्यणेम्यो महीं दस्ता ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः॥ यत्फलं लभते मत्यों विद्यादानेन तत्फलम् । यावदक्षरसंख्यानं विद्यते शास्त्रसंश्चये ॥ तावद्वषसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदे। वसेत् । यावत्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसंमिताः ॥ तावतो नरकात्कुल्यानुद्धत्य नयते दिवि ।

कुल्या वंश्याः।

" यावच पत्रसंख्यानं विद्यते पुस्तके नर्रः । तावद्वर्षसहस्राणि सकुछो मोदते दिवि ॥ यावच पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि । तत्सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः ॥

१ क विशुद्ध बु° । २ क. ख °िक्षकाः । ए° । ३ क. ख. °धयति । ४ क. "नि धर्मज्ञ इ० । ५ ग. घ. 'दें तेर्गुरुं । ६ ग. °भिज्ञाता° । ७ ख. 'णि सकुलो मोदते दिवि । या'। ८ ख. °रः । या'।

(दानप्रकरणम् 4)

स जातो मनुजो छोके स धन्यः स च कीर्तिमान् । यो विद्यादानसंपर्कप्रमक्तः पुरुषोत्तमः ॥ यथाविभवतो दद्याद्विद्यां शाठ्यविवर्भितः । याति पुण्यमयाँ छोकानक्षयान्भोगभूषितान् ॥ बेडिप पत्रमधीपात्रलेखनीसंपुटादिकम् । दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम् ॥ यान्ति लोकाञ्ज्ञभानमत्यीः पुण्यलोका महाधियः । इति विद्याप्रदानस्य महाभाग्यं प्रकीर्तितम् ॥ श्रुत्वैतत्पातकैर्मुक्तो नियतं सप्तजन्मनैः "। इति नन्दिपुराणे विद्यादानविधिः ।

अथ मत्स्यपुराणे कल्पदानम् ।

" कल्पानुकीर्तनं वैक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् । यस्यानुकीर्तनादेवँ वीरपुण्येन युज्यते ॥ प्रथमः श्वेतकरूपस्तु द्वितीयो नीललोहितः । बामदेवस्तृतीयस्तु तते। राधंतरोऽपरः ॥ रीरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमस्तु बृहत्करुपः कन्दर्गोऽष्टम उच्यते ॥ सत्योऽथ नवमः श्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतैः । व्यान एकादशः श्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽ१रः ॥ **न्नयोदश उदानस्तु गारुडोऽय चतुर्दशः ।** कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः ॥ षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततोऽपरः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तर्तः परः ॥ मीनकरूप इति प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः । वैकुण्ठश्चापरस्तस्य छक्ष्मीकरूपस्तथाऽपरः ॥ चतुर्विशस्ततः प्रोक्तः सावित्रीकरूपसंज्ञितः । पञ्चविद्यातमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः ॥ सप्तविंशस्तु वैरानो गौरीकल्पस्ततः परः । महिश्वरस्ततः प्रोक्तिखपुरं यत्र घातितम् ॥

९ स. 'यिनः। या'। २ क. 'लोकम'। ग. घ. 'लोके म'। ३ ग, नाम । वेदपु°। ५ स्त. ग. घ. "त:। ध्यान°। ६ स्त. "त: पुनः। मी । ७ क. घ. "रो वरा"।

पितृकरुपस्तथा उन्ते तु या कुर्हू बेहाणः स्मृता । इत्ययं ब्राहाणो मासः सर्वपापप्रणादानः ॥ आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन्यस्मिन्विधीयते । तस्य करुपस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥ यस्तु दद्यादिमान्कृत्वा हैमान्पर्वणि पर्वणि । ब्रह्मविष्णुपुरे करुपं मुनिभिः पृज्यते दिवि ॥ सर्वपापस्यकरं करुपदानं ततो भवेत् । मुनिस्तपांस्ततः कृत्वा दद्यात्करुपान्विचक्षणः " ॥

इति मात्स्ये कल्पदानम्। अथादेयानि।

तत्र दक्षः—" सामान्यं याचितं न्यस्तमाधिदरिशश्च तद्धनम् । अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सित ॥ आपत्स्विप न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स मृद्धातमा प्रायश्चितीयते नरः " ॥

सामान्यं साधारणम्। याचितकं परकीयं कार्यसिद्ध्यर्थमानीतम् । न्यस्तिनि-क्षिप्तयोभेदो द्वितीयेऽध्याये वक्ष्यते । दाराः कलत्रम् । तद्धनं स्त्रीधनम् । अन्यस्मै दातुमन्येन यद्धितं तदन्वाहितम् ।

कात्यायनः — " विक्रयं चैव दानं च न देयाः स्युरिनच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् " ॥

योजवेत्संधवेदित्यर्थः ।

" आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रये एव वा । अन्यथा नैव कर्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः "॥

शातातपः—" वेदविकयनिर्विष्टं स्त्रीपु यच्चार्जितं धनम् । अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च ऋीवादृपागतम् " ॥

निर्विष्टं माप्तम् । स्त्रीषु विक्रीतास्विति शेषः । स्त्रीवान्नपुंसकात् ।

तथा—'' द्रव्येणात्यायलव्येन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् । न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात् '' ॥

यमः—" सुवर्ण रजतं ताम्रं यतिम्यो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्तोति तत्रैव परिवर्तते ॥

१ ग. घ. °हुर्बाह्मणै: स्मृ । २ ग. विकेयश्चेव । ३ क. ख. "यमेव ।

(दानप्रकरणम् <)

पक्तमञ्जं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरेसः । वृत्तिश्च भैक्षवृत्तिम्यो न देयं पुण्यमिच्छता "॥

वृत्तिः क्षेत्रादिका । भैक्षवृत्तयो ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः ।

" न शूद्राय हविदेचात्स्वस्ति क्षीरं तिछान्मधु । न शूद्रात्प्रतिगृह्धीयात्तेषामन्यत्रिवेदयेत् "॥

स्तिति न त्रुयादित्यर्थः। एतच प्राक्पणामात्। तथा च स्मृत्यन्तरम्—

" अप्रणामगते शृदे न ब्र्यात्स्वस्ति कुत्रचित् " इति ।

तेषां शीरादीनां ऋयार्थमन्यद्रव्यं शूद्राय निवेदयेत्। आक्रिरा:-- " बहुम्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः।

विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि " ॥

विभक्तः पृथग्भूत एक इति यावत्। तत्संवन्धिन्यो, दक्षिणा विभक्तदक्षिणाः। कचित्पाठः — " विभक्तदक्षिणा होने दातारं न मजन्ति हि " इति । तस्यार्थः - एते प्रतिग्रहीतारः कृतदक्षिणाविभागा दातारं न भजन्ति दान-

फल्जनिमित्ततयेति ।

" एका ह्येकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथं चन । सा तु विकयमापना दहत्यासप्तमं कुछम् "॥ एका गौद्विबहुभ्यो दत्ता विक्रयमापद्यते । तत्रायं दातुर्दोपः ।

" देवतानां गुरूणां च मातावित्रोस्नथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेनै नापुण्यं चोदितं कवित्"॥

पापं देयतया न कचिद्विहितिषत्यर्थः । ननु च पुण्यमन्यस्मै न शक्यं दातुपन्येन सह तस्य स्वस्वामिभावापादनासंभवात्। न च ब्रह्मदानाभयदान-वद्यथाकथंचित्संवन्धमात्रं तदानमिति वाच्यम् । संगदानस्य पुण्यस्य च संब-न्धपात्रपशक्यं यतः। मैवम् । वचनपापाण्यादेयस्य पात्रस्य च संवन्धः पुण्यं फलं ददाति पात्रं तत्फलं भुङ्क्त इत्येवमात्मा कल्प्यते । तदम्यथानुप-पत्त्या दीयमानात्पुण्यात्पात्रे पुण्यान्तरोदयः फलभोगानुगुणः परिकल्पते। यसु न्यायविद्धिरुक्तं—शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति । तत्प्रथमपुण्योदयविषयम् । द्वितीयादिधर्मोत्पित्तत्तु वचनप्रामाण्याद्ययोक्तर्यपि कल्प्यत एवेति ।

न केवलं पापदानमविहितं निषिद्धं च । तथा च यमः—

९ क. ख. ेरसम्। वृ°। २ ख. ेदिकी। भे°। ३ ख. ग. घ, "न न पुं। ४ ख.ग. देयं तथा न । ५ ग. घ. ॅनपु । ६ क. 'स्य सं^० । ७ क. ^०त्रे पात्रान्ते ।

" करमषं ब्राह्मणे दत्त्वा दाता यात्यशुमां गतिम् । विनिर्भोकविनिर्मुक्तः पत्रगेन्द्रः क्षतो यथा " ॥

निद्युराणे-" पापदः पापमाप्ताति नरे। छक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्तोति शतशोऽथ सहस्रशः॥ तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् । गुरुमातृपितृब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् ॥ तल्लक्षमुणितं विद्यात्पृण्यं वा पापमेव वा "।

भातातपः—'' प्रश्नपूर्वे तु यो दद्याद्वाह्यणाय प्रतिमहम् । स पूर्वे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् "॥

ईदं पठेत्यादेशः पश्चः।

" मा ददस्वेति यो व्रयाद्भवाशिवाह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वै बाह्मणेष्वभिजायते " ॥ २१२ ॥

इदानीमददतोऽपि दानफलप्राप्त्युपायमाइ—

प्रतिग्रहसमथोंऽपि नाऽऽदत्ते यः प्रतिग्रहम् ॥

ये लोका दानशीलानां तान्सं प्राप्नोति पुष्कलान् ॥२१३॥

मितग्रहसमर्थोऽपि पात्रभूतोऽपि सन्यो गोभूहिरण्यादि न मितग्रहाति स गवादिदानशीलानां ये लोकास्तान्पुष्कलानविकलान्प्रामोति ॥ २१३ ॥ सर्वामितग्रहे माप्ते कचिद्पवादमाह-

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दाधि क्षितिः ॥ मांसं शय्याऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च॥ २१४ ॥

कुशादिकं दीयमानं न प्रत्याख्येयम् । भृष्टा यवा धानाः । मनु:- " शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानापः पुष्पं मणीन्द्धि । मत्स्यान्धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् " ॥

तथा-" एघोदकं मृलफलमन्यम्युद्धृतं च यत्। सर्वतः प्रतिगृह्धीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् " ॥

अभयदाक्षिणामभयदानामित्यर्थः ।

अहिरा:-- " खल्क्षेत्रगतं धान्यं वापीकूपगतं जलम् । अभोज्यादि तद्माह्यं यच गोष्ठगतं पयः ॥

९ क. ग. घ. इति पं। २ क. रवा चण्डालेप्व°। ३ ङ. °नां स तानाप्तो । ४ ग. घ. न्समाप्रो ।। **પૃસ્તે. 'વૈ**था प्र' ।

(बानप्रकरणम् ८)

विच्छिनेष्वथ पक्षेषु हविःष्वाग्रा(ग्र)यणेषु च । इष्टिं त्वधिकृतां कुर्यात्मुकृतं च न छोपयेत् ''॥

पक्षशब्देन पक्षान्ते विहितानि कर्माणि छक्ष्यन्ते । इष्टिं त्विषक्रतां कुर्यादिति यागमुह्दिय याचेतेत्यर्थः। न चैत्रं मुक्ततं लुप्यते।

" पक्कान्तवर्जं विप्रेम्यो गोदानं क्षात्रियादापि । वैश्यात्तु सर्वधान्यानि शुद्राद्याह्यं न किंचन " ॥

अभोज्यवित्रादिविषयमेतत् ।

[यसु—]" यसु क्षेत्रगतं धान्यं खले वाऽथ गृहाह्वहिः । सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यक्तिरोमतम् ॥ संस्कारैः शुध्यति ह्येवं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् । तस्मादामं ग्रहीतव्यं मृतस्त्यन्तरेष्विप "

इति, तदापद्विषयम् ॥ २१४ ॥

अन्यत्र कुळटॉशण्ठ(ण्ढ)पतितेभ्यस्तथा दिषः॥२१५॥

अयाचितमप्राधितमात्मानं प्रति दातुमानीतं कुलटादिवर्जितस्य वुष्केतकारि॰ णोअपि ग्राह्मम् । कुलटा स्वैरिणी स्त्री ।

पनुः—" आहतामुँ द्यतां भिक्षां पुरस्तादेशचोदिताम् ।
भेने प्रजापतिश्रीह्यामिष दुष्कृतकर्मणः ॥
नाक्षन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पश्च र्च ।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामम्यवपद्यते ॥
चिकित्सककृतन्नानां शच्यहेन्तुम्नु वार्धुषेः ।
दींण्ठ(ण्ड)स्य कुल्टायाश्च उद्यतामिष वर्नयेत् "॥

भिक्षाशब्देनात्र पकान्नमुपलक्ष्यते ।

यमः—" चिकित्सकस्य मृगयोर्वेदयायाः कृतकस्य च ।

पण्डनर्तकयोरेव उद्यतां परिवर्भयेत् '' ॥

बिसप्ठः—" शस्त्रं विषं सुरा चाप्रतिग्राह्याणि " ॥ २१५ ॥

१ स्त. ग. घ. विंतस्वकृ । २ क. स्त. वें । ३ क. ग. घ. भोज्यं विं। ४ ४. विः श्वापण्डपं। ५ ग. घ. कृतादिका । ६ स्त. मुदिता ग. मुझाता। ७ स्त. द्रप्रची । ८ क. वा ९ क. ग. घ. हर्तुं थ वा । ९० क. वण्डस्य ।

(दानप्रकरणम् ८)

बाह्मणस्य निमित्तान्तरेण सर्वतः प्रतिग्रहगाह— देवातिष्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णायादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६॥

इति दानप्रकरणम् ॥ ८॥

देवार्चनाद्यर्थं सर्वतः क्षत्रियादितोऽपि गृह्णीयात् । सकलावश्यककर्मोपल-क्षणं चैतत् । आत्मवृत्तिः शरीरधारणमात्रम् । न तु तृप्तिः । यदाह विष्णुः—

"गुरून्भृत्यांश्चोजिहीर्षत्रचिष्यन्देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्र तु तृष्येत्स्वयं ततः ॥ न क्रिक्यप्रि १।२६।०४ एतेष्वि च कार्येषु समर्थः सन्प्रतिग्रहे । नाऽऽदद्यात्कुलटाशण्ट(ण्ट)पतितेभ्यस्तया द्विषः " ॥

अक्रिराः — " गुर्वर्थमतिथीनां वा ऋत्यानां च विशेषतः । शृदानं प्रतिगृह्णीयान तु भुक्के स्वयं ततः " ॥

यमः—" कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षप्ररोपकः। कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्तोत्यसंशयम्॥ तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति। स्वर्गलोकगतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा॥

येषां तडागानि शुभाः प्रपाश्चाऽऽरामाश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च । अन्नप्रदानं मधुरा च वाणी तेषामयं चैव परश्च लोकः ''॥

विष्णुः - "अथ क्षकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्धं नश्यति । तदुत्सर्गक्विनि स्वृत्ते। वारुणं लोकमश्चते । नालप्रदः सदा तृत्तो भवति । वृक्षरो पितृर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति । वृक्षप्रदस्य वृक्षाः प्रस्नैर्देवा- न्त्रीणयन्ति । फलैश्चातिथींश्लायया चाम्यागतान्देवे वर्षत्युदकेन पितृन् । सेतुकृत्स्वर्गमाप्नोति " ।

तथा—" कूपारामतडौंगेषु देवतायतनेषु च । पुनःसंस्कारकर्ता च छभते मोछिकं फलम् "॥

निद्पुराणे—" यो वाषीमथ कूपं वा देशे तोयविवर्जिते । खानयेत्स नरो याति विन्दी विन्दी शतं समाः ॥ देवैरेकर्त्वमतुळं तृष्णाक्षद्वर्जितस्तथा । तडाँगकती वसते स्वर्गे युगचतुष्टयम् ॥

१ ग. घ. देवतादार्चनार्थ सर्वतः श्द्रादिभ्योऽपि । २ ख. "डाकानि । ३ ख. स च तृ । ४ ख. "टाकेपु । ५ क. ख. "ते । खन । ६ क. 'त्वमाप्रोति तृ । ७ ख. "डाककर्ता ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराष्यायः]

(दानप्रकरणम् ८)

यत्र विशोऽथ गौरेका पायिनी सिछछं केचित् । तडौंगं ताहशं कृत्वा खोंगं दश युगान्वसेत् "॥

तथा—" यो वापीमग्निसाहये च विधिवत्प्रतिपादयेत् ।
कोणेपूदककुम्भरथान्समुद्रानच्ये श्रद्धया ॥
चतुरश्चतुरन्ता तु तेन दत्ता मही भवेत् ।
तत्संनिधी द्विजानच्ये विधिवत्पानभोजनैः ॥
स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् "।

मत्स्यपुराणे-

44 मत्स्य उवाच---भृणु राजम्महाबाहो तडौगादिषु यो विधिः। प्राप्य पक्षं शुभं शुक्रमतीते चोत्तरायणे ॥ पुण्ये अहि विधेः कथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः ॥ चतुर्हस्ता शुभा वेदिश्चनुरश्चा चतुर्मुखी । तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुलः ॥ वेद्याश्र पारेतो गर्ता रात्निमात्राह्मिमेखलाः । नव सप्ताथ वा पञ्च योनिवक्त्रान्विता नृप ॥ वितस्तिमात्रा योनिः स्याँतप्राक्सप्ताङ्ग्रिनिःसना । गतीश्च तत्र हस्ताः स्युख्निपर्वोच्छितमेखलाः ॥ सर्वतः सर्ववणीः स्युः पताकाध्वनसंयुताः । अश्वत्योदुम्बरष्ठसवटशाखाकृतानि तु ॥ मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् । शुमास्तत्राष्ट होतारी द्वारपालास्तथाऽष्ट वै ॥ अष्टी तु जापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः । सर्वे छश्चणसंपूर्णी मन्त्रवन्ती जितेन्द्रियाः ॥ कुछशीलसमायुक्ताः स्थापकाः स्युद्धिजोत्तमाः । प्रतिगर्ते तु कलशा यज्ञोपकरणानि च ॥ व्यजनं चामरं शुभें ताम्रपात्रं सुविस्तरम् । ततस्त्वनेकवर्णाः स्युर्वलयः प्रतिदैवतम् ॥

१ ग. घ. पिबेत्। २ ख. घ. "डार्कता"। ३ ख. "डाकादि"। ४ ग. घ. स्वात्यट्सप्ताइगु-खिरिस्तृता। ५ य. घ. छत्रं। ५२

आचार्यः प्रक्षिवेद्भगावनुमन्त्र्य विचक्षणः । त्रिरैत्निमात्रो यूपः स्यात्क्षीरवृक्षविनिर्मितः ॥ यजमानप्रमाणं वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता । हेमालंकारिणः कार्याः पञ्चविंशतिऋत्विनः ॥ कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च । तथाऽङ्कलीपवित्राणि वासांसि विविधानि च ॥ दसयेच समं सर्वानाचार्य द्विगुणं पुनः । दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत्त्रियम् ॥ सीवर्णी कूर्ममकरी राजती मत्स्य डुण्डुभी। ताम्री कुलीरमण्डूको वायसः शिशुमारकः ॥ एवमासाद्य तान्सर्वानादावेत विशांपते । शुक्रमाल्याम्बरघरः शुक्रमाल्यानुलेपनः ॥ सर्वीषध्युदकस्नातः स्नापितो वेदपुंगवैः । यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ पश्चिमं द्वारमाश्चित्य प्रविशेद्यागमण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निनदेन च ॥ रजसा मण्डलं कुर्यात्पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् । षोडशारं ततश्रकं पद्मगर्भे चतुर्मुखम् ॥ चत्रश्रं च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् । वैद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहछोकपर्तीस्ततः ॥ विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वोन्प्रतिदिसु विचसणः । झषादीन्स्नप्येनमध्ये वारुणं मन्त्रमाश्चितः ॥ ब्रह्माणं च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेट्चुधः । विनायकं च विनयस्य कमलामिनकां तथा ॥ शान्त्यर्थं सर्वछोकानां भूनग्रामं न्यसेत्ततः । पुष्पभैक्षफछैर्युक्तमेनं कृत्वाऽधिवासयेत्॥ कुम्भांश रत्नगर्भाश्च वासोभिरभिवेष्टा च । पुष्पगन्धेरछंकृत्य द्वारपाछान्समन्ततः ॥ पठध्वमिति तान्ब्र्यादाचार्यस्त्वभिष्जयेत्। बहवृची पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ ॥ (दानप्रकरणम् ८)

सामगौ पश्चिमे स्थाप्यावुत्तरेण त्वथर्वणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविद्येत् ॥ यजध्वमिति तान्त्र्याद्धोतृकान्पुनरेव च । उत्कृष्टमन्त्रज्ञप्येन तिष्ठध्वमिति जापकान् ॥ एवमामन्त्रय तानसर्वान्पर्युक्ष्याप्ति च मन्त्रवित् । जुहुयाद्वारुणैर्भन्त्रेराज्यं च समिधस्तभा ॥ ऋत्विभिश्चेव होतव्यं वारुणैरेव सर्वशः। ग्रहेम्यो विधिवद्धत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च ॥ मरुम्द्या लोकपालेम्यो विधिवद्विश्वकर्मणे । रात्रिसृक्तं च रौद्रं च पावमानं सुमङ्गलम् ॥ जपेरन्वीरुषं सूक्तं पूर्वतो बह्वृचः पृथक्। शार्झ रीद्रं च सौम्यं च कूष्माण्डं जातवेदसम् ॥ सीरं मूक्तं जेपरंस्ते दक्षिणेन यजुर्विदः। वैराजं पै।रुषं सूक्तं सौपर्णं रौद्रसंहिताम् ॥ द्योदावं पञ्चनिधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च । वामदेव्यं वृहत्साम रौरवं सरैयन्तरम् ॥ गैवां व्रतं विकीर्णं च रक्षोध्नं च यशस्तथा। गायन्ति सामगा राजन्पश्चिमद्वारमाश्रिताः ॥ अधर्वणश्चीत्तरतः शान्तिकं पैष्टिकं तथा । जवेरन्मनमा देवमाश्चित्य वरुणं प्रभुम् ॥ पूर्वेद्यरभितो रात्रावेवं कृत्वाऽधिवासनम् । गजाश्वर्थ्यावरुषीकसङ्गमहदगोकुलात् ॥ मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिवेच्चत्वरात्तया । रोचनां च सिद्धार्थौ गन्धानगुग्गृँलुनेव च ॥ स्तपनं तस्य कर्तव्यं पश्चरत्नसमन्वितैः । पूर्वं कर्तुर्भहामन्त्रेरेवं कृत्वा विधानतः ॥ एवं क्षपामतीवाह्य विधियुक्तेन कर्भणा । तत्र प्रभाते विमले संगाते तु रातं गवाम् ॥

९ क. ग. घ. 'भैं इद्र° । २ क. ग. घ. 'देवं वृ' । ३ ग. घ. 'रथान्त'। ४ क. ख. गर्ज व्र'। ५ क. घ. 'र्वणाश्रो° । ६ क. ग. "रगुलमे' ।

ब्राह्मणेम्यः प्रदातव्यमेष्टाषष्टिरथापि वा । पञ्चाराद्वाऽथ षट्त्रिंशतपञ्चविंशाविरेव च ॥ ततः सांवत्सरैः प्रोक्ते शुद्धलग्ने सुशोभने । वेदशब्दैः सगन्धर्वेर्वाद्येश्व विविधैः शुभैः ॥ कनकाउंकृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया बाह्यणाय विशांपते ॥ पात्रीमादाय सौवर्णा पञ्चरत्नसमन्विताम् । ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादीस्तांश्च सर्वतः ॥ भृतां चतुर्भिर्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः। महानदीजलोपेतां दध्यक्षतिमूपिताम् ॥ उत्तर।भिमुर्ली न्युव्जां जलमध्ये तु कारयेत् । अथर्वणेन साम्ना च पुनर्मामेत्यृचेति च ॥ आयो हि छेति मन्त्रेण क्षिप्त्वाऽऽगैत्य च मण्डपम् । पूजियत्वा सदस्यांस्तु बर्छि दद्यात्समन्ततः ॥ पुनर्दिनानि होतब्यं चत्वारि मुनिसत्तम । चतुर्थीकर्भ कर्तब्यं देयास्तत्रापि शक्तितः ॥ दक्षिणा राजशार्द्छ वरुणं संस्मरेत्ततः । कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥ ऋत्विग्म्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभनेतपुर्नः । हेमपात्रीं च शय्यां च स्थापकाय निवेदयेत् ॥ ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा । भोजयेत यथाशाक्ति पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिम् ॥ एवमेव पुराणेषु तडाँगविधिरुच्यते । कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥ एष एव विधिर्देष्टः प्रतिष्ठामु तथैव च । मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात्प्रासादोद्यानमूमिषु ॥ अयं त्वशक्तावर्धेन विधिर्देष्टः स्वयंभुवा । स्वरूपेष्वेवाञ्चिवत्कार्यं वित्तशाठ्यादते नृभिः ॥

१ क. ख. "मध्यष्ट्यथवा पुनः । प" । २ ख. "त्स्यान्दीप्ताश्च । ३ क. "र्वशः । ५० । ४ ग. ध. गत्वा च मण्डलम् । पू । ५ क. "तुर्थे क । ६ ख. "नः । हंसपा" । ७ ख. घ. "खाकिवि"। ७ क. ग. घ. पिउर्थेष्ठः प्र ।

(दानप्रकरणम् ८)

प्रावृद्कालिधितं तोयमिश्रिष्टोमसमं स्मृतम् । शरकालिधितं यत्स्यादमुष्यफलदायकम् ॥ वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमन्ते शिशिरे स्थितम् । अश्वमेधसमं प्रोक्तं वसन्तसमये स्थितम् ॥ श्रीष्मेऽपि यत्स्थतं तोयं राजस्याद्विशिष्यते ।

एतान्महाराज विशेषधर्मान्करोति योऽप्रयामलशुद्धशुद्धः । स याति रुद्रालयमाशुपूतः कल्पाननेकान्दिवि मोदते च ॥ अनेकेलोकौन्समहस्तपादीनभुक्त्वा परार्धद्वयमङ्गनाभिः । सहैव विष्णोः परमं पदं तत्प्राप्तोति तद्योगबलेन भूयः " ॥

प्राधिलक्षणमुक्तम्—" एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लवं नियुतं चैव कोटिरर्बुदवृत्दके ॥
लवं निखवं शङ्कं च ५ँझं सागरमेव च ।
अन्त्यं मध्यं परार्धं च क्रमेण परिकीर्तिताः ॥
स्थानान्यष्टादशैतानि दशिमर्गणयेत्पुमान् "।

इति मात्स्ये तडागमतिष्ठाविधिः।

बह्तृचयृद्यपरिशिष्टम्-

"अथातो वारुणो विधिः । वापीक्षताडागसेतुयइं व्याख्यास्यामः । पुण्ये तिथिकरणे शुभे नसन्ने वा प्राची दिशं गत्वा प्राक्पतवणमुद-कसमीपेऽग्निमुपसमीधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वाऽऽज्यमागान्तं कृत्वाऽऽज्याद्यतीर्जुद्धयात् । समुद्रन्येष्ठा [ऋ० अ० ५ अ० ४ व० १ ६] इति तिस्यभिः प्रत्यृचं ततो हविषाऽष्टाभिर्जुद्धयात् । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान [ऋ० अ० १ अ० २ व० १५] इति पञ्च । त्वं नो अग्ने वरुण श्रुधि [ऋ० अ० १ अ० २ व० १६] इति छ । इमं भे वरुण श्रुधि [ऋ० अ० १ अ० २ व० १६] इति छ । स्विष्टकृतं च नवमं नव व प्राणाः प्राणा वा आपस्तस्मादपो नवभि-जुहोति । मार्जनान्ते धनुमवतारथदवतीर्यमाणामनुमन्त्रयेतेदं सिळ्ळं पवित्रं कुरुष्य शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यं तारयन्ती तीर्थाभि-

१ ग. घ. "तं तद्वद्"। २ ख. "कब्रुल्यान्स"। ३ ग. घ. "कान्मम इस्तपादा मुक्त्वा। ४ ग. घ. पद्मसा । ५ क. ख. "मादाय। ६ क. ख. धेनुं ता ।

(दानप्रकरणम् ८)

विक्तं छोकाछोकं तरते तीर्थत इति पुच्छाग्रे स्वयं छग्नोऽन्वारव्य उत्तीर्थ आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु [ऋ० अ० ७ अ० १ व० २४] इत्यथापराजितायां दिश्युत्थापयेत् । सृयवसाद्भगवती हि भूया [ऋ० अ० २ अ० १ व० २१] इति । हिं ऋतं चेद्धिं ऋण्वती वसुपत्नी वस्नामिति । सचेछचण्टां काञ्चनशृङ्गी वृषभप्रजां रीप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय दद्यादितरां वा शक्त्या दक्षिणां तत उत्तर्गं कुर्यात् । देविषृत्मनुष्याः प्रीयन्तामिति । यद्वोत्स्रजे-स्याह शीनको ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेत "।

अय द्वक्षविधिः।

तत्र मरस्यपुराणे—" पादपानां विधि वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
तडीगविधिवत्सर्वमासाद्य जगतीश्वर ॥
ऋत्विग्मण्डपसंमारमाचार्यश्चापि तद्विधः ।
पूजयेद्वाद्यणांस्तद्वद्धेमवस्त्रानुछेपनैः ॥
सवीषध्यदकैः सिक्तान्पिष्टातकविभूषितान् ।
वृक्षान्माल्येरलंकृत्य वासोभिरमिवेष्टयेत् ॥
सृच्या सौवर्णया कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनम् ।
अञ्जनं चापि दात्रव्यं तद्वद्धेमशलाक्या ॥
फलानि सप्त चाष्टो वा कालधौतानि कारयेत् " ।

कालधौतानि रूपमयाणीत्यर्थः।

" प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वैद्यन्तान्यधिवासयेत् । धूषोऽत्र गुग्गुलुः श्रेष्ठस्ताम्रपात्रैरधिष्टितान् ॥ सर्वधान्यस्थितान्कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः । कुम्भान्सर्वेषु वृक्षेषु स्थापयित्वा नरेश्वर् ॥ सहिरण्यानशेषांस्तान्कृत्वा वलिनिवेदनम् । यथावल्लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥ वनस्पतरेषीवासमेवं कार्यं द्विजातिभिः । ततः शुक्लाम्बरधरां सौवर्णकृतशेखराम् ॥

⁹ स्त. ग. घ. भिपूजां। २ ख. व्हाकिति । ३ क. वि तादशः। पूर्। ४ ग. द्विदः पूर्। ५ क. वैद्यान्ता । ७ ख. ग. द्विपति ।

(दानप्रकरणम् *)

कांस्योपदोहां सौवर्णशृङ्गाम्यामतिशालिनीम् । पयस्विनीं वृक्षमध्यामुत्स्जेद्वामृदङ्मुखीम् ॥ ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः। अरुग्यजुःसाममध्येवी वारुणैरभितस्तदा ॥ तैरेव कुम्भैः स्नपनं कुर्युर्बाह्मणपुगवाः । स्नातः शुक्राम्बरघरो यजमानोऽभिपृजयेत् ॥ गोभिविभवतः सर्वानृत्विजस्तानसमाहितः। हेमसूत्रैः सकटकेरङ्गुलीयपवित्रकैः ॥ वासोभिः दायनीयैश्च तथोपैस्करपादपैः । क्षीराभिषेचनं दद्युर्यावद्दिनचतुष्टयम् ॥ होमश्र सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिहैरिष । पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽद्धि तथोत्सवः॥ दक्षिणा च पुनस्तद्वहेया तत्रापि शक्तितः। यद्यदिष्टतमं तद्वतत्तद्यादमत्तरः ॥ आचार्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत्। अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं बुधः॥ सर्वीन्कामानवामोति पदं चाऽऽनैन्त्यमञ्जूते । यश्चैकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ॥ सोऽपि स्वर्गे वसेद्राजन्यावदिन्द्रायुतत्रयम् । भूतान्भव्यांश्च मनुजांस्तार्यद्रोमसंमितान् ॥ परमां सिद्धिमाप्ते।ति पुनरावृत्तिदुर्छमाम् "। विष्णुः —" एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्। यजेत वाऽश्वभेधेन नीछं वा वृषमुत्स्जेत् ॥

अथ वृषोत्सर्गविधिः ।

कार्तिक्यामाश्चयुज्यां वा तत्राऽऽदावेव वृषमं परीक्षेत । जीववत्सायाः प्यस्तिक्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं लोहितं वा मुखपुच्छपादसर्वजुकं यूयस्याऽऽच्छादकं ततो गवां मध्ये सुमामिद्धमित्रं परिस्तीर्थ पौष्णं चरुं प्यसा श्रपियत्वा पूषा गा अन्वेतु नः । इह रहिरिति च हुत्वा वृषममयस्कारस्त्वङ्कयेत् । एकस्मिन्पार्थे चक्रेणापरस्मिञ्ज्ञ्लेनाङ्-

१ ख. 'स्तथा। तैं । २ ख. 'पस्कार'। ३ क. ख. 'नन्तम'। ४ क. ग. घ. 'येशरः। सो । ५ क. ख. 'येदोम'।

(दानप्रकरणम् ८)

कितम् । हिरण्यवणी इति चतसृभिः शं नो देवीरिति च स्नापयत् । स्नातमञ्जूनमञ्जूनाभिश्चतसृभिवित्सतरीभिः साधिमानीय रुद्रान्पुरुषमूक्तं कूष्माण्डांश्च जपेत् । पिता वत्स इति च मन्त्रं वृषभस्य दक्षिणे कर्णे । इदं च—वृषो हि मगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥

एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तिश्वरत प्रियेण [तै॰ सं॰ का॰ १ प्र॰ १ अ॰ ९] मा हा स्म हि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेहिशि ।
होतुर्वस्रयुगं दद्यात्मुवर्णं कांस्यमेव च ॥
अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।
मोजनं बहुसार्षेप्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥
उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्पिकत्यथ जलाश्ये ।
तर्पयित्वाऽिखलान्देवान्पितृंस्तस्योपतिष्ठति ॥
शृङ्गेणोि खिलते भूभि यत्र क्रचन द्रितः ।
पितृणामस्रदानं तत्प्रभूतमुपतिष्ठति "॥

ब्रह्माण्डपुराणे — " फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतो मे निबोधय ।
वृष्णेत्मृष्टः पुनात्येत दश पूर्वान्दशापरान् ॥
यित्विचित्पिनते तोयमवतीणों नदीं वृषः ।
वृषस्पृष्टं पितृणां तदक्षयं समुदाहृतम् ॥
येन येन स्पृशेत्तोयं लॉङ्ग्लादिमिरन्ततः ।
सर्वे तदक्षयं तस्य पितृणां नात्र संशयः॥
शृङ्गेः खुरैश्च यद्भमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः ।
मधुकुल्याः पितृणां तु अक्षया हि मवन्ति ताः ॥
सहस्रनल्वमात्रेण तडोगेन यथाविधि ।
तृशिस्तुःया पितृणां तु सा वृष्णेति कथ्यते ॥ २१६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमृतवाहनान्वयप्रमृतश्रीमद्परादि-त्यदेवविरिचिते याज्ञवल्कीयधर्भशास्त्रनिधन्धे दानप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

१ ग. घ. ँथे । जलाशयं तत्सकलं पितृं । २ स. ेलिख्यते । ३ ग. घ.छ. न. ेपोस्सर्गः पु । ४ स. ग. घ. लाइला । ५ स. "डाकेन । ६ ग. घ. वश्यने दा ।

आचाराध्यायः] याज्ञवल्कयस्मृतिः ।

(आद्रप्रकरणम् ९)

अथ सटीकयाइवल्क्यस्मृतौ

श्राद्वप्रकरणम् । (९)

आदं स्वधनत्यागरूपत्वाद्दानेन सद्दशिति दानविधानानन्तरं वृद्धिरथेमतो दानप्रकरणानन्तरं आद्धकलपगरभते । तत्र कालोऽक्रपैप्यनुपादेय इति
स्वरूपेणैवाधिकारहेतुः । न हि कालान्तरे वर्तपानः कर्ताऽक्रभूतं कालान्तस्विशिष्टं कर्म शक्तुयात्कर्तुम् । किं तु तत्काल एवेति युक्तं कालस्याधिकारहेतुत्वम् । विष्णुक्रमादीनां तूपादेयाङ्गानां न स्वरूपमधिकारहेतुः किं तु तदिषया शक्तिस्तस्मात्कालस्याधिकारहेतुत्वादधिकारायत्तत्वाचानुष्टानस्य आदकालांस्तावदाह—

अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ॥ द्रॅव्यब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७॥ व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥ श्राद्धं प्रतिरुचिश्वेव श्राद्धकाछाः प्रकीर्तिताः ॥२१८॥

अमावस्यादयः श्राद्धस्याङ्गभूताः काला मन्वादिभिः प्रकीर्तिताः । अत्रा-मावास्या कृष्णपक्षस्य पश्चदशी तिथिः। सा च सिनीवाली कुड्श्रेति द्विविधा ।

" दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूस्तथा"।

सत्र सामिकः सिनीवाल्यां श्राद्धं कार्यमितरैः कुह्वाम् । तथा च व्यासः---

" दृष्टचन्द्रा सिनीवाछी कार्या विवेस्तु साप्तिकैः । नष्टचन्द्रा कुह्ः कार्या शूद्रैविवेरेरनिविकैः "॥

भूद्रेरनियकैविमैश्रेति योज्यम्।

यजु प्रचेतसोक्तम्—" तिनीवाली कृह्श्रीव श्रुत्युक्ते पितृकर्मणि ।
स्यातां चैते तु मध्याह्न श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥
तिथिक्षये तिनीवाली तिथिवृद्धौ कुह्मता ।
साम्येऽपि च कुह्र्जीया वेदवेदाङ्कवेदिभिः"

१ म. 'द्विस्थागतो । २ घ. 'स्थामितो । ३ क 'मप्युपा" । ४ इ. इव्यं झा" । ५ क. 'संपूर्ति इं । ६ क. 'चन्द्रकला कुहू । त' । ७ स. 'तां ते चेतु म'।

इति, तद्यत्र क्षये सिनीवाल्यां पितृयज्ञो भवति तर्द्विषयं प्राह्मम्। यदा तु कुह्वां पितृयज्ञस्तदा साभिकैरपि सैव प्राह्मा। पितृयज्ञानन्तरं हि श्राद्धं विहितम्। यदाह मनु:—" पितृयज्ञं तु निर्वर्त्व विप्रश्चन्द्रक्षयेऽभिमान्।

विण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् " इति ॥

वीप्सातो नित्यममावास्याश्राद्धमिति संबध्यते । तथा च लौगािक्षः—

" श्राद्धं कुर्यादवद्यं तु प्रमीतिषितृकः स्वयम् । इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यव्दमेव च " इति ॥

एतच निरमिनाऽपि कार्यम् । तथा चोशना--

" कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतिषितृको द्विजः । साभिकोऽनभिको वाऽषि प्रतिमासे तथाऽऽव्दिकम् " इति ।

मभीतिपित्तक इति वचनाज्जीवैपितृकस्यानियमो गम्यते । तथा च हारीतः-

" जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकर्म विवर्जयेत्। येम्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेम्य एके प्रचक्षते "॥

तेभ्य एवेति च पक्षः सामिकस्यैव । यदाइ सुमन्तुः—

" न जीवैतिपतृकः कुर्याच्छ्राद्धमित्रमृते द्विजः । येभ्य एव पिता कुर्यात्तेभ्य एव तु साक्षिकः "॥

अत्र विशेषो मैत्रायणीयपरिशिष्टात्—

" उद्घाहे पुत्रजनने पित्र्येष्टां सौमिक मखे । तीर्थे बाह्मण आयात पडेते जीवतः पितुः " ॥

जीवैतिपतृकस्य पडेते श्राद्धकाला इत्यर्थः । वित्रवेष्टिश्चातुर्मास्येषु सौमिके मस्रे पुरोडाशात्विण्डदानम् । अत्र च वितृग्रहणमुपलक्षणार्थ, यदाह विष्णुः—

> " वितिर जीवित यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां विता कुर्यात्तेम्यः कुर्यात् । वितामहे जीवित येषां वितामहः । वितिर वितामहे प्रवितामहे च जीवित नैव कुर्यात् " इति ।

एवं तावज्जीर्वापितृक इतरो वा साग्निः सिनीवाल्यां श्राद्धं कुर्यादित्युक्तम् । तत्र ये सिनीवालीप्रतिषेधास्ते निरिग्नविषयाः पिण्डपितृयज्ञायोग्यसिनीवालीविषया वा ग्राह्याः । ते तावदुदाहियन्ते । तत्र वौधायनः—

१ क. "वित्पतृ"। २ ख. ग. घ. "विपतृ"। ३ ख. ग. घ. 'विपतृ"। ४ क. ख. पितारि पितामहे च ये"। ५ ग. घ. छ. भ. इल्पर्थः। ए"। ६ क. 'वित्पितृ"।

(आद्धप्रकरणम् ९)

" मध्याद्वात्परतो यत्र चतुर्दश्येव वर्तते । सिनीवालीति सा ज्ञेया पितृकार्थे तु निष्फला " ॥

कारणीजिनिः—" भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकैमीणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते " इत्यादयः ॥

यसु प्रचेतसोक्तम्—" नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाऽष्टभी । दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥ भूतविद्धा त्वमावास्या न प्राह्या मुनिपुंगवैः "

इति, तच्छ्राद्धादन्यत्र द्रष्ट्वयम् ।

द्दारीतः—" तुलामकरमेषेषु कन्यायां मिथुने तथा। भृतविद्धा त्वमावास्या पूज्या भवति यत्नतः " ॥

एतद्पि व्रतोपवासादिविषयम्।

वौधायनः — " घटिकैकाँ ऽप्यमावास्या प्रतिपत्मु न चेत्तदा । भूतविद्धाऽपि कर्तव्या दैवे पिच्ये च कर्मणि " ॥

अनिशिभरिष भूतविद्धैव श्राद्धे कार्येत्यर्थः । घटिकैकाऽपीति कर्षकोलं व्यामोतीत्यर्थः । तेनापराह्मव्यापिनी कुद्दः श्राद्धकर्मणि सर्वेरेव त्याउया ।

तथा च जावार्लः -- " प्रतिपत्स्वप्यमावस्या पूर्वाह्यव्यापिनी यदि । पूर्वविद्धेव सा कार्या वित्रवे कर्मणि सर्वदा " ॥

अपावस्याश्राद्धस्याऽऽवइयकत्वम्, असामध्र्ये च प्रतिविधिविशेषमाह हारीतः--

" अष्टकान्वष्टकाम्युद्यतीर्थवात्रोपपत्तयः । वितूणामतिरेको वै मासिकोऽथौं ध्रुवः स्मृतः ॥ अपि मूछैः फर्छैर्वाऽपि तथाऽप्युदकतर्पणैः। अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विलङ्घयेत्" इति ॥

मासिकोऽधीः पार्वणं श्राद्धम्।

अत्रैव विषये देवलः—" यदेव तर्पयत्यद्भिराहिताशिदिने दिने। वित्रयं तेनैव चाऽऽप्रोति वार्षिकादिकियाफलम् ॥ विण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः। श्राद्धाहिन तु संप्राप्ते भवेत्रिरशनोऽपि वा "॥

१ क °र्दरयनुव°। २ क. °तृयज्ञेतु। ३ क. °कर्माणे। ४ क. "कात्वमा°। ५ क. ख. °काले ब्या'६ ख. 'छः। न प्र°। ७ ख 'ति।निधि'।

पिण्डदानासंभवे निरशनत्वम्।

तथा—" पात्राभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधि नरः । निर्दिश्याप्यत्रमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः "॥

पित्यक्षविधि कृत्वा यत्र ब्राह्मणस्तत्र तदत्रं नीत्वा ब्राह्मणाय द्द्या-दित्यर्थः।

तथा—" निधाय वा दर्भचाट्नासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुँप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपद्यते ॥
सर्वाभावे क्षिपेदशौ गवे दद्यात्तथाऽप्सु वा ।
न तु प्राप्तस्य छोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥
एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।
षडध्यिन्दापयेत्तत्र षड्भयो दद्यात्तथाऽऽसनम् ॥
पिता भुद्धे द्विजकरे मुखे भुद्धे पितामहः ।
प्रापतामहस्तु तालुत्थः कण्ठ मातामहः स्मृतः ॥
प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थितः ।
एवमप्याचरेच्छाद्धं षड्दैवत्यं महामुने ॥
विलुक्षिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते "।

द्यो दुद्धभगताभदः।

- मनुः—" अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येव निर्विषेत् । हेमन्तश्रीष्मवर्षासु पञ्चयिक्तकमन्वहम् "॥
- देवलः—" अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्तरे सकृत्। त्रिश्चतुर्वी यथा श्राद्धं मासे मासे दिने दिने " ॥
- वृद्धविसिष्ठः—" किंचिद्द्यादशक्तात् उदकुम्भादिकं द्विने ।

  तृणानि वा गवे द्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

  तिल्दर्भैः पितृन्वाऽपि तर्भयेत्स्नानपूर्वकम् ।

  आग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ॥

  तात्मन्वोपवसेदद्धि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् " ॥
- विष्णुपुराणे-- " असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाँनं स्वशक्तितः । प्रदास्यति द्विजाउयेभ्यः स्वरूपारुपामिव दक्षिणाम् ॥

१ ग, °र्भवट्र° । घ. छ. ल, °र्भचट्रे । २ क. ग. निुप्रेव° । ३ ग. 'क्रियम' । ४ ग. घ. °सात्रं स्व'।

याञ्चवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः]

् (श्राद्वप्रकरणम् ९)

तत्राप्यसामध्र्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् । प्रणम्य द्विजमुरूयाय कस्मैचित्रृप दास्यति ॥ तिछै: सप्ताष्टभिर्वाऽपि समवेतं जलाञ्जलिम् । मक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥ यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोम्यो वाऽपि गवाहिकम्। अमावे प्रयतस्तस्माच्छ्द्वायुक्तः प्रदास्यति ॥ सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः। स्यादिलोकपालानामिदमुचैः पठिष्यति " ॥

[+ तद्यथा मार्कण्डेयपुराणे योगिन्या मदालसयोक्तम्]—

" न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोगि स्विपतूत्रतोऽस्मि । तृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयतौ भुजी कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ इत्येवं पितृभिगीतं भावाभावप्रयोजनम्।

यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव "।।

स्मृत्यन्तरम्—"अङ्गानि वितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् । स तदा वाचयेद्विप्रान्साकल्यात्सिद्धिरस्तिवति "॥

वितृयक्तः श्राद्धम् । एवममावास्याश्राद्धस्य नित्यत्वादुवात्तदुरितक्षयोऽकर-णानिमित्तप्रत्यवायपरिहारो वा नियोगसिद्धिर्वा प्रयोजनम् । ब्रह्मज्ञानसिहत-स्य तु मुक्तिः । बक्ष्यति हि तत्त्वज्ञाननिष्ठः श्राद्धकृद्विमुच्यत इति । अन्ये-षामि नित्यकर्मणामेतत्त्रयोजनमनुसंधेयम्।

न च-" विण्डानामङ्गभूतं हि मासिकं श्राद्धमुच्यते । पश्चादिदं भवेद्यस्मास्प्रशस्तामिषयोगतः "

इति भनिष्यत्पुराणवचनाद्मावास्याश्राद्धस्याङ्गत्वमवगम्यते । न पृथवध-योजनमस्यास्तीति वाच्यम् । यतः पिण्डानां पितृयद्गस्य योऽङ्गममावास्याख्यः कालस्तत्र भूतं तदक्रभूतिमति तस्यार्थः । न पुनः पितृयज्ञाक्रत्वं, तथा हि सवि निरमस्तच्छाद्धमविधेयं स्यात्।

अष्टका मार्गशीषीदिमासत्रयापरपक्षाप्टम्यः। अप्टकाशब्दो यद्यपि कर्मविशे-षनाम तथाऽपि तदक्क्यूतं कालमिह लक्षयति नान्यथा श्राद्धकालाः प्रकीतिता

इति युज्यते । तत्र मृह्यकुच्छीनकः —

" हेमन्तिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः "

⁺ धनुश्चिहान्तर्गतं न विदाते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

इति वदन्नष्टभीचतुष्टयमष्टकाङ्गत्वेनाऽऽइ। विष्णुस्तु त्रयमेवाऽऽइ—

" अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका । माघीप्रो-ष्ठपद्यूर्ध्व कृष्णत्रयोदशी त्रीहियवपाकौ चेति । एतानि श्राद्धकाछानि नित्यान्याह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते " इति ॥

अत एव नित्यता ग्रष्टकाश्राद्धस्य सिध्यति । ब्रह्मपुराणे पुनरप्टकाश्रतस्रः—

" ऐन्द्यां तु प्रथमायां च शाकैः संतर्पयेतिपतून् । प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धेश्च तर्पयेत् ॥ वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूर्वेश्च यथाक्रमम् । वर्षासु भेष्यैः शाकैस्तु चतुर्थ्यामेव सर्वदा "॥

श्रावणादयश्रत्वारो मासा वर्षाः । माध्यंदिनशाखायुक्षे च मध्यावर्षे सा
तुरीया शाकाष्टका । तथा—ऐन्द्री वैश्वदेवी माजापत्या पित्रयेति च । दृद्धिर्विः
वाहादिः । वैदिकः कर्मगणः पुत्रजन्मादिश्च । सा च निभित्तत्वादनुपादेयेति
कालतुरुपत्वाच्छ्राद्धकालाः मकीर्तिता इति कालशब्देन शक्या संप्रहीतुम् ।
ततश्च दृद्धिश्राद्धं नैमित्तिकत्वादावश्यकम् । अत एव दृद्धशातातपः—

" वृद्धौ न तर्पिता यैर्वे देवता गृहमेधिभिः । तद्दानमफलं सर्वमासुरो विधिरेव सः '' इति ॥

कृष्णपक्षः प्रसिद्धः । तस्य श्राद्धकालत्वं श्राद्धाङ्गभूतापराह्णावच्छेदकपति-पदादितिथिनिरूपणद्वारेण । एतचाऽऽवश्यकम्—

" शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेन्मासि मासि वोऽशनभिति श्रुतिः " इति कात्यायनवचनात् । एतच्चाऽऽमावास्येन श्राद्धेन विकल्पते,

"अथ श्राद्धममानास्यायां पितृभ्यो दद्यात्पश्चमीप्रभृति नाऽपरपक्षस्य " इतिगातमवचनात् । न च पश्चभीप्रभृतित्वं नियतम् । यतः स एवाऽऽह-" सर्विस्मिन्ना " इति । न च पत्यहं श्राद्धमात्राङ्कनीयम् । यदाह कात्यायनः—

" अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोध्वं चतुरुर्यां यदहः संपद्यते " इति । मनुस्तु—" कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जीयत्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः "

इति दशम्यादिपक्षमप्युक्तवान्।

(आद्धप्रकरणम् 🕏)

मतिमासं कृष्णपक्षविधानेनैव मोष्ठपद्या अपर्वक्षोऽपि माप्तः। तथौऽस्य यमेन यः पृथग्विधिः क्रियते —

" आषादीमवर्धि कृत्वा यः पक्षः पश्चमा भवेत् । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽकी भवेत्र वा "

इति, सोऽपावस्याश्राद्धेन समुचयार्थः। प्रत्यहं तत्र श्राद्धपाष्ट्यर्थश्च । अत एव ब्रह्मपुराणम्—

" अश्वयुक्त व्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । त्रिमागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा " ॥

अत्र पौर्णमास्यन्तमासाभित्रायेण त्रोष्ठपद्या अवरवक्षोऽश्वयुक्कृष्णपक्ष उक्तः। त्रिभागहीनपक्षेऽपि पत्यहं श्रादं कार्यम् । पक्षमिति द्वितीयावशादत्यन्तसं-योगावगमात् । एवमुत्तरत्रापि ।

" त्रिमागहीने पक्षे पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य "

इति गौतपवचनात् । पश्चमीपभृतिकरणपक्ष आद्याश्चतस्रस्तिथयो हीयन्ते चतुर्देशी चेति तिथिपञ्चकहानाद्भवति त्रिभागहीनः पक्षः। त्रिभागपक्षे दशम्या-मुपक्रमः। चतुर्दशीपरित्यागाच त्रिभागत्वम्। अर्थपक्षे पुनरष्टम्यामुपक्रमः। चतुर्दशीवर्जनाचार्धत्वम् । विकल्पश्चायं कर्तृशक्तव्यवेक्षः । मलमासापरपक्षेऽपि मोष्ठपद्या अपरपक्षः कदाचिद्भवति । तिश्वष्टरपर्थमाह शाट्यायिनः—

" नमस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत्। कन्यागतान्वितं चेत्स्यात्स कालः श्राद्धकर्मवत् " इति ॥ शुक्कपतिपदमन्तर्भाव्य पोडशसंख्या पूरणीया। नभस्यः प्रोष्ठपदः। कन्यागतान्वये विशेषमाह काष्णीजिनिः—

" अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्वनेत् । वक्षः स पञ्चमः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति " इति ॥

तेन सिंहगतेऽपि सूर्येऽस्ति श्राद्धषोडशकारम्भः। तथा च जातृकण्येः—

'' आपादीमवर्धि कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ।

श्राद्धकालः स विज्ञेयः कन्यां गच्छनु वा न वा '' इति ॥

पक्षोपक्रमाभिमायमेतत् । कन्यागतान्वयेन तु पक्षस्य भवितव्यमेव । " कन्यागतान्वितं चेत्स्यात्" इति वचनात् । ततश्च प्रोष्ठपद्याः पूर्वस्मित्रप-

ষ म.घ.छ.म. °वक्षेऽपि । स. °वक्षेति प्राप्ता । तै । २ क. प्राप्ताः । ३ क. ग. घ. °थाऽस्या यै ।

रस्मिन्त्रा पक्षे कन्यासंकान्तौ सत्यामुत्तरः पक्षः श्राद्धकाळः । यचु ब्रह्मा-ण्डपुराणे—

> " कन्यागते सवितारे यान्यहानि तु षोडरा । कतुभिस्तानि तुल्यानि तत्र दत्तं महाफलम् "

तत्फलाधिक्याभिपायम् । तदाइ शाट्यायनिः —

" पुण्यः कन्यागतस्तावत्पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः । कन्यागतः पञ्चमश्च सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते " ॥

सतश्च सिवतुः कन्यागतत्वे पृथकश्राद्धकालत्वम् । अतः पुनरेव का-रणीजिनिः—

> " कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै मृतान् । तावत्येतपुरी शून्या यावद्वश्चिकदर्शनम् " ॥

व्रह्मपुराणम्—" यावच कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्लाद्धस्य कालः स्याच्छ्न्यं प्रेतपुरं तदा " इति ॥

पञ्चमपक्षश्रादं नित्यम्। यदाह जातूकण्यः--

" नैयोगिको विधिह्यंष पैक्षे वै पश्चमे स्मृतः । तस्मिन्दत्तं हिषिभूतं पितृणामक्षयं भवेत् " इति ॥

नैयोगिको नैयमिकः। अत एव व्यासः—

" हस्ते वर्षामु कन्यास्थे शाकेनावि गृहे वसन् । पश्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोर्वशयोर्कणम् " ॥

ऋणमवद्यं देयत्वात् । उभयोर्वशयोर्मातापितृवंशयोः । पश्चम्योः कृष्ण-शुक्कपक्षपश्चम्योरित्यर्थः । अत्राऽऽनुकूल्यमाह सुपन्तुः—

> " सूर्ये कन्यास्थिते कुर्याच्छ्राद्धं यो न गृहाश्रमी । घनं पुत्राः कुरस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥ येयं दीपान्विता राजन्व्याता पञ्चदशी भुति । तस्यां दद्यात्र चेद्दत्तं पितृणां वै महाछ्ये "॥

महालये कन्यागतपक्षे । यदिष स्मृत्यन्तरम्—

" वन्धृनामि सर्वेषां श्राद्धं कन्यागते रवौ । निर्वेषेदानुकोम्येन मृताहतिथिमाश्रितः " ॥

इति, तदनपत्यबन्धुविषयम्।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

अयनद्वयं मकरकर्कटसंकान्ती तदुगलक्षितः कालः श्राद्धकालः। " सूर्य-संकामः " इत्यनेनैवायनपरिग्रहसिद्धौ पृथावचनपयनश्राद्धस्य नित्यत्वं वहुफ-छत्वं वा गमयति । तथा च जात्रण्यः—

" ब्रहोपरोगे स्वसुते च जाते वित्रये मघायामयनद्वये च । नित्यं च राक्के च तथैव पदो दत्तं भवे निष्कतसहस्रतुल्यम् " ॥

नित्यशब्दश्रवणादुपरागादिश्राद्धसाइचर्याज्ञायनश्राद्धमावश्यकम् । निष्क-सहस्रदानतुल्यमधिकफलम् । पित्रये पितृक्षयाइनि । यदा पित्रये नभस्यापरपक्षे या मघा तस्यामित्यर्थः।

" शङ्खमाहुरमावस्यां क्षीणसोमां द्विजीत्तमाः । अष्टका तु भवेत्पद्मं तत्र दत्तमेथाक्षयम् "॥

विष्णुपुराणे-" वैशाखशुक्तस्य तु या तृनीया नवस्यसौ कार्तिकशुक्तपक्षे । नमस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पश्चदशी च माघे ॥ एताश्वतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतं चाऽऽशु भवेदनन्तम् । उपप्रवश्चनद्रमसो रवेश्च तिस्रोऽष्टकाया अयनद्वयं च ॥ पानीयमप्यत्र तिलैविभिश्रं दद्यात्पितृभयः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतेनमुनयो वदन्ति "॥

पानीयमप्यत्रेतिवचनादेषां श्राद्धानामावश्यकत्वविनिश्रयः । कुष्णपक्ष इति त्रयोद्दयाः पश्चद्दयाश्च विशेषणमिति केचित् । तन्न, शास्त्रान्तरेऽन्य-थादर्भनात् । तया च ब्रह्मपुराणे —

" वैशाखशुक्त १ तु तृतीयायां कृतं युगम् । कार्तिके शुक्रपक्षे च त्रेता च नवमेऽहिन ॥ अथ भादपदे कृष्णत्रयोदस्यां तु द्वापरम् । माचे तु पूर्णमास्यां तु घोरं कालियुगं तथा ॥ युगारम्मास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्वताः " इति ।

प्तेन — " द्वे शुक्ते द्वे तथा कृष्णे युगाचे परिकीर्तिने " इति कस्यचिद्याख्यानं प्रत्याख्यातम्।

यमः — " आपाट्यामय कार्तिकयां माध्यां त्रीत्यञ्च वा द्विजान् । तर्पयेत्वितृपूर्वे तु तद्यक्षयमुच्यते ॥

गौतमः-- " श्रावण्याग्रहायण्योश्चान्वष्टकामु पितृभ्यो दद्यान्मावीवैशाख्योश्च " ।

यत्तु विष्णुनोक्तम्—" आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं न्यती-पातो जनमर्शमम्युदयश्च ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्त्रै काम्यानाह प्रनापतिः । श्राद्धभेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय करूपते ''

इति, तित्पतृत्ति स्विपत्ति । सर्वपेव हि श्रादं पितृतिप्तिमदं पितृंस्तर्पयेदित्यादिवचनवला-दवगम्यते । अथवाऽयनादिश्राद्धस्य भवतु नित्यता काम्यता च वचनद्वय-वलादिमहोत्रादिवत् । अथवाऽयनद्वयशब्देनैव मकरकर्कटसंक्रान्त्योरिभधानम् । किं तु ताभ्यां पृथगेव रवेहत्तरां दक्षिणां च दिशं मित गमनयोः ।

द्रव्यवाह्मणसंपत्तिर्द्रव्यस्य श्राद्धाईस्य ब्राह्मणस्य वा पङ्क्तिपावनस्य सं-पत्तिर्ह्शाभो यत्र काले स श्राद्धकालः । एतच नैमित्तिकत्वादावश्य-

कम्। यदाह हारीतः—

" तीर्यद्रव्योपपत्तौ तु न कालमत्रधारयेत् । पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते " इति ॥

तीर्थं पुष्करादि । विषुवे मेपे तुलायां च सूर्यस्य संकान्तिः । अयनवदस्यापि पृथम्बचने प्रयोजनम् । अत्र पुलस्त्योक्तो विशेषः —

" अयनद्वितये श्राद्धं निपुनद्वितये तथा। युगादिषु च सर्वासु पिण्डानिर्वपणादते " इति ॥

सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशितो राज्यन्तरगमनम् । व्यतीपानो योगविशेषः पारिभाषिको वा । तत्र दृद्धमनुः—

" श्रवणाधिधनिष्ठाद्वीनागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपानः स उच्यते " ॥

नागदेवतमाश्चेपा । मस्तके प्रथमपादे यदि चन्द्र इत्यर्थः ।

वराहपुराणे—" श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथ वा द्विनम् ।

श्राद्धं कुर्वीत विद्याय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुत्रे चैव संप्राप्ते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

समम्तेष्वेव विश्वेन्द्र राशिष्वर्केऽधिगच्छति ॥

नतीत्रे ग्रहपीडासु दुष्टस्वप्रावलोकने ।

इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा '' ॥

(आद्धप्रकरणम् ९)

गजच्छाया इस्तिच्छाया, तथा च काठकी श्रुतिः—

" एतद्भि देविवृ्णां चायनं यद्धस्तिच्छाया "।

तथा -- " हस्तिच्छायायां श्राद्धं दद्यात् "। महाभारते पितृगाथा --

" अजेन सर्वछोहेन वर्षामु नियतव्रतः । हस्तिच्छायामु विधिवत्कर्णन्यजनवीजितम् " इति ॥

श्रादं दद्यादिति शेषः । कर्णव्यजनवीजितिमत्यभिधानात्मत्यक्षहस्तिच्छायाविषयमेवैतद्वाक्यम्। पारिभाषिकी च गजच्छाया, सा चोक्ता स्मृत्यन्तरे —

" यदेन्दुः पितृदै(दे)वत्ये हंसश्चैव करे स्थितः। तिथिर्वेश्रवणीया च गजच्छायेति सा स्मृता " इति ॥

पितृदे(दे)वत्यं मघा । इंस आदित्यः । करो इस्तनक्षत्रम् । वैश्रवणीया त्रयोदशी । एतत्रितययोगो गजच्छाया ।

ग्रहणमुपरागः। अत्र च राज्यादाविष श्राद्धिष्वते। यदाइ विष्णुः—

" संध्याराज्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः । तयोरिप च कर्तव्यं यदि स्यादाहुदर्शनम् " इति ॥

मत्स्यपुराणे—" चन्द्रमूर्यप्रहे चैव मरणे पुत्रजनमि । मलमासेऽपि देयं स्याद्त्तमक्षयकारकम् "॥

प्रसङ्गाद्धरणविषयमन्यद्षि किंचितुच्यते । तत्र मार्कण्डेय:-" चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषतः ''॥

ह्ये दर्शनयोग्य इत्यर्थः।

ठयासः-- " सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे बहासमा द्विजाः । सर्वे गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे " ॥

दिवाकर इति चन्द्रस्याप्युपलक्षणं, यतः—

" इन्दोर्छक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः केटी रवेर्दश ॥ गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् । तत्फलं जाह्मवीस्नाने राहुप्रस्ते निशाकरे ॥ दिवाकरे पुनस्तद्वदशसंख्यमुदाहृतम् । चन्द्रसूर्यप्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्मवीम् ॥

९ स. °इत्युपलक्षणं तेन निशाकर इति शेयम् । इन्दो° ।

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ।
सूर्यवारे रवेर्ग्रासः सोमे सोमग्रहस्तथा ॥
चूडामणिरिति रूयातस्तत्रानन्तं फळं भवेत् ।
बारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतम् '' ।

छिङ्गपुराणे—" चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्मृतके मृतकेऽपि च ।
अस्नायी मृत्युमाप्ताति स्नायी पाँपं न विन्दति ॥
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धियीवन्मुक्तिने दृश्यते " ॥

स्नानविषयमेतत्। ततश्च समञ्जकमेव स्नानं राहुदर्शने सूतकादाविष कार्यम् ।

तथा—" त्रिरात्रं समुवोष्यैवं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।
स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥
एकरात्रमुवोष्यैवं स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः।
कञ्चुकादिव सर्वस्य निष्कृतिः पापकोशतः"॥

कात्यायनः-" उपाकर्मण्यथोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजीदोषो न विद्यते "॥

देवीपुराणे-" कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसंगमे । मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ॥ पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे संनिहिता शुभौ " ।

संनिहिता शुभा नर्मदा कुरुक्षेत्रमध्यगेत्यर्थः।

" काल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती।
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्धरा।।
उपेष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी।
आविणे सिन्धुनामा च प्रोष्ठे श्रेष्ठा च गण्डकी।।
आश्चिने सरयूः श्रेष्ठाँ भूयःपुण्या तु नेर्मदा।
गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते।)
सूर्ये च शशिना प्रस्ते तमोरूपे महामते।
नर्मदातोयसंसर्गात्कृतकृत्यो भनेन्नरः।
एवं गङ्गाऽपि द्रष्टव्या तद्वहेवी सरस्वती "।।

१ क. मृत्युं । २ क. °णे कार्तिकादिमासेषु प्रहणफलनिर्णयः । का १ क. भा । कुरुक्षेत्रमः ध्यगा संनिहिता । फा । ४ क. ग. घ. पुण्या । ५ ग. घ. नन्ददा ।

(भाद्यप्रकरणम् ९)

मत्स्यपुराणे — " गङ्गाकनखळे पुण्ये प्रयागं पुष्करं गया । कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे " ॥

आड्यशृहः—" राहुग्रस्ते यदा सूर्ये यस्तु आद्धं प्रकरूपयेत्। तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे "॥

मार्कण्डेयः-- " चन्द्रस्य यदि वा भाने।र्थिस्मन्नहिन भागेव ।

ग्रहणं तु भवेत्तत्र न पूर्व भोजनिकया ॥ नाऽऽचरेत्सग्रहे तिस्मिस्तथैवास्तमुपागते । यावतस्याकोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु "॥

एवं च सति—" चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्रात्वा विमुक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगयोर्दष्टा स्नात्वा परेऽहिन "

इत्यत्र चन्द्रसूर्यप्रहशब्दस्तद्यक्तमहोरात्रं लक्षयति । अन्यथा " न पूर्व भोज-निक्रया ''इति वाक्यविरोधः स्यात्। सर्वत्राहिन रात्रो च भोजनस्य मितिपिद्धस्य मित्रमसवार्थमुक्तम् " अद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः " इति । प्रसिद्धमन्यत् । दृष्टेत्यु-द्योपलक्षणार्थम् । " यावत्स्यात्रोदयस्तस्य " इति वचनात् ।

तथा—" ग्रहणं च भवेदिन्दोः प्रथमाद्धि यामतः । भुज्जीताऽऽवर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमाद्धि(धः) " ॥

प्रथमयामाद्र विभित्यर्थः । आवर्तनं दिनमध्यम् । पश्चिमे तु रात्रियामे रात्रे-श्रुत्थपहरे यदि ग्रहणं तदा रात्रेरेव तस्याः प्रथमप्रहरादधो भुज्जीतेति ।

तथा—" अपराह्णे तु मध्याद्धे मध्याद्धे यदि संगवे । भुजीत संगवे चेत्स्यात्र पूर्व भोजनिक्रया" ॥

अत्यन्तासमर्थविषयमेतत् । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन-

" चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्थेन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति " ॥

पद्तिशन्मतात्—" सर्वेषाभेव वर्णानां स्तकं राहुद्शेने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमत्रं विवर्जयेत् ॥

नवश्राद्धस्य यच्छिष्टं ग्रहपर्युपितं च यत् ।

दंपत्योर्भुक्तिशिष्टं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्थ्यहो यदा रात्री दिवा चन्द्रग्रहो यदि । तत्र स्नानं न कुर्वात दद्याद्दानं न च किचित् "॥

यद्भगागव्यवस्थितानामुपरागो दर्शनायोग्यस्तद्विपयमेतत्।

४३० अपराकापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१प्रथमः— (श्राद्वपकरणम् ९)

देवलः — "यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्री स्नानं दानं विधीयते "॥

यत्र ग्रेहो(सूर्यो)दयाद्रध्वे ग्रस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्योदयात्मागेवः राहुदर्शनिनिषेत्तं स्नानदानादि कार्यम् । न तु पश्चादित्यर्थः । ग्रहणनिषित्तं च श्राद्धमावश्यकम् । तथा लिङ्गपुराणे—

" सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुद अर्शने । अकुर्वाणस्तु तच्छाद्धं पङ्के गौरिव सीदति " ॥

शातातपः—" आपद्यनश्रो तीर्थे च चन्द्रमूर्वश्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्लूद्रो दद्यात्सदैव तु ॥ स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आमुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् " ॥

श्राद्धं प्रति रुचिश्रवेति । अत्र रुचिरिच्छा। सा च यदा श्राद्धानुष्ठान-विषया भवति तदैव श्राद्धं कुर्यात् । निमित्तेन च कालतुल्यत्वात्तस्या औप-चारिकं श्राद्धकालत्वम् । एवं श्राद्धं प्रति कालविधिरुक्तः । श्राद्धस्वरूपमाप-स्तम्बश्राऽऽह—

> " अथैतन्मनुः । श्राद्धशब्दकर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसाय तत्र वितरो देवता बाह्यणास्त्वाहवनीयार्थे " इति ।

अनेन होपात्मकः श्राद्धशब्दार्थो निरूपितः । ब्राह्मणा शहवनीपार्थ आहवनीयकार्ये प्रक्षिप्पपाणहविधारणलक्षणे वर्तन्ते। न चाभुज्ञानास्ते तत्कार्यं कर्तु शक्नुवन्तीत्यर्थाद्वाह्मणभोजनपर्यन्तता श्राद्धस्यानेनोक्ता । अत एव वश्यति—

"तते। यथामुखं वाच्यं मुझीरंस्तेऽिष वाग्यताः " इति । अत एव गृह्यकुच्छौनर्कः—" नवावराञ्छोित्रियान्भोजयेदयुजो वा " इत्याइ । मनुरिष-" द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्मुसमृद्धोऽिष न प्रसज्येत विस्तरे " इत्याह ॥

पितृशब्देनात्र यस्य यस्य मातामहादेर्देवतात्वं शास्त्रान्तरेण विधीयते तस्य सर्वस्य परिग्रहः क्रियते । तथा हि सति वहुवचनमुपपद्यते । पितृशब्देनात्रा-

^{*} दर्शनमत्र सूर्यस्य मेघाच्छनस्यापि दिवा गणितदृष्ट्या । रात्रौ भेघाच्छत्रस्य चन्द्रस्य गणितदृष्ट्यति कः पुस्तके ।

९ ग. घ प्रस्तोदे । २ ग. घ. °मित्तत्वेन । ३ क. घ. °द्वर्कः । ४ ख. °वताः पितरस्त्वा । ५ ग. 'नीयकार्ये यज्ञि अ" । ६ क. °कः—व" । ७ ख. पित्र्यक्त° ।

(श्राद्धप्रकरणम् 🔇)

सिवण्डीकृता अप्युच्यन्ते न्वश्राद्धादेः श्राद्धत्विसद्धर्यम् । आमश्राद्धादौ च प्रणाडचा ब्राह्मणभोजनपर्यन्तताया विद्यमानत्वीन्युख्यमेव श्राद्धैत्वम् । र्कितु पाकपरिवेषणाद्यङ्गाननुष्ठानात्तत्र गौणत्वोक्तिः। तस्मात्सिद्धं श्राद्धस्य होमा-स्मकत्वम् । तत्र पुत्रादेरधिकारस्तस्य तत्र कर्तृत्वस्मरणात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म स एव तत्राधिकारी यथा राजा राजकर्तके राजसूरे। तत्र शक्कः—

" वितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकितया।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः " इति ॥ अत्र पितृग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन मातुरप्यौध्वदैहिकं पुत्रेण कार्यम् । यतु शातातपेनोक्तम्—" अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा। अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह "

इति, तत्सिपण्डीकरणादुत्तरकालविषयम् । त्रेतत्विविषार्थे श्राद्धेजातं सर्वमेत्र मातुः पृथकार्यम् । यदाह शहः-

" अन्वष्टकां तथा मातृश्राद्धं वैव मृताहिन । एकोदिष्टं तथा मुक्तवा स्त्रीपु नान्यत्पृयग्भवेत् " इति ॥

अत्र चैकोदिष्टशब्देन मेतत्वविमोचकं सर्वमेव श्राद्धमुच्यते न पुनरन्व-ष्टेकादिश्राद्धान्येकोहिष्टान्येव कार्याणीत्युच्यते । अत एव विष्णुः—

" अन्वष्टकामु दैवपूर्व शाकमांसापूर्वः श्राद्धं कृत्वाऽन्वष्टकास्वष्टकावद्वह्रौ हुत्वा दैवपूर्वमेव मात्रे पितामही प्रिपतामही च पूर्ववद्वाहाणान्भोत-यित्वा दक्षिणाभिश्वाभ्यच्यानुत्रज्य विसर्जयेत् "।

अत एव दृद्धिश्रादे शहः पार्वणमेव विधिमाह —

" वित्रादित्रयपत्नीषु भोज्या मातूः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धिमहोच्यते " इति ॥

केचिदन्यत्र पतिना सहेति वचनं पित्रा सह सपिण्डीकृतायां मातरीति च्यवस्थापयन्ति । तत्ममाणतया च शातातपीयं वचनं पठन्ति —

" एकमूर्तित्वमायाति सविण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिषितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी " इति ॥ वाईस्पत्यमि -- " स्वेन मत्री समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् । पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही "॥

१ ग. घ. "येन्ताया । २ क. स्त. °त्वात्पुण्यमे° । ३ स्त. 'द्वम् । कि° । ४ स्त. °द्वमातं । ५ स. घ. ° टक्यादि'। ६ क. घ "मेर्बमा"। ७ क. ° शेन भा"।

इति, तदगुक्तम्। न हाच वाचयद्वयेऽपि पित्रा सह मातुः सपिण्डनमववोध्यते।
येन तद्विषयत्वे पूर्ववाचयस्यैतत्ममाणं स्यात्। यत्तु सपिण्डीकरणे कृत एकपूर्
तित्विमत्युक्तं तित्पत्रादिदै(दे)वत्ये आद्धे तत्पत्नीनां सहभावलक्षणमेकपूर्वित्वमववोधयति। न पुनरभेदलक्षणम्। न हि यो येन सपिण्डी क्रियते स
तेनाभिन्नस्तदै(दे)वत्ये वा आद्धे सर्दभावेन देवतात्वमनुभवति प्रमाणाभावात्।
तस्पात्पितामेहां सपिण्डीकृतायां मातर्यप्येतद्वनमुपपद्यते। सपिण्डीकरणोतस्मात्पतामेहां सपिण्डीकृतायां मातर्यप्येतद्वनमुपपद्यते। सपिण्डीकरणोतस्मालमेव पित्रादिदै(दे)वत्ये मातृणां सहभावेन देवतात्विमत्येतावन्मात्रविधिपरत्वात्तस्य। अत एव षट्त्रिंदान्मते गोत्रसूतकसाहचर्येण भर्ता सदैकपिण्डत्वं
नार्याः कीर्त्यते।

" एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे ऽथ सूतके । न पृथक्षिपण्डदानं तु तस्मात्पत्नीषु विद्यते " इति ॥

तत्रव पितामहाँ पितामहेन वा सपिण्डिकिताया मातुर्न पृथक्श्राद्धम् । एतचानियतमिति गम्यते चतुर्विश्वतिमतात्—

" क्षयाहं वर्जियत्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथिकया । केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः " इति ॥

ततश्चान्वष्टकादित्रये स्त्रीणां श्राद्धं पृथगेव । गयामहालयादौ तु पृथक्सह वा स्वभर्त्तभिरिति सिद्धम् ।

" पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया "।

इति पिण्डदानग्रहणं सकलौध्र्वदैहिकोपलक्षणार्थम् । पुत्रशब्दो यद्यप्यौरसे मुख्यः क्षेत्रजादिषु गौणस्तथाऽपि "पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्" इत्यत्र मुख्ये गौणे च वर्तते । अन्यथा गौणपुत्रकरणे यदुक्तं—

" पिण्डदें(ऽशहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः "

इति, तद्विरुध्यते । "पत्न्यभावे तु सोदरः " इति सोद्रग्रहणं पत्न्यभावे यो दायहरस्तदुपलक्षणार्थम् । ततश्च दुहित्रादीनां श्राद्धदृत्वमुक्तं भवति । अत्र च पत्नीशब्दो विवाहयज्ञसंयोगिन्यां भार्यायां वर्तते ।

यत्पुनराह कात्यायनः—" अप्टकायां पतिईद्यादपुत्रायां न तु कवित् । न पुत्रस्य पिता चैव नानुजस्य तथाऽग्रजः "

१ ग. ह देवेन : २ क. भह्यां पितामहेन स° । ३ ग. ह्या मातामहेन वा स° । घ. ह्या पितामहेन वा स° । ४ क. ख. ग. ह्या माता ।

(आद्धप्रकरणम् ९)

इति, तदंशहरत्वाभावे पित्रादेर्द्रष्टव्यम्। अंशहरत्वेऽपि पित्रादिरपि कुर्यादेव । बौधायनः—

" वितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता मुते । अतिस्नेहात्तु कर्तव्यं सविण्डीकरणं त्यनेत् " ॥

विष्णुः—" यश्चार्थहरः स पिण्डदायी पुत्रः पितृवित्तामावेऽपि दिण्डं दद्यात् '' । पिण्डशब्दः श्राद्धोपलक्षणार्थः । पुत्रसंस्तुता भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रानुजभ्रातरो रिक्थग्रहणेऽपि श्राद्धं दद्यः । तथा च मनुः—

" आतृणामेकजातानाभेकश्चेत्पुत्रवानमवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरववीत् ॥ सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः "॥

तथा--" पुत्रवत्पालयेचैनाञ्ज्येष्ठो आता यवीयसः " ।

तथा—" मातुरग्रेडिंजननं द्वितीयं मौक्षिवन्धने । तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते " ॥

विच्लुपुराणे त्वन्यथा क्रम उक्तः--

" पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्धात्रादिसंतितः ।
सिपण्डसंतिर्विऽपि कियाही नृप जायते ॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसंतितः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन संबद्धो यो जलेन वा ॥
कुलद्वयेऽपि चौत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या किया नृपं ।
तत्संवान्तर्गतैर्वीऽपि कार्याः सर्वा मताः क्रियाः ॥
उत्सन्नवन्धो रिक्ताद्वा कारयेदवनीपतिः ।
पूर्विक्रिया मध्यमाश्च तथा चेत्रोत्तराः क्रियाः ॥
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्यतास्तामां भेदाञ्द्याणुष्त्र मे " ।

आदाहाद्धार्यायुधादिस्पर्शादन्त्याश्च(?) याः क्रियाः पिण्डदानाद्या अशौच-मध्यभवास्ताः पूर्वाः । मध्यमा मासि मास्येकोदिष्टसंत्रकाः ।

" प्रेते वितृत्यमापन्ने सविण्डोकरणादनु । कियन्ते याः कियाः वित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृयोत्तराः ॥

१ स्त. "स्तुतश्रा"। २ घ. 'तिः । पिण्डदः सं^०। ३ ख. चोत्पन्ने । ४ क. ग. 'प । उत्स-भान्तर्गे" । ५ घ. "त्संज्ञान्त' । ६ फ. "क्तात्मा का^०। ७ घ. युगादि । ५५

पितृमातृसिपण्डैसंतु समानसिङ्कैस्तथो ॥
तत्संघान्तर्गतैश्चेव राज्ञा वा घनहारिणा ।
पूर्विकियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्येरेव चोत्तराः ॥
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयस्तथा ।
शृताहिन तु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः कियाः ॥
प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः " इति ।

समृत्यन्तरम्—" पुत्रो आता तथा शिष्यः सगोत्रोदकभागिनः । विहिताः पिण्डदाने तु तथा बन्धुः समाश्रितः "॥

गौतमः—" पुत्राभावे सिषण्डमातृसिषण्डाः शिष्याश्च दद्यः । तदमाव ऋत्विगाचार्यो " इति ।

धर्मः—" मातुलो भागिनेयस्य स्वस्नीयो मातुलस्य च । श्वजुरस्य गुरोश्चेव सख्युमीतामहस्य च ॥ एतेषां चैव भागिम्यः स्वसुमीतुः वितुस्तथा । श्राद्धदानं तु कर्तव्यं नामभिस्तत्तयैव च " ॥

मार्कण्डेयपुराणात्—" पुत्रामावे सिवण्डम्तु तदभावे सहोदकः ।

मातुः सिवण्डा वा थे स्युर्थे वा मातुः सहोदकाः ॥

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे तु नृवितः कारयेत्स्वकुटुम्बवत् ॥

तज्जातीयैनरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः कियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवी नृपतिर्यतः '' ॥

स्त्रीशब्दोऽत्र भुजिष्यावरोधनाद्यपरिणीतस्त्रीविषयः । ततश्च " पत्न्यमावे तु सोदरः " इत्यनेनाविरोधः ।

" प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णालीक्षिनाम् । एवं कुर्वन्नरः सम्यङ्महर्ती श्रियमाप्नुयात् " ॥

लिङ्गिन आश्रमिणः।

अत्र विषेये विशेषरपवादमाह पारस्करः—

" न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्यौध्वेदैहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवास्काचित् "॥

१ ग. िलेकै: सह । तथा—उत्सङ्गान्ते । २ क. 'था । उत्सङ्गान्ते । ३ ग. मृतेऽहैं । ४ क. घ. 'पयिवे ।

(आद्वप्रकरणम् ९)

पारशवो विश्वायां शूद्रायां ब्राह्मणाज्ञातः । स च ब्राह्मण्यादिपुत्रान्तरा-

कारणीजिनिः—" पुत्रः शिष्योऽथवा पत्नी पिता आता स्नुषा गुरुः । स्रीहारी धनहारी च कुर्यात्विण्डोदककियाम् "॥

ब्रह्मपुराणम्—" ब्राह्मणस्त्वन्यवणीनां न करे।ति कदाचन ।
कामान्मोहाद्भयाछोभात्कृत्वा तज्जातितां बनेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शुद्रयोनयः ।
स ताहशेम्यः पुत्रेम्यो न करोति कदाचन ॥
स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते "।

स्मृत्यन्तरम्—" स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रामुतस्य च । प्राग्द्विजातेर्वतादेशात्तेऽपि कुर्युस्तथैव तत् "॥

अथ द्यामुष्यायणाधिकारो निरूप्यते ।

तत्र यमः—" कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पृत्रिकासुतः । उमयोरथ संबद्धः कुर्यात्स उभयोरि "॥

दिविधः पुत्रिकापुत्रः । एको मातामहेनैव संबद्धोऽपरः पिर्तृवातामहाभ्या-मिति । तत्र प्रथमो मातामहश्राद्धं नियमेन कुर्यात्पितृश्राद्धिमच्छया । यस्तुभय-संबद्धः स जभयोनियमेन कुर्यात् । तत्र मातामहश्राद्धमेकोहिष्टं त्रिपुरुषं वेति जिज्ञासायां कात्यायन आह—

" मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् । संबन्धिवान्धवादीनानेकोहिष्टं तु सर्वदा " ॥

एतच दौहित्रमात्रविषयपविशेषात् । न तु पुत्रिकापुत्रविषयमेव । यस्य तु पुत्रिकापुत्रस्य मातैव मातामहेन पुत्रतया परिगृहीता तं प्रति मनुराह—

" मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासृतः । द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः " ॥

यस्तु दौहित्रो न तु पुत्रिकापुत्रः किंतु —

" अक्रता वा कृता वाऽिष यं विन्देत्तदशास्मृतम् । षै।त्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् "

इति मनुवचनवलान्मातामहधनादायी स नियमेन मातामहश्रादं कुर्यात्।

यदाह स्कन्दः — "श्राद्धं मातामहानां तु अवदयं धनहारिणा । दौहित्रेणार्धानिष्कृत्ये कर्तव्यं विधिवतसदा "॥

अत्रीपपित्तिमाह—" मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितम् । तद्गृह्णन्मलमादत्ते दुर्भिदं ज्ञानिनामिष ॥ ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावना परा । आ देहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदकिकयाम् " इति ॥

यस्तु दौहित्रो न पुत्रिकापुत्रो न च मातामहस्य धनं गृह्णाति स तस्यापुत्रस्य श्राद्धं कुर्वित्रिःश्रेयसेन युज्यते । न पुनरकुर्वन्यत्यवायी स्यात्।

क्षेत्रजोऽपि द्यापुष्यायणो यः क्षेत्रिकवीजिभ्यां पितृभ्यां संबद्धस्तं मित देवल आह—

" द्यामुष्यायणका दद्युद्धीम्यां पिण्डोदके पृथक् । द्वाम्यां देयास्तु षट्पिण्डा एवं कुर्वन्न मुह्यति '' ॥

द्वाभ्यां वितृवर्गाभ्यामित्यर्थः । एवं ब्राह्मणभोजनेऽपि । अत्रासमर्थे प्रति वौधायन आह—

" द्विषितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डः पिण्डो द्विनामकः । द्वाम्यां देयास्त्रयः पिण्डा एवं कुर्वत्र मुह्यति " ॥

अत्र ऋपविशेषपाइ ऋष्यशृङ्गः—

" क्षेत्रिकस्य पितुस्त्वादौ दद्यात्पिण्डं तथोदकम् । पश्चात्तु येन ये जातास्तेम्यो दद्याज्जलाञ्जलिम् " ॥

मरीचि:—" सगोत्रो वाऽन्यगोत्रो वा यो भवेद्विधवासुतः।
विण्डं श्राद्धविधानं च क्षेत्रिणे प्राग्विनिवेषेत् ॥
बीजिने च ततः पश्चात्केत्री जीवित चेत्किचित्।
बीजिने दद्यरादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥
उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ तदा ददेत्।
क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं चेद्बीजिने नोपतिष्ठति "॥

नारदः—" जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा।
अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः॥
दशुस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुरुकतो हृता।
अज्ञुरुकोपनतायां ते पिण्डदा वोदुरेव ते ''॥

शुल्कं मृल्यम् ।

(श्राद्धप्रकरणम् ६)

त्रुष्यशक्तः--" स्त्रीणामाद्यस्य मर्तुर्वे यद्गोत्रं तेन निर्वेषेत् । यदि त्वक्षतयोनिः स्यादन्यपक्षसमाश्रिता ॥ तद्गोत्रेण तथा देयं पिण्डं श्राद्धं तथोदकम् " ॥ २१७॥२१८ ॥

आद्धसंपत्तिहेतून्विमाञ्श्लोकत्रयेणाऽऽह —

अंद्रयः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ॥ वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ २१९ ॥ स्वस्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ॥ त्रिना(णा)चिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिबान्धवांः॥२२० ज्ञानिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चामित्रह्मचारिणः ॥ वितृमातृपराश्चेव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदे ॥ २२१ ॥

अग्रयो मुख्योऽध्येतृणां, सर्वेषु चतुर्षु वेदेषु । श्रोत्रियो यथाविध्येकशाखाः ध्यायी । ब्रह्मविदौपनिषदपुरुपवित् । युवा मध्यवयाः । वेदार्थविद्देदवाः वयार्थवित् । ज्येष्ठसामा ज्येष्ठसामारूपं व्रतं कृत्वा ज्येष्ठाख्यसामाध्येता । त्रिमध्वाख्यं व्रतं कृत्वा यस्तदाख्यमेव वेदभागमधीते स त्रिमधुः । एवं त्रिमुपाः । त्रिना(णा)चिकेतव्रतपूर्वकं तदाख्यवेदभागाध्यायी त्रिना(णा)चिकेतः । संबन्धिनो वैवाह्याः । वान्धवा मातामइप्रभृतयः । ज्ञानिष्ठा अध्यान्मिवदः । कर्मनिष्ठा इति पाठे विद्वितानुष्ठानपराः । एवं तपोनिष्ठाः । सम्यान्वसंध्यो वेता चेति पश्चाययस्तद्वान्पश्चाग्निः । ब्रह्मचारिण इत्येकस्मिन्बद्ववचनं जात्यभिमायम् । अन्ये प्रसिद्धाः । एते व्राह्मणा भोज्यमानाः श्राद्धस्य संपदे समृद्धये भवन्ति ।

अत्र मनुः—" श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय वित्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ एकैकमिपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्तोति नामन्त्रज्ञान्बहूनि ॥ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्भव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः " ॥

वित्रभृतिबहुतरपुरुपपरीक्षा दूरात्परीक्षा । तीर्थ जलमाप्तिमार्गः । तेन

१ ग. पिण्डदानं ते । २ इ. अग्रन्याः । ३ घ. वर्णेषु । ४ इ. ैवाः । कर्मेनिष्टास्ते । ५ क. घ. ैनो बाह्याः । ६ क. ख. ग. हत्यावे । ७ क. ग. "सधैत्रे ।

(थाद्दप्रकरणम् ५)

यथोदकं माप्यत एवं देविषतिभिस्तयाविधविषमार्गेण इञ्यकञ्यानि माप्यन्ते । अतिथिर्दातुरत्यन्तोपकारकः ।

" सहस्रं तु सहस्राणामनृचां यत्र भुक्तते । एकस्तानमन्त्रवित्रशीतः सर्वानहीति धर्मतः " ॥

सर्वानहिति स एकोऽपि सर्वेस्तुल्य इत्यर्थः ।

" ज्ञाननिष्ठा द्विनाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च " ॥

निष्ठा तात्पर्यम् ।

44 ज्ञानोत्कृष्टेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः। हव्यानि च यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुष्वेषि "॥

चतुर्षु ज्ञाननिष्ठादिष्वित्पर्थः।

" वेदविद्यानतस्नाताञ्श्रोत्त्रियानगृहमेषिनः । पूजयेद्धव्यकवैयेन विपरीतांस्तु वर्जयेत् " ॥

बेद एव विद्या वेदविद्या । गृहमेधिनो गृहस्थाः ।

" एष वै प्रथमः करूपः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकरुपस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्धिरनुष्ठितः ॥ मातानहं मातुलं वा स्वस्नीयं श्वजुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यो च भोजयेत् " ॥

विद्पतिजीमाता ।

" व्रतस्थमिप दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्। कुतपं चाऽऽसनं दद्यात्तिलैश्चाविकरेन्महीम् ॥ अपान्योपहता पाङ्कः पान्यते यैद्धिजोत्तमेः। तात्रिबोधत कात्स्येन द्विजाङ्यान्पङ्किपावनान्॥ अज्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च। श्रोत्रियान्वयजाश्चेव विज्ञेयाः पङ्किपावनाः "॥

मोच्यत एभिर्वेदार्थ इति पवचनानि निरुक्तादीनि वेदाङ्गानि ।

" त्रिना(णा)चिकेतः पञ्चामित्रिसुपर्णः षडङ्गवित्। ब्रह्मदेयानुसंतानो ज्येष्टसामग एव च "॥

वसदेयानुसंतानो वाह्मविवाहोढापत्यम् ।

(आद्र प्रकरणम् ९)

" वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चेत्र विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्किपावनः " ॥

प्रवक्ता धर्मार्थमध्यापकः । सहस्रदो वहुपदः । गीतमः—" श्रोत्रियान्वाग्र्पवयःशीलसंपन्नात्" निमन्नयेतेत्यन्वयः । "युवस्यो दानं प्रथममेके पितृवत्" ।

वितृपितामइमिपतामहत्राह्मणा रुद्धरुद्धतररुद्धतमा इत्यर्थः।

विषय्वाननन्तेवासिनः । अन्तेवासिनो नैधिका[न्] ब्रह्मचा-रिणः शिष्याननि गुणवतो भोजयेत् ।

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्किद्वणैः । अदुष्टं तं यमः प्राह पङ्किपावन एव सः " ॥

शारीरैः खित्रादिभिः।

यम्:-- " पीतसोमा विरजसी धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः । व्यतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः " ॥

विरजसो वीतरागाः । त्रतिनो नियमस्था ब्रह्मचारिणः संयताः ।

" पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च । बहवृचो यिस्रसीपर्णस्त्रिमधुर्वोऽपि यो भवेत् " ॥

पश्चामिविद्या नाम च्छान्दोग्यु(ग्यो)पनिषत्पिवतिवद्या तामधीयानः ।

त्रिना(णा)चिकेतो विरजाङ्कन्दोगो ज्येष्ठसामगः । अथर्वशिरसोऽध्येता चत्वारः पङ्किपावनाः " ॥

विरजा नाम मञ्जविशेषः । तदध्ययनादिरजाः । अथर्वशिरा नामाथर्व-वेदैकदेशः ।

"गृहस्पो ब्रह्मचारी च यजुर्वेदविदेव च । वेदविद्यावतस्रोता ब्राह्मणाः पश्चिपावनाः ॥ मित्रणो नियमस्याश्च ये विप्राः श्रुतिसंगताः । प्राणिहिंसानिवृत्ताश्च ते द्विजाः पङ्किपावनाः " ॥

मित्रणो रुद्रादिपन्नाभ्यासँरताः । श्रुतिसंगताः श्रुत्यभिषताः । श्रुत्यर्थानुष्ठायिन इत्यर्थः ।

१ क. घ. 'होया ब्राह्मणाः पहक्तिपावनाः । प्र°। २ क. ग. 'सः स्वक' । घ. 'सः स्वक-र्मस्था' । ३ क. ख. श्विञ्यादि"। ४ क ख. मः । ये पी" । ५ ख. 'स्नातो ब्राह्मण' पद्भिपावनः । म°। ६ ग. 'सपराः । थु" ।

" सत्यवन्तश्च घीराश्च नित्यदानरताश्च ये । मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते द्विजाः पङ्किपावनाः ॥ अशिहोत्ररताः शान्ताः क्षमावन्तोऽनमूयकाः ।

ये प्रतिप्रहानिःस्रेहास्ते द्विजाः पङ्किपावनाः "॥

अनसूयकाः पैशुन्यरहिताः।

कार्णाजिनिः—" बहादेयानुसंतानो बहादेयाप्रदायकः । बहादेयापितश्चेव बाह्मणाः पङ्किपावनाः ॥ अपि स्यात्स कुछे जन्तुभेजियेद्यस्तु योगिनम् । विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन तेन तृष्यामहे वयम् "॥

विष्णुः-" अथ पङ्किपावनाः । वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगैः पुराणेतिहास-व्याकरणपारगो धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य पारगः । तीर्धपूतो यज्ञपूतस्तपःपूतः सत्यपूतो गायत्रीजपनिरतो जामाता दौहि-त्रश्चेति पात्रविशेषेण च योगिनः "।

ब्रह्माण्डपुराणात्—" ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा । शिलिम्यो धातुरक्तेम्यस्त्रिदण्डम्यश्च दापयेत् ॥ अञ्चाभे ध्यानिभक्षणां भोजयेद्वह्मचारिणम् । तद्याभे ह्युदासीनं गृहस्थमि भोजयेत् " ॥

ध्यानयोगाद्वानपस्थोऽत्र ध्यानशब्देनोक्तः । भिक्षुः पत्रजितः । उद्यक्तीनो रागादिरहितः ।

> ' तिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमाम् । तस्मादतिथिमायातमिगच्छेत्कृताञ्जिलेः ॥ प्जयेदर्धिपाद्याम्यां पादाम्यञ्जनभोजनैः । उत्रीं सागरपर्यन्तां दिवा योगीश्वराः सदा ॥ नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्मेण योगिनः । तस्माद्द्यात्सदा श्राद्धं विप्रायातिथये नरः " ॥

सिद्धा विदितात्मतत्त्वाः । प्रजाधर्मेण प्राकृतरूपेण । " विपासिताय श्रीन्ताय संबुद्धाय बुभुक्षवे ।

तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फल्लिच्छता " ॥

संबुद्धाय विज्ञानवते।

(आद्धप्रकरणम् ९)

" अक्रुप्तानं घृणिक्रान्तं क्रशवृत्तिमयाचकम् । एकान्तर्शालं हीमन्तं सदा श्राद्धेषु मोजयेत् " ॥

अक्रुप्तानमक्रुप्तभोजनम् । घृणिक्रान्तं सूर्यातपितनम् ।

" पडङ्गविद्धयानयोगिसर्वतन्त्रास्तथैव च । यायावरश्च पश्चेते विद्ययाः पङ्कियावनाः ''॥

सर्वतम्नः शालीनाख्यो गृहस्थः। यायावरो गृहस्थविशेषः।

"श्राद्धकरुपं पठेद्यस्तु स नित्यं पङ्किपावनः। चतुर्दशानां विद्यानामेकस्या अपि पारगः॥ यथावद्वर्तमानश्च सर्वे ते पङ्किपावनाः। ये च माष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः॥ अधीयानाः पुराणं ये धर्मशास्त्रमधापि वा। पुण्येपु ये च तीर्थेषु कृतस्रानाः कृतश्रमाः॥ मलेपु ये च सर्वेषु भवन्त्यवभृयश्रुनाः। ये च सत्यत्रता नित्यं स्वधर्मनिरताश्च थे॥ अक्रोधनाः क्षान्तिपरास्ताञ्श्राद्धेपु निमन्त्रयेत्। प्रत्यासन्त्रमधीयानं व्यतिक्रीमित यो द्विनम्॥ भोजने चैव दाने च हन्यान्निपुरुषं कुछम् "।

देवलः — " ज्येष्ठाश्रमनिविष्टश्च शतायुज्येष्ठसामगः। अग्निचित्सोमपश्चेति ब्राह्मणः पङ्किपावनः "॥

ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थाश्रवः । अग्निचिच्छाकराग्निचयनकृत् । चयनान्तरग्रहणे सोमप इत्यनर्थकं स्यात् ।

सत्स्यपुराणे — " यश्च व्याकुरुते वेदं यश्च मीमांसते अध्वरम् । सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्किपावनपावनाः ॥ अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्मुतो गौरः पङ्किपावन एव सः " ॥

मनु:-- " किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा प्रच्छिति मातरम् । । श्रुतं चेद्दस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरी स्मृती " ॥

यमः—" पञ्चाभिर्या यजुर्वेदी अथर्वा ब्रह्मशीर्षकः । आत्मविचाङ्गविचैव ब्रह्मदेयामृतस्तथा " ॥

यदि यजुर्नेदी पश्चौत्रिविद्याध्यायी, आधर्वणश्च ब्रह्मशीपीध्येता।

९ क. ब्राह्मणः । २ क. ग. घ. कामेत्त् यो । ३ क. घ. व्याङ्गवि ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

मत्स्यपुराणात्—" मण्डलबाह्मणज्ञा ये ये सूक्तं पौरुषं विदुः । तांस्तु दृष्टा नरः क्षिप्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते " ॥

यमः—" स्थिवरांस्तपिखना दान्तािङशष्टान्वा यदि वेतरान् । तान्सर्वान्मोजयेच्छ्राद्धे साध्रिमश्च निमन्त्रयेत् ॥ अर्जियत्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्माभिः । भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः " ॥

इतरानस्थविरानित्यर्थः । केतनं निमन्नणम् ।

अत्रि:—" षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वागश्राद्धेयास्तु गोत्रिणः । षड्भ्यस्तु परते। भोज्याः श्राद्धे स्युर्गीत्रज्ञा अपि ''॥

असंभवेऽपि त्रिभ्यः परतो भोज्याः । यदाह गौतमः— "भोजयेदूर्धं त्रिभ्यो गुणवन्तम् " । पड्भयस्त्रिभ्य इति सपिण्डपुरुषसंख्यानिर्देशः ।

अति:—" पिता पितामहो भ्राता पुत्रो बाऽथ सपिण्डकः ।
न परस्परमध्यीः स्युने श्राद्धे ऋत्वित्रस्तथा ॥
ऋत्वित्रपुत्रादयोऽप्येते सकुल्या बाह्मणा द्वित्राः ।
वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः ॥
सगोत्रा न नियोक्तव्याः श्रियश्चैव विशेषतः " ।

पङ्किपावन इत्यनुहत्तौ व्यासः—

" मातापित्रोधस्य वंश्याः श्रोत्रिया दश पृरुपाः । ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सश "॥

छागलेयः— " सर्वलक्षणसंयुक्ति विद्यारूपगुणान्वितैः । पुरुपत्रयविख्यातैः सर्व श्राद्धं प्रकल्पयेत् " ॥

पुरुपत्रयविख्यातैरिति पूर्वोक्तासंभवे।

देवलः — " एकां शाखां सकल्पां वा पड्भिरक्षेरघीत्य यः । पट्कर्मनिरतो विष्ठः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥ वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । श्रोपं श्रोत्रियवत्प्राप्तः सांऽनूचान इति स्मृतः ॥ अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्यायमन्त्रवित् । भूण इत्युच्यतं शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥ वेदिकं लोकिकं चैव सर्वं ज्ञानमवाष्य यः । आश्रमस्थो वशी नित्यम्पिकल्पः स उच्यते ॥

(भाद्वप्रकरणम् %)

उद्धिरेतास्तपस्युमे रती नियतभुग्यतः । शापानुम्रह्योः शक्तः सत्यसंधो भवेद्दिः ॥ नियतः सर्वतत्त्वज्ञः कामकोधिवविनितः । ध्यानस्थो निष्कियो दान्तस्तुष्ट्यमृत्काञ्चनो मृनिः ॥ एषां परः परः श्रेष्ठो विद्याद्यैरिधकोऽपि सन् । चीर्णवता गुणैर्युक्ता भवेयुर्ये चै कर्षकाः ॥ सावित्रीज्ञाः कियावन्तस्ते राजन्केश्वतनक्षमाः । क्षत्रधिमणमप्याजौ केतथेत्कुलनं द्विजम् ॥ न त्वेव विणिनं तात श्राद्धेषु परिकष्टायेत् ''।

हद्भनुः — " यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । अत्मकैवल्यविचैव पङ्क्तिपावनपावनः " ॥

यमः — " अरुजुर्यूणी क्षमी दान्तः शान्तः सत्यवतः शुचिः । व भेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञ उपवासपरायणः " ॥

तथा—" छन्दोगं भोजयेच्छा द्वे वैश्वदेवे च बह्वृचम् ।
पृष्टिकर्मण्यथाध्वर्ये शान्तिकर्मण्यथर्वणम् " ॥

आपस्तम्यः--" तुल्यगुणेष्विष वयोवृद्धः श्रेयान् । द्रव्यकृशश्चेच्छन् ''।

मत्स्यपुराणे—" अर्थज्ञो वेदिविन्मन्त्री ज्ञातवंशः कुलान्वितः । पुराणवेत्ता सर्वज्ञः स्वाध्यायजपतत्परः ॥ शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः । ब्रह्मण्यो योगविच्छान्तो विजितात्माऽथ शीलवान् " ॥

स्कन्दपुराणे — " कुलश्रुताम्यां संयुक्तादलुव्यस्तु विशिष्यते । ताम्यामपि च विप्राम्यां चिरवासी विशिष्यते " ॥

चिरवासी विज्ञातशीलो यद्वा गुरुकुले चिरिक्षिष्टो भवतीति तात्पर्यम् । आपस्तम्बः—"भोजयेद्वाह्मणान्ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबैन्धान्गुः णहान्या तु परेषां समुदितः सोदर्थोऽपि योजयितव्यः "।

योनिगोत्रमन्नान्तेवासित्वेनासंबन्धान्परेपापसंबन्धिनां गुणहीनत्वेन गुणै-युक्तः सोदर्योऽपि भोजियतव्यः । किमुत व्यवहितसंबन्धः ॥ २१९ ॥ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१॥

+ केतने निमन्त्रण इत्यर्थः ।

१ स. °को ह स° (२ क. ग. च कार्ष') ३ स. 'भ्यां कुलवा'। ४ स. 'बद्घान्गु'। ५ क. ग. घ. योजित'। ६ स. 'बद्घान्प' ७ क. ग. घ. 'वस्थित'।

उक्तगुणानामपि विप्राणां रोगित्वादिनिमित्तेन निन्द्यत्वं श्लोकत्रयेणाऽऽह-

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ॥ अवकीणीं कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥२२२॥ भृतकाध्यापकः क्षीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः ॥ भित्रध्वित्रपशुनः सोमविक्रयी परिवित्रकः ॥ २२३॥ मातापित्रोग्रेरोस्यागी कुण्डाशी द्रष्ठारमजः ॥ २२४॥ परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४॥

रोगिप्रभृतयो निन्दिताः श्राद्धे वर्जनीया इत्यर्थः । रोगी दीर्घरोगी । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

> "भोक्तुं श्राद्धेषु नार्हन्ति देवोपहतभेतसः। पैण्ढो मूकश्च कुनस्ती सल्वाटो दन्तरोगवान्॥ इयावदन्तः प्तिनासिङ्ग्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः। गलरोगी च गडुनान्स्फुटिताङ्गश्च सज्बरः॥ सक्जतूपरमन्दाश्च तथाऽन्ये दीर्घरोगिणः"।

हीनाङ्ग जनाङ्गः संख्यातः परिमाणतो वा। एवमतिरिक्ताङ्गः। अङ्गमङ्कुस्यादि । काण एकचक्षुः। चक्षनिङ्गं किं त्विन्द्रियम्। अतो हीनाङ्गात्काणस्य पृथग्प्रहणम्। पुनर्भः पुनरूहा तस्याः पतिस्तस्याः सुतो वा पौनर्भवः।
तस्वतस्तु सुत एव। अत एव हारीतः—

" स्वैरिणी च पुनर्भश्च रेतोधाः कामचारिणी ।
सर्वभैक्षा च विज्ञेयाः पश्चेताः शूद्रयोनयः ॥
एतासां यान्यपत्यानि चोत्यद्यन्ते कदाचन ।
न तान्पङ्क्तिपु युद्धीत नेते पङ्कत्यर्हकाः स्मृताः " इति ॥

रतोधाः कुण्डमाता । कामचारिणी अन्यपुरुषगामिनी । सर्वभँक्षा सुरापी । अवकीर्णिनमाइ देवलः – "गूढलिङ्ग्यवकीर्णी स्याद्यक्ष मग्नवतस्तथा "। गूढलिङ्गी दण्डादिकाश्रमलिङ्गराहितः । भग्नवतो विष्ठुतब्रह्मचर्यः ।

१ ह. पी वेदनिन्दकः । मातापिनृगृहत्यागी । २ क. ग. शण्टो । ३ ग. घ. भिक्षा च । ४ क. ग घ. भिक्षा स्⁸।

(आद्धप्रकरणम् ९)

यमोऽप्याइ—" व्रती यः स्त्रियमम्येति सोऽवकीणी निरुच्यते "।

वती ब्रह्मचारी।

कुण्हगोलकावाइ मनुः—" परदारेषु जायेते ही मुतौ कुण्डगोलकी । जीवे भर्तरि कुण्डः स्यानमृते भर्तरि गोलकः " ॥

सेत्रजसुतिवषयमेतत् । अन्यस्याब्राह्मणत्वादेवापाप्तिः । कुनली स्वभावानमृतनलः । इयावदन्तः स्वभावात्कृष्णदन्तः । भृत एव भृतको भृतकथासावध्यापको भृतकाध्यापकः । अथवा भृतकोऽध्यापको यस्य स भृतकाध्यापकः ।
अत्र देवलः—

" भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः।
ताबुभौ पतितौ विश्रौ स्वाध्यायक्रयविक्रयात् "॥

क्रीवः प(प)ण्डः। अङ्गुल्यादिना यः कन्यां क्षतयोनि करोति सकन्याद्पी कन्यादोष्ण्यापको वा। अनिश्चितसत्यभावेन पापकारितयोक्तोऽभिश्वस्तः। पित्रभुङ्गित्रद्रोही । पिश्चनः परदोपसूचकः। सोमविक्रयी सोमलतायाः सोमयागस्य वा विकेता। परिविन्दकः परिवेत्ता। अत्र मनुः—

" दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिः स पूर्वजः " ॥

शातातपः—" क्षीत्रे देशान्तरस्थे च पतिते प्रवने तथा। योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने "॥ पितृब्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा। दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने "॥

परनारीसुता दत्तकादिश्रातरः।

वासिष्ठः—" अष्टौ दश द्वादश वा वर्षाणि ज्येष्ठं आतरमनिविष्टम-प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति " ।

अनिविष्टमक्रतविवाहात्रिहोत्रम् । तत्र श्लोकौ भवतः—

" द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगेतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं आता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥ उन्मत्तः किल्त्रिपी कुष्ठी पतितः क्षीत्र एव च । राजयक्ष्म्यामयावी ना न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥ खञ्जवामनकुठनेषु गद्गरेषु जडेषु च । जात्यन्धे बिषरे मूके न दोपः परिवेदने " ॥ वृद्धवसिष्ठः—" अय्रजश्च यदाऽनशिरादचादनुजः कथम् । अय्रजानुमतः कुर्यादशिहोत्रं यथाविधि "॥

एतच धर्माधिकारिणि ज्येष्ठे अन्याधेयमैकुर्वति द्रष्ट्रच्यम् । नानधिकारिणि ।

हारीतः — " सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिवेद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया " ॥

विवाहाधिकारिणाऽनुमतोऽपि नोद्वहेदित्यर्थः।

खशना—" पिता पितामहो यस्य अयजो वाऽथ कस्यचित्। तपोक्षिहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने "॥

यस्य पित्रादयः सन्ति तस्य तदनुक्कातस्य तपोक्षिहोत्रादयः परिवेदन-

सुपन्तुः—" पितुर्यस्य तु नाऽऽधानं कयं पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा " ॥

अनुज्ञातस्येति शेषः ।

" व्यसनासक्तिचेत्तो वा नास्तिकोऽप्यथवाऽग्रजः । कनीयान्धर्मकामस्तु आधानमथ कार्येत् " ॥

व्यसनादिनाऽनधिकारित्वमुपलक्ष्यते । अतस्तदनुपतेनैवाधिकारी कनी-यानादद्या(ध्या)त्।

> " ज्येष्ठो आता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कार्येत्। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा "॥

शातातपः—" नाम्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च । न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिता "॥

अनिधकते ज्येष्ठ इति शेषः । ज्येष्ठेऽधिकारिणि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठस्तु तत्कुर्वन्न परिविद्यते । विरूपायां ज्येष्ठायामनूढायामपि कानिष्ठाविवाहो न दोषाय ।

योगयाञ्चवरुवयः-"आवसध्यमनाद्धत्य त्रेतायां यः प्रवर्तते । सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते " ॥

आवसथ्याधानमपीतराधानवद्भवतीत्याह गार्ग्यः---

(आद्धप्रकरणम् ९)

" सीदर्थे तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् । आवसध्यं तैथाऽऽधानं पतितस्तु तथा भवेत् " ॥

व्रह्मगर्भः — " याजनाध्यापनादानैरिनचेम्यो धनेन च । औपासनं समादद्या(ध्या)त्स्वे काले परिवेदयन् " ॥

मकृतगुच्यते—मातापित्राचार्यादीन्त्रिना पातित्यादिना कारणेन यस्त्यजिति स मात्रादित्यागी । तथा च मनुः—

" अकारणात्परित्यक्ता मातापित्रोगुरोस्तथा " ।

गुरुरत्राऽऽचार्यो न पिता तस्य पृथगुपात्तत्वात् ।

कुण्डाशी कुण्डगोलकान्नभोजी। तथा च कुण्डगोलकानभिधायाऽऽह-

मनु:--" यस्तयोरत्रमशाति स कुण्डाश्युच्यते वुँधैः "।

व्यक्षपुराणात्-" चतुःषष्टा पठैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् । भवेत्तद्यस्तु निगिरेत्स कुण्डाशी पतत्यधः "॥

धर्महीनो व्रषलः । तदाह मनुः--

" वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते स्वलम् । वृषलं तं विदुर्देवाः सर्वधर्मबहिष्कृतम् " ॥

तस्याऽऽत्मजो वृषलात्मजः। अथवा वृषलः शूद्रः स आत्मजो यस्य स वृषलात्मजः।

परपूर्वा पूर्वमन्यस्मै दत्ता तस्याः पतिः परपूर्वापतिः । स्तेनश्रौरः । निषि-द्धकर्मकारिणश्र कर्षदृष्टास्ते चोक्तभ्योऽन्ये चिकित्सकदेवलकादयः शास्त्रा-न्तरादवबोद्धव्याः । अत्र मनुः—

" ये स्तेनपतित्रहीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान्हव्यकव्ययोविप्राननहीन्मनुरव्रवीत् " ॥

नास्ति दैविपितिपतिपात्रास्तिकः । नास्तिकशास्त्रव्याख्यानादिनिवन्धनष्टन तिपास्तवृत्तिः ।

यपः — " नाभ्रन्ति पिशृने देवा नाभ्रन्त्यनृतवादिनि । भार्याजितस्य नाभ्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ न खरैरुपयातस्य न रक्ताम्बरवाससः ।

१ छ. घ. सोदरे । २ क. ग. तदाथा । ३ क. ग. घ. भंः । यज १ ४ ख. द्विजः । ५ क. स. घ. निगरे ।

द्यङ्गलातीतकर्णस्य पितरो भुझते हिनः॥ य एतैर्लक्षणेर्युक्तास्तांस्तु पङ्कत्या न निर्विशेत्"।

श्रुह्र:-- " अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः । शूद्रात्रसपुष्टाङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिर्दूषिताः " ॥

यपः—" चौरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च नाशकाः ।

चातुराश्रम्यवाह्याश्च विज्ञेयाः पङ्किदूपकाः ॥

थे व्यपेताः स्वकर्मम्यः स्तेनास्ते परिकीर्तिताः ।
कव्यं ददाति यस्तेम्यस्तस्य तत्प्रेत्य नदयति ॥

ज्ञानपूर्वे तु ये तेम्यः प्रयच्छन्त्यव्यमधसः ।

पुरीपं भुञ्जते सर्वे शतं वर्षाण्यमुत्र ते ॥

तस्मौद्धे दातुकामेन दैवं श्राद्धं च सर्वशः ।

प्रशान्तेम्यः प्रदातव्यं नाशान्तेम्यः कथंचन " ॥

वायुपुराणे-" यस्तिष्ठेद्वायुमक्षस्तु चातुराश्रम्यवाह्यतः । अयतिमीक्षवादी च उमी तौ पङ्किद्वकौ " ॥

महाभारते—" अविद्यातपूर्वीश्व गणपूर्वीश्व भारत । पुत्रिकापुत्रपूर्वीश्व श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् "॥

केतनं निमञ्जणम् । गणपूर्वो गणपुत्रः । गणो गणको मठब्राह्मणादिकी । मनुः—" न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्धिनम् " ॥

अन्यविमासंभवे स एवाऽऽह—

" कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नौभिरूपमि स्वारेम् । द्विपता हि हविभुक्तं भवति श्रेत्य निष्फलम् "॥

व्यक्षाण्डपुराणात्—" नानुयोगोऽ।स्ति वेदानां योऽनुयुङ्के स पापकृत्। भोक्ता वेदफलाद्भ्रवयेद्दाता दानफलात्ततः "॥

अनुयोगः परीक्षार्थे प्रश्नः कि पठसीत्येवंरूपः । करपपः—" अरीन्विश्वस्तहन्तृंश्च व्यङ्गान्नक्षत्रमृचकान् । वर्जयेद्वाह्मणानेतान्सर्वकर्मसृ यत्नतः ॥ काणाः कृष्ठाश्च पण्ढाश्च त्वचर्माणः कवैर्विना । सर्वे श्राद्धे न योक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः " ॥

१ ग. घ. 'दूषकाः । य°। २ ख. घ. 'स्माद्वेदान्तका'। ३ क. ख. ग. घ. नातिरू'। ४ स. च. यो न भुइक्ते । ५ क. कुञ्जाश्च । ख. ग. कुण्डाश्च ।

आचाराध्यायः]

(आद्धप्रकरणम् ९)

अचर्माणः शिपिविष्टाः । कचैर्विना खलतय इत्यर्थः ।

महाभारते—" अत्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयिकोऽपि वा । पश्चाचित्पीतवान्सोमं सोऽपि केतनमहीति "॥

व्रतमत्र वेदव्रतम् ।

मनुः—" यावतो प्रसते विण्डान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो प्रसते प्रत्य दीप्ताञ्जालक्ष्योगुडान् " ॥

जूलमृष्टिश्राऽऽयुधविशेषः। अयोगुडो छोहपिण्टः।

देवलः — "क्टलाक्षिपुंस्त्वोषघ।तिस्रोजितसेतुभेदकतालावधारणरङ्गोपजी-विविधर्मपाठकेनित्ययाचकप्रायश्चित्तनित्तधूर्तसाहसिक्मृगयु-कितवैनास्तिकपिशुनशर्ठवाणिग्धर्मिपौनभेवात्मन्भरिपुङ्कसिसमु-द्रयायिक्कत्याभिचारशूलमेलकवैद्यभृतककन्याद्षककृतप्रकृहि-कक्र्रमित्रधुग्दत्तापव्ययिसमयभेदिवाग्दुष्टपरुषकारुशिल्पक-हस्त्यारोहाश्चवन्धकाश्चेति वज्यीः "।

तालावधारणस्तालवादनाजीवी । विध्रम्पाठकाः पाषा(प)ण्ड्यागमस्य पाठ-काः । पुकसी मृगवधजीवी । दत्तापव्ययी दत्तापहर्ता । अश्ववन्धको विक्रयार्थ-मश्वान्यो बभ्राति ।

निहुद्धीज्यान्यविद्वांसी येषु राष्ट्रेषु मुञ्जते । तान्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् "॥

हारीतः—" अपि विद्याकुछैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः । क्षीद्रेषु निरता नित्यं यानुषानाः प्रकीर्तिताः " ॥

भौद्रेषु परवीडोकरेषु कर्मस्वित्पर्थः।

" पक्षिमीनमृगद्या ये सर्पकच्छपर्यातिनः । नानाजन्तुवधे सक्ताः प्रोक्ता दुर्बोह्मणा हि ते " ॥

तथा—" शूद्रवेष्यो भृतो राज्ञा वृष्ठो ग्रामयाजकः । वधवन्धोपनीवी च षडेते ब्रह्मवन्धवः " ॥

यम:-- " यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्झाह्मणी नाम यश्च वै वृषछीपतिः " ॥

९ क. भं नासी के । २ ग. कप्रा° । ३ क. विषि । ४ घ. ठकन्या । ५ ख. णिप्र- इपी । ६ ग. सिकस । ७ ख. भूरमे । ८ ग. कुइकमि । ९ ख. डाकारे । ९० ख. धातकाः । नानाज ।

उशना—" वन्ध्या तु वृष्ठी ज्ञेया वृष्ठी तु मृतप्रजा ।
अपरा वृष्ठी ज्ञेया कुमारी या रजस्वछा ॥
यस्त्वेनामुद्धहेरकन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बेठः ।
अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं विद्याद्वृष्ठीपतिम् ॥
दस्वाऽनुयोगेनार्थीय पतितानमनुरव्यति ।
वेदविक्रयिणो ह्येते नैताञ्श्राद्धेषु मोजयेत् ॥
असंस्कृताध्यापकाश्च मृतकाध्यापकाश्च ये ।
तमे। विद्यान्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽव्रवीत् " ॥

अत एवैते न भोजनीया इत्यर्थः।

मनुः—" जटिलं चानधीयानं दुर्वालं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे विवर्जयेत् " ॥

जटिलो ब्रह्मचारी । दुर्वालः खलतिः।

" चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवैन्ति वज्यीः स्युईव्यकव्ययोः " ॥

चिकित्सको वृत्त्यर्थं न धर्मार्थम्।

देवलः—" देवेकोशोपनीवी च नाम्ना देवलको भवेत्। अपाङ्केयः स विज्ञेयः सर्वकर्ममु सर्वदा "॥

तथा—" देवार्चनरतो विद्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । असौ देवलको नाम हन्यकन्येषु गर्हितः" ॥

विषणो विषज्या। विषणजीवितया प्रतिषिद्धस्यापि मांसविक्रयिणः पृथ-वप्रतिषेघोऽत्यन्तवर्ज्यत्वरूपापनार्थः । तेनोक्तगुणवतां विषणजीविनामप्याप-चुपादेयत्वं गम्यते । एवमन्येऽपि सामान्यतः प्रतिषेधसिद्धा विशेषप्रतिषेधा अत्यन्तानुपादानार्था वेदितव्याः ।

> " प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनली स्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव स्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा " ॥

मितरोद्धा मितकूलः । त्यक्ताभिः शास्त्रोक्तत्यागकारणमन्तरेणेति शेषः । वार्धिषिनिषद्धदृष्युपजीवी । निषेधश्र यथौ—

" सँमवै धनमुद्धत्य महावै यः प्रयच्छति । स वै वार्धुपिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥ (आद्वप्रकरणम् ९)

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विद्परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च " ॥

यक्षी राजयक्षी। निराक्तिमाइ देवलः —

" अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः । "

कात्यायनस्त्वन्यथा निराकृतिमाइ—

" यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्वादीनैभिरिष्टवान् । निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः "॥

ब्रह्मद्भिद्वाह्मणदेष्टा । गणाभ्यन्तरो गणमध्यगः । गणो मठस्थो ब्राह्मणादिः।

" कुशीखवोऽवकीणीं च वृषछीपतिरंद च । वैतर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे "।

कुशीलवो नटादिः।

तथा-" ब्राह्मैयोंनैश्च संबन्धेः संयोगं पतितैर्गतः "।

अस्य च पतितात्पृथगुपादानं कृतमायश्चित्तस्यानुग्रहार्थम् । उपपातकसंयो-ग्यनुग्रहार्थे वा ।

> " अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः "॥

गरदो विषदः। बन्दी मङ्गलपाठकः । कूटकारकस्तुलादेर्मानस्य साक्ष्यस्य वा कूटस्य कर्ता।

" पित्रा विवदमानश्च केकरी मद्यपस्तथा। पापरोग्यभिशस्तश्च दास्मिको रसविकयी"॥

केकरोऽप्य(ध्य)र्घदृष्टिः। मद्यं द्राक्षारसादि न तु सुरा । तत्पातुः पतितत्वे-नैवे निषिद्धत्वात् ।

पापरोगानाइ देवछः—" उन्भादस्त्वम्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगंदरो महोदरमस्मरीत्यष्टौ पापरोगाः " ।

रसो विषं पारद इक्षुरसादिवा ।

" धनुःशराणां कर्ता च यश्राग्रेदिधिषूपतिः । मित्रधुग्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च " ॥

अग्रेदिधिषूमाह देवलः— " ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाम्रेदिधिपूर्ज्या पूर्वा च दिधिपूर्मता "॥

मनुस्तु दिधिषूपतिमन्यथाऽऽह—

" आतुर्मृतस्य भाषीयां योऽनुरज्येत कामतः । धर्मणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिष्पतिः " इति ॥

लक्षणाभिधानादेव दिधिषुपतिरपि वर्ज्य इति ज्ञेयम् ।

" भ्रामरी गण्डमाठी च श्विञ्यथो पिशुनस्तथा। उन्मत्तोऽन्धश्च वज्यीः स्युर्वेदनिन्दक एव च "॥

भ्रामर्यपस्मारी । श्वित्री श्वेतत्वक् ।

" हस्तिगोश्चोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्धश्च जीवति । पक्षिणीं पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चाऽऽवरणे रताः "।

स्रोतो जलप्रवाहुस्तस्य भेदको विदारकः। आवरणं सेत्वादिना निरोधः।

" गृहसंबीजको द्तो वृक्षरोपक एव च । श्वकीडी इयेनजीवी च कन्याद्वक एव च " ॥

गृहसंवीजको गृहस्य कर्ता। दृतः संधिविग्रही। वृक्षरोपको पूरुपार्थम्।

" हिंस्रो वृष्ठवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः । आचारहीनः क्रीबश्च नित्ययाचनकस्तथा " ॥

रुषलर्शित्रर्थस्य स रुषलर्शितः । वहवो मिलिता एककर्मकारिणोऽत्र गणाः। मत्येकं वहूनां याजैकः पूगयाजकः। तेनापुनरुक्तता । स्त्रीबोऽनुत्साही ।

" कृषिजीवी श्लीपदी च सद्धिनिन्दित एव च । औरश्लिको माहिषिकः परपूर्विपतिस्तथा "॥

श्रीपदं व्याधिविशेषः । उक्तव्यतिरिक्तोऽपि साधुनिन्दितः । औरभ्रिक्रो मेषजीवी । एवं माहिषिको व्यभिचारिणीमुतो वा । यथाऽऽह देवलः—

" महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी । तस्यां यो जायते गैंभें स वै माहिषिकः स्मृतः ॥ प्रतिनिहीरकश्चैव वर्जनीयः प्रयत्नतः "।

मेतनिर्दारको मूल्येन, धर्मार्थे तु न दोषः ।

१ ख. °णां मोघे । २ ग. घ. च. 'संवेशको । ३ ख. 'जकाः प्गयाजकाः । ते । ४ क. ख. घ. 'हिपकः । ५ क. ग. घ. 'लः । माहि । ६ क. गर्भः । ७ क. ख. घ. च. 'हिपकः ।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

" एतान्विगहिताचारानपाङ्केयान्द्रिजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विप्रानुभयत्र विवर्जयेत् " ॥

उभयत्र दैवे पित्र्ये च ।

गौतमः—" न भोजयेत्स्तेनपतितनास्तिकतवृत्तिवीरहाम्रेदिधिपूर्वित-स्त्रीम्रामयाजकाजपालोत्सृष्टाम्निय्यपकुचारकृटसाक्षिप्रातिहाँ-रिकान् । उपपतिर्थस्य च सः । कुण्डाशी सोमविकयी । अगारदाहिगरदावकीिंगणप्रेष्यागम्यागामिपरिवित्तिपरिवे-तृपयीहितपर्याघातृत्यक्तात्मदुर्वालकुनखिश्यावदन्तपीनभेव-कितवाजपराजप्रेष्यप्रातिक्रिपकशृद्रापितिनिराकृतिकिलासि-कृसीदिवणिक्शिल्पोपजीविज्यावादित्रतालेनृत्यगीतशीलान्। पित्रा वा कामेन विभक्तान् । शिष्यांश्रेके सगोत्रांश्र वीरहा बाह्मणेतरपुरुषहा च "।

ब्रह्महा च पतितत्वेनैव गृहीतः। पतिशब्दोऽग्रेदिधिष्दिधिष्शब्दाभ्यां मत्येकं संबध्यते। याजकशब्दश्र स्त्रीप्रामशब्दाभ्यां मत्येकं संबध्यते। कुचारः कुत्सिताचारः। मातिहारिक ऐन्द्रजालिकः। उपपर्ति न भोजयेत्। उप-पतिर्यस्य स उपपितस्तं चेत्यर्थः। पर्याहितपर्याधातारावाह लीगाक्षः—

" सोदर्थे तिष्ठति उथेष्ठे योऽग्न्याघानं करोति हि । तथोः पर्याहितो उथेष्ठः पर्याघाता कानिष्ठकः " ॥

त्यक्तात्मा साइसिकः। प्रातिरूपिकः कूटतुलादिमानव्यवहारी, प्रकारा-न्तरेण वा प्रतारकः। किलासी कुष्ठी, भूमिहर्ता वा । कुसीदी कुत्सितहर्ष्यु-पजीवी। ज्याशीलो धनुर्विद्योपजीवी। एवं वादित्रादिशीलाः। सगोत्राः सपिण्डाः।

शङ्कलिषितौ —

" अनृतवाक्तस्करो राजिद्विष्टो भृत्यो वृक्षरोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदो माहिषि-क्रव्छागछिकः शूद्रोपाध्यायो बन्दी घाण्टिको देवलकः पुरोहितो नक्ष-त्रादेशवृत्तिर्वह्मपुरुषोऽपत्यविक्रयी कितवः कूटकारकमानुषपशुविक्रयि-णश्चेत्यपाङ्केयाः ।

हारीतः-" चिकित्सकवृष्ठप्रेप्यकारुक्कितवश्वकीडकशकुनिजीविमीनवातका-

१ क. घ. च. विद्वानु । २ क. ग. घ. व्यूप । ३ ख. ैरिकाः । उ । ४ घ. दाधिप । ५ क. ग. व्यन्तर्गा । स. च. कम्हता । ६ ख. वक्षा ।

(शाह्मफरणम् ९)

वेष्टकपुंश्रि विष्णिकाहितुण्डिकप्रत्यवासितमृतकाध्यापक्षेमृतकाध्या-वितमे छकसूचैकानियामककुशी छवादी स्दैवे विष्ये च वर्जयेत् "।

मनुः—" सोमिनकियेणे विष्ठा मिषजे पूयशोणितम् ।
अप्रतिष्ठं वार्षुषिके नष्टं देवलके मनेत् " ॥
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
मस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनभेने द्विजे ॥
इतरेषु त्वपाब्क्त्येषु यथोदिष्टेष्वसाधुषु !
मेदोसृङ्गांसमज्जास्थि वदन्त्यत्रं मनीषिणः ॥
अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपदयति ।
सावतां न फलं तत्र दाता प्राप्तोति बालिशः ॥
यावतः संस्पृशेदक्षित्रीक्षणाञ्जाद्भयाजकः ।
सावतां न मनेहातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥
वीक्ष्यान्थो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुनीशयते फलम् " ॥

वीक्ष्यान्य इति योग्यताऽत्र विवक्षिता । ततश्र यत्र प्रदेशेऽविश्यतश्रक्षु-ष्मान्विमान्भुञ्जानानवलोकयितुं क्षमस्तत्र प्रदेशेऽवस्थितो बाऽन्धो नवतेर्वि-माणां भोजनफलं नाशयतीत्यर्थः ।

षायुपुराणे-" अनाश्रमी तपस्तेषे तं वित्रं न निमन्त्रयेत् । औपपत्तिस्तथा शाक्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ध्यानिनं ये च निन्दन्ति सर्वे ते पङ्किद्वकाः "॥

औपपित्तरौपपित्तकः शुष्कतार्किकः शाक्यसाहचर्यात् । आगमानुसार-सार्किकः भशस्त एव ।

" वृथामुण्डाश्च जाटेळाः सर्वे काँपाटिकास्तथा। निर्घृणान्भिन्नवृत्तांश्च सर्वाञ्श्राद्धे विवर्जयेत्॥ प्राह वेदान्वेदमृतो वेदान्यश्चोपजीवति। उमी तौ नाईतः श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च "॥

बेदभृतो वेदमाप्तये परिक्रीतः । वेदोपजीवनं वाराध्ययनादि ।

" वृथा दारांश्च यो गच्छेद्याजयेचावृतोऽध्वरे । नाईतस्ताविष श्राद्धं द्विजो यश्चेव नास्तिकः ॥

भ ख. च. °पकाध्यापि । २ ग. °कमे । ३ क. °चककु । ख. °चककानि । ग. ध. चकिन । ४ क. पिककस्तु प्र । ५ च. कः श । ६ क. कार्पटि । ७ क. ख. च. दानांका।

(आद्धप्रकरणम् ९)

आत्मार्थं यः पचेद्ञं न देवातिथिकारणात् । नाईत्यसावि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः "॥

हारीतः-" स्वकुछं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुछं बनेत्। तेन दुश्चरितेनासी काण्डपृष्ठो न संशयः "॥

व्यसपुराणे-- " कृतद्मानास्तिकान्स्तब्धानम्बेच्छदेशनिवासिनः । त्रिशक्कुवैर्वरानान्ध्रान्वकान्द्रविडकुक्कुणान् ॥ कणीटकांश्य बाह्जीकान्कलिङ्गांश्य विवर्जयेत् "।

स्कन्दपुराणे--

ईश्वर उवाच-श्राद्धं परीक्ष्य दातव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः । परीक्षणाच रम्भोरु आर्जवं गुणवत्तरम् ॥ अपरीक्ष्य तु यो दचाच्छ्राद्धमार्जवमास्थितः । तस्य तुष्यन्ति पितरो देवताश्च न संशयः "।। २२२॥२२३॥२२४॥

निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्बाह्मणानारमवाञ्शुचिः॥

श्राद्धिनाच पूर्वेद्युद्रीहाणान्पङ्किपावनान् । तदभावे मातामहादीन् । आत्मवान्विजितेन्द्रियः। शुचिः प्रयतो निपच्चयेत । अप्रत्याख्येयो नियोगो निमञ्जणम् ।

देवलः—" अकुद्धो निभृतः स्वस्थः श्रद्धावानत्वरः शुनिः। समाहितमनाश्रात्र कियायामसकुस्सदा "॥

निभृतो मन्दभाषी । स्वस्थः प्रकृतिस्थः । समाहितमनास्तत्परः ।

" श्वः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्राजिमक्रयेत्। निरामिषं सकुबुक्तवा सर्वभुक्तजने गृहे ॥ असंमवे परेद्युवी बाह्यणांस्तानिमन्त्रयेत्। अज्ञातीनसमानार्थानयुग्मानात्मशक्तितः "॥

असंभवे पूर्वेद्युनिमञ्जणासंभवे । तदहर्निमञ्जणपक्षेऽपि पूर्वेद्यस्यक्तस्रीसङ्गा एव निमम्नणीयाः। अत्र मार्कण्डेयः—

" निमन्त्रयेत पूर्वेद्यः पूर्वोक्तान्द्रिजसत्तमान् । अप्राप्ती तिह्ने वाऽपि हित्वा योपित्प्रसिङ्गनम् ॥ भिक्षार्थमागतान्विप्रान्काले संयमिनो यतीन् । मोजयेत्प्रणिपाताचैः प्रसाद्य यतमानसः " ॥

१ क. 'पृष्टेन। २ स्त. 'बन्धुरा'। ३ ख. 'वाजिते' ४ घ. 'मानर्घा'। ५ सा. 'नो नती'।

संयमिनो ब्रह्मचारिणः।

मचेताः—" सवर्णं धेषयेदासं द्विजानामुपमञ्जणे " । स्वयंनिमञ्जणासामध्यं एतत् ।

" कृतापसव्यः पूर्वेद्धः पूर्वानिकृतिमन्त्रयेत् । भवद्भिः पितृकार्यं नः संपाद्यं च प्रसीद्य(त) ॥ सव्येन वैश्वदेवार्यं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् " ।

मनुस्तु वैश्वदेविकवाह्मणानां पूर्वे निमन्नणिच्छति । यदाइ-

" दैवाद्यन्तं यदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः " इति ॥

ततश्च विकल्पः।

यमः—" नातिकियावनोधाद्यैगुंगैयुक्तानलोलुवान् ।
प्रार्थयेत प्रदोषान्ते मुक्तानाशियतान्द्रिनान् ॥
सर्वायासिविनिर्मुक्तैः कामक्रोधिवविनितैः ।
भवद्भिभवितव्यं नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥
ते तं तथेत्यविद्येन यातीयं रजनी यदि ।
यथाश्रुतं प्रतीक्षेरञ्श्राद्धकालमतन्द्रिताः " ॥

ते तथेति ब्रुपुरिति शेषः ।

पत्स्यपुराणे—" दक्षिणं जानुमालम्य त्वं मयाऽद्य निमन्त्रितः । एवं निमन्त्र्य नियमाञ्कशावयेत्वेतृकान्बुधः ॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्धिश्च मया च श्राद्धकर्माणे " ॥

षराहपुराणे—" वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वः कर्ताऽस्मीति जानता । स्थाने।पछेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्त्रिमन्त्रयेत् ॥ दन्तकाष्ठं च विस्रजेद्वह्मचारी शुचिमेवेत् "॥

तैश्वापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५॥

तैनिमित्रितैः संयतमनोवाकायव्यापारैभीवतव्यम् । चकारात्कत्रीऽपि भवितव्यम्।

मनुः—" निमन्त्रितो द्विजः पित्रये नियतात्मा भवेत्सदा । न च च्छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् "॥ (भाइप्रकरणम् ९)

देवलः-- " पूर्वं निमन्त्रितोऽन्यस्य यदि कुर्यातप्रतिप्रहम् । भुक्ताहारोऽपि वा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति " ॥

मनुः — " केतितस्तु यथान्यायं हब्यकब्ये द्विजोत्तमः । कथंचिदप्यतिकामन्पापः मुकरतां व्रजेत् " ॥

अङ्गीकृतनिमञ्चणस्यैतत् । आपस्तम्बः—" आरव्धे चाभोजनमासमापनात्"।

यमः—" केतनं कारायित्वाडापे योडितपातयते द्विजः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोगी च जायते "॥

निमन्त्रय ब्राह्मणमतिपातयतेऽतिक्रामति तं न भोजयत इति यावत्।

" आमिन्त्रितस्तु यः श्राद्धे त्वन्यस्य कुरुते क्षणम् । संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥ आमक्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् । अतिकृच्छ्रामु घोरामु तिर्यग्योनिषु जायते " ॥

हारीतः—" दैवे वा यदि वा वित्रये निमन्त्रय झाहाणं यदि । तर्वयेन्न यथान्यायं स तत्तस्य फछं हरेत् ॥ प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्येनं प्रयत्नतः । सर्वयित्वा विशेषेण सर्वे तत्फलमाप्नुयात् " ॥

भनुः—" निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते । दातुर्यदुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते " ॥

रुपछी शुद्रा ।

भनुः—"दैवपूर्वं तु यच्छ्रीद्धमदैवं वाऽपि यद्भवेत् । ब्रह्मचारी भवेत्तत्र मुक्तवा श्राद्धं तु नैत्यकम् " ॥

कात्यायनः—" तदहः शुचिरकोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यात् । मैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् । औवाहनादि वाग्यत आ उपस्पर्शनात् । आमन्त्रितश्चेवम् " ।

उपस्पर्शनमाचमनं कर्मणोऽन्ते तत्पर्यन्तं वाचंयमः स्यादित्यर्थः।

वृद्धशातातपः—" शुद्धवर्षं प्रातरुत्थाय मक्षयेद्दन्तधावनम् " । एतम् भोर्कुर्न दातुः । " क्षित्रदन्तः विदून्यजेत " इति श्रुतेः । हारितः—" अथ श्रोभूते दक्षिणाप्रवणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रणतानसमूला-

९ ख. च. "च्छ्राद्वं सर्दं । २ ख घ आहवना । ३ क. "कुरेव न दा"।

(श्राद्वप्रकरणम् ६)

न्दर्भानाहरेत् । अपरिगृहीताश्चापः । कृतवेश्मकर्माणः सस्रीवा-छवृद्धाः सुरभिस्नाताः शुचिवाससः स्युः "।

सुरभिस्नाताः सुगन्धितैलादिद्रैव्यस्नाताः ।

यमः—" समूँ हस्तु मवेद्दर्भः पितृणां ुश्राद्धकर्मणि । मूलेन लोकाञ्जयति शकस्य तु महात्मनः ॥ रक्षन्ति दर्भा अमुरांस्तिला रक्षन्ति राक्षसान् । वेदविद्रक्षति त्वन्नं यतये दत्तमक्षयम् "॥

ब्रह्मपुराणे—" हरिता वै सिपञ्जू छाः क्षिग्धाः पुष्टाः समन्ततः । रितनमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्कृताः " ॥

सपिञ्चला अच्छित्रमान्ताः। बद्धपृष्टिः करो रत्निः। संस्कृताः परामृष्टाः। " तथा रयामाकनीवारदूर्वाश्च समुदाहृताः "।

कुशाभाव इति द्रष्टव्यम् । तथा च विष्णुः—

" कुशाभावे कुशस्थाने काशदूर्वाश्च दद्यात् "।

गोभिलः —" वर्हिरुपमूछलूनं पितृम्यस्तेषामलाभे श्रकतृणशरम्-र्थमुत्तेनलपण्ड(ण्ड,वर्ज सर्वतृणानि "।

शूकतृणं शूकधान्यतृणम् । कात्यायनः—

" हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पर्श्वयज्ञियाः । सम्लाः पितृदै(दे)वैत्याः करमाषा वैश्वदेविकाः ॥ विण्डार्थं संभृताः स्युर्थे तर्पणार्थं तथैव च । धृतैकतस्तु विष्मूत्रे तेषां त्यागी विधीयते "॥

पुराणात्—" तर्पणादै।नि कार्याणि पितूणां यानि कानिचित्। तानि स्युर्द्विगुणैर्दभैः संस्तरार्थं विशेषतः ॥ सपिण्डीकरणं यावदनुदर्भैः वितृक्तिया । सिपण्डीकरणादृष्वं द्विगुणैविधिवद्भवेत् "॥

कुशग्रहणपद्ध:-"विरिश्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गन । नुद पापानि सर्वाणि भव स्वस्तिकरो मम "।

९ स. दवस्रा । २ क. "मृलास्तु भवेर्ड्माः पि । ३ ग. घ. च. गोबिलः । ४ क. स. ग. °तवन° । च. ^{*}तवरल` । ५ घ. 'रिताः पंतृका द्" । ६ ख. 'ता याज्ञिका द्" । ७ घ. ^०काः प'**ब**-याशिकाः । स[े] । ८ च, °बयाशिकाः । स[े] । ९ च, °वत्ये क^{*} ।

याज्ञवल्क्यस्पृतिः ।

आचाराध्यायः]

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

इति कुञाः। अथ मोक्षणम्। तत्र दृद्धशातातपः--

" बहिराचम्य नद्यादौ सोदकश्च सुसंयतः । आहरेत्प्रोक्षणं प्राज्ञो नैकजातिर्न चावतः ॥ द्दीवलतृणपर्णाचैरसंस्काराम्बुभाजनैः । सैकतावस्रतोयाद्यैर्न कुर्यात्प्रोक्षणं बुधः " ॥

एकजातिः शुद्रः । शैवलादिभिर्युक्तैरसंस्कृतभाजनैः । सैकतान्तर्गतैर्वस्ता-दिनिंगतेश जर्छैर्न मोक्षेदित्यर्थः।

आपस्तम्बः — " नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि। प्राण्यङ्गफलजेनापि कुर्यान्नाम्युक्षणं बुधः " ॥

नालिको वेणुमधी । भिन्नपात्रं यन्मृन्पयम् । भाष्यङ्गजं शङ्कशुक्त्यादि । फळजं नारिकेलविल्वादिमयम्।

> " गृहे वा सम्यगाचान्तः कृत्वा खर्णोदकं बुधः । नाघोवस्रैकदेशेन शुद्धर्थमप आहरेत्॥ यद्यानीतं तु सब्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु । आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं विप्रहस्ताद्वितीयकम् ॥ तृतीयमुदकस्थानाचतुर्धं मणिकात्स्मृतम् "॥

अग्नियुक्तभाजनस्थमाग्नेयम् । मणिक उदपात्रम् ।

प्रचेताः-" संगृह्याम्युक्षणं यायात्सोपानत्को गृहं प्रति । तदमुक्त्वा गृहं प्राप्ये आचामेत्परिचारकात् ॥ अभ्युक्षणोदपात्रं तु न तावत्स्थाँप्यते कचित्। यावन्नाऽऽचमनं दत्तं प्रोक्षिता न गलन्तिका "॥

गळन्तिका वारिधानी । विष्णुः-" न नक्तं गृहीतेन श्राद्धकर्म कुर्यादुदकेन " । व्यसाण्डपुराणे — " दुर्गन्धि फेनिलं वर्ज्यं तथा वै परुवलोदकम् । नाऽऽप्रयाद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यचैव गृह्यते "॥

इति मोसणम् । अय वैश्वदेवादिः । तत्र छौगाक्षिः—

" वित्रर्थं निर्वितिषाकं वैश्वदेवार्थमेव च । वेश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् " ॥

९ स. भिने पा । २ स °काभिर्वणमयीभिने पा । ३ स. 'ति । उदं। ४ क. 'त्य प्रशमे । ५ क. रस्थापयेत्कचि ।

देवयज्ञार्थ वैश्वदेवम् । दर्शश्रादं दार्शम् । एतच श्राद्धमात्रोपल-क्षणार्थम् । पेठीनसिः—

> " पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः । आसुरं तद्भवेच्ळ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठति " ॥

लोगाक्षिः—" पक्षान्तकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः " ॥

पक्षान्तकर्पाग्न्यन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् ।

" अकृते वैश्वदेवे तु स्थाछीपाकः प्रकीर्तितः । अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपरौक्के विधीयते " ॥

पिण्डपॅबस्याछीपाकात्माग्वैश्वदेवः कार्य इत्यर्थः। भविष्यत्पुराणे त्वन्यक्रमः—

> " कुत्वा श्राद्धं महाबाहो बाह्यणांश्च विस्रुप च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यात्रराधिप " इति ॥

तथा—" वितृनसंतर्ण विधिवद्वार्श्चे दद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं तर्तः कुर्यात्कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥ ये अग्निदग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिषेद्बुधः । जानीहि तद्विं वीर श्राद्धकर्मणि नित्यदा " ॥

एवं वैश्वदेवस्य त्रयः कालाः। एकः पाकानन्तरोऽपरो विलिदानानन्तरः श्राद्धसमाप्त्यनन्तरस्तृतीयः।

अथापरेतिकर्तव्यता । तत्र पुराणम् —

" भृमिः श्राद्धे पञ्चगव्यै।र्छिप्ता शोध्या तथोरमुकैः । गौरमृत्तिकया छन्ना प्रकीर्णतिलसर्पपा " ॥

उवाना-"गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कुर्यात् "॥

देवछः—" तथैव यित्रतो दाता प्रातः स्नार्त्वा सहाम्बरः । आर्भेत नवैः पात्रेरत्नारम्भं च बान्धवैः ॥

१ क. पितृय । २ ख. अक्षतं । ३ ख. ग. च. राह्रो वि°। ४ ख. ग. थ्याः स्था । ध. यस इति स्था । ५ ख. विसर्ध । ६ क. ख. च. तदा। ७ क. "तामाइसत । ८ क. ग. वा महा ।

आचाराध्यायः]

(आद्रप्रकरणम् ९)

तिलानविकरेत्तत्र सर्वतो वासयेदजान् ।
अमुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥
ततोऽत्रं बहुसंस्कारं नैकैव्यञ्जनमेह्यवत् ।
चोष्यपेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकष्पयेत् ॥
ततो निवृत्ते मध्याद्वे लुप्तलोमनलान्द्विजान् ।
अभिगम्य यथामागै प्रयच्लेद्दन्तभावनम् ॥
तेलमुद्धतेनं स्नानं स्नानीयं च पृथैग्विभम् ।
पात्रेरोदुम्बरैदेद्याद्वेश्वदेवकपूर्वकम् ॥
ततः स्नात्वा निवृत्तेम्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्लेद्यथाक्रमम् "॥

औदुम्बरं ताम्रम्।

विष्णुः—" स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते "॥

स्द्रवसिष्ठः—" जपहोमोपवासेषु धीतवस्तः सदा भवेत्। अञ्चलकातुःचिमीनी श्राद्धादी विजितेन्द्रियः "॥

भवेताः—" श्राद्धकृच्छुक्तवासाः स्यात् "। कषायरक्तप्रतिषेषपाद वौधायनः—

> " काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् । न तह्वगमं भवति हब्यकब्येष्वथो हविः "॥

थोगयाञ्चवस्वयः—" जवे होने तथा दाने दैने वित्रवे च कर्माणे । मधीयाचाऽऽसुरीं कह्यां शेषे काले यथेच्छया ॥ परिधानाद्वहिः कह्या निचद्वा ह्यासुरी मनेत् "।

भृगुः—" नग्नः स्यान्मलबद्वासा नग्नः कौपीनकेवलः । द्विकक्ष्योऽनुत्तरीयश्च अकक्षोऽवस्त्र एव च ॥ नग्नः काषायवासाः स्यान्नग्नश्चार्षपटः स्मृतः "।

शातातपः-" एकवस्रो न मुझीत न कुर्यादेवतार्चनम् । न चार्चयेद्विनात्रग्नः कुर्यादेवविधो नरः ॥ सञ्यादंसात्परिश्रष्टं कथंचिद्विवृताम्बरम् । एकवस्रं तु तं विद्यादैवे पित्र्ये च वर्नयेत् "॥

१ च. 'कसंस्कारभक्षव'। २ ख. 'भक्षव' ३ क. 'त्। चूष्य'। ४ ख. 'धकपृथक्। पा'।

वृद्धमनुः—" स्वयंधौतेन कर्तव्याः क्रिया घर्म्या विपश्चिता । न तु नेजकधौतेन नाहतेन च कर्हिचित् ''॥'

अ**हतमाह कञ्चपः—"** अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंभुवा । शस्तं तन्माङ्गालिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा [॥]॥

माङ्गलिक्यं विवाहादि । ततोऽन्यत्र सक्तत्मक्षालितमहतामित्याह भचेताः-

" ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदशं यत्र धारितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्ममु पावनम् " ॥

ह्यासः—" अच्छित्रामं च यद्वलं मृदा प्रक्षालितं च यत् । अहतं धातुरक्तं तत्पवित्रमिति वै स्थितिः " ॥

शाट्यायनिः—" ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्त्रयम् । अम्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं त्रनेत् ॥ सोपानत्कः सदर्भश्च सपात्रः सदशोत्तरः " ।

सदशपुत्तरपुत्तरीयं यस्य स [स]दशोत्तरः । सूर्योपस्थानं ब्रह्मयशाद्ध-

पलक्षणार्थम् ।

व्रह्माण्डपुराणे—" नाप्रोक्षितं स्टशेतिंकचिद्देवे पित्र्ये च वा पुनः । उत्तरेणाऽऽहरेद्वेद्या दक्षिणेन विसर्वयेत् " ॥

वेदिः श्राद्धभूमिः।

गोभिलः — "दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वात स्वाध्यायं पितृतर्णम् ॥ आसनारूढपादो यो जान्वार्वा जङ्घयोस्तथा। कृतावसीविथको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते "॥

वाधायनः—" नाभेरधः करस्पराँ कर्मयुक्तो विवर्जयेत् "।
तथा—" संध्ययोरुमयोर्जय्ये मोजने दन्तधावने ।
पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।
एतेषु मौनमातिष्ठेत्स्वर्गमाप्नोति मानवः"॥

^{*} एतदर्थस्थानेऽयं पाठश्चपुस्तके स यथा—"तेनैव प्रोक्षणं कुर्याद्वस्नानिर्णेजकेन वा" इति ।

'आचाराध्यायः]

(धाद्यप्रकरणम् ९)

योगयाज्ञवस्वयः — " यदि वाग्यमलोपः स्याज्जप्यादिषु कथंचन । व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्ययम् " ॥

मार्कण्डेयः — " अहः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु त्वथ तान्द्विज्ञान् । प्रत्येकं प्रेषयेत्प्रेष्यं स्नानार्थं चामछोदकम् ॥ स्नातः स्नातान्समाह्तान्स्वागतेनार्चयेत्प्रथक् । स्थितान्देशे विविक्ते तु प्रकीर्णतिछर्बाहिषि ॥ २२५॥

अपराह्न समभ्यच्यं स्वागतेनाऽऽगतान्द्रिजान् ॥ पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥ युग्मान्दैवे यथाशाक्ति पित्रयेऽयुग्मांस्तथैव च ॥ परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥ द्वौ दैवे प्रांक्तु पित्रये त्रीनुदगेकैकमेव वा ॥

ताश्रिमित्रतानागतान्विमानपराह्णेऽहाेऽपरभागे स्वागतेन स्वागतवावयेन
पूजितानाचान्ताञ्जुचौ शुद्धे परिश्रिते काण्डपटादिना परिष्टते दक्षिणतः क्रमनिम्ने प्रदेशे दैवे वैश्वदेविके यथाशक्ति युग्मान्माब्युखान्पिञ्ये पित्कार्ये यथाशक्त्या वौ । अयुग्मानिति पाठः । अयुग्मानुदब्धुखानासनेषु पवित्रपाणिरुपवेशयेत् । अथ वा द्वावेत्र वैश्वदेवे त्रीनेव पित्र्ये । यद्दोभयत्रेकेकम् ।
द्विचतुरादिसंख्याका युग्माः । एकत्रिपञ्चकादिसंख्याका अयुग्माः । महासंख्यायामसमर्थस्य चाल्पसंख्याविधिः । यत्तु मनुनोक्तम् —

" द्वौ दैवे वित्रवक्तत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेतमुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ सिक्वियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम् । पश्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् "।

इति, तॅन्न्यूर्नसंख्याप्रशंसार्थं नाधिकसंख्यानिषेधार्थम् । तथा सति नाधि-कसंख्या विधीयेत ।

विधत्ते च गौतमः—" नवावराम्भोजयेदयुजी वा यथोत्साहम् " इति । गृह्यकुच्छीनकः-" अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आम्युद्यिक एकोहिष्टे वा

१ इ. प्राक्त्रयः पिष्ये उद् । २ ख. 'ते दक्षिणतो दे । ३ ग. घ. च. वाऽयुग्मानु । ४ स. 'संख्यका । ५ ख. 'संख्यका । ६ क ग. शितृकार्ये त्री । ७ क. तदूनविप्रसंख्याप्र । ४ ग. च. वेनविप्रसंख्याप्र ।

बाह्यणाञ्श्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापिता-न्स्नातान्कृतशीचांस्तानुदक्षुखान्पितृवदुपवेश्य चैकैकमे-कैकस्य द्वी द्वी श्रीस्त्रीन्वा वृद्धी फल्णभ्यस्त्वं न स्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैव्याख्यातं काममनाद्ये "।

अस्पार्थः—पार्वणादिश्राद्धचतुष्ट्ये ब्राह्मणाञ्श्रतादिगुणोपेतानेकेन वा श्रुतादिना गुणेन संपन्नान्काले पूर्वेद्यक्षांपितान्त्रिमित्रतान्समाद्याः-नाष्ठुतान्वा तिहने कृतेपादशौचान्पितृत्वित्तितृत्व्यवयस्कान् । दृद्धदृद्धतः रहद्धतपानित्पर्थः । पित्रादीनामेकेकस्य स्थान एकमेकं द्वौ द्वौ विभौ श्रीस्त्रीन्विमान्वोपवेशयेत् । विमसंख्यया दृद्धौ फलभूयस्त्वं न तु सर्वेषां पित्रादीनां स्थान एकं ब्राह्मणमुपवेशयेत् । कामपनाद्ये आद्यं तु सिपण्डीकरणं सत्तोऽन्यदनाद्यम् । यद्वाऽत्रवाद्यं तदभावोऽनाद्यं यद्वाऽनाद्यमामिति ।

झहापुराणे — "देशकालधर्नाभावादेकैकमुभयत्र वा । देशवान्वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेदमनि "॥

उभयत्र दैवे पित्र्ये चेत्यर्थः।

शक्क:-- " मोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्किपावनम् । दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्विपेत् " ॥

पुराणात्—" एक एव यदा वित्रो द्वितीयो नोपपद्यते । पितृणां ब्राह्मणो योज्यो दैवे त्वित्रं नियोजयेत् " ॥

विसिष्ठः — " अपि वा मोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् । श्रुतशीलादिसंपत्रं सैर्वालक्षणविनतम् ॥ यद्येकं भोजयेच्छ्। द्वे देवं तत्र कथं भवेत् । अत्रं पात्रे समुद्धत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्येदनं तदशौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे " ॥

खुहस्पतिः—" यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्वरूपत्वात्प्रकृतस्य तु । स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेम्योऽतं च निवेदयेत् "॥

व्राह्मणतृप्तिसमर्थस्यात्रस्य स्तोकं तृतीयं भागं बुद्धा पृथकृत्य तेभ्यः पित्रादिभ्यः मत्येकं मदद्यादित्यर्थः ।

⁹ क. च. त्वेकैकं। २ च. °तशीं°। ३ क. ग. °म्। यद्वाऽना'। ४ क. °नालाभादे°। ५ स. ग. घ. सर्वल°।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

अपराह्ने समभ्यच्येत्यत्र संदेहः। कि द्विधा विभक्तस्याह्न उत्तरो भागोऽ-पराह्नः कि वा पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थो भागोऽपराह्नः। तत्र केचिदाद्यः— पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थो भागोऽपराह्न इति। तथा हि श्रुतिः—

" आदित्यो वै सर्व ऋतवः स यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा संगवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यंदिनोऽथ वर्षी यदाऽ पराह्योऽथ शरद्यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तः " इति ।

स्पृतिरिप, यदाइ व्यासः—

" मुहूर्तित्रतयं प्रातस्तावानेव च संगवः । मध्याद्वास्त्रिमुहूर्तः स्याद्वपराह्यस्तु तादृशः ॥

सायाद्वस्त्रिमुहूर्तोऽथ सर्वकर्मबहिष्कृतः " इति ॥

अतश्र श्रीतादिमयोगात्पश्चभा विभक्तस्याहश्चतुर्थ एव भागोऽपराह्मश्चर-चाच्य इति । तदन्ये नानुपन्यन्ते । ते हि मन्यन्ते —नैवास्मात्मयोगाद्वाच्यनि -यमः शक्योऽवधार्यितुम् । भवति हि श्रुतावेवाह्वो भागान्तरेऽप्यपराह्मश्चर-मयोगः । यथा—

"पूर्वाह्वो नै देवानां मध्याङ्को मनुष्याणामपराह्वः विवृणाम् " इति । अत्र खलु त्रेधाविभक्तस्याह्वस्तृतीयो भागोऽपराङ्कशब्दवाच्यः मयुज्यते । स्या "तस्मात्मपूर्वाह्व एव पूर्वियोपसदा प्रेचीरितव्यं स्वपराह्वे परया" इत्यादौ दिनः स्यान्तिमे मुहूर्ते द्वेधा विभक्तस्याद्को द्वितीये भागेऽप्यस्ति मयोगः । यदाह मनुः — "यथा चैत्रापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्वादपराह्वो विशिष्यते " इति ॥

ततः पश्चधाविभक्तस्याद्वश्चतुर्थ एव भागेऽपराद्धशब्दमयोग इत्यसिद्धम् । तद्विद्धौ च न स एवापराद्धपदवाच्यः । यदि हि तथा स्यात्तदा पङ्कन-शब्दवत्कुशळमवीणादिशब्दवद्दा योगक्रदृत्वादिकरूपनयाऽपराद्धे समभ्यच्येत्या-दिवाचये मध्याद्वसायाद्वयोर्भध्यगतोऽद्वो भाग एव वाक्यार्थान्वयी स्यात् । न त्वेतद्दित । तस्माद्द्वोऽपरो भाग इत्यनया ब्युत्पच्या यौगिक एवायं शब्दः । अत एव कुतपकालव्यापिन्याममावास्यायाममावास्यात्राद्धं कार्यमाद्द्र जावालिः—

" मूनविद्धा स्वमावास्या प्रतिपन्मिश्रिता च या । तयोस्तु पितृक्तस्येऽपि माह्या कुतपकाछिकी " इति ॥

१ क. ग. घ. द्वेघा। २ क. 'र्वधर्भ'। ३ क. ग. घ 'तीये भागेऽपराद्वशब्दः प्र'। ४ ख. पूर्वभो'। ५ ख. प्रचारि'। ६ क. घ. 'चलित'। ७ ख. द्वेच प'। ५९

अनेन च पार्वणं श्रादं कुतपे कार्यं विधीयते । अन्यथा कुतप्रव्यापिन्या ग्रहणिविधिरदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपराह्ने विहितं श्रादं कुतपे कार्यमिति विधिः कुतपस्यापराह्मान्तर्भावं गमयति । भवति च कुतपस्य द्वितीयमर्थमपराह्म- मध्यविते । अहो हि पञ्चद्रशमुद्धतं कृपस्याष्ट्रमो मुद्धतः कुतपस्तेन तस्य भवति द्वितीयमर्थमपराह्मः । यदि च सायाद्वात्माक्तनं मुद्धतंत्रयमेवापराह्मः स्यात्तदा ग्राह्या कुतपकालिकीति विधिना कुतपो नित्यवदिहित्मपराह्मं वाधित्वा विधेयः । स चावाधे सत्यन्थीय्यः । अत एव कुतपविधानान्नाह्मस्तृतीये भागेऽस्यापराह्मशब्दस्य वृत्तिरवसीयते । यदुक्तं गौतमेन—

" प्रारम्य कुत्रेष श्राद्धं कुर्यादारौहिणाद्वुधः । विधिक्तो विधिमास्थाय रौहिणं न तु छङ्वयेत् "

इति, तदिष कुतपमात्रव्यापिकुहार्देश्राद्धविषयम् । न पुनः सकलमध्याहव्यापिश्राद्धितथावेकोहिष्टविषयम् । तथाहि सति रौहिणानितक्रमिविधेरदृष्टं
मूलं कल्प्यं स्यात् । न तु विषयान्तरे । तथाहि अपराह्णान्तर्गतरौहिणांशारव्धे
श्राद्धे श्राद्धाङ्गभूतिविधक्षयेऽपि प्रारव्धकर्मसमाप्तिरनन्तरमेव तिथ्यन्तरेऽपि
विधिनाऽऽक्षिप्पते समाप्यते च । कुतपोत्तरार्धार्यक्यं रौहिणे श्राद्धं विना
पुरुषापराधादिति दृष्टमूलैव रौहिणानिक्रमस्मृतिः । तस्मादुक्त एव विषयोऽस्य वाक्यस्य युक्तः । यन्तु व्यासादिभिर्मध्यदिनात्परतो मुहूर्तत्रयेऽपराह्णशब्दः
प्रयुज्यते । तत्तस्य भागस्य शब्दान्तरेण व्यपदेष्टुमशक्यत्वात् । न पुनस्तस्यैवापराह्णपदव्यपदेश्यत्वात् । दिश्चितो हि तस्य सायाहे मध्यदिनोत्तरार्थे च
प्रयोगः । ननु च द्वितीयमहर्भमपराह्णस्तथाऽपि यद्पराह्ने विहितं तदहः
पश्चधा विभक्तस्य चतुर्थ एव भागे कार्यम् । यदाह पराशरः—

" यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्याद्वित्रक्षणः " ॥

अस्यार्थः — यद्यत्कर्म स्नानदानश्राद्धादिकं पूर्वाह्णादिकालेषु विहितं तदेतेषु प्रातरादिषु मुहर्तत्रयपिरिमितेष्वहः पश्चमु भागेषु कार्यमिति। तंत्र, न
ह्यानेन वाक्येनापराह्णविहितं श्राद्धमहः पश्चधा विभक्तस्य चतुर्थ एव भागे
कार्यमिति नियम्यते। किंतु पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मध्यंदिनादुत्तरत्र मुहूर्तत्रये
कार्यमित्यौचित्यप्राप्तमन्द्यते। तद्धि पितृयइं कृत्वा कार्ये पितृयइं र्तु निर्वत्थेत्यत्रोक्तम्। यत एव नदं नियामकमत एव दर्शश्राद्धप्रकरणे मत्स्यपुराणम् —

९ ता. होऽपि प॰। च होस्रोधाविभक्तपक्षे हि। २ ता. न्यायः। अ॰। १ क विधिना साहत्त्व्विचे भागे स्यादपे। ४ का. दिवि॰। ५ का. ता. चा. भू। ता॰। ६ ता. रच्धो रोहिणे धाद्वे वि॰। ५ का. ग. तत्र श्राद्धमपे। ८ ता. तुन निवृत्त्येत्ये।

याज्ञवल्क्यसमृतिः।

आचाराध्यायः]

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

" ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मृहर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं वाऽपि स्वधावाचनमिष्यते " इति ॥

एतच पराशरवाक्यस्यानियामकत्व एव युज्यते। नियामकत्वे तु पुनः कुतपसंश्वकादष्टमान्मुह्रतीदुत्तरो रौहिणसंश्वको मुह्र्तः श्राद्धाङ्गत्वेन न शक्यते विधातुम्। दश्यादय एव हि त्रयो मुह्र्ताः पराशरेण नियम्यरत्न तु नवमः। एवं तस्य नियामकत्वे मुह्र्तपश्चकं वेति त्रयोदशस्य मुह्र्तस्य सायाह्वान्तः-पातिनोऽङ्गत्वविधिरनुपपत्रः। अस्य च चतुँथेमहरान्तःपातास्राद्धाङ्गत्वं मित-षिध्यते। तथा च वायुपुराणम्—

" चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः । आसुरं तद्धवेच्छ्राद्धं दाता च नरकं वनेत् " ॥

अत एव विहितमितिपिद्धत्वानमुहूर्तपश्चकं वेति विकल्प उक्तः। व्यवस्थि तश्चायम् । यदा प्राक्चतुर्धात्प्रहरादमावस्यादिश्राद्धाङ्गतिथिः समग्रश्राद्धप्रयोगसंपादनसमर्था भवति चेत्पतिपेधः। नो चेद्विधिः । पराशरवाक्यस्यानि-यमत्वमेव रफ्टी करोति व्याघ्रपात्—

" विधिज्ञः श्रद्धयोषेतः सम्यक्षाश्रेषयोजकः । रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्तोत्यनृत्तमम् " इति ॥

यत एव द्वितीयमहोऽर्धमपराह्णोऽत एव वह्हचब्राह्मणे श्रूयते—"उद्धराऽऽहर वनीयमित्यपराह्म आह " इति । अत एव चाऽऽश्वलायनीयसूत्रम्—" उत्सर्गेऽ- पराह्मे गाईपत्यं प्रज्वाच्य " इत्यादि । सार्यकालिविहितस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुद्धरणं सायमेव कार्यं " तत्कोलश्चेव तद्गुणः " इति वचनात्। तेन सायाह्म एवाः यमपराह्मग्रब्दः । तस्मातिसद्धं देधा विभक्तस्याह्मो द्वितीयो भागोऽपराह्म इति । तत्रामावास्याया अन्यत्र श्राद्धप्रकरणे प्रथम एवापराह्मभाग एतत्कार्यः, विर्लम्बे हेत्वभावात् । अमावास्यायां तु पिण्डान्वाह्मयक्षित्यज्ञानुरोधेन यत्रापराह्मभागेऽमावास्यायुक्ते संपद्यते तत्र कार्यम् । सांवत्सरादिकं तु श्राद्ध- विधियुक्तेऽपराह्मभागे यत्र कुत्रचित्कार्यम् । सा चेत्सायाहमात्रच्यापिनी स्यात्तदा सायाह्म एव च्याघ्रपाद्दचनवलेन श्राद्धं कार्यं न पुनक्दयच्यापिन न्यामपराह्मपर्यन्तायाम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

१ क. स. ग. च. 'भि सुधा' । २ ख. ग. घ. त्वे पु' । ३ ख 'तुष्ट्रह' । ४ क. ग ध. 'त्वियो' । ५ क. स. घ. 'त्कालाधीव तद्प्रहणात्' इ० । ग. 'त्कालाधीव तद्प्रहणात्' इ० । ग. 'त्कालाधीव तद्प्रहणाः '' इ० । ६ स. ग. 'टम्बहेतुत्वामा' ।

" दर्श च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते " इति ॥

श्राद्धावस्तगामिनीति च पितुरिति च पदर्शनार्थम् । यचु ग्राह्या कुत॰ पकालिकीति वचनम्, तदनग्रेरमावास्याश्राद्धं मित कालविशेषविधायकं न पुनः श्राद्धान्तरं मतीति मन्तव्यम् । श्राद्धाविशेषेऽपराह्यात्कालान्तरमाह शातातपः—

" आमश्राद्धं तु पूर्वोह्ध एकोद्दिष्टं तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्धे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् " इति ॥

अत्र द्विजानामामश्राद्धं पाकासामध्ये निमित्ते विधीयमानत्वादनित्यम् । शूद्रस्य निमित्तानपेक्षं तद्भवतीति नित्यम् । तत्र नोभयविधे तस्मिनपूर्वाह्मवि-धिरयं नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तत्र द्विजानामामश्राद्धविधय उदाद्दियन्ते ।

सत्र संवर्तः --- "पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विजातीनामुदाहृतः । अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

सदा चैव तु शुद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः "।

खशना—" आत्मनो देशकालानां विष्ठते समुपस्थिते । आगश्राद्धं द्विनैः कार्यं श्रुद्रेण तु सदैव हि "॥

प्रचेताः—" आपद्यनग्नी तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शृद्धैः कार्यं सदैव हि ''।)

तीर्थे पाकासामध्यें सति। चन्द्रसूर्यग्रहे भोक्तुरभावे।

" स्त्री शुद्धः स्वपचश्चैव जातकर्मणि वाडण्यथ । आमश्राद्धं तैदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु " ॥

स्वपचः स्वयंपचः।

जमद्भिः—" यावत्स्यात्राग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा । आमश्राद्धं सँदा कुर्याद्धस्तेऽग्नौकरणं भवेत् '॥

हारीतः—"श्राद्धविद्य द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादते " इति ॥

मासिकं सांवत्सिरकं च श्राद्धं वर्जियत्वा स विधिरित्यर्थः । अयं मासि-कसांवत्सिरिकामश्राद्धिनिषेधो ग्रहणव्यतिरिक्तविषयः । चन्द्रसूर्यग्रहे सिति मासिकसांवत्सरिकश्राद्धमामान्नेनैव कार्यमिति भावः । एवमादिभिर्वचनैः

५ क. ख. च पूर्ण । २ क. घ. ेति पितुरिति च प्रदर्शनात् । य । ३ ग. च. सदा । ४ क. द्विजः । ५ ग. घ. च. र्थः । ए ।

(आद्मकरणम् ६)
पाकासामध्यीनिमित्तेऽधिकारभङ्गे सत्यामेन द्रव्येण श्राद्धस्य प्रयोगिविशेषोऽधिकारोज्जीवनाय विधीयमानो नैमित्तिको भवति । नतु श्रूदः कुर्यात्सदैव हि " इति वचनाच्छूद्रत्वेन निमित्तेन पूर्ववदेव प्रयोगिविशेषो नैमित्तिकः
कस्मान्न विधीयते । उच्यते—प्राप्तं खलु श्रूदं प्रत्यामश्राद्धमिति न विधेयम् ।
कि त्वनुवाद्यम्। तथा हि प्रतिषिद्धं ब्राह्मणभोजनं श्रूदस्य। यदाह सुमन्तुः—

" न पकं भोजयेद्विप्रान्तच्छूद्रोऽपि कदाचन । भोजयन्प्रत्यवायी स्यान्त च तस्य फछं भवेत् ॥ भोजनेन हि विषस्य यत्पापं स्याद्वरात्मनः । ततोऽसौ लिप्यते मूढो यः ज्ञूद्रो भोजयेद्विजान् " इति ॥

न चात्र संशीत्यादिमयोजनमेव ब्राह्मणभोजनं निष्ध्यते न तु वैधिमिति बाच्यम् । यतः " न चाऽऽप्रोति फलं तस्य " इति वाक्यशेषो वैधविमभोजने एव युज्यते। नैवायं निषेधः श्राद्धोपाधिभूतविष्योजनविषयो न भवताति शक्यते वक्तं कारणाभावात् । ब्राह्मणभोजनमितिषेषे च श्राद्याधिकार एव शक्यते। तथा हि श्राद्धकरे ब्राह्मणनिमञ्जणादिविधिद्रशनात्। तथा इविः पचेत् , श्राद्धदेशं प्रत्याहरेत् , परिवेषयेत् , विपान्भोजयेदित्यादि विधिदर्श-नाच्छ्राद्धयद्वस्य ब्राह्मणभोजनरूयोपाधिपर्यन्तताऽवसीयते । न चोपाधि-संपादनसामर्थ्यपतिबन्ध उपहिते भवति सामध्यीपतिबन्धः । यत्त्वभ्युदितेऽ-ष्टाबुपांशुयाजस्य देवतोदेशरहितस्यापि प्रयोज्यत्वं न्यायविद्धिरुच्यते, तद्यु-क्तमेव । न खल्वभ्युदितेष्टेरिधकारवुद्धिरनुष्ठापिका । किं त्विधकारभ्रमः । विहितकालभ्रान्त्या हि तत्र कालान्तरविषयाधिकारभ्रमो जन्यते । अत खपाधिभूतदेवतोदेशसामध्यविरहेऽप्युवांशुयाजानुष्ठानं नायुक्तम् । तत्र हाधि-कारभ्रान्तिपवर्तितः प्रयोग एव तस्य विकृतस्य समाप्तिनिभित्तम् । तेन नैमि-चिकंनिवित्तप्रकान्तस्योपांशुयाजप्रयोगस्य देवतोदेशरहितस्यापि समाप्तिर्वचन-सामध्यीत्तत्र युज्यते । श्राद्धे तु नाधिकारभ्रमोऽनुष्ठानहेतुः किं तु तद्भन्नः । अतो विषयोजनोपहितस्य श्राद्धात्मकप्रधानस्यानुष्ठानसामध्र्यप्रतिवन्धे भवति शूद्रस्याधिकारभङ्गः । न च वाच्यम्—अनिधकृत एव श्राद्धे शूद्र इति ।

यतो " मार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धियापरः "

१ स्त. °विषयोऽधि । २ ग. च. °रो जीव °। ३ क. स्त. °रोपः क °। ४ ग. ध. लमेत्। ५ च. 'त्रविषयो न भवतीति न श °। ६ क. °देथं प्र । ७ ग. °यागस्य । ८ क. स्त. विस्तर । ९ ग. १४र्थासु जायते।

इत्यादिवचनैः शृङ्गग्राहितया शूद्रं प्रति श्राद्धं विहितम् । ततश्च शूद्रस्य सकलोपाधिसहितं श्राद्धमस्तीति तत्संनिहितमेव विधिः श्राद्धं शत्यपि प्रवर्त-मानः प्रयुक्ते । तत्र ब्राह्मणभोजननिषेधानुप्रहार्थे द्विजातिकर्त्वकथादः (?) श्राद्ध इति साक्षाद्राह्मणेभोजनं न प्रयुक्ते भैणाड्या तु प्रयुक्त एव । न खल्वपर्या शुद्रं प्रति प्रवर्तमानयोर्विप्रभोजनविषययोर्विधिनिषेधयोरिवरोधः शक्यः संपा-दियतुम् । शक्यते च पितृनुहिङ्य परित्यक्तमाममत्रं शूद्रणापि विषान्पत्येत-स्यक्तवा युष्पाभिभों ज्यमिति पार्थनया विषभोजनं मैणाड्या कर्षुम् । एवं च सति शूद्रस्य निमित्तानपेक्षया पाप्तपापश्रादं " शूद्रः कुर्यात्सदैव हि " इत्या-दिभिरनूचते। ननु च द्विजानामपि इविष्याकत्राह्मणभोजनासामध्ये गूद्रवदा-मेन श्राद्धपयोगो निवित्तानपेक्षः पाकाभावेऽधिकारः स्यादित्यादिभिर्तनूयते । सत्यम् । यदि द्विजातीनां यथाश्रुतपाकाद्यङ्गानुष्ठाने विध्यौचित्यमाप्तसाक्षाद्रा-ह्मणभोजनविषयसामध्यं न स्यात् । तदसामध्यं च श्राद्धात्मनि प्रधानेऽप्य-सामर्थ्यम् । तचाधिकारस्य भक्ने पाप्ते तद्वज्ञीवनायाऽऽपद्रव्यसाध्यः श्राद्धप्र-योगविशेषो नैमित्तिको विधीयते । तथा च सति नित्यं शूद्रकर्त्वकमामश्राद्धम-नित्यं च द्विजकर्तृकं प्रति पूर्वाह्वो न शक्योऽभिधातुं नित्यानित्यसंयोगिवरो-धात्। तत्र न ताविकत्ये स ज्ञवयो विधातुम् । औपदेशिकेनापराह्नेन सह विकल्पमसङ्गात् । द्विजकर्तृकं त्वामश्राद्धं नैमित्तिकत्वाद्विकृतिशित । तत्रापराह्य आतिदेशिक औपदेशिकः पूर्वाह्यः । न चौपदेशिकातिदेशिकयोर्विकलपस्तस्मा-त्तत्रैव पूर्वाह्नविधिर्न शूद्रकर्तृकेऽप्यामश्राद्धे । किं तु तत्रापराह्नविधिरेव । अत एव च यच्छातातपीयमेव वाक्यम्--

" मध्याद्वात्परतो यस्तु कृतपः समुदाहृतः । अर्धमात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम् "

इति, तच्छ्द्रविषयम्। अनुवादकं चैतत्। साधारणापराह्णोपदेशादेवापराह्णस्य शूद्रामश्राद्धेऽपि प्राप्तत्वात्। तस्पात्सिद्धं शूद्रकर्तृकपापश्राद्धपपराह्ण एव कार्यम्। प्रसङ्गादामश्राद्धविधयः केचिछिख्यन्ते। तत्र व्यासः—

" आमं ददद्धि कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् । सिद्धान्नेन विधिर्थः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ॥ आवाहनादि सर्व स्यात्पिण्डदानं च भारत । दद्याद्यश्च द्विजातिम्यः ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातम् ॥

१ ग. च. तत्सिहिं। २ क. ख °णगूज । ३ क. ग. घ. च. प्रणत्या। ४ क. ग. घ. च. प्रणत्या। ५ ख. नित्यान । ६ ख. १ तृगयो। ७ च. च सिद्धं नि । ८ ख. घ. भगाते । च. भगाते । च. भगादे न त ।

(आद्भकरणम् ९)

तेनाझौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् " । अत्र पुरुषाहारापेक्षं चातुर्गुण्यं, सिद्धान्नेनेत्यादिरतिदेशो द्विजामश्राद्धविषयः। षट्त्रिशन्मतात्—" आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत्। गृहपाकात्समुद्धत्य सक्तुभिः पायसेन वा "

पिण्डदानं भवेदिति शेषः।

तथा—" आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तथा । हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्वाह्यणस्य विधानतः" ॥

आपश्राद्धे च भोजनमयुक्तानां तृप्तिपश्चादीनां निर्हितः।

" एवं कार्य सदा श्राद्धं शुद्रेणाप्याममेत च। मन्त्रवर्जं तु शूद्धस्य सर्वमेतद्विधीयते "॥

भविष्यत्पुराणम् — " धर्मप्तवश्च धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकृषेते । अश्लोकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते " ॥

आमश्राद्धासमर्थे पति हेमश्राद्धपाइ व्यासः—

" द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मिन । हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजख्छा " ॥

द्रव्यमत्र भोज्यं विवक्षितं द्विजश्व भोक्ता । मनुः —

" शुर्चि देशं विविक्तं च गोमयेनोपछेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् "॥

विविक्तो विजनः। शुचेरपि देशस्य गोमयोपलेपनं वचनात्संस्कारातिश-

तथा—" अनकाशेषु चेक्षिषु जलतीरेषु चैन हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा "॥

चौक्षाः स्वभावगुचयः।

यमः—" परकीयप्रदेशेषु वितृणां निर्विषेत् यः ।
तद्भूमिस्वामिषितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥
अठन्यः पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥
तस्माच्छाद्धानि देयानि पुण्येष्ट्रायतनेषु च ।
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥
उपह्वरनिकुञ्जेषु तथा पर्वतसानुषु " ॥

उपहरं पर्वतनिकटः । निकुञ्जो गुद्दा ।

४८२

"रूक्षं किमिहतं क्षित्रं संकीणीनिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि "॥

रूक्षमित्रधम् । क्रिनं सकर्वमम् । अनिष्टशब्दं दुःखकरशब्दम् ।

शङ्कः —" म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ संध्यायां च विशेषतः ।

न श्राद्धमाचरेत्प्राज्ञो म्लेच्छदेशं न च घनेत्"॥

सहाण्डपुराणम् — " उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च केकिटम् । एष श्रेशङ्कवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥ पारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टश्राद्धकर्माणो वज्यी देशाः प्रयत्नतः ॥ गोगजाश्चादिष्ठष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि ।

आपत्स्विप च कष्टामु न कुर्यात्पिनृतर्पणम् "॥

अथापासनीयानि । तत्र यमः---

" कुकुटे। विद्वराहश्च काकः श्वाऽथ विद्वालकः । वृष्ठीपतिश्च वृष्ठः पण्ढे। नारी रमस्वला ॥ एते तु श्राद्धकाले वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः "।

मनुः—" चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्चा तथैव च ।
रम्बला च षण्डश्च नेक्षेरम्नश्चतो द्विमान् ॥
होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिनीक्षितम् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥
घाणेन सृकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शनावरवर्णनः " ॥

अवरवर्णजः शुद्रः।

" खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेप्योऽपि वा भवेत्। हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनथेत्ततः "॥

खञ्जः कुण्ठः।

देवलः—" वीमैत्समशुचिं नम्नं मत्तं ध्तं रजस्वलाम्। नीलकापायवसनं लिलकणे च वर्जयेत् ॥ शस्त्रं कालायसं सीसं मलिनाम्बरवाससम्। अत्रं पर्यृपितं चापि श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥

९ क. °हा वृक्षगहनं वा । रू° । २ क ख घ. कीटकम् । ३ ख. होमप्र® । ४ ख. च. 'भरसुम® ।

(भाइप्रकरणम् ५)

दैवे वा यदि वा पित्र्ये मुराप्यायतनं स्पृशेत्। रजस्वला पुंत्राली वा रक्षः संगच्छते हि तत्"॥

च्यासः—" चण्डालश्चपची वज्याँ निर्वापे समुपस्थिते । काषायवासाः कुष्ठी वा पतितो श्रूणहाऽपि वा ॥ संकीर्णयोगिविंप्रश्च संबन्धी पतितस्य यः । वर्जनीया बुधैरेते निर्वापे समुपस्थिते "॥

निर्वापः श्राद्धम् । संकीर्णयोनिः क्षेत्रजादिः । उपस्थितशब्दायुपऋषपृष्ट-त्येते वर्जनीयाः ।

> " मद्यपः खेरिणी या च परपूर्वापतिस्तया । नैव श्राद्धेऽभिवीक्षेरत्नावापात्त्रभृति कवित् " ॥

आवापः श्राद्धोपक्रमः।

महारण्ड पुराणे — " नम्रादयो न पर्ययुः श्राद्धमेनस्कदाचन ।
गच्छन्त्येतेस्तु दृष्टेन पितरोऽथ पितामहाः ॥
सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं यतः ।
ये वै त्यजन्ति तां मूढास्ते वै नम्रादयः स्मृताः ॥
दस्युं चैव नृशंसं च दर्शने परिवर्जयेत् ।
ये चान्ये पापकर्माणः सर्वोस्तान्परिवर्जयेत् " ॥

दस्युश्रीरः । नृशंसो निष्टुरः ।

चायुपुराणे—" वृथा जटी वृथा मुण्डी वृथा नम्रश्च बो नरः ।

महापातिकिनो थे च ते वै नम्रादयो नराः ॥
अत्रं पचेयुरेते तु यदि वै हन्यकन्ययोः ।

उत्स्वष्टन्यं प्रधानार्थं संस्कारो वा यदि स्मृतः " ॥

जत्स्वष्टव्यं त्याज्यम् । आपदि तु श्राद्धात्मकप्रधानार्थे संस्कार्यम् । संस्काः स्थ ब्रह्मपुराण उक्तः—

" हविषां संस्कृतानां तु पूर्वमेवापवर्जनम् । मृत्संयक्ताभिरिद्धश्च प्रोक्षणं तु विधीयते ॥ सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं चाष्यवकीरणम् । गुरुसूर्याग्निवस्तूनां दर्शनं च प्रयत्नतः" ॥

श्वाद्यभिवीक्षितानां पकानां इविषामपवर्जनं त्यामः । पूर्वः प्रथमः ।

(श्राद्वप्रकरणम् ६)

आपदि तु मृत्संपृक्ताभिरद्धिरित्यादिकं संस्कारं कृत्वा इवींध्युपयोज्यानि । अथोपादेयानि । तत्र ब्रह्मपुराणम्—

> " यतिस्त्रिर्दण्डः करुणा राजतं पात्रमेव च । दौहित्रः कुतपः काल्ड्छागः कृष्णाजिनं तथा "॥

दिनस्याष्ट्रमो मुहूर्तः कुतपः कालः।

"गौराः कृष्णास्तथाऽऽरण्यास्तथेव त्रिविधास्तिलाः । वितृणां तृप्तये मृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥ दभैमन्त्रेस्तिलेहेंम्ना राजतेन विना जलम् । दस्तं हरन्ति रक्षांसि तेस्माहद्यान्न केवलम् "॥

दर्भादिभिर्जलेन च विना यहत्तं तद्रक्षांसि हरन्तीत्यर्थः। दर्भपन्नादिरहि-

मनुः—" अपराह्णस्तथा दर्मा वास्तुसंपादनं तिलाः । मृष्टिर्मृष्टिद्विजाश्चाउयाः श्राद्धकर्ममु संपदः " ॥

सृष्टिः प्रभूतता । मृष्टिः स्वादुता ।

" त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः। त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमकोधमत्वराम् " ॥

देवलः—" दर्भास्तिला गमच्छाया दौहित्रं मधुमर्पिषी । कुतपो नीलमण्डश्च पवित्राणीह पैतृके " ॥

नीलमण्डो नीलदृषः ।

रमृत्यन्तरम्—" अपत्यं दुहितुश्चैव खड्गपात्रं तथैव च । घृतं च किपछाया गोदौहित्रमिति कीर्तितम् " ॥

[*दुहितृपुत्रः श्राद्धे दक्षिणादावेव पृज्यो न तु श्राद्धकर्तृतायाम् । अत्र निर्णयो मनुस्मृतौ ग्राह्यः ।]

वृद्धशातातपः—" दोहित्रं खद्गशृङ्गं तु छछौटं यत्तदुच्यते । तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दोहित्रमिति कीर्तितम् "॥

रमृत्यन्तरम्— " ब्राह्मणः कम्बलो गावः सूर्योऽग्निस्तिथिरेव च । तिला दर्भाश्च कालश्च नवेते कुतपाः स्मृताः "॥

* एतचिहान्तर्गतं क. पुस्तके।

१ च. दण्डी की २ ख. च. तस्मै दया। ३ ग. 'लाटे ये। च. 'लाटे यत्तु दर्यते।

(आद्धप्रकरणम् ९)

मात्स्याच-" प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गभेव च । यवनीवारमुद्धाश्च शुक्रपुष्पषृतानि च ॥ वल्लभानि प्रशस्तानि पितृणाभिह सर्वदा "।

आपस्तम्यः — " अटब्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टाः फलितास्तथा । ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः " ।

ग्राम्यास्तिली न तिलकार्यकरा भवन्तीत्यर्थः।

पुराणात्—" स्थ्लोदुम्बरवस्त्राणि रजतं खड्गभेव च । श्राद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ''॥

वायुपुराणे—" कृष्णाजिनस्य सांनिष्यं दर्शनं दानमेव च । रक्षोझं ब्रह्मवर्चस्यं पशून्युत्रांश्च दापयेत् " ॥

मनुः—" व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन *भोनयेत् । कुतपं चाऽऽतनं दद्यात्तिलैश्चाविकरेन्मिहीम् " ॥

कुतपोऽत्र कम्बलः।

मत्स्यपुराणम्—" उद्यात्रं च कांस्यं च मेक्षणं च सिनित्कुशान् ।
आहरेदपप्तव्येन सर्व दक्षिणतः शनैः ॥
एवमासाद्य तत्सर्व भननस्यात्रतो भवि ।
गोमयेनोपलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डलम् ॥
अक्षताभिः सपुष्याभिस्तद्भ्यच्यिपस्वयत् ।
विप्राणां क्षालयेत्पादानभिनन्द्य पुनः पुनः " ॥

स्मृत्यन्तरम्—" दक्षिणाप्रवणं कार्यं मण्डलद्वयभेव च । उत्तरेऽसतसंयुक्तान्पृत्रीग्रान्विन्यसेत्कुशान् ॥ दक्षिणे दक्षिणाग्रांश्च सतिलान्विन्यसेद्विनः " ॥

शंभु:—" संमानितोष्डिते तु द्वारि कुर्वीत मण्डेले । उदक्षत्रमृदीच्यं स्याद्दिशं दक्षिणाष्ठतम् " ॥

व्यक्तिनिरुक्ते—" पाद्यं चैव तथैवाहर्षं दैव आदी प्रदापयेत्। शं नो देवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् "॥

आम्बरीषः सिन्धुद्वीप ऋषिः। आषो देवता। गायत्री छन्दः।

भोजयेदित्यनेन स्वयं दाँहित्रस्य श्राद्धकर्तृतायामयोग्यतामाच्छ इति क. पुस्तके ।

९ क. "ल्लास्तिलान भवन्ति । तिलकार्यकरान म^ण । २ क. "भिवन्य । ३ क. च. "दीच्यां स्या" । ७ क. प्रकल्पये^० ।

(भाद्वप्रकरणम् ९)

यमः—" पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वयमेव विनीतंवत् । ततः सिद्धिभिति प्रोच्य कल्पितेष्वासनेषु च ॥ समाध्वमिति तान्ब्र्यादासनं संस्पृशक्रि । ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्वन्पितृणामेतद्गितिम् "।।

पादप्रशालनानन्तरं श्राद्धस्य कर्षणः सिद्धिं भवन्तो व्रवन्ति व्राह्म-णान्त्रति त्रोच्य समाध्विमत्यनेनाऽऽसनं स्पृशञ्जपवेशयेदित्यर्थः।

धर्मः--" अन्वारम्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् । समस्ताभिव्यद्भिति।भेरासनेषूपवेशयेत् "॥

पितृब्राह्मणोपवेशन एव व्याहृतयः।

मनुः — " तेषामारक्षभूतं तु पूर्व दैवं निवेदयेत् । रक्षांसि विप्रकुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् "॥

आरक्षणपारक्षा(क्षः)।

स्मृत्यन्तरम्—" आस्यताभिति तान्त्र्यादासनं संस्पृशक्ति । उपलीर्णेषु चाऽऽसीरत्र स्पृशेयुः परस्परम् " 🖟

आस्यतामित्यनेन समाध्यमित्यस्य विकल्पः।

विष्णः — " यथाभूयोवयः क्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेपूपवेशयेत् । विद्यातपोधिकानां वै प्रथमासनिष्यते ॥ पाङ्कत्यानां तु विशिष्टानां समं गन्धादिभोजनम् " ॥

द्दारीतः—" संतिष्ठमानेष्वहत्सु योऽनहींऽग्रासनं श्रयेत्। गृह्णाति स मछं पङ्कोरायुपा च वियुज्यते ॥ चतुर्णो दुष्कृतं हन्ति बाह्मणो विर्मेकारकः। अन्नस्यान्नपतेः पङ्कास्तया भोजनकाङ्क्षिणः 🤊 🛭

इन्तिरत्र गत्यर्थः । तेषां निवार्याऽऽत्पनः स्वीकुरुत इति यावत् । गार्गः-- " स्पर्शे स्पर्शे भवेत्पापमेकपङ्किनियोजने ।

हीनवृत्तादिपङ्कौ तु तस्माद्यक्तं विवेचनम् "॥

बृहस्पतिः — " एकपङ्कत्युपविष्टा ये न स्प्रशन्ति परस्परम् । भरमना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ॥ अग्निना भरमना वाडिप स्तम्भेनाप्युद्केन वा । द्वारसंक्रमणेनापि पङ्किभेदः प्रकीर्तितः "॥

१ स. "तवान्।त'। २ क. ख. घ. सिद्धामें। ३ ख. पि। तपक्षीणें। ४ ख. "झहार"। ५ म. 'योगतः । ही' ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराप्यायः]

(आद्वप्रकरणम् ९)

मचेताः—'' उपमूलं सक्तञ्जूनान्कुशांस्तत्रोपसादयेत् । यवांस्तिलान्बृसीं कांस्यमपश्च स्वयमाहृतीः ॥ पार्णराजततास्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु । पुष्पधूपसुगन्धाश्च सौमसूत्रं च भेक्षणम् "॥

विष्णु:-- " कुतपः कृष्णाजिनं तिलाः सिद्धार्थका अक्षतानि च पवित्राणि रक्षोद्यानि च "।

अत एतान्यासेचयेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ मातामहश्रादं प्रत्यतिदेशं वैश्वदेवतन्त्रविकरणं चाऽऽह—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

मातामहानामपि श्राद्धमेवं पितृश्राद्धवत्कार्यम् । तत्र वैश्वदेविकब्राह्मण-भोजने प्रतिश्रादं भेदेन न्यायतः प्राप्तौ विकल्पार्थिषदं वचनं तम्रं वा वैश्व-देविकमिति । सामध्यीधीना चात्र व्यवस्था । अत एव दृद्धवसिष्ठः—

> " श्राद्धद्वयं करिष्यंस्तु दशैव चतुरोऽपि वा । श्रीन्वा निमन्त्रयेद्विप्रानेकं वा ब्रह्मवादिनम् "।

तत्र—" द्वो दैवे पितृकृत्ये त्रीन् " इति पक्षं वैश्वदेविकभेदपक्षं चाऽऽ-श्रित्य दशेरयुक्तम्। एकैकमेव चेति पक्षे चतुर इति । अत्रैव वैश्वदेवतन्ने श्रीनिति । अत्यन्तापदि स्वेकमित्युक्तम् ।

भचेताः—" अपसब्धं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवम् । गायत्री प्रणवं चापि ततः श्राद्धमुपक्रमेत् ॥ श्राद्धं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान्समाहितः। कुरुष्वेति स तैरुक्तो दचाइशीसनान्यथ "॥

कात्यायनः — " सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान्वा "।

असपुराणम्—" उपविश्य जपेद्धीमानगायर्शी तदनुज्ञया । पापापैहं पावनीयमश्वमेधफळं तथा ॥ मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्भितम् । देवताभ्यः वितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥ नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेत्र मवत्विह । आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्तं जवेत्सदा ॥

[🧣] फ.°ताः । स्वर्णे । २ फ. ख.°न्यासं च° । घ. छ. य.°न्यामाचमये° । ३ क. "पहां पावनीयाम" ।

पिण्डिनिर्वपणे चापि जेपदेतत्समाहितैः । पठ्यमानिर्मदं श्रुत्वा श्राद्धकान्न उपस्थिते ॥ पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च "।

झह्माण्डपुराणे—" तत्र सिद्धार्थकान्म्मौ क्षिपेद्रक्षोपनुत्तये । दिक्षु सर्वासु च तिल्लान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥

> ॐ निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवेद्धताश्च सर्वेऽमुरदानवा मया। रक्षांसि यक्षाः सिपशाचगुद्धका हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ एतेन मन्त्रेण मुसंयतात्मा तिल्लान्क्षिपेद्दिक्षु तथा विदिक्षु "।

निगमः — " अपहता अमुरा रक्षांशीत तिलान्विकरेत् " । आसुरं यज्ञैं:(जुः) परमेष्ठिमजापतिदृष्टम् ॥ २२८॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान्कुशानापे ॥ आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवास इत्युचा॥ २२९॥

पाणिपक्षालनसाधनं इस्ते जलं दन्ता इस्ते विष्टरार्थाश्च कुशान्दन्ता वैश्वदेविकव्राह्मणैरनुक्षातो "विश्वे देवास आगत " इति गायत्र्या वेश्वदेव्या प्रजापतिदृष्ट्या विश्वान्देवानावाहयेत् । अनुक्षात इतिवचनाद्विश्वान्देवानावाहपिष्य इत्यनुक्षापनमावाहयेति चानुक्षानमर्थसिद्धम्। अत्र च मन्नान्ते पुरूरवार्दवनामानो विश्वे देवा आगच्छतेति पार्वणे वाच्यम् । श्राद्धान्तरे तु नामान्तराणि । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

" इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कालकामी काम्ये च धुनिरो(रिलो)चनौ ॥ पुरूरवार्द्रवश्चेव पार्वणे समुद्दाहृतौ । उत्पत्ति नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ॥ अयमुच्चारणीयस्तु श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः । आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः ॥ ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते " ।

प्रचेताः—" दर्भाश्चेवाऽऽसने दद्यात्र तु पाणौ कदाचन । वितृदेवमनुष्याणां स्यात्तुष्टिः शाश्वती तथा ॥

१ ग. च. °निर्वाप'। २ ख. °तः। पाठ्यां। ३ क. °ति च। पा'। ४ ख. 'झः प्रजापति-परभेष्ठिदः। ५ ख. इत्याज्ञा मनसाऽऽवाः। ६ क ख. 'बा वरत्रदाः। थे।

(आद्रप्रकरणम् ९)

दैवे तु ऋजवो दर्भाः प्रदातव्याः पृथक्षृथक् । धर्मोऽसीत्यथ मन्त्रेण गृह्णोयुस्ते च तान्कुशान् " ॥

बृहर्पतिः—" अरुजूनसब्येन कृत्वा वै दैवे दर्भानप्रदक्षिणान् । द्विगुणानपसब्येन दद्यात्विब्येऽपसब्यवत् " ॥

ततश्र दैवासनेषु यज्ञोपवीत्यासनस्य दक्षिणतो दर्भान्ददाति । इतरत्र तु माचीनावीती पश्चिमत इति सिद्धम् ।

बौधायनः—" प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् । देवानां सयवा दर्भाः वितृणां द्विगुणास्तिलैः " ॥

मदक्षिणमुदक्संस्थमपदक्षिणं प्राक्संस्थम् । द्वेगुण्यं दर्भाणां भक्तपर्यन्तं कार्यम्। यदाइ शौनकः—

" अपः प्रदाय दर्भाश्च द्विगुणान्भुय्नानासने प्रदाय " इति ।

शातातपः—" उदङ्मुलस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुलः । प्रदद्यात्पार्वणे श्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः" ॥

खुइस्पतिः — " आसने चार्ध्याने च पिण्डदानेऽवैनेजने । संबन्धगोत्रनामानि यथाईमनुकीर्तयेत् " ॥

कात्यायनः—" दक्षिणं पातयेज्ञानुं देवान्परिचरन्सदा । पातयेदितरं जानुं पितृन्यरिचरन्सदा "॥

तथाऽऽसनेषु दर्भानास्तिर्थ विश्वान्देवानावाहियव्य इति पृच्छति । आवाः इयेत्यनुद्वातो विश्वे देवास आगतेत्यावाद्य विश्वे देवाः शृणुतेपमिति जप्त्वी(पित्वी)पथय इत्यक्षतावापनम् ॥ २२९ ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ॥ शंनो देव्यापयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥२३०॥ या दिव्या इति मन्त्रण हस्तेष्वध्ये विनिक्षिपेत् ॥

आवाहनं कृत्वा द्वे पवित्रवती पात्रे यवैरन्ववतीर्य पात्रयोर्यवान्यक्षिष्य शंनो देवीत्यृचा पात्रद्वयेऽपः क्षिप्त्वाऽप्मु च यवोऽसीति यजुपा यवान्यक्षिष्य "या दिच्याः" इति मन्नेण वैश्वदेविकब्राह्मणहस्तेष्वेकपात्रस्थमध्यमेकस्य ब्राह्मणस्य हस्तयोः पात्रान्तरस्थमपरस्य निक्षिषेत् । प्रत्यध्यदानं मन्नाद्यक्तिः । एवमपां च प्रक्षेषे यवानां च प्रक्षेषे मन्नाद्यक्तिः ।

५ सा. ग. च. 'तिपश्येऽप' । २ ग. °ने च भोज' । ३ क. °वनीपते । सं° । ४ क. ॅमपः क्षि" ।

भजापतिः—" सीवर्ण राजतं ताम्रं खद्गं मिणमयं तथा । यज्ञियं चमसं वाऽपि स्वर्धार्थं पूर्येहुभः " ॥

कात्यायनः—" अनन्तर्गर्भिणं साम्रं कौशं द्विरलमेन च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् " ॥

योगयाञ्चवल्कयः — " पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् । अन्तर्गर्भे कुर्रोच्छन्ने कौशे प्रादेशसंमिते " ॥

यद्भपार्शः -- "ओषभीरन्तरं कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणोः । छिन्धात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥ न नलेन न काष्ठेन न लोहेन न मृन्मयात् "।

चतुर्विश्वातिमतात्—"द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा त्वपः क्षिपेत् । शं नो देव्या यवे।ऽसीति यवानिप ततः क्षिपेत् ॥ पृष्पधूपादिभिः कृत्वा पृनां पात्रेषु मानवः ॥ पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोऽसीति तिलान्क्षिपेत् । तिलिक्षित्तिल्लः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे ॥ एकोद्दिष्टे शलाकैका निधायोदकमाहरेत् " ॥

श्रलाका दर्भाग्रम्।

भचेताः—" पिनत्र इति मन्त्रेण पिनत्रे कारथेद्वधः । ते निधायार्ध्यपत्रेषु शं नो देवीत्यपः क्षिपेत् " ॥

तिस्टब्बिप शलाकासु पवित्रे स्थ इति द्विचनान्त एव मन्नः प्रयोक्तव्यः । एकस्मिन्नपि पात्रे विकल्पमानसुवर्णादिद्रव्यवहुत्वात्पात्रेष्विति बहुवचनम् ।

मत्स्यपुराणे — " विश्वान्देवान्ववैः पुष्पैरम्यच्यीऽऽसनपूर्वकम् । पूर्येश्पात्रयुग्मांस्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके " ॥

मचेताः -- " एकैकस्य तु विप्रस्य अर्ध्य पात्रे विनिक्षिपेत्। यवोऽसीति यवान्सिप्त्वा गन्धपु^हवैः सुप्जितम् " ॥

गार्गः —" दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु कृत्वा पूनां विधानतः । या दिन्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वध्यं विनिक्षिपेत् " ॥

भचेताः -- "पादप्रश्वति मूर्यान्तं देवानां पुष्पपूजनम् । शिरःप्रश्वति पादान्तं नैनो व इति पैतृके "॥

१ ख. पा। अध्यर्थि च समं वाऽ। २ क. घ च. वित्रस्थ । ३ क. च. अनन्त"। ४ च. सिटिट त्रे। ५ ख. घ. पिवेत्। ६ ग. च. ९६पैः सपूरित'। ७ ख. घ. छ. व. भो वै इ"।

(भाइप्रकाणम् ९)

गार्थः —" स्वधिति चैव मन्त्रान्ते वितूणां वचनं यथा । स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् "॥

अध्योदिपदानानि चात्र होमशब्देनोच्यन्ते ॥

द्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

गन्धमाल्यादिदानानि मत्येकमुद्रकं दत्त्वा कार्याणि । तथा च गौतमः—
" मिक्षादानमप्पूर्वं ददाति चैवं धर्म्येषु " इति ।

आपः पूर्वे यस्मात्तदप्पूर्वम् ।

अत्र मनुः—" गन्धमाल्यैः मुरभिभिरर्चयेदैवपूर्वकम् "।

शीनकः पुनराच्छादनदानमप्याह—

" एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् "।

प्तस्मिन्कालेऽध्वदानावूर्ध्वमित्यर्थः । गन्धादिमन्नाः पितृपूजायां वश्यन्ते तेऽत्राप्यविरोधाद्वाह्याः ।

ब्रह्मपुराणे—" देवानावाहियण्ये ते प्राहुरावाहयस्य च ।
विप्राङ्ग्छं गृहीत्वा तु विश्वान्देवानसमाह्नयेत् ॥
तते। मन्त्रं जपेन्मीनी विश्वे देवास आगत ।
द्वितीयं च जपेन्मन्त्रं विश्वे देवाः श्रौणो(णु)त च ॥
जपेन्तृतीयं मन्त्रं तु पौराणं पुण्यवर्धनम् ।
आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवौ महाब्छाः ॥
य यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ।
इदं च वः पाद्यमध्ये पुष्पधूपविछेपनम् ॥
अयं दीपप्रकाशश्च विश्वे देवाः समर्प्यते "।

अनेन च पाद्यादिदानेषु मन्नविधिः क्रियते । ततश्र—इदं वो विश्वे देवाः पाद्यमिदं वो विश्वे देवा अर्धिमत्येवं सर्वत्र प्रयोज्यम् । ध्पदीपपकाशयोरयं व इति मैन्नादिः । एवं चैषां मन्नान्तरैर्विकल्यः ॥ २३१ ॥

खपसन्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ॥ द्विगुणांस्तु कुशान्दस्वा उज्ञन्तस्त्वेत्यृचा पितृन्॥२३२॥ खावाद्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥ यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्घादि पूर्ववद् ॥२३३॥

१ स. ग. °नमाइ- । २ च. शृणुतिति । ज' । ३ क. °वा वरप्रदाः । ये । ४ ग. मन्त्रविधिः । ए" । ५ इ. वान्कृत्वा श्रुशः ।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

ततो वैश्वदेविकमा(का)वाइनादिदीपमदानान्तपदार्थे(थ) काण्डावुर्ध्वमपसन्थं प्राचीनावीतं क्रत्वाऽमद्क्षिणं मावसंस्थं द्विगुणान्कुशान्विष्टरायोन्दित्वा पितृन्पिता-महान्मिपतामहानित्येवमादीनुद्देश्यान्पितृनावाहियण्य इति विमाननुद्राप्याऽऽः वाहयति एतैरनुद्रात जशन्तस्त्वेत्यनुष्टुभा दमनदृष्ट्या पितृदै(दे)वत्यया पित्रादीः नावाह्याऽऽयन्तु न इति त्रिष्टुभं शङ्घदृष्टां पितृदै(दे)वत्यां जपेत् । यवकार्यं चात्र तिछैः कर्तव्यम् । अर्घादि वैश्वदेविकवत्कुर्यात् ।

पुराणात्—" अपसन्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।

पितूनावाह्यामीति पृच्छेद्विप्रानुदृष्णुलान् ॥

आवाह्येदनुज्ञात उद्यान्तस्त्वेत्यृचा पितून् ।

क्षिप्त्वाऽपसन्यं च तिलान्पितून्ध्यायनसमाहितः ॥

अपदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिः कृत्वा सर्वतोदिद्याम् ॥

तिलांस्तु प्रक्षिपेनमन्त्रं तृच्वायीपहता इति ।

सीवर्णराजताम्भोजमणिपात्राण्यथापि वा ॥

अद्यीर्थं संस्करोत्येव शुमपत्रपुटादिना " ।

व्यक्षपुराणे—" वितृनावाहियव्येऽहं शेषान्विप्रान्वदेत्ततः । आवाहयस्वेत्युक्तस्तैः सावधाना भवन्त्विति "॥

सावधाना भवन्त्वित कर्ता व्यात्।

'' इदं वः पाद्यमध्ये च चतुध्र्यन्तं निवेदयेत् ।
पितृन्पितामहान्यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमम् ॥
प्रपितामहांश्च सर्वेश्चि तित्पृतंश्चानुपूर्वद्यः ।
उद्यान्तरत्वेति च जपेत्पितृनावाहयेत्ततः ॥
सोमदत्ता बर्हिषदस्त्विप्तप्ताताश्च थे परे ।
पितरः पुण्ययदासः सर्वेऽप्यायन्तु निस्त्विति ॥
ततिस्तिलान्गृहे तिस्मिन्विकिरेचाप्रदक्षिणम् ।
श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहतास्त्विति ॥
ततो यिद्ययृक्षोत्थपात्रेषु सकुशेषु च ।
गृहीत्वाऽपः पवित्राश्च दां नो देवीं जपन्किपेत् ॥
विकिरेक्तेषु च तिलांस्तिलोऽसीति जपन्कमात् ।
अध्यैः पुष्पेश्च गन्धेश्च ताः प्रपूज्याश्च द्यास्रवत् ॥

(आद्धप्रकरणम् ५)

ततो वामन हस्तेन गृहीत्वा चमसान्क्रमात् ।
पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥
दत्तदमीदके हस्ते विभेम्यश्च पृथवपृथक् ।
द्यान्मम्त्रं जपंश्चाथ या दिन्या आप इत्यपि ॥
अमुकामुकगोत्रैतत्तुम्यमस्तु तिलोदकम् ।
एव तेऽव इति प्रोच्य तेम्यो द्याद्यथा स्वधा ॥
जलं क्षीरं दिध घृतं तिलतण्डुलसर्वपान् ।
कुशामाणि च पृण्यानि दत्वाऽऽचामत्ततः स्वयम् ॥
इदं वः पुष्पमित्युक्तवा पुष्पाणि च निवेदयेत् ।
अयं वो धूप इत्युक्तवा तदमे तु दहेत्ततः ॥
अयं वो दीप इत्युक्तवा दीपं गृद्धां निवेदयेत् ।
अनक्रलमं यद्धस्तं विभवे तद्युगं शुमम् ॥
भितचन्दनकपूरकुङ्कृमानि शुभानि च ।
विलेपनार्थं दद्यात्तु यद्वाऽन्यत्पितृवल्लभम् "॥

कात्यायनः—" अपसव्यवदासिखोत्पितृपात्रेषु पूर्ववत् । ततिस्तलांस्तिलोऽसीति गन्धपुष्पाणि चैव हि "॥

पूर्ववच्छं नो देवीरित्यनयेत्यर्थः।

दूसः—" दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु कृत्वा पूर्णा च पादतः। या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वध्यं विनिक्षिपेत् ॥ हस्ते प्रादेशमात्रं तु त्रिवृद्दत्वा पवित्रकम् । अध्यद्यं पूर्वतोऽध्यं वे दद्यात्तु पितृदिख्युलः "॥

भे अभिनातमः — "शिरसः पादतो वाऽपि सम्यगम्य चर्य संयतः । पूर्ववत्यथगे कैक भे कैक नार्घये तक मात् ॥ एकैकं बाह्यणभे कैक नार्ध्ये प्रतिपूज्येत् "॥

भवेताः—" अप्रदक्षिणमेतेषाभेकैकं तु पितृक्रमात् । संबोध्य गोत्रनामम्यामेष तेऽर्घ इतीरथेत् ''॥

ततश्च यद्येकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीस्त्रीन्वा विप्रानुपवेशयेत्तथाऽध्येकैक एव ज्ञासाणोऽहर्यो न सर्वे। अत एव शौनकस्त्रीण्येवाहर्यपात्राण्याह—" त्रिषु पात्रे-ध्वेकैकद्रव्येष्वनेकद्रव्येषु वा " इति ।

१ क. 'क्त्वा द्यानमाल्यं सुरोभनम् । श्वे । २ घ. प्रपू । ३ क. 'णोऽध्यंन । स. 'णोऽ-

स्मृत्यन्तरम्—" विभक्तिभिस्तु संयुक्तं दीयते पितृदैवतम् । दत्तमक्षयतां याति विपरीतं निरर्थकम् " ॥

यहचयृह्मपरिशिष्टे-" गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे कुर्यादेवं दाता न मुद्यति ॥ सर्वत्रेव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । अक्षेंच्ये तु पितुः कार्यं तर्पणं नृप्तिमिच्छता ॥ शर्मन्यधिके कार्यं शर्मणोऽक्षेयकर्माण । शर्मा तु तर्पणे कुर्यादेवं कुर्वत्र मुह्यति " ॥

ततथापुकगोत्र पितरपुकवार्यनेतत्ते अद्यमिति पयोक्तव्यम् । एवं पितामहा-दिष्वपि । तर्पणे त्वमुकगोत्रः पिताऽमुकशर्मा तृष्यत्विति प्रयोगः। एवं वितामहादिष्वपि । अक्षय्योदके त्वमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणोऽक्षय्यमस्त्विति प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

दत्त्वाऽद्ये संस्रवांस्तेषां पात्रे कृरवा विधानतः ॥ पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः॥२३४॥

अर्ध्य दस्वाऽवशिष्टान्संस्रवॉन्संस्नावपात्रस्थाञ्जलशेषानेकस्मिन्पात्रे यथाविधि पिद्रभ्यः स्थानमसीति मन्नेण तत्पात्रमधोपुलं करोति । अधो भूम्यां न फलकादावित्यर्थः।

प्रचेताः-" प्रथेमं पितृपात्रे तु सर्वान्तंभृत्य संस्रवान् । वितृभ्यः स्थानमित्युक्तवा कुर्याद्भमावधोमुखम् ॥ अध्यसंस्रावपात्रं तु शुन्धन्तामिति संस्पृशेत्। ापितृम्यः स्थानमसीति न्युठजं कुर्योत्पवित्रवत् ॥ तस्योपारे कुशं दत्तवा प्रदद्याद्दैवपूर्वकम्। गन्धपुष्पाणि धृपं च प्रदीपं च यथाक्रमम् " ॥

अनेन गन्धदानं चैवं ब्राह्मणेषु कार्यमित्युच्यते । तैदा पुष्पादिदानान्यपि। ततश्र दस्वोदकं गन्धमाल्यमित्यत्र य उक्तः क्रमस्तेनास्य विकल्पः। कारयायनः — " एकस्मिन्पितृपात्रे संस्नावानसमवनीय पुत्रकामो मुखमनाक्ति । तथा शुन्धन्तां लोकाः पिनृषर्दना इत्येकदेशमवसिच्य तत्र

९ क. ए. क्षेये तु। २ क. ख. ेक्षयके । ३ क ेन्संस्रा । ग. च. ेन्संस्रावा-न्पात्र°। ४ घ. 'वान्पात्र'। ५ क^थयं ने पि^०। ६ ग. घ. तथा। ७ ग. संस्रवा^०। ८ । स्त्र, °दन इ°।

(आद्रप्रकरणम् ५)

न्युव्जं पात्रं करोति पितृषदनमसीति कुश्चवत्यां भूम्यामधो । मुखं कुर्यात् । तस्योपरि च कुशपुष्पगन्धधूपदीपोपवीतवा-ससां दानानि " ।

तस्य पात्रस्योपिर गन्धादिदानं कुशसाइचर्यात् । अन्ये तु मन्यन्ते— गन्धादिदानं पितृब्राह्मणेभ्य इत्युक्तवा कुशदानमेव पात्रस्योपरीति, कुशश्चरं च द्वितीयान्तं पठन्ति । श्लोककात्यायनः—

> " अर्धं स्वधा यो इत्युक्तवा संस्नावानभिमन्त्रयेत् । ये देवा इति मन्त्रेण पुत्रकामा मुखं स्पृशेत् " ॥

यमः — " वैतृकं प्रथमं पात्रं तिस्मिन्पैतामहं न्यसेत् । प्रिवतामहं ततो न्यस्य नोद्धरेत्र च चालपेत् ॥ स्पृष्टमुद्धतमन्यत्र नीतमुद्घाटितं तथा । पात्रं दृष्टा त्रजनत्याशु वितरः प्रशपन्ति च " ॥

मत्स्यपुराणात्—" या दिव्येत्यर्धमुत्मृज्य द्याद्गन्धादिकं ततः।

वस्रोत्तरं चानुपूर्वं दत्त्वा संस्नवमादितः ॥ पितृपात्रे निधायाय न्युञ्जमुत्तरतो न्यसेत् "।

अस्यार्थः — "या दिन्याः" इत्यर्घ(हर्ष) दत्त्वा पितृपात्रे संस्नावमहर्षावशेषमा-दित आदी कृत्वा निधायानन्तरं श्राद्धदेशावुत्तरतो न्युव्जं तन्न्यसेत् । ततो गन्धादि वस्नपर्यन्तं दद्यादिति ।

विष्णुः—" वन्दनकुङ्कृमकर्पूराण्यनुछेपनाय "।

मार्कण्डेयः—" वन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कृमानि प्रदापयेत्॥

अश्वभेषमवाप्नोति पितृणामनुछेपनात् "।

व्यासः-" विपवित्रकरी गन्धैर्गन्धद्वारेति पूनथेत् ।

्धूषं च धूरसीत्युक्तवा दीषो(प) ज्योतिरिदं च ते "॥

तत्र-" गन्यद्वाराम् " इत्यनुष्टुभं स्त्रीदै(दे)वत्यां विश्वे देवा अपश्यन् । " धूरिस " इति धूँपदै(दे)वत्यं यज्ञः परमेष्ठी प्राजापत्योऽपश्यत् ।

ष्ट्रद्वातातपः—" पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजम् । राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः " ॥

गन्धैथर्चनं समालम्भनम्।

देवलः—" यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्नैवावतारयेत् । गन्धादिपुनासिद्धार्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि " ॥

९ क. °त्। पितृषदनदा । २ घ. हि । ३ ग. च. संस्नाव । ४ क. घ. च. धूदेंव ।

शक्तः—" उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वात्रानुष्ठेपनम् । एकवासाश्च योऽश्वीयात्रिराशाः पितरो गताः " ॥

वृद्धमनुः--" विनेषिवीतं नो कुर्याद्गन्धैः श्राद्धेऽनुरुपनम् । नियुक्तश्र शिखावर्नं मार्थं शिरित वेष्टयेत् "॥

मार्कण्डेयः — " जात्याश्च सर्वा दातव्या मिछकाः श्वेतय्थिकाः "।

ब्रह्माण्डपुराणे—" शुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोपलानि च । गन्धरूपोपपत्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नदाः ॥ जपादि कुमुमं माण्डी रूषिकाः सकुरण्डिकाः । पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यदाः " ॥

शक्तः—" उम्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवणीनि यानि च ॥
जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः " ।

चैत्यद्वक्षः इपशानद्वक्षः । वर्जयेदित्यनुद्वत्तौ विष्णुः--

" उम्रगन्धीनि कण्टाकिनानि रक्तानि च पुष्पाणि । तथा सितानि सुगन्धीनि कण्टिकिनातान्यपि अञ्जानि रक्तान्यपि दद्यात् । पुष्पवतीरिति पुष्पम् " ।

ओषधीः मतिमोदध्वमित्यस्या मध्ये मतीकमेतत् ।

वसपुराणे — " चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपदाकम् । तुरुष्कं गुगगुलुं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् ॥ र्घृतं न केवलं दद्यादुष्टं वा तृणगुगगुलुम् "।

शङ्खः-- " धूपार्थे गुग्गुलुं दद्याद्घृतयुक्तं मधूत्कटम् "।

पुराणात्—" वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः । श्रीह्वानं सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् " ॥

शातातपः—" हस्तवाताहतं धूपं ये पिवन्ति द्विजोत्तमाः । वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् "॥

देवलः—" पुष्पवतीतिमन्त्रेण दद्यात्पुष्पाण्यतिदितः । इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च "॥

१ ग. °जातानि । २ ग. घ. च. °तीति । ३ ग. घ. प्रत्येक । ४ क. ग. धृतेन । ५ क. मदोस्क । ६ ग. आहार: स । ७ च. क्रानः स ।

याञ्चवल्क्यस्मृतिः ।

भावाराध्यायः]

(थाद्रप्रकरणम् ९)

ऋतुः—" छछाटे पुण्डूकं हष्ट्वा स्कन्दे(न्धे) माछां तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति हष्ट्वा च वृषछीपतिम् ''॥

पुण्द्रकं चात्र वृत्तं निषिद्धं नोर्ध्वम् ।

मरीचि:—" घृताद्वा तिलतेलाद्वा नान्यद्यातु दीपकम् "॥

अत्रि!--" युवं वस्त्राणीत्यनेन दद्याद्वासांसि शक्तितः "॥

बायुपुराणात्—" वासो हि सर्वदै(दे)वत्यं सर्वदेवैरिमष्टुतम् । वस्त्रामावे किया न स्याद्यज्ञदानादिका कचित् ॥ तस्माद्यस्त्राणि देयानि श्राद्धकाछे विशेषतः । ददद्वै तानि चाऽऽप्रोति यज्ञदानतपांसि च "॥

तथा—" आच्छादनं तु यो दद्यादहतं श्राद्धकर्मणि । आयुः प्राकाम्यमैश्वयं रूपं च छभते शुभम् ॥ कीशेयं सौमकापीसं दुगू(कू)छमहतं तथा ॥ श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानामोति पुष्कछान् "॥

शातातपः—" युवा सुवासा इति वासी दद्यात्तदभावे यही।पवीतकम् " ॥ तथा—" छोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वे पितृणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता " ॥

वायुपुराणे—" श्राद्धेष्पानहीं दद्याद्धाद्धाणेम्यो विशेषतः ।
दिव्यं स लभते चक्षुविनियुक्ताल्रयोस्तथा ॥
यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छाद्धकाले तु धर्मवित् ।
पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
कृतं विषेण यो दद्याच्छाद्धकाले कमण्डलुम् ।
मधुक्षीरस्रवा धेनुदीतारमनुगच्छिति ॥
चक्रविद्धं तु यो दद्याच्छाद्धकाले कमण्डलुम् ।
धेनुं स लमते दिव्यां घटोपभृतदोहनाम् ॥
तूलपूर्णे तु यो दद्यात्पादुके श्राद्धकर्मणि ।
शोमनं लभते यानं पादयोः सुलभेव च ॥
व्यननं ताल्लृन्तं च दत्त्वा विप्राय सत्कृतम् ।
प्राप्तुयात्स्पर्शयुक्तानि सुगन्धीनि मृद्नि च ॥
श्रेष्ठं छत्रं च यो द्यात्पुष्पमालाविभृषितम् ।
प्राप्तादो स्रुक्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छिति ॥

₹: 1

दद्यात्पवित्रं योगिम्यो जन्तुंधरिणैमम्पसः । अथ निष्कसहस्रस्य फल्माप्तोति मानवः " ॥

तथा—" छवणेन सुपूर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत्।
रसास्तमुपतिष्ठन्ति मक्ष्यं सौमाग्यभेव च ॥
पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।
पात्रं मवति कामानां विद्यानां च घनस्य च ॥
राजतं काश्चनं चैव दद्याच्छाद्धेषु यः पुमान् ।
दत्त्वा स छमते दाता प्राकाम्यं धनभेव च " ॥

पुराणात्—" राजतं राजताक्तं वा वितूणां पात्रैमेव च ।

रजतस्य कथा वाऽवि दर्शनं दानमेव च ॥
अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ।
वितूनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत " ॥

मनुः—" राजतैर्भाजनैरेषामि वा राजतान्वितैः। वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते "॥

रुद्धातातपः — "पात्रे तु मृन्मये यस्तु श्राद्धे वै भोनयेतिपतून् । अन्नदाता पुरोधाश्च भोक्ता च नरकं ननेत् "॥

> अत्रि:—" भोजने हैमरीष्याणि दैवे विश्वे यथाक्रमम्। न मृन्मयानि कुर्वीत भोजने दैवविश्वयोः॥ पालाशेम्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने "।

विष्णुः — " तैजसानि पात्राणि दद्याद्विशेषते। राजतानि । घृतादि-दाने तैजसानि पात्राणि फल्गुपात्राणि वा "।

फल्गुईक्षविशेषः।

मत्स्यपुराणात्—" अकृत्वा मस्ममर्थादां यः कुर्यात्पङ्किभोजनम् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितूणां नोपतिष्ठति " ॥

ब्रह्मपुराणे—" मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः । गौरमृत्तिकया वाऽपि प्रणीतेनाथ भरमना ॥ पाषाणचूर्णसंकीर्णादाहृतं तत्र वर्जथेत् "।

व्यक्षाण्डपुराणे-'' प्रक्षाच्य हस्तपात्रादि पश्चादद्भिर्विधानवित् । प्रक्षालनजलं दर्भेस्तिलैभिश्रं क्षिपेच्लुचै। ''॥ (आद्धप्रकरणम् ९)

विष्णुः—" मन्त्रहीनं कियाहीनं संपद्धीनं द्विजोत्तमाः । श्राद्धं संपूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम " इति ॥ २३४ ॥

अग्नो किरिष्य आदाय प्रच्छत्यन्नं ष्ट्रंतप्नुतम् ॥ कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नो पितृयज्ञवत् ॥२३५॥ हुतशेषं पदचात्तु भाजनेषु समाहितः ॥ यथालाभोपपन्नेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ २३६॥

बहुतराज्यसिक्तमञ्जपदायाग्री करिष्य इत्यनेन मञ्जेण श्राद्धभोक्तृननुः आप्य कुरुष्तेत्यनेन तैरनुज्ञातः स्त्रमूत्रोक्तिपण्डिपितृयज्ञहोमकल्पेन तद्त्रीकदे-भम्मी हुत्वा हुतशेषं ब्राह्मणभोजनभाजनेषु रौष्यमयेषु तदसंभवे प्रतिषिद्ध-वर्ज यथालाभोपपन्नेषु समाहितस्तन्मनाः प्रक्षिपेत्। रौष्यपात्रनिर्देशात्पितृबा-ह्मणभाजनेष्वेव हुतशेषपदानिषच्छतीति गम्यते। अत्रानुज्ञांनवचनं सर्वेरेव ब्राह्मणैर्युगपद्वाच्यिमत्याइ मनुः—

" अम्रो कुर्यादनुज्ञातो बाह्मणे। बाह्मणे: सह " ॥

वसाण्डपुराणे—" आह्रत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः । अग्नये कव्यवाहाय खधा नम इति ब्रुवन् ॥ सोमाय च पितृमते खधा नम इति ब्रुवन् ॥ यमायाङ्गिरसां पत्ये खधा नम इति ब्रुवन् ॥ इत्येते होममन्त्रास्तु त्रयाणामनुपूर्वशः । दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ॥ एतयोरन्तरे नित्यं जृहुयाद्वे विवस्वते । चहुशुष्केन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ॥ विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये । व्यंभवुद्धे सध्मे वा जुहुयाचो हुताशने ॥ यनमानो भवेदन्धः सोऽमुत्रेति हि नः श्रुतम् । अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात्कव्यवाहनम् ॥ पलाशफल्युन्यमेधप्रसाध्यत्थविकङ्कताः । उदुम्बरस्तथा विक्वश्रन्दनं यज्ञियाश्च थे ॥ उदुम्बरस्तथा विक्वश्रन्दनं यज्ञियाश्च थे ॥

९ क. घ. घृताप्रु° । २ क. °म् । ओं कुद्द्वेत्यनु° । ३ ख. ग. °णभोज° । ४ क. घ. च. रेशाव° । ५ घ. असमिद्धे । ६ क. ग. प्रसिद्धे । ७ क. व्यः सपुत्र इति नः ।

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरश्च ह ।
सिमदर्थे प्रशस्ताः स्युरते वृक्षा विशेषतः ॥
प्राह्माः कण्टिकनश्चेव यिज्ञया ये च केचन ।
पूजिताः सिमदर्थे ये पितृणां वचनं यथा ॥
श्ठेष्मातको रक्तमालः कित्यः श(शा)रुमलिस्तथा ।
नीपो विभीतकश्चेव श्राद्धकर्मणि गहिंताः ॥
चिरविरुवस्तथा टङ्कास्तिन्दुकास्रातको तथा ।
विरुवकः कोविदारश्च एते श्राद्धे विगहिंताः ॥
निवासश्चेव कीटानां गहिंताः स्युरयिज्ञयाः ।
गुरुमांश्च वेष्टितान्यांश्च वलीभिश्च समन्ततः ॥
शकुनानां निवासांश्च वर्जयेद्धि जसत्तमः ।
अन्यांश्चेवंविधानसर्वान्वर्जयेद्धा अयिज्ञयान् ॥
पुष्पाणां च फलानां च भेक्षाणां च प्रयत्नतः ।
अग्रमुद्धत्य सर्वेषां जुहुयाज्ञातवेदसे " ॥

मार्कण्डेयः—" आहिताग्निश्च जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निश्चौपसदे अग्न्यमावे तथाऽप्सु वा ''॥

औपसदो गृह्याप्तिः । आहिताप्तेर्दक्षिणाप्तिविधानमार्पेसदाभावे वेदिष-

" आहृत्य दक्षिणामि तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ॥ अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जृहुयात्कर्मसिद्धये "॥

अत्र वाक्येऽग्निश्चन्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्तते । श्राद्धप्रयोगिवधी च गृह्योऽग्निः
प्रकृतः श्राद्धप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रविधेयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां
प्रवृत्तिरिति तद्भाव एव तत्कार्ये दक्षिणाग्निलौकिकाग्न्योविधिर्युज्यते
तत्सद्धावे तु तेनेव स्वकार्यसिद्धौ किमग्न्यन्तरविधानेन । योऽपि धर्मशास्त्रेषु पुराणेषु च श्राद्धप्रयोगविधिः स गृह्योक्ताद्भिन्नः प्रत्यभिज्ञानाचेन धर्मशास्त्रेष्विप गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतोऽग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपरः
प्रकृतत्वादिति गुक्तम् । यत्पुनरनाहिताग्निश्चौपसद इति वचनं तद्दक्षिणाप्रावग्नौकरणविधानादनाहिताग्नेः श्राद्धानिधकाराशङ्कानिराकरणार्थम् । तत-

९ क. ख. चिरिवि°। २ ग. भक्षाणां । ३ ग. °मौपास' । ४ ख. ग. 'पवसनाभा' । ५ ग. स्रोपास' । ६ ख. ग. 'पवसने तु' । ७ ख. 'कृत्यत्वादित्ययु' ।

(आद्रपकरणम् ९)

श्वानाहितात्रिश्रीपसदे कुर्यादेव न न कुर्यात् । न त्वनाहितात्रिरेवौपसद इति तस्यार्थः । अनित्रस्तु विषकरेऽग्रीकरणहोपं कुर्यादित्याह मनुः—

" अम्यमावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् "।

यतु जात्कण्येनोक्तम्—" अग्न्यमावे तु विप्रस्य हस्ते दद्यात्तु दक्षिणे। अग्न्यमावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यो न विन्दति "

. इति, तद्भार्यावेदनात्माङ्गियताग्न्यभावो न पुनस्ततः मागेवाग्न्यभाव इत्य-भिमायः(येण) । लब्धंभार्योऽपि माग्दायविभागादनाग्नः संभवति । पाणा-वेवोपपादयेदित्येवशब्दो लौकिकमर्थि च्युदस्यति यतः स एवाऽऽह-

" न पैतृयज्ञियो होमो छौकिकेऽम्रौ विधीयते "।

मत्स्यपुराणे—" अम्बमाने तु विप्रस्य पाणावथ जलेऽपि वा ॥ अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके "।

शक्तः—" अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ॥ अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्नि कात्यायनोऽन्नभीत् । रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः ''॥

कात्यायनः—" पिञ्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनिम्नकः।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूर्व्णा पात्रेषु निक्षिपेत् ॥
मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रे च साम्निकः "।

मातामइस्य यो ब्राह्मणस्तस्य पाणी वैश्वदेविकतंत्रे भेदे च पृथगग्नीकरणं कार्यमित्यर्थः।

यायुपुराणे—" दैवे ह्मनिश्चकः कुर्याच्छेषं विडये निवेदयेत् । न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वे देवाः पुराणगैः" ॥

यपः—" देविषप्रकरेऽनाग्नः कृत्वाऽग्नीकरणं द्विनः । द्वत्वा वितृभ्यः शेषात्तु विण्डार्थं स्थापयेत्पुनः " ॥

वायुपुराणम्—" वैश्वदेवे यदैकस्मिन्भवेयुद्यदियो द्विजाः । तदैकपाणौ दातव्यं स्याद्विधिविहितस्तदा " ॥

अस्यार्थः — यदैकस्मिन्त्राद्धे वैश्वदेविके कार्ये द्वौ चत्वारः पहित्येवं स्वादयो विमाः स्युस्तदैकस्य इस्ते होमे क्वते क्वतो विधिरतो न विमान्तर-इस्ते कार्य इति । वैश्वदेविकइस्ते होमोऽनग्नेवेंकल्पिकः । यदा च इस्ते होम-

१ स. ° ब्धदायोऽपि। २ स. विप्राणां। ३ च. गोकर्णेऽथ। ४ च. "तन्त्रभे"। ५ क. स. दैवे वि"।

स्तदा भवत्स्वेवाग्रौकरणमिति ब्राह्मणानुज्ञानम् । तथेति च श्रतिवचनम् । तदाइ शौनकः —

" अनिश्चिदाउपं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नीकरणमिति पूर्ववत्तथाऽस्तिवति "। यमः—" हुत्वाऽग्नौ च ततः पश्चाद्विधिनाऽनेन मन्त्रवित् । स्वधेत्येवं हिनःशेषमादाय प्रसमीक्ष्य च "॥

होमावशिष्टं स्वधेत्यनेन मन्नेण प्रसमीक्ष्याऽऽलोक्याऽऽदाय पितृभ्यो दश्वा पिण्डार्थमवशेषयेत् ॥ २३५ ॥ २३६ ॥

> द्त्रवाऽत्रं प्रथिवी पात्रमिति पात्रांनुमन्त्रणम् ॥ क्रत्वेदं विष्णुरित्यने दिजाङ्गुष्ठं निवेशयेव् ॥२३७॥

हुतशेषादन्यद्भोजनार्थमुपक्रुप्तपन्नं विचित्रं तद्देवेभ्षेः पितृभ्यश्च दस्वा संकल्प पृथिवी ते पात्रिपिति पात्रानुमञ्जणं कृत्वा "इदं विष्णुर्वि चक्रभे " इति गायत्र्या मेथातिथिदृष्ट्या विष्णुदै(दे)वत्यया द्विजाङ्क्षष्ठं तस्मिन्नन्ने निवेशयेत् ।

शौनकः — " पाकं सर्वमृपानीय संवेद्य च पृथक्पृथक् । विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत् "॥

संवेद्य भोक्वणां संविदितं कृत्वेत्यर्थः ।

जशना—" हुनशेषं वितृम्यश्च दत्त्वाडलं परिवषयेत्। हिवद्यं मधुमांसानि पायसापृषमेव च "।।

शहः—" उष्णमन्नं द्विनातिम्यः श्रद्धया विनिवेदयेत्। अन्यत्र फलपुष्वेमयः पानकेम्यश्च पण्डितः "॥

फलाद्यनुष्णं देयमित्यर्थः ।

धर्मः—" परिवेषणभिष्टं स्याद्धार्यया वितृतृप्तये । फल्स्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेषणे "॥

हुतशेषं प्रदाय स्वयं च परिवेषणं कार्यामिति विहितम् । शौनकस्तु परि-वेपणोत्तरकालं हुतशेषप्रदानमाइ⊸−" अन्नमन्ने सृष्टं दत्तं समृध्नुकम् '' इति ।

हुतावशिष्टमत्रं भाजने पूर्वे दत्ते भोजनार्थेऽत्रे दत्तं समृधुकॅमृद्धिकरं भवतीत्यर्थः ।

मनुः---" पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमत्रस्य वार्धितम् । विप्रान्तिके पितृन्ध्यायञ्शनकैरुपनिक्षिपेत् "॥

९ इ. °त्राभिम° । २ ख. °भ्यः पात्रादिना च द' । ग. °भ्यः पात्रादिभिश्व । ३ च. पित्रादि-भ्य®। ४ ख. 'कमृद्धि तम्°।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

तत्रश्च विषयोजनपदेशात्मदेशान्तरेऽत्रस्य विधितं इस्ताभ्यामुपसंगृह्य विषय-संनिधौ पित्रादीन्ध्यायञ्शनकैः स्थापयेत्स्वयमेव । एकैकस्य भोकुर्भोजनार्थमु-पकल्पितो भागोऽत्रस्य विधितम् ।

तथाः—" उभयोहिस्तयोर्मुक्तं यदत्रमुपनीयते ।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥
गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दिष घृतं मधु ।
विन्यसेत्प्रयतः सम्यग्भूमावेव समाहितः " ॥

गुणा व्यञ्जनादिकानि तानि च सूपशाकादिशब्दैनिर्दिष्टानि तानि च भूमि-रियतेषु भाजनेषु देयानि । नामर्या(त्रा)दिस्थितेषु ।

वृद्धशातातपः—" आयसेन तु पात्रेण यदत्रमुपनीयते । भोक्ता विष्ठासमं भुद्धे दाता तु नरकं व्रजेत् " ॥

> तथा—" हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा छवणव्यञ्जनादयः। दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता मुझीत किल्बिषम् ॥ सौवर्णराजताम्यां वा खड्गेनौदुम्बरेण वा । दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः "॥

औदुम्बरं ताम्रमयम्।

यमः—" माक्षिकं फौणितं शाकं गोरसं छवणं तथा। हस्तदत्तानि भुक्तवा तु कृच्छूं सांतपनं चरेत्"॥

विष्णु:-- " न प्रत्यक्षं छवणं दद्यात् "॥

वायुपुराणे—" सैन्धवं छवणं चैव तथा मानससंभवम् । पवित्रे परभे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः " ॥

हारीतः — "पङ्गचां वै चोपविष्टेम्यः समं गन्धादि भोजनम् । न पङ्गचां विषमं दद्यात्र याचेत्र च दापयेत् ॥ याचको दापको दाता सर्वे निरयगामिनः(णः) "।

काष्णीजिनिः—" अपसन्येन कर्तन्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः । अन्नदानाहते सर्वमेवं मातामहेष्त्रिषि ॥ अपसन्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेम्यः प्रयच्छिति । विष्ठामश्रन्ति पितरस्ते च सर्वे द्विनातयः ॥ यत्तु श्राद्धं कियादुष्टमज्ञानपरिवेषितम् । तस्मिन्मुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्ं चान्द्रायणमथापि वा " ॥

[🤋] क. नासपोदि'। घ. नासन्स्यादि"। च. नासंन्यादि°। २ ख. फालितं। ३ क. पितृक्त°।

अपसच्यमत्र प्राचीनावीतम्।

यमः—" यावद्धविष्यं भवति यावत्सृष्टं प्रदीयते । तावदश्चन्ति पितरो यावन्नाऽऽह ददाम्यहम् ॥ यर्तिकचित्पच्यते गेहे पक्ष्यं वा मोज्यमेव वा ॥ न मोक्तव्यं पितृणां स्यादनिवेद्य कथंचन "॥

पुराणात्—" नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशम् । नाऽऽयसे नाऽऽयसेनैव श्राद्धे तु परिवेषयेत् " ॥

आयसे भाजन आयसेन दर्वादिना न दद्यादित्यर्थः।
" तस्मादन्तारतं देयं पर्णेनाथ तृणेन च "।

पैठीनसि:—" पृथिवी ते पात्रं द्यौरिषधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोिम स्वधा। इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यनेनाक्कुष्ठमके चोदके चावधार्य व्याद्वतिपूर्वी गायत्री जप्त्वा वाग्यतः स्वदतेति ब्रूयात् "।

यमः—" अङ्गुष्ठमात्रो भगवान्विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राक्षसानां वधार्थाय को मेडच प्रहरिष्यति ॥
तस्माच्छाद्धेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतम् ।
निरङ्गुष्ठं च यच्छ्राद्धं बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥
बहिर्जानु च यद्धक्तं सर्वमेवाऽऽभुरं मवेत् ।
विष्णो हन्यं च कन्यं च व्याद्रक्षेति च क्रमात् ॥
वारिष्वप्रप्रदत्तेषु तमङ्गुष्ठं निवेशयेत् "।

कात्यायनः—" वैष्णव्या वा यजुषा वाऽङ्कष्ठमन्नेऽवैगाह्यापहता इति तिला-नप्रकीर्योष्णं स्विष्टमन्नं दद्यात् ।

इदं विष्णुर्वि चक्रम इति वैष्णवी, विष्णो इव्यमिति यजुः । दद्याद्देवेभ्यः पितृभ्यश्रेति शेषः ।

विष्णुः—" नमो विश्वेम्यो देवेम्य इत्यन्नमादौ प्राष्णुखयोनिवेदयेत्। पित्रे पितामहाय च नामगोत्राम्यामुद्रक्षुखेषु "।

उक्तवाक्येभ्यः पूर्वमङ्गुष्ठानिवेशनं पश्चादक्रसंकरण इति क्रमः प्रतीयते। अत्र प्राच्छुखयोरुद्द्धुखेष्विति सप्तम्या ब्राह्मणानामाहवनीयार्थत्वं प्रतिपद्यते। विश्वेभ्यो देवेभ्यः पित्र इत्यादिकया चतुर्ध्या विश्वेषां देवानां पित्रादेश्च देव-तात्वं तेन यदापस्तम्वेन—" अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच " इत्यादिना श्राद्धमुक्तं तदेतिश्चवेदनादिशब्देनोच्यते।

(आद्रप्रकरणम् ९)

ब्रह्मपुराणे—" ततो मधुषूताक्तं तु सोष्णमनं तिल्लान्वतम् । गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥ एतद्वोऽन्निमितीत्युक्त्वा विश्वान्देवांश्च संयजेत्"।

अस्यार्थः—वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनार्थ मधुष्टताभ्यामभ्यक्तेनास्रेन पूर्ण-पात्रं सतिलोदकेन इस्ताग्रेण गृहीत्वोमित्येतद्वो विश्वे देवा अमुकनामानोऽष्ठः मिति निवेदयेदिति ।

" पितृम्यस्य ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।

अमुकामुकगोन्नैतत्तुम्यमनं स्वधा नमः ॥

अध दत्त्वा समग्रं तु कुछान्तं भोननं क्रमात् ।

विश्वेम्यश्राथ देवेम्यः कुर्याच्च प्रतिपादनम् ॥

द्विजान्नुष्ठं गृहीत्वा तु पठनमन्त्रं च वाग्यतः ।

पृथ्वी ते पान्नमित्यन्नममृतं चिन्तेयेत्पठन् ॥

विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयन् ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाऽङ्गुष्ठमादरात् ॥

अमुकामुकगोन्नैतत्तुम्यमन्तं स्वधा नमः ।

तिल्युक्तं च पानीयं सकुरां तेपु चाग्रतः ॥

विकिरंत्पितृभृत्येम्यो जपन्नपहता इति ।

तेम्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति " ॥

अस्माद्वाक्यादङ्क्षुष्ठिनिवेशनं पश्चात्पूर्वमञ्चसंकल्प इति गम्पते । तसशाङ्कुष्ठ-निवेशनात्रसंकल्पयोः पौर्वापर्ये विकल्पः ।

अति:-- " असंकिरितमन्नाद्यं पाणिम्यां यदुपस्पृशेत् । अभोज्यं तद्भवेद्दत्तं वितृणां नोपतिष्ठति " ॥

देवादिभ्योऽन्नमदानं संकल्पः।

" अपोशानकरे विषे संकर्ष यः समाचरेत् । तदत्रममुरैर्भुक्तं पितृणां नोपतिष्ठति ॥ हस्तेन सक्तमत्राद्यमिदमत्रमुदीरैयेत् । स्वधेति च ततः कुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्तनम् ॥ गोत्रसंबन्धनामानि इदमत्रमिति स्वधा। पितृकंमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् "॥

स्वसत्ताविनिवर्तनाय न ममेति मानसः संकल्पः कार्यः । ततश्चामुकगोष्ठ पितरमुकैतत्ते अत्रं स्वधा नम इत्युचार्य न ममेति मनसा संकल्पयेत् । एवं पितामहादावि । यदा तु वहूनां पित्रादीनामेकैक एव ब्राह्मणो भोज्यते तदा यावन्तः पितरस्तावतो अत्रभागान्बुद्धणा कृत्वेकैकं भागं पित्रादिभ्यः संकल्पयेत् ।

तथा—" दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते भूमी यो निक्षिपेद्विम्। तदत्रं विफलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः "॥

भरद्वाजः — " वितूणामन्नमादाय बर्छि यस्तु प्रयच्छति । स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकुद्भवेत् " ॥ २३७ ॥

सन्याहृतिकां गायत्रीं मधु वोता इति ज्ञ्चम् ॥ जप्तवा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाज्यताः॥२३८॥

तिस्रभिव्योद्देतिभिः सिंहतां गायत्रीं मधुवाता इति च त्र्यृचं राहुगणगौत-मदृष्टं गायत्रं वैश्वदेवं जिपत्वा यथासुखं जुषध्विमिति विद्यान्यति वाच्यम् । ते च विद्या वाचंयमा भुझीरन् ।

भचेताः — " अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदय ।

मधु वात (ता) इति व्यूचं मध्वत्येति क्रिकं तथा " ॥

मध्विति त्रिरुचारयेदित्यर्थः।

लघुयमः —" अत्रं मधुमयं कृत्वा मधु वातेति मात्रितम् । अँग्निहीनं कियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् ॥ सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् " ॥

मधुमयं मचुरमधुकमित्यर्थः । अच्छिद्रभाषणं च मागेवापेशानदानात्कार्यं न पश्चात् । तदाह प्रचेताः—

> " अपोशानकराम्राणामच्छिद्रस्य च भाषणात् । निराशाः पितरो यान्ति देषैः सह न संशयः "॥

व्यासः-" जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः । कृतमौनाः समश्रीयुर्वोशानादनन्तरम् "॥

१ घ. छ. म. कममुद्। । २ क. ख. घ. च. वात इं। ३ क. वं पठित्वैत । ४ क. च. अनही ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

शक्काति विता - " नाम्रासनस्थः पूर्वमश्रीयात्राभ्यधिकं दचात्र प्रतिगृह्णीयात् " । चौधायनः — " जुधित प्रथमं त्र्याद्धकान्ते व्राह्मणेषु च । मन्त्रकमीविषयीसादि छदं जायतामिति " ॥

वह्टचगृह्मपरिशिष्टम्—" यच पाणितले दत्तं यचान्नमुपकिष्पतम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथम्भावो न विद्यते "॥

पाणितले दत्तिवित्यग्नौकरणाञ्चित्यर्थः । तश्चात्रं संकल्पात्पूर्वे पृथवस्थाप्यं ततो भोजनार्थेनाञ्चेन मिश्रणीयम् ।

मनुः—" न च द्विजातयो ब्र्युरीत्रा पृष्टान्हविर्गुणान् । यावदूष्मा भवत्यक्षे यावदक्षन्ति वाग्यताः ॥ तावदक्षन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः " ।

मचेताः—" पीत्वाऽपोशानमश्रीयात्वात्रे दत्तमगर्हितम् । सर्वेन्द्रियाणां चापरुयं पादपाण्योस्तथैव च ॥ दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेच्चातिभोजनम् "।

पानादिकं इस्तेन न पिवेत्।

श्वाहितितौ-" ब्राह्मणा अत्रं गुणदे। पैनिभित्रदेयुः । नानृतं ब्र्युः । अन्योन्यं न प्रश्तिति न ब्र्युः । अन्यत्र हस्त-संज्ञाया यावद्गी यावत्प्रशस्तं यावत्सोप्म तावदश्वनित पितरो ह्यन्यत्र फलमूलपानकेम्यः "।

फलादीनां सोष्मता न कार्येत्यर्थः।

यमः—" यश्च पाणितले मुङ्ग यश्च वायुं समृतमृजेत् । न तस्य पितरोऽश्वन्ति यश्चैवाग्रे प्रशंसति "॥

चराहपुराणे-" याचते यदि दातारं बाह्यणो ज्ञानवर्जितः । वितरस्तस्य तुष्यन्ति दातुर्भोक्तर्न संशयः "॥

हारीतः—" उद्भव्य पाणि विह्मन्मकोधो विस्मयान्वितः । श्राद्धकान्ने तु यहुङ्क न तत्त्रीणाति वै पितृन् "॥

धृद्धशातातपः-'' आसने पादमारोप्य यहुङ्के च द्विजोत्तमः । हन्ति दैवं च पित्र्यं च तदन्नं च प्रजाः पशृन् '' ॥

देवलः—" योऽप्रसन्नमना भुक्के सोपानस्कोऽपि वा पुनः । प्रलापशीलः ऋद्धो वा स विप्रः पितृद्पकः "॥

यमः-- " यस्तु भुक्तवा पुनर्भुङ्के यश्च तैलाभिघारितम् । र जस्वलाभिर्यदृष्टं तद्वै रक्षांसि गच्छति " ॥

रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं वहुवचनम्।

" निरोंकारेण यद्भक्तं परिविष्टं समन्युना । दुरात्मना च यदुक्तं तद्वै रक्षांति गच्छति "॥

निरोंकारेणेत्योंकारादिकं भोजनमञ्जमन्तरेणेत्यर्थः।

- " विधिहीनमेसृष्टानं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । अश्रद्धया हुतं दत्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ नियुक्तश्रैव यः श्राद्धे यर्तिचित्परिवर्नयेत् । वितरस्तस्य तं मासं नैराइयं प्रतिवेदिरे "॥
- वसिष्ठः " उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ! तदन्तरं प्रतीक्षन्ते ह्यमुरा दुष्टचेतसः ॥ तस्मादशृन्यं हस्तेन कुर्यादलमुपागतम् । भाजनं वा समालम्य तिष्ठेदृच्छोपणाद्विजः " ॥
  - तथा—" नियुक्तस्तु तथा श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्स्रजेत्। यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति "॥
- वराष्ट्रपुराणे-- " उद्धरेद्यदि पात्रं तु बाह्मणो ज्ञानदुर्वछः । हरन्ति राक्षसास्तस्य भुद्धानोऽत्रं वसुंघरे " ॥
  - शातातपः " अर्धमुक्ते" तु यो विप्रस्तिस्मिन्पात्रे जलं पिनेत्। यदुक्तं तितपृत्णां तु शेषं विद्यादथाऽऽसुरम् ॥ हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः विनेद्भक्तवा द्विनः सदा। तदन्नमसृरैर्भुक्तं निराज्ञाः पितरो गताः " ॥
    - मनुः—" श्राद्धं भुक्तवः य उच्छिष्टं वृष्ठाय प्रयच्छति । स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाविशराः "।
  - शातातपः—" भग्नपृष्ठस्तु यो भुङ्के बहिर्जानुस्तथैव च। इसते वक्ति चानस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥ न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽत्रं कदाचन । न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् " ॥

१ ख. 'कं मन्त्र'। २ ख °मस्पृष्टा । ग. °ममृष्टा । ३ क.च. भुक्रतोऽपि व । छ.ञ. भुक्त-क्षाऽप्रं। ४ ख 'क्षेन यो ।

आचाराध्यायः] याज्ञवस्वयस्मृतिः।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

बोधायनः "पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः। नैवासी भोज्यते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः"॥

ब्रह्माण्डपुराणे—" शूद्राय चानुवेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दावयेत् । यो दद्याद्रागसंमोहान तद्गच्छिति वै वितृन् ॥ तस्मान देयमुच्छिष्टमन्नाचं श्राद्धकर्माणे । अन्यत्र दिष्टिसिपिम्या शिष्याय च सुताय च ॥ हर्षयेद्वाद्याणांस्तुष्टो भोनयेच्चाशनं शनैः । अन्नाद्यनासकृच्चेनान्गुणैश्च परिचोदयेत्" ॥

परिचोदयेत्प्रवर्तयेत्।

निगमः—" अवेक्षितं न यो दद्याच्छाद्धार्य परिकरिपतम् । अवः क्रच्छामु घोरामु तिर्यग्योनिषु जायते ॥ मांसापूपफलेक्ष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् । प्राप्तशेषं न पात्रे स्यात्पीतशेषं तु नो पिनेत् " ॥

भातिः—" हुंकारेणापि यो झ्याद्धस्ताद्वाऽय गुणान्वदेत् ।
भूतलाक्षाद्धरेत्पात्रं मुश्चेद्धस्तेन वा पिकत् ॥
प्रौदपादो बहिष्कक्षो बहिर्मानुकरोऽथ वा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्वाति मुखरान्देन वा पुनः ॥
पीत्वाऽवशिष्टतोयादि पुनरुद्धत्य वा पिनेत् ।
खादितार्षं पुनः खादेन्भोदकादि फलादि वा ॥
मुखेन वा घभेदलं निष्ठीवेद्धाननेऽपि वा ।
दृत्थमश्वन्द्विनः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यघोगतिम् ॥
घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखन्युनम् ।
यमस्तदश्चि प्राह तुन्यं गोमांसभक्षणैः " ॥

शातातपः——" अत्युष्णं सितछं सर्वमिनवारितमद्वतम् । अलोलुपो जितकोधो मुझीतानं मितं हितम् " ॥

काष्णितिनः-" कुर्यादथापरिश्रान्तो दम्माहंकारवर्नितः । कोधं मोहं तथा छोमं वर्जयेच्छाद्धकर्मणि " ॥

कुर्याञ्जोजनामित्यन्वयः।

मनुः — " ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽषि भोजनार्थमुपागतम् । ब्राह्मणैरम्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् " ॥

यमः—" भिक्षको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुँपागतः। उपविष्टेषु तु प्राप्तः कामं तमैपि भोजवेत् " ॥ २३८ ॥

अन्निमष्टं हिवष्यं च द्द्याद्कोधनोऽत्वरः॥

अत्रं पायसादि ब्राह्मणानामभीष्टं तच इविभीगाई क्रोधत्वरारहितो दद्यात्।

श्रः—" अग्नै। करणशेषेण यदत्रमभिवारयेत् । तस्मिस्तु प्राशिते दद्याद्यद्गन्यतप्रकृतं भवेत् " ॥

शक्कि खितौ-" ततस्ति है माँ सैः शाकैः सूषैः कुसरपायसापूषै ही जै भंकैः पानै भे-धुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूति मे छतो ऽतं दद्यादनसूयः ''।

यमः—" तता विष(श) देमानीय भोजयेत्प्रयतो द्विजान् । अत्रं सूपं घृतं शाकं मांसं दिधि पयो मधु ॥ सर्वमेतत्समानीय प्रणयेत यथामुखम् । यद्यद्रोचेत विप्रेम्यस्तत्तद्द्यादमत्सरी "॥

नारायणः—" यद्धव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्पुखावहम् । द्विजातिम्यः सवर्णाया नार्या हस्तेन दीयते ॥ हृद्यं यदत्रमुष्णं यत्तदुष्णमिह शस्यते "।

मनुः—" हिवर्थिचररात्राय यचाऽऽनन्त्याय करूपते। वितृभ्यो विधिवहत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥ तिल्ठैत्रीहियवैभीपैरिद्धिम्लफलेन वा। दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् "॥

विष्णुः—" तिलैकीहियवैमिषिरिद्धिमूलफलैः शाकैः प्रियङ्गनीवारैगीधूमैश्र मासं प्रीयन्ते । एकादशौरश्रेणाजेन संवत्सरं तु पयसा तिद्विकारैकी "।

मनुः—" मुन्यन्नानि पयः सोमं मांसं यचानुपम्कृतम् । अक्षारलवणं चैत प्रकृत्या हितरुच्यते " ॥

अनुपस्कृतं कार्यान्तरार्थत्वेनापकम्।

(श्राद्धप्रकरणम् %)

बृहरपति:--" संस्कृतं व्यञ्जनाढ्यं च पयोमधुवृतान्वितम् । श्रद्धयादीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते "॥

आपस्तम्बः—" नैयमिकं तु यच्छाद्धं स्नेहवदेव दद्यात् । सर्विर्माः-समिति प्रथमकरुपामावे तैलं शाकमिति " ।

कारणाजिनिः—" यदिष्टं जीवतश्चाऽऽसीद्यात्तत्तस्य यत्नतः " ॥ यमः—" क्रैच्छ्ं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः । तस्माद्विद्वान्नेव दयान्नापि याचेन्न दापयेत् " ॥

हुद्धशातातपस्त्वन्यथाऽऽह्—" अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् । न याचते द्विजो मूँढः स भवेत्पितृघातकः ॥ अपेक्षितं यो न दचाच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम् । कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत्" इति॥

तञ्च श्राद्धार्थमुपकल्पितं याचितव्यं दातव्यं च । अनुपकल्पितं तु न याच्यं नापि देयमिति व्यवस्था ॥

आ तृप्तेस्त प्रित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा॥ २३९॥ अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवार्नुमान्य च ॥ तदनं प्रिक्रेब्र्मो दद्याचापः सक्त्रसकृत् ॥ २४०॥

ब्राह्मणतृप्तिं यावत्पवित्राणि सूक्तानि यज्ंपि सामानि च जिपित्वा यद्य-दन्नं वित्रैरुपभुक्तं ततस्तत एकदेशं कचित्पात्रे कृत्वोपादाय पूर्वे जपं जिपित्वा तृप्ताः स्थेति विप्रानामन्त्रय तैश्च तृप्ताः स्म इति प्रत्युक्तः शेपमनं यथा नेतुं मन्यन्ते तथोक्तवा तत्पात्रस्थमन्नं भूमौ प्रकिरेत् । ततो विषेभ्यः सक्तत्सकृद्यो द्यात् । व्याहृतयः सावित्री "मधु वाता ऋतायते " इति च्युचश्च पूर्वजेपः स यज्ञोपवीतिना कार्यः । यदाह जमद्शिः—

" अपसब्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।

सूक्तं स्तोत्रं जपं मुक्तवा विश्राणां च विसर्जनम् '' इति ॥

कात्यायनः—" अश्रतमु जपेद्याहृतिपूर्वा गायत्री सप्रणवां सकृत्रिर्वा रक्षोन्नीः

पितृमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि ''।

९ क. च. प्रशस्यते । २ ख. घ. 'थमः कल्पोऽभा'। ३ ख. ग घ. कृच्छुद्वा । ४ च. मूकः। ५ ग. शेषान्नमनु । ६ क. घ च. 'नुमन्य । ७ ग. घ. 'द्रमावपो द्यासकृत्य'। ८ ख. च. 'वे पूर्व ज'। ९ क. ख. ग. 'जपो भुझानेषु यो जपः स ।

कुणुष्व पाज [ऋ० अ० ३ अ० ४ व० २३] इत्याद्या रक्षोघ्नाः । पितृपन्ना उदीरतापवर [ऋ० अ० ७ अ० ६ व० १७] इत्यादयः।

भौधायनः—" रक्षोद्मानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च । मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयाञ्शनैः " ॥

मनुः — " स्वाध्यायं श्रावयेतिपत्रये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि ऋखिलानि च ॥
ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।
इन्द्रेशसोर्मयुक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ॥
ब्रह्मथन्तरं तद्वज्ज्येष्ठसाम च रौरवम् ।
तथैव शान्तिकाध्यायं मधुबाद्याणमेव च ॥
मण्डलबाद्यणं तद्वत्प्रीतिकौरि च यत्पुनः ।
विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुद्रीरयेत् " ॥

विष्णुपुराणे — '' रक्षोझमन्त्रपठनं भूमेरौं स्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्येयाश्च पितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥

पिता पितामहश्चेव तथैव प्रपितामहः ।

मम तृप्ति प्रयान्त्वग्न्यां विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहश्चेव तथैव प्रपितामहः ।

मम तृप्ति प्रयान्त्विझहोमाण्यायितमूर्तयः ॥

पिता पितामहश्चेव तथैव प्रपितामहः ।

तृप्ति प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ।

पिता पितामहश्चेव तथैव प्रपितामहः ॥

तृप्ति प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुद्वीरितम् ।

मातामहस्तृतिमुवैतु तस्य तथा विता तस्य विता च योऽन्यः । विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु तृतिं प्रणश्यन्तु च यातुषानाः ॥ यज्ञेश्वरो यज्ञसमस्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र । तत्संनिषानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ।

वायुपुराणे — " सप्तार्विषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभम् । स्वर्गापवर्गसोपानं पितृणां च विमुक्तये ॥

* इरिवंशादीनि ।

१क. °णान्यिखि । २क. च 'मसूका' । ३क. च. 'कानि च। ४क. घ. च. 'रापूर'। ५ स. 'शे दे । ६क. ग. घ. 'रो इब्यस'।

भाषाराष्यायः] याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

(भाद्रप्रकरणम् ९)

अमूर्तीनां समूर्तीनां पितृणां दीप्तते जसाम् । नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां योगचक्षुषाम् ॥ इन्द्रादीनां जैनेतारो दक्षमारीचयोस्तथा। सप्तर्वीणां तथाऽन्येषां तान्नमस्यामि कामदान् ॥ मन्वादीनां जैनेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा। तान्नमस्यामि सर्वान्वै ।पितूनप्सुषदस्तथा ॥ नक्षत्राणां प्रहाणां च वाय्यग्न्योश्च पितृनथ । द्यावापृथिव्योश्च सदा नमस्यामि कृताञ्चालेः ॥ देवधींणां जैनेतारः सर्वदेवनमस्कृताः । श्रीतरः सर्वभूतानां तान्नमस्य पितामहान् ॥ प्रनापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च। योगीश्वरेम्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्चिः॥ नमो गणेम्यः सप्तम्यस्तथा लोकेषु सप्तमु । स्वयंभुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुपे ॥ इत्येतदुक्तं सप्ताचित्रहार्षगणपूजितम् । पवित्रं परमं होतच्छ्रीमद्रशोविनाशनम् " इति ॥

शेषानुज्ञापने विशेषमाइ शौनकः-

" तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदशक्रमीमदन्तेति च संपन्नं एष्ट्रा यद्यदन्नमुपभुक्तं ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्भृत्य शोषं निवेदयेदभिमतेऽनुमते वा '' इति ।

अस्यार्थः — श्राद्धे भोक्षंस्तांस्तृष्तान्विदित्वा मधु वाता ऋतायत इति च्यां पार्क्षः प्रचमक्षत्रभीमदन्त इति चेकामृचं राह्णणगौतमदृष्टामिन्द्रदे(दे)वत्यां पार्क्षः जिपत्वा संपर्त्रमिति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा संपन्निमिति तैः मत्युक्ते यद्यदन्नं तैब्रीह्मणे- भुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकोदन्त्रादेकदेशं पिण्डार्थं पात्रान्तरे पिण्डपितृयद्वस्थाली- पाकेन सहोद्धृत्य ब्राह्मणाननुज्ञापयत्यविश्वष्टमन्नं कि क्रियतामिति । ततस्त- रिपन्नने ब्राह्मणेरभिभैते स्वीकृते विषयुहं मित तत्यापणीयम् । अथ क्षातिभिः सहोपभुज्यतामित्यनुमन्यन्ते तदा तथैव कुर्यादिति ।

१ क. 'नां च ने'। २ ग. जनीता'। ३ ख. मन्त्रादी'। ४ ग. च. जनीतारः। ५ ग. च. जनीता'। ६ क. घ. च. त्रातारः। ७ ख. योगेश्व'। ८ ख. 'त्रपक्किमि'। ९ ख. च. 'कादे'। ९० ख. 'मतै: स्वी'।

मनुः — " ततो भुक्तवतां तेषामत्रशेषं निवेदयेत् । यथा ब्र्युस्तथा कुर्यादनुज्ञातम्तु तैद्धिनैः " ॥

मार्कण्डेय:-- " प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना । तृप्ता भवन्तः संपन्नं भवतां कश्चिदेव तु " ॥

मनुः—" सार्वविशिकमन्नाद्यं संनीयाऽऽहाब्य वारिणा । समुतस्रजेद्धक्तवतामग्रतो विकिरनभुवि " ॥

संनयनमेकत्र पात्रे ग्रहणम् ।

" असंस्कृतप्रभीतानां त्यागिनां कुल्योषिताम् । उच्छिष्टं मागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यैः । उच्छोषणं भूमिगतमजिह्यस्याश्चरस्य च ॥ दासवर्गस्य तत्वित्रयं भागधेयं प्रचक्षते " ।

भागधेर्यं भागः । ततश्रानुपनीतप्रधीतांश्च स्वकुलोत्पन्नाञ्चन्तूंस्तथा कुलयोन् पित्पभृतीनापत्यां ज्यानां ये त्यागिनस्तांश्चोद्दिश्य विष्ठभोजनपात्रस्थमनं दर्भेषु च यो विकिरस्तद्वभयं पृथक्षृथक्त्याज्यिभित्यर्थः सिद्धो भवति। यश्च(च) भूमिगतं विष्ठोद्धितद्विष्ठाः तद्विष्ठाः यद्वाराया सृताय दासवर्गाय संकल्पनीयम् ।

विसिष्ठस्तु —" उच्छोषणं भूमिगतं विकिरं छेपमोदकम् । अनुवेतेषु विसृनेदप्रजानामनायुषाम् " इति ॥

मेतेषु पित्रादिषु येऽनुमेता अनुमृता ये च स्वकुलेऽमजसोऽल्पायुपश्च तानु-दिश्योच्छोपणादि दद्यात्।

तथा—" प्राक्संस्कारात्प्रमीतानां सप्रेप्याणामिति श्रुंतिः । भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छोषणे उभे "॥

पात्रगतमृच्छिष्टम् । भूमिगतमुच्छोषणम् । ततश्चासंस्कृतप्रमितेभ्यः सप्रेच्येभ्य इति चोदेशः कार्य इति सिद्धं भवति । वैश्वदेविकब्राह्मणविकिरे
गोभिलोक्तमञ्चः—

" असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।
तेषामत्रं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् " ॥
पित्र्यव्राह्मणसंविधिविकिरविषये बृहस्पतिः—
" उपस्पृष्टोदकानां तु ब्राह्मणानां तद्मनः ।
सोदकं विकिरेदलं मन्त्रमनमुदाहरेत् ॥

९ ग. भे करण । २ ख. च. किरंश्च। ६ घ. यः। तच्छो । ४ क. स्यागिनां। ५ फ. ख. अत्रं थे ।६ क. च. स्मृतिः। ७ ग. भेतदुरीरयेत्।छ, ज. मेतदुराहरन्। अा

(भाद्रप्रकरणम् ९)

अनिशिद्यथा ये जीवा येऽपि द्याः कुछे मम । भूमौ दत्तेन तृष्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् "॥

इति बृहस्पतिमते विकिर आचमनानन्तरम् । अन्यमते तु प्रागेषाऽऽचम-नात् । कात्यायनः पुनरेतं मन्नमाह—

" ये अग्निद्द्या ये अनिग्नद्द्या जीवा जाताः कुले म्म । भूमौ दत्तेन तृष्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् " इति ॥

मार्कण्डेयः—" अत्रं सतृणमम्युक्ष्य मामेक्षेष्ठिति मन्त्रतः । उद्मुखानां विश्राणां पुरनः सोदकं ततः ॥ अत्रं तु विकिरेद्धकत्या भृत्यभागस्तुं स स्मृतः "॥

अत्रात्नविकिरे मद्यः । न तु मोक्षणे । तृणमत्र दर्भाः। " दर्भेषु विकिरश्च यः " इति वचनात् ।

मरीचिः —" श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाऽऽचामेन्मतिभ्रमात् । पितरस्तस्य पण्मासान्भवत्युच्छिष्टभोजिनः ॥ २३९ ॥ २४० ॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ॥ उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद्धि पितृयज्ञवद् ॥२४१॥

मकृतं सर्वेषकारमत्रं स्तोकशः स्तोकशः क्वित्पात्र उपादायोखृत्य विण्द-पितृयद्वविधानेन चात्रमयान्पिण्डान्दद्यात् । सतिलं दक्षिणागुल इति पितृय-क्वाद्विशेषः । उच्छिष्टसंनिधौ नाशिसंनिधावित्यर्थः ।

आत्रेः —" वितृणामासनस्थानामप्रताञ्चण्वरत्निषु । उच्छिष्टसंनिधानं तन्नोच्छिष्टासनसंनिधौ " ॥

जातूकर्वरः—" व्याममात्रं समुद्धत्य विण्डांस्तत्र प्रदावयेत्। यत्रोपस्पृशानां वाडवि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः "॥

भास्करसमृतौ — " विप्राणीं बाहुमात्रेण विण्डदानं विधीयते " ॥

मनुः—" उपिछिते शुनी देशे स्थानं कुर्वात सैकतम् ।

मण्डलं चतुरश्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥

एकदर्भेण तन्मध्यमुक्तिखिश्रश्च तं त्यनेत् ।

तस्मिन्स्थाने तनो दर्भानेकमूलशिखान्बहून् ॥

दक्षिणात्रानुदक्यादान्सवाँस्तान्स्तृणुयात्समम् " ॥

[ी] सा. "मनीयान"। २ का. ख घ. च. छ. था. "ति । नृहस्पतिमते—मा"। ३ सा. घ. "ति यत्नतः। प सा. ग. "हा संस्टाः। ५ ख. "वर्षः । प्राप्तमः" । ६ ख. "वां बहु"। ६४

कात्यायन:-" तृप्ताञ्ज्ञात्वाऽत्रं प्रकीर्य सकुत्सकुदपो दत्त्वा पूर्ववद्गा-वत्रीं जप्तवा मधुमतीर्मधु मध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छिति। तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः देषमन्नमनुज्ञ।प्य सर्वमन्नमेकत उद्भृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रीन्पिडानवनिज्य दर्या-दाचान्ते। ध्वत्येके "।

ब्रह्माण्डपुराणे —" सब्योत्तराम्यां पाणिम्यां कुर्यादुछेखनं द्विजः । प्रवर्षणं ततः कुर्याच्छाद्धकर्मण्यतन्द्रितैः ॥ खण्डनं पेषणं चैव तथैवो छेखनं बुधः । सक्तदेव वितूणां स्याद्वानां च त्रिरुच्यते "॥

उल्लेखनं पिण्हिनिर्वपणप्रदेशे छेखाकरणम् ।

वायुपुराणात्—" सक्तदेवाऽऽस्तरेह्मीन्पिण्डार्थं दक्षिणामुखः । प्राग्दक्षिणात्रान्प्रयतो दद्यात्पिण्डाननन्तरम् " ॥

> तथा — " मधुसिंपिस्तिलयुतांस्रीनिपण्डानिर्वेषेट्त्रुधः । जानु कुत्वा तथा सब्यं भूमी वितृपरायणः " ॥

जातूकर्णः — "उपमूछं समास्तीर्य दर्भानु च्छिष्टसंनिधी । क्रत्वाऽवनेजनं दद्यात्री।न्पण्डांस्तु यथाविधि "॥

सुपन्तुः—" श्राद्धसेवनका छे तु पाणिनैकेन दीयते । तर्वणे तूभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः " इति ॥

बृहर्पतिः-'' सर्वस्मात्प्रकृदन्नात्पिण्डान्मधुतिलान्वितान् । पितृमातामहादीनां दद्याद्रह्मविधानतः " ॥

मरीचि:--" पात्राणां खडुपात्रेण पिण्डदानं विधीयते । राजतोदुम्बराम्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः "।

उदुम्बरं ताम्रमयम्।

पारस्कर:-- " अर्घदानेऽथ संकल्पे पिण्डदाने तथाऽक्षये। गोत्रसंबन्धनामानि यथावस्प्रतिपाद्येत "॥

मुर्गकृत्—" यदि नामानि न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीसद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निद्यात्। स्वधा पितृभ्योऽन्तारेर्सेपद्म्य इति द्वितीयम् । स्वधा पितृभयो दिविषद्भय इति तृतीयम् "।

९ च. ° यादनाचा । २ च. ° तः । कण्डे । ३ स. च. श्यर्चम् । यै । ४ क. घ. ° क्षमभ्य **इै**। स, ^०क्षपद्भ्य इै।

आचाराध्यायः]

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

(आद्वप्रकरणम् ६) विष्णुधर्मोत्तरे—" विण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः। काशेषु राजन्दूर्वामु पवित्रे ते परे स्मृते "॥

व्यासः—" ब्र्याच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्हे पिण्हे समाहितः । सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च " ॥

परीचि:—" आद्रीमळकमात्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे । एकोहिक्षे बिल्यमात्रं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ नवश्राद्धे स्थूळतरं तस्मादपि तु निर्वपेत् । तस्मादपि स्थूळतरमशौचे प्रतिवासरम् " ॥

मनुः—" न्युं प्य विण्डान्पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु विण्डेषु तं हस्तं निर्मृज्याह्नेपमागिनाम् "॥

लेपभागिन आह मत्स्यपुराणम्—

" छेपभाजश्चतुर्थाचाः पित्राचाः पिण्डमागिनः । विण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डचं साप्तपौरुषम् " ॥

विख्णुः-- " अत्र पितरो मादयध्विमिति दर्भमूछे करावघर्षणम् "।

च्याद्रः--" दर्भमूलेषु निर्मृज्याद्धस्तलेषं समाहितः । अद्भिः प्रक्षाच्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डं तु पूर्ववत् । कृत्वाऽवनेत्रनं कुर्यात्विण्डपात्रमधोमुखम् " ॥

मनुः —" आचम्योदकपरावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् । षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्योत्पितृनेव च मन्त्रवित् "॥

व्रमाण्डपुराणात्—"कृष्णाचैव तिलात्तेलं यत्नात्मुपरिरक्षितम् । विहेवपात्रेण दातव्यं पितृम्योऽम्यक्षनं बुधैः " ॥

तिलादिति जात्यभिमायमेकवचनम्।

सथा—" अपसन्यं पितृम्यस्तु दद्यादक्षनमुत्तमम् ।
नामान्युचार्थं सर्वेषां वस्त्रार्थं मूत्रमेव च ॥
सौमसूत्रं नवं दद्याद्दिशेत्कापीसकं तथा ।
पत्तोणं पट्टसूत्रं च कीशेयं च विसर्वयेत् " ॥

भौमगतसीप्रभवम् । पत्तोर्णभौतकौशेयम् । पदृमुत्रं मसिद्धम् । कौशेयं त्रस-रीसूत्रम् ।

१ सा. ग. °गैः । कुशे । २ ग. न्यस्य । ३ क. ग. च. ४०६यं सप्त । ४ च. भिल्यामलके नाव । ५ च. °त्रं पित्रपि । ६ ग. °त्पितृपा । ७ स. "ल्वमात्रे । ८ क. ग. विवर्ज । ९ घ. पं अमरी ।

श्राः -- " ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमय वा नवम् । दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्यहतेवस्त्रना " ॥

आश्वलायनः — ''वासो दद्याईशौमूर्णास्तुकां वा '' इति । ततश्च विहितप्राति-षिद्धत्वाहशाया विकल्पः ।

च्याघः — "गन्धपुष्पादि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत्। एतद्वः पितरो वासो दशा दद्यात्रथकपृथक् "॥

बृहस्पतिः — " धृपदीवैमिल्यगन्धेस्तथा वस्त्राञ्जनादिना । समभ्यच्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेत् " ॥

द्राह्मपुराणात्—" मधु चाऽऽउयं जलं चार्षं पुष्पं घूपं विलेपनम् । विले दद्याच विधिवतिपण्डोऽष्टाङ्गो मवेद्यथा " ॥

पुराणात्— "यरिकचित्पच्यते गेहे भक्ष्यं मोज्यमगहितम् । अनिवेद्य न मोक्तव्यं पिण्डमूले कथंचन "॥

विष्णुः—" विण्डानां विकिरं कृत्वाऽऽर्वपुष्पधूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-भोज्यं निवेदयेत् । उद्दपात्रं मधुवृतितेलैः संयुक्तं च " । मनुः—" अविजिधेच तान्पिण्डान्यथा न्युप्तान्समाहितः " ॥ २४१ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥

मातामहानामप्येवं पितृवित्पण्डदानं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणानाचामयेत्। विष्णुः--" उदङ्मुखेष्वाचमनं दस्या ततः प्राङ्मुखेषु दद्यात् "।

ततश्च सुयोक्षितिमिति श्राद्धदेशं योक्ष्य दर्भपाणिः सर्वे कुर्यात् । नारायणः—" अचारुथित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । तदन्नममुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः " ॥

खुइस्पतिः—" भाजनेषु तु तिष्ठत्सु स्वास्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । श्रानिराशाः पितरस्तेषां शप्तवा यान्ति यथागतम् "॥

जात्कण्यः—" पात्राणि चालयेच्छाद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥ न स्त्रीभिने च बालेन न सजात्या कदाचन ''॥

स्वस्तिवाँच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ १४२ ॥ दत्त्वा त दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेव ॥

^{*} एतदर्थस्थान एतदर्थम्-"तदन्नमसुरेर्भुकं ।निराशै: पितृभिर्गतै:" इति ग. घ. पुस्तकयोः ।

१ क. °तसृत्रजाम् । भा° । २ ग. 'इशां पूर्णा । ३ ख. च । ४ ख. ग. च. 'किरणं कु° । ५ ख. ग. घ. छ. ब. °वाच्यत^{*} ।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम्॥२४३॥ ब्रुयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चत्ततो जलम् ॥

ततो विमाचमनादूर्ध्व स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तिवि विमान्वाचयेदित्यर्थः । तैश्व स्वस्तीत्युक्तेऽक्षय्योदकं कुर्यात् । षष्ठचन्तगोत्रसं-षन्धनामानन्तरमक्षय्यमस्त्वित्युक्त्वा विमहस्तेषु जलं निषिश्चेदित्यर्थः । ततो यथात्रक्ति दक्षिणां दक्ता स्वधाकारं कारयेत्स्वधां वाचयिष्य इति विमान-नुक्कापयेदित्यर्थः । तैश्व वाच्यतामित्यनुक्कातः मक्कतेभ्यः वित्रादिभ्यः स्वधो-ष्यतामिति विमानुक्कापने कृतेऽस्तु स्वधेति तैषक्ते भूमी जलं सिश्चेत् ।

शातातपः—" अभिन्नेतार्थाति द्यार्था मधा विष्णोस्त्रीण पदानि च ॥
एवभेषां प्रणाभेन दीर्घवार्युरवासुयात् ।
अवां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्स प्रतिष्ठितम् ॥
झाह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आयो भवन्तु नैः ।
छक्ष्मीर्वसिति पृष्पेपु हक्ष्मीर्वसित पुष्करे ॥
हक्ष्मीर्वसित्तवा सोमे सीमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥
अक्षैतं चास्तु भे पुण्यं शान्तिः पृष्टिर्धृतिस्तु मे ॥
यद्यच्छ्रेयस्करं होके तत्तदस्तु सदा मम ।
दक्षिणायां तु सर्वत्र बहु देयं तथाऽस्तु नः ॥
एवमस्तिवति तैर्वाच्यं मुर्धा अष्टां तु तेन तत् " ।

विश्वानिष्य द्यात्पृष्याणि सयवानि च । यवोऽसीति पठनमञ्जं श्रद्धानिकसमन्दितः ॥ द्यात्तथाऽश्रयमञ्जं तिलाज्यमधुसंयुनम् । सपवित्रान्कुशान्भूमावास्तीर्य सतिलांस्तथा "॥

इसाण्डपुराणात् - " सौवर्णरीव्यपात्राणि मनोज्ञानि शुमानि च । हस्त्यश्चरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥ उपानत्पादुकाछत्रचामँराण्यिननानि च । यज्ञेषु दक्षिणा पुण्या सेति संचिन्तयेत्सदा " ॥

या यज्ञदक्षिणा सैवेयमिति बुद्धिः कार्येत्यर्थः।

९ फ. च. °युक्ष विन्दति । अ° । २ ग ँनः । अव्ह्रोव लक्ष्मीर्वस्ति लक्ष्मीर्वसति पुँ । १ सा. "क्षय्यं चा" । ४ का. च. "मरन्यजना"।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

" दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्वित्रेषु दक्षिणाम् "।

सथा—" छोके श्रेष्ठतमं सर्वं मनस्थापि यत्प्रियम् । सर्वं पितृणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥ अनन्तमक्षय्यं स्वर्यं राजतं दानमुच्यते । पितृणां तेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत " ॥

मार्कण्डेयः—" अपि स्यारस कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः । प्रमूयमानां यो धेनुं दद्याद्वाद्याष्ट्राष्ट्रणपुंगवे ॥ अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं दद्यात्कृष्णानिनं च यः । सुवर्णशृङ्गं सखुरं विधिना मानवोत्तमः " ॥

पारस्करः — " एकपङ्कत्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि । मक्ष्यं मोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः " ॥

पात्रानुसारत इत्यर्थः।

वृद्धगौतमः — " दक्षिणां पितृदेवेम्यो दचात्पूर्वं ततो द्वयोः "।

पितरो देवा येषां ते पितृदेवाः पितृदेवत्याः श्राद्धभोक्तार इत्यर्थः । तेभ्यः पूर्व दक्षिणां दद्यात्ततो द्वयोर्वश्वदेविकविषयोरित्यर्थः । द्वयोरिति चतु- ध्यर्थे सप्तभी । ततश्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देया न पित्रादिभ्यः । तथा च देवलः—

" आचान्तेम्यो द्विजेम्यश्च प्रयच्छेद्रथ दक्षिणाम् । हिरण्यरत्नभागानामन्येषां च स्वदाक्तितः " ॥

एवं च सित दक्षिणाशब्दसामञ्जस्यं भवति । यच वाक्यं " वितृम्यो दक्षिणा देया " इति तत्पितृदेवत्यब्राह्मणसंवन्धपरम् । अन्यथा ब्राह्मणानां दक्षिणास्वाम्यं न स्यात् ।

जमद्भिः—" सर्वं कमीपसञ्येन दक्षिणादानवर्जनम् "। अपसञ्यं तत्रापि भगवान्मतस्यो मेने।

कात्यायनः—" स्वधावाचनीयानसपिवत्रान्कुशानास्तीर्थ स्वधां वाचियव्य इति पृच्छिति वाच्यतामित्युक्ते पितृम्यः पितामहेम्यः प्रिताम- हेम्यः स्वधोच्यतामित्यनुज्ञापितैर्वित्रेरस्तु स्वधेत्युच्यमान ऊर्ने वहन्तीरित्यपो निविश्चेत्सपिवत्रेषु कुशेषु ॥२४२॥२४३॥

विश्वे देवाश्च प्रीयन्तां विषेश्चोक्त इदं जपेव ॥२४४॥

(आद्वप्रकरणम् ५)

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमद्धहु देयं च नोऽस्त्वित ॥२४५॥

विश्वे देवाः भीयन्तामिति कर्जा विभैश्वोक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तामिति श्लोकं जपेत्।

पुराणात्—" सन्यविहन्यतीर्थेन यवोदकमधो ददत्।

विश्वे देवाश्व यज्ञेऽस्मिन्प्रीयन्तामित्युदाहरेत् "॥

मत्रयपुराणे—" ततः स्वधावाचनकं विश्वे(श्व)देवेषु चोदकम् ।
दत्त्वाऽऽशिषोऽपि गृह्णीयाद्विजेम्यः प्रारूमुखो बुधः ॥
अघोराः पितरः सन्तु सन्तिवत्युक्ते पुनर्द्विजैः ।
गोत्रं तथा वर्धतां नस्तयेत्युक्तश्च तैः पुनः ॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संतितरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमह्रह देयं च नोऽस्त्वित ॥ एताः सत्याशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्र तैः पुनः "॥

अत्र षौधायनेन " दातारी नोऽभिवर्धन्ताम् " इति श्लोकानन्तरम् — " अत्रं च नो बहु भवेदतिथीश्च ल्रोमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन "

इति मन्न आम्नातः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

इरयुक्तवा तु प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्व विसर्जनम् ॥ २४६.॥

इति पूर्वोक्तं पञ्चमुक्तवा ब्राह्मणानां त्रिया वाचश्रोक्तवा तांश्र नपस्कृत्य मीतः सन् " वाजेवाजे " इत्यनया त्रिष्टुभा वसिष्ठदृष्टया विषदेवत्यया विसर्जयेत् । अत्र पितृविसर्जनं पूर्वम् । अत्र मत्स्यपुराणम्—

" ततस्तानप्रतः स्थित्वा प्रतिगृद्योदपात्रकम् । वाजेवान इति जपन्कुशाग्रेण विसर्जयेत् " ॥

विमविसर्जनं चोपवीतिना कार्यम्।

" उर्वेवीयों स्वधिति विसृत्रेदस्तु स्वधिति विसृत्रेत् । अस्तु स्वयिति वा " । इति शौनकवचनात् । प्रतिब्राह्मणं पन्नाद्यक्तिः । कुशाग्रस्पर्शस्यविसर्गस्य सर्वविप्रविषयस्य युगपत्कर्तुपशक्यत्वात् । बृहर्पितिः — "अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादामिवन्दनात् । अद्य मे वंशाजाः सर्वे गतास्तेऽनुप्रहाद्दिवम् ॥ अत्र शाकादिदानेन क्रेशितौ ये मयेद्दशाः । तत्क्रेशजौतं चित्तेन विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ " ॥ २४६ ॥

यस्मिरते संस्रवाः पूर्वमर्थिपात्रे निवेशिताः॥ पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विपान्विसर्जयेव ॥ २४७॥

यस्मित्रहर्यपात्रेऽहर्यसंस्नावाः पूर्वे स्थापितास्तत्पात्रं पूर्वमुत्तानं कार्ये सतः प्रामुक्तं विप्रविसर्जनं कार्यम् । येषां गृहे पितृपात्रमुत्तानमेव पात्रान्तरेण पिहितं स्थापनीयमेवेति विहितं तन्मतमाश्रित्य दक्षिणादानानन्तरमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

" ततः संस्नावपात्रेम्यो जलमादाय चार्पितम् । ऊर्जं वहन्तीश्च जपन्पिण्डांश्चाप्यवसिञ्चति " ॥ २४७ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ॥ ब्रह्मचारी अवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४८ ॥

तान्विपान्पदक्षिणीकृत्य गच्छतोऽनुगम्य पितृसेवितं श्राद्धाविशष्टमेवाशं भुञ्जीत । श्राद्धकर्ता भोक्तारश्च तां रात्रिं ब्रह्मचारिणो भवेयुः।

मत्स्यपुराणात् — " बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात्पदान्यष्टावनुत्रजेत् । बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभायीसमन्वितः ॥ निवृत्य प्रणिपत्याय पर्युक्ष्याप्तिं स मन्त्रवित् । वैश्वदेवं प्रकुर्वात नैत्यकं बल्निमेव च " ॥

बहिर्गृहाद्वहिरित्यर्थः।

कात्यायनः—" वाजे वाजे इति विस्उयाऽऽमावाजस्य इत्यनुवज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रविदेशत्"।

मनुः — " प्रशास्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिभ्यः शक्तितो दैस्या बान्धवानिष पूजयेत् ॥ ततो गृहविलं कृयीदिति धर्मी व्यवस्थितः " ।

⁹ क. °म्। यत्तु शा । ग. म्। पत्र । २ ख. °ता य्यभी हो। ३ क. ° जाति चित्तां तु वि । स्स. जाति चित्तं तु वि । भ ख. संस्रावाः । ५ क. ग च. °यिमिति । ६ क. ख. निर्वृत्य । भ क. द्याद्वान्ध ।

आचाराध्यायः]

(आद्धप्रकरणम् ९)

क्रातयः पितृपक्ष्याः । वान्धवा मातृपैक्ष्याः । गृहविशिशब्देन सकलमेव वैश्वदेवादि कर्मोपलक्ष्यते ।

पुराणात्—" ततो विसर्जयेद्विप्रान्प्रणिपत्य च भक्तितः । आद्वारमनुगच्छेच आगच्छेचानुमोदितः " ॥

मार्कण्डेयः — "ततो नित्यिक्तियां कुर्याद्भोजयेच तथाऽतिथिम् ।
नित्यिक्तियां पितॄणां च केचिदिच्छिन्ति मानवाः ॥
पितॄणां न तथैवान्ये रोषं पूर्ववदाचरेत् ।
पृथक्पाकेन चेत्यन्ये केचित्पूर्वं तु पूर्ववत् ॥
ततस्तदन्नं भुज्ञीत सह भृत्यादिभिनरः " ॥

नित्यक्रिया वैश्वदेवादिः।

स्मृत्यन्तरम्—" आतिथ्यरहितं श्राद्धमासुरं सित संभवे । देहि देहीति वक्तव्ये भोक्तुर्रोषोऽन्यथा भवेत् " ॥

देवलः—" निर्वर्त्य पितृमेषं तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रशास्य ज्ञातीव्शेषेण तोपयेत् " ॥

ब्रह्मपुराणे—" भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः श्राद्धेषु च सदैव हि " ॥

तथा—" वन्दिमागधम्ताश्च तौर्यत्रिकविदस्तथा । अल्डब्बलाभाः श्राद्धेषु नाज्ञयन्ति महद्यज्ञाः ॥ तस्मात्तेऽपि विभोक्तव्याः सकलं च विभज्य च "॥

गीतनृत्तवाद्यानि तौर्यत्रिकम्।

देवलः — "श्राद्धं दत्त्वा तु यो वित्रो न भुक्केऽथ कदाचन। देवा हिवर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा " ॥

आपस्तम्बः-" सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुवा शेपस्य प्रासार्धवरार्धं प्राँक्षाति "।

एतत्संकल्पितकाद्द्याद्युपवासविषयं भोजनविरोधिरोगविषयं च। "प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्माणि म आत्माऽमृतत्वाय" इत्युत्तरं यजुः । ततश्च " भुक्षीत पितृसेवितम्" इत्यनेन भोजनं कर्तव्यभवेति नियम्यते । तत्राऽऽभिषादि पितृसेवितम्यौपवसथ्येऽइन्यग्निमना न भक्ष्यम् । " अमाषममांसं व्रतं व्रतयीत " इति शुतेः । अनिषिरतु भक्षयेदेव ।

यत्पुनः—'' आसप्तमं कुछं हन्ति शिरोम्यक्के चतुर्दशी। मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मे तथाऽष्टमी ''

९ स्त. च. पक्षाः। गृ'। २ क. °देविकादि"। ३ क. च. °र्नरैः। नि"। ४ क. घ. प्राक्षन्ति। ६

इत्यादि पश्चद्रयां पांसवर्जनं तद्रागमाप्तं पांसभक्षणं वारयति। न वैधम् । पितृसेवितभोजनविधिश्च सकुद्धक्षणमात्रेणैव चरितार्थो भवतीति तद्भयासो रागीय एव ।

विच्णुपुराणे — " श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजियत्वा नियोज्य च । व्यवायी रेतसो गर्भे मज्जयत्यात्मनः पितृन् " ॥

व्यवायो मैथुनम्।

शातातपः—" श्राद्धं कृत्वा परे श्राद्धे मुझते ये तु निहालाः । पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः " ॥

तथा—" पुनर्भोजनमध्वानं माराध्ययनमैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धं भुक्तवाऽष्ट वर्जयेत् "॥

यमः—" दशकृत्वः विवेचापो गायव्या श्राद्धमृग्द्धिनः । ततः संध्यामुपासीत जपेच जुहुयादपि "॥

अत्र सकुन्मत्रः । कार्याविशेषात् । यत्र हि मन्नकार्य शिष्यते तत्र कर्मान् स्त्रो पन्नोऽप्यावर्तते । यथा निर्वाप्याज्यप्रहणधूपच्छेदनमन्नाः । तैर्हि निर्वापादिसंस्कार्य द्रव्यं प्रकाश्यते । तद्भेदासुक्ता मन्नाष्टित्तः । मत्स्यपुराणे—" पुनर्भोजनमध्वानं स्त्रमायासमैथुनम् ।

श्राद्धं कृत्वा च भुक्त्वा च सर्वमेतद्विवर्जयेत्।। स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा स्वमं च सर्वदा "।।

ब्रह्मपुराणे—" अस्तास्ते च ततः सूर्य विप्रपात्राणि चाम्भिस । निक्षिपेत्प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखानि च ॥ द्वितीयेऽहनि सर्वं च भाण्डप्रक्षालनं तथा " ॥ २४८ ॥

सर्वेषां श्राद्धानां मकृतिभूतं पार्वणं श्राद्धं विधायेदानीं तद्विकृत्यां॰ त्मकपाभ्युद्धयकं श्राद्धं विधातुषाह—

> एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ॥ यजेत दिधकर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रियाः ॥२४९॥

रुद्धौ विवाहादौ नान्दीमुखसंज्ञकान्पितृनेवं पार्वणोक्तश्राद्धवकारेण यजेत । प्रदक्षिणं कृत्वा प्रदक्षिणं कुर्वन्नित्यर्थः । अत्र पौर्वापर्यमिवविक्षितम् । संमील्य इसतीतिवत् । अत्रापरो विशेषः कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैर्थे तिलैश्च कार्याः क्रिया इति । कर्कन्धु वदरम् ।

९ क. पुनः । २ ङ. ेक्षिणायुत्को वृे । ३ ङ. ेमिश्रान्यिण्डान्यवैः । ४ क. च. ेश्र का े ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः] (आद्वप्रकरणम् ९)

अत्र विष्णुपुराणम् — " कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्वेति । नामकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ सीमन्तोत्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूत्रयेत्प्रयतो गृही ॥ युग्मांस्तु प्रास्तुखान्विप्रान्भोत्रयेन्मनुनेश्वर " ।

मत्स्यपुराणम्—" उत्सवानन्दसंताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥ ततो मातामहाः पूज्या विश्वे देवास्तथैव च "।

शातातपः—" नानिष्टा तु वितू अशि कर्म वैदिकमाचरेत्। तिस्रोऽपि मातरः पूर्व पूजनीयाः प्रयत्नतः॥ अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत्। तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां कुर्वन्ति मातरः"॥

झापुराणे — "कर्मण्यथाऽऽम्युद्धिके मङ्गल्यवित शेभिने । जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥ वितृत्रान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् "।

शातातपः—" मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्थात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् " ॥

भास्कर:--" निवेककाछे सोभे च सीमन्तोत्रयने तथा। ज्ञेयं पुंसवैने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् "॥

कात्यायनः-" विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाघानं यस्य शुश्रुम चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छाद्धं नाऽऽदौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ आधाने होमयोश्चेव वैश्वदेवे तथैव च ।

भाषाने होमयोश्चेव वैश्वदेवे तथैव च।
बिक्ठकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च।
नवयज्ञे च यज्ञां वदन्तयेवं मनीपिणः ॥
एवमेव भवेच्छाद्धमेतेषु न पृथकपृथक्।
नाष्टकामु भवेच्छाद्धं न श्राद्धे श्राद्धभिष्यते "॥

पुराणात्—" वैश्वदेवविहीनं तस्केचिदिच्छन्ति मानवाः । युग्मास्तत्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् " ॥

९ क. स. च. दमनः । ना॰ । २ क. च. भोजने । ३ क. घ. वनं श्राद्धं कर्माकं विधिवं। ४ क. घ. च. 'शस्य वं।

मुद्धवसिष्ठः — " पूर्वेद्युमीतृकं श्राद्धं कमीहे पैतृकं तथा। उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु " ॥

दृद्धशातातपः-" पृथगिद्रनेष्वशक्ताश्चेदेकस्मिन्नेव वासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वन्ति तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् "॥

शातातपः--" पूर्वाह्ने मातृकं आद्धं मध्याह्ने पैतृकं स्मृतम् । ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् " ॥

विसिष्टः—" श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्। मातृभ्यः कल्पयेतपूर्वं पितृभ्यस्तदनन्तरम् ॥ ततो मातामहानां तु पिण्डान्दद्यात्ऋमेण तु "।

कात्यायनः — " अमक्रद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिभिः। अतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ गणशः कियमाणेषु मातृभ्यैः पूजनं सक्तत् । सक्रदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु '' ॥

एतच सर्व एव प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यात इत्येतद्विषयम् । अस्य चायमर्थः — सर्व एव पतितस्य कृतपायश्चित्तस्य प्रत्युद्धारो ज्ञातिपरिग्रहः पुत्र-जन्मना व्याख्यातः । पुत्रे जाते ये तस्य जातकर्मादयः संस्कारास्ते सर्वेऽ-प्यस्य कार्या इति । एवं च जातकर्मादीनां संस्काराणां युगपत्करणाद्गणश्वः ऋियमाणत्त्रम् ।

> " स्वीपतृभ्यः पिता दद्यात्सृतसंस्कारकारणात् । विण्डानोद्वाहनात्तेवां तस्याभावे तु तत्क्रमात् " ॥

विण्डानभ्युदयश्रादे तेषां पुत्राणामोद्वाहनादा विवाहात्विता स्वपित्भयो दद्यात्। तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्। अत्र क्रमशब्देन पितुरनन्तरो आत्रादि-र्छक्ष्यते। पुत्रविवाहे पितुः श्राद्धाधिकारैः कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यनेनोक्तो वोहु-रिष पृथगिथकारो नानिष्टा तु विवृञ्श्राद्धिमत्यनेनोक्तस्तेन पुत्रविवाहे वित्रा पुत्रेण च दृद्धिश्राद्धं पृथकार्यम् । पुत्रेण च--

" येभ्य एव विता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्मुतोऽक्षिमान् "

इति विधिमाश्रित्य कर्तव्यम् । अत्र चाग्निमद्भइणमधिकारिमात्रोपलक्ष-णार्थम् । अत एव समावर्तने ब्रह्मचारिणा जीवत्पित्केण पितामहादिभ्यः श्राद्धं प्रदीयते । द्यद्विसिष्ठः---

९ च. भि: । प्रति । २ च. भिया प्रणनं । ३ ख. रः कर्तव्यः कः । च. रः कार्यः कः ।

(आद्वप्रकरणम् ९)

" मातृश्राद्धे तु विप्राणामछाभे पूजयेदपि । पतिर्पुत्रान्विता मञ्या योषितोऽष्टौ मुदाऽन्विताः " ॥

चतुर्विश्वतिमतात्—" अपाऽऽम्युद्दियके प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् । जातिधर्मकुछश्रेणिलोकानां वृद्धिकारणम् ॥ तिस्रः पूज्याः पितुस्तिस्रः पूज्या मातामही तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाऽष्टमी " ॥

माता पितामही प्रिपतामहीति तिस्रः पित्रपक्षे । मातामही मातुः पितामही मातुः पितामही मातुः प्रितामहीत सिस्रो मोतृवर्गे। तथा मातृष्वसा पितृष्वसा चेत्यष्टो मातरः।

" ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुँगक्षित्रगणाधिपान् । वृध्द्यादौ पूजायित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान्पितूर्न् ॥ मातृपूर्वान्पितृन्पूज्य ततो मातामहानिष । मातामहीस्ततः केचिचुँग्मा भोज्या द्विजातयः ''॥

कात्यायनः — "कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिषाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमामु च शुभ्रामु लिर्किता वा पटादिषु ।

अपि वाऽक्षतपुँ अषु नैवेदीश्च पृथग्विषैः ॥

कुड्यलग्ना वसोर्घाराः पञ्च घारा घृतेन तु ।

कारयेत्सम घारा वा नातिनीचा न चोच्छ्ताः ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

आयुष्याणि आनोभद्रीयादीनि ।

मातरस्तु — " ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी कमात्। वाराही नारसिंहीन्द्री सप्तेता मातरो मताः "॥

यद्वा—" गौरी पद्मा शची मेघा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो छोकमातरः ॥

* एतदभेऽधिकोऽयं प्रन्थश्च. पुस्तकं स यथा--
" ठिलता च उमा गौरी अम्बिका सिलिटाश्रया। भगाही च भगाश्ची च धाराः सप्त प्रकीरिताः ।।

मनुमितिश्व राका च सिनीवाली कुहूस्तथा । धात्री सर्वेश्वरी चैव ह्यत्रेश्वरी तथैव च ॥

एतास्तु देवता नित्यं भक्तगोलकदेवताः । पूज्या ह्यक्षोटशाखायामेकान्तवासिनी सदा ॥

मृत्तिकागोलके पूज्यो महागणपतिर्विभुः । पश्चामृतं घृताभ्यक्तं मधुमांसं द्वितीयकम् " इति ॥

[ी] क. 'पुत्रयुता। २ ख. ग. घ. मातामहव । ३ ख. दुर्गाः क्षे । ४ ख. ग. घ. च 'न्। पितृ । ५ क. घ. च. 'शुग्माः पूज्या। ६ च. 'खित्वा वा। ७ क. च. 'पुष्पैश्च ने । ,

भृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह । अपोऽध्यं गन्धपुष्यं च भूपं दीपं निवेदयेत् "॥

जनाउन नम्बर्ग न पूर्व पार्व निवास कार्य श्राद्ध मम्युदयार्थिना । सञ्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भेश्च धीमता "॥

सन्यं प्रदक्षिणम्।

तथा—" युग्मांस्तु भोजयेद्वृद्धी बाह्मणानियतः शुनिः । नान्दीमुखास्तु पितरस्तृष्यन्तामिति वाचयेत् " ॥

आत्रिः—"पूर्वाह्वे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्काछिकं बुधः "॥

कारपायनः — " आम्युद्धिक प्रदक्षिणमुपचारः पित्र्यमञ्जवनं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थः संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नो दिधवदराक्षतः मिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्पितृनावाहियण्य इति पृच्छिति । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दीमुखाः नितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दीमुखाः नितरः पिताः नित्र्वाचिष्य इति पृच्छिति । नान्दीमुखाः पितरः पिताः महाः प्रपितामहाः प्रीयन्तामिति स्वधां प्रयुद्धीत । युग्माः नाश्चयेत् " ।

तथा—" अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो मवेत्। प्रातरामित्रतान्विप्रान्युग्मानुभयतस्तथा ॥ उपवेश्य कुशान्दद्यादजुनैव हि पाणिना " इति।

शातरुपवेदयेत्यन्वयः । आमञ्जणं पूर्वेद्युरेव ।

तथा—" निपातो न हि सैन्यस्य जानुनो विद्यते काचित्।
सदा परिचरेद्भकत्या पितृनप्यत्र देववत् ॥
पितृम्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान्।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनप्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसन्यक्ररणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते।
पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव हि कारयेत्॥
ज्येष्ठीत्तरकरान्युग्मान्कराम्राम्रपवित्रकान्।
कृत्वाऽप्यं संप्रदातन्यं नैकैकस्यात्र दीयते "॥

द्वयोर्द्वयोर्द्वाह्मणयोर्द्वस्तौ मेळियत्वाऽर्ध्यदानं कार्यम् । तत्र ज्येष्ठस्य विषस्य इस्त जत्तरः कार्यः ।

याज्ञवल्क्यस्पृतिः।

आचाराध्यायः]

(आद्धप्रकरणम् ९)

तथा—" मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्निपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायव्यनस्तरं सीऽत्र मधुमन्त्रविविन्तः ॥
न चाश्रत्मु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुमः ॥
यस्तस्य प्रकरोऽत्रस्य तिल्रमान्यवमास्तथा ।
उच्छिष्टसंनिधौ सोऽत्र तृसेषु विपरीतकः ॥
संपन्नामिति तृसाः स्थ प्रश्रस्थाने विधीयते ।
सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमत्रं निवेदयेत् ॥
प्रागम्रेषु तु दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
भैपः क्षिपेन्म्लदेशेऽवनेनिध्वेति निहितलाः " ॥

आद्यः पङ्किपूर्धन्यो विमः ।

" द्वितीये च तृतीये च मध्यदेशाप्रदेशयोः । मातामहप्रभृतीस्तु एतेपामेव वामतः॥ सर्वस्मादन्नमुद्धत्य व्यञ्जनैरुपिसच्य च। संयोज्याक्षतकर्कन्धुद्धिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ अवनेजनवितपण्डान्दस्वा विरूवप्रमाणकान् । तत्पात्रक्षाञ्जेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामृत्तरोत्तरः । भवेदधश्च करणादधरः श्राद्धकर्ममु ॥ तस्मात्सर्वेषु श्राद्धेषु वृद्धिमत्स्वतरेषु च । मुलमध्यामदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वेषेत् ॥ गन्धादीनि क्षिपत्तूव्णी तत आचामयेद्विनान्। अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥ दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च । दक्षिणामेषु दर्भेषु एषो ऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ अयात्रमृमिमासिञ्चेत्सेम्यक्प्रोक्षितमस्त्विति । शिवा आपः सन्तिवति च युग्मानेवोदकेन च॥ सीमनस्थमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान्प्रतिपादयेत् ॥

१ क. सोममधुं। २ स. अपक्षिं। ३ क. घ. च. छ. म. "क्षिपन्मू"। ४ क. "मिजति। ५ क. स. घ. व. ट. स. पुप्रोक्षिः।

430

अक्षय्योदकदानं च अर्थदानवदिष्यते । पष्ठचैव नित्यं तत्कुर्यात्र चतुर्थ्यां कदाचन ॥ प्रार्थनामु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विनोत्तमः । पवित्रान्तिहितान्पिण्डान्सिञ्चेद्वैत्तानेपात्रकृत् ॥ युग्मानेव स्वस्तिवाच्य अङ्गष्टग्रहणं सदा । कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुत्रनेत्ततः " ॥

धुर्पः पङ्किमूर्धन्यः । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् —

"आभ्युद्धिक युग्मा बाह्मणा अमूला दर्माः प्राद्मुलेम्य उद्द्युलो द्यात् । उद्द्युलेम्यो वा प्राद्धुलः । द्वी दभी पित्रे सीप्यामानि पात्राणि चत्वारि शं नो देवी-रित्यमिमिन्नितामु यवानावपित । यवोऽसि सोमदैवत्यो गोसेवो देवनिर्मितः । प्रत्नवाद्धः प्रभुम्तुष्ट्या नान्दी-मुलाङ्कोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहेति पितरः प्रीयन्तामिन्त्येषां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च। एवमुत्तरयोः पितृपिता-मह्योनित्यं चाग्नोकरणम् । स्वाहाकारेण होमश्च । अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहः । इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यत्र पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेत् । भुक्त्या च येषु पिण्डदानमाशयान्गोमयेनोप्लिप्य तेषु प्राग्रान्कुशानास्तीर्यालंकृत्य प्रथगाज्यमिश्रेगुडोदनो हिवः तेषेत्र तस्यार्थेन द्वेद्वे आज्याद्यतीर्जुहुयात् । नान्दी-मुलाः पितरः प्रीयन्तामिति विस्रजेत् । प्रदक्षिणमृपचारः । यवैस्तिलार्थः सर्वे द्विद्धिः " इति ।

भविष्यत्पुराणम्—"विण्डनिर्ववणं कुर्यात्र वा कुर्यात्रराधिप । वृद्धिश्राद्धे महाबाहो लोके धर्ममपेक्षते "॥ रेति नान्दीमुखश्राद्धविधानम् ॥ २४९॥

अथैकोहिष्टमयोगविधिमाह ---

१ ख. "दुत्थानपानक्ते। २ ग. "नमात्रवत्। यु"। ३ घ. "त्रवत्। यु"। ४ ग. सोमगा । ५ ख. पसे दे । ६ क. ग. प्रत्तव । क. प्रतस्तु । ७ ग. प्रभुः पृष्ट्या। ८ क. "लिसेषु । ५ ग. घ. अ ओदनो। १० घ. सकृत्तस्या । १९ च. लोको धर्ममुपे । १२ ख. इत्याभ्युदियिकथाद्धना ।

(आद्रप्रकरणम् ९)

एकोद्दिष्टं दैवहोनमेकार्ध्यकपवित्रकम् ॥ आवाहनामोकरणरहितं द्यपसन्यवद् ॥ २५०॥ उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ॥ अभिरम्यतामिति वदेद्बूयुस्तेऽभिरताः सम ह ॥२५१॥

एकपुद्दिय यत्कियते श्रादं तदेकोदिष्टम्। तद्दैवहीनं विश्वे(श्व)देवरितम्।
तत्रैकपद्यं पवित्रपप्येकपावाद्दैनमञ्जेणायौकरणेन च रहितम् । यत्पावेणे
यज्ञोपवीतवत्कपं तदिद्दापसच्यवत्कार्यम् । अपसच्यं प्राचीनावीतम् ।
"उपित्रप्ततम् " इति पन्नः प्रकृतस्याक्षय्यपित्वित्वित्तम् कार्ये प्रयोज्यो
विप्रविसर्जनेऽभिरम्यतापिति वदेत्। न तु "वानेवाने " इति । विप्राक्षाभिरताः स्प इति प्रतिब्र्युः । एकस्यैकोद्देशस्य वहुविप्रनियोजनपक्षे बहुवचनम् ।

कात्यायनः — " अथैकोहिष्टभेकमध्यमेकं पवित्रक्षमेकः पिण्डो नाऽऽवाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे देवाः स्वधितिमिति तृप्तिप्रश्वः मुस्वधि तिमत्यनुज्ञानम् । उपतिष्ठनामित्यक्षयस्थानेऽभिरम्यताभिति विसर्गे।ऽभिरताः स्म इत्यपरे "।

शातातपः — " एकोहिष्टं तु यच्छ्राद्धं नैमित्तिकिसहोच्यते । तद्यदेवं कर्तव्यमयुग्मानाशयोद्धनान् " ॥

एकोहिष्टमुक्तं तच त्रिविधम् । नवं मिश्रं पुराणं च । तत्रैकादशा-द्दान्तं नवम् । तद्र्ध्वमासंबत्सरान्मिश्रम् । तत उत्तरं पुराणम् । तत्र नविभ-श्रविषया विधयस्तावदुच्यन्ते । तत्र व्याघः —

" एकादशे चतुर्थे च माभि माभि च वत्सरम्।
प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोहिष्टं मृताहिते । '' ॥
कात्यायनः — " श्राद्धमियनः कार्यं दाहादेकादशेऽहित ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रणीताहित सर्वदा '' ॥
त्रैपक्षिकादृष्ट्वीनि ध्रुवाणि । अत एवाऽऽह जात्कण्यः —
" अध्वं त्रिपसाद्यच्छाद्धं मृताहत्येव तद्भवेत् ॥
अध्यतु कारयेद्दाहादाहिताद्रितिवाद्गिक्षजन्मनः '' इति ॥

^{*} इत कर्ध्व —" प्रतिसंवत्सरं चैवभित्यनेन चतुर्थवत्सरं शुद्धश्रदं त्रिपौरुषं विधेयभिति गम्यते " इति क. च. पुस्तकयाः ।

भ क. स्व. "क्षयस्था"। २ ख. इनेनार्मा"। ३ क. ग झ. "क्षय्यस्या"। ६६

तथा—" द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा।
सिपण्डीकरणं चैवमित्येतच्छ्।द्वषोडशम् "।।

षाष्पासिके इत्यनेन विहितयोः श्राद्धयोनिक्वणार्थमाइ--

" एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरिप वा त्रिभिः। न्यूनः संवत्सरश्चैवं स्यातां षाण्मासिके तदा "॥

एकेनाहा त्रिभिर्वाऽहोभिर्यदा पण्मासा न्यूनाः स्युः संवत्सरश्च तावत्सं रूप्या न्यूनोऽस्ति तदा पाण्मासिके श्राद्धे कार्ये इत्यर्थः। भविष्यत्पुराणे—'' अकृत्वा पोडशैतानि कृत्वा वर्षशतायुतम्।

न मुच्यते तु प्रेतत्वाद्यथाऽऽह मगवािश्वावः ॥ अवीगव्दात्प्रमीतस्य यस्य मासास्त्रयोदश । श्राद्धं तस्यापि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् "॥

तथा—" मृताहिन तु दातव्यं प्रेताय सुखिमच्छता ।

मृताहिन तु दत्तेन मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥

अस्थिसंचयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकािन तु ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्चाद्धािन षोडश " ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरेकेनाहा न्यूने पष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः । तथा च

" षाण्मासिकाव्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्यरेव ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च "॥

सथा—" सिषण्डीकरणादविक्क्यिच्छाद्धानि घोडरा । एकोहिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु॥ प्रेतमंस्कारकमीणि यानि श्राद्धानि घोडरा । यथाकाले तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः "॥

अनेनेदमुच्यते — सिपण्डीकरणे द्वादशाहादौ कृतेऽपि मासिकानि मति-मासमेव कार्याणीति । तानि च यद्यप्येकोहिष्टानि मेतत्विवमोचैनार्थानि च तथाऽपि तानि मञ्जवन्ति न पुनर्नवश्राद्धवदमञ्जकाणि । यदाह पैठीनसिः —

> " नवश्राद्धमितिकस्य मृताहिन तु मासिकम् । प्रेतमृद्दिश्य मन्त्रेस्तु वत्सरं निर्वपेतसुतः "॥

१ सा च तुषाण्मा'। २ क च 'सिके कार्ये आब्दिके च कार्ये हैं। सा, 'सिकाब्दिके । अ. च, 'नकाषां'। ४ सा. च 'ि च ता'।

(भाइप्रकरणम् ६)

अतिक्रम्य समाप्येत्यर्थः ।

व्यसपुराणे—" नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षे। डरा सर्वदा । चतुर्थे पश्चभे चैव नवभैकाददो तथा ॥ ततो द्वादशभिर्मासैः श्रीद्धा द्वादशसंख्यया । कर्तव्याः श्रुतितश्चेषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् " ॥

अस्माच पूर्णे मासि मासिकं कार्यमिति गम्यते ।

श्राह्यः—" आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहिन । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः " ॥

पैठीनसि:-" सद्यःशौचेऽपि दातेव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहिन । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासमाधिषु "॥

[+अपिशब्दोऽवाशौचे सत्यपीति गमयति ।]

मत्स्यपुराणम्—" एकादशेऽहिन तथा विप्रानेकादशैव तु । पुत्रादिः मूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥ द्वितीयेऽद्वि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत्"॥

[*सूतकान्त इति ब्राह्मणस्यैव तद्विषयम्(?)। क्षत्रियवैषयभ्दाणां तु ।]

हृद्धविष्ठः-" सतमे च तृतीये च प्रथमे नवमे तथा । एकादशेऽहि यच्छ्:द्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् "॥

चतुर्णी वर्णानां सामान्यभित्यर्थः । तर्श्वशौचकालस्य दत्तस्तिलाञ्जलिरि-त्याशङ्कचाऽऽह स एव—

" चतुर्णामिष वर्णानां सूतकं तु पृथक्षृथक् "॥ सूतकमशीचिमित्यर्थः। एषां मध्ये नवश्राद्धान्याह यमः—

> " चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा। यदैत्र दीयते जन्तोर्नवश्राद्धं तदुच्यते "॥

तथा—" यस्य संचयनादर्वागाहिताझिईजन्मनः। अयुग्मान्भोजयेद्विप्रांस्तन्नवश्राद्धमुच्यते "॥

आत्रिः—" प्रेतार्थं सृतकान्ते तु ब्राह्मणान्भोजयेह्दा । नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहिन " ॥

⁺ एतिश्वहान्तर्गतं न विद्यते ख. ग. घ. छ. म. पुस्तकेषु । * धनुश्विहान्तर्गतं नास्ति ख. ग. घ. छ. म. पुस्तकेषु ।

९ क. च. श्राद्धाः पोडश । २ क. कर्तव्यं । ३ क. दर्भ दी ।

एवं च सत्यैकादशाहिकात्रवश्राद्धादाशौचान्तकार्य ब्राह्मणभोजनं कर्मा-

व्यासः—" प्रथमे सप्तमे चैत नवमैकादशे तथा ! यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते " ॥

वह्रचगृह्यपरिशिष्टे—" नवश्राद्धं सह दद्यः" न पुनः प्रत्येकिपित्पर्थः। नवश्राद्धग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। अत एव प्रचेताः—

" एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्कियाः । कुर्युनैकैकशः श्राद्धमीव्दिकं तु पृथकपृथक् " ॥ अविस्तित्तरात्सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्य वै । संवत्सरे व्यतीते तु कुर्युः श्राद्धं पृथकपृथक् " ॥

उशना—" नवश्राद्धं सिषण्डत्वं श्राद्धान्यिष च बोडश । एकेनैव हि कार्याणि संविभक्तधनैरिष "॥

एकेन ज्येष्ठेनेत्यर्थः।

शातातपः—" एकादशेऽहि यच्छाद्धं मातापित्रोस्तु दीयते । तत्समेतैस्तु कर्तव्यं पूर्वं चैव पृथकपृथक्" ॥

पूर्व पुराणमा। ब्दकादिकम्।

मरीचि: — " सर्वेरनुमतं कृत्वा उयेष्ठेनैव तु यत्कृतम् । धनेन चाविभक्तेन सर्वेरेव कृतं भवेत् "॥

व्याघः—" प्रतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः । वर्णानां यद्वचे प्रोक्तं तद्वतं प्रयतश्चरेत् " ॥

तथा—" देयानि वेश्वशृध्द्यर्थं नवश्राद्धानि यत्नतः । ततः भेतविशुद्धर्थं मृताहिन तु वत्सरम् "॥

युइविशुद्धार्थिति यहे मिवष्टयमिकंकरतृष्टयर्थम् ।

" शौचे तु स्तकं चेत्स्यानिशाशेषे तथैव च । नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥ यस्येतानि न दीयन्त एकोदिष्टानि षोडश । पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरिष "॥

रुद्धविष्ठिः—" अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वाच न मुच्यते । अविक्तु द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् " ॥ (श्राद्वप्रकरणम् ९)

भविष्यत्पुराणे-" नवश्राद्धं त्रिपक्षं चै षाण्मीसं मासिकानि च । न करोति सुतो यस्य तस्याधः पितरो गताः " ॥

च्यासः—" द्वादशाहे त्रिपक्षे च षाण्मासे मोसिकेऽव्दिके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥ षाण्मासिकाव्दिके श्राद्धे स्थातां पूर्वेद्युरेव ते "।

आश्वलायनपरिशिष्टम्—" नवश्राद्धं दशाहानि नविभशं तु षड्ऋतून् । अतः परं पुराणं स्यात्रिविधं श्राद्धमुच्यते "॥

न चानेनैकादशाहिकस्य नवश्राद्धत्वं व्यावर्थते । वचनान्तरैस्तद्भावस्य विद्यितत्वात्।

भविष्यत्पुराणे—" नवश्राद्धादिश्राद्धानि यस्य वै न कृतानि सः । नाधिकारी भवेत्तत्र मासषाण्मासिकाव्दिके " ॥

शीनकगृह्यपरिशिष्टात्—" प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न खधा नाभिरम्यताम् । खार्यस्तु विस्रेनेदेवं सक्तरप्रणवविज्ञतम् ॥ एकोह्यस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते । पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपनायते " ॥

सविण्डीकरणात्रशक्तनैकोहिष्टविषयमेतत् ।

चह्तचगृष्ठापरिशिष्टे—" असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहानि यो दद्यात्सदशाहं समापयेत् ॥ अनुदकमध्पं च गन्धमाहयविवार्गितम् । नवश्राद्धममन्त्रं चे पिण्डोदकविवर्गितम् " ॥

अनुदक्तमनध्यम् । पिण्डोदकमवनेजनम् ।

षराहपुराणे—" श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणिकया ।
गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं क्रतान्तविहिर्तात्पथः ॥
मनसा वायुम्तेन वित्रे त्वाऽहं नियोजये ।
पूजियप्यामि भोगैस्त्वामेवं वित्रं निमन्त्रयेत् ॥
अस्तं गते तथाऽऽदित्ये गत्वा वित्रनिवेशनम् ।
दस्वा तु पाद्यं विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ॥

१ ग. च पण्मासं। २ क. पण्मासे । ३ क. च. संमता'। ४ ख. 'सिकें ऽब्दि'। ५ ख. च संपि'। ६ ख. 'तात्ययः। म'। ७ ख. मक्त्रं।

पादी प्रक्षाच्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया । प्रभातायां च दार्वयीमुदिते च दिवाकरे ॥ कारियत्वा रमश्रुकर्म नलच्छेदस्ततः परम् । स्रापनाम्यञ्जनं दद्याद्विपाय विधिपूर्वकम् ॥ गृह्णीयाद्रमिभागं च स्थण्डिलं तदनन्तरम् । निपानदेशं संगृह्य कर्तव्यं स्थिण्डलं महत् ॥ नदीकुछे निवासे वा प्रेतमूर्मि विनिर्दिशेत्। अकृत्वा मूमिमागं तु निर्गतं ये न कुर्वते ॥ तदध्वनि जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतं भवेत्। न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ॥ पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि । सतैलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीम् ॥ सीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमम्युक्षयेद्धधः । एवं शुद्धि ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ॥ भानीतं च द्विजं द्वा कर्तव्या खागतिकया। अर्धि पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन माधवि ॥ आसनं चोपकरुपेत मञ्जेण विधिपूर्वकम् "।

तथा—" उपवेश्याऽऽसने मद्रे छन्नं तत्र प्रकल्पयेत् "। श्रीवरणार्थे छत्रं तद्वाह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानही दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे।
संतप्तवालुकां भूमिमिसिकण्टिकतां तथा॥
संतारयित दुर्गाणि प्रेतं दददुपानही।
तिलोपचारं कृत्वा तुँ विप्रस्य नियतात्मवान्॥
नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम्।
शीधमाह्वानयेद्ग्भिं दर्भहरतोऽथ भूतले॥

मन्त्रः — इमं छोकं परित्यज्य गतोऽति परमां गतिम् । एवमाह्वाय तं गन्धपुष्पधूपान्समर्पयेत् " ॥

देवलः—" एको। दिष्टेषु सर्वेषु बाह्मणेम्यः समुत्मृजेत्। ततः कामं तु भुझीत स्वयं मङ्गलभोजने "॥ (आद्धप्रकरणम् ९)

एकोहिष्टेषु सर्वेष्टिनति नवश्राद्धाभिमायम् । तत्रावशिष्टमशं भोकतृभ्य एव देयम् । मङ्गलभोजनं सांवत्सरिकैकोहिष्टावशिष्टम् । अत एवाङ्गिराः —

> " नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् । दंपत्योभुक्तिशिष्टं च तन्न मुझीत कर्हिचित् " ॥

मृहस्पतिः — " चतुर्थेऽहिन विश्रेभ्यो देयमत्रं हि बान्धवैः । गावः सुवर्णे वित्तं च प्रेतमुद्धित्रय शक्तितः " ॥

चतुर्थेऽस्थिसंचयनाइ इत्यर्थः।

" यदिष्टं जीवतश्राऽऽसीत्तद्यात्तस्य यत्नतः "।

तस्य जीवत इत्यन्वयः।

सत्यव्रतः — "प्रातरुत्थाय प्रेतबाह्यणानेकादशाऽऽमन्त्रयापराह्वे नानामक्ष्यात्ररसाविन्यासेरकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानम् ।
बासो हिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्मदक्षिणाः । गुणवति
पात्रे शब्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि धर्माः प्रवर्तन्ते *
दशम्यामतीतायामेकैकं तमुद्दिश्य भोजयेत् । तेषामेवैकस्मै गुणवते शब्या "।

विष्णुः —" द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽहि वा कुर्यात् "।

ठयासः—" पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि। विण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्यं समाहितः"।

तथा-- " अशीचान्तिदिने क्षीरं जनन्यां च गुरी तथा "।

संस्थितायां जनन्यां गुरौ संस्थित इत्यर्थः।

स्मृत्यन्तरम्—" नन्दायां भागवदिने चतुर्ददयां त्रिपुष्करे । नवश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥ एकाददयां तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने । नमस्यस्य चतुर्ददयां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे " ॥

यो नन्दायां निषेधः स एकादश्यामेव । शुक्रेऽमावास्यायामेव । चतुर्दश्यां भाद्रपदचतुर्दश्यामेव । त्रिपुष्करे कृत्तिकास्वेव ।

^{*} इतः प्रमृत्यविकमुपलभ्यते—"इति विष्यदानं नानाभक्ष्यात्ररसैमित्रं विष्यदानं बाह्यणेभ्यो भोजनार्थे देयं तद्विशेषभाषया वित्र इति कथयन्ति " इत्येवं क. च. पुस्तकयोः ।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

वौधायनः—" संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसैछवणानि वर्जयेत् । अधः शयीत धण्मासानिति मौद्गल्यः "।

अब्राह्मणीविषयमेतत्। ब्राह्मणी तु सर्वकालमेव मध्वादि वर्जयेत्।

प्रचेताः — " प्रेतायात्रं सदा देयमठदं वृत्तिविधानतः । एको।द्दिष्टविधानेन सर्वेः पुत्रैः प्रयत्नतः ॥ निनीयादमनि पूर्वं तु ततः श्राद्धं प्रकल्पेयत् । पश्चात्तु निनयेत्पूर्वे तस्मिन्नेव यथाविधि " ॥

हारीतः — " नाऽऽशिषः प्रतिगृह्णान्ति नान्नं विकिरेन स्वधां निनयेत् । पितृमन्त्रवर्जमश्रास्त्र जपः ।

> प्रद्याद्दक्षिणां तेम्यः सर्वेम्यश्चानुपूर्वशः । यथाशक्ति प्रद्याच गोभूहेमादिकं तथा ॥ नवानि भाण्डानि येष्वत्रं संस्क्रियते येषु भुज्यते तानि भुक्तवभ्यो द्यात् ^{१९}॥

तथा—" नाग्नै।करणमन्त्राश्च एकं चात्र तिलोदकम् " । प्राक्सिपण्डीकरणान्त एव स्वस्तीत्युक्त्वा नवेषु विसर्गः ।

" अनुद्दिश्य हि प्रेताय सर्व तत्रैव दीयते " ॥ २५० ॥ २५१ ॥

अथ सपिण्डीकरणपाह—

गन्धोदकतिलेर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ॥ अध्यार्थे पितृपात्रेषु प्रतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ २५२ ॥ ये समाना इति हाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ एतरसिपण्डीकरणमेकोहिष्टं स्निया अपि ॥ २५३ ॥

गन्धेश्वन्दनादिभिरुद्दकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्ट्यं प्रेतादिभ्योऽध्यं दातुं कुर्यात् । तत्र प्रेतायाध्यं दस्ता तत्पात्रस्यं जलं पितामहादिपात्रेषु त्रिषु "ये समानाः " इति द्वाभ्यामनुष्टुकभ्यां प्रजापतिदृष्टाभ्यां यथाक्रमं पितृजीव-देवताभ्यां प्रसिश्चेत् । शेषं तु कर्म ब्राह्मणनिमन्नणादि पार्वणवदाचरेत् । एत-दुक्तप्रकारं पितामहादिदै(दे)वत्यं पीवणं प्रेतदै(दे)वत्यं चैकोदिष्टं श्राद्धं सपि-एडीकरणसंज्ञकं वेदितव्यम् । स्त्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरुषस्यैव । अत्र भविष्यत्पुराणम् —

१ ख. घ. 'समद्यल'। २ ख. ° स्योध्येदानं दद्या । ३ क. ग. ^०त्यं चैं । ४ घ. च °णं च प्रे ।

याञ्चवल्क्यस्मृतिः।

आचाराध्यायः]

(आद्वप्रकरणम् ९)

" पात्राणि कृत्वा चत्वारि परियत्वा तिलाम्बुभिः । त्रिष्वेकं पिनृपात्रेषु प्रसिश्चेत्रामगोत्रतः " ॥

श्रीनकः—" अथ सिषण्डीकरणं चत्वार्युदकपात्राणि । एकं प्रेतस्य श्रीणीतरेषां प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकृतिरित्येवमेव प्रथमं पिण्डं त्रिपु नियोजयेत् । मधुमतीभिः संगच्छतीति द्वाभ्यामेव चतुर्थोऽनुज्ञापितो भवति " इति ।

जहातुराणम्—" चतुर्र्धश्राद्धिपात्रेम्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
संमृनतु स्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिम्यस्तन्मन्त्रेश्च पृथवपृथक् ।
ये समाना इति द्वाम्यां तज्जलं तु समर्पयेत् ॥
अद्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्वत् ।
तेम्यश्चाद्यं निवेदीव पश्चाच्च स्वयमार्चेनेत्+" ॥

वितामहादिभ्य इति वचनात्मेतशब्देनाचिरातीत उच्यते। न सु मिप-तामहस्य पितेति गम्यते।

"अथ तेनेव विधिना दर्भमूछेऽवनेजनम् ।

पितुर्दस्ता तु पिण्डं तु दद्याद्धस्त्या तु पूर्ववत् ॥
कृत्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तु वमुभौत्वरम् ।

सुवर्णे रूप्यदर्भेश्च तित्मिन्पण्डे ततिस्त्रया ॥
कृत्वा पितामहादिम्यो विधिवचैतमप्येत् ।

संमृनतु त्वा पृथिवी वायुरिक्षः प्रजापितः ॥

एतं मन्त्रं जपेद्धक्त्या समानावर्तमेव च ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमप्येत् ।

सुवर्तुलांस्ततस्तांस्त्रीनिण्डान्कृत्वा प्रपृजयेत् ॥

अर्घपुष्टेन्तया धृपेदीपमाल्यानुलेपनः ।

मुख्यं तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्यान्यथान्त्रेमम् " ॥

^{*} अत्र दीर्घाभावस्त्वार्थः ।

श्रक्त.च. "कंत्रियुपा"।२ क घ.च. °चरेत्।पि°।३ क.ग, "भासुर"। ४ ख. "कमात्।अ"। ६७

अत्र च पितुः पात्रं पिण्डं च मुख्यं त्रथमं कुर्यात् । तथा पितरि मेतशब्दः प्रयुक्त इति गम्यते । पितुः पात्रपिण्डो पितामहादीनां पात्रेषु पिण्डेषु
प्रक्षेप्तच्याचिति प्रतीयते । तत्रश्च यैः कैश्चिदुच्यते पितुर्यः प्रपितामहस्तदीयौ पात्रपिण्डो त्रिधा कृत्वा पित्रादिषात्रपिण्डेषु निक्षेप्तच्याचिति ।
तदेतद्वचनविरुद्धत्वादुवेक्षणीयम्। शातातपत्रचनविरोधेश्च। तथा हि —

" प्रेतानामिह सर्वेषां थे मन्त्रेश नियोजिताः । कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः सिपण्डीकरणे कृते ॥ प्रेतत्वाचेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणं तु ते " इति ॥

प्रिवतामह इदानीं क्रियमाणात्सिपण्डीकरणात्पितृत्वं [न] प्रतिपद्यते किंतुः पूर्वमेवासों तथा संपन्नस्तरमात्पितुरेव प्रेतत्विवमिक्तपूर्विका पितृत्वपाप्तिः सिपः ण्डीकरणसाध्या । पितृत्वपाप्तेश्च प्रयोजनमुक्तं विष्णुपुराणे—

" ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन्प्रेतं महीपते । श्राद्धधर्मेरशेषैस्तु तत्पूर्वीनर्चयेत्पितृन् " ॥

न चैं चतुर्थपुरुषप्रमुखानां(णां) पितृणां श्राद्धेष्वर्चनाधिकारोऽस्ति तत्परे-भ्योऽनिधिकारात्। " न चतुर्थं पिण्डं गच्छति " इत्यादिनिषेथेभ्यः।

विष्णुः—" अवीवसिषण्डीकरणात्प्रेतो भवति वै मृतः । प्रेतलोकं गतस्यात्रं सोदकुम्भं प्रयच्ख्तं ॥ षितृलोकं गतस्यास्य श्राद्धं श्रद्धासमन्वितम् । षितृलोकं गतस्यापि तस्माच्लाद्धं प्रयच्छत ''॥

इत्यादिवचनार्थपर्यालोचनवशाह्मयते—मृतस्य प्रावसपिण्डीकरणोत्कोऽ-प्यवस्थाविशेषः प्रेतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तो भवंतीति।सपिण्डीकरणादूर्ध्वे तज्जन्यः पितृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतः कोऽप्यतिशयस्तत्र जात इति। यत्पुनः शातातपेनोक्तम्—" निरुष्य चतुरः पिण्डान्पिण्डदः प्रतिनामतः। थे समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विभनेत्रिधा "

१ति, पत्त(च) लौगाक्षिवचनम्— " चतुर्थं पिण्डमुतसुज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदेशात् "

१ स. घ. छ. म. पितुः प्रै। २ ग. °विधिश्च। ३ स. धिविधिश्च। ४ घ. थी यैर्मेन्त्रे°। ५ च. मन्त्राधा। ६ स. च. °स्मिन्पूते। ७ क. घ. च. चतुः। ८ क. च्छतुः। पिः। ९ घ. °णारू । १० क. च. °विति। स°। ११ स. °द्ध्यात् '।

आचाराष्यायः]

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

इति, तदुभयमप्यिचरातीतिषत्रादिषिण्डिविषयमेव। तस्य पिण्डस्य पितामहादिषिण्डत्रयात्मागूर्ध्व वा मदानं विहितम्। तत्र यदा पूर्व दीयते तदाऽसावाद्यः।
यदोध्वे तदाऽसावेव चतुर्थः। तत्रश्च 'आद्यं तु विभनेत्रिधा ' 'चतुर्थं पिण्डमृत्सजय त्रैषं कृत्वा ' इत्यादिवाक्यानि तद्विषयाण्येव। तत्रापि चिरातीतस्य पूर्व
पिण्डोद्य इत्यभिनायेणात्र मुख्यं तु पितरं कृत्वेत्यादि पुराणवचनं नमाणम्।
अत एव विष्णुः—

" संवत्सरान्ते प्रेतार्ये तत्वित्रे तत्वितामहाय तत्प्रवितामहाय च बाह्यणान्देवपूर्वीनभोजयेत् " इत्युक्तवान् ।

शातातपस्तु मेतपिण्डस्य पश्चात्मदेयतामाइ--

" सिवण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । वितृनेवाऽऽशयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत् " इति ॥

खञ्चनसा च-" सिविण्डीकरणे विप्रान्भोजयेत्पार्वणे यथा । पृथक्च करुपयेदलमेकोहिष्टविधानतः " इत्युक्तम् ॥

पुराणेऽपि--" श्राद्धद्रयमतिकम्य कुर्वीत सहिषण्डताम् । तयोश्चिषुरुषं पूर्वभेकोद्दिष्टं ततः परम् "॥

वितामहादित्रयदै(दे)वत्यं त्रिपुरुषम् । आचिरातीतदै(दे)वत्यमेकोदिष्टम् । अथ स्विण्डीकरणेऽधिकारी निरूप्यते । तत्र पुराणम्—

" पुत्र एव सिवण्डत्वं वित्रोरेव समाचरेत्। औरसः क्षेत्रजो वाऽवि धर्म एव सनातनः "॥

प्प गुरूवः शास्त्रार्थः । पुत्रासंभवेऽन्येषामप्यस्त्याधिकारः । अत एव पैठी-नासिः—

" आता वा आतृषुत्रो वा सिषण्डः शिष्य एव वा । सिषण्डीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सिते ॥ सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सिषण्डनम् । अत्विनं कारयेद्वाऽषि पुरोहितमथाषि वा " ॥

यतु सुमन्तुनोक्तम्—" सर्ववन्ध्विहीनस्य पत्नी कुर्यादिनिन्दता । अथ वा शिष्यसब्रह्मऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः ॥ कारयेत क्रियाः सर्वाः सिषण्डीकरणं विना । सिषण्डीकरणं विना । सिषण्डीकरणं पुत्रैः कार्यं नान्येश्च निश्चितम् "

१ स्त. घ. प्रधानं । २ स्त. "य तित्वता" । ३ स्त. ग. घ. छ. त्र. थंः । असं । ४ स्त. ग. वेऽप्यत्येषामस्त्य । य. छ. वेऽस्त्वन्येषामप्यधि ।

(श्राद्धप्रकरणम् %)

इति, तत्त्रवासादिवशात्सिपण्डीकरणासपर्थे पुत्रे सित वेदितव्यम् । साम-र्थकाभे सित तु काळात्ययेऽपि पुत्रेणैव कार्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

> " श्राद्धानि पोडशोऽऽपाद्य विद्धीत सपिण्डेताम्। पितुः पुत्रो विधानज्ञ इति पौराणिका विदुः॥ श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यात्र तु सपिण्डताम्। प्रोपितावसिते पुत्रः कालादतिचिरादपि "॥

मोषितावसिते मवासावसाने पुत्रोऽतिचिराद्वि कालाद्यत्सिषण्डत्वं कुर्या-त्तत्त्वोढश श्राद्धान्यदत्त्वा न कुर्यातिक तु दत्त्वैवेत्यर्थः । यदि तानि भ्रात्रा-दिना दत्तानि तदा सिषण्डत्वमेव कुर्यात् ।

तथा — " अज्ञानादथवा मोहान्न कृता चेत्सिपण्डता। तत्रापि विधिवत्कार्या कालादितिचिरादिप "॥

अज्ञानमोहौ सकलासामध्योपलक्षणार्थो ।

सुपन्तुः—" सुतः सिपण्डीकरणं न कुर्याद्यदि मोहितः । यावज्जीवति दुःखार्तो मृतो नरकमाप्रुयात् " ॥

सुतग्रहणमधिकारिमात्रोपलक्षणार्थम् ।

पैठीनिसः--" नवश्राद्धं सिषण्डत्वं श्राद्धान्यिष च षोडश । एकेनैव तु कर्याणि संविभक्तधनेष्वि ॥ विभक्तेस्तु पृथकार्यं प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वेस्तु तत्कृतम् " ॥

कात्यायनः—" पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
पीत्रेणैकादशाह।दि कर्तव्यं श्राद्धपेडशम् ॥
न तत्पीत्रेण कर्तव्यं पुत्रवाश्चेत्पितामहः ।
पितुः सिपण्डतां कृत्वा कुर्यःन्मासानुमासिकम् ॥
असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वी पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽत्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शृद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा ।
पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः '' ॥

असंस्कृताबसपिण्डितौ पितामहप्रपितामहौ पौत्रेण प्रपौत्रेण च न

(भाद्रप्रकरणम् ६)

संस्कार्यो न सिपण्डनीयावित्यर्थः । एतच प्रत्यासने सिपण्डिकरेणकर्तरि सित द्रष्ट्रव्यम् । असित तु पौत्रादिः कुर्यादेव सिपण्डत्वात् । पापिष्ठमिप शुद्धेनेति पतितादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च सिपण्डीकरणानुष्टचौ मैजवापः—

" अभिशैष्ठपतितभ्रूणझान्छोरभिचारिणीनीतिदिशेत् "।

अतिदेशः सपिण्डनम्।

गौतमः-- " पापकर्भिणो न संमृजेरन्श्रियश्राभिचारिणीः "।

अथ पतितानित्यधिकृत्याऽऽइ दृद्धयाज्ञवल्वयः—

" सर्वविप्रहतानां च शुङ्किदंष्ट्रिसरीमृषैः । आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धभेषां न कारयेत् " ॥

[* श्राद्धपौर्ध्वदैहिकादि ।]

खागलेयः—" चण्डालाहुदकात्सर्पाद्वाद्याणाहुद्यतादि । दंष्ट्रिम्यश्च पशुम्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रतेम्यो यस्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनद्यति "॥

+ तर्दि मेतत्वविमोक्ष उद्पिण्डदानादिप्राप्तौ चोपायमाइ--

" नारायणविकः कार्यो छोकगर्हाभयात्ररैः ॥ ततस्तेभ्योऽपि दातव्यमत्रभेवं सदाक्षणम् ''।

तत इति नारायणविकरणादनन्तरमित्यर्थः।

वृद्धवाज्ञवल्कयः-" नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुध्यावहं चैव तद्भवेत्र तदन्यथा "।

संग्रहात्—" प्रेतमुद्दिश्य यत्कार्यं कुर्यान्नारायणाय तत् । शिवाय वोदकश्राद्धिषण्डिनिर्विषणादिकम् " ()

यमः—" चण्डाछैस्तु हता ये च शृङ्किदंष्ट्रिसरीमृषैः । श्राद्धमेषां न कर्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥ महापातिकनां चैव तथा चैवाऽऽत्मघातिनाम् । उदकं पिण्डदानं च श्राद्धं चैव तु यत्कृतम् ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्व राक्षसैर्वित्रलुप्यते "।

^{*} एतत् क, च. पुस्तकयोरेव विद्यते । × एतद्वतरणं विद्यते क, च. पुस्तकयोरेव ।

(श्राद्धप्रकरणम् ५)

स्यृत्यन्तरम्—" विद्युद्गीनृपंविप्राम्त्रशक्तिदंष्ट्यिश्रापातिताः ॥ वृथोत्पन्नमहाक्षीवन्निते नोदभाजनाः "।

सद्भाजना अध्योदकसंसर्गभाजना इत्यर्थः । तथा—" ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवार्जिते ॥ व्युत्क्रमाच मृते देयं येम्य एव ददात्यसौ "।

सङ्गवर्जितो भिक्षुः।

स्मृत्यन्तरात्—" स्वेच्छया मरणं विप्र शृङ्किदंष्ट्रिसरीसृषैः ।
अन्त्यान्त्यजविषोद्धन्धेरात्मना चैव ताढनैः ॥
संपूर्णसर्वगात्राणां विषादाकर्षतोऽय वा ।
जलाग्निश्वत्रपातेश्च निराहारादिभिस्तथा ॥
येपामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
पाषण्डमाश्चिताश्चेव महापातिकेनस्तथा ॥
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।
न तेषां स्नानसंस्कारो न श्चाद्धं न सपिण्डनम् ॥
श्चाद्धानि षोढशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि "।

निराहारत्वपत्र रोषवशात्पापिपदेकारं न पुनर्दारिष्टाभावात् । आफ्टप-तिता दशदिनाभ्यन्तर एव मृता योषितः ।

" वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्यामि च चतुष्पये ।
पात्राणि दाहयेदमौ यजमाने वृथा मृते " ॥
सामिके पापकर्मणीति पाठः ।

" पूर्णे संवत्तरे तेपामथ कार्यं दयालुभिः । एकादशीं समासाद्य शुक्रपक्षस्य वे तिथिम् ॥ विष्णुं यमं च संपूर्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा । दश पिण्डान्घृताम्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥ यज्ञोपवीती सितलान्ध्यायन्विष्णुं यमं तथा । दिलणाभिमुखस्तूष्णीभेकैकं निर्वपेत्तु तम् ॥ उद्धृत्य नियतः पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भति निक्षिपेत् । सिपंस्तान्कीर्तयेन्नाम गोत्रं तु मृतकस्य तु ॥ पुनरम्यचेयेद्विष्णुं धमं कुमूमचन्दनैः । धूपदीपेश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ॥

आचाराध्यायः] याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

(आद्धप्रकरणम् ९)

ततश्रोपवसेदक्षि विप्रांश्रेव निमन्त्रयेत्। कुछविद्यातपोयुक्तान्रपशीछसमन्वितान् ॥ नव सप्ताथ वा पञ्च स्वसामध्यीनुसारतः। अपरेऽहिन संप्राप्ते मध्याद्वे सुसमाहितः ॥ विष्णोरम्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत्। उद्दुखान्यथाज्येष्ठं पितृंद्धपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेदय विष्णौ च सर्व कुर्यादतन्द्रतः। आवाहनादि यत्प्रोक्तं दैवपूर्वं तु तद्भवेत् ॥ तृप्ताङज्ञास्वा ततो विशांस्तृप्ति पृष्ट्वा यथाविधि । हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितन च ॥ एवं विण्डान्प्रदद्याद्वे दैवं रूपमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्वहाणे च शिवाय च ॥ यमाय सपरिवाराय चतुर्थं विण्डमुत्सनेत्। मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वं ततः परम् ॥ विष्णोनीम गृहीत्वैवं पश्चमं पूर्ववित्सिपेत्। विप्रानाचामयित्वा तु दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥ एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन प्रपृजयेत्। गवा बस्त्रेण भूम्या च प्रेतस्य मनसा स्मरन् ॥ ततस्तिलाम्भा विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः । क्षिवेयुर्गोत्रमुद्दिश्य नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥ बहिर्गत्वा तिलाम्मस्तु तस्मै दद्यात्समाहितः । मित्रेबन्धुजनैः सार्धं पश्चादुङ्गीत वाग्यतः ॥ एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा " ॥

बायुपुराणे — " शुक्रपक्षे तु द्वादश्यां कुर्याच्छ्राद्धं तु वत्सरम् । द्वादश्यां कुर्याच्छुक्ते च प्रथमेऽहिन ॥

स्मृत्यन्तरम् — यदैव शुध्यति प्रेतो नारायणवली कृते ।
तदैव पापनिर्मुक्तः कियाही जायते तु सः ॥
तदैव स्परणं तस्य यस्मिन्नहिन शुध्यति ।
मुतैरन्नप्रदानेन विष्णोः संस्मरणकमात् ॥

438

यो ददाति कियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः । तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं व्यहमेव न संशयः ॥ विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् । आशौचं पिण्डदः कुयीत्र तु तद्धन्धुगोत्रजाः "॥

एवं च प्रतिषिद्धश्राद्धानां मध्ये केषांचिद्दारमघातकादीनां नारायणव-स्टिक्तः। तत्र ये विधित आत्मानं घातयन्ति तेषां न श्राद्धमिषेधो नापि नारायणविश्विविधः। विधिनिषेधविरोधतोऽमतिषिद्धस्य चामत्यवायकरत्वात्। प्रत्यवायकरणस्य मरणस्य श्राद्धमितषेधादिनिमित्तता। तथा च ब्रह्मगर्भः—

" यो जीवितुं न शक्तोति महाव्याध्युपपीडितः । सोऽग्न्युदकमहायात्रां कुर्वन्नामुत्रं दुष्यति " ॥

विवस्तान — " सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः । व्याधितस्येच्छया तीर्थे मरणं तपसे।ऽधिकम् " ॥

तथा गाग्योंऽपि गृहस्थमधिकृत्याऽऽह—

" महाप्रस्थानगमनं स्वलनाम्बुप्रवेशनम् । भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितम् " ॥

भृगुः पर्वतकटकः । तथा धर्मानुष्ठानजून्यम् । मनुस्तु वानप्रस्पमिष-

" अपराजितां चाऽऽस्थाय वनेदिशमजिह्यगः । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः " ॥

अपराजिता पूर्वोत्तरेशानदिक्तामाश्ररीरपातादकुटिलं जलमिलं वा भक्ष-

" आसां महर्षिचयाणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो वित्रो ब्रह्मभूयाय कर्पते " ॥

नागसर्पइतं प्रति कार्यविशेष उक्तः समृत्यन्तरे

" प्रमादादिच्छया वाऽषि नागाद्वा सर्पतो मृतः । पक्षयोरुभयोनीगान्पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥ कुर्यात्पष्टमयी छेखां नागप्रतिकृतिं भुवि । अर्चयेत्तां सितैः पुष्पैः सुगन्धैश्रन्दनेन तु ॥ प्रदद्याद्भपदीषौ च तण्डुछांश्च सितान्सिपेत् । आमैमिष्टं तथैवाज्ञं क्षीरं च विनिवेदयेत् ॥

याज्ञवल्क्यसमृतिः।

आचाराध्यायः] (श्राद्धप्रकरणम् ९)

उपस्थाय वदेदेवं मुख्य मुखामुकं त्विह ।
मधुरं तिहिने दद्यादेवमञ्दं समाचरेत् ॥
सौवर्णं शक्तितो नागं ततो दद्याद्विजन्मने ।
गां सवत्सां ततो दद्यादित्याज्ञा गारुडी तथा ॥
यथाविभागं कर्माणि नागार्थं थेळाने नरः ।
द्विजान्विमोक्षयित्वा तु मुप्रीताः सन्तु पन्नगाः " ॥

पर्तिशन्मतात्-"पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता मुते । अतिस्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना "॥

द्वारापुराणे — " मृते पितरि यस्याय विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रिवतामहपूर्वकाः ॥ तेम्यस्तु पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् । मातर्यथ मृतायां च विद्यते च पितामही ॥ प्रिपतामहीपूर्वकं तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः " ।

यसु—" व्युत्कमाच मृतानां तु नैव काथी सिवण्डता " इति वचनं तन्मातापितृच्यतिरिक्तमेतविषयम् । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

> " न योषिम्द्यः पृथग्दचादवमानदिनाहते । स्वमर्तृषिण्डमात्राम्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता " ॥

तथा—" वितामहः वितः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति । वीत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धवोदशम् ॥ नैतत्वीत्रेण कर्तव्यं पुत्रवाश्चेत्वितामहः । वितः सविण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वी पौत्रप्रयोत्रकः । वितरं तत्र संस्कृर्यादिति कात्यायनोऽत्रवीत् ॥ वाविष्ठमि कृद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा । वितामहेन वितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः " ॥

पूर्वी पितामही यत्र केनापि निमित्तेनासंस्कृतावकृतसपिण्डिकरणौ तत्रापि साभ्यां सद्द पितरं संस्कुर्यात्सपिण्डयेदित्यर्थः । वाजसनेययज्ञपार्थः —

१ क. स. ब्रिओत्तमे । गां । २ क. खं. ग. च. छ. निखतो ।

" होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्ञीवे पितरि जानतः । पितरं मोजयित्वा वा पिण्डो निप्रणुयात्परी ॥ येम्यः पिण्डं पिता दद्यात्तेम्यः पुत्रोऽपि दापयेत् । जीवे पितरि नो दद्यादित्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ जीवेत्पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् । पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीपिणः ॥ यस्य प्रमीतौ द्वौ स्यातां जीवेच प्रापितामहः । पिण्डो निप्रणुयात्पूर्वी भोजयेत्प्रपितामहम् " ॥

षट्त्रिशन्मतात्—" पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां च कैयंचन । भ्रात्रा तु नैव कर्तव्यं भ्रातृणां च यवीयसाम् " ॥

चुद्धवासिष्ठः—" यतीनां तु न संसर्गः कर्तव्योऽत्र सुतैः सदा । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नोपपद्यंत " ॥

दण्हापूपिकान्यायेनैतन्मन्तव्यम् । यस्य मेतत्वं नास्ति तस्य मरणेऽशीच-

मजापतिः—" सिपण्डीकरणं न स्याद्यतीनां चैव सर्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते " ॥

बृहस्पतिः—" नवश्राद्धं यतेर्न स्यात्सिषण्डीकरणं तथा । अहन्येकादशे प्राप्ते कुर्योत्तस्य तु पार्वणम् " ॥

अत्र नवश्राद्धग्रहणपशेषमेतत्त्रविमुक्त्यर्थकर्मोपलक्षणार्थम् । तथा च शातातपः —

" एकोह्रिष्टं जलं विण्डमशौचं प्रेतसिकयाम् । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्वस्थीभूताय भिक्षवे " ॥

ब्रह्मीभूतो ब्रह्माइमस्मीत्युपासकः। अथ काळाः। तत्र भविष्यत्पुराणम्—

> " सिषण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ह्यनिमान्। अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽच्दे भरतर्षभ ॥ निरिग्नः सहिषण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः। पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् "॥

१ क. ख. "त्। न जीविति पित्रे दै। ग. न जीवितितृको दै। २ क. च. निवृणु । ३ क. च. व. निवृणु । ३ क. च. व. व. भर्तु । भर्तु । भर्तु । ५ स. व. व. व. व. व. भर्तु ।

(आद्धपकरणम् ९)

कर्तुक्रदेश्यस्य च निरिप्तित्वे निमित्ते कालोऽत्र नियम्यते तस्य कर्णाङ्ग-स्वेन विधेयत्वात् । यत्तु काले कर्म विधीयते न कर्मणि काल इति न्यायवि-द्वेचनं तदनुपादेयत्वाभिमायम् । न पुनरविधेयत्वपरम् । तथा सति तस्याङ्गत्वं न स्यात् । न ह्यविहितमङ्गं भवतीति । द्विद्रिभ्युद्यः ।

खराना—" पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे । आधानाद्युपसंत्राप्तावेतत्त्रागपि वत्सरात् " ॥

छघुहारीतः—" आता वा आतृषुत्रो वा सिषण्डः शिष्य एवं वा । सहिषण्डिकियां कृत्वा कुर्यादम्युदयं ततः " ॥

सुगन्तुः—" अनिशस्तु यदा वीर मनेत्कुर्यात्तदा गृही । प्रेतश्चेदशिमांस्तु स्यात्रियक्षे वै सपिण्डनम् "॥

अत्रापि पूर्ववत्कालियमः । अनिधर्यदा यही भवेदित्यन्वयः । श्राद्धः कर्ता यही ।

तथा—" यजमानोऽग्निमात्राजन्त्रेतश्चानश्चिमान्भवेत्। द्वादशाहे भवेत्कार्यं सिषण्डकरणं सुतैः"॥

जाबालिः—" सिवण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वे दर्शेऽझिमान्सुतः । परतो दशरात्रस्य पूर्णेऽठदे तु तथा परः " ॥

दशरात्रग्रहणमशौचकालोपलक्षणार्थम् ।

कात्यायनः—" एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्व दशीद्यथाविधि । प्रकुर्वीताशिमान्विप्रो मातावित्रोः सिषण्डनम् " ॥

हारीतः — " या तु पूर्वममावस्या मृताहाह् शमाद्भवेत् । स्विण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेवं सुतोऽग्निमान् ॥ नासविण्डचाग्निमान्पुत्रः वितृयज्ञं समाचरेत् । न पार्वणं नाम्युद्धयं कुर्वत्र छभते फछम् "॥

अस्ति हि पुत्रिकापुत्रस्य पार्वणश्राद्धे मातुर्देवतात्वम् । " मातुः प्रथमतः विण्डं निर्ववेतपुत्रिकामुतः"

इत्यादिवचनात्। इतरस्यापि माता पार्वणश्राद्धादौ पितृवचृप्तिमुपैतीति गम्यते। उक्तं हि—

" स्वेन मर्त्री समं श्राद्धं माता मुक्के स्वधासमम् । वितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रवितामही " इति ॥

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

न चानुरेक्यमानायास्तत्संभवतीति साऽण्युदेक्या। उद्देशे च सा सह-भावेनैव निविधाते न मुख्यत्वेन। तेनोत्पिचिशिष्टेऽपि पित्रादिदेवतात्वे स्त्रीणा-मपि देवतात्वमिकद्धम् । ततश्च माग्दर्शान्मातुर्पि सपिण्डीकरणविधानं युज्यते। एवं श्राद्धेषु सपत्नीकाः पितृपितायहमपितामहा उद्देश्या इत्यपि सिद्धम्। सपिण्डीकरणं कर्तव्यमित्यनुद्वत्तौ विष्णुः—

" मन्त्रवर्गं हि जूदाणां द्वादशे ऽद्धि "।

अमावास्याश्राद्धकारिशृद्रविषयमेतत् । वचनवलादशौचमध्य एव श्राद्ध-करणम् । एवं च साथिकस्य कर्तुः सिषण्डीकरणकालास्त्रय उक्ता भवन्ति । द्वादशादः । तथाऽशौचान्तप्रथमदर्शयोर्मध्ये किमप्यदः । तथाऽशौचानन्तरं प्रथमो दर्श इति । अनथेस्तु चत्वारः कालाः । यदाइ गोभिलः—

" पूर्ण संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत "।

पैठीनासि:—" सिवण्डीकरणं पुत्रः पितुः कुर्वीत योऽग्निमान्। अनम्नेस्तु क्रिया नान्या एकोव्छाद्दते कवित् "॥

एतदनमेः संवत्सरान्ते सिवण्डीकरणं करिष्यतः प्रथमसंवत्सरवर्तिश्राद्ध-विषयम्।

रुद्धवसिष्ठः — "श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सिषण्डनम् । तद्धानौ तु कृते भेतः पितृत्वं न प्रषद्यते "॥

एतद्वि पूर्वेण समानविषयम् । विषयान्तरे तु लौगाक्षिराह—

" यस्य संवत्तरादर्वाक्तिपण्डीकरणं भवेत्। मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्तरम् " इति।)

यतु हारीतोक्तम्-" मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तं प्रति द्वाद-शाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा "

इति, तदसमर्थविषयम् । अपकृष्यत्यनुष्टत्तावाहोशना-

" वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह पच्यते " ॥

अनुपजातायां वृद्धौ यः मेतश्राद्धानपकर्षेदित्यर्थः । समर्थविषयं चैतत् । शाट्यायनिः—

> '' प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नौन्दीमुखं द्विजः '' ॥

आचाराध्यायः]

(श्राद्धप्रकरणम् ५)

अय मातृसपिण्डीकरणम् । तत्र दृद्धशातातपः—

" मातुः सिषण्डीकरणं कथं कार्यं मुतैभेवेत्। पितामह्या सहैवास्याः सिषण्डीकरणं स्मृतम् "॥

गार्गः —" पत्यैवैकेन कर्तव्यं सिपण्डीकरणं श्रियाः । सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतित्रतैः " ॥

सुमन्तुः—" विता वितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान्शिवः " ॥

यमः-- " जीवित्वता वितामह्या मातुः कुर्वात्सविण्डनम् । प्रमीतवितृकः वित्रा तत्वित्रा पुत्रिकामुतः " ॥

तित्त्रा मातुः वित्रेत्यर्थः । वितुः वितामहाश्वाभावे व्यवस्थामाह श्वातातपः -

" मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह विण्डताम् । अहिति स्वर्गवासं च यावदाभूमिसंप्रवम् " इति ॥

एवं च सत्यन्वारूढिविषये जीवन्त्यामजीवन्त्यां वा पितामह्यां पित्रैव सह मातुः सपिण्डनं कार्यम् । अन्यदा तु तित्पत्रा पितामह्या वेति सिद्धम् । यदि पुनः मेते पितिर तेनैव सपिण्डनं स्याचौदाऽन्वारूढिविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्य त्वन्वारूढा भत्रैव सह सपिण्डनीयेति नियामकर्वेनार्थवन्ते सित प्रमीनित्तिः पित्रेतिवचनं न नियमपरं शक्यते वक्तिव्यनियमसिद्धिः । यचु—

" मृते वितरि मातुस्तु न कुर्थात्सहिषण्डताम् । वितुरेव सविण्डत्वे तस्या अवि कृतं भवेत् "

इति, तचेत्समूलं स्यात्तदाऽऽपद्विषयतया नेयम् । लघुहारीतः—" पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सिषण्डीकरणं क्षियाः । पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये आतृपुत्रादयोऽपि ये " ॥

मार्कण्डेयपुराणम्-" स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोहिष्टमुदाहृतम् । स्विण्डोकरणं तासां पुत्रामावे न विद्यते " ॥

भर्तुरभाव एतत् । यदाइ पैठीनसिः—

" अपुत्रायां मृतियां तु पतिः कुर्यात्सिपण्डनम् । श्रश्रवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् " ॥

१ स. 'पिण्डीकरणम्। अ'। २ स्त 'रि नै'। घ. 'रि नैव सह पि'। ३ स. घ. च. 'तदन्बा'। ४ क. च. 'त्वेन सहार्थ'। ५ क. च. 'ते। तत्युत्रामा'।

शातातपः—" तन्मात्रा च पितामह्या तच्छ्वश्र्वा तु सपिण्डनम् । आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृतम् "॥

तन्मात्रा मातुर्गात्रेत्यर्थः । पितामही च मातुरेव । अथ मातुर्गोत्रनिर्णयः। तत्र बृहस्पतिः—

> " भर्तुगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सिपण्डनम् । तृष्णीं दंपतिपिण्डीम्यां कुशैरन्तरयन्पितृन् "।।

अन्तरयंस्तिरोदधानः।

शातातपः—" कुर्याद्वीत्रेण दौहित्रो मातुलेनावनेजनम् । विण्डनिवेषणं चैव मातुमीतामहस्य च "॥

अवनेजनं जलदानम्। यदाइ लौगाक्षिः —

" मातामहस्य गोत्रेण मातुः विण्डोदकित्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रमापितः " ॥

मार्कण्डेय: — " ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूटा कन्यका भवेत्। भर्तुगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥ आमुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् "।

मातुः पितृगोत्रेणेत्यर्थः ।

च्यासः—" पत्या सहैकता तावद्यावतपुत्रो न जायते । पुत्रिकायाः मुनोत्पत्तौ तस्यैकत्वं निवर्तते " ॥ २५२॥ २५३ ॥

अवीक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेव ॥ तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यांदर्भ दिजन्मने ॥ २५४ ॥

संवत्सरादर्वागिति संबन्धः । वर्षमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भेतस्य संवत्सरपूर्तेः पूर्वमेव द्वादशाहादौ सिपण्डीकरणं भवेत्, तस्यापि संव-त्सरं यावत्सोदकुम्भमन्नं द्विजे दद्यात् । तस्येति पष्ठी चतुर्ध्यर्थे द्विजन्मन इति चतुर्थी सम्यवसंप्रदानार्था । दद्यात्संवत्सरं द्विज इतिपाठे सप्तमी यथार्था, श्राद्धे ब्राह्मणस्याऽऽइवनीयार्थत्वात् । संवत्सरिमति चात्यन्तसंयोगे द्वितीया । अतः संवत्सरं यावत्यत्यहमञ्चं देयम् । तथाचाऽऽपस्तम्वः —

> " यस्य संवत्सराद्वीक्सपिण्डीकरणं कृतम् । अठद्मम्ब्यटं द्यात्प्रत्यहं त्वन्नसंयुतम् " ॥

९ ख. °ण्डानां कु°। २ क. घ. च. छ. ज बृहस्पतिः। ३ क. °त्तौ पर्लंक°। ४ ङ. ँदात्सं-वत्सरं द्विजे।

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

यह्यपुदारीत आह — " सिपण्डीकरणे वृत्ते पृथक्तवं नोपपद्यते । पृथक्तवे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सिपण्डता " ॥

शातातपः—" सपिण्डीकरणाद्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमम्युदयादते " इति ॥

तस्यायमपवादः । तस्याप्यत्रं सोदकुम्भिमत्येकवचनश्रवणात् । अपिशब्दा-रसंवत्सरान्ते सिपण्डीकरणेऽप्येतत्कार्यम् ॥ २५४ ॥

अपरमप्यपनादमाइ--

मृताहिन तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वरसरम् ॥ प्रतिसंवरसरं चैवमाद्यमेकादशेऽहिन ॥ २५५ ॥

यन्मृताइनि संवत्सरं यावत्यितिषासं यच तत्रैवाइनि प्रतिवर्षे यचाऽऽद्यं यचैकादक्षेऽइनि श्राद्धं तदेवं कार्यम् । एकोड्डिएविधानेनेत्यर्थः । आद्यशब्देन नवश्राद्धान्युच्यन्ते । मासिकानापाब्दिकस्य चैकोड्डिएत्वं न नित्यं पार्वणवद्भाः वस्यापि विधानात् । यदाह जातूकण्यः —

" वितृः वितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्मुनः । प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेयः सनातनः " ॥

पितृगणस्थः सपिण्डितः ।तत्र मासिकेषु [न] व्यवस्थितविकरपो व्यवस्था-कापभावात् । अत एवाऽऽह कात्यायनः —

" स्विण्डोकरणादूष्वं न दद्यास्त्रितमासिकम् । एकोह्यिविधानेन दद्यादित्याह शौनकः " ॥

अत्रैकोदिष्टिविधानेन मासिकं दद्यादित्येकः कल्प उक्तः। नदद्यादित्यपरः। सांवत्सिरिकशाद्धे तु व्यवस्थितविकल्पः। तत्र क्षेत्रजौरसपुत्रिकापुत्राणामप्रिमस्वं पार्वणवस्वे व्यवस्थापकम् । तथा श्राद्धोदेश्यस्यामात्रास्यायां प्रेतपक्षे वा मृतत्वं यतित्वं वा येन केनचित्कियमाणस्य श्राद्धस्य पार्वणवैस्वव्यवः स्थापकम् । सम्बद्धतश्राद्धस्य कृष्णचतुर्दश्यां क्रियमाणत्वं सर्वमेव कर्तारं प्रत्ये-कोदिष्टत्वव्यवस्थापकम् । तथा कर्नुरुद्देश्यस्य वाध्निग्नितं तथाऽग्निमतोऽपि कर्नुरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रव्यतिरिक्तत्वमेकोदिष्टृत्वव्यवस्थापकम् । मृतादिकादन्यत्संक्रान्त्युपरागमदालयादिकालविदितं तत्रिकोदिष्टृतया विधिरेव नास्तीति तत्पार्वणवदेव कार्यम्। एतां च व्यवस्थामाहुर्भुनयः। तत्र तावज्ञातृकर्णः-

१ ग. ° हेरवस्य । २ ख. °वस्वं ब्यं । ३ ख. दिवं सर्वमेव कर्तारंते । ४ क. च. चि. वस्वब्यं । ५ क. च. छब्यं ।

" प्रत्यव्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजीरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोदिष्टं सुता दश्रा ।

काष्णीजिनिः—" अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं गृहाश्रमे ।
तद्योगात्कृतसाहाय्यः सर्वत्राहिति पार्वणम् ॥
%निरग्नेरौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहिन ।
प्रत्यव्दं पार्वणं साग्नेरन्येषां न तु पार्वणम् " ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरम् — " बह्व अयस्तु ये विप्रा ये चैकाअय एव च । तेषां सिषण्डनादूर्ध्वमेकोहिष्टं न पार्वणम् "

इति, तत्क्षेत्रजादिव्यतिरिक्तविषयम् । अपुत्रकश्राद्धविषयं वा । पुत्रिकाःपुत्रोऽप्योरसवत्कुर्योत्तत्समत्वात् । तथा च व्यासः—

" मुख्य एव सुतः कुर्यात्सपिण्डीकरणं वितुः । औरसस्तु सुतो मुख्यस्तत्समः पुत्रिकासुतः " ॥

शक्क:--" अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतर्पक्षेऽथवा यदि । सरिण्डीकरणादूर्ध्व तस्योक्तः पार्वणो विधिः " ॥

मेतपक्षो भाद्रपदापरपक्षः।

शातातपः—" एके।दिष्टं जलं पिण्डमशौचं प्रेतसिकयाम् । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्वसीभूताय भिक्षवे ॥

गर्गः—" चतुर्दश्यां तु यच्छ्।द्धं सपिण्डीकरणे कृते । तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिने "॥

तथा—" सिपण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् । प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् " ॥

मजापतिः —'' संकान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहाख्ये । निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनेकतस्तु क्षयेऽहिन '' ॥

कात्यायनः--" यानि पश्चदशादीनि अपुत्रस्येतराण्यपि । एकस्यैवात्र दातव्यमपुत्रायाश्च सर्वदा " ॥

आपस्तम्बः—" अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुवाश्च ये। तेपामपि च देयं स्यादेकोहिष्टं न पार्वणम् "॥

अथ मृताहापरिज्ञानिवचयाणि वाक्यान्युच्यन्ते । तत्र बृहस्पतिः —

* एतच्छ्ञेको न विद्यते क. च. पुस्तकयोः ।

(आद्वप्रकरणम् ९)

" न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सित । मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहिन " ॥

यताहे यत्कार्ये तद्विज्ञातमामानास्यायां कार्यमित्यर्थः।

" यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु । तदा मार्गशिरोमासि मात्रे वा तिह्नं भवेत् ॥ दिनमासी न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु प्राह्मौ पूर्वोक्तया दिशा " इति ॥

अत्र तिथौ दिनशब्दः । +पूर्वोक्तया दिशेत्यस्यायपर्थः — मोषितपरणे मासपरिश्वाने मृतिविधिशानाभावे सित परिश्वातेषासामावास्यायां तस्य मृताः इकालः । तथा मृतिविधिपरिश्वाने मासश्चामाने सित तदा मार्गशिरोपासि माध्यासे वा तस्यां परिश्वातायां तिथौ तस्य मृताहकालः । तथैव मृतिविधिः मासापरिश्वाने प्रस्थानदिनमासौ प्राह्यौ यस्यां तिथौ मासे वा प्रस्थानं कृतं तत्रैव तस्य मृताहकालस्तत्राप्यभावे मृतवार्वाश्रवणदिने मृताहकाल इति भावः ।

प्रचेताः-" अपरिज्ञाते मृताहेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा "।

जातूकण्यीः—" पितारे प्रोपिते यस्य न वार्ता नैव वाऽऽगतिः ।
उध्वै पञ्चदशाद्धपीत्कृत्वा तत्प्रतिह्नपकम् ॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदादीन्थेव सर्वाणि शेवकर्माणि संचरेत् '' ॥

स्मृत्यन्तरम्—" न लम्यते शरीरं चेल्लम्यन्तेऽस्थीनि चेत्तरा ।

घृतेन तानि संसिच्य संस्कुर्याद्विधिना मृतम् ॥

दग्धान्यस्थीनि संप्राप्य सीरेणाऽऽष्ठाव्य तानि तु ।

तेषामिष न लामश्चेत्पलाशानां शतत्रयम् ॥

द्वाष्ट्राधिकमादाय कुर्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तैत्र द्वार्त्रिशतिं(तं) मूर्धि कण्ठे पर्षि ततः परम् ॥

वसस्यशीतिं जघने विंशतिं विंशतिद्वयम् ।

चाह्वोर्दशाङ्गलीप्वत्र मुष्कयोः पट्च साधने ॥

चत्वार्य्रुद्वये पर्षिं विंशतिं जानुनोस्ततः ।

विंशतिं जङ्वयोः पश्चाह्श पादाङ्गलीपृ च ॥

^{*} इत आरभ्य भाव इत्यन्तप्रन्थों नास्ति ग. घ छ भ. पुस्तकेषु ।

९ क. ग. च. 'तममावा°। २ क. च. ^८तममावा°। ३ क. ख. घ. छ. यत्र। ६९

न्यसेत्पलाशवृत्तानामूर्णासूत्रेण वेष्टयेत्। लेपयेचविष्टिन संस्कुर्याद्विधिवत्ततः॥ सिपेदुदकधारां तु संस्कारान्ते समन्ततः "।

वृद्धमनुः—" जीवन्यदि स आगच्छेद्घृतकुँण्डे निमज्ज्य तम् ॥ उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकमीदि कारयेत् । व्रतचर्या द्वादशाहं त्रिरात्रमथवाऽस्य तु ॥ स्नात्वोद्वहेत तां भायीमन्यां वा तदमावतः । अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेने वा यजेत् ॥ तथेन्द्राग्नेयपञ्चना गिरि गत्वा सै तत्र तु । इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीपिसतांश्च क्रत्ंस्ततः " ॥

आयुष्पतीमिष्टिमायुष्कामेष्टिमित्यर्थः। मासिकमाब्दिकं च मृताहे कार्य-मित्युक्तम्। तत्राहःशब्देनाहोरात्र उपलक्ष्यते। स च त्रिविधः—सावनः सौर ऐन्दवश्रेति। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

> " सावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवः । सौरिख्निशस्तु रादयंशास्तिथिसंभोगमैन्दवम् " ॥

मेषादिराशेक्तिशमंशं यावता कालेन रविर्भुङ्के तावान्कालः सौरोऽ-होरात्रः । ऐन्द्वस्तु प्रतिपदादितिथिपरिमितः । स एव मृताहनीत्यत्र विवक्षितः । तदुक्तम्—

> " मासपक्षतिथिस्षृष्टे यो यस्मिन्स्रियतेऽहिन । प्रत्यव्दं च तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः " ॥

मासोऽपि पूर्ववित्रिविध एव । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्त एव —

" दर्शाहर्शे चान्द्रस्त्रिशहिवसस्तु सावनो मासः । रविसंक्रान्तिकचिद्गः सौरो मासोऽभिगद्यते तज्ज्ञैः " ॥

त्तथा—" चान्द्रः शुक्तादिदशीन्तः सावनास्त्रिशता दिनैः। एकराशी रवियीवत्कालं मासः स भास्करः"॥

मासश्चान्द्र एव विवकार्ये ग्राह्यः । स्मरन्ति हि —

" विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः । आव्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः॥

१ क. च. °कुम्भे नि'। २ क. ख. °न योजयेत्। त°। च. °न याजयेत्। त°। ३ ख. ग. घ. समत्र। ४ म. घ. °नेः। रवेस्त्रि'।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः]

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

लघुहारीतः—" चक्रवत्परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः । अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्तव्यं मासचिद्धितम् ॥ मासचिद्धं तु कर्तव्यं पौपमाघाद्यमेव हि । अतश्चानद्रविधानेन मासः स परिकीर्तितः " ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव हि । तथा हि—पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां सा पौषी सा यस्मिन्मासि स पौषो मासः । एवं माघादयोऽपि । यद्यपि ब्यह्र- इयहादौ पौर्णमासी भवति तथाऽपि नासौ पौषादिसंज्ञकः । मासार्थमाससंव- स्सराणामेव हि पौषादिः संज्ञा न ब्यहादेस्तदाह पाणिनिः—" साऽस्मिन्पौर्ण- मासीति संज्ञायाम् " [४।२।२१] इति । न च सौरसावनमासयोकक्तप्रकार- पौर्णमासीनियमोऽस्ति । तस्माचान्द्र एव मासो मासिक आब्दिके च प्राह्यः । यत्पुनः स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्—

" यस्मित्राशौ गते सूर्ये विषक्तिं याति मानवः । तद्राशावेव कर्तव्यं पितृकार्यं मृताहिन " ॥

अधिमासमरणविषयमेतत् । यदाइ स एव ---

" अधिमासे विपत्तिश्चेत्सौरं मासं समाश्रयेत्। स एव दिवसस्तस्य श्राद्धिपण्डोदकादिषु " इति ॥

अधिपासमृतस्य पुनस्तद्धिमासप्राप्तौ सत्यामेतद्वेदितव्यम् । तथा च भृगुः" मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।
मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कथंचन " ॥

[*अन्येपां मळमासमध्येऽमृतानाम् । मळमासमध्ये सांवत्सरिकं न कार्यम्। किं तु तद्यपगम इत्यर्थः।] कः पुनरिधमासो नामेत्यपेक्षायामाह गर्गः-

" यदा चान्द्रेषु मासेषु मेपादि क्रमते रविः । चैत्रादयस्तदोच्यन्ते तदभीवेऽधिमासकः "॥

छपुरारीतोऽपि—" इन्द्राशी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः । अश्लीपोमी स्मृती मध्ये समासी पितृसोमकी ॥ तमतिक्रम्य तु यदा रिवर्गच्छेत्कदाचन । आद्यो मिळिम्छुचो द्वेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः " ॥

इन्द्राप्ती यत्र ह्येते इति शुक्रमतिपद उपलक्षणम् । अप्रीषोमाविति कृष्ण-

एताश्विहान्तर्गतं न विद्यते ख. ग. घ. छ. व. पुस्तकेषु ।

(श्राद्वप्रकरणम् ९)

प्रतिपदः । पितृसोमकाविति दर्शस्य । एतेन चान्द्रो मास उपलक्षितः । तं मासं समितकम्यान्यस्मिन्मासे यदा सूर्यो राज्यन्तरं गच्छेत्तदा पूर्वो मिछ-म्लुचः । उत्तरः पक्रतः ।

शातातपः—" सिनीवाछीमतिकम्य यदा संक्रमते रविः। मछमासस्तु स प्रोक्तस्तत्कार्यं तृत्तरे भवेत् " ॥

सिनीवास्त्रीमिति सकलिसनीवास्यन्तमासाभिमायम्।

काठकगृह्ये — " यश्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे किंश्तसमे भवेत् " ॥

तत्र मिल्रम्लुचेऽपि मासिकं श्रादं कार्यमित्याह कुथुमिः —

" अठरमम्बुघटं दद्यादत्रं चाऽऽमिषसंयुतम् । संवस्तरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् " ॥

हारीतः—" असंकान्तेऽ। पे कर्तव्यमाव्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा " ॥

पूर्वे प्रथमसंवत्सरविहितं मासिकम् । न तु दर्शश्राद्धं, तस्य हि तत्र निषेधमाइ ऋष्यशृङ्गः—

> " संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्रयोदशः । तास्मिस्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये "॥

यतु शातातपेनोक्तम्—" एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे कचित् । तत्राऽऽद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे "

इति, तत्सिपण्डीकरणपर्यन्तिपृकार्यविषयम् । अत एव लघुहारीतः-

" सिवण्डीकरणादूर्धं यदिकचिच्छ्। द्विकं भवेत् । इष्टं वाऽप्यथवा पूर्वं तत्र कुर्यान्मलिम्लुचे "॥

युत्त सत्यव्रतः—" वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातावित्रोर्मृताहिन । मछमासे न कर्तव्यं व्यावस्य वचनं यथा "

इति, तद्धिमासादन्यत्र मृतस्य प्रथमाञ्चिकश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम्।

यतु गभितवाक्यम्—"न कुर्यान्मलमासे तु कभी कर्म कथंचन।
मुक्तवा नैमित्तिकं श्राद्धं ताद्धि तत्रैव कीर्तितम् ॥
एकोद्दिष्टं हि यच्छाद्धं तन्निमित्तिकमुच्यते।
तत्कार्यं पूर्वमानेन कालाधिक्येऽपि धर्मतः"

(श्राद्धप्रकरणम् ९)

इति, तत्सिपण्डीक्रणात्माक्तनैकोहिष्टिविषयम्। यच द्वविसिष्ठेनोक्तम्—

" श्राद्धीयेऽहिन संप्राप्ते अधिमासो भवेचिदि । श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत ह्येवं कुर्वन्न मुह्यित "

इति, तन्मासिकविषयम् । वार्षिकविषये तु लघुहारीतः—

" प्रत्यव्दं द्वादशे माप्ति कार्या पिण्डिकया बुधैः । कचित्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् " ॥

अस्यार्थः — सर्वदा द्वादशे मासि परिसमाप्ते त्रयोदेशे च पाप्ते सांवतसरिकं कार्यमधिमासोपनिपाते तु त्रयोदशे व्यतीते चतुर्दशे च प्रदृत्ते पिण्डकिया कार्या। आद्ये तु संवत्सरेऽधिमासे त्रयोदश एवाऽऽव्दिकं कार्यमिति।
त्रसङ्गादन्यदिष मलमासविषयं किंचिवुच्यते। तत्र वृहस्पतिः —

" नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मिलम्लुचे । तीर्थकानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च " ॥

मत्स्यपुराणे-" चन्द्रसूर्यप्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि । मलगासेऽपि देयं स्योद्दत्तमक्षयकारकम् "॥

वृद्धमनुः-- " अम्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानवतानि च । वेदवतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ मङ्गरूयमाभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् "।

हुषोत्सर्गस्य च नैकादशाहिकस्य मतिषेधः । तस्य नियतकालत्वात्मेतो-पकारकत्वाच ।

" बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ते चास्तमुपागते ।
मलमास इवैतानि वर्भयेद्देवदर्शनम् ॥
वापीकृपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ।
न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च " ॥

देवदर्शनं सोमेश्वरादिदेवदर्शनं तचात्र मथमं विवक्षितम् । यहापरिशिष्टात्-

" अवषर्कारहोमाश्च पर्व चाऽऽग्रा(ग्र)यणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् " ॥

परादारः—" उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।
मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जियत्वा च पैतृकम् " ॥

प्रसवनिमित्तं जातकर्मादि कार्यमेव। अत एवाऽऽइ सत्यव्रतः—

१ ख. घ. °द्वीयाह°। २ क. च. °दशारम्भे च। ३ क. च. °र्दशारम्भे प्राप्ते पि । ४ क. च. "र्थश्राद्धं ग"। ५ ग. स्यादमम°।

" जातकर्भणि यच्छ्। द्धं नवश्राद्धं तथैव च । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेऽपि तत्स्मृतम् " इति ॥

अत एव प्रसवनिभित्तोऽन्य एवोत्सवः शिष्टाचारप्राप्तोऽत्र प्रतिषिध्यते। पैत्रकमिति चन्द्रसूर्योपरागगजच्छायाश्राद्धादि कथ्यते । यस्याऽऽवश्यकस्य नास्ति कालान्तरम्। अत एव मत्स्यपुराणम्—

" चन्द्रमूर्यप्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मि । मलमासेऽपि देयं स्याद्यसमक्षयकारकम् "॥

संत्यः—"देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे स्वौ । दक्षिणाशामुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्रुयात् ॥

शासिक्षकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥ २५५॥

पिण्डांस्तु गोजविषेभयो दद्यादमौ जलेऽपि वा॥ प्रक्षिपेरसरसु विषेषु दिजोच्छिष्टं न मार्जयेव ॥२५६॥

पार्वणादिश्राद्धसंविध्वः पिण्डान्गोछागिवप्राणापन्यतमाय दद्यादन्य-तमं भोजयेदित्यर्थः । अथ वाऽग्रौ जलेऽपि वा प्रक्षिपेत्सत्सु विषेषु स्वस्मादा-सनादनुत्थितेषु तदुच्छिष्टं न मार्जयेन्न शोधयेत् । पिण्डानिति बहुवचनपवि-विस्तम् । तेन पत्नीप्राशिते मध्यमपिण्डे पिण्डद्वयस्यापि प्रतिपत्तिः कार्या । अत्र मत्स्यपुराणम्—

" विण्डांस्तु गोजविप्रेम्यो दद्याद्यो जलेऽवि वा । विप्रान्ते वाऽथ विधिवद्वयोभिरथवाऽऽशयत् ॥ पर्ती वा मध्यमं विण्डमाशयोद्विनयान्विताम् । आधैत्त वितरो गर्भमन्तः संतानवर्धनम् " ॥

वयांसि पक्षिणः।

मनु:--" पतित्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुनार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोभेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं शुचिम् " ॥

खहरपति:—" अन्यदेशिक्षता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा। तदा तं जीर्णवृषभइछागो वा भोकुमहिति "॥

शहिलिखितौ—" एवं वरान्याचियत्वा नमस्कृत्य विण्डानम्मु विन्यसेदशौ वा निक्षिवेत्। पत्नी वा मध्यमं विण्डमश्रीयादार्तवस्नाता।

(आद्धप्रकरणम् ९)

अगृहीतगभीऽत्राऽऽर्तवस्नातेत्युच्यते ।

यमः-- " अप्स्वेकं ष्ठावयेत्पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् । एकं च जुहुयादश्लौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्तिताः " ॥

वायुपुराणे—" पिण्डमश्रो सदा दद्याद्धोगार्थी सततं नरः ।
पत्न्यै प्रजीर्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥
उत्तमां गतिमन्विच्छन्गोम्यो नित्यं प्रयच्छति ।
आज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्तु पिण्डं निषापयेत् ॥
प्रार्थयन्दीर्थमायुश्च वायसेम्यः प्रयच्छति ।
आकाशं गमयेदप्तु स्थितो वा दक्षिणामुखः ॥
पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्तथैव च " ।

द्विजोच्छिष्टमार्जने वसिष्ठोडन्यथाऽऽह—

" श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् । च्योतन्ते वै स्वधाधारास्ताः पिवन्त्येकृतोदकाः " ॥ २५६ ॥

येन द्रव्येण यावती तृप्तिः पितृणां भवति तदाइ--

हिवष्यात्रेन वे मासं पायसेन तु वस्सरम् ॥
मारस्यहारिणकोरभ्रशाकुनच्छागपार्वतैः ॥ २५७॥
ऐणरीरववाराहशाशोमीसर्यथाक्रमम् ॥
मासवृद्धचाऽभितृष्यन्ति दृत्तेरिह पितामहाः ॥२५८॥

इविष्यात्रेन प्रदत्तेन पितृपितामहाद्या उदेश्या मासं तृष्यन्ति । हविष्य-माह मनुः—

> " मुन्यन्नानि पयःसोमौ मांसं यचानुपस्कृतम् । अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते " ॥

पयसि शृत ओदनः पायसः । तेन दत्तेन वत्सरं यावत्पित्रादयस्तु-प्यन्ति । तदुक्तम्—

" संवत्सरं तु गब्येन पयसा पायसेन च " इति मनुना ॥ पायसश्चार्मतिषद्भपयो(या) ग्राह्मः। तत्र पयोविशेषिनिषेधपाइ मार्कण्डेयः— " मार्गमाविकमोष्ट्रं च सर्वमैकशकं च यत् । माहिषं चामरं चैव धेन्या यच्चोप्यनिर्दशम् ॥

१ क. घ. च "जार्थे द'। २ ख. "न्त्यक्षतो"। ३ ग. इ. 'शाकैमी"। ४ क. "प्रसिद्धनिषि-द्रप"। घ. "प्रसिद्धनिषिद्वपया प्रा"। च. "प्रसिद्धनिषिद्वपयपरिप्रा"। ५ ख. "चापि नि"।

वित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्तवा यचाप्युपाइतम् । वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्पयः श्राद्धकर्माणे ''॥

मत्स्यस्येदं गांसं मात्स्यं तेन दत्तेन द्वौ मासौ पित्रादयस्तृष्यिन्त । मत्स्य-श्रात्र भक्षणाई एव पाठीनप्रभृतिर्ज्ञेयः । हरिणस्येदं हारिणम् । एवपौरश्चादिषु माससंख्याद्वद्विष्ट्रव्या । उरश्चो मेषः । तस्येदमौरश्चम् । एवं शाकुनादी-स्यपि । शकुनिः पक्षी । सोऽप्यत्र शिष्टभोजनीय एव ग्राह्यः । छागः प्रसिद्धः । पृषतिश्चत्रमृगः । एणः कृष्णमृगः । छोहितस्तु हरिणः । तदुक्तमायुर्वेदे — "एणः कृष्णस्योर्ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उच्यते " ।

रुक्षृगिविशेषः । वराहोऽत्राऽऽरण्यो न ग्राम्योऽत्यन्ताभक्ष्यत्वात् । शश-

अत्र मनु:—" तिलैबीहियवैभीषैरद्धिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते पितरो विधिवत्रृणाम् "॥

तथा —" वाधीणसस्य मांसेन तृतिद्वीदशवार्षिकी "॥

465

विष्णुः—" तिछैर्त्रीहियैवर्गाषैरिद्धिर्मूछफछैः शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्किभिनी-वारैमृद्धैगौध्मैर्गासं प्रीयन्ते। नव गावयेनैकादश तूपरेणाजेन "।

गवयस्येदं गावयम् । तेन नव मासान्त्रीयन्ते । तूपरः शृङ्गहीनः । शङ्कः — " छाजान्मधुयुनान्दद्यात्तक्त्रशर्करया सह । दद्याच्छ्।द्धं प्रयत्नेन शृङ्गाटकगैवेधुकम् " ॥

शृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । गवेधुकं शङ्घाकारं तृणविशेषफलम् ॥ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥

> खड्गामिषं महाशलकं मधु मुन्यत्रमेव च ॥ लोहामिषं कालशाकं मांसं वाघ्रीणसस्य च ॥२५९॥ यददाति गयास्थश्र सर्वमानन्यमश्नुते ॥

खड्गो गण्डकारूयो मृगविशेषः । तदामिषम् । महाशहको मत्स्यविशेषः । तेन च तन्मांसं लक्ष्यते । मधु क्षौद्रम् । मुन्यन्नमारण्यं नीवारादि सस्यम् । लोहो लोहितच्छागस्तदामिषम् । कालशाकः मसिद्धः । वाभ्रीणस उक्तो निगमे—

" त्रिपित्रं स्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वाधीणमं तु तं प्राहुर्योज्ञिकाः श्राद्धकर्माणे " ॥ (आद्रप्रकरणम् ९)

पस्य पिवतः कर्णो जलं स्पृशतः स त्रिपिवस्त्रिभिर्मुखेन कर्णाभ्यां च पिब-तीति च्युत्पत्त्या । क्षीणेन्द्रियं संभोगाक्षममजापतिमजमित्यर्थः। तस्य मांसम् ।

तथा—" कृष्णश्रीवो रक्तिशाः श्वेतपक्षो विहंगमः । स वै वाश्रीणसः श्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः " ॥

तस्य मांसं वा । तथा गयास्थो यहदाति च । एतत्सर्वमानन्त्यमक्षयत्वम-भुते प्रामोति । एतज्जनिता नृप्तिरनन्ता भवतीति तात्पर्यार्थः । गयाप्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एवोक्तम् —

> " गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । संनिहित्यां गयायां च श्राद्धमक्षयतां वनेत् " ॥

संनिहित्यां गयायां च श्राद्धमक्षयतां वनेत् " ॥ **अत्र वायुपुराणम्-"** श्यामाकैरिक्षभिश्चेव वितृणां सार्वकामिकम् । कुर्वादोमयणं यस्तु स शीमं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इयामाका हस्तिनामानो विद्धि तान्यज्ञानिः सतान् । प्रशान्तिकाः प्रियङ्गश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥ एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां सदा गुणैः। कृष्णमाषास्तिलाश्चेव श्रेष्ठाः स्युर्ववशालयः ॥ महायवा बीहियवास्त्रेव च मधूछिकाः। कृष्णाः श्वेता छोहिताश्च ग्राह्माः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥ विस्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदादिमम् । भव्यपौछेवताक्षोटखर्जूरामछकानि च ॥ करोरुः के।विदारश्च तालकन्दं तथा विसम् । तमाछं शतकन्दं च मध्वालुः शीतर्केन्दकम् ॥ कलायं कालशाकं च सुनिषण्णं सुबर्चला । मांसं शाकं दिधिक्षीरं चञ्चर्वेत्राङ्कुरस्तथा ॥ कर्फलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च । कर्कन्धुर्मीरकं चारं तिन्दुकं मधुमाह्ययम् ॥ वैकङ्कतं नागिरिकं शृङ्गाटकपरूषकम् । पिप्पछी मारेचं चैव पटोछं वृहतीफलम् ॥ सुगन्धिमत्स्यमांसं च कछायाः सर्व एव च । एवमादीनि चान्यानि स्वादृनि मधुराणि च ॥

१ क. ग. "र्बुधे। सं"। २ क. ग. घ. "दाप्राय"। ३ क. च. "पालीब"। ४ च. "क्सर्म ह"। ५ क. दारं। ६ स. "धुमाइ"। ७ ग. नारिकेलं।

(श्राद्धप्रकरणम् ५)

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च "। आदित्यपुराणे—" मधुकं रामेठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्। श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा "॥ मार्कण्डेयपुराणे—" यवत्रीही सगोधूमौ तिल्मुद्धाः ससर्षपाः।

प्रियङ्गवः कोविदारो निष्पावाश्चात्र शोमनाः " ॥

वायुपुराणे — " भक्षान्पूर्व करम्मं च इष्टकाघृतपूरकान् ।

कृत्तरा मधुसिर्भश्च पयः पायसमेव च ॥

स्मिग्वमुण्णं च यो दद्यादिमिष्टोमफळं छमेत् ।

दिव गव्यमसंसृष्टं मक्ष्यान्नानाविधानापे ॥

दत्त्वा न शोचिति श्राद्धे वर्षामु च मवासु च ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान्वृतं भूमौ समुत्स्रजेत् ॥

शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

स्युश्च संवत्सरं प्रीताः कुकरैमेंपकैणकैः ॥

सक्त्लाँ जांस्तथा पूपान्कुल्माषान्व्यक्षनैः सह ।

सार्षः स्विग्वानि सर्वाणि दधा संस्कृत्य मोजयेत् ॥

श्राद्धेप्वेतानि यो दद्यात्पितरः प्रीणयन्ति तम् " ।

मत्र्यपुराणे—" यत्किचिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः। वत्तमक्षयमित्याहुः वितरेः पञ्च देवताः"॥

त्रह्मपुराणे—" अलावुं ग्रीवकं चाणु कर्करीं त्रपुसं तथा ।

सधुकं नारिकेलं च लकुंचं च हरीतकीम् ॥

सौराक्षं दाधिशाकं च शाकमुत्पलसंज्ञितम् ।

भृङ्गराजमदुष्टानि वन्यानि च निवेदयेत् ॥

अथ मूलानि देयानि शुण्ठ्याईकविसानि च ।

तमालं शतकन्दं च बहुमूची च कण्टेकी ॥

कूचीलकं च पिण्डालं दीर्धमूलं वरूटकम् ।

देयं तकं तु सद्यस्कं नवनीतादनुद्धृतम् ॥

पकं तु गोरसं देयं घृतात्पकादनन्तरम् ।

निदोंपायाश्च गोः क्षीरं क्षथितं शकरानुगम् ॥

आरण्यमहिषीक्षीरं शकराशुण्ठिसंयुतम् ।

मध्याक्तं तुहिनं चैव दद्यादमृतमेव तत् ॥

(शाद्दप्रकरणम् ९)

द्धिशुक्तं च दातव्यं सर्वत्र दिधसंभवम् । दापयेन्मरिचोपेतं युक्तं मधुगुडैरिप "॥

पुलस्त्यः — " मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं जूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥ २५९ ॥

तथा--

वर्षास्वेवं त्रयोदश्यां मघासु चं न संशयः॥ २६०॥

वर्षासु या त्रयोदशी याश्च मघास्तस्यां तासु च यत्पित्भयो ददाति सद्पि तृप्तिलक्षणस्य फलस्याऽऽनन्त्यमश्चते । अनन्तां पितृतृप्तिं साधयती-त्यर्थः । अत्र च प्रोप्तपयपरपक्षे या त्रयोदशी याश्च मघास्ता एव गृह्यन्ते ।

मनुः —" यरिकचिन्मधुसंयुक्तं प्रदद्यात्तं त्रयोदशीम्। तद्प्यक्षयमेव स्याद्वर्षामु च मघामु च "॥

त्रयोदशीमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे।

पितृगाथा—" अपि नः स कुछे भूयाद्यो नो दद्यात्रयोदशीम् । पायसं म्युसर्पिम्या वर्षासु च मधासु च " ॥

विसप्टः—" पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिष्पलम् ॥
मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षामु च मधासु च॥

वैठीनसिः—" अजेन सर्वछोहेन वर्णामु च मघामु च । पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्रयोदशीम् " ॥

पितृगाथे—" अपि जायेत सोऽस्माकं कुछे काश्चित्ररोत्तमः । प्रावृद्काछेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधृत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् । कार्तिकं सकछं वाऽपि प्राक्छाये कुझरस्य वा "॥

यतु वृहस्पतिनोक्तम्—" ऋष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् "

इति, यच पद्त्रिशन्मतम् —

" गृही त्रयोदशीश्राद्धं न प्रकुर्वीत पुत्रवान् । उपवासं च संकान्तौ चन्द्रमूर्थप्रहे तथा ॥ त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवानगृही। नेष्यते चोपवासश्च कैश्चिदष्ययनद्वये ''

इति, तत्रेदं विचारणीयम्—किं सर्वापरपक्षेषु ज्ञातिश्रेष्ठचादिकामस्रयोद-इयामेवाऽऽपरेपक्षिकं श्राद्धं कुर्योदित्यनेन यद्विहितं तस्यैष निषेधः । यदि षा युगादिषु श्रादं कुर्यादितिविधितो भाद्रपदासितत्रयोदश्यां यत्माप्तं तस्य निषेधः । यद्वा तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाः मोष्ठपद्यूर्ध्व त्रयोदशीत्रीहियवपाकौ चेत्यनेन । तत्र युगादित्वपयुक्तं प्रोप्ठपद्यूर्ध्वं त्रयोदशीत्वपयुक्तं यच्छ्राद्धं सन्नित्यं तस्य चेदयं प्रतिषेधस्तदा विहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच विकल्प आपद्ये-सातिरात्रषोडिशिग्रहणाग्रहणवत्। नच वाच्यं सामान्यविषयाद्विधेः पुत्रवद्रहिरू-पविशेषविषयो निषेधो वलवानतो न विकल्प इति । यद्विषयो हि निषेधस्त-द्विषयां निषेध्यप्राप्तिमपेक्षते। प्रसक्तिपूर्वकत्वान्त्रिपेधस्य । ततश्र पुत्रवद्गृहिवि-षया त्रयोदशीश्राद्धमाप्तिरस्तीति निषेधादेव गम्यते । अतो हि दुनिवारो विकल्पः। ननु च नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, ततश्र पुत्रवद्गृहि-ष्यातिरिक्तं मत्येव श्राद्धविधिरयमतो न विकल्पः । तन्न । तथा सति हि न कुर्यादित्यन्वयो न स्यात् । किं तुँ न गृही न पुत्रवानिति स्यात् । न चार्थपद-क्रमान्यथाभावः कार्यो हेत्वभावात् । नच करोत्यर्थान्वितो नञ्पर्युदासो भवति किं तु नामान्वितो धात्वन्तरान्वितश्च । तसान्न नैत्यकत्रयोदशीश्राद्ध-विषयोऽयं प्रतिषेधः, किं तु काम्यविषय एव । न हि तद्विषयत्वे विकल्पः प्रसङ्येत । न हि रागप्राप्तं कलञ्जभक्षंणं तत्प्रतिषेधेन विकल्पते । ननु च कलञ्जभक्षणमशास्त्रीयम् । शास्त्रीयश्च तत्मितिषेधस्तस्मादिवकल्पः । त्रयोदश्ची-श्राद्धं तु काम्यमपि शास्त्रेण विहितम् । अतो युक्तस्तस्य शास्त्रीयेण प्रतिषेधेन विकल्पः । सत्यं विहितं, किं तु फलं पत्युपायतया न पुनरनुष्ठेयतया। अनुष्ठे-यता च तस्य फलरागनिवन्धनैव । अतो युक्ता कलञ्जभक्षणतुल्यता । येषा-मपि मते यत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयति तस्य फलसाधनत्वं शास्त्राद्वबुध्यत इति, तन्मतेऽपि विषयस्य फलसाधनत्वावगमपरभेव विधेः प्रवर्तकत्वं प्रती-यते, न पुरुषपद्विसिद्ध्यर्थे फलरागत एव तत्सिद्धेः। त्रिकालायां ह्यमाप्तौ विधिरर्थवान् । अत एवाऽऽहुः—

" अप्रवृत्तप्रवर्तको विधिरज्ञातज्ञापकश्च " इति ।

अत्र निषेध्येलाधिकमिव भाति ।

९ ग. घ. च. छ. ज्ञानाति । २ क. ग. घ. च. 'रपाक्षि । ३ क. ख. °घेनप्रा । ४ ग. घ. सु गृ । ५ ग. घ. देतुभा । ६ ग. घ. प्रसज्यते । ७ ग. घ. °क्षण ।

आचाराध्यायः]

(आद्वत्रकरणम् ९)

तस्पाद्यत्काम्यं त्रयोदशीश्राद्धं तद्विषयोऽयं निषेधो न पुन्धेश्रित्यं सद्धि-

" सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहः सु कियमाणं पितृन्त्रीणाति कर्तुस्तु कालादिनियमात्फलविशेषः । प्रथमेऽहिन कियमाणं स्त्रीप्रायमपत्यं
आयते । द्वितीये स्तेनास्तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः । चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् । पञ्चमे बहुपृमांसो बह्वपत्यो न चौनपत्यः प्रभीयते । पष्ठेऽध्वशीलोऽस्त्रशालश्च । सप्तमे कृषेत्रिद्धः । अष्टमे पुष्टिन्वम एकशको दशमे व्यवहार राद्धिः । एकादशे कृष्णायसत्रपुसीसम् ।
द्वादशे पशुमांस्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति । चतुर्दश आयुषे राद्धिः । पञ्चदशे पुष्टिः" इति।

सर्वेष्वेवापरपक्षस्याद्वः मु कियमाण इत्यनेनाऽऽपरेपक्षिकस्य श्राद्धस्य नित्यत्वमाद्द । कर्तुस्तु कालौनियमात्फलविशेष इत्यनेन तु मतिपदादि-तिथिनियमेन तदेव कियमाणं फलविशेषमदं भवतीत्याद्द । तस्मात्काम्यस्यैव भयोदशीश्राद्धस्य मतिषेधोऽयम् । या तु षद्त्रिशन्मते मदाश्राद्धस्य निन्दा—

> " मघामु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रे। विनश्यति । संक्रान्तावुषवासश्च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा "

इति, सा न निषेधं कल्पयति कृप्तत्वात्तस्य । तथा च कन्यागतापरपक्षा-िषकारे देवीपुराणम्—

> " तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवते । महक्षे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् " इति ॥

पितृदैवतमृक्षं मघा। पूजा श्राद्धं, तेन पिण्डदानसहितमेव भाद्रपदापरपक्ष-मघासु श्राद्धं निन्दितम्। न श्राद्धमात्रं पिण्डदानस्थैव मतिषिद्धस्वात्। न च निषेधवाक्ये पिण्डदानशब्दः श्राद्धलक्षकः। लक्षणाकारणाभावात्। एवं तावन्मघाश्राद्धं पिण्डदानरहितमुक्तं, श्राद्धान्तराण्यपि पिण्डदानरहितान्यु-क्तानि मत्स्यपुराणे—

> " अयनद्वितथे श्राद्धं विषुवद्वितथे तथा । संकान्तिषु च सर्वामु विण्डनिर्ववणादते ॥

१ ग. घ. °मे पु° । २ ग. घ. चाप" । ३ स्त. च. °क्षयशी" । ४ च. "हारवृद्धिः । ५ क. ग. घ. °रपाक्षि" । ६ क. 'तुंस्तारकालाभिनि" । ७ ग. "टातिनि" ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवस्यां कार्तिकस्य च । श्राद्धं कार्यं च शुक्कायां संक्रान्तिविधिना नरैः "॥

महाभारते—" नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेत्ररः । न प्रोष्ठपद्योः कार्यं तथाऽऽग्नेये च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् । ज्योतिये यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् " ॥

आग्नेयं कृतिकाः । दारुणानि आर्द्राश्लेपाज्येष्ठामूलानि । जन्मनक्षत्रात्पश्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च मत्यरम् । श्राद्धनिषेधोऽयं कृष्णपक्षश्राद्धविषयः । तद्ध्यनियमेनैकस्यां तिथौ कर्तव्यमिति मतिषिद्धं परित्यज्यान्यत्रापि शक्यं कर्तुमिति मतिषेधेऽपि नात्यन्तवाधः । अन्यविषयत्वे तु श्राद्धविधेरात्यन्तिको वाध आपद्यते । ज्योतिषम्—

" साधारणधुरोयेषु मैत्रेऽपि च न शस्यते । मनुष्याणां प्रेतिक्रिया कथंचित्रिपुष्करे यमछिषण्ये च " ॥

साधारणे कृत्तिकाविशाखे। उत्तरात्रयं रोहिणी च ध्रुवाणि। उग्राणि पूर्वतियं भरणी मद्याश्च । मैत्रमनुराधा। त्रिपुष्करं त्रिपात् । यमलं द्विपात् । पुत्रा-दिनाऽपि क्रियमाणं श्राद्धं तित्पत्रादीनां तृप्तिलक्षणं फलं साधयतीति शास्त-प्रामाण्यादाश्रयणीयम्। तथा पित्रांऽपि क्रियमाणा वैश्वानरेज्या पुत्रस्य ब्रह्म-वर्चसादिकं निष्पाद्यतीति । एवं च सति पितृतृष्त्याश्रितोऽतिश्चयो इविर्वि-शेषात्कालविशेषाद्देशविशेषाच्च भवतीति शक्यं शास्त्राद्वगन्तुम् ॥ २६०॥

कृष्णपक्षे आद्धमेकस्यां तिथा कार्यमित्युक्तं तद्यस्यां क्रियमाणं यस्मै फळाय संपद्यते तदिदानीमाइ—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्मुख्यान्सुतानि ॥

द्यतं कृषिं च वाणिज्यं हिशफेकशफांस्तथा॥ २६१॥

ब्रह्मवर्चस्विनः प्रतान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥

ज्ञातिश्रेष्ठचं सर्वकामानामोति श्राद्धदः सदा ॥२६२॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जायत्वा चतुर्दशीम् ॥

शस्त्रेण तु हना ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६३॥

प्रतिकृष्णपक्षं सर्वदा प्रतिषदि श्राद्धपदः कन्यां प्रामोति । एवं दितीयायां

(आद्धप्रकरणम् ९)

कन्यावेदिनो जामातृत् । तृतीयायां पश्त् । चतुध्यी प्रधानानमुतात् । पश्चम्यां धूतम् । षष्ठचां कृषिम् । सप्तम्यां वाणिष्यम् । अष्टम्यां दिशफं गवादि । नवम्यामेकशफमधादि । दशम्यां ब्रह्मवर्चस्वनः पुत्रान् । एकाद-इयां स्वर्णरूप्ये । द्वाद्वयां कृष्यं त्रपुसीसादिकम् । त्रयोद्वयां क्षातीनां मध्ये श्रेष्ठताम् । अमावास्यायां सर्वानुक्तान्कामान् । चतुर्दशी चात्र वर्जनीया । शस्त्रहतेभ्य एव तस्यां श्राद्धं प्रदेयम् । शस्त्रहत्यहणं शास्त्रान्तरोक्तदुर्मरणम-दर्शनार्थम् । तत्र ब्रह्मपुराणम् —

" प्रायोनशनशस्त्राक्षितिषोद्धन्धनिनां तथा। चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तृष्त्यर्थमिति निश्चयः "॥

वायुपुराणात्—"युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् । शस्त्रेण निहता ये वै तेषां दद्याचतुर्दशीम् "॥

मरीचि:--" विषशस्त्रश्वापदाहितिर्थग्त्राह्मणचातिनाम् । चतुर्दश्यां कियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः "॥

इति वचनाच्छस्नहतादीनामेव चतुर्दश्यां क्रिया इत्यवधार्यते न तु तस्या-मेव तेषामिति । तेनामावस्यादिकालान्तरेष्वपि तेषां श्राद्धं युक्तम् । अत एव देवीपुराणम् —" आहवेषु विषन्नानां जलाशिभृगुपातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत्पृजा ह्यमावेस्या तु कामिकी " ॥

गर्गः—" चतुर्दस्यां तु यच्छ्। द्धं सिपण्डीकरणे कृते । तदेको। दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिने "॥

तथा—" सपिण्हीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् । प्रतिसंवत्सरादन्थदेकोहिष्टं न पार्वणम् " ॥

अत्र चैकस्य शस्त्रहतत्व एकोहिएविधानं न तुत्रयाणां तथात्वे, तत्र पार्व-णमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाइ--

स्वर्ग ह्यपत्यमोजश्र शौर्य क्षेत्रं बलं तथा ॥ ज्ञाति(पुत्रं)श्रेष्ठ्यं सुसौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां सुतान् २६४ प्रवृत्तचकतां पुत्रान्वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ॥ अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम्॥ २६५ ॥

धनं विद्यां भिषक्सिद्धं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ॥ अश्वानायुश्व विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति॥ २६६ ॥ कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥ आस्तिकः श्रद्धानैश्वाप्यपेतमद्मरसरः ॥ २६७॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तेषु नक्षत्रेषु श्राद्धमास्तिकः श्रद्धावान्विगतमत्सर्श्य सन्यथाविधि यः पितुभ्यः संप्रयच्छति स यथानक्षत्रक्रमं स्वर्गादीन्कामा-नामुयात् । ततथ स्वर्गकामः कृत्तिकामु श्राद्धं कुर्यात् । अपत्यकामो रोहि-ण्याम् । तेजस्कामो मृगशिरसि । शीर्यकाम आद्रीयाम् । क्षेत्रकामः पुनर्वस्वोः। बलकामः पुष्ये । पुत्रकामोऽश्लेषायाम् । श्रेष्ठचकामो मघासु । सौभाग्यकामः पूर्वामु फल्गुनीषु । समृद्धिकाम उत्तरामु फल्गुनीषु । मुख्यताकामो इस्ते । सुतकामिश्रत्रासुँ । चक्रप्रष्टिकामः स्वातौ । पुत्रकामो विशाखायाम् । वाणि-क्यकामोऽनुराधासु । अरोगित्वकामो ज्येष्ठायाम् । यशस्कामो पूछे । विश्वो-कत्वकामः पूर्वापाढासु । मुक्तिकाम उत्तराषाढासु । धनकामः श्रवणे । विद्या-कामो धनिष्ठासु । भिषितसिद्धकामः वातभिषाजि । कुष्यकामः पूर्वयोर्भद्रप-दयोः। गोकाम उत्तरयोर्भद्रपदयोः। अजाविककामो रेवत्याम् । अश्वका-मोऽश्वयुजि । आयुष्कामो भरण्याम् । आ फलपाप्तेः कृत्तिकादिनक्षत्रे आद्धं मयोक्तव्यम् । अत एव वायुपुराणे—

" श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः "

इत्याद्यक्तम् ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ॥ प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृञ्श्राद्वेन तर्पिताः ॥२६८॥

स्वसंवन्धिभ्यः प्रेतेभ्यः श्राद्धं प्रदेयपिति तत्र श्राद्धदेवताभूतेषु वस्वादिबुद्धिः कार्येत्यनेन विधीयते । ये पितृ-पितामहमिपतामहाः श्राद्धदेवतात्वेन नियुक्ताः शास्त्रेषु ते यथाक्रमं वसुरुद्रा-दित्या वोद्धव्या इत्यन्वयः। ते वस्वादयः श्राद्धेन तर्पिताः श्राद्धेषु देवतात्वेन निविष्टा मनुष्याणां पित्रादींस्तर्पयन्ति । वस्वादिक्रपेणै ध्याताः श्राद्धाच्नृप्तिमु-पयान्तीत्यर्थः। अत एव मनुः—

९ इ. "नं वेदान्भिष"। २ इ. "नश्च व्यपे"। ३ घ. "रमदश्वा। ४ क. "सुप्रवृत्तचक्रका"। ५ स. देपुत । ६ क. ग. घ. °ण स्याताः।

(आद्भकरणम् ९)

" वसून्वदन्ति हि वितृन्हद्रांश्चैत वितामहान् । प्रवितामहांस्तथाऽऽदित्याञ्श्वतिरेषा पुरीतनी " ॥ २६८ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गे मोक्षं सुखानि च ॥ प्रयच्छन्ति तथा राज्यं नृणां प्रीताः पितामहाः ॥२६९॥

इति आद्वप्रकरणम् ॥ ९ ॥

आयुरादीनि फलानि श्राद्धकर्तभ्यः प्रयच्छन्ति न पुनर्वस्वादयः। यथाभुतप्राहिणः पूर्वश्लोकाद्वस्वादिदै(दे)वत्यमेव सर्व श्राद्धं न पुनः पित्रादिदै(दे)वत्यमिति कस्यचिव्वुद्धिकत्वयते। तिन्नद्यत्तिद्धारेण श्राद्धस्याऽऽयुरादिफलत्वप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः। अत्र च पितामहग्रहणं पित्राद्यपलक्षणार्थम्।
ततश्च श्राद्धकर्तृणां मनुष्याणां श्राद्धे देवताभावेन संवध्यमानाः पित्रादय
भायुरादिफल्पवदा भवन्तीत्युक्तं भवति। यद्यप्यपूर्वफल्पवदातृत्वं न देवतायास्तथाऽपि सर्वाङ्गापेतकर्मानुष्ठानात्फलदाऽपूर्वोदय इति युक्ताऽङ्गभूतिपत्रादिदेवतायाः फलहेतुत्वोक्तिः। आयुरादीनां च प्रत्येकं फलत्वं प्रत्येकं द्वितीयायोगात्। प्वं चामावास्याष्टकादिश्राद्धानां नित्यत्वं काम्यत्वं च झेयम् ।
यदा नित्यस्यैव श्राद्धस्य प्रयोगात्कर्तुरायुरादिसिद्धिः। नित्यपोरिव दर्भपूर्णमासयोः सूक्तवाकिनिर्देष्टायुरादिफलसिद्धिः।

अत्र श्राद्धकाळातिक्रमे यस्कार्य तदुच्यते । तत्र ऋष्यशृङ्गः—
"देथे विदृणां श्राद्धे तु आशीचं जायते यदि ।
आशीचे तु व्यतिक्रान्ते तेम्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥
एकोहिष्टे तु संप्राप्ते यदि विद्यः प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिस्तिथी तस्यां श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः " ॥

मासिकविषयमेतत्।

मरीचिः— "श्राद्धविद्ये समुत्पन्ने अविज्ञाने मृताहाने । एकाद्दयां नु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः "॥

पर्तिश्चन्मतात्—" मासिकाब्दे तु संप्राप्ते त्वन्तरा मृतमृतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्थं दर्शे वाऽपि विचलणाः "॥

यन्मृताइनि मतिमासं कियते तदत्र मासिकम् ॥ २६९ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारमरेन्द्रजीम्नवाहनान्वयप्रमृतश्री-मद्रपादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्भशास्त्रानिर्वेन्धेऽपरार्के श्राद्धप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

१ क. च. सनातनी । २ क. ग. घ. आद्धदे । ३ क. इत्युक्ता^० । ४ ख. "बन्धने आ^० ।

अपराकीपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ प्रयमः— (विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

थथ सटीकयाइवल्क्स्मृतौ

विनायकपूजाविधिपकरणम् । (१०)

अभीष्टकर्मफलपासौ विद्यपरिहारस्याप्युपायिदानीमाह—

विनायकः कर्मविद्यसिद्धचर्य विनियोजितः ॥

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७० ॥

विनायकाख्यो देविवशेषः सर्वेषां कर्तृणां कर्मविद्यार्थं कर्मसिद्धार्थं च गणानां पुष्पदन्तादीनामीश्वरत्वे च रुद्रचतुर्मुखाभ्यां नियुक्तोऽतोऽसौ विहि॰ तोषायेनैव निवारियतुं च शक्यत इति तसुपायविधिरारभ्यते ॥ २७० ॥ तत्र विनायकोषद्रवे सति तच्छमनाधिकार इति तदुपद्रवस्रक्षणं तावदाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य छक्षणानि निबोधत ॥ स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थ जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७१ ॥ काषायवामसञ्चेव कृष्यादांश्चाधिरोहति ॥ अन्त्यजेर्गर्देभेरुष्ट्रैः सहैकत्रावातिष्ठते ॥ २७२ ॥ वजन्तं च तथाऽऽत्मानं मन्यतेऽनुगतं परेः ॥

तेन विनायकेनोपसृष्ट उपद्वतो यो पनुष्यस्तस्य वक्ष्यमाणानि चिह्नानि हे मुनयः शृण्त, स्वमेऽतिशयेन जलमवगाहते जलमवमात्मानं पश्यती-त्यर्थः । मुण्डान्कृतवपनान्कापायवसनांश्च नरान्पश्यति । तथा क्रव्यादान्व्या-घादीनिधरोहत्यन्त्यजातिभिः सहैकत्र देशेऽवितष्ठते च । तथा गच्छन्तं मां पृष्ठतः परेऽनुगच्छन्तीति मन्यते । कव्यमाममांसं तददन्ति ये ते क्रव्यादा इति स्वमे ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

अथ जागरणे--

विमना विफलारम्भः संसींद्रयनिमित्ततः ॥ २७३॥ तेनोपसृष्टो लभते न राष्ट्रं राजनन्दनः ॥ कुमारी च न भतिरमप्रयं गर्भमङ्गना ॥ २७४॥

९ क. ग. घ. 'ट्रफ र संप्रा' । २ ग. घ. 'युक्तः । कुतो देः ३ क. ग. 'यितुमाराधियतुं। ४ इ. राज्यं । ५ इ. ग/नणी तथा । आ ।

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ॥ वणिग्लाभं न चाऽऽप्रोति कृषिं चैव कृषीवलः ॥२७५॥

विमना उद्दियमना विफलारम्भो निष्फलोद्यमः संसीदत्यवसीदति अनिवित्ततो दृष्टिनिमित्ताभावतः । राजनन्दनो राजपुत्रो न राज्यं कुमारी गुणबत्यपि न भर्तारमङ्गना च गर्भ प्रस्तावपत्यमायुष्पच्छोत्रियश्राऽऽचार्यत्वं
शिष्यश्राध्ययनं विणिज्याजीवी च तिन्निभित्तं धनोपचयं कृषीवलश्र कृषि न
स्वभेते । इमानि विनायकोषसृष्टस्य लक्षणानि । अत्र वैजवापगृह्मम्—

"अथ विनायकाः । चत्वारः खलु विनायका भवन्ति । मितश्च संमि॰
तश्च शालकटङ्कटश्च कृष्माण्डराजपुत्रश्चेत्येतैर्विनायकैरुपसृष्टलक्षणाः
झाह्मणाः स्वाध्यायवन्तोऽप्याचार्यत्वं न लभन्ते । कृमारा राजपुत्रा
राजलक्षणसंपत्रा अपि राज्यं न लभन्ते । कृमार्थोऽपि लक्षणवस्योऽपि भृतृत्र लभन्ते । स्त्रीणामाचारवनीनामप्यपत्यानि स्नियन्ते ।
विनायकोपमृष्टलक्षणं खलु भवति स्वप्ते सर्पान्यवयति । अत्यन्तमपोऽवगाहते । अन्तरिक्षं कामिति पांसुकदेभे चावसीदिति ।
पृष्ठतो मां कश्चिद्धावतीति मन्यते । उष्ट्रान्यदेभाज्ञानो दिवाकीरिमन्यांश्वाप्रयतान्यवयति । करणे मृदमात्मानं मलिनान्तरमन्योश्व
प्रयतान्यवयति " ।

भिष्ठयारपुराणे—"करणे मूढमारमानं मिलिनान्तरगस्तथौ । चतुर्मिश्चाऽऽवृतं यान्तं इमशानान्तिकगं नृप ॥ पश्यते नृपशार्दूल पश्यते नात्र संशयः । तैलाईगात्रं च विभो करवीरविभूषितम् ॥२७३॥२७४॥२७५॥

स्नापनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्मि विधिपूर्वकम् ॥

तस्य विनायकोपसृष्टस्य ततुपसर्गशान्तये पुण्याहे वक्ष्यमाणविधिना स्नपनं कार्यम् । यज्ज भविष्यतपुराणे—

" शुक्रपक्षे चतृध्याँ च वारेण धिपणस्य च । तिच्ये च वीरनक्षत्रे तस्यैव पुरतो नृप "

इति, तत्तु श्रीकामविनायकस्नपने द्रष्टच्यम् । तदुपसृष्टस्नपनविपयाणां तु

१ स्व. "ते। क"। २ क. ग. घ. "ति। भ"। २ स्व. ग. घ. 'था। यातुभिश्वा"। ४ इ. स्वपनं।

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

पुण्याद्दविधानम् । उपसृष्टस्य चिरकालविलम्बायोगात् । धिषणो वृहस्पतिः । तस्यैव विनायकस्येत्यर्थः ॥

स्नपनविधिमाइ---

गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७६ ॥ सर्वीषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥ भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या दिजाः शुभाः॥२७७

शुक्त सर्पाणां चूर्णेनाऽऽज्यसिहतेन स उद्दर्तनीयः। ततः सर्वोषधैः सग् स्थैक्ष्म्णितैः सोदकैर्विलिप्तपस्तकः कार्यस्ततो भद्रासन उपनेक्ष्यस्ततस्तस्य स्वस्ति भवन्तो व्ववन्तिविति द्विजा विभाः शुभाः कल्याण(णं)वाच्याः। अत्र कर्तिर पष्ठी। ततश्च तेन वाच्या इत्यर्थः। तत्सादनादि शै(शि)वादिदेवपूजां कृत्वा कार्यमित्युक्तं भविष्यत्पुराणे—

> " व्योमकेशं तु संप्ज्य पार्वतीं भीमजं तथा । कृष्णस्य पितरं तात अर्कमारं सितं तथा ॥ धिषणं क्रेदपुत्रं च कोणं छक्ष्म च भारत । विधुतुदं बाहुछेयं नन्दकस्य च धारिणम् " ॥

व्योपकेशः शिवः । भीमजो गणेशः । कृष्णस्य पिता वसुदेवः । आरो भीमः । सितः शुकः । क्रेद्युत्रो बुधः । कोणः शनैश्वरः । लक्ष्म लक्ष्मवां-श्रन्दः, पूर्ण इत्यर्थः । विधुतुदो राहुः । केतुरत्रानुक्तोऽपि प्राह्यः साहचर्यात् । बाहुलेयः स्कन्दः । नन्दकस्य धारी विष्णुः । सर्वेषिधानि सहदेव्यादीनि । तथा च मत्स्यपुराणम्—

> " सहदेवी वचा व्याघी वटा चातिवला तथा। शङ्खपृष्पी तथा सिंही अष्टमी तु सुवर्चला॥ महोषध्यष्टकं होतन्महास्नानेषु योजयेत्"।

ब्रह्म(ब्राह्मी)सुवर्चलादीनि वा । तथा च भविष्यत्पुराणम्—
" ब्राह्मी सुवर्चला मुस्ता विष्णुकान्ता शतावरी ।
दुर्लभा शङ्कपुष्पी च प्रियङ्गरजनी वचा " ॥

सुरादीनि वा। तथा च स्मृतिः--

" मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । सती चैण्यकमुस्तं च सर्वीषधिगणः स्मृतः " ॥ (विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

सुरां ताभीरा इतिमसिद्धा । रजनीद्दयं हरिद्रादारुहरिद्रे । सती कर्प्रवि-श्रेषः । वाळुकादीनि वा । तथा च वसिष्ठः—

> " बालुका राङ्कपुष्पी च कुछं चैव बचा तथा। नागकेसरचूर्णं च सर्वीपधिगणो भैगो " ॥ २७६॥ २७७॥

थापे च—

अश्वस्थानाद्रजस्थानाद्वलमीकारसंगमाद्धदात् ॥
मृत्तिकां रोचनां गन्धानगुग्गुंलं च विनिक्षिपेत्॥२७८॥
या आहता होकवर्णश्चविभः कलशहदात् ॥

एकवर्णेश्रतुभिः कलग्रैरप आह्त तास्त्रश्वस्थानादिभ्यः समाहता मृत्तिका गोरोचनामगुरुकस्त्रीकर्प्रचन्दनकेसरात्मकान्गन्धानगुग्गुलं च विनिक्षिपेत्।

अत्र वैजवापगृह्यम् — " चतुर्भ्यः प्रस्रवणेश्यश्चतुरः कुम्भानाहृत्य तेषु सर्वोषधीः सर्वगन्धान्हिरण्यं वीहियवौ गुग्गुलं मृदमाख्तकराम्" इति ।

प्रक्षिपेदिति शेषः ॥ २७८ ॥

चर्मण्यानदुहे रक्ते स्थाप्यं मद्राप्तनं ततः ॥ २७९ ॥ अनः श्वकटं यो वहति तत्सोऽनहवान्वलीवर्दः। तश्चर्मणि लोहिते भद्राप्तनं मितष्ठातन्त्रोक्तम्। ततोऽप्तु र्युदादिमक्षेपादनन्तरं स्थाप्यम् ॥ २७९ ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥
तेन खामिभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥२८०॥
भगं ते वरुणो राजा भगं सूयों बृहस्पतिः ॥
भगिनद्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो दंदुः ॥ २८१ ॥
यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच मूर्धनि ॥
छळाटे कर्णयोरक्षणोरापस्तद्घन्तु ते सदा ॥ २८२ ॥

सहस्राक्षियादिभिर्मश्रीस्त्रिभिरेकैकेन कलशेन विनायकोपसृष्टस्य गुरुः स्नपनं करोति । प्रतिकलशं मञ्जत्रयाद्यत्तिः ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

९ क. °रा भाभार इ° । २ ख. 'ओर इ' । ३ क. स्मृतः । ग. घ. भृगी । ४ ख. 'रगुटुंच । ५ इ. °रुं चाप्सु नि° । ६ ख. 'रगुटुंच । ७ ख. भद्रासने । ८ ख. मृगादि° । ९ क. ध गावध । ९० ख. दधुः ।

स्नातस्य सार्षपं तें छं खुवेणों दुम्बरेण तु ॥ जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिग्रह्म चं ॥ २८३ ॥ मितश्च संमितश्चेव तथा शालकैटङ्कटः ॥ कूष्माण्डराजपुत्रश्चरयन्ते स्वाहासमन्वितेः ॥ २८४ ॥ नामिभर्बेलिमन्त्रेश्च नमस्कारसमन्वितेः ॥ २८५ ॥ द्याचतुष्पथे शूपें कुशानास्तियं सर्वतः ॥ २८५ ॥ कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लोदनमेव च ॥ मरस्यान्पकांस्तथा चाऽऽमान्मांसमेतावदेव तु॥२८६॥ पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां चं विविधामापि ॥ मूलकं परिकाप्यपंस्तथेवोण्डेरकस्रजम् ॥ २८७ ॥ दृध्यत्रं पायसं चैव गुडिमश्रं समोदकम् ॥

पूर्वोक्तेन मकारेण स्नातस्य शिरसि सब्येन पाणिना कुशान्परिष्ठक्षेतरपाणिष्ठहीतेनौदुम्बरहक्षमयेन स्त्रवेण सर्पपतें कं पिताय स्वाहा संभिताय स्वाहा शाळकटङ्कटाय स्वाहा कृष्माण्डराजपुत्राय स्वाहेति गुरुर्जुहुयात् । तैरेर्वं पितादिभिश्चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तेर्नमस्कारसमान्वितेश्वतुष्पथे शूर्प स्थापित्वा तत्र स्वतः सर्वदिगग्रान्कुशानास्तीर्यं कृताकृततण्डुलादिक्षपं वर्लि दद्यात्। नामभिर्विलिमन्नेश्वेति विशेषेण निर्देशान्मितादिनामभिश्वतुर्थ्यन्तेर्नमस्कारमन्नेविलिमन्नतामापन्नेर्विलिदेय इति गम्यते। अवद्यातादिना येपां त्रीहीणां तण्डुलीमावः मारव्यापरिसम्पत्रश्चेते कृताकृतास्तण्डुलाः। तिलिपष्टिमिश्र ओदनः पलकौदनः। मूलकं शाकादिविशेषः। मृष्टा लोपिकाः प्रिकाः। सुद्रापूपास्तृण्डेरकाः। मसिद्धमन्यत्। एतत्सर्वभेकिस्मन्यात्रे कृत्वा सक्रदेव दद्यात्॥ २८३ ॥
। २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

*विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्तदाऽम्बिकाम् ॥२८८॥

^{*} एतरमारप्रागेतदर्थमधिकं ह. पुस्तके—" एतान्सर्वानुपाह्त्य भूमी दत्त्रा ततः शिरः" शित । त्र बाह्याऽऽदर्शपुस्तकेषु न विद्यते ।

९ के. च।सितथा २ क. °था साल । ३ ड. °कटद्वको।क् । ४ ड. च त्रिविधा । ५ क. सिताय।६ क. °व सिता । ७ ग. घ. 'शेपनि । ८ ग, घ. भाप्ताथ ते ।

(विनायकपूजाविधिप्रकरणम् १०)

दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ(ध्यं) पूर्णमञ्जलिम् ॥ रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ॥ २८९॥ पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्व देहि मे ॥

र्वया सर्षपैः पुष्पैरुदकेन च पूर्णमञ्जालिम्हर्य विघाय विनायकस्य जनन्या अम्बिकाय दस्ता रूपं देहीत्यनेन तामुपतिष्ठेत ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

> ततः शुक्काम्बरधरः शुक्रमाल्यानुछेपनः ॥ २९० ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदद्यादस्रयुग्यं गुरोरपि ॥

अभ्विकामुपस्थाय शुक्ते वाससी परिधाय शुक्तवालयानुकेपनैश्वाऽऽत्मानम-कंकुत्य ब्राह्मणान्भोजयेत्। गुरवे च बस्नद्वयं दद्यात् । गुरुशब्दप्रयोगात्स्नपन-कर्ता गुरुवत्पृष्य इति गमयति ॥ २९०॥

> एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चेव विधानतः ॥ २९१ ॥ कर्मणां फलमामोति श्रियमामोत्यनुत्तमाम् ॥

एवमुक्तेन मकारेण विनायकं पूजियत्वा ग्रहांश्च वक्ष्यमाणविधिना कर्मणां कतानां करिष्यमाणानां च फलं विद्यशान्तिद्वारेण मामोति । श्रियं चानुत्तमां सर्वोत्कृष्टामामोति । न विद्यत उत्तमा यस्याः साऽनुत्तमा । आमोतीति पुन-विचनं श्रीकामं मति विनायकादिपूजायाः पृथिग्वधानार्थम् ॥ २९१ ॥

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा॥२९२॥ महागणपतेश्चेव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयाद ॥

इति विनायकपृजाविधिप्रकरणम् ॥ १० ॥

आदित्यस्य स्वामिनः स्कन्दस्य महागणपतेश्व सर्वकाछं पूजां तिलकं सुवः णीदिमयं कुर्वन्कर्मफलसिद्धिमवामुयादिति ॥ २९२ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीम्तवाहनान्वयप्रस्तर्श्रामदपरादि-स्यदेवविरिचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्थेऽपराके विनायकपूजा-विधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ।

अपराकापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ प्रथमः—ं (प्रद्यत्तविधिप्रकरणम् ११)

थय सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृती

यहयज्ञविधिपकरणम् । (99)

अथ ग्रहयज्ञविधिमाह*---

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥२९३॥ वृष्ट्यायुः पृष्टिकामो वा तथैवाभिचरत्रियुन् ॥

श्रीशान्त्यादिकामोऽभिचरन्या ग्रहयझं वक्ष्यमाणस्त्ररूपं समाचरेदनुति॰ श्रेत् । शान्तिः फल्दानोन्मुखदुरितनिवारणम् । पृष्टिः श्ररीराष्ट्रपचयः। अभिचार आयुष्पदधर्ममितिवन्धः। मसिद्धमन्यत् । ष्टष्टायुःपृष्टीनां मत्येकं कामसंवन्धो नेतरेतरयुक्तानां, ममाणान्तरसिद्धत्वे सत्युद्धियमानत्वात् । प्वं-विषस्योद्देश्यस्य विशेषणमित्रविक्षितम् । पूर्वे विनायकस्तानसिहतो ग्रह्यद्भः श्रिये विहितः। इदानीं केवलः फलान्तरेभ्यश्चेति विधिभेदः। अभिचरित्नति श्रत्यस्ययोऽभिचारस्य ग्रहयझं मित हेतुनामाचष्टे। अभिचारस्य चासिद्धत्वान्य स्वक्षेण हेतुना, किं तु तिद्दिखायास्तेनेष्यमाणतया कर्मसंवन्धादभिचारस्य फल्दवम्॥ २९३॥

प्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ॥२९४॥ शुक्रः शनैश्वरो राहुः केतुश्वेति ग्रहाः स्मृताः ॥

एता ग्रह्यज्ञदेवताः । वृत्तवशाचात्र सूर्यादिशब्दनिर्देशो यागमयोगे पुनरा-दित्यादिशब्दैरुदेशः कार्यः । तथा च बङ्ग्रचगृद्यपरिशिष्टम्—

"गुडौदनमादित्याय घृतपायसं सोमाय हविष्यमन्नमङ्गारकाय क्षीरी-दनं बुधाय पष्टिकं बृहस्पतये दध्योदनं शुक्राय माषीदनं तिल-पिष्टमिश्रं सघृतं शनैश्वराय राहवे मांसीदनं केतवे चित्रीदनम् " इति । नैवं गद्यग्रन्थेऽस्मिष्टश्रूयमाणशब्दस्याविवक्षायां हेतुरस्ति ।। २९४ ॥ आदित्यादिग्रहपतिमामकृतिद्रच्याण्याह—

तामकारस्फटिकाद्रक्तचन्द्रनारस्वर्णकादुभौ ॥ २९५॥

^{*} इत उत्तरं ग. घ. पुस्तकयोर्प्रहणूजामाहैत्यन्तं प्रन्यव्यत्यासो दृश्यते ।

(प्रह्यज्ञविधिश्रकरणम् ११)

रजतादयसः सीसारकांस्यारकार्या ग्रहाः क्रमार्वः ॥ स्ववर्णेवी पटे छेख्या गेन्धमण्डलकेऽपि(षु)वा॥२९६

ताम्रभेव ताम्रकं तसादादित्यस्य मितमा कार्या । स्फटिकात्सोमस्य । स्कचन्दनादङ्गारकस्य । स्वर्णकाद्वुधवृहस्पत्योः । रजताच्छुकस्य । कृष्णमयः काष्णीयसं तसाच्छनैश्वरस्य । सीसाद्राहोः । कांस्पारकेतोः । मितपानिर्माणा-समर्थस्तु ग्रहसमानवर्णेर्वणकेर्ग्रहान्पदे लिखेत् । तत्राप्यसमर्थो ग्रहसमानवर्णेषु चन्दनादिगन्धमण्डलकेषु ग्रहानुल्लिकेत् । अत्र मत्स्यपुराणम्—

" पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्यतिः। सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुनः स्यात्सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशा(रः श्वेता)श्वः श्वेतमूषणः । गदापाणिद्विंबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्तमाल्याम्बरघरः शक्तिश्लगदौकरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरामुनः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्यतिः । खडुचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्चेती चतुर्भुजी। दण्डिनी वरदी कार्यी साक्षमुत्रकमण्डल् ॥ इन्द्रनील्युतिः शूली वरदो गृधवाहनः । चाणचाणासनकरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूङी वरप्रदः। नील्सिहासनयुती राहुस्तत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृधासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या यहा छोकहितप्रदाः । स्वाङ्कुलेने।च्छ्नाः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥ भास्कराङ्गारको रक्ती श्वेती शुक्रनिशाकरी । सोमपुत्री गुरुश्रेव तावुभी पीतकी स्मृती ॥

इत उत्तरं इ. पुस्तकेऽयं पाठः—" भास्कराङ्गारकी रक्ती शुक्री शुक्रिशाकरी । सोम-पुत्रो गुरुधेव तावुभी पीतकी स्मृती । कृष्णं शर्नश्चरं विद्यादाहुं केतुं तथैव च " इति ।

१ ख. 'त्। सुव'। २ इ. गम्धैर्मण्डलकेषु वा। ३ ख. 'र्महाः कार्याः। त'। ४ क. 'तवाहनः। ग'। ५ ग. 'दाधरः।

(प्रह्यज्ञविधिप्रकरणम् ११)

कृष्णं शनैश्वरं विद्याद्राहुं केतुं तथैव च "।

निगदच्याख्यातमेतत् । [अअथ राजानकशितिकण्ठकविशेषः]।

देवीपुराणे—" प्रमाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः । रथस्यं कारयेद्देवं पद्महस्तं मुछोचनम् ॥ सप्ताश्वं चैकवक्त्रं च रथं तस्य प्रकल्पयेत्। मुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥ नानाभरणभूषीभ्यां कराभ्यां धृतपुष्करम् । स्कन्धस्थे पुष्करे चैव छीछयैव घृते सदा ॥ चोलकच्छन्नवपुषं कचि। चित्रेषुँ दर्शयत्। वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसाऽऽवृतौ ॥ प्रतीहारी च कर्तव्यी पार्श्वयोर्दण्डविङ्गली। कर्तव्यौ दण्डहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषावुभौ ॥ लेखनीकृतहस्तं च पार्श्वे धातारमव्ययम् । नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्यादिवाकरम् ॥ अनुरुं सार्थिं चास्य पद्मिनीपत्रसंनिमम् । अश्वौ च वलितमीवौ गन्धस्थौ तस्य पार्श्वयोः ॥ भुजङ्गरउजुभिर्वद्धाः सप्ताश्वरथसंयुताः। सप्तार्थस्यं पद्महस्तं तस्मिश्चेव प्रकल्पयेत् "॥

पश्पराणे—" अत एव रवेः पादौ न कश्चित्कारयेत्क्वचित्। यः करोति स पापिछां गतिमामोति निन्दिताम्॥ कुष्ठरूपमवामोति लोकेऽस्मिन्दुःखसंज्ञितम् "।

मसङ्गाद्वह्न्यादीनां लक्षणपुच्यते —

" वहेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वलक्षणलक्षितम् । दीसं सुवर्णवपुषमधेचन्द्रासनं विभुम् ॥ बालार्कसदृशं तस्य वसनं चात्र कार्यत् । यज्ञोपवीतिनं कुर्यालम्बकूर्चभ्रवं तथा ॥ कमण्डलुं वामकरे दक्षिणेऽस्याक्षमृत्रकम् । ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनमुज्जवलम् ॥

^{*} एतचिद्दान्तर्गतं न विद्यते क. ग. घ. पुस्तकेषु ।

१ क. 'पाट्यं भुजाभ्यां घृ°। २ ख. 'भ्यां भुजाभ्यां। ३ क. ख. स्कन्दस्थे। ४ ख. 'पृ

आचाराध्यायः:]

(ब्रह्यज्ञविधिप्रकरणम् ११)

कुण्डस्थं वाडापे कुर्वीत मूर्धि सप्तशिखान्वितम् । कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दश्भुनं तथा ॥ त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् । जट।ज्टसमायुक्तामर्थेन्दुकृतलक्षणाम् ॥ छोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदशाननाम् । अतसीपुष्पसंकाशां सुत्रतिष्ठां सुङोचनाम् ॥ नवयौवनसंपन्नां सर्वावयवभूषिताम्। सुचारुदशनां तद्वत्पीनोज्ञतपयोधराम् ॥ त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खङ्गचक्रे तथैव च ॥ तीक्ष्णधारां तथा शक्ति वामतोऽपि निबोधत । खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च ॥ घण्टां च परशुं वाऽपि वामतः संनिवेशयेत्। अधस्तान्माहिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥ शिरइछेदे न्यसेत्तद्वद्दानवं खङ्कपाणिकम्। हृदि शूलेन निर्मिन्नं तिर्यग्ध्वं च भूषितम् ॥ रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फुरितक्षणम् । वेष्टितं नागपारोन भुकुटोभीपणाननम् ॥ वमद्वधिरवक्त्रं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्। देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहापरि स्थितम् ॥ किंचिद्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिपोपरि । स्तूयमानं च तद्र्यममरैः संनिवेशयेत्॥ विनायकं प्रवक्ष्यामि गजनकत्रं त्रिङोचनम् । छम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥ स्तब्धकर्णं बृहत्तुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूदरम् । स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पन्नं चापरे तथा ॥ मोदकं परशुं चैव वामतः परिकल्पयेत्। बृहत्संक्षिप्तगहनं पीनस्कैन्धाङ्घिपाणिकम् ॥ युक्तं बुद्धिकुबुद्धिभ्यामधस्तानमृषकान्वितम् । ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः ॥

अपराकिपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता—[१प्रथमः—

हंसारूढः कचित्कार्यः कचिच्च कमलासनः।
वर्णेन कमलाभश्च चतुर्वाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे सूत्रं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरस्तद्वरस्रुक्सुवौ चापि कल्पयेत् ॥
मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुर्वाणिमव लोकांस्त्रीञ्शुक्ताम्बरधरं विभुम् ॥
मृगचर्मधरं चापि दिन्ययद्गोपवीतिनम् ।
आज्यस्थाली तथा पार्श्वे तेनैव च चरुः पुरः ॥
वामे पार्श्वे च सावित्री दक्षिणेन सरस्वती ।
अग्रे च म्हपयस्तद्वरकार्याः पैतामहे पदे * "॥

इति राजानकशितिकण्ठपुस्तके विशेषः । प्रासिक्षकमुक्तवा प्रकृतमुच्यते । एते ग्रहा अग्नि प्रणीयाग्न्यायतनस्योत्तरपूर्वदेशे पूज्याः। तथा च मतस्यपुराणम्—

" गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितास्तिद्वयाविस्तृताम् । वप्रत्रयान्वितां वेदिं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् ॥ संस्थापनाय देवानां चतुरश्रामुदक्ष्रवाम् " ।

कुर्यादिति शेषः। गर्तः खातमग्न्यायतनम्। वमो मेखछा।

" अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान् "।

तस्यां तिस्रः कोष्ठकपङ्क्तयः कार्या एकैकस्यां त्रयस्त्रयः कोष्ठका भवन्ति।

ब,	Ī	शु.	~~चं~~ .
बृ.	ł	आ.	भौ.
के.	1	श.	रा.

तत्र—" मध्ये तु मास्करं विद्याङ्घोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेणे गुरुं विद्याद्ध्यं पूर्वोत्तरेण तु ॥ पूर्वेण भागवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन श्वानं विद्यादाहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्कतण्डुलैः " ।

एते चाऽऽदित्याभिमुखाः स्थाप्याः ॥ २९६ ॥ ग्रहपूजामाह—

⁺ इतः प्रभृति विशेष इत्यन्तं न ग. घ. छ. पुस्तकेषु ।

१ ग. घ. °ो च से । २ ग. घ. "ण बुधं विद्याहरुं पूरे।

(प्रहयसविधिप्रकरणम् ११)

यथावर्ण प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ गृन्धाश्च बल्यश्चेव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ॥ २९७॥

यो प्रहो यद्वर्णस्तस्मै तद्वर्णान्येव वस्तादीनि देयानि । धूपार्थं च गुगगुलु-देयः । अत्र द्वत्तवज्ञात्क्रमो न विवक्षितः सोऽन्यतोऽवगन्तव्य इति गन्धपुष्प-धूपवस्त्रवलयः क्रमेण देयाः । अत्र सर्वेभ्यो प्रहेभ्यो गन्धपुष्पाणि देयानि तथा धूपादि न पुनरेकस्मै गन्धादिवलिपर्यन्तं दन्ताऽन्यस्मै देयम् ॥ २९७॥

होमविधिमाह—

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥

न केवलमादित्यादीनां पूजैव कार्या। किं तु मत्येकं चरवश्र। ते च मन्नवन्तः कार्याः । अनवस्नावितो विश्वदोऽन्तक्ष्मपक ओदनश्रकः । तन्नवन्त इति पाठे पाक्यक्षेतिकर्तव्यता तन्त्रम् । अत्र च नवानामि ग्रह्यागानां(णां) तुल्यक्षालत्वादिध्मोद्यभेदः । तदाह शौनकः—

" एकवर्हिरिध्माज्यस्विष्टक्रैतः स्युस्तुल्यकालाः "।

तदेवाँऽभियज्ञभागा गाथाऽभिगीयते--

" पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यात्रानाऽपि सति दैवते '' इति ॥

होममञ्जानाह--

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ॥२९८॥ उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ बहुस्पते आतियदर्यस्तथैवात्रात्परिस्रुतः ॥ २९९ ॥ शं नो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वित्रमा आपि ॥

भगवतो योगीश्वरस्य वाजर्सनेय(यि)त्वाद्वाजसनेयके समाम्नाता एवात्र मन्ना ग्राह्याः । तत्रत्यान्येवाऽऽर्धादीनि वेदितव्यानि । आकृष्णेनेत्याचा नवसं-ख्याका मन्नानवसंख्याकेष्वेवाऽऽदित्यादिदे(दे)वत्येषु होमेषु यथासंख्यं मकीर्ति-ता विहिताः। तत्रैकैकस्य चरोरेकैवाऽऽहुतिः पाकयज्ञातिदेशेन प्राप्ता सत्येकैकेन मन्नेण कार्या। आहुतीनां संख्यान्तराविधानात् । आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूप

१ स्त. गन्धश्च । २ ग. घ. 'ध्यादिमे° । ३ स्त. 'कृताः स्यु° । ४ क. 'पाऽपि य° । ५ स्त. 'भिषीय' । ६ क. स्त. 'सनीयत्वाद्वाजसनीये स° । ७ स. "सेकें ।

आङ्गिरस ऋषिरादित्यो देवता त्रिष्टुप्छन्दः । इमं देवा इति देवाः सोमो यजुः । अग्निर्भूषेति विश्वरूप आङ्गिरसोऽङ्गारको गायत्री । उद्वुध्यस्वेति परमेष्ठी बुधिस्त्रपुष् । बृहस्पत इति गृतसमद आङ्गिरसो भागवर्शीनको वा बृहर् स्पतिस्त्रिपुष् । अत्रात्परिस्नुत इति अश्विसरस्वतीन्द्राः गुक्रोऽतिजगती । शं नो देवीरिति सिन्धुद्दीपः शनैश्वरो गायत्री । काण्डात्काण्डादित्यमी राहुरनु- घुष् । केतुं कृण्वित्रिति मधुच्छन्दाः केतुर्गायत्री ॥ २९८ ॥ २९९ ॥

चरहोमानन्तरं समिधां स्वरूपमतिपादनपूर्वकं तद्धोममाह--

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलंशा३००॥ उदुम्बरः शमी दूर्वी कुशाश्च समिधः क्रमाद् ॥ एकेकस्याष्टशतकमष्टाविंशतिरेव वा ॥ ३०१ ॥ होतव्या मधुसपिभ्यो द्रष्टा क्षीरेणं संयुताः ॥

अर्काद्याः सिषधो यथा ग्रहस्या(म)ष्टोत्तरशतमष्टाविश्वतिर्वा मधुष्टताभ्यां दिधि-पयोभ्यां वाडभ्यक्ताः पूर्वोक्तिर्मन्नेहितव्याः । एकैकस्योति पष्टी चतुर्ध्वर्धे। एषा च संख्या सिषधामेव तदेकवाक्यत्वात् । न च सक्रव्मन्नपुचार्यकदेवतात्वेन सह सिषधः प्रक्षेप्तव्याः कित्वेकैकाः, प्रत्येकं च मन्नावृत्तिः । तदुक्तं पतस्य-पुराणे—

" स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् "।

तथा—" प्रादेशमात्राः सशिखाः शांखापर्णविपाटिताः ।

समिधः करुपयेत्प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा "॥ ३००॥ ३०१॥

ब्राह्मणभोजनद्रव्यमाह—

गुडौदनं पायसं च हिवष्यं क्षीरष(षा)ष्टिकम् ॥३०२ दृध्योदनं घतानं च क्रसरामिषचित्रकम् ॥ दृध्योदनं घतानं च क्रसरामिषचित्रकम् ॥ दृधाद्वहक्रमादेतद्दिजेभ्यो भोजनं बुधः ॥ ३०३ ॥ शिक्ततो वा यथालाभं सरकृत्य विधिष्रवकम् ॥

गुडौदनादिकं यथाग्रहक्रमं द्विजेभ्यो भोजनं दद्यात् । भुज्यत इति

१ ह. °तः । भौदु । २ ह. विद्र्भधा । ३ क. ग. घ. छ. कुशक्षा । ४ ह. पा वा यु । ५ क. ख. शाखाः पा ६ ह. पा वा यु । ५ क. ख. शाखाः पा ६ ह. पा हिविध् मांसं वित्रात्रमेव च । द । ग. घ. छ. नं हिविश्व मांसं वित्रा- श्रमेव चेति पाठे । दध्योदनं कृता । ७ क. वाक्तं च ।

(प्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११)

व्युत्पच्या भोज्यमेव भोजनम् । यदि गुडौदनं न शकुयाद्दातुं ततो यथाशक्ति यथालाभं साधारणं यथाविधि दद्यात् । गुडिमिश्र ओदनो गुडौदनः । क्षीर-पिश्रं षष्टिकाचं क्षीरेषाष्टिकम् । पष्टिको बीहिविशेषः । गुडौदनं सर्वमेवात्र चित्रकम्(१) ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

दक्षिणा आइ--

धेनुः शङ्खस्तथाऽन्डवान्हेम वासी हयः क्रमात् ॥३०४॥ कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥

ग्रहक्रमेण दक्षिणा दातव्याः । धेनुर्नवप्रसृता गौः । अनसो वोढा गौरन-द्वान् । आयसं लोहपयम् । प्रसिद्धमन्यत् । एताश्च दक्षिणा ऋत्विम्भ्य एव देयाः । तथा च मत्स्यपुराणम्—

" यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तु समाहितः । दिसणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्वतविस्मयः ॥ सूर्याय किपछां धेनुं दद्याच्छक्कं तथेन्दवे । रक्तं धुरंधरं दद्याद्वीमाय ककुदाऽन्वितम् ॥ बुधाय जातरूपं तु गुरवे पीतवाससी । श्वेताश्चं दैत्यगुरवे ऋण्णां गामकसूनवे ॥ आयसं राहवे दद्यात्केतवे छागमृत्तमम् । सुवर्णेन समाः कार्या यजमानेन दिसणाः ॥ सर्वेपामथ वा गावो दातव्या हेमभूपिताः । मुवर्णेमथ वा द्याद्वरुकी येन तुष्यिति " ॥ ३०४ ॥ मुवर्णेमथ वा द्याद्वरुकी येन तुष्यिति " ॥ ३०४ ॥

यश्च यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेव ॥३०५॥ ब्रह्मणेषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो दुःस्थो दुःखनदराशिस्थितो यथा जन्मराशितोऽप्रमराशिस्थः स तं ग्रहमितरग्रहपूजायामसमर्थ एकमेव यत्नेनाऽऽदरेणोक्तविधिना पूजयेत्। पूजितो हि न दुःखकरो भवति। यत एपां ग्रहाणां यूयं
पूजियतारं पूजियव्यथाभिल्णितेन फलेन योजयिष्यथेति ब्रह्मणा भजापतिना वरो दत्तः ॥ ३०५ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्याः पतनानि च॥३०६॥ भावाभावो च जगतस्तस्मारपूज्यतमा ग्रहाः ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्योपचयवतामि नरेन्द्राणा यतो ग्रहाधीना उच्छायाः संपद्तिश्चयाः पतनानि च विपद्तिशयरूपाणि । तथा जगतो भावाभावाः चुद्रयप्रलयो ग्रहाधीनावेव । तस्माद्रन्येभ्यः पूज्यतरेभ्योऽतिश्चयेन ग्रहा उक्त-प्रकारेण पूज्याः । यद्यपि धर्माधर्मों सुखदुःखानुभवहेत् तथाऽपि कालविश्चेषः मनपेक्ष्य न तद्धेत् भवतः । न च ग्रहाणां गतिविश्चेषमन्तरेण कालविश्चेषः शक्यो निरूपितुमिति भवति ग्रहाधीनत्वं नरेन्द्रोच्छायादेरतो विरुद्धं ग्रहस्थानं हृष्ट्वा तत्सूचितागामिदुःखसंघातविघाताय ग्रहयशः कार्यः । स हि शान्तिकामस्य विहित इति तात्पर्यार्थः ॥ ३०६ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्री-मदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्धेऽपः रार्के प्रहयज्ञविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्स्मृतौ

राजधर्मप्रकरणम् । (१२)

उक्ता वर्णधर्मा ब्रह्मचारिग्रहस्थधर्माश्च । इदानी राज्ञो गृहस्थस्यापि गुण-वतो जनपदपरिपालनादीन्धर्मान्वकुं येर्गुणैर्युक्तः प्रजापालनयोग्यो भवति तांस्तावदाह—

महोत्साहः स्थूळळक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ॥ ३०७ ॥ विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुळीनः सत्यवाकशुचिः॥ अदीर्घसूत्री स्मृतिमानश्चद्रोऽपरुषस्तथा ॥ ३०८ ॥ धार्मिकोऽव्यसनश्चेव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ॥३०९॥ विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः॥

^{*} इत उत्तरं ङ. पुस्तकेऽयं पाठ.-"प्रहाणाभिदमातिध्यं कुर्यात्संवत्सरादपि । आरोग्यवलसं• पन्नो जीवेच शरदः शतम् " इति ।

भहोत्साह्तवादिगुणवाष्ट्रयो भवति । ब्राह्मणादीनां स्वकर्मस्थापनयोग्यो भवतीत्यर्थः । महोत्साहो महोद्यमः । महाविषयत्वमिविहन्यमानत्वं चोत्साहस्य महत्त्वम् । स्थूळळक्षो बहुपदः । यः पत्युपकारायोपकारिणं स्मरति
स कृतक्षः । दृद्धसेवको क्षानादिगुणदृद्धपुरुपोपासकः । विनीतो गुर्वादिपु
नम्भः । दुर्दशामापन्नोऽपि न न्यायादपैति यः स सात्त्रिकः । कुळीनः शुद्धवंशजः । सत्यवावसत्यपतिकः । शुचिर्यद्धाभ्यन्तरशौचवान । अदीर्धसूत्री
प्रमितेऽर्थे निराशकः । स्मृतियात्पश्चस्तस्मृतिः । अक्षुद्रोऽनल्पहृद्यः । योऽल्पापकारोपकाराभ्यां कोषप्रसाद्वान्सोऽल्पहृद्यः । अपरुपोऽकठोरवाक् ।
धार्भिकः प्रसिद्धः । पुरुपार्थविक्षेपकं धूनादिकं व्यसनं तद्रहितोऽव्यसनः ।
पाक्षशूरौ प्रसिद्धः । एरुपार्थविक्षेपकं धूनादिकं व्यसनं तद्रहितोऽव्यसनः ।
पाक्षशूरौ प्रसिद्धः । रहस्यविदात्मक्षो मन्नजः पररन्ध्रज्ञो वा । स्वरन्ध्रगोप्ता
यत्र राज्याङ्गवैकल्ये परः प्रविशति तद्रन्धं तस्य गोप्ता रक्षकः । आन्वीक्षिक्यां
दण्डनीत्यां वार्तायां त्रय्यां च विनीतः शिक्षितः । आन्वीक्षिकी वेदाद्यविदद्यन्यायविद्या । दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वार्ता कृष्यादिविद्या । ऋग्यजुःसामानि
त्रयी । त्रयीग्रहणात्त्विरकरभूतानि व्याकरणाद्यङ्गानि मीमांसापुराणधर्मशाः
स्वाणि गृद्यन्ते ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौळीन्स्थराञ्श्रचीन् ॥३१०॥ तैः सार्धे चिन्तयेद्राज्यं विषेणाथ ततः स्वयम्॥

स उक्तगुणो राजा पश्चिणः कौर्याकार्यविदः । माज्ञानूहापोहसपर्यान् । मौलान्पितृपारम्पर्यागतान् । स्थिरान्स्वामिहितेष्वचश्चलान् । शुचीञ्शुँद्धोपः धान् । प्रकुर्वीत पयत्नावुपाददीत । अथ तैः सह राज्यं राजकर्म पाइगुण्यं सदङ्गानि च स्वाम्यादीनि चिन्तयेत् । हेयोपादेयतया विचारयेदित्यर्थः । अथ पाइगुण्यविदा पुनर्विषेण सह विचारयेत् । पुनश्च स्वयं तमेवार्थं साधकवाधकः प्रमाणवँचया निश्चिनुपात् ॥ ३१० ॥

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ॥ ३११ ॥ दण्डनीत्यां च कुश्लमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

दैवद्मत्वादिगुणोपेतं ब्राह्मणं पुरोहितं कुर्वति । दैवज्ञो ज्योतिःशास्त्रवित् । तेन हि शास्त्रेण प्राणिनां दैवं कर्मविपाको ज्ञायते । ये मन्त्रिणामुदिता उक्ताः

९ इ. "लान्हिताञ्यु" । २ इत. ग. कार्याः का । ३ क. °ञ्जाद्धिमयान् । प्र"। ४ ग. घ. "वर्ततया विनि"।

प्राज्ञादयो गुणास्ते यस्योदिता उद्भृताः स उदिनोदितः । पुरोहितं पकुर्वीत दृष्वीत, वरणेन हि पुरोहितत्वमुत्पद्यते यथाऽध्वर्युत्वादिकम् ॥ ३११ ॥

श्रीतस्मार्तिक्रयाहेतोर्र्रणयादेव चर्तिजः॥ ३१२॥ यज्ञांश्रीव प्रकुर्वीत विधिवद्वरिद्क्षिणान् ॥

श्रुतिसम्तिविहिताशिहोत्रादिकर्मणां क्रियाऽनुष्ठानं तस्मात्प्रयोजनीभूतादे-तोर्ब्रह्मादीनृत्विजो रुणुयात्, वरणेन कुर्यात्। यथाऽऽधानेनाऽऽहवनीयादीन्। तथा हविःसंस्थासोपसंस्थादीन्यज्ञानभूरिदक्षिणान्प्राथमकल्पिकदक्षिणादानयुः क्तान्कुर्यात् ॥ ३१२॥

भोगांश्र दद्याहिपेश्यो वसूनि विविधानि च ॥३१३॥ अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यहिपेषूपपादितम् ॥ अस्कन्नमव्यंथं चैव प्रायश्चित्तेरदूपितम्॥ ३१४॥ अमेः सकाशाहिपामौ हुतं श्रेष्ठिमहोच्यते ॥

भोगान्भोक्तव्यानस्विशेषान्त्रसूनि द्रविणानि च गोभूहिरण्यादीनि विभेभयो राजा दद्यात् । अत्र मशंसा—आत्मोपकारकत्वेन निधितृल्यत्वासिधिरयं
राज्ञां यद्विभेषूपपादितं विमेभ्यो दत्तम् । लौकिको निधिरुपभोगात्माक्चौरादिवशात्कदाचित्क्षीयते दत्तं तु न तथेति विशेषोऽय्मिति वक्तुमुक्तमसय इति । भूमौ निहितं सुवर्णादिकं निधिः । न केवलं निधेरुत्कृष्टं दानमपि
त्विशिहोत्रादेरपि । न हि दाने कस्यचिद्धविपः स्कन्नं स्कन्दनं व्यथनं वा
विद्यते येन विगुणं सदिशिहोत्रादिवदफलं स्थात् । प्रायश्चित्तेश्व प्रायाश्चित्तानिमित्तेश्चान्येदों परदूपितम् । अत आहवनीयाद्यश्चिसंविन्धनो हुताद्धोमादिपात्मन्यप्रौ हुतं दत्तं श्रेष्ठं पशस्ततरं भवति ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

एवं दीयमानं धनं यतोऽत्यन्तोपकारकं भवत्यवस्तदर्जनादिकं यथा कार्यं तदाइ—

अलब्धमीहेद्वमेंण लब्धं यत्नेन पाल्येव ॥ ३१५॥ पालितं वर्धयेत्रीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

अलब्धमप्राप्तं धर्मेणेहेत लिप्सेत । आत्मसात्कृतं यत्नेन तत्प्रणिधानेन पालयेद्रक्षयेत् । पालितं च नीत्या शास्त्रोक्तेन प्रकारेण वर्धयेदुपचयं गमयेत् । विद्यदं च पात्रेषु विद्यातपोद्यसमंपन्नेषु निक्षिपेद्दद्यात् ॥ ३१५ ॥

१ क. ग. इ. व्ययं चं । २ घ. निधिह । ३ ख. नेन क । ४ इ. विन्यसेत्।

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा छेख्यं च कार्येत्॥३१६॥ आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः॥

भूमिं क्षेत्रारामग्रामादिकां विभाग दत्त्वा निवन्धनं वा कृत्वा भद्राणां श्वास्त्रार्थकारिणामागामिनां तृपतीनां परिज्ञानाय परिनिश्चयाय पार्थिवः पृथि-वीपतिर्क्षित्वतं लेख्यं वक्ष्यमाणमकारं कारयेत् । अस्मिन्त्रामे मतिक्षेत्रं क्षेत्र-स्वामिनैतद्धनमस्मै मत्यब्दं मतिमासं वा देयमित्येवमादिनियमो निवन्धः ॥ ३१६ ॥

लेख्यविधिमाह—

पटे वा ताम्रपंटे वा स्वमुद्रोपशिचिह्नितम् ॥ ३१७॥ अभिछेख्याऽऽत्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः॥ प्रतिग्रहपशीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्॥ ३१८॥ स्वहस्तकाछसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थरम्॥

पटे वा कार्पासादिमये ताम्रपटे वाऽऽत्मनः पितृपितामहादीन्विद्याविक्रमधमीदिगुणोपेतानभिलेख्यास्यायं पुत्रोऽस्यायं पौत्र इत्येवं लेखियत्वाऽऽत्मानं च महीपितिलेखियत्वा मितृग्रह्यत इति मितृग्रहो भूमिनिवन्धश्च+ तस्य
च्छेदोऽपहारः स उपवण्येते मत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण तदानच्छेदोः
पवणनं तच्च लेखियत्वा स्वहस्तेन मतं मेऽमुक्रपुत्रस्य महीपतोरिति
स्वहस्तिलिखितेन दानकालेन च वत्सरादिनौ संपन्नं शासनं शिष्यन्ते
दानापहाराभिवत्यन्ते भाविनो भूपितिप्रभृतयो येन तच्छासनं स्वमुद्रया
स्वकुलिचिक्षेन गरुडादिना चिक्षितमिक्कितं चिरकालस्थायि कारयेत् । न हि
तेन विना मित्रग्रहीता तद्वंदयो वा भूमिनिवन्थौ शक्नुयावुपभोक्तृम् । अत्र
बृहस्पितिः—

" दस्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपष्टेऽथ वा पटे । शासनं कारयेद्धम्यं स्थानवंश्यादिसंयुतम् ॥ अनाच्छेद्यमनाहायं सर्वभाव्यविवार्जतम् । चन्द्राकेसमकाछीनं पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥

^{*} एतस्मात्परं क. पुस्तकेऽधिकम्—" तस्य परिमाणियतु दानच्छेदोपवर्णनं च दीयत इति दानभूमिनियन्थक्ष "इति ।

१ इ. पिन्ने वा। २ इ. विशितम्। ३ ग. घ. ना सिंहतं सं । ४ ख. पेद्वन्यं स्था ।

दातुः पाछिथितुः स्वर्गे हर्तुर्नरंकमेव च। पेष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥ स्वमुद्रावर्षमासार्घदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् । एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाह्तम् "॥

च्यासः — " राज्ञा तु स्वयमादिष्टः संधिविग्रहछेखकः । ताम्रपट्टे पटे वाडिप प्रक्रिलेद्राजशासनम् ॥ स्थानं वंशानुपूर्वी च देशं याममुपागतम् । ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यानधिकृताहिँ वेत् ॥ कुटुम्बिनोऽथ कायस्थद्तवैद्यमहत्तरान्। भेदचण्डालपर्यतानसर्वानसंबोधयात्रिति ॥ मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे । दत्तं मयौ अमुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे ॥ चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् । अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवार्जितम् ॥ दातुः पाछियतुः स्वगं हर्तुर्नरकमेव च । पाष्टिं वर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥ ज्ञातं मयेति लिखितं दात्रध्यक्षाक्षरैर्युतम् । अव्दमासतद्धीहाराजमुद्राङ्कितं तथा ॥ अनेन विधिना छेरूपं राजशासनकं छिखेत् " ॥ ३१७॥३१८॥

कं देशविशेषपिधवसित्वैतत्कार्यमित्यपेक्ष्यतेऽत आह—

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेव्।। ३१९॥ तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥

रम्यो मनोहरः। पशव्यः पशुभ्यो हितः। आजीव्यः समन्तादुपजीव्यौ-पधिवनस्पतितृणकाष्टादिमान् । जाङ्गलः स्वरूपवृक्षोदकपर्वतो वहुपक्षिमृगः मचुरवर्षातपश्च । एवंविधं देशं नृपतिरावसेत् । तत्र च दुर्गाणि गिरिदुर्गमभू-तीनि प्रजाधनयोरात्मनश्च रक्षार्थं कुर्वात ॥ ३१९ ॥

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्शुचीन्॥ ३२०॥ प्रकुर्यादायकर्मान्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥

१ ग. घ. षिटव°। २ घ. °न्। मोद°। ३ क. °याऽय दानं वाऽमुकाय व®।

तत्र तत्र धर्मार्थकाममयोजनेषु कर्ममु निष्णातान्त्रवीणान्धर्मशास्त्राभिज्ञान्त-मंकुशलाञ्शुचीनर्थेषु चोद्यतानुद्यमिनो धनागमान्तःपुर्व्ययकर्मस्वध्यक्षानिध-कृतपुरुषनियन्तृन्त्रयत्नेन कुर्यात् । योग्यानध्यक्षान्कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । योग्यता चोक्तां—

" +प्रोज्ञत्वमुपघाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता । कार्थेषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता "॥

मनुः—" तेपामर्थे नियुक्षीत श्रान्दक्षान्कुलोद्गतान् । शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनैन्तरवेशमनि " ॥

विष्णुः-"अँकरलक्षणशुल्कतरनागवनेष्याप्तात्रियुङ्गीत। धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु निषु-

णानर्थकार्थेषु शूरान्सङ्ग्रामकर्ममु । उग्रानुमेषु षण्ढान्स्रीषु " । ३। १६-५३

भनुः—" अध्यक्षान्विविधान्कुयित्तत्र तत्र विपश्चितः। तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरत्रूणां कार्याणि कुर्वताम् "॥

कार्याणि सुकृतदुष्कृतकर्माणि ॥ ३२० ॥

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ॥ ३२१ ॥ विप्रेश्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्वाभयं सद् ॥

यद्रणाप्तथनमदानं विवेभ्यः मजाभ्यश्च यदभयमदानं नास्माद्धिकोऽन्यो नृपाणां धर्मोऽस्ति । एतदुपायश्च शत्रुविजय इति तिसद्धये च रणं कुर्या-दिति तात्पर्यार्थः ॥ ३२१ ॥

ननु पाक्षिकानर्थशङ्कया प्रेक्षावतां रणे प्रदत्तिरनुपपन्नेति विधिरयं न घटत इत्यत्राऽऽह—

य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ ३२२॥ अकूटेरायुधेर्यान्ति ते स्वर्ग योगिनो यथा ॥

ये सित्रियाः स्वकीयां भूभि रिक्षतुं परकीयां च जेतुपकृटैरायुर्धेर्यध्यन्ते न च शत्रुन्मित पराङ्गुत्वा भवन्ति ते शत्रुभिईता योगिवत्स्वर्ग यान्ति स्वर्ग भुक्तवा मुच्यन्त इत्यर्थः । आह्वाः सङ्ग्रामाः । कूटानि विपिद्ग्धानीति तद्वन्यान्यकृटानि । अकूटैविपरिहतैरित्यर्थः । एवं च सित नियमेनायमसौ वा छोको जितो भवतीति नास्त्यनर्थशङ्का निवर्तिका ॥ ३२२ ॥

^{*} एतद्वचनं क. पुस्तके न विद्यते ।

१ स. 'का। योग्यत्व'। २ घ. प्राज्ञात्व'। ३ स. 'नन्तः स्ववे' । ४ क. ग. घ. आकार'। ५ क, 'धाव्युद्धानकुर्यात्तत्र वि'। ६ स. तै:। तैस्तु स'। ७ इ. वःयुते।

पदानि कतुतुल्यानि अग्नेष्विविनिवर्तिनाम् ॥ ३२३ ॥ राजा सुकृतमाद्ते हतानां विपलायिनाम् ॥

निजराजसैनिकेषु शत्रुभयात्पलायनपरेषु भग्नेषु ये न निवर्तन्ते किं तु शत्रुं प्रत्यभिमुखा यान्ति तेषां पदानि क्रतुभिर्यज्ञैस्तुल्यानि पदे पदे यज्ञफलं छभन्त इत्यर्थः । पलायनपराणां तु शत्रुहतानां धर्मे स्वामी **गृह्वा**ति ॥३२३॥

> तवाहंवादिनं छीबं निहेंतिं परसंगतम् ॥ ३२४ ॥ न हन्याद्विनिष्टतं च युद्धप्रेक्षणकादिकम्॥

तवाइमस्मीति वदन्तं क्रीवं भीतं निर्हेति निरायुधं परसंगतमन्येन युध्य-मानं निवृत्तं पलायमानं युद्धप्रेक्षणकादीश्च न इन्यात् ॥ ३२४ ॥ किंच-

> कृतरक्षः समुत्थायं पश्येदायव्ययौ स्वयम् ॥ ३२५ ॥ व्यवहारांस्ततो दृष्टा स्नारवा भुञ्जीत कार्मतः॥

आत्मनः प्रजानां च रक्षां विधायोद्यममबलम्ब्याधिकृतैः कियमाणावाय-व्यया स्वयं पश्येत् । स्वयं ग्रहणमादरार्थम् । तदनन्तरमन्येषामृणा-दानादीन्व्यवहारान्हञ्चा स्नात्वा कामतो भुञ्जीत । स्नानग्रहणं सकल-माध्याह्निकोपलक्षणम् । कामत इति सत्यां वुभुक्षायामित्यर्थः ॥ ३२५ ॥

> हिरण्यं व्याप्रतानीतं भाण्डागारे न्यसेत्ततः ॥३२६॥ पश्येचारांस्ततो दूतान्प्रेषयेनमन्त्रिसंगतः ॥

व्यापृतैः करादिदानाधिकृतैरानीतं हिरण्यादिधनं भाण्डागारे धननिधान-शालायां क्षिपेत् । ततथाराञ्शत्रुपभृतिचेष्टितज्ञानाय गृढवैहितानागतांस्तद्वाकय-अवणाय पश्येत् । ततो मित्रिभिः संगतः कार्यजातं निश्चित्य तत्सिद्धये दूता-न्प्रेषयेत् ॥ ३२६ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मिन्त्रिभिर्वा समागतः॥ ३२७॥ बलानां दर्शनं करवा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥

^{*} एतदप्रेऽधिकथायं प्रन्थः ख. पुस्तके स यथा—" यदुक्तम्—विस्टेटे विण्मुत्रे हृदि सुकि-र्मले दोपे सुपथगे विशुद्धे चोद्रारे क्षदुपगमानवातेऽनुसरति । तथाऽमावुद्वृत्ते विशुद्धकरणे देहे च मुलघी प्रयुद्धीताऽऽहारं विधिनियमितः कालः स हि मत इति(?) '' इति ।

१ ड. 'य कुर्यादा"। २ ख. घ. वाग्यतः। ३ क. ग. घ. 'प्रतिहता"।

भुक्तवा यथेच्छमङ्गनाभिः सह क्रीडेत् । कार्यवशान्मित्रसमागतो वा भवेत् । ततो हस्त्यश्वादिबलानि दृष्टा सेनान्या चमूपतिना सह बलविषयमर्थ चिन्तयेत् ॥ ३२७॥

संध्यामुपास्य शृणुयाचाराणां गूढभाषितम्॥ ३२८॥ गीतनृतेश्र भुञ्जीत पठेतस्वाध्यायमेव च॥

सायंसंध्यामुपास्य रहस्यं चारवाक्यं श्रुत्वा गीतनृत्तैः कियन्तमि कालं नीत्वा वेदं पठेत् ॥ ३२८ ॥

संविशेत्तर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ॥ ३२९ ॥ शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा॥

तूर्यघोषेण बीणावेणुमृदङ्गादिनादेन स्वापार्थ विशेत् । तूर्यघोषेणैव प्रतिबु-ध्येत । ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्वा शास्त्राणि श्रुतिस्मृतिवचांसि तदर्थावगमोपायांश्व निगमनिक्तादीन्सर्वाणि कार्याणि चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

प्रेषयेच ततश्वारान्स्वेष्वन्येषु च सादैरम् ॥ ३३० ॥ ऋत्विक्परोहिताचार्यराशीर्भरिमनिन्दतः ॥ इष्ट्रा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्राः काञ्चनं महीम्॥ ३३१ ॥ नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥

संध्यापुपास्य रहिस स्थित्वा विणग्वैद्यपरित्राजकवौद्धित्मस्वरादिवेशधारिणो निमूढान्परचेष्ठावेदिनश्चारान्स्वेषु स्वकीयेषु सामन्तादिषु चान्येषु चामित्रादिषु राजसु सादरं यथा भवति तथा प्रेपयेत् । तत ऋत्विगादिभिरायुरारोग्यविजयैश्वयीदिविषयाभिराशीभिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो वैद्यांश्चाऽऽगतान्दृष्ट्वा तद्धीनं च कार्यं तैः सह विचार्य गाः काश्चनं महीं नैवेशिकानि
च श्रोत्रियेभ्यो द्यात् । विवाहोपकरणं गृहोपकरणं वा नैवेशिकम् । श्रोत्रियाणामिति पष्टी चतुर्थ्यर्थे ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी सिग्धेष्वजिह्मः क्रोयनोऽरिषु ॥३३२॥
स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥

ब्राह्मणान्सिग्धाञ्जञ्जनित यथासंख्यं क्षमामार्जनं क्रोधं च कुर्यात् । भृत्या-न्प्रजाश्र पितृनत्पालयेत् ॥ ३३२ ॥

१ क. इ. "नृत्येथा । २ ख. °वेण प्र"। ३ ख. ग. घ. °दरान् । ऋ"।

प्रजापालनफलमाइ —

युण्यषड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥ ३३३ ॥ सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

राज्ञा न्यायेन शास्त्रोक्तप्रकारेण पाल्यमानाः प्रजा यत्पुण्यं कुर्वन्ति तत्पः प्रांशसंमितं राजा पुण्यं स्वभेते सर्वेभ्योऽपि दानेभ्यः प्रजानां परिपालनमभयः दानात्मकमिकं यस्मात्तस्मादुपपन्नः पुण्यषद्भागस्त्राभः । एवं प्रजापालनं च धनप्राप्तौ हेतुर्यथा ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिः ॥ १३१॥

किं च-

चाटतस्करदुर्वत्तमहासाहसिकादिभिः ॥ ३३४ ॥ पीडचमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्व विशेषतः॥

चाटादिभ्यो दुः खकारिभ्यः प्रजा रक्षेत्। पूर्वश्लोकैः स्वयं न पीडयेदिः त्यर्थादुक्तम्। अत्र तु यथा परो न पीडयेत्तथा कुर्यादित्युच्यते । चाटः पिशुनः। तस्करः प्रसिद्धः। दुईत्तः परदौरहारकादिः । पहासाहसिको मनुः ष्यपारणवन्दिग्रहादिकारी । आदिशब्देन क्टमानक्रूटसुवर्णादिकारिणो स्रक्ष्यन्ते। कायस्थाः कराधिकृताः॥ ३३४॥

मजानामरक्षणे दोषगौरवमाह—

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यरिकचिरिकालेबषं प्रजाः॥ ३३५॥ तस्मात्त नृपतेरर्थे यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥

अरक्ष्यमाणा नृषेणापाल्यमाना अधर्मादिनवार्यमाणाः प्रजाश्रीर्यपारंदार्याः दिकं यत्पापं कुर्वन्ति तस्पात्पापात्रृपतेर्धं भवति । नृपतिर्धं गृह्णातीत्यर्थः । यस्मादसौ तासां पालनार्थं करानादत्ते । अत्रापि पापार्धसंमितं पापं राह्णो भवतीति मन्तन्यम् । नहान्यकृतमदृष्टमन्यस्य भवति ॥ ३३५ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैज्ञात्वा विचेष्टितम् ॥३३६॥
साधून्समानयद्राजा विपरीतांस्तु चातयेत् ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ॥३३७॥
मदानमानसत्काराञ्श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥

१ स. ुण्यं षै। इ. पुण्यात्वड्भां। २ क. ग. घ. दारिका । ३ ग. घ. दाधिका । ४ क. स. १६था: कारा । ५ क. कुतं दुष्कृतमन्य ।

ये राष्ट्रे करादानाय प्रजापालनाय चाधिकता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं न्यापारजातं चारवचनेभ्योऽवधार्य साधून्यथोक्तकारिणो दानादिना संपानयत् । विपरीतानसाधून्धातयेद्यथादोपं दण्डयेत् । उत्कोचजीवनशी-लान्द्रन्यहीनान्कृत्वा देशान्त्रिवांसयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान्दानपानसत्कारयुक्तान्कृत्वा सर्वदा वासयेत् । पानः पूजासत्कारः साधुत्वख्यापको न्यापारः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रारस्वकोशं योऽभिरक्षति॥३३८॥ सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशभेति सबान्धवः॥

अन्यायेन मितिषिद्धमार्गेण स्वराष्ट्राद्धनमादाय यो राजा कोशं धनसंचैयै॰ वैर्धयित सोऽचिराद्धायेतलक्ष्मीकः सवान्धवो विनश्यति ॥ ३१८॥

> प्रजापीडनसंतापारसमुद्भूतो हुताशनः ॥ ३३९ ॥ राज्ञः श्रियं कुळं प्राणात्राद्मध्वा विनिवर्तते ॥

यजानां पीडनादन्यायेन धनादानाद्यः संतापो दुःखातिशयस्तस्माद्धता-शन इव दुःखहेतुरधर्मराशिः समुद्धतो राज्ञः श्रीपभृतीन्यदग्ध्या प्रध्वंसम-नीत्वा न निवर्तते न विरमति ॥ ३३९॥

य एवं नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपार्छने ॥ ३४० ॥ तमेव कुच्छ्रमाप्रोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥

निगद्वयाख्यातमेतत् ॥ ३४० ॥

परराष्ट्रविषये विशेषमाई—

किं तु यस्मिन्य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः॥३४१॥ तथैव परिपाल्योऽमी यदा वशमुपागतः ॥

यस्मिन्परराष्ट्रे य आचारो होर्लाकादिर्यश्च व्यवहारो नाणकादिनिवन्धनो या च कुलस्थितिरेतावद्धनं राज्ञेऽनेन कुलेन देयमित्येवमादिरूपा स राष्ट्रो वशमुपागतस्तथैव तेनैवाऽऽचारादिना युक्तः परिपालनीयः ॥ ३४१ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ॥ ३४२ ॥ कुर्याद्यथाऽस्य न विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥

९ इ. भिवर्धयेत्। सोऽः। २ क. 'चयायैव वर्धः। ३ ख. एष। ४ इ. 'लनात्। तमेव इत्जमाः। ५ ग. इन । यस्मिन्देशे य आः। ६ क. ग. घ. 'लादि यच ब्यवहारो गणः।

कर्मणां मञ्चतोऽनुष्ठेयतया निश्चितानामा मञ्चफलोदयात्मीक्तनकर्मानुष्ठाः नात्परे यथा मञ्चन विदुस्तथौ तं सुरक्षितं कुर्यात् । सुरक्षितमञ्जमूलत्वाद्राः, उयस्य ॥ ३४२ ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तरपरः परः॥ ३४३॥ क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः॥

अनन्तरैकान्तरद्यन्तरा राजानो यथाक्रममिर्गित्रमुदासीनश्रतसृषु दिश्च विश्वेषाः । एतद्वादश्रराजकं मण्डलं वक्ष्यमाणस्वक्षैः सामादिभिक्षायः साधनियतं चिन्तनीयम् । तत्र हीनो दण्डेन समः साम्नेपदिभको दानेन ततोऽ-प्यिको भेदेन साध्यः । अथवा शत्रुं दण्डेन । भित्रं साम्ना। उदासीनं दानेन । सर्वेऽपि भेदेन साध्याः ॥ ३४३ ॥

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ॥३४४॥ सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुद्ण्डस्त्वगतिका गतिः ॥

उक्तानामिरिषभृतीनां वशिकारोपायाः सामादयश्वत्वारो वेदितव्याः। ते सम्यग्यथावत्त्रयुक्ताः सिध्येयुः कार्यसिद्धिसमर्थाः स्युरित्यर्थः । एषां दण्हो गत्यन्तराभावे गतिः। उपायान्तराभावे दण्होऽभ्युपाय इत्यर्थः । तस्य धन-श्वतराभावे गतिः। उपायान्तराभावे दण्होऽभ्युपाय इत्यर्थः । तस्य धन-श्वरिवयशरीरायाससाध्यत्वात् । साम प्रियभाषणम् । दानं प्रसिद्धम्। भेदः स्वामिभृत्यानां विमतीकरणम् । दण्हो वित्तस्य शरीरस्य वा पीद-नम् ॥ ३४४ ॥

संधिं च विश्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ॥ ३४५॥ हैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेव ॥

संधिमभृतीन्यथान्यायं यथाविषयं पड्गुणान्परिकलपयेत्मयुद्धीत । संधिन् नीऽऽवाभ्यापन्योन्यपपकर्तव्यमिति व्यवस्थौपरिग्रहः, विग्रहो वैरं, यानं यात्रा, आसनपुषेक्षणम् , संश्रयः परपीडितस्य प्रवलराजान्तराश्रयणं, द्वैधीभावः स्ववलस्य द्विधाकरणम् ॥ ३४५ ॥

यात्राकालमाइ—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत्॥ ३४६ ॥ परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥

१ स. °त्रार्थन° । २ स. °था तां सु । ग. घ. °था ८र्थ सु । ३ स. °न्तरराजा । ४ ग. घ. 'स्था । वि ।

प्वं दण्ड्यदण्डनस्य ऋतुसमानफलत्वं संचिन्त्य सम्यवपरिभाण्य दण्ड्यान् दण्ड्यविवेकाय वश्यमाणलक्षणैः सभ्यैः परिष्ठतो नृपतिव्यवहारान्विवादा॰ न्पृथकार्यान्तरासंकरेण प्रत्यद्वं प्रवेत्परीक्षेत् ॥ ३५८॥

कुळानि जातीः श्रेणीश्र गणाञ्चनपदानपि ॥ ३५९ ॥ स्वधमीचळितात्राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥

कुळानि कुटुम्बादीनि, जातीर्ज्ञाह्मणाद्याः, श्रेणीः सुवर्णकाराद्याः, गणा-माठब्राह्मणादीद्यनपदात्राष्ट्राणि, स्वधर्माद्वेतानि विनीय दण्डियत्वा पिय स्वधर्मे स्थापयेत् । पूर्वत्रैकैकस्य दण्डो विहितोऽत्र तु वहूनामित्यपुन-

द्ण्डोपयोगि कृष्णळादिनिरूपणमाइ--

तालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ॥ ३६० ॥ तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्पप उच्यते॥

गवासप्रविष्टादित्यिकरणेषु यत्सुसूक्ष्मं वैशेषिकोक्तनीत्या द्यणुकत्रयारण्धं रूपये रजस्तत्रसरेणुरिति मन्वादिभिः स्मृतम्। तेऽष्टौ त्रसरेणवो किसैका, तास्तिस्रो राजसर्पप उच्यते ॥ १६०॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवा मध्यस्रयस्तु ते ॥३६१॥ कृष्णछः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षाडश ॥

ते राजसर्पपास्त्रपं एको गौरसर्पपः । ते च षट्संख्याका एको मध्यमो यदः, त्रयो यदा एकः कृष्णलः, एवं कृष्णलाः पश्च माषः, पोडश माषा एकः सुवर्णः ॥ १६१ ॥

पलं सुवर्णाश्चरवारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम् ॥३६२॥

उक्ताः सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि पलं प्रकार्तितम् । देशानुसारेण पल-च्यवस्था कर्तव्या ॥ ३६२ ॥

कनकपरिमाणपुक्तमधुना रजतपरिमाणमाह—

हे कृष्णले रौप्यमाषी धरणं षोडशैव ते ॥ शतमानं तु दशभिर्धरणैः पल्जमेव तु ॥ ३६३ ॥ निष्कः सुवर्णाश्चरवारः

कुष्णलद्वयपरिमितो रौष्यस्य माषो भवति । ते षोडश माषा रौष्यस्य धर-णम् । दशभिर्धरणैः शतमानसंज्ञकं रौष्यस्य परिमाणं, तदेव च पछम् । चत्वारः सुवर्णा रौष्यस्य निष्कः ॥ ३६३ ॥

ताम्रस्य परिमाणमाइ-

कार्षिकस्तामिकः पणः॥

सुवर्णस्ये पलस्य चतुर्थोशः कर्षस्तेन संगितः कार्षिकः स ताम्रिकः पणो भवति । ताम्रस्यायं ताम्रिकः ॥ ३६३॥

सार्शातिः पणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ॥३६४॥ तद्धं मध्यमः प्रोक्तस्तद्धंमधमः स्मृतः ॥

अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकाः पणा उत्तमसाहसाख्यो दण्डः । चत्वारिश-दिधिकाः पश्चशतसंख्याकपणात्मको मध्यमसाहसाख्यो दण्डः । सप्तत्यधिक-शतद्वयसंख्याकपणात्मकोऽधमसाहसाख्यो दण्डः, स एव शास्त्रान्तरे प्रथमसाह-साख्य इत्युच्यते । यत्तु मनुनोक्तम्—

" पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं स्वेव चोत्तमः "

इति, तदस्पापराधविषयम् ॥ ३६४ ॥

धिरदण्डस्त्वथ वारदण्डो धनदण्डो वधस्तथा ॥ ३६५ ॥ योज्या व्यस्ताः समस्ता वाऽप्यपराधवशादिमे ॥

धिगदण्डो धिवत्वां कापुरुषित्यादि । वागदण्डः सर्वस्वं ते इसामि त्वां देशानिर्वासयामीत्यादि परुषेभाषणम् । धनदण्डः कृष्णलापहरणोदिसर्वहरः णान्तः । वधदण्डः शरीरताडनम्, प्राणच्छेदो वा । एते दण्डा अपराधानु-सारेण व्यस्ता एकशः समस्ता द्वौ त्रयश्चत्वारो वा प्रयोज्याः ॥ ३६५ ॥

ज्ञारवाऽपराधं देशं च कार्लं बलमथापि वा ॥ वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्डचेषु पातयेव॥३६६॥

इति राजधर्मप्रकरणम् ॥ ९२ ॥

⁹ ग. घ. निष्ककः । २ ग. घ. 'स्य चे' । ३ ग. घ. 'झं द्वेव । ४ **स. 'बवचन**भा' । ५ ख. 'णादिः स^० । ६ ग. घ. 'लं वाल' ।

याञ्चवल्क्यसमृतिः।

भाचाराध्यायः]

(राजधर्मेत्रकरणम् १२)

भपराधादि ज्ञात्वा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्मयुद्धीत । अत्र च पूर्ववाक्यमाप्तत्वादपराधज्ञानमन्यते । देशादिज्ञानं तु विधीयते । किचिद्विदेशे स्वरंपनैव श्रीतेनाऽऽतपेन वा स्वरंपकालिनेन भोजनिवारणेनाधिका पीडा भवति ।
किचित्तुं महताऽपि न तावती । तथा काल्ठे शरदादौ । तथा दण्डनीयवलं विदित्वा ताडनादिदण्डो विधेयः। तथा वयःकर्मवित्तानि । अन्यथा तत्स्वरूपनाशोऽयिद्वातादिकर्मलोपो वित्तामाप्तिश्र स्यात् । देशादि विदित्वा तु दण्डमणयने योगसेमावुपपयेते इति । एतत्सर्व क्षत्रियस्य राज्यं कुर्वतः मविद्वितम् । यदा पुनरक्षश्रियः क्षत्रियकार्यं कुर्यात्तदाऽनेनाप्येत्तसर्वमनुष्ठेयम् । " तत्कार्यापत्त्या तद्धमलामः" इति न्यायात् । करादानमयुक्तत्वाच मजापालनस्य । सर्वे हि धनं मयच्लात्मसमवायि प्रयोजनमुद्दिशति । न च करदानस्य स्वगुप्तेरन्यत्मयोजनमस्ति । तस्मात्करमाददानेन प्रजापालनं विधेयिमिति सिद्धम् ॥ ३६६ ॥

र्ति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीम्तवाहनान्वयप्रस्तश्रीमद्परादि-रयदेवविरविते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिवन्धेऽपरार्के राजनीति-प्रकरणं समाप्तप् ॥ १२ ॥

सपाप्तश्रायमाचाराध्यायः प्रथमः।

समाप्तोऽयमपरार्कापराभिधापरादित्यविराचितटीकासमेतया-ज्ञवल्क्यरमृतौ प्रथम आचाराध्यायः।

यदा परस्य शत्रो राष्ट्रं सस्यैरन्यैश्व हिरण्यादिगुणैरुपेतं स्याच्छत्रुश्च बाह-नादिहीनः स्वयं च हृष्टगजाश्वादिहृष्टपुरुषश्च तदा परराष्ट्रं त्रजेत् ॥ ३४६ ॥ न च यात्राया अनियतफलत्वेन पुरुषेण प्रवित्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिव्यवस्थिता ॥ ३४७ ॥ तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम् ॥

दैवे पुरुषकारे च सित कर्मणः कर्मफलस्य सिद्धिव्यवस्थिता नियता सत्यिप पुरुषकारे दैवाभावे न फलं सिध्यति । नच प्राक्तपट्टेत्रेदेवाभावः शैक्यः परिच्छेत्रम् । अतोऽर्थसंश्चयाचात्रादौ प्रदृत्तिरूपण्यत इत्यभिष्रायः । तत्र दैवं नाम पूर्वदेहपभवं पौरुषं पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नारूयोऽपूर्वपर्यन्तः । तत्र पौर्वदेहिकमिति बाहुल्याभिषायम् । कारीर्यादीनामनुष्ठाने फलोपभोगे च देहैवयात् ॥ ३४७ ॥

एवं ताईं पुरुषकौरापेक्षणीयं दैवमेवास्तु फलसाधकं कि पुरुषकारेणे-

त्यत आइ—

क्षेत्रिवेद्देवाद्धठारकेचिरकेचिरपुरुषकारतः ॥ ३४८॥ सिध्यन्त्यर्था मनुष्याणां तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥

द्विश्वर्षां पाति च चुत्पातादयो पनुष्यादीनां प्राणिना मुपकारका अपकारका वा देवा ख्रवन्ति । इठात्परकी यपुरुषकारात्के चित् । यथा ऽनिच्छन्तमि सुतं माता पयः पाययति पिता ऽध्यापयति ष्ट्याघः सर्पे चा देहिनो व्यापादयति । के चित्रपुनरर्थाः स्वकी यादेव यत्नात्सिध्यन्ति । यथा ऽग्निहोत्रादयो हिंसा-स्तेयादयश्च । तेषां सर्वेषां पौरुषं प्रयत्नो योनिः कारणम् । केषुचिद्रन्वयव्यति-रेका भ्यापेव प्रयत्नस्य कारणत्व प्रवागम्यते । येषां तु विद्युत्पातादिकारणतया प्रयत्नो न प्रमाणान्तराद्वगम्यते तेषां वेदादेव तद्वगतिः । कारीर्यादि-प्रयत्नो दृष्टिहेतुत्या वचनसिद्ध एव । विद्युत्पातादयस्तु दुः खहेतुत्वेना धर्म-प्रयत्न जन्यतया सामान्यतः शास्त्रादेवावगम्यन्ते । तस्माद्यात्रादौ यतित-ष्ट्यमेव ॥ ३४८ ॥

^{*} अत्र पाठान्तरं इ. पुस्तके—"केचिद्दैवात्स्वभावाद्य कालात्पुरुषकारतः । संयोगे केचिदि-च्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः " इति ।

१ स. शक्तः प'। २ क. ग. घ. 'देवप्र'। ३ ग. घ. छ. 'कारहेपे'। ४ फ. 'हावात'। ५ ग. घ. 'ते। येगं दैवादे'।

इदानीं दैवपुरुषकारयोरन्योन्यसापेक्षतामाइ-

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेद् ॥ ३४९ ॥ एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥

यथा रथगतिकारणत्वेन प्रमितमपि रथादिचक्रमेकमेकािक चक्रान्तरिविष्ठरं रथं न गमयति एवं सुखदुःखानुभावात्मककार्यजननतया प्रमितमपि देवं न पुरुषकारेण सहकारिणा विना कार्यपर्यन्तेन रूपेण सिध्यति । विद्युन्ति-पाताद्यपि साधयतो देवस्य देशविशेषे पुरुषस्यावस्थानापादकं पौरुषं भवत्येव सहकारि । सस्मात्फलािथना न केवलं देवपरेण भवितव्यम् ॥ ३४९ ॥ सामादीनामुपायानां परस्परविरुद्धानेकफलोदयमसङ्गे यद्वाद्धं तदाइ—

हिरण्यभूमिलाभेषु मित्रलब्धिर्वरा यतः ॥ ३५० ॥ अतो यतेत तस्पाप्ती रक्षेत्सत्यं समाहितः॥

सामादीनुपायान्त्रत्युपेयतयाऽविस्थितानां हिरण्यभूमिमित्रलाभानां मध्ये पिन्त्रलिधर्वरा श्रेष्ठा, अतो मित्रपाप्तिविषयो यत्नः कार्यः । मैत्रीकरणकाले कृतस्य सत्यस्यारक्षणे मित्रमप्यमित्रं भवेत् । अतः सत्यरक्षणे समाधिर्विधेयः। एतच सामादिसाध्याद्धरण्यभूमिलाभादधिकलाभहेतोर्मित्रस्य प्राप्ती वेदिन्तन्यम् । अन्यदा तु हिरण्यलाभ एव वलवान् ॥ ३५० ॥

राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमारयो जनो(ना) दुर्गः कोशो दण्डस्तथैव च३५१ मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥

राज्ञः कर्म जनपदपालनं राज्यं तत्सप्ताङ्गम् । सप्तास्याङ्गानि भवन्ति।कानि तानीत्यपेक्षिते स्वामीत्यादिना मित्राणीत्यन्तेन ताद्वेशेषो निर्दिष्टः । अकुतस्तेषा-मङ्गत्विमत्याकाङ्क्षित जक्तमेताः प्रकृतय इति । यतः कार्यमुत्पद्यतेऽविष्ठते नियमेन भवति सा प्रकृतिः। यथा हिरण्यं कुण्डलस्य । राज्यं च विना स्वाम्या-दिभिनोत्पद्यत जत्पन्नपि न तैर्विना चिरकालमनुवर्तते।ततो भवन्ति स्वाम्या-दिभोनोत्पद्यत जत्पन्नपि न तैर्विना चिरकालमनुवर्तते।ततो भवन्ति स्वाम्या-दयो राज्याङ्गानि । स्वामी महोत्साहत्वादिगुणयुक्तः पुरुषविशेषः । अमात्या

^{*} एतत्परं ग. घ. पुस्तकयोरधिकम्--" कुतस्तेषां राज्याङ्त्वमित्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तिक्षेशेषो निर्दिष्टः " इति ।

मित्रिमभृतयः, जनाः पाछनीयाः मजाः, वुर्गे मित्रदं, कोशः संचितं वसु, दण्डश्रमूः, मित्राण्युपकारका राजानः ॥ ३५१ ॥

माप्तराज्येन यत्कार्य तदाइ---

तदबाप्य नृपो दण्डं दुर्वतेषु निपातयेत् ॥ ३५२ ॥ धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

तद्राज्यं कार्यतयाऽत्राप्य राज्याधिकारं लब्ध्वेति यावत्। राजा दण्ढं धन-शरीरपीडनविषयं वुर्वतेषु शास्त्रातिक्रमकारिषु निपातयेत्प्रयुद्धीत । न च दण्डं प्रयुद्धानस्य राज्ञः पत्यवायः शङ्कनीयः। यतो भगवता ब्रह्मणा विधिना धर्म एव दण्डात्मना निर्मितो विद्दितः । राजानं प्रति विद्दितत्वाद्दण्डो नाध-मीयेत्यर्थः॥ ३५२॥

*स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना ॥ ३५३ ॥ सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥

अलुब्धेन न्यायधनव्ययकारिणा कृतबुद्धिना दृद्धसेवाविद्यागमाभ्यां लब्ध-मक्केन सत्यसंधेन सत्यसंकल्पेन शुचिना शुद्धोपधेन बाह्याभ्यन्तरशौचवता च सुसहायेन शास्त्रोक्तगुणगणयुक्तमित्रमश्रतिसहायवता धीमताऽधिगतार्था-नुचिन्तनवता स दण्डो न्यायतो यथाशास्त्रं नेतुं मैणेतुं शक्यो भवति न पुन-रन्येन ॥ ३५३ ॥

सम्यग्दण्डं मणयतोऽभ्युदयोऽन्यथा मत्यवाय इत्याइ—

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन्सदेवासुरमानवम् ॥ ३५४ ॥ जगदानन्द्रयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेव् ॥

शास्त्रानितक्रमेण गयुक्तो दण्हो देवादिसहितं जगदानन्दयेत् । ततश्च स्वस्य सुखयोगः । असम्यक्पणयने तु तदेव प्रकोपयेत्। ततश्चाऽऽत्मनो दुःख-योगः ॥ ३५४ ॥

अपरमपि फलमाइ—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ॥ ३५५ ॥ सम्यक्त दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥

^{*} एतदर्थस्थाने ह. पुस्तकेऽयं पाठः—स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतवृद्धिना ।

दण्डस्यासम्यवप्रणयनं प्रागनुष्ठितधर्मवशादुपार्जितस्य स्वर्गस्य कीर्तेरस्य च ळोकस्य विनाशकं भवति । सम्यवप्रणयनं तु धर्मान्तरार्जितं स्वर्गे कीर्ति जयं च विद्यनिवारणद्वारेणाऽऽवहति । तस्मात्सम्यगेव दण्डः प्रणेयः ॥ ३५५ ॥

वण्ड्यमाइ— अपि भ्राता सुतोऽघ्यों वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा॥३५६॥ नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकाद् ॥

स्वकीयवर्णाश्रमादिधर्ममकुर्वन्दङ्यः । न तस्य संवैन्धिविशेषाद्रुक्तवाद्वा दण्डनीयत्विन्दिः। अर्घः पूज्यः। प्रसिद्धमन्यत् । यत्तु समृत्यन्तरम्—
" अदण्ड्यो मातापितरौ । स्नातकपुरोहितपरित्राजकवानप्रस्थश्रुतशीस्रशीचाचारवन्तस्ते हि धर्माधिकारिणः "

इति, तत्स्वल्पापराधविषयम् । न सर्वात्मना दण्डाभावाभिष्रायम् । अत

" पारित्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । श्वपादेनाङ्कायित्वा तं राजा शीघं विवासयेत्" ॥ ३५६ ॥

न केवलं दण्डनीयान्दण्डयतो राज्ञः मत्यवायाभावः कित्वभ्युदैयविशे-षोऽपि भवतीत्याइ—

यो दण्डचान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्र्व घातयेत् ॥३५७॥ इष्टं स्यास्कृतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः॥

धिगदण्डादिभिर्दण्डनीयान्दण्डयता वधार्हाश्च घातयता सम्यगाप्ता लब्धा बरा दक्षिणा यस्तैः क्रतुभिरिष्टं स्यात् । न चैतावता दण्डस्य काम्यत्वमाश्च-इतियम् । यतश्च तदमणयने प्रायश्चित्तमाइ विसिष्टः—

" दण्डचोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रं पुरोहितः कृष्छ्रप-दण्डचदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा " इति ।

तथा—" एनो राजानमृच्छत्युत्स्जन्तं वै सिकिल्विषम् । तं चेद्घातयते राजा घन्धमेण न दुष्यति " ॥ ६५७ ॥

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतृल्यफळं पृथक् ॥३५८॥ व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यः परिवृतोऽन्वहम् ॥

१ ग. घ. °वन्धवि° । २ ग. घ. °ति । श्वापा° । ३ ग. घ. °द्योऽपि विशिष्ठो भ° । ४ €, सहस्रज्ञतद । ५ घ. 'गै: । दिग्द ।